

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»**

№4(59), 2018

Алматы 2018

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(59), 2018

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**,
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2019

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 23.01.2019 қол қойылды.
Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 54.75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 540.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Жанбосинова А.С. Микроистория политических репрессий 30-50-х гг. XX века: Региональный аспект.....	9
Zhanbosynova A.S. Microhistory of political repressions of 30-50-ies of XX century: Regional aspect.....	
Сәрсембина Қ.Қ. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер (1925-1938 жж.).....	16
Sarsembina K.K. Women, that met political to the repression (1925-1938).....	
Халидуллин Г.Х. Советизация Казахского аула и ее последствия.....	23
Khalidullin G.Kh. Sovietization of the Kazakh village and its consequences.....	
Жангуттин Б.О. Геологическое изучение Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).....	31
Zhanguttin B.O. Geological study of Kazakhstan during the years of the great patriotic war of 1941-1945.....	
Мырзатаева З.Б. «Алғашқы»: КазПИ оқытушыларының қызметінен (1928-1930 жж.).....	36
Myrzatayeva Z. The first Kazakh University: about leaders' activities (1928-1930).....	
Карибжанова Е.А. Реабилитация жертв политических репрессий в 50-60-х гг. XX века: мифы и реальность.....	43
Karibzhanova E.A. Rehabilitation of victims of political repressions in the 50-60-chg. XX centuries: myths and reality.....	
Сутеева Х.А. Тулекова А.М. Начало процесса реабилитации репрессированных граждан в Казахстане и возвращенные имен жертв репрессии в 1955-1956 годы.....	48
Suteeva Kh.A. Tulekova A.M. The beginning of the process of rehabilitation of repressed citizens in Kazakhstan and the returned names of victims of repression in the years 1955-1956.....	
Бекмагамбетова М.Ж. Гражданская война и партизанское движение в исследовательской практике 30-х годов XX в. (на примере кустанайского уезда).....	52
Bekmagambetova M.Zh Civil war and guerrilla movement in the practice of the 30-ies of XX century (on the example of the kustanay district).....	
Далаева Т.Т. Казахские волостные управители: стратегии легитимации местной власти в 1917-1919 гг.	56
Dalaeva T.T. Kazakh county governors: Strategies to legitimize local authority in 1917-1919.....	

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№4(59), 2018

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2018

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 23.01.2019.
Формат 60x84¹/₈.
Объем 54.75 уч.-издл.
Тираж 300 экз. Заказ 540.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

- Абдурахманов Н.А., Шекербекөв Қ.М. Жақын шетелдердегі қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы..... 62
Abdurakhmanov N.A., Shekerbekov K.M. The history of formation of kazakh diaspora in the near abroad.....
- Ярков А., Старостин А., Нурмагомедова А. Шииты в Азиатской части России..... 67
Yarkov A., Ivanov D., Starostin A. Shiites in the Asian part of Russia
- Dayrabayeva A.E., Shormanova A.K. Quasi-states at the present stage Дайрабаева А.Е., Шорманова А.К. Қазіргі кезеңдегі Квазимемлекеттер..... 74
- Жұмағұлов Қ.Т., Альдибекова А.Е. Н.Макиавеллидің Флоренция тарихы туралы көзқарасы..... 78
Zhmagulov K.T., Aldibekova A.E. Historical view of Maciavelli about the history of Florence.....
- Базарбаев Қ.Қ., Джумадуллаева А.Н. Жастүріктер қозғалысы және «Бірлік және даму» партиясының саяси тұғырнамасы..... 82
Bazarbayev K.K., Jumadullayeva A.N. Young turks movement political platform of the “Birlik and damu” (unity and development) party.....
- Оспанова А.Н., Дәркенөв Қ.Ғ., Утанов Б.А. Орталық Азиядағы АҚШ-тың әскери-саясаты..... 87
Osanova A.N., Darkenov KG, Utanov B.M. Military-political policy of the United States of America in Central Asia.....
- Жұмағұлов Қ.Т., Жумабек Р.А. Крест жорықтарының басталу себептері жөнінде..... 92
Zhumagulov K.T., Zhumabek R.A. About the reasons for the crusade
- Оспанова А.А., Рустамбекова М.Е. Кемализм және Туркиядағы модернизациялау процестері (XX ғасырдың 20-30 жылдары)..... 99
Osanova A.A., Rustambekova M.E. Kemalism and Modernization in Turkey (20-30th centuries).....
- Джумадуллаева А.Н. XV-XVI ғғ. Италияның әлеуметтік дамуы 104
Djumadullaeva A.N. XVI-XIX centuries Social development of Italy
- Рустамбекова М.Е. Оспанова А.А. Балқан дағдарысының қалыптасуы мен ушығуындағы этникалық мәселелердің ролі..... 107
Rustambekova M.E. Osanova A.A. Balkan crisis the role of ethnic issues in the formation and exacerbaton of.....
- Кокебаева Г.К. Imre nagy and attempts to reform socialism in hungary..... 112
Кокебаева Г.К. Имре надь и попытки реформирования социализма в Венгрии.....

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№4(59), 2018

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

Dalaeva T.T. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Zhumagulov B.S. *candidate of
historical sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD
(USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyapap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Nesipbayeva K.R. *doctor of historical
sciences, professor,*

Sokolov A.B. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical
sciences, professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2018

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 23.01.2019
Format 60x84 ¹/₈.
Volume 54.75 уч.-изд.л.
Issue 300. order 540.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТИК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Amirbek A., Anuarbekuly A., Anlamassova M. Kazakistan'da Devlet Memurlarının Eğitimi: Günümüzdeki Durumu ve Yeni Yaklaşımlar... 118
Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Аңламасова М.Қ. Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін жетілдіру үдерісінің қазіргі ахуалы мен жаңа тәсілдерін талдау және бағалау.....

Примкулова Г.Ж. Нарзуллаева С. Жаңарған Қазақстанның ғылыми-инновациялық дамуында жаңа бастамалар..... 125
Primkulova G.J. Narzullaeva S. New initiatives in scientific-innovative development of modern Kazakhstan.....

Биримкулова Г.У. Основные направления взаимодействия Европейского Союза и Китайской Народной Республики..... 128

Birimkulova G.U. The main directions of interaction of the European Union and the Chinese People's Republic.....

Джолдыбаева У.М. Мәдени мұра – ұлт рухын жандандыру факторы..... 136

Dzholdybaeva U.M. Cultural heritage is a factor of revival of national spirit.....

Нурсултанова Л.Н., Ибраева А.Е., Бекебаева А.Д. Гендерлік аспектілерді зерттеудің халықаралық тәжірибесі..... 141

Nursultanova L.N., Ibraeva A.E., Bekebaeva A.D. International experience in studying gender aspects.....

Такижбаева Н.З. Трансгуманизация и гуманитарные знания в современном информационном обществе..... 148

Takizhbayeva N.Z. Transhumanization and humanitarian knowledge in the modern information society.....

Суамбекова Г.Б. Абишева Н.М. Мемлекеттік тіл – тарихи танымдық сипаты..... 158

Suambekova G.B. Abisheva N.M. The state language-historical the cognitive description.....

Дауренова А.А., Қилыбаева П.Қ., Нұрбаев Ж.Е. Ислам ынтымақтастық ұйымы мен Орталық Азия елдері қарым-қатынасының даму барысы..... 161

Daurenova AA, Kilybayeva PK, Nurbaev Zh.E. Development of the islamic cooperation or Central Asia countries 'community development.....

Тулекова М.К. Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы еңбек миграциясы және оның салдары 168

Tulekova M.K. Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan labor migration and its consequences.....

Сыдыкназаров М.-А. Образовательная миграция молодежи Казахстана: Экономическое обоснование, современное состояние и перспективы..... 173

Sydyknazarov M.-A.K. Educational migration of young people: Economic reasons, contemporary station and perspectives.....

Сыдыкназаров М.-А. Превентивная дипломатия и международная медиация как внешнеполитическая специализация ряда государств: От швеции до Казахстана..... 180

Sydyknazarov M.-A. K. Preventive diplomacy and international mediation as foreign-policy specialization of the several states: From sweden to Kazakhstan.....

Сыдыкназаров М.-А. Асимметричные конфликты, риски и угрозы безопасности: Теория и методология их анализа.....	191
Sydyknazarov M.-A. K. Asymmetrical conflicts, risks and threats of security: theory and methodology of their analysis.....	
Alpysbes M.A., Zhangabulova Zh.M. Central Asia – in the middle asian issue: Past and present.....	202
Алпысбес М.А., Жангабулова Ж.М. Орталық Азиядағы мәселе: Өткені мен бүгіні.....	
Nessipbayeva K.R. Efficiency of the kazakh-turkish route of the great silk way in the XXI century.....	207
Несіпбаева К.Р. ХХІ ғасырдағы Ұлы Жібек жолындағы қазақ-түрік бағытының тиімділігі.....	
Қайырғалиев М.М. Исламдық қаржы институттарындағы шариғаттық бақылау және оның кейбір Батыс Еуропа елдеріндегі көріністері.....	209
Kairgaliev M.M. Actual issues of Shariah regulation in Islamic financial institutions and their implementation in some countries of Western Europe.....	
Чжунген Пак, Қилыбаева П.Қ., Нұрбаев Ж.Е. Кореядағы мультикультурализм және миграциялық дағдарыс.....	215
Zhungen Pak, Kilybayeva PK, Nurbaev Zh.E. Multiculturalism and migration crisis in Korea.....	
Кенжебаев Д.А. К вопросу об исторических основах национальной космической отрасли – институт ионосферы.....	221
Kenzhebayev D.A. To the question of historical bases of the national space industry – the institute of ionosphere.....	
Касенова Б.Б., Нурсултанова Л.Н. Роль Германии в вопросах межрегионального сотрудничества «ЕС - Центральная Азия».....	228
Kassenova B., Nursultanova L.N. The role of Germany in interregional cooperation "the EU - Central Asia".....	
Кукушева Н.Э., Шерьязданова Г.Р., Бюлегенова Б.Б. Ренессанс традиционной культуры на примере реализации программ «Мәңгілік Ел» и «Рухани жаңғыру».....	237
Kukysheva N.E., Sheryazdanova G.R., Bulegenova B. The Renaissance of traditional culture in the frame of programs "Мәңгілік Ел" and "Рухани жаңғыру".....	
Үдырыс К.С., Анламасова М.К. Russia's Policy towards the Balkans	242
Ыдырыс К.С., Анламасова М.К. Политика России в отношении Балкан.....	
Anlamassova M.K., Ydyrys K.S., Temirbayeva G.A. Analyses of Russia's New Foreign Policy Concept.....	246
Анламасова М.К., Ыдырыс К.С., Темирбаева Г.А. Анализ новой концепции внешней политики России.....	
Baisultanova K.Ch., Duisekina A.B. New features of the international project of our time “The Great Silk Road”.....	249
Байсултанова К.Ч., Дуйсекина А.Б. «Ұлы Жібек жолы» халықаралық жобасының жаңа ерекшеліктері.....	
Оспанова А.А. Рустамбекова М.Е. Туркия Республикасы - АҚШ-ның стратегиялық серіктесі ретінде (XX ғасырдың 50-60 жылдары).....	253
Ospanova A.A. Rustambekova M.E. The Republic of Turkey as a strategic partner of the US (50-60th of the XX century).....	

Рустамбекова М.Е., Оспанова А.А. Экономикалық қауіпсіздік саласындағы Қазақстан мен Ресей арасындағы серіктестік мәселесінің зерттелуі (2000 жылдан қазірге дейін).....	259
Rustambekova M.E., Ospanova A.A. Study of partnership between Kazakhstan and Russia in the area of economic security (from 2000 to the present).....	

Amirbek A., Anuarbekuly A., Anlamassova M. Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'da İyi Yönetişim (Good Governance): Uygulanması ve Değerlendirilmesi.....	264
Амирбек А.А., Ануарбекұлы А., Аңламасова М.Қ. Қазақстандағы тиімді басқаруды (good governance) талдау және бағалау.....	

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДИЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

Абселемов С.А. Аграрная колонизация Степного края в историографической традиции советского периода (1917-1991 гг.)	273
Abselemon S. Agricultural colonization of the Steppe region in the historiographic tradition of the soviet period (1917-1991).....	

Бегалиев О. Оғыз тайпалары туралы жазба деректер.....	279
Begaliev O. Written sources of oguz tribes.....	

Шукеева А.Т. Ақмола облысының мемлекеттік мұрағаты материалдары бойынша Көкшетау өңіріне қоныс аударылғандардың күнделікті өмірі (1954-1956 жж.).....	284
Shukeeva A.T. Everyday life of special people in the Kokshetau region on the material of the Akmola state regional archive (1954-1956 yy.)	

Серік А.Н. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі тарихи-мәдени деректер.....	290
Serik A.N. Historical and cultural facts in a Western-Kazakhstan regional historical and local lore museum.....	

Бексейтов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Оспанов Е.Б., Сатаева Б.Е. Проведенные 2017 году полевые археологические исследования на аварийных курганах Бериккара (Жамбылская область).....	294
Bekseitov G., Tulegenov T.Zh, Ospanov E.B., Satayeva B. Field archaeological research on the emergency kurganes of Bericcara carried out in 2017 (Jambyl region).....	

Бексейтгова А.Т. Нұсқаулық кітаптардың мәліметтері бойынша Ақмола облысына шаруалардың қоныстануы және оның әлеуметтік-демографиялық салдары.....	310
Bekseitova A.T. The resettlement of peasants in Akmola region and its socio-demographic implications according to instructional books...	

Аубакирова Ж.С., Ниязханқызы Г. Письменные обращения жен репрессированных как источник по истории репрессий в Восточно-Казахстанской области.....	319
Aubakirova Zh.S., Niyazkhankyzy G. Written appeals of repressed wives as a source in the history of repressions in the East Kazakhstan region.....	

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

- Байгабатова Н.К.** Сущность и структура этнокультурной идентичности..... 325
Baigabatova N.K. Essence and structure of ethnocultural identity.....
- Нурбай К.Ж., Мухаметжанова Н.А.** Сибирский улус: Проблемы этнополитической истории..... 330
Nurbay K.Zh., Muhametzhanova N.A. Siberian people: Problems of ethnopolitical history.....
- Нурушева Г.К.** Демография и социальное положение казахского населения северо-западного Казахстана в 20-30-е гг. XX века..... 337
Nurusheva G.K. Emography and the social situation of the kazakh population of north-western Kazakhstan in the 20-30-ies. the twentieth century.....
- Алтаев А.Ш., Кожакеева Л.Т.** Урбанизация и динамика изменения численности городского населения в Казахстане в 2000-2017 гг. 340
Altaev A.Sh., Kozhakeeva L.T. Urbanization and dynamics of changes in the number of urban population in Kazakhstan in 2000-2017.....
- Бексейтов Г.Т., Курманиязов И.С.** Некоторые вопросы изучения памятников позднего каменного века в Северо-Восточном Приаралье..... 345
Bekseitov G.T., Kurmaniyazov I.S. Some questions of studying of monuments of the late stone age in the North-East of the aral sea.....
- Авшарова И.Н.** Следы «Козьего культа» в археологических памятниках Азербайджана..... 352
Avsharova I.N. Tracks of "goat's cult" In archaeological Monuments of Azerbaijan.....

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

- Қойгелдиев М.К.** Мұстафа Шоқай әулетіне және оның жерлестеріне жасалған қиянат..... 359
Koigeldiev M.K. The abuse against Mustafa Shokai's dynasty and his fellow countrymen.....
- Әбжанов Х.** Мұстафа Шоқай және ұлт зиялысы..... 364
Abzhanov H. Mustafa Shokai and the national possibility.....
- Джолдыбаева У.М.** Қазақ сазын асқақтатқан кемеңгер..... 370
Joldybaeva U.M. The mysterious master of Kazakh music.....
- Қаражан К.С., Мекебаев Т.К., Қумганбаев Ж.Ж.** Mustafa Shokay-the main ideologist of the Turkestan national movement..... 375
Қаражан К.С., Мекебаев Т.К., Қумганбаев Ж.Ж. Мұстафа Шоқай Түркістан ұлттық қозғалысының басты идеологы.....
- Хасенова Ж.О.** Ахмет Байтұрсынұлының саяси қуғын-сүргінге ұшырауы мен ақталуын зерттеу мәселелері..... 382
Khassenova Zh.O. To the problems of studying repressions and rehabilitation of ahmet baytursynov.....

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Айбусынов А. Научные подходы в изучении переселения индейцев в Северную Америку.....	389
Aibusinov A. Innovations in North America to explore Indians in North America.....	
Аймбет Ұ.Н. Орталық Азияның тарихы шетелдік зерттеулерде...	393
Aimbet U.N. History of Central Asia in foreign research.....	
Мамрбеков З.М. Религиозная толерантность в современном обществе.....	396
Mamrbekov Z.M. Reeligious tolerantnosis in body.....	
Пазилев Е.Д. Қазақстанның өндірістік қалаларында жүргізілген кеңестік ұлт саясатының тарихи астарлары (Кентау қ. мысалында)...	399
Pazilov E.D. History of national policy held in production cities of kazakhstan (on the Kentau example).....	
Aybusynov A. Historical-theoretical problems of aboriginal population of north America.....	406
Айбусынов А. Солтүстік америкадағы жергілікті халқының тарихи-теориялық мәселелері.....	
Садықова Р.К., Тохметов А.Т. Парсы және қытай тілдерін оқыту арқылы тіл үйреншілердің лингвоелтанымдық дағдыларын қалыптастыру.....	408
Sadykova R.K, Tokhmetov A.T. Formation of linguistic skills of linguists by teaching Persian and Chinese languages.....	
Крупко И.В. Семисфера сакрального в казахской культуре: Границы хронотопа.....	412
Krupko I.V. Semenosphere of sakralal in kazakh culture: Granite chronotope.....	
Жұман С.Ә., Оспанова Р.Р. Ұлы даланың жеті қырындағы қазақ жазуының тарихы.....	418
Zhuman S.A, Ospanova R.R. The history of the seven epochs of the Kazakh steppes.....	
Нағашыбекқызы М. Әлихан Бөкейханов және қазақ тарихының келелі мәселелері.....	426
Nagashybekkyzy M. Alikhan Bokeykhanov and important problems history of Kazakhstan.....	
Бейсеков Ә.С. Ұлағатты ұстаз Өтепберген Хамзаұлының шығармашылық бейнесі.....	430
Beisekov A.S. Creative portrait of the honorary teacher Otepbergen Hamzin.....	
Әбдіберікұлы Б. Төлепберген Әбдірашевтың шығармашылық портреті.....	433
Abdiberikuly B. Creative portrait of Tolepbergen Abdrashev.....	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

**УДК МРНТИ 03.20
УДК 94.(574.42)**

Жанбосинова А.С.¹

*¹профессор кафедры истории Казахстана Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова, доктор исторических наук, профессор. E-mail: sovetuk@rambler.ru.
Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск*

**МИКРОИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 30-50-Х ГГ. XX ВЕКА:
РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ**

Аннотация

Статья рассматривает историю политических репрессий в ракурсе новых междисциплинарных подходов во взаимодействии встречных потоков информационного поля «истории сверху» и «истории снизу». Объектом исследования является человек, как потенциальная жертва политического насилия. В качестве основы публикации стали архивно-следственные дела 30-40- годов XX века, текстуальное содержание которых потребовало концептуального анализа. История политических репрессий представлена известными личностями, на фоне которых остальные категории репрессированного населения выпадают их исторического концепта насилия. Микроистория политических репрессий позволяет раскрыть алгоритм отбора жертв террора, определить причинно-следственные связи обвинения и ареста, своеобразие методов насилия на местном уровне.

Ключевые слова: политические репрессии, антропологистика, устная история, персоналии, региональная история, следственные дела, микроистория

Жанбосинова А.С.¹

*¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор E-mail: sovetuk@rambler.ru.
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.*

**XX ҒАСЫРДЫҢ 30-50 ЖЖ. САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІННІҢ МИКРОТАРИХЫ:
АЙМАҚТЫҚ АСПЕКТ**

Аңдатпа

Мақалада «тарих жоғарыдан» және «тарих төменнен» сияқты ақпараттық кеңістіктегі қарсылас көзқарастардың өзара әрекеттестігінде жана пәнаралық әдістер ракурсында саяси қуғын-сүргін тарихы қарастырылады. Зерттеу нысаны саяси зорлық-зомбылықтың нақты құрбаны ретінде адам болып табылады. Мақаланың негізі ретінде мәтінің мазмұны тұжырымдамалы талдауды қажет ететін XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы мұрағаттық-тергеу істері болды. Саяси қуғын-сүргін тарихы атакты тұлғаларды зерттеумен ғана шектеліп, олардың аясында саяси қуғын-сүргінге ұшыраған халықтың басқа да категориясы зорлық-зомбылықтың тарихи зерттеу назарынан тыс қалған. Сондықтан, саяси қуғын-сүргін микротарихы террор құрбандарын іріктеу алгоритмін қарастыруға, айыптау мен тұтқындаудың себеп-салдарының байланысын анықтауға, жергілікті деңгейде зорлық-зомбылықтың өзіндік әдістерін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, антропологистика, жеке тұлғалар, аймақтық тарих, тергеу істері, микротарих

Zhanbosynova A. S.¹

¹Professor in the Department of history of Kazakhstan East Kazakhstan state University. S. Amanzholova, doctor of historical Sciences, Professor. E-mail: sovetuk@rambler.ru. Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

MICROHISTORY OF POLITICAL REPRESSIONS OF 30-50-IES OF XX CENTURY: REGIONAL ASPECT

Annotation

The article considers the history of political repression from the perspective of new interdisciplinary approaches in the interaction of counter-flows of the information field "history from above" and "history from below". The object of the study is a person as a potential victim of political violence. As the basis of the publication were archival and investigative cases 30-40 years of the twentieth century, the textual content of which required conceptual analysis. The history of political repression is represented by well-known personalities, against which other categories of the repressed population fall out of their historical concept of violence. Microhistory of political repression allows to reveal the algorithm of selection of victims of terror, to determine the causal relationship of the prosecution and arrest, the originality of the methods of violence at the local level.

Key words: political repressions, anthropologists, oral history, personalities, regional history, the investigation of the case, microhistory

Репрессивная политика советского государства с начала архивной революции 90-х годов XX века привлекает внимание исследователей. Актуальность проблематики политических репрессий объясняется новейшими методологическими подходами, необходимостью детализации исследования репрессивных практик на региональном уровне, расширением круга архивных источников. Опора на теоретические концепты современной исторической науки позволяет осмыслить документальные артефакты, т.е. архивные материалы, исторические источники в фокусе взаимодействия с социокультурными структурами, повлиявшими на их содержание.

В фокусе исследовательской практики истории политических репрессий на современном этапе находится человек и его коммуникативный опыт в условиях перманентного насилия, осуществляемого тоталитарным государством. Междисциплинарный подход «Новой исторической науки» расширил методологические границы исследований. Лингвистический поворот стал основой критического переосмысления нарратива советского наследия с учетом встречных потоков информационного поля «истории сверху» и «истории снизу».

Конкретизация истории политических репрессий, персонализация «маленьких людей» в большинстве своем невинных, попавших в маховик насилия способно раскрыть алгоритм отбора жертв террора, определить причинно-следственные связи обвинения и ареста. В большинстве своем история репрессий представлена известными личностями, на фоне которых остальные категории репрессированного населения выпадают их исторического концепта репрессивной политики.

Региональный аспект проблемы может стать индикатором определения или выявления тенденций, аналогичных научных направлений, раскрыть характерные нюансы или добавить специфические детали, определить своеобразие методов репрессивной политики, усиливающих микроисторию политических репрессий.

Известный специалист истории сталинского времени Ш. Фицпатрик иллюстрирует значимость антропоцентрической парадигмы для научных исследований: история отражается в языке, языковые явления следует рассматривать «от человека», в социально-историческом контексте, где посредством языка объективируется «национальное сознание». [1, с.279]

Антропоцентрическая парадигма обусловила рождение научного тренда, как антропологистика. Белостокский манифест 2004, подписанный участниками международной конференции придал новой дисциплине легитимность. «Эта новая наука ставит своей целью исследовать и реконструировать по языковым данным не только историю развития человеческого сознания и мышления, но и историю человеческой культуры, цивилизации». [2]

Объектом научных исследований становится человек, его язык-речь, сознание, образ мышления, как отражение исторического времени. В фокусе антропоцентрической парадигмы можно проанализировать пространство языковой картины, восприятие окружающего мира, мышление жертв политических репрессий, как отражение советской репрессивной повседневности. В качестве источника выступили архивно-следственные дела 30-40- годов XX века. Их содержание требует не просто критического

переосмысления, а беспристрастного анализа и понимания, что структурные конструкты следственного дела являют собой единый шаблон, характерный для всего пространства союзных республик, объединенных паутиной политических репрессий. Сценарий допроса, фабрикация обвинений по трафаретному шаблону, облегла и ускорила работу следователя, соблюдавшему оперативные инструкции с грифом «совершенно секретно». Протокол содержит вопросы следователя и ответы подозреваемого по статье 58 УК СССР, соответственно факты, используемые следователем против обвиняемого, могли кардинально субъективно интерпретироваться не в пользу последнего. Анализ текста следственного дела демонстрирует определённые целеполагания, целеустановки в условиях противостояния, возможного насилия в отношении репрессируемого. Материалы следственного дела содержат информацию о вольномыслии субъектов репрессий, их реакции на события в стране и за ее пределами. Это могут быть отрывки из общения с ближайшим окружением, а могут быть просто реплики, озвученные на работе, в очередях, в совокупности все они подпадали по статье 58-10 УК СССР – антисоветская пропаганда.

Архивные источники, используемые автором в статье, впервые вводятся в научный оборот. В качестве первого варианта будет рассмотрено дело Джармака (Жармак) Ахинжанова, выпускник 1938 года Казахского государственного педагогического института по специальности «География» с квалификацией преподаватель средних учебных заведений. Вероятно, его глубокие познания с оценкой «отлично», полученные в процессе обучения дисциплины «Ленинизм», а также некий вольный студенческий дух свободомыслия, витавший в стенах учебного заведения, позволили ему критически осмыслить исторические реалии сталинской эпохи.

Д. Ахинжанов входил в группу советской интеллигенции, ввиду принадлежности к учительской сфере, до ареста он заведовал учебной частью средней школы им. Абая. В деле не обнаружены, какие либо авторские тексты, кроме устных мыслеформ, зафиксированных в протоколе, т.е. он не оставил творческого наследия. Обнаружены личные документы: диплом, приложение к диплому, военный билет

Текст «Справки» изначально обвиняет Д. Ахинжанова в националистических воззрениях, в систематических антисоветских и антипартийных высказываниях, что дискредитирует политику ВКП(б) и советского правительства, восхвалении фашизма, отрицании победы социализма в СССР, невозможности построения коммунизма.

Советская повседневность в наблюдениях Д. Ахинжанова расходилась с идеологией и результатами социалистического строительства, что подтверждают его концепты по вопросу о победе социализма: «Я не верю в социализм, мне один знакомый передал слова Каутского, который говорил: «Ленин начал хорошее дело, однако хороших результатов от этого не будет». [3, л. 1]

Разъясняя невозможность построения социализма, Д. Ахинжанов апеллировал анализом содержания статей, в частности говорил: газеты пишут о достижениях в народном хозяйстве, а фактически их нет. Газеты кричат о мнимых достижениях, на самом деле у нас застой в хозяйстве. У нас ни диктатура пролетариата, а диктатура партии, везде диктуют парткомы. «Я был в Чингиставском районе, колхозники возносят и восхваляют Сталина и имеющиеся недостатки на местах считают, происходят не по вине ЦК и Сталина, а по вине местных органов власти». [3, л. 1]

Выступая против строительства социализма, Д. Ахинжанов не идентифицирует себя в общей массе строителей новой жизни, а противопоставляет себя социуму, так как выступает за частную собственность: «...лично я не могу представить, как можно ликвидировать частную собственность». Обращение к расстрелянной оппозиции: «Если можно было построить социализм Троцкий, Зиновьев, Бухарин, Мирзоян и Исаев остались на позициях строительства социализма. Они все убедились в невозможности построения социализма, заняли другую позицию, эти люди были умными и дальновидными» [3, л. 1] Д. Ахинжановым артикулировались программные речи в собственной интерпретации, шло противопоставление идеологии.

Достаточно частое обращение и упоминание в архивно-следственных делах представителей троцкистско-зиновьевского блока, можно воспринимать как свидетельство инакомыслия: «Вот смотрите троцкисты, зиновьевцы были очень хорошими людьми, занимали ответственные посты в партии и в правительстве, а теперь ввиду того, что советская власть ведет неправильную политику, обвиняет этих людей, применяя к ним высшую меру наказания – расстрелы. Это неверно, нужно таких людей ценить, а не расстреливать». [4, л. 10]

Текстуальный материал архивного дела раскрывает реальность колхозной повседневности: «Кооперативная система ведения хозяйства ничего реального не дала. Например, животноводство, в колхозах скотопоголовье не увеличивается, а наоборот идет на убыль. Колхозники голые, босые и

голодные, эксплуатируются так же, как помещики эксплуатировали крестьян при крепостном праве. Плодами трудов, полученными в результате эксплуатации и невольного труда, пользуются разные Скворцовы и прочие сидящие у руководства русские, которые эксплуатировали и угнетали казахский народ и продолжают колонизаторскую политику.

Колхозная система существует пока жив Сталин, Сталина не будет обратно перейдут на индивидуальное. Я работаю секретарем парткомом, выступаю на собраниях, пишу резолюции формально, а по существу не верю. [3, л.2]

Недавно, говорил Д. Ахинжанов, я видел колхозников Абаевского района, они ходят босые, работают от зари до зари, сами над собой не хозяева, ни какой свободы не имеют. [3, л.10]

И конечно вопрос: «При таком нищенском положении в стране, когда отсутствует самое необходимое мясо, масло, чай, обувь, какой может быть разговор о коммунизме, кому нужен такой коммунизм». [3, л.2] В экономике СССР, всегда превалировало экономическое направление группы «А», что было подмечено Д. Ахинжановым: «Цифры роста экономики ССР поднимаются за счет оборонной промышленности. Все народные доходы расходуются на военные цели». [3, л.9]

Выборность партийных и советских органов и наличие большевистской критики Д. Ахинжанов рассматривает не как подлинный социализм, а как диктовку ЦК ВКП(б). «Народ не понимает существующей у нас демократии. Людей, которые должны принять участие на конференциях, съездах, заранее намечаются в ЦК, секретарями РК и ГК, ЦК предписывает выдвигать заранее намеченных людей, а секретари РК и ГК в свою очередь обязывают секретарей низовых партийных организаций, таким образом, заранее обеспечивается проведение в состав делегации нужных для ЦК людей». [3, л.2]

Арест и разоблачение так называемых «националистов», «правотроцкистов» Д. Ахинжанов воспринимал, как уничтожение властями передовых людей. «Строителями социализма являются неграмотные, необразованные люди, которые ничего не знают и не понимают, а людей образованных культурных арестовывают и уничтожают, объявляя врагами народа». [3, л.2] Вполне резонно звучит вопрос: «Неужели так много врагов народа?» [3, л.2]

Советский человек полагал, что «Если бы был жив Ленин, то Сталин не господствовал, при Сталине партия бессильна, вся власть в руках НКВД» [5, л.15-16], вообще «В СССР много есть людей настроенных против существующей власти, но бояться вслух об этом говорить т.к. при существующем строе, за каждое свободное слово загоняют в Карлаг и Соловки». [6, л.5] Д. Ахинжанов удивляется: «... как могло случиться, что выходец из малочисленного грузинского народа Сталин, подчинил себе и овладел многочисленным русским народом, да еще уничтожил таких великих людей, как Бухарина». [3, л.2]

Интерес вызывают рассуждения Д. Ахинжанова о внешней политике Советского Союза, как например: «Разделение Польши между Германией и СССР, конечно, было предусмотрено в договоре о ненападении», он предполагал, что СССР путем агрессии возьмет Бессарабию. Если учесть, что Д. Ахинжанов об этом говорил в 1939 году после заключения пакта о ненападении, нужно отдать должное его оценке текущей политической ситуации, прогноз события, происшедшего в 1940 году, когда румынский король, приняв ультиматум СССР, передал ей Бессарабию. [3, л.3]

Сталин и Гитлер воспринимаются им как тираны, а коммунизм и фашизм как тождественные понятия. Гитлер, по мнению Д. Ахинжанова отличается от Сталина тем, что его уважает и любит народ. Ведь Гитлер довольно часто выезжает на фронт, встречается с народом. А Сталин дальше Москвы не выезжает, изредка в Тифлис. «В Советском союзе большим государственным деятелем был Троцкий». [3, л.3]

В обвинительном заключении следователя, ведущего дело Д. Ахинжанова присутствует фраза, что он своими высказываниями дискредитирует рабоче-крестьянскую армию. Речь идет о сражении на озере Хасан, где согласно «...газетным данным было убито много японцев, потери советских войск незначительны...», говорит Д. Ахинжанов, призывая не верить газетам: «Зачем так писать и извращать действительное положение дел, ведь Красная армия потеряла немало людей. Зачем это скрывать...». [3, л.3] Современная оценка военных сражений, свидетельствует о значительных потерях советской армии, что косвенно подтверждает полемические доводы и рассуждения Д. Ахинжанова.

В этих боях принимали участие украинцы, белорусы, русские и другие национальности, те люди - отцы, братья, сестры которых в 1932-1933 годах голодали, терпели нужды и кто поверит, что после этого они красноармейцы, большинство которых недовольны существующим строем, так стойко боролись за советскую власть. Ответ на риторический вопрос Д. Ахинжанова: «Красноармейцы и командиры такие же люди, как и мы, кто будет ручаться, что они преданы Сталину и Советской власти?» [3, л.3], был

получен в первые дни и месяцы Великой Отечественной войны, когда был сорван план «Барбаросса» молниеносного захвата СССР.

Взращённая харизматичность И. Сталина, письма-обращения к правительству жалобы и порицание местных руководителей, одобрение показательных процессов политических преступников, вера в невиновность своих близких и надежда, что вождь поможет, формировала коммунистическую идеологию в условиях вражеского окружения, грядущей войны. Страна, весь советский народ, братья и сестры встали единым оплотом на защиту родины. К сожалению, невозможно узнать действительно ли Д. Ахинжанов говорил: «До сих пор все кричали, что Красная армия является непобедимой, лучшей армией в мире, а на деле это далеко не соответствует действительности. Мы видим, что немцы ежедневно захватывают город за городом, и уже окружают Ленинград, какая в результате будет власть, мне безразлично. Успех на фронте имеет Германия, эти успехи конечно и останутся за Германией. Гитлер как мастер в политике, безусловно, победит СССР. При победе Германии ничего кроме лучшего не будет, так как тогда народ получит свободу и права. Лишь бы эти перемены были скорее». [3, л.9-10]

Д.Ахинжанов был арестован 6 ноября 1941 года. Последняя запись доноса датируется 23 сентября 1941 года: «В официальных сводках все так красочно сообщают, что везде побеждает Красная армия и громит фашистские войска и т.д., на самом деле это ложь. Наоборот победа на стороне Германии. Не только мы, но и колхозники не верят этим сообщениям. Я заранее уволился с работы, и из города Семипалатинска переехал в район, так как в случае победы немцев, какой-нибудь русский может угробить ни за что, а потом в городе будет голод». [3, л.10]

В процессе следствия, Д. Ахинжанова обвинили в связях с врагами народа, изблеченными в период Большого террора, все обвинения были построены на показаниях свидетелей. Следователь записал, что частично он признал обвинения, однако не привел доводов в свое оправдание по тем пунктам, которые Д. Ахинжанов не признал. Руководствуясь приказом НКВД за №001613, следственное дело передавалось Особому совещанию, учитывая социальную опасность Д. Ахинжанова мерой наказания избрать «расстрел с конфискацией всего имущества». [3, л.70] Решением Особого совещания 24 июня 1942 года в условиях закона военного времени, он был приговорен к 10 годам ИТЛ.

В качестве второго варианта выдержки из различных дел, осужденных за свои высказывания к различным срокам заключения.

В центре страны, а именно в Москве, Ленинграде аресты, воспринимались как правильные, а здесь у нас в Семипалатинске арестовывают невиновных. «Здесь в Семипалатинске, как только начали процесс над троцкистско-зиновьевским центром, то начался террор над людьми ни в чем, ни повинными, которых снимали с работы, арестовывали». [7, л.3]

Ответственность за политические репрессии советский народ возлагал на происки врагов, пробравшихся во власть. Убийство С. Кирова и последующие аресты, воспринимались обществом как провокация, совершенная врагами народа: «В 1934 году враги народа старались садить честных товарищей для прикрытия практических предателей и своих подлых вылазок». [8, л.1] В руководство страны затесались враги, они виновны в бедах, репрессиях. «Коммунистам, особенно большим людям, которые стоят близко у руководства страной и Красной армией, верить нельзя, что большинство из них замешаны в контрреволюционных делах – в предательстве». [9, л.2]

В унисон первому высказыванию, отсидевший пять лет ИТЛ по решению Особого совещания: «Я не обижаюсь на партию потому, что надо было на момент выборов изолировать сомнительный элемент, но этим воспользовались всякие сволочи, остатки недобитых троцкистов, бухаринцев, засевших в соваппаратах и, маскируя себя они перегибали все постановления партии и правительства, этим самым думали вызвать недовольство масс». [5, л.3]

Миф о миллионах граждан, разоблачавших, клеймивших врагов советской страны имеет косвенное подтверждение в архивных материалах, как например выступление рабочего на митинге коллектива Усть-Каменогорского строительного участка «Риддер-Рубцовск»: «Троцкистских бандитов приводят в ярость наши успехи, расцвет счастливой зажиточной жизни в нашей стране. Они хотят превратить нас в колонию фашизма. Но мы будем беспощадно уничтожать всех врагов» [Риддерский рабочий. – 1937. - №136. – 17 июня.]; выступление на митинге колхозников колхоза «Красное знамя»: «требуем от прокуратуры и ВС СССР как врагов народа высшей мере наказания, расстрел ... [10, л.16] Вместе с тем, ведущим дирижёром в организации массовых митингов выступала партия. Искренняя вера народа в руководство страны, И. Сталина свидетельство эффективной пропаганды советского государства.

Встречались противоположные мнения, указывались прямые виновники: «Дураки, что убили только Кирова, надо убить и Сталина» [11, л.22] «Если бы я видел Сталина, то сразу бы отрубил голову» [12, л.31].

Советский человек полагал, что «Если бы был жив Ленин, то Сталин не господствовал, при Сталине партия бессильна, вся власть в руках НКВД» [5, л.15-16], вообще «В СССР много есть людей настроенных против существующей власти, но боятся вслух об этом говорить т.к. при существующем строе, за каждое свободное слово загоняют в Карлаг и Соловки». [6, л.5]

«Сейчас народу мыслить свободно нельзя, если кто выскажет свое мнение, то того посадят. Если будут так садить, то могут пересадить половину населения». [13, л.155] «Коммунистам верить нельзя, они люди, получившее божье изгнание». [14, л.137]

Стихотворения, анекдоты, частушки, прокламации – народный фольклор советского времени, вполне мог привести в лагеря от трех до десяти лет. Следственные дела хранят удивительную репрессивную поэзию, как например:

*«Нас долго цари угнетали, вампиры
Но свергнув их, лучше не стало нам ныне,
Не стало лишь только царей и дворян
Но нету житья для рабочих-крестьян.*

*Все, что в феврале себе завоевали
Все коммунисты себе отняли.
И снова свободу отняли у нас
Но дали народу советскую власть.*

*Пусть верят в коммуну идеалисты
Над ней же смеются давно коммунисты.
И Маркса Карла коммуны идеи
Давно комиссары сложили в портфели*

*И в голод и в бедность, В советской России,
Но в роскоши прежней живут в ней другие,
И только рабочий в советской стране
Живет в подневольной и тяжелой нужде*

*Нам выпал на долю путь тяжкий тернистый
Нам нету свободы, нас гнетут коммунисты
Отняли свободу у нас и детей
С днем каждым народу жить тяжелей*

*Но время великой борьбы вновь настало,
Вставайте же братья родимого края
Под знамя великой и грозной борьбы
Мы вольные люди свободной страны*

*Мы алое знамя своею рукою
Окрасим священной и черной каймою
Каймой молчаливой и грозной борьбы
И смоем позор им с родимой страны» [15, л.15]*

Революционный стиль стихотворения придает ему трагические нотки и призывает к борьбе с коммунистами, как отголосок крестьянских призывов периода восстаний против коллективизации и хлебозаготовок.

Народный фольклор оперативно реагировал на события, как например спасение челнокинцев. Современное молодое поколение не знает, как советское правительство осваивало север, а имена Отто Шмидта, Владимира Воронина, Анатолия Ляпидевского и других абсолютно неизвестны, так же как и

история парохода «Челюскин». Казалось бы, какое отношение история данного парохода имеет к истории политических репрессий. Пароход «Челюскин» затонул в 1934 году, экспедиция высадилась на арктический лед и за ее спасением наблюдала, и не просто переживала вся страна, а еще и сочиняла частушки и песни.

*Здравствуй, Леваневский!¹
Здравствуй, Ляпидевский!
Здравствуй, Лагерь Шмидта!
И прощай!*

*Капитан Воронин, судно проворонил
А теперь монету получай
Разве жилось плохо
Вам сидеть на льдине
Было у вас мало колбасы
Что же вас заставило
Общаться с Ванкареем²
И просить о помощи в ЦИКа!*

*Если бы не Мишка, Мишка Водопьянов³
Не видать родной бы вам Москвы
А сидеть на льдине, словно на перине
Выть по медвежьей от тоски*

*Шмидт сидит на льдине, словно на перине
Шухарит он белых медвежат
Арктику открыли, судно утопили
А теперь вернулись в Ленинград
Вот теперь неплохо, весело живет
Пляски, вечерники и гульба
Рожка на экране, денежки в кармане
Вот что экспедиция дала. [16, л.15]*

Все участники спасательной операции получили награды, челюскинцев как героев встречала вся страна. Знаменитый британский драматург Бернард Шоу, говоря про эпопею челюскинцев, заметил: «СССР - потрясающая страна: даже трагедию вы превратили в триумф». [17]

Пение и распространение подобных песен, частушек расценивалось как контрреволюционная агитация, хотя они лишь высмеивали «смех сквозь слезы» траги-фарса советской повседневности. Забавность содержания народного фольклора в переплетении с интересом к ним силовых ведомств, превращала их в изобличающий компромат, что грозило осуждением по политической статье 58 УК СССР. Народный фольклор периода сталинских репрессий потрясающая перспективная тема для исследования истории советского времени.

Социокультурное пространство социализма детерминировало противостояние «бывших» и «новых», гражданская война разделила страну на «благонадежных» и «неблагонадежных», сначала чистки, самокритика и разоблачение, затем аресты и расстрелы. Ответы на вопросы «Почему начались репрессии», «Зачем», «С какой целью», «Кто кукловод» и пр., вызывают жаркие дискуссии. Вопросов больше, чем ответов. По истории политических репрессий накоплен значительный эмпирический материал, процесс реабилитации жертв насилия продемонстрировал абсурдность обвинений, фабрикации судебных процессов, вряд ли мы сможем получить ответ касаясь причин массовых репрессий. Можно подтвердить директивное планирование и руководство репрессивным механизмом, регламентацию действий органов НКВД, шаблонность операций во взаимосвязи регионов с центром.

¹ Сигизмунд Леваневский летчик, направленный на спасение челюскинцев, потерпел аварию, в результате которой его тоже спасали.

² Ванкарем чукотское стойбище, ставшее центром операции по спасению челюскинцев

³ Михаил Водопьянов полярный летчик, участник операции по спасению челюскинцев

Задача исследователей советской истории на текущем этапе комплексный междисциплинарный подход в выявлении глубинных процессов и явлений политических репрессий, критическое переосмысление имеющихся в открытом доступе материалов. Вне фокуса ученых остались национальные, кулацкие операции, персональная история жертв политического террора, судьбы женщин, детей членов семьи изменника родины (ЧСИР) и многое другое, в том числе участники Туркестанского легиона, крестьянских восстаний. История политических репрессий содержит множество неизвестных страниц, трагических судеб «маленьких людей», оказавшихся в безжалостном молохе строительства нового порядка.

Список использованной литературы

1 Юзефович Н. Идеологизированный субстрат номинаций счастье и тоска в России предвоенного периода в статье Шейлы Фицпатрик//*Политическая лингвистика* 1 (47)'2014 С. 279-283

2 Гринева-Гринева С.В., Сорокина Э.А. Язык как средство изучения познания и эволюции человека (к 10-летней годовщине появления антропологической лингвистики)// *Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика.* 2014. №5. С.12-25

3 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.3355.

4 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2403

5 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2633

6 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2577

7 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2574

8 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2632

9 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2604

10 ГАВКО. Ф. 135. Оп. 1. Д. 418. 155 л.

11 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2392

12 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2391

13 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2390

14 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2433

15 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2396

16 Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.3664

17 Сидорчик А. Трагедия, ставшая триумфом. «Челюскин» погиб из-за ошибки Отто Шмидта?//*Аргументы и факты.* 13.02.2014

УДК 94(574)

ГРНТИ 03.20.09

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
археология және этнология кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

E-mail: kuralai_sk@mail.ru

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ӘЙЕЛДЕР (1925-1938 жж.)

Аңдатпа

Мақалада сталиндік саяси қуғын сүргіннің зардаптары деректер негізінде зерделенеді. Саяси қуғын-сүргін жүйесінің орнығуы, 1937-1938 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін саясатына даярлық 1920-шы жылдардың ортасынан басталғандығы, саяси қуғын-сүргін шараларының құқықтық актілермен, нормативтік құжаттар негізінде жүргізілгендігі адамның табиғи бостандығын шектеуге негізделген саясат рухани құлдықты оятқандығы тұжырымдалады. Сонымен қатар, саяси қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз жазаланған тұлғалардың отбасы мүшелерінің қудалануы, әйелдердің түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде азап көргендігі баяндалады.

Саяси қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз жазаланған әйелдердің тағдыры деректер негізінде зерделенген. АЛЖИР – де жазықсыз азап шеккен аналар тағдыры тоталитарлық жүйенің қылмысы екендігі дәйектеледі.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық сана, отбасы, саясат, мемлекет, руханилық, қуғын-сүргін шаралары

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы¹
¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
к.и.н., доцент кафедры археологии и этнологии
E-mail: kuralai_sk@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИ РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ЖЕНЩИНЫ (1925-1938 гг.)

Аннотация

В статье изучаются последствия сталинских репрессий на основе исторических данных. Поддержание системы политических репрессий, массовых репрессий во время 1937-1938 годов, а также начиная с середины 1920-х годов политические меры и политические репрессии проводились на основе правовых норм, действовавших на основе естественного ограничения свободы человека что вдохновило духовное рабство. В статье также описываются преследования членов семей невинных жертв политических репрессий, пытки женщин в тюрьмах и трудовых лагерях.

Судьба женщин, подвергшихся политическим репрессиям и невинным наказаниям, изучалась на основе данных. АЛЖИР утверждает, что судьба невинных жертв является преступлением тоталитарной системы.

Ключевые слова: политическая репрессия, тоталитаризм, национальное сознание, семья, государство, духовность.

¹Sarsembina Kuralai Kuandykkyzy
¹Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the
Department of Archeology and Ethnology

WOMEN, THAT MET POLITICAL TO THE REPRESSION

Annotation

In the article studied on the basis of the data on the fate of the innocent women suffering persecution, labor camps and prisons in the years of Stalin's political repression.

The article examines the fate of women who suffered innocent victims of ALZHIR camp (Akmola camp of wives of traitors to the motherland). The fate of women is described who found innocent in prison during the years of Stalin's political repressions. In the prison camp had been the wives, siblings, mothers of intelligent public figures. The "mothers of convicts" work not only suffered losses but also earned to the state. They did hard work and were numbered and justified, and had no spiritual rights to suffer. The Soviet policy has aggravated people from their society, imprisoned in prisons and instilled fear and anxiety. The captive mother has also heard a grave word from the prison staff, and sometimes they took hard strike, the fact that women in the camps have a hard time, hunger and cold, and frequent deaths among women in the illness.

keywords: repression, totalitarianism, national consciousness, state, society, labor camp.

Қазақ ұлты басынан небір қилы кезеңдерді өткеріп, тағдыр тауқыметін көп көрген ұлт. Империялық мүдденің қитұрқы саясатының құрдымына жұтылып барып, қазақтығынан, түйіндеп айтсақ ұлттық болмысының ерекшелігі арқасында ұлттық қуатынан айрылмаған жұрт. Әрбір адамның отбасына, ұлтына, адам баласына (адамзат) қызмет ете білуі табиғи заңдылық екендігін тілге тиек ете отырып, ұлтын сүю қасиеті арқылы ұлттық рухтың тамырын тереңге жаятындығын, ұлттық қуаттың өміршең болатындығын да мойындаймыз. Өкінішке орай, жат пиғылдағы саясат (патшалық, одан қалды кеңестік үлгідегі Ресей) қазақты ұлттық қуатынан ажыратудың неше түрлі әдіс – тәсілдерін өмірге әкеліп, ұлттық рухымызды жасытты. Кең даланың төсінде емін - еркін өсіп, «Мен Алашпын, Мен қазақпын» деген тұзу санамен жетіліп, жан-жақтан анталаған жаудан елі мен жерін қорғауды парызы деп ұғынған қазақ баласын бодандықтың қамыты рухани қажытты. Алайда, әр ғасыр шеңберінен бір-бірімен рухани сұхбаттасқан тұлғалар арқылы қазақ рухы өзінің күре тамырынан ажырамады. Өйткені, қазақты ұлттық болмысынан алшақтатуға ұмтылған өктем саясатқа қазағын сүйген нағыз зиялылар бөгет болды.

Ұлтын сүйгендер қазақ баласының тұзу тәрбиесіне сызат түсірмеу үшін, ұлтты аман сақтау жолында өз жандарын аямады. Әрине, олардың феноменін түсіну, халыққа түсіндіру, сол тұлғалардай жас буынды тәрбиелеу мәселесі арнайы зерделенетін тақырып. Қуғын-сүргін шаралары ой еңбегінің рухани болмысын меңгерген зиялылар үшін өте ауыр болды. Олар рухани жағынан адам айтып түсіндіре алмас азап шекті.

Бұл да өз алдына арнайы зерделенетін мәселе. Ал, біздің айтқымыз келгені, сталиндік саяси қуғын-сүргін жылдарының ұлтты рухынан, тұлғаны ұлтынан, отбасын қоғамнан, әйелді күйеуінен, баланы ата-анадан, адамдарды бір-бірінен өгейлендірген сұмдық саясатының ұлт санасына түсірген зардаптары. Қазақты қазақтықтан «сақтандырған» кеңестік «тәрбиенің» зардаптарын ой елегінен өткізу арқылы, ұлт санасына түскен сызаттың қазіргі таңдағы қалдықтарын жоюға жұрт болып жұмылар едік. Әлі күнге дейін қызылдар салған сүрлеудің ылаңы байқалып қалады. Оған мысал ретінде паракорлық, әділетсіздік, шенқұмарлық, атаққұмарлық және т.б. адамды тексіздікке жетелейтін жат қылықтарды атауға болады.

«Рухани жүдеген, іштей азғындаған жан жеңілтек мінезге немесе дөрекілікке тез ұрынады. Әлсіздіктен құбылады. Қасіретті сәттерде жеңілтектің қолы қанжарға үйір болады да, опасыздығымен үлкен кесепатқа ұшыратады, жағымды іске жетелетпейді. Тірлігі, мақсаты басқа, ниеті шалғай, суық бауыр жаттың қолында жақсылар сирейді, зиялылар өзіне деген сенімнен арылады. Халық бақытсыздыққа ұшырайды... Тірегінен айрылған халықта қауымдастық қожырайды, бірліктің берекесі кетеді» [1, 5 б.], - деп жазған философ Ж.Молдабековтың ойлары, тоталитаризмнің іретасын берік қалаған Сталин заманына арналғандай. Қуғын-сүргін саясаты бұрынғы интеллигенцияны “кеңестендіру процесінен” бастау алды. Осылайша басталған саяси қуғын-сүргін жүйесі Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде де орныға бастады.

1937-1938 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін саясатына даярлық 1920-шы жылдардың ортасынан басталды. 1920 жылдың ортасына дейін ауыл шаруашылығына зиян келтіруші жәндіктер мен жануарларға қолданылған “зиянкес” сөзі 1925-жылдан бастап саяси мәнге ие болып, қуғын-сүргін тұсындағы айыптау процестерінде, әсіресе ОГПУ коллегиясында 1934 жылға дейін жиі пайдаланылды. Алайда, Қылмыстық Кодекске еңбей қалып, оның орнына Қылмыстық Кодекстің “контрреволюциялық бүлік” және “мемлекеттік өндірісті бүлдіру”-деген 58-14, 58-7 баптары өмірге келеді [2, 63б.].

Саяси қуғын-сүргін зобалаңының ауқымы жантүршігерлік. Жазықсыз жазаланғандар саны әлі күнге дейін әр түрлі мөлшермен айтылады. Батыс әлемінде “ұлы тазарту”, “сталиндік тазарту” деген атпен белгілі. Жак Россидің айтуынша 1,5 млн. адам жаппай жүргізілген жабық процестерде ату жазасына кесілген. Сонымен қатар “контрреволюциялық іс-әрекет үшін” сотталғандарға 1935 жылға дейінгі сақталынып келген жеңілдіктер жойылады. “Ұлы тазарту” құрбандары арасында “За что боролся, на то напоролся”, - деген сөз кеңінен тарайды [2, с.49].

Кеңес өкіметін орнатуға атсалысқан большевиктер де, кейін кеңестік құрылысқа тартылғандар да жаппай, өздері сенім артқан мемлекет тарапынан қуғын-сүргінге ұшырады. 1935 жылы КСРО ІХК “контрреволюциялық іс-әрекеті үшін” сотталғандарға жазаларын өтегеннен кейін де тұрғылықты жерді өз еркімен таңдауға тиым салды. Кез-келген “саяси қылмысы” үшін айыпталғандар “аса қауіпті рецидивист” атанған.

Адамдарды жаратылысына тән еркін ойлау қабілетінен айыру, әрбір адамның өз ұлтына тән ұлттық сана-сезімін жою саясаты 1920-1950 жылдардағы қуғын-сүргін шараларымен жүзеге асырылды. Адамның табиғи бостандығын шектеуге негізделген саясат рухани құлдықты оятты. Саяси қуғын-сүргін шаралары құқықтық актілермен, нормативтік құжаттар негізінде жүргізілді. 1926 жылы Бүкілодақтық Атқару комитеті РСФСР қылмыстық кодексін қабылдап, саяси қуғын-сүргінді негіздейтін баптардың бірқатарын өмірге әкелді. Әсіресе, 14 бөлімнен тұратын 58-бап жұртшылыққа қайғылы жағымен танымал болды. Оның 12 бөлімі «контрреволюциялық қылмысқа» қарсы бағытталып, ату жазасы үкімін белгілейтін еді. Аталған кодексте ату жазасы үкіміне кесетін 46 бап көрсетілді. 1927 жылдың 27-ақпанында мемлекеттік қылмыс туралы ереже күшіне еніп, қылмыстық кодекстің бірінші тарауы «мемлекеттік қылмыс» деп аталынды. 58 бап «контрреволюциялық қылмысқа» арналса, 59 бап «басқару тәртібіне қарсы КСРО үшін аса қауіпті қылмыстарды» жүйеледі. Сондай-ақ қуғын-сүргін шараларына жол ашатын жаңа баптар жылма-жыл қылмыстық кодекске қосылып отырды. Осылайша, саяси қуғын-сүргін қоғам өмірінен берік орын ала бастады. РСФСР ҚК-нің 58-бабының бөлімдері ішінде, 10-шы бөлім ғана (Кеңес өкіметі әлсірету үшін үгіт жүргізу) “залалсыз” болған. Себебі, аталмыш бап 8-10 жыл мерзіммен бас бостандығынан айыру жазасын белгілейтін еді. Ал, 58 баптың қалған бөлімдері адамдар үшін аса қауіпті болды [2, с.37].

1937 жылы 20 қаңтарда Ежовтың құпия бұйрықтарының бірінде атылғандардың жерленген жерін көрсетпеу туралы айтылады[3]. Стефан Куртуа, Николя Верт және өзге де авторлар бірігіп жазған “Черная книга коммунизма: преступления террор репрессии, 95 млн. жертв” деп аталатын кітапта кеңес өкіметі 60 млн. адамды репрессияға ұшыратқандығы, сондай-ақ репрессияның 1922, 1928, 1931 жылдары баяу, ал 1937 жылы наурыз-сәуірде өте жоғары деңгейде болғаны көрсетіледі[4].

1937 жылы жоғару оқу орындары тексеріліп, профессор-оқытушылар құрамына қатты мән беріледі. Дәлел келтірсек: “Әлеуметтік-экономикалық пәндер кафедрасы саяси үйірмелер мен семинарларға көмек

бермейді. Оқу орындарында таптық саяси насихаттаулар жоғарыдан нұсқау берілгенде ғана жүргізіледі. Барлық жоғары оқу орындарында тәрбие жұмысының жоспары да жоқ. Дінге қарсы үгіт жүргізілмейді. Партияға аз кіруде. ҚазПИ-де партияға кіруге 1 арыз ғана, ҚазГУ-де 3, СХИ-де 3 және тағы басқаларда да осындай мардымсыз деңгейде арыздар берілген. Троцкистік-Бухариншіл және ұлтшыл-фашист бандит, шпиондарды ғылыми зерттеу мекемелерінен талқандап, сынау, өзін-өзі сынауды күшейту керек. Кітапханалар мен ғылыми-зерттеу институттарын тексеру-тазартуды аяқтап, әйел ғалымдарды қоғамдық саяси жұмыстарға белсенді араластыру керек” [5, 17 п.]. Сот қызметкерлері және мұғалімдерге аттестация жүргізу кезінде 1937 жылы репрессияға ұшырағандар саны күрт артады. Аттестация кезіндегі сотталғандар саны мен тізімі мұрағатта сақталғанымен, оның ішінде әйелдер нақтылы көрсетілмеген. Тек қана партия мәжілістерінің хаттамаларынан ғана әйелдерді табуға болады.

1937-1938 жылдары барлық өңірлердегі әртүрлі деңгейдегі партия комитеттері мәжілістерінің қалай өткізілгені, оған қанша адамның қатысқандығы да қатаң бақылауға алынады. Мысалы, Қарағанды облыстық партия комитетінің 1938-жылғы 9-тамыздағы мәжілісіне 3 партия мүшесі ғана қатысқан, ал шығыс Қазақстанда 11-шілдеде 4 партия мүшесі ғана қатысқан бюро отырысы өткізілгендіктен, “партиялық қағиданы” бұзғандар жауапқа тартылған. Осы жылдары партия бюросын жиі-жиі шақыру және оған көп адамның қатысуы, күн тәртібіндегі мәселелерді қызу талқылау арқылы партияны құрметтеу қажеттілігі ескеріліп, нәтижесінде мәжілістердің бірнеше сағаттарға созылуы (кейде 7-8 сағатқа да созылған) үйреншікті құбылысқа айналады.

Осы тұста Юстиция Халық Комиссариатының апта сайын қуғын-сүргінге ұшырағандардың санын сұратып отырғанын ескерсек, осы мәселе төңірегінде қордаланған көптеген жайттың мәнін ұғынар едік. Мәселенің түйіні саяси қуғын-сүргін жүйесінің орнығуына, саяси қуғын-сүргіннің тетіктеріне келіп тіреледі. Сол жылдары орта ғасырлық жазалау тәсілдерін қолдану нәтижесінде “қылмыскерлер” саны қолдан көбейтілген. Сот процестері А.Я.Вышинскийдің “дәлелдердің ханшасы” (царица доказательств) теориясының нәтижесінде жемісті болды. Әсіресе, 1937-1938 жылдары «конвейер» жүйесімен тергеу ісі ПХК-ты органдарының басты тірегі болды. Жак Росси «Справочник по ГУЛАГУ» деген еңбегінде «Конвейер дегеніміз бірнеше сағат, тәулік, апта бойы үздіксіз, демалыссыз жүргізілетін тергеу», - дей келе, әрі қарай айыпкерді қинау тәсілдеріне тоқталады[2, с.79].

Қуғын-сүргін саясаты қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтыды. Тіпті, экономикалық науқандар төңірегінде ғана емес, сонымен қатар ұлтаралық қатынастар саласында да ұйымдастырылды. Тіпті, 1926 жылдың өзінде-ақ қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің хатында: «...қазақ коммунистеріне еуропалықтармен жақын араласып, оларға жат көңілмен қарамау қажеттілігі» ескертілген болатын[6, 138-п.].

«Революциялық заңдылықты қорғау» шаралары қуғын-сүргін саясатымен ұштасты. Қазақ қоғамының дәстүрлі дамуын күйретуге бағытталған қуғын-сүргін саясатына ер азаматтармен бірге әйел-аналарда, бейкүнә сәбилер де ілінді. Қуғын көрген бір тағдыр, бір адамның жан азабы оның төңірегіндегілерге, отбасы мүшелері мен тума-туыстарына зор қайғы-қасірет әкеліп, ұлттық санаға сызат түсті. Өйткені, адам тағдырынан ұлт тағдыры анықталады. Біздерге сталиндік саяси қуғын-сүргінге ұшырағандар есебі сол кезеңнің қылмысын ашып, оның ауқымы мен ақиқатын тануға ғана көмектеседі.

Мұрағат құжаттарына кезек берсек: Ақмола түрмесіндегі сотталған 93-әйелдің (оның 14-і қазақ) істерін қарағанда, РСФСР ҚК-ң 162 және 58-баптарымен сотталғандардың көптігі бірден байқалады[7, 74-п.]. РСФСР Қылмыстық кодексінің 162-178 баптары мүліктік қылмысқа, ал 58 баптары контрреволюциялық қылмысқа арналған болатын. Ал, 58-баптың 1-бөлімі «Кеңес өкіметінің билігін» әлсіретуге бағытталған іс-әрекеттердің барлығы контрреволюциялық болып табылады» - деген мазмұнда, 10 жылдан бас бостандығынан айыру немесе ату жазасы үкімін белгіледі. Сотталғандардың жасы әртүрлі және жеке істері де жүйесіздікпен толтырылған. Мысалы Варишкешкина Агрошиния деген әйелдің ісінде (№ 1214 іс) 75 жаста. 1932 жылы 26 тамызда сотталған. Нан ұрлағаны үшін 10 жылға айдалған деп қана жазылған. Сонымен қатар сотталған әйелдердің әлеуметтік жағдайы да қатаң ескерілген. Мәселен, орташа және ауқатты, бай тегінен шыққандардың арыздары қанағаттандырылмаған[8, 138-п.]. Сонымен қатар өзге аймақтардан арнайы жер аударылған әйелдер де қудалауға көп ұшыраған. Айыпқа тартылған әже-апалардың қылмыстық істерін қарағанда Кеңес өкіметінің адам тағдырын тәлкек қылған саясаты айқындалады. Мысалы, 79 жасында РСФСР ҚК-ң 58-бабымен ОГПУ шешімімен сотталған Кубжасарова Райса әжеміздің № 523-ші, үш парақтан тұратын қылмыстық ісінде адам айтарлықтай қылмыс жазылмаған. Ол кісінің ауылшаруашылығымен айналысқандығы және 1931 жылы 20 қарашада сотталғандығы айтылған. Сонымен қатар кәнігі қылмыскерше саусақтарының таңбасы алынған[9, 7-п.]. Мұрағат құжаттарында саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің аты-жөні, тегі, үкімі, туған жылы және өзге де қажетті дерек көздерінің кейде жазылмай қалғандығын да ескеру шарт. Тұтқындардың

кылмыстық іс-қағаздары дұрыс толтырылмаған. Осы мәселе 1931-жылы айтылғанымен, еш нәтиже шықпаған. Сонымен қатар грамматикалық қателер де өте көп. Түрмедегі айыпқа тартылғандар санын дәл есептеу туралы 1933-1934 жылдары қайта-қайта айтылғанымен еш нәтиже шықпаған. Оны мұрағат құжаттары дәлелдейді. Тұтқындау орындары сотталғандар тізімін бергенде жүйесіздікке орын алдырған. Мәселен, бір айдағы тізімде әйелдер болғанымен, екінші айдағы тізімде жазылмай қалады. Қарандашпен жазылған парақтар сарғайып кеткендіктен, кейбір адамдардың аты-жөні көрінбейді де. Кейбір кылмысқа тартылған әйелдердің жеке істерінде зерттеу ісіне қажетті деректер кездеспейді. Мәселен, Ақмола түрмесіндегі сотталған әйелдердің кылмыстық істерінің басым көпшілігі 1-ғана парақтан тұрады. Сол бір парақтың өзінде де толық мәлімет жазылмаған. Дәлел келтірер болсақ, «№ 1092 іс: Байғанатова Татий 1932 жылы ҚК-ң 166-72 баптарымен сотталған. Жасы 45-те. Партияда жоқ. Кедей. Колхозда жұмыс жасайды. Байғанатов Мақсұтпен бірге ат ұрлаған». Ол кісінің ары қарайғы тағдыры беймәлім. Басқа мәліметтер жазылмаған. Қылмыс жасаудың себеп-салдары анықталмаған. Осы тұста экономикалық науқандардың барысында халықтың әбден ашынғандықтан өз малын өзі сойып жеген, баласын аштан өлтірмеудің қамы үшін бір уыс бидай ұрлаған шарасыздығы кылмыс ретінде бағаланғандығын да ескеру шарт. Қылмыстық істердің кейбірінде жазаға тартылған әйелдердің бармақтарының ізі басылып, түр сипатына (шашының түсі, бойының ұзындығы және т.б.) қысқаша анықтама берілген[10, 1 п.]. Сол кезеңдегі ЮХК құжаттарына қарай отырып заңсыздықта шек болмағандығын анық байқаймыз. 1925 жылы да сот тергеу орындары тарапынан заңсыздықтар қатары көп жіберілген. Тіпті, үстінен кылмыстық іс қозғалғанын да білмей, сотталған және дәлелдің жеткіліксіздігінен іс тоқтатылса да жұмысқа орналаса алмаған әйелдер көп болған. [11, 11п.].

1937 жылы 15 тамызда Ішкі істер Халық Комиссарының 00486 нөмерлі шұғыл бұйрығы шығып, отбасы бірлігін тамырынан қиюға деген науқан басталды. 1937-1938 жылдары қуғын-сүргіннің шарықтаған тұсында әйелдердің ұсталуы да жиілейді. Қазақ даласы бұрын – соңды болып көрмеген жантүршігерлік оқиғалардың куәсі болды. Жазықсыз атылған адамдардың, жазықсыз сотталған аналардың, ата - анадан тірідей айрылып, балалар үйіне тоғытылған өмірдің қатыгездігінен бейхабар бейкүнә сәбилердің, ұл мен келіннен, немереден айрылып, аңыраған кейуаналардың адам айтып жеткізе алмас қасіретіне қазақ даласы куә болды.

35 жасында Алматы түрмесінде атылған Шаһизада Шонанованың қудалау көргендігі туралы танымал тарихшы ғалым, профессор Ә.Тәкенов көптеген ашылмаған жайларды көпшілікке жария еткен еді. Шыққан тегі (әкесі Арон Қаратаев Бақытжан Қаратаевтың інісі) және күйеуі Телжан Шонановтың «халық жауы» ретінде тұтқынға алынуы, сонымен қатар өзінің білімді, әрі көптеген зиялы азаматтармен қызметтес болуы «халық жауы» деген атақты мойнына артты. Халық ағарту комиссариатында және ұлттық мәдениетті ғылыми зерттеу институтында кіші ғылыми қызметкер және басқа да көптеген қызметтерді атқарған Шаһизада Шонанова апамыз 1938-жылдың 9-наурызында күйеуі Т.Шонановтан 10 күннен соң атылады. ІХК жендеттері ҚазМҰУ-де 1936 жылы анатомия кабинетінде болған өртті Шаһизада Шонанованың «кеңестерге қарсы зиянкестігі» деп дәлелдейді. Ал Ш.Шонановамен қызметтес болған Темірбек Жүргенов ҚазМҰУ-ді өртеген диверсиялық топты ұйымдастырушы ретінде жауапқа тартылып, осы «іс» төңірегінде 29 адам айыпталды[12, 3 б.]. Сөйтіп, бір адамнан жауап алу арқылы бірнеше адамды кылмыскер атандыру жалғаса берді.

33 жасында күйеуімен бірге атылған Торғай Сүлейменованың тағдыры да адам жанын түршіктіретін жағдай. Клара Әмірқызының “Қиылған ғұмырлар” атты еңбегіндегі «Таяққа сүйеніп, жасы 70-ке келіп отырған ананың 33 жасар келінін «халық жауы» деп үйден сүйретіп әкетіп бара жатқанда, үш жасар немересі – Еркіні мен алты жасар Сайдалысы қара киімділерден үріккен күйде күнірене дауыс салған аруана әженің бауырына тығылып қала берген екен» [13, 26 б.]- деген жолдар сол заманның адам айтқысыз жауыздығын көрсетеді. Қазақ КСР Жоғарғы Сотының төрағасы Шаймерден Бектұрғанов 1938 жылы «халық жауы» болып атылғанда, оның жұбайы Әбиде апай сол жылы уксус ішіп, ауруханада уланып өледі. Осы тұста Ш. Бектұрғановтың сотталғандарға көп қайырым көрсеткендігін айта кету де қажет[14, 24 - п.].

Жазықсыз айыпталған аналарды санап бітіру мүмкін емес. Кезінде ІХК жендеттері жойып жіберген біз білмейтін құжаттармен бірге жоғалған тағдырлардың қаншама екендігін кім біледі.

Жақып Ақбаевтың қарындасы, Нығмет Нұрмақовтың жұбайы, өмірінің 17 жылын түрме, лагерьде өткізген Зүпнұн апай және Әзиза Рысқұлова, Күләндам Қожанова, С.Меңдешовтың жұбайы Рәзия, Т.Жүргеновтің жұбайы Дәмеш, С.Асфендияровтың әйелі Рабиға және Елизавета Садуақасова, Мария Ескараева, Мариям Тоғжанова, Әйіш Құлымбетова, Бибіжамал Сырғабекова, Сағадат Тәшитов, Шәкітай Тәтімова, Айша Қабылова, «Алжир» күзетшісі атып өлтірген Қира Нұрмағамбетова, Хадиша Мусина,

Жанбике Шанина, Зарап Темірбековтың жұбайы Сақыпжамал Назирова және Зағипа Тінәлина, Баршын Қалменова, Майнұр Сарымолдаева және тағы да басқа танымал қайраткерлердің жұбайлары РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының 17-ші тармағымен сотталды. Күйеулері «халық жауы» ретінде ату жазасына кесілген әйелдердің көпшілігі 8 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған. Лагерде «жазаларын» өтеп жүргендердің әйелдері 3-5 жыл мерзіммен сотталған. «Сотталған аналардың» көрген қиыншылығын, тауқыметін айтып жеткізу мүмкін емес. Олар күйеулерінің «кеңестерге қарсы іс-әрекеттерін жасырғаны» үшін жазаланды.

Аргуня Жақыпқызы (Жақып Ақпаевтың қызы) өз бастарынан кешірген зобалаңды “1931-жылы ағамыз Мұратты ұстады. Көп ұзамай шешемді де қамап қойды. Төрт бала, үлкені мен үйде жалғыз қалдық. Бірнеше күн бұрышқа тығылып жылап отырғанымыз есімде. Туыскандар да жоқ емес, бірақ ешкім есік ашпайды. Өйткені халық жауының балаларынан қамқорлық жасады деген айыптан қорқады...”, - деп өз естелігінде жазады [15, 13 б.]. Ал, Сұлтанбек Қожановтың қызы Зиба: “...Әлі күнге дейін есімде. Мұны ұмыту мүмкін емес. Таңертең мен мектепке жиналып жатқанмын. Есік қағылды. Анамның есікті ашқаны сол еді, үйге ПХК қызметкерлері кіріп келіп әкеме “Сіз тұтқындалдыңыз!” деді. Біз тұрған орнымызда қаттық та қалдық. Әкем болса орнынан атып тұрып, “Қалайша? Не үшін тұтқындалдым?”-деді. ПХК қызметкерлері әкеме бір қағазды көрсетті... Әкем орындыққа үнсіз сылқ етіп отыра кетті. Әкемді “қара қарға” машинасына отырғызып жатқаны әлі күні көз алдымда... Көп ұзамай мектепте біздің пионерлік галстугімізді шешіп алды. Біз “халық жауының” балалары болғандықтан оны тағу құқынан айырылды. Таныстарымыз, жолдастарымыз бізден сырт айнала бастады. Біраз уақыт өткен соң анамды да тұтқындап, бізді балалар үйіне жіберді. Біздің бағымызға орай туыстарымыз болған жайдан хабардар болып, бізді балалар үйінен ұрлап алып, әкемнің туып-өскен ауылына алып келді. Тіпті, біздің жасы келген атамды да “халық жауының” әкесі ретінде ен далаға айдап жіберген екен”,-дейді [16, 156.].

Сәкен Сейфуллиннің інісі Мәжиттің қызы Рымжан апай өз естелігінде Сейфуллиндер отбасының қайғысын жазады. Ол кісі, Сәкеннің әкесі Сейфулланы Киров колхозының (жаңа-Арка ауданы) “Бестоған” жерінде мал бағып жүргенде даладан ұстап әкеткенін, ал інісі Мәлік қудалаумен Түркістанға барып, әйелімен екеуінің аштан өлгендігін, Сәкеннің қалайша ұсталғандығын айтады: “Сәкеннің ең көз тоқтатып қарағаны-шашылып жатқан кітаптары мен бума-бума папкалары болды. Аяңды қолына алып бетінен сүйді. Бала жылап жабыса берді. Күлбарамға ғана "қош",- деді. Қозғалар алдында бізге қарап:- қорықпаңдар, мен кешікпей қайтуға тиіспін. Мен өзім қолдан құрысқан өкіметтен мұны күткен жоқ едім. Ақ-қарасын анықтап босататын шығар”,- деді. Сөйтіп, көз алдымыздан, тал түсте НКВД-ның төрт адамы қоршап, Сәкенді үйден алып кетті”,- деп қайғылы сәтті жеткізеді. Сәкеннің көзіндей қарашығы Аяны айдалып бара жатқанда вагон ішінде қайтыс болады. Өлген баланы екі күндей қымтап, айрылмаған Гүлбаһрамның қолынан баланы жұлып алғанда, Гүлбаһрам әлгі солдаттың аяғын құша жығылып: Жалғыз ботамды қолыммен қояйыншы, сосын мейлі, өлтіресің бе, айдайсың ба, рұқсат етші...”- деп зар илесе, Күнжамал Майлина үш айлық қызынан төрт баласына дейін жан-жақтағы балалар үйіне таратып, өзін лагерге айдағанда, ішіне сыймаған қасіретті шығару үшін ен далада қой бағуға сұранған. Қой соңында жүріп, аңыратып таңертеңнен кешке дейін жоқтау айтатын болған [17, 756.]. Алматыдағы тамақ өндіру мекемесінде экономист болған Фазылағзам Ақатайұлы Әлихановтың әйелі Хабиба Мұрфарқызы да 8 жыл лагерде отырған. Ал, осы Әлихановтың қарындасы Мариям Әлиханова-Есенгельдина 1942 жылға дейін лагерде болған. Ол кісінің жолдасы Қалық Есенгельдин 1932-1934 жылдары Мәскеуде Қазақстанның сауда жөніндегі тұрақты уәкілі қызметін атқарып, 1936-жылы Семей қаласына қызмет бабымен ауысады. 1937-жылы ұсталады [18, 96.]. Кейін әйелі де түрмеге қамалады.

Кеңестік тоталитарлық қоғам талай баланы ата-анасына қарсы тәрбиеледі. Сондай саясаттың салдарынан ата-анасынан бас тартқандар да болды. “Халық жауының” балаларына колония балалар үйінде көп қорлық көрсетілген. Тіпті, ата-анасын сұрағандарды шаштарын крест үлгісімен қиып жазалаған да [19, с.116]. Өздерін ақтау туралы хабарды естігенде жүрегі жарылып өлгендер де болған [19, с.138].

ОГПУ мәліметтеріне қарай отырып, жаңсақ айтылған пікір үшін де сотталған әйелдерді кездестіруге болады. Сол кездегі тұтқындау орындары мен еңбекпен түзету лагерлері, колонияларының құжаттарды жүйесіз толтыру салдарынан қуғын-сүргінге ұшырағандардың толық әрі нақтылы есебін келтіру мүмкін емес. Күйеулерінің «халық жауы» болғандығына сенбей тиісті орындарға шағымданған әйелдер де айыпқа тартылған. Себебі, олар партияның сенімді орындаушысы ПХК мен сот тергеу орындарының шешіміне «сенбестік» білдірген.

Қуғын-сүргінге ұшыраған әртүрлі деңгейдегі зиялы қауым өкілдерінің отбасы мен туған-туыстарына ІХК «асқан сақтықпен» қараған. Олардың жазған шағым хаттары тек қана Ішкі Істер Халық комиссариатында сақталатын болған. Себебі, 00486 номерлі бұйрықта «халық жауының» әйелдері мен 15 жастан жоғары әлеуметтік қауіпті және кеңестерге қарсы іс-әрекет жасауға бейім балаларына қарсы қылмыстық іс қозғап, қысқаша айыптау қорытындысын жазу және қылмыстық істерді КСРО ІХК-ның ерекше мәжілісіне жіберу айтылған болатын. Аталмыш бұйрықтың 34-бөлімінде «халық жауының әйелдерін тұтқындау шаралары және осыған байланысты шұғыл оқиғаларды КСРО ІХК-ның басшысына хабарлау», ал 35-бөлімде «әйелдерді репрессияға ұшырату шараларын 1937-жылдың қазан айының 25-не дейін аяқтау» жазылса, 36-бөлімде, «Отанын сатқандардың әйелдерін күйеулерімен бір мезгілде тұтқындау» бұйырылады. Осылайша, жазықсыз жандарды «кәнігі қылмыскерше» тану өмірдің құнын төмендетіп, мәнін кетірді. ЮХК құжаттары арасындағы «Азаматтардың өтініштері мен арыздары» деп аталатын істерді қарағанда, қылмыстық жауапкершілікке тартылған тұлғалардың КСРО Прокурорына, тіпті Мәскеуге жазған шағым хаттары жиі кездеседі. Онда өздерінің ОГПУ тарапынан көп қудалау көргендіктерін жазады. Осы тұста жауапқа тартылғандарға ІХК тарапынан көрсетілген қорлықтар туралы прокурорлардың тиісті орындарға хабарлағандығын да айтуымыз қажет. Алайда, әділдік іздегендер көп кешікпей жаппай тұтқынға алынады.

Адамды шыққан әлеуметтік тегіне қарап соттау үрдіске айналып, нәтижесінде тегі үшін ұялатын ұрпақ тәрбиеленді. Осылайша тексіздікке жол ашылды. Ал, социалистік құрылыс жаппай жазалау, қудалау саясатымен нығайтылды. Адам құқығын таптаудың классикалық үлгілерімен әлемге танымал болған кеңес қоғамының жаңаша зерттелінетін тұстары жеткілікті.

Ал, саяси қуғын-сүргін зобалаңында жазықсыздан – жазықсыз ер – азаматтармен бірдей қудаланып, өмірлік жолдасынан, бауыр еті баладан, ата-анадан, туған-туыстан, ел-жұрттан айрылып, қайғы-шерге белшеден батса да, өзіндік болмысынан ажырамай, тағдыр тәлкегіне қайратпен қарсы тұра білген аналардың асқақ рухы ұлт санасында мәңгілікке қалды. Өйткені, олар өле-өлгенше күйеулерін іздеп өткен, еңбекпен түзету лагерінен шығып, балаларын тауып алып, жоқшылықтың азабын тарта жүріп, оқытып, тегін білуге тәрбиелеп, жетелі ұрпақты қалыптастырған ерекше әйелдер еді. Асқақ рухты аналардың тарихи бейнесі қазіргі әйелдер қауымына мәңгі үлгі – өнеге болып табылмақ. Жалпы, қазақы танымда әйел адам отбасының ұйытқысы екендігі ақиқат. Ал, зобалаң жылдарында өмір сүрген аналарымыз, көрген бейнеттері мен қасіретті тағдырларына карамастан, еуропалық білімі болмаса да, қанына сіңген қазақы рухтың арқасында елдік санамен қаруланған талай тұлғаны тәрбиелеп, ұлтымызға зор қызмет етіп кетті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Молдабеков Ж. Тектілік өнеге ажары // Ұлт тағдылымы. - 2000. - № 3. -9-15 бб.
- 2 Жак Росси. Справочник по ГУЛАГУ.- М.: Просвет, 1991. -Ч.1. -548 с.
- 3 Безелянский Ю. От Рюрика до Ельцина. Календарь Российской истории. - М.: Политиздат, 1993.- 352 с.
- 4 Куртуа С., Верт Н. Черная книга коммунизма. -Пер. с фран.-М.: Три века истории, 1999. -763 с.
- 5 Циркуляры сводные ведомости и акты за 1936 г. апрель-май // Ақтөбе ОММ.- 13-қ.; 6-т., 46-іс.- 32-п.
- 6 Постановления КазЦИКа за 1926 г. // ҚРПМ.-141-қ.; 1-т., 488 Б-іс.- 138-п.
- 7 Постановления КазЦИКа за 1926 г. // ҚРПМ.-141-қ.; 1-т., 488 Б-іс.- 138-п.
- 8 Астана ҚММ.- 65-қ.; 1-т., 5765-іс.- 71-п.
- 9 Астана ҚММ.- 65-қ.; 1-т., 523-іс.- 7-п.
- 10 ҚРОММ. -1380-қ.; 1-т., 164-іс. - 115п.
- 11 Астана ҚММ. -65-қ.; 1-т., 1092-іс.- 1-п.
- 12 Тәкенов Ә. Ату жазасына кесілген ару // Егемен Қазақстан.-1997.-8 қаңтар.
- 13 Әмірқызы К. Қиылған гұмырлар.-Ақмола, 1997.-205 б.
- 14 Докладные записки НКЮ КазССР за 1937 г. //ҚРОММ.- 1680-қ.; 1-т., 1-іс.- 24-п.
- 15 Жақыпқызы Аргуня // Қазақстан әйелдері.-1992.-№ 3.-12-15 бб.
- 16 Тасымбеков А. Дети НКВД // Заря. -1989. -10 октября.
- 17 Хакімжанова М. Мәңгілік қасірет // Жалын.-1988.-№ 1. -70-76 бб.
- 18 Дулатова Г. Тағдырластар немесе 20-30 жылдары «халық жауы атанып, қуғынға ұшыраған азаматтардың жарлары мен перзенттері жайлы естелік //Қазақстан әйелдері.-1993.-№ 12.-7-9 б.
- 19 Абрамов Д. Места заключения и репрессированные.-Алматы: Глобус, 2001.-142 с.

УДК 94(574).084.6

УДК 795-19

ГРНТИ 03.01.09

Халидуллин Г.Х.¹

¹д. и. н., профессор кафедры Истории Казахстана
им. академика Садыкова Т.С. КазНПУ им. Абая

СОВЕТИЗАЦИЯ КАЗАХСКОГО АУЛА И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению противоречивых вопросов политики советской власти в проведении силовой коллективизации и раскулаивании в аулах и деревнях Казахстана. Изучение сферы материального производства является, пожалуй, одной из самых болезненных точек развития нашего переходного общества. Проблемы, с которыми имеет дело современность, возникли не сегодня. Она имеет свою предисторию, которая корнями уходит не такое уже далекое прошлое, а именно в период сталинской аграрной революции 1920-1930-х годов. Именно тогда силовым образом были разрушены традиционные организационно-хозяйственные и социальные структуры, на руинах которых была создана советская альтернатива в виде колхозов и совхозов. Структуры эпохи великого перелома испытывают сегодня сильнейший кризис и, по сути сходят с исторической арены.

Ключевые слова: кулачество, зажиточны, товарищество, ликвидация, фискальная политика, хозяйство, тройка, ОГПУ, НКВД, ЦИК, контрреволюция, крестьянство, хозяйство, выселение, колхознолог, полуфеодалы, полупомещики, противоречье.

Халидуллин Г.Х.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ – нің т.ғ.д., профессоры

ҚАЗАҚ АУЫЛДАРЫН КЕҢЕСТЕНДІРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Кеңес үкіметінің 20-30жж. Қазақ ауылына жүргізген ұжымдастыру және кулактарды тап ретінде жою жөнінде жүргізген асыра сілтеушілік саясатына мән бере отырылып, оның қазақ шаруаларына тигізген зиянды ықпалының зардаптарын ашып көрсетеді. Сол жылдары қазақ ауылындағы аштықпен демографиялық жағдайдың ақуалын ашық көрсетеді.

Тірек сөздер: кулак, бай-манаптар, жою, салық саясаты, шаруашылық, үштік, ОГПУ, НКВД, ЦИК, шаруа қожалықтары, жер аудару, қарсылықтар.

Khalidullin G.K.¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan named after Academician Sadykov TS KazNPU named after Abai

Annotation

This article is devoted to studying of inconsistent policy issues of the Soviet power in carrying out power collectivization and dispossession of kulaks in auls and the villages of Kazakhstan. Studying of the sphere of production of goods is today, perhaps, one of the most painful points of development of our transitional society. Problems with which the present deals, arose not today. It has the prehistory which roots consigns to such already remote past, namely during Stalin agrarian revolution of the 1920-1930th years. Then in a power way traditional organizational and economic and social structures on which ruins the Soviet alternative in the form of collective farms and state farms was created were destroyed. Structures of an era of a great change experience the strongest crisis today, and, posut descend from the historical arena.

Keywords: a kulachestvo, are prosperous, association, elimination, fiscal policy, economy, OGPU, peoples Commissariat for Internal Affairs, CEC, counterrevolution, peasantry, eviction, semi-feudal lords, semi-landowners, contradiction.

Период «вытеснения и ограничения» эксплуататорских элементов в деревне, и последующий переход к политике ликвидации кулачества как класса ни по сути, ни по характеру между собой не отличались. Еще до провозглашения Москвой своего политического курса в казахских аулах осуществлялось сильнейшее давление на зажиточные и середняцкие слои населения. В 1928 году, например, началась кампания по чистке коллективных хозяйств от «социально нужных элементов», которая приняла массовый характер и продолжалась вплоть до «победы социализма» в деревне. Так, партийно-советская комиссия, работавшая в южных районах Казахстана с 15 по 24 февраля 1928 года, из 8 колхозов, охваченных проверкой, «вычистила» 29 человек, которые подпали под следующие категории:

«а) баи; б) лица, имеющие индивидуальное хозяйство; в) аткаминеры; г) муллы, старшины; д) родственники мулл». Когда чиновная фантазия не шла дальше этих определений, то навешивался привычный ярлык «эксплуататор».¹ В марте 1929 года такая же комиссия из колхоза им. Ерназарова Темирского района Актюбинского округа исключила 8 баев, из Акчийской артели - 2 торговцев, артели им. Голощекина - 3 «зжиточных». «Из-за преобладания кулаков» были ликвидированы товарищества «Интернационал» и «Труд бедноты», что в Новороссийском районе того же округа, товарищества «Майское», «Красномайское», «Украинец» Маргукского района. Чисткой и ликвидацией были охвачены колхозы Акбулакского, Илекского и других районов округа.²

В связи с письмом Казкрайкома ВКП(б) всем окружкам «О чистке колхозов от кулаков и баев» от 13 августа 1929 года,³ подобные меры приняли повсеместный характер, охватив почти все колхозы. Предлагаемые мероприятия по изоляции кулаков и баев «обосновались» активным сопротивлением их колхозному строительству, хотя оно сколько-нибудь в массовых масштабах тогда еще не имело места.

Имущие слои деревни и аула подвергались гонениям и вне колхоза, что особенно наглядно было видно по фискальной политике советской власти. Почти в каждом документе о сельхозналоге подчеркивалась необходимость «более полного выявления и обложения кулацких хозяйств в индивидуальном порядке» (по фактической доходности, а не по нормам),⁴ что открывало простор для всяких беззаконий и произвола. Этому же способствовала и путаница в отношении установления критериев определения кулацких и байских хозяйств. В соответствии с постановлением Совнаркома СССР «О признаках кулацких хозяйств, в которых должен применяться кодекс законов о труде» (21 мая 1929 года) к таковым относились все крестьянские хозяйства, обладавшие одним из следующих признаков: систематическое применение наемного труда, наличие мельницы, маслобойни, крупорушки и тому подобного промышленного предприятия, в которых применяется механический двигатель; систематическая сдача в наем постоянно или на сезон оборудованных помещений под жилье или предприятие; занятие торговлей или ростовщичеством, коммерческим посредничеством или наличие других нетрудовых доходов (в том числе служители культа). К кулацко-байским хозяйствам относили и те, у которых «размер дохода, исчисляемого при обложении единым сельхозналогом, превышал 300 рублей на едока и 1 500 рублей на хозяйство».

Комиссия Молотова, занимавшаяся разработкой конкретных аспектов ликвидации кулачества, разделила его на три категории. Кулаки и баи первой категории по специальному указанию наркома юстиции СССР от 3 февраля 1930 года подлежали немедленному аресту и заключению в концлагеря, а руководители и вдохновители контрреволюционных выступлений приговаривали к расстрелу.⁵ Оперативным расследованием дела кулаков данной категории занимались «тройка», созданные при ОГПУ. Семьи осужденных подлежали высылке в отдаленные районы.⁶

Относящиеся к вопросу о ликвидации кулацких хозяйств документы - постановление ЦК ВКП(б) от 30 января 1930 года и постановление ЦИК и СНК СССР, а также РСФСР от 14 февраля 1930 года были приняты, когда раскулачивание кулаков и баев развернулось уже повсеместно.

В соответствии с ними ЦИК и СНК КАССР 19 февраля 1930 года приняли постановление «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством и байством»⁷. Согласно директиве сплошной коллективизации отменялось действие закона о разрешении аренды земли и о применении наемного труда в единоличных крестьянских хозяйствах. Советским органам на местах предоставлялось право «в районах сплошной коллективизации... выселить и расселить кулаков, баев, полупомещиков, полуфеодалов в отдельные округа Казахстана и в пределах округа - в отдельные его районы, на новых, отводимых им за пределами колхозных хозяйств участках, с конфискацией всего имущества, за исключением оставляемого им в размерах, минимально необходимых для ведения хозяйства»⁸.

Кулацко-байским хозяйствам запрещались без разрешения районных исполкомов как переселение так и распродажа имущества. Практическим воплощением в жизнь лозунга о ликвидации кулаков и баев

занималась республиканская комиссия при Казкрайкоме партии, куда входили представители ЦИК и ОГПУ. Она рассматривала и утверждала контингент районы сплошной коллективизации и кулацко-байских хозяйств, подлежащих ликвидации, намечала районы расселения этих хозяйств. Кроме того во всех округах создавались оперативные тройки из представителей исполкомов и ОГПУ, секретаря окружкома партии. В своих действиях они руководствовались Секретной инструкцией ЦИК СССР, от 4 февраля 1930 года, в которой предписывалось следующее: «В районах сплошной коллективизации мероприятия по ликвидации кулацких хозяйств осуществить немедленно, а в остальных районах - по мере действительного массового развертывания коллективизации. Общее число ликвидируемых кулацких хозяйств по всем районам должно составлять около 3-5 процента»⁹.

Предварительно крайкомом был утвержден список 20 районов, где должны были проводиться акции по ликвидации кулачества и байства. Сообщая об этом окружным комитетам партии, крайком в секретной телеграмме потребовал от них, чтобы в районах, не вошедших в данный список, были приняты «самые жесткие меры ограничения кулачества: быстрый тщательный учет всего байско-кулацкого имущества, особенно рабочего скота, средств производства; установление контроля, наблюдения». В случае самоликвидации хозяйств и их переселения, казкрайком требовал осуществить немедленную конфискацию имущества.¹⁰

19 февраля 1930 года Наркомат юстиции КАССР к ранее определенным 20 районам сплошной коллективизации добавил еще два района: Иссыкский и Калининский Алма-Атинского округа¹¹. Ликвидация кулачества и байства в Казахстане должна была завершиться досрочно - к 1 апреля 1930 года, т.е. на месяц раньше, чем по стране в целом.¹²

Казкрайкомом ВКП(б) было запланировано выселить за пределы мест проживания 30 тысяч кулацких семей. Для их размещения в республике было определено 9 районов,¹³ в основном пустынные участки вдали от железных дорог и промышленных центров. Одним из крупных пунктов выселения казахстанских кулаков также стало побережье Аральского моря.

12 февраля 1930 года нарком земледелия Токтабаев и начальник ОГПУ Альпанский телеграфировал в Кзыл - Орду о намеченных для расселения кулаков пунктах: «Для вселения кулаков, выселяемых из других районов, в Вашем (т.е. Кзыл-Ординском) округе намечены: 1) для 3 000 семейств - побережье Аральского моря, за исключением южной стороны; 2) районы озер Телекуль, Ащиккуль вместе с системой реки Сарысу вверх по течению; затем прилегающие близко к Сарысу районы, Джетыконур, низовые Каракенгир,

Тогускен, захватывая часть Сырдарьинского округа с протяжением 400-600 километров для 5 000 семейств».¹⁴

В числе других, столь же отдаленных и малообустроенных, районов «кулацкой ссылки» указывались : «Западное побережье озера Балхаш - 2 тысяч хозяйств; побережье Каспия (Жилокосинский район Гурьевского округа) - 2 тысяч хозяйств; Акадырлинский, Кусмурунский, Каширлинский районы, побережье рек и озер Керей, Кыпчак, Денгиз (Акмолинский округ) - 5 тысяч хозяйств; Кустанайский округ - от Тургая до границы Актюбинского округа (в песках Турсун, Аккум, побережье Аккол, р. Жыланшык) - 1 500 хозяйств; от Иргиза до побережья озера Челкар (Актюбинский округ) - 1500 хозяйств; от реки Эмба, Сагыз и Шаган до песков Большие Барсуки (Актюбинский и Гурьевский округа) - 2 тысяч хозяйств; районы гор Чингис, Дегелен и Мыржык (Семипалатинский и Каркаралинский округа) - 2 тысяч хозяйств»¹⁵.

Комиссия по подготовке и осуществлению мер по ликвидации кулачества как класса при Казкрайкоме партии на своем заседании от 23 января 1930 года, обсуждала и вопрос об устройстве кулаков численностью 30 тысяч человек, высланных в Казахстан из России и Украины. Они должны были поселиться в тех же районах, что были определены и для казахстанских кулаков.¹⁶ Из прибывших в республику 4 294 спецпереселенцев были расселены в районе Аральского моря. Пункты расселения их Аральске, Кок- Арале, Куланды, на острове «Возрождение» и других местах были подчинены 15 и 19 комендатурам сперва ОГПУ, затем НКВД¹⁷. Каждое поселение не должно было превышать 50 хозяйств. Остров «Возрождение» до 1930 года был местом заключения для людей, приговоренных к расстрелу.

Установленный «жесткий недельный срок представления конкретных сведений» об условиях передвижения кулаков к месту прибытия, так и распределительных пунктах, не говоря уже о пунктах поселения, оказался нереальным. То же можно сказать о решении республиканской комиссии по раскулачиванию от 23 января 1930 года, обязавшем органы ОГПУ в двухдневный срок предоставить сведения о персональном составе кулацких хозяйств, подлежащих выселению.¹⁸ Округа в спешном порядке высылали республиканским партийным и советским органам сведения о раскулаченных

хозяйствах. Сведения эти столь разноречивы, что обозначить точный контингент раскулаченных сейчас практически не представляется возможным. Опираясь на официальные сведения, известные историки Г. Дахшлейгер и К. Нурпеисов указывают, что к концу января 1930 года в 60 районах республики была осуществлена ликвидация 3 123 кулацко-байских хозяйств.¹⁹ А. Турсунбаев же утверждает, что на 1 января 1930 года в тех же 60 районах республики было ликвидировано 19 163 кулацких хозяйств.²⁰ Столь разительное противоречие в данных о раскулаченных хозяйствах свидетельствуют о том, что первоначальные «победные реляции» не соответствовали действительности.

Даже в марте 1930 года составлялись списки хозяйств, подлежащих раскулачиванию, определялись категории, районы выселения и т. п. В этой связи вызывает интерес протокол заседания комиссии Казкрайкома ВКП(б) от 1 марта 1930 года, на котором рассматривался вопрос об окончательном утверждении «цифр по районам ликвидируемых кулацко-байских хозяйств по второй категории». Как следует из документа, всего по Казахстану было установлено 2 450 кулацких хозяйств, относимых к данной категории. Наибольшее число было «обнаружено» в Уральском округе, где раскулачиванию по второй категории подлежало 510 хозяйств.²¹ Комиссия установила срок прибытия выселяемых кулацко-байских хозяйств на побережье Аральского моря и на станции Аральск не позднее 15-20 марта 1930 года.

Списки кулаков, отнесенных к первой категории, составлялись непосредственно органами ОГПУ, они немедленно брались под арест, приговаривались к расстрелу или выселялись за пределы республики. Комиссия вынесла решение такого содержания: «Все остальные подлежащие ликвидации кулацко-байские хозяйства, за исключением отнесенных к первой категории, должны быть расселены в других районах этих же округов»²².

Наибольшее количество кулаков было «выявлено» по третьей категории. В некоторых округах республики контингент хозяйств всех трех категорий доходил до 10-11 процентов всех хозяйств района,²³ вместо нормы 5-6 процентной определенной Секретной инструкцией ЦИК СССР. Например, в одном Кармакчинском районе Кызылординского округа было «раскулачено» и конфисковано 287 байских хозяйств²⁴, в Акбулакском районе Актюбинского округа - 150 хозяйств.²⁵

Раскулачиванию подвергались не только зажиточные, но и середняцкие, и даже бедняцкие слои, так называемые «подкулачники». В Таусском аулсовете Западно-Казахстанской области к примеру 20 «кулаков», среди которых оказались: Медеталиев Сейткали, имевший в 1928 году 8 десятин посевов, 9 коров, 2 лошади, 2 верблюда, 30 овец; Бияков Заки, владевший 13 десятинами, 17 коровами, 10 лошадьми, 5 верблюдами, 45 овцами.²⁶ Такая же участь постигла середняков Нурина района Карагандинской области Аймагамбета Омирбекова, Айдара Омарулы.

Раскулачивание должно было продемонстрировать непреклонность властей в их стремлении подавить крестьянскую оппозицию. Угроза быть включенными в списки кулаков и баев нависла над всеми сельчанами, что толкало их целыми селами и аулами записываться в колхозы. В ходе

коллективизации и раскулачивания органы ОГПУ параллельно активизировали свою деятельность по «разоблачению антисоветских элементов». Так, в одной из телеграмм ОГПУ из Сырдарьинского округа сообщалось: «В ходе проведения политических мер за 1929-1930 годы по линии ОГПУ привлечено к уголовной ответственности 122 хозяйства, осуждено судами 703 хозяйства. В 11 районах, охваченных сплошной коллективизацией, возбуждено уголовное дело против 827 баев и кулаков»²⁷.

В телеграмме окружной «тройки» посланный, в Казкрайком партии Кулсартов, Макин и Костенко, сообщалось: «Подвергнуты конфискации: в Келесском районе 250 хозяйств, Ирджарском - 180, Беловодском - 120, Караспанском - 100, Аулие-Атинском - 310, Жуалинском - 160, Туркестанском - 220, Каратасском - 205, Сайрамском - 150, Бадамском - 200, Арысском - 200 хозяйств». Кроме того в районах сплошной коллективизации выявлено 1 258 баев - кулаков, еще не задетых конфискацией».²⁸ Если, по данным этой «тройки», только Сырдарьинскому округу было подвергнуто конфискации 2 095 хозяйств и еще 1 258 хозяйств баев - кулаков ожидало своей участи, то весьма несложно представить всю масштабность разгрома наиболее состоятельных в экономическом отношении крестьянских хозяйств.

Работа по раскулачиванию велась не только в течение 1930 года, но и в последующий период. Только в одном 1931 году Актюбинский исполком на своем заседании 41 раз обсуждал вопрос о ликвидации баев и кулаков²⁹. В местности «Саура» Мангистауского района было зарегистрировано 54 бая - кулака, из них 12 - лишены избирательных прав, остальные подвергнуты конфискации³⁰. В этом районе перегибы приняли такие изощренные формы, что, например, Узакбай Матанулы попал в список зажиточных за то, что он торговал «тезеком» (навозом), хотя он был бедняком, как говорится, не имевшим ни кола ни двора³¹.

Казкрайком настойчиво добивался «очистки колхозов от байско- кулацких и других антиколхозных элементов».³² Масштабы раскулачивания в Казахстане пока не поддаются точной оценке, но известно, что только в 1930-1931 годы численность крестьян, отправленных в ссылку за пределы Казахстана, достигла 6 765 человек.³³ По всей вероятности, подавляющее большинство из них составили хозяйства, отнесенные к первой категории.

Кампания по раскулачиванию привела к очередным перегибам, о чем уже 18 марта 1930 года Крайколхозсоюз информировал вышестоящие властные органы.³⁴ Раскулачиванию подверглось население районов, не входивших в список сплошной коллективизации. Из-за массового недовольства, вызванного перегибами, крайком партии вынужден был срочной телеграммой сообщить окружкомам о недоступности раскулачивания середняков, а также в районах, не охваченных сплошной коллективизацией. В телеграмме также указывалось: «В национальных районах сплошной коллективизации число байских хозяйств, в отношении которых должны быть приняты известные меры, не должно превышать по всем трем категориям двух - трех процентов по отношению ко всему количеству хозяйств этих районов»³⁵.

Но это предостережение осталось очередной отпиской, поскольку оно не было подкреплено никаким механизмом для исполнения и сводилось на нет другими документами, требовавшими усиления борьбы против кулаков и баев. В секретном бюллетене Наркомата юстиции КАССР от 25 ноября 1930 года указывалось: «В условиях усиливающегося сопротивления со стороны кулаков необходимо с ними вести еще более решительную борьбу». Объединенный пленум Казкрайкома партии и Краевой контрольной комиссии, состоявшийся 3-7 февраля 1931 года, потребовал принять срочные меры по чистке колхозов от кулаков, баев и других «подрывных элементов».³⁶ А в декабре 1931 года в целях оказания «конкретной помощи» Казкрайком партии принял решение об установлении дополнительных признаков кулацко-байских хозяйств для обложения единым сельхозналогом. Эта директива была воспринята силовыми органами, в частности, Наркоматом юстиции республики как результат слабого выявления кулацко-байских хозяйств.

По некоторым оценкам, в Казахстане было раскулачено свыше 3 процента, в то время как этот показатель по РСФСР составлял менее 1 процентам³⁷. К марту 1930 года тюрьмы Казахстана были переполнены. Число заключенных превысило 22 тысячи человек³⁸. Поэтому в Казкрайком поступали просьбы «в целях разгрузки тюрем и экономии средств» отправить осужденных на камышитовые разработки, или пересмотреть некоторые дела в связи с их сомнительностью³⁹. До 1 июня 1930 года из тюрем было освобождено 12 тысяч человек, в основном середняки и бедняки⁴⁰.

Раскулачивание и другие виды репрессии охватили не только все слои населения, но и хозяйственные и общественные организации крестьянства. В ходе создания новых колхозов и комбедов было широко развернут процесс их «чистки» от кулаков и других «нежелательных» элементов. Например, на общем собрании бедняков-батраков Баутинского сельсовета Мангистгауский район от 5 марта 1930 года было признано кулаками 9 человек, 11 уволено «за недобросовестное отношение к работе»⁴¹. 17 мая 1931 года по решению кедейкома (комбеда) 15-го аула из членства в колхозе были исключены: И Калиев, Н. Кожаметов, М. Жумаев, О. Игисинов, Н.Тлепов, Е. Айткозиев, Ж. Козыкенов⁴², которые были обвинены в том, что пользовались в своем хозяйстве наемным трудом. А это считалось одним из главных «классовых» признаков со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Тысячи казахских шаруа были осуждены за убой скота. В одной из информаций Казкрайкома ВКП(б) указывалось, что «борьба со злонь: < убоем и разбазариванием скота идет, главным образом, по линии административно - судебных репрессий»⁴³. В конце января 1932 года бы.-; принято известное постановление ЦИК и СНК КАССР «О мерах - сохранению поголовья, борьбе с хищническим убоем и разбазаривание г скота», но уже задолго до него были осуждены за подобные деяния тысячи людей. Так, по данным Наркомюста КАССР на 20 марта 1930 года, всего по Казахстану было осуждено «за злостный убой скота», 1 924 человека, возложен штрафов на общую сумму 493 211 рубль. Социальный состав осужденных выглядел следующим образом: кулаков и баев-1 271; зажиточных -172; середняков - 107; бедняков и прочих - 26⁴⁴.

В соответствии с указанным выше постановлением от 31 января 1932 года виновным за убой скота и «преступно-небрежное обращение со скотом» предусматривалось различные сроки уголовной ответственности. В частности кулаки, байы и частные скупщики «за незаконный убой и умышленное изувечение скота или иные злостные действия» подлежат уголовной ответственности по ст. 79 УК, предполагавшей лишение свободы до 2 лет.⁴⁵

Существовал и ряд других документов, в соответствии с которым крестьянина могли привлечь к административной и уголовной ответственности. Одним из них было печально знаменитое Постановление ЦИК и СНК от 7 августа 1932 года «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций и укреплении общественной (социалистической) собственности», которое называлось в народе «законом о колосках». Оно предусматривало за хищение всех упомянутых видов собственности высшую меру наказания - расстрел с конфискацией имущества, лишь при смягчающих обстоятельствах - 10 лет лишения свободы с той же конфискацией. Для лиц, насильем и угрозами побуждающих колхозников выйти из колхоза, применялось заключение в концлагерь сроком от 5 до 10 лет. При этом на такие дела амнистия не распространялась.

Ряд постановлений ЦИК СССР, ЦИК и СНК СССР и ЦК ВКП(б), а также постановлений и разъяснений к ним Пленума Верховного Суда СССР действие закона от 7 августа вопреки его прямому смыслу распространяли на деяния, в которых усматривалось посягательство на общественную собственность: расхищение свеклы во время копки и перевозки; обман в деле учета колхозной продукции, колхозного труда и урожая; саботаж сельскохозяйственных работ, кража семян, «вредительское преуменьшение нормы высевки»; «вредительская работа по пахоте и севу, ведущая к порче полей и снижению урожая»; «умышленная ломка тракторов и машин и уничтожение лошадей»; «хищение и разбазаривание кормов, предназначенных для колхозных и совхозных лошадей»; использование не по прямому назначению хлопка; злостное расхищение, разбазаривание или умышленное сокрытие подлежащего к сдаче хлопка» и т.д.

Повседневная практика применения закона от 7 августа была поистине чудовищной. По этому закону во множестве случаев суду предавались лица, совершившие мелкие хищения. Некоторые лица, например, собирали колосья с колхозного поля после уборки урожая, этого оказалось достаточно для предания их суду, хотя работа колхоза на данном поле была полностью завершена.

19 августа 1932 года Наркомат юстиции СССР на закрытом заседании коллегии, обсудив указанное постановление, принял решение «Об охране общественной (социалистической) собственности и укреплении колхозного строя» и предложил судам за кражу колхозного имущества приговорить обвиняемого к высшей мере наказания - расстрелу, а «подкулачников», под которыми имелось в виду рядовые

колхозники и шаруа, к лишению свободы на срок до 10 лет⁴⁶.

Голощекин, опираясь на этот Закон, все неурядицы и провалы в республике пытался свалить на кулаков и баев, которые, по его словам, чтобы навредить социализму, становились «бригадиром, машинистами, кладовщиками, счетоводами, сторожами,... пастухами»⁴⁷.

Сталинский закон от 7 августа 1932 года, решения ноябрьского (1932 года) Пленума ЦК ВКП(б), декабрьского Пленума Казкрайкома партии стали директивной основой для еще большего нажима на крестьянство аула и деревни. Те слои, которые сопротивлялись политике коллективизации, были объявлены антисоветскими элементами, со всеми вытекающими последствиями. Отсюда резкое увеличение масштабов репрессий в первой половине 1933 года, хотя 21 января 1933 года решением Политбюро ЦК ВКП(б) Ф. Голощекин был снят с поста первого секретаря, а на его место назначен Л. И. Мирзоян. За январь-июнь 1933 года органы ОГПУ Казахстана арестовали 13160 человек, т.е. почти столько, сколько они репрессировали за весь 1931 год. В целом за первый год действия Закона от 7 августа 1932 года было осуждено 33 345 человек.⁴⁸ В большинстве случаев судьбы этих людей решались «тройками». За пять лет, с 1929 по 1933 годы, «тройкой» ОГПУ в Казахстане, по неполным данным, было принято решение в отношении 23 963 лиц, из них к высшей мере наказания - расстрелу было приговорено 3 386 человек, заключено в концлагеря на срок от 3 до 10 лет -13 151⁴⁹ человек. Однако эти сведения следует считать слишком заниженными. Ведь на 7-й Всеказахстанской конференции сам Голощекин говорил, что за 1928-1930 годы в ходе хлебозаготовок и посевных кампаний было подвергнуто репрессиям всего 56 498 крестьян, из которых осуждено 34 121⁵⁰.

По имеющимся данным, общая численность раскулаченных крестьян по Казахстану в 1930 годы составила свыше 165 тысяч человек⁵¹. Если учесть, что раскулачивание и чистка колхозов от «антисоветских» элементов продолжались в течение всего периода 1931-1933 годы, то общее число подвергнутых репрессиям было гораздо большим. И лишь после июльского (VI) Пленума Казкрайкома, вынужденно осудившего грубые ошибки и извращения в национальной политике, машина репрессий начала несколько сбавлять обороты. Однако выступление Сталина 11 января 1933 года, в котором говорилось, что кулаки все еще не уничтожены, что они затаились и «замаскировались», вызвало новую волну кампании по выявлению антисоветских элементов в лице бригадиров, кладовщиков, счетоводов и

даже председателей колхозов. 29 августа 1933 года прокурор республики дал указание областным прокураторам усилить борьбу в связи с массовыми кражами зерна, «организованными кулаками и баями»⁵². В связи с этим «растет число» фактов «группового уголовного бандитизма», «симуляции ограбления», «мошеничества», «преступной халатности», «злоупотребления служебным положением», «растраты и подлога», «хищения и кражи»,⁵³ и т. д. Виновные в совершении подобных действий и даже за «намерение» совершить то или иное «преступление» подвергались строгим судебным преследованиям. Кража полмешка лука с колхозного поля квалифицировалась как групповой уголовный бандитизм⁵⁴. В спецсводке Актюбинского областного отдела ОГПУ от 15 ноября 1933 года отмечалось, например, что «хищение хлеба и хищнический убой скота носят массовый характер»⁵⁵. Объектом репрессий становятся председатели колхозов, агрономы и зоотехники. Любые неурядицы, падеж скота от болезни, кража скота или нескольких колосьев пшеницы приписывались к антисоветским действиям баев и кулаков. В указанной сводке Актюбинского ОГПУ говорилось: «Наличие всех отмеченных выше ненормальностей в колхозах, способствует засоренности последних чуждым кулацко-байским и преступным элементом, пролезшим в руководящие звенья колхозов»⁵⁶. В числе таких чуждых элементов называются, например Нурушев Балгимбай (колхоз «Октябрь» Аральского района), Балмагамбетов и Оспанов (колхоз «1 мая» Акбулакского района), Жусупов (колхоз «Кумсайский» Аральского района), которые работали председателями и секретарями колхозов, но ранее были баями и подвергнуты судебным преследованиям⁵⁷. В результате донесений ОГПУ такие люди подвергались немедленным арестам. Массовая чистка колхозов продолжалась и в последующие годы.

Репрессиям подвергались целые аулы. Так, в конце февраля 1934 года Актюбинским областным отделом ОГПУ была выявлена «байско- хищническая группировка» в ауле № 9 Хобдинского района, а летом того же года раскрыта им «опасная антисоветская группировка» в 12-м аулсовете Темирского района. В первом случае группе «баев» в лице Жаманкулова Ж., председателя аульного совета, Утемуратова Д., секретаря колхоза, Султанова Г., секретаря колхоза, Жармишева А., председателя колхоза, Аймураева Н., бригадира колхоза, а также рядовых членов колхоза Сарынова Ш., Суиншалиева А., Ракова Б., были предъявлены обвинения: а) в массовом убое скота; б) расхищении колхозного хлеба; в) хищении продовольственной помощи путем составления фиктивных списков⁵⁸. Начальник областного отдела ОГПУ Адамович и начальник ОПО облотдела Духович дали указание райотделу ОГПУ «группу ликвидировать, арестовать, привлечь к уголовной ответственности, с оформлением дела на тройку»⁵⁹.

По 12 аулсовету Адамович и Духович привлекли к уголовной ответственности сразу 29 человек⁶⁰. Ими были: Туребеков И., председатель аулсовета №12, он же - «руководитель группы, выходец из байско-торгашеской семьи»; Жалекешев У., двоюродный брат Туребекова, «аткаминер», парторг колхоза «Кумсай»; Мекежанов Доскаир, «бай, брат матери отца Туребекова», колхозник; Жалекешев К., родной брат Жалекешева У., «аткаминер», завхоз колхоза «Кумсай»; Клышев М., «аткаминер», председатель аулсовета № 16; Жарылгасов Боранбай, сват Туребекова, заместитель председателя аулсовета № 12; Мирманов М., мулла и т.д. Обвинения были сформулированы следующим образом: «Следственными материалами по делу 12-го аулсовета установлено, что в ауле № 12 и входящих в него колхозах «Коп», «Кумсай», «Карасу» на протяжении ряда лет, начиная с 1931- 1932 года существовала организованная из лжеактивистов, уголовного и байско- аткаминеровского элемента группировка, которая, пользуясь связями с районными руководящими работниками и получая от последних поддержку, заняла все руководящие и хозяйственные участки в ауле и колхозах систематически вела хозяйство аулов и колхозов к экономическому упадку путем организации массового хищения хлеба, скота, кражи семян и недосеюв на протяжении ряда последних лет и т.д.»⁶¹.

Таким образом, становится ясным, что цель сталинского закона от 2 сентября 1932 года заключалась в попытке свалить вину за массовый голод и экономическую катастрофу на низовой партийно-хозяйственный и советский аппарат в лице председателей колхозов, бригадиров, кладовщиков, парторгов, завхозов и т.д. Применительно к казахскому аулу, следственные органы называли всех их в совокупности «аткаминерами», дав этому социальному понятию антисоветское толкование.

Подобная целевая установка в условиях массового голода, демографической катастрофы и хозяйственной разрухи определила масштабы и размах жестоких расправ и репрессий в казахском ауле. На преследования и репрессии крестьяне ответили массовым сопротивлением, включавшим в себя как обыденные, так и открытые формы.

В литературе о политических противоречиях того периода преобладают описания и анализ открытых политических действий, но такой подход является слишком узким и не может дать адекватного представления об отношении народных масс к политике властных структур поскольку, исследование, не

принимающее во внимание обыденные формы сопротивления шаруа, существенно искажает действительность. К ним, в частности, можно отнести такие виды скрытого протеста, как: распространение слухов, злословие, притворное согласие, нерадение при выполнении работ, симуляция, уклонение, саботаж, поджоги, анонимные угрозы, потворничество лицам, проявляющим нелояльность к власти и т.д. Подобные прозаические, на первый взгляд, средства борьбы крестьянства имели повсеместный характер, поскольку открытое неповиновение было чревато прямыми репрессиями.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі

- 1 ЦГА РК, ф. 1145, оп.5, д.517, л.196-197.
- 2 ЦГА РК, ф.247, оп.1, д.207, л.43-44.
- 3 Собрание законов. 1929. № 12. Ст.102,103.
- 4 Омарбеков Т.О. Политическая репрессия против крестьянства // Вестник КазГУ. Серия ист., 1998, № 8, с.35.
- 5 ЦГА РК, ф.1380, оп.1, д.243, л. 1.
- 6 Там же, л.5.
- 7 Собрание узаконений и распоряжений КАССР, 1930г. № 6. С. 110-112.
- 8 ЦГА РК, ф.1380, оп.1, д.243, л.87.
- 9 ЦГА РК, ф.1380, оп.1, д.243, л.59.
- 10 Там же.
- 11 Архив Президента РК, ф.141, оп.1, д.2969, л.4,14-17.
- 12 Архив Президента РК, ф.141, оп.1, д.2969, л.14-17.
- 13 Там же, л.4
- 14 Госархив Актыобинской области, ф. 13, оп.1, д.339, л.48.
- 15 Народ не безмолствует. А.,.
- 16 Госархив Актыобинской обл., ф.13, оп.3, д.339, л.50,52.
- 17 Там же.
- 18 Архив Президента РК, ф.141, оп.1, д.2969, л.4.
- 19 Дахилейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства советского Казахстана. А-А., 1985, т. 1, с.207.
- 20 Турсунбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане. С.131.
- 21 ЦГА РК, ф.1145, оп.2, д.526, л.19.
- 22 Госархив Актыобинской области, ф.9, оп.1, д.447, л.13.
- 23 ЦГА РК, ф.1145, оп.2, д.526, л.18.
- 24 Госархив Кызылординской обл., ф.5, оп.2, д.33 1, л. 1.
- 25 ЦГА РК, ф. 1145, оп. 2, д. 526, л. 21.
- 26 Турсунбаев А.Б. Указ. соч., с.77; История советского крестьянства М., 1986, т. 2, с.22.
- 27 Госархив Южно-Казахстанской обл., ф.29, оп.1, д.604, л.7. 27
- 28 Там же.
- 29 Госархив Актыобинской области, ф.30, оп.1, д.19, л.1390.
- 30 Госархив Мангыстауской обл., ф.244, оп.1, д.20, л.99.
- 31 Там же, л. 162.
- 32 История Казахстана с древнейших времен до наших дней // Колл. авторов А-А., 1993, с. 314.
- 33 ЦГА РК, ф.1145, оп. 2, д. 527, л. 81.
- 34 Госархив Кызылординской обл., ф.5, оп.2, д.326, л.46.
- 35 Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов (1928-1937гг.).-А-А.,1981, т. 2, с. 127.
- 36 ЦГА РК, ф.5, оп.210, д.61, л.58.
- 37 ЦГА РК, ф.1380, оп.2, д.384., л.27.
- 38 Госархив Актыобинской обл., ф.9, оп.1, д.446, л.2.
- 39 Омарбеков Т. Мегашик иелері қапай жойыды? // Ақиқат. 1993. № 9, 67 бет.
- 40 Госархив Мангыстауской обл., ф.17, оп.1, д. 40, л. 19.
- 41 Там же, д.37, л.10-11, 32.
- 42 ЦГА РК, ф.30, оп. 6, д. 55, л.118.
- 43 Там же, ф.1145, оп.2, д. 527, л.193.
- 44 Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. 4.1, с.495-496.

- 45 См. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. Важнейшие постановления (1927-1935 гг.).- М., 1957, с. 423-424.
- 46 ЦГА РК, ф.1380, оп. 1, д. 268. л. 57.
- 47 Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. 4.1, с. 546-547.
- 48 Егемен Қазақстан, 1992, 22 декабрь.
- 49 История Казахстана с древнейших времен до наших дней.- А.-А., 1993, с.308; ЦГА РК, ф.1380, оп. 2, д. 413. л.9.
- 50 7-я Всеказахстанская конференция ВКП(б). Стенографический отчет.- А-А, 1930, с. 84.
- 51 Там же.
- 52 ЦГА РК, ф.1380, оп. 1, д. 271. л.120,
- 53 Госархив Актыобинской обл., ф.13, оп.1, д.399, л.14-22.
- 54 Там же, л. 16.
- 55 Та же, д.339, л.3.
- 56 Там же, л.9.
- 57 Там же, л. 10.
- 58 Там же, оп.3, 385, л.42-43.
- 59 Там же, л.45.
- 60 Там же, д.395, л.45.
- 61 Там же.

УДК 03.78
ГРНТИ 03.01.21

Жангуттин Б.О.¹

¹*Доктор исторических наук, доцент. КазНПУ им.Абая*

ГЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 гг.

Аннотация

В статье проанализированы вопросы эвакуации населения, предприятий, научных учреждений АН СССР в Казахстан в годы в Великой Отечественной войны 1941- 1945 гг., показаны масштабы и сложности адаптации населения в условиях военного времени. На основе материалов архивов России и Казахстана показана и исследована научная деятельность ученых в промышленном освоении Казахстана. Показан вклад ученых АН СССР в геологическое изучение республики.

Ключевые слова: эвакуация, наука, научная школа, исследования, разработка, месторождение, геология, война.

Zhanguttin B.O.¹

¹*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor KazNPU named after Abay*

GEOLOGICAL STUDY OF KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941-1945

Annotation

The article analyzes the issues of evacuation of the population, enterprises, scientific institutions of the USSR Academy of Sciences in Kazakhstan during the Great Patriotic War of 1941-1945, shows the scale and complexity of the adaptation of the population in wartime conditions. On the basis of materials from the archives of Russia and Kazakhstan, the scientific activity of scientists in the industrial development of Kazakhstan is shown and investigated. The contribution of the scientists of the Academy of Science and Science of the USSR to the geological study of the republic is shown.

Key words: evacuation, science, scientific school, research, development, field, geology, war

Жангуттин Б.О.¹

¹Тарих ғылымдарының докторы, доцент Абай атындағы ҚазҰПУ

1941-1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҰЛЫ ПАТРИОТТЫҚ СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақалада 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстандағы КСРО Ғылым академиясының тұрғындары мен кәсіпорындарын, ғылыми мекемелерін эвакуациялау мәселелері талданды, соғыс уақытында халықты бейімдеу ауқымы мен күрделілігін көрсетеді. Ресей мен Қазақстанның мұрағаты материалдарының негізінде Қазақстанның өнеркәсіптік дамуындағы ғалымдардың ғылыми қызметі көрсетіліп, зерттелді. КСРО Ғылым академиясының ғалымдарының республиканың геологиялық зерттеуіне қосқан үлесі көрсетілген

Түйінді сөздер: эвакуация, ғылым, ғылыми мектеп, зерттеу, дамыту, өріс, геология, соғыс

Проведенная в СССР в 1941–1942 гг. массовая эвакуация населения была беспрецедентной в истории стран и народов как по своим масштабам и срокам, так и по условиям, в которых она проводилась.

Через пять дней после начала войны, когда уже значительная часть территории была захвачена войсками фашистской Германии, ЦК ВКП(б) и СНК СССР приняли постановление «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества». Был создан Совет по эвакуации, занявшийся разработкой порядка и очередности перевозок, начала разворачиваться сеть эвакуационных пунктов для обеспечения людей питанием и медицинским обслуживанием. Поскольку ощущалась острая нехватка пассажирских вагонов, эвакуация осуществлялась в товарных вагонах, специально оборудованных для этой цели, а иногда и на платформах. [1, с.65] С августа 1941 по январь 1942 гг. основной поток эвакуированного населения последовал в Казахскую ССР. К 1 сентября 1941 г. республика обустроила 24 258 человек, в том числе из РСФСР – 10 941, УССР – 6 620, БССР – 5 159, Карело-Финской ССР – 550, Литовской ССР – 231, Латвийской ССР – 294, Эстонской ССР – 158, Молдавской ССР – 113, Крымской АССР – 11 181, других регионов СССР – 181. Из них было 10 968 русских, 2 695 украинцев, 1 259 белорусов, 8 218 евреев, 159 поляков, 32 немца, 39 литовцев, 159 латышей, 160 эстонцев и 569 человек других национальностей. 60,8% из них составляли женщины, 36,3% – дети и 39,2% – мужчины. [2, л.2]

По данным эвакуационного отдела при СНК Казахской ССР на 2 октября 1941 г., в республику из прифронтовой полосы, Ленинграда и Москвы прибыли 65 691 эвакуированный, в том числе 11 931 мужчина, 28 213 женщин и 25 547 детей. Все они были размещены в различных районах республики: в Западном Казахстане (Гурьевская, Западно-Казахстанская, Актюбинская области) – 14 257 человек, в Южном Казахстане (Джамбулская, Кызыл-Ординская, Южно-Казахстанская, Алма-Атинская) – 13 728, в Центральном Казахстане (Карагандинская) – 1 105, в Северном Казахстане (Акмолинская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская) – 22 524, в Восточном Казахстане (Семипалатинская, Восточно-Казахстанская) – 11 443, в Алма-Ате – 2 6344. В целом с августа 1941 по январь 1942 гг. прибыли 386 492 эвакуированных. [3, с.433]

В первую половину 1942 г. произошел резкий спад числа эвакуированных: за январь – июль в республику прибыли всего 31 911 человек. Как явствует из документов СНК Казахской ССР, в основном это были лица, «индивидуально следовавшие из Украинской ССР, Ленинграда и других городов, задержавшиеся в пути в связи с заболеваниями или по другим причинам. Наиболее значительные группы эвакуированных за этот период были из Ленинграда. За май – июль 1942 г. оттуда прибыло 6 197 человек». С середины же июля в республику пошел второй эвакуационный поток: прибывали «главным образом из Воронежской, Сталинградской, Ворошиловградской, Ростовской областей и с Северного Кавказа».

1 февраля 1942 г. по указанию ГКО Центральным справочным бюро при Совете по эвакуации была проведена перепись населения, прибывшего из угрожаемой зоны СССР. Согласно данным переписи, например, к 10 ноября 1941 г. в Форт Шевченко Гурьевской области было эвакуировано 718 человек (среди них – 507 евреев, 125 русских, 50 украинцев, 5 белорусов). В Досор, Гурьевской области, прибыло 588 эвакуированных (среди них – 324 еврея, 171 русский, 58 украинцев, 13 белорусов, 15 татар). В эту область эшелоны шли из Житомирской, Винницкой, Днепропетровской, Харьковской областей, Крыма, городов Запорожье, Бельцы, Харьков, Калараш, Витебск и других. [4, л.309-325 об, 310-325, 194]

Прибытие в те или иные территории эвакуированных было связано в первую очередь с перебазированием промышленных предприятий и сопровождавших их людей. С июля 1941 по октябрь

1942 г. в Казахстан было перебазируется 142 крупных промышленных предприятия с комплектным оборудованием и необходимым сырьем: заводы тяжелого и среднего машиностроения, а также текстильные, хлопкопрядильные, обувные и другие фабрики. Всего за годы войны в Казахстан было перебазируется более 300 заводов. Оборудование ряда эвакуированных предприятий было использовано для завершения строящихся объектов. Так, новостройка Актюбинского ферросплавного завода получила оборудование Запорожского ферросплавного завода, незавершенная стройка авторемонтного завода в Алма-Ате стала базой для цехов Луганского завода тяжелого машиностроения. Новостройки пищевой промышленности юга республики получили оборудование 14 сахарных заводов Украины. В Казахстане в 1941–1942 гг. нашли кров и работу 532,5 тыс. эвакуированных из западных районов, а также прибыли 50 тыс. кадровых рабочих и инженерно-технических работников и около 970 тыс. репатриированных поляков и немцев, которые в основном были расселены в аулах и селах. В ряды рабочего класса республики влились 2 тыс. строителей шахт Донбасса.[5]

В Алма-Ате было развернуто 8 эвакуогоспиталей, размещено 15 вузов и техникумов, около 20 научно-исследовательских институтов, свыше 20 культурно-просветительских учреждений.[3,с.87,378]

К.А.Сатпаев отмечал, что война «потребовала скорейшего выявления и исследования богатейших стратегических ресурсов Казахстана на нужды обороны страны».[6,с.87]

Академик В. Л. Комаров , президент АН СССР, отмечая особую роль союзной республики писал : « Во время войны неизмеримо выросло значение и роль Казахстана в народно-хозяйственных связях нашей Родины. Казахстан- это не только мясо и хлеб для фронта, это – собрание полиметаллов, гигантские запасы угля и мощно развивающаяся промышленность. За военные годы изменилась экономическая карта Казахстана: открыты новые богатые месторождения, имеющие первостепенное оборонное и промышленное значение, успешно работают перебазированные в Казахстан оборонные заводы. Все это делает Казахстан одним из основных арсеналов войны».[7,л.1]

О вкладе эвакуированных ученых можно судить по сохранившимся архивным материалам. В.Л.Комаров свидетельствует: «Наша комиссия на основе анализа сырьевой базы и работы производственных агрегатов разработала мероприятия по увеличению добычи богатых медных руд Джезказгана и Коунрада,по подъему выплавки меди на Балхашском к Корсакпайском заводах, увеличению добычи редких металлов в Восточно Коунрадском и Ачисайском узлах Центрального Казахстана и дальнейшему подъему полиметаллической базы Алтая. Наряду с этим разработаны предложения по дальнейшему увеличению угледобычи в Карагандинском бассейне, главным образом, по естественно малозольным коксующимся для обеспечения все возрастающей мощности металлургических заводов Южного Урала . Народнохозяйственное и оборонное значение этих работ бесспорно. Кроме Карагандинского бассейна, наша комиссия для увеличения топливных ресурсов Казахстана изыскивает возможности увеличения угледобычи местных углей в Южном Казахстане (месторождения Каратаусской группы), Восточном Казахстане / Кандерлыкское месторождение/ и Северном Казахстане / Экибасту[з]ское месторождение.

Бригада под руководством члена- корреспондента Академии наук Капелишника разработала конкретные мероприятия по увеличению нефтедобычи в Урало -Эмбинском нефтяном бассейне.

Большое значение для развития Казахстана будет иметь строительство крупного комбината, черной металлургии в Центральном Казахстане.

9 Наша Комиссия занята. определением профиля и мощности будущего завода, руководством работой по подготовке площадки, разработкой водного баланса для комбината и заводов, которые возникнут на его базе, мероприятий по увеличению пропускной способности железных

дорог Казахстана. Немаловажное значение имеет, в связи с этим, имеет промышленная оценка ванадиевых руд Каратаусского месторождения и выбор наиболее эффективных технологических схем их переработки. Эти работы осуществляются под руководством академика И.А. Бардина..

Особое значение имеет начатая комиссией разработка проблемы комплексного использования всех природных ресурсов Актюбинского индустриального района (хромиты, никель, природно легированные железные руды, угли, бокситы, огнеупоры).

Серьезное внимание в этой работе уделяется организации новых производств на базе местных минеральных ресурсов, в частности созданию большого завода высококачественного стекла на богатейших месторождениях кварцевых пассивов в районе Мугоджар и завода огнеупоров на месторождениях бокситовых, глин, кварцитов и глауконитовых песков. Эти работы осуществляются бригадой Академии' наук под руководством профессора Соколова. Специальные работы осуществляются.

комиссией по вопросам развития химической промышленности в Казахстане. Мы заняты вопросами организации производства серной кислоты и строительства крупнейшего фосфатного завода, на базе Каратаусских фосфоритов.

Кроме того, начаты, экспертные работы по производству кальцинированной и каустической соды на базе природного сульфата и содовых озер Казахстана. Работами, в области химии руководит член корреспондент Академик Наук С.Н. Вольфкович.

Одним из узких мест в развитии народного хозяйства Казахстана является проблема энергоснабжения основных промышленных районов Республики. Задачами комиссии в этом направлении являются разработка неотложных мероприятий и перспективного пятилетнего плана по энергетике основных районов Казахстана: Центрального, Южного и Восточного и обобщение вопросов технической политики развития энергетики на основе анализа деятельности характерных узлов и районов. Такие вопросы, как разработка энергобаланса Центрального Казахстана под углом зрения удовлетворения потребности нового металлургического завода, и сопутствующих ему предприятий, размещение новых энергетических мощностей Карагандинского района и разрешение проблемы использования отходов углеобогащения с размещением производства алюминия в Караганде, имеют первоочередное значение для всего дела индустриализации этого основного промышленного узла Казахстана.

Особые природные условия Казахстана ставят перед нами вопрос о внедрении системы средних электростанций с высоким удельным весом гидроэнергии Усть-Каменогорск, станции на р.Громотухе и Убе, каскад гидроэлектростанций на реке Алма-Атинке для обеспечения энергоснабжения столицы Казахстана и т.д. Работами, по энергетике руководят член корреспондент Академии Наук Вейц. Кроме перечисленных выше вопросов комиссия разрабатывает проблемы производства огнеупоров и стройматериалов (руководитель профессор Л. Певзнер) и производства стекла. Вся работа комиссии осуществляется совместно с заинтересованными Наркоматами и ведомствами с привлечением лучших стахановцев и рационализаторов производства. Так например, в бригаде Академии Наук по угольной промышленности работают свыше 100 человек научных работников, представителей промышленности и стахановцев. [8, л.2 и об.]

Ведущим направлением в исследовании научных проблем стало углубленное и систематическое изучение минеральных ресурсов республики.

Геологический институт становится в этот период флагманом по поиску и исследованию месторождений полезных ископаемых. В самый критический момент войны, когда основная марганцевая база страны – Никопольское месторождение попало в зону оккупации, группа ученых во главе с К. И. Сатпаевым в кратчайшие сроки выдвинула и обосновала предложение об использовании руд Джездинского месторождения для обеспечения ферромарганцем Магнитогорского металлургического комбината.

К.А.Сатпаев свидетельствует: «Геологи Казахстана с самого начала Отечественной войны усиленно занимались вопросами обеспечения рудных баз для черной металлургии в республике. Были форсировано изучены месторождения железных руд Атасуйского района, где на месторождении Караджал выявлено значительное количество высококачественных железных руд по категории. Это месторождение в данное время признано в качестве первоочередной сырьевой базы для проектируемого Центрально-Казахстанского металлургического завода. Работы геологов в 1942-1943 гг. после долгих и горячих споров полностью подтвердили данные геологов Джезказгана о наличии в районе Карсакпайской группы месторождений огромных запасов чистых от вредных примесей железных руд с содержанием железа 48-50 %. Руды Карсакпая, несомненно, будут являться одной из основных баз сырья для Центрально-Казахстанского металлургического завода в дальнейшем, когда будут истощаться запасы богатых руд месторождений Атасуйского района.» И Далее: «Уже в годы войны выявлены промышленное значение и крупные запасы природнолегированных железных руд Актюбинских никелевых и хромитовых месторождений. Железные руды здесь являются породой вскрыши при добыче никелевых и хромитовых руд, т.е. являются, по существу, даровым, с точки зрения эксплуатации, сырьем. Содержание железа в них колеблется в пределах 25-30%, что для данного типа руд. представленных природнолегированными бурыми железняками, является достаточно высоким. Содержание, хотя и в небольших количествах, никеля и кобальта сильно повышает ценность этих руд. Среди бурожелезняковых руд Актюбинского района имеются и породы с высоким содержанием глинозема, в форме каолинита, дающие в сумме ценнейшее комплексное сырье и для производства легированных чугунов, и для высококачественных огнеупоров и глинист-цемента.» [6, с. 98,99] По данным 1942 г., 43% финансовых ассигнований на научные цели Казфилиала АН СССР, приходились на долю Института геологических наук [9, л.12]

Постоянно росла численность экспедиционных отрядов, направляемых филиалом на разведку новых месторождений минерального сырья. Если в 1941 г. их было послано 32, то уже в 1942 г. – 58, в 1943 г. – 70, а в 1944 г. – 102.

Огромная работа эвакуированных предприятий, научных учреждений проводилась, не смотря на сложные условия военного времени.

Массовое, внезапное и неподготовленное переселение породило множество проблем. В первую очередь – бытовых. Большинство эвакуированных было расселено в аулах и селах (64,6% по состоянию на 1 июля 1943 г.). 35,4% были обустроены в городах, где жилищная проблема, и до войны острая, обострилась еще сильнее: если в 1940 г. на одного горожанина в республике приходилось 5,1 кв. м жилой площади, то в годы войны – 4,3 кв. м, а в Караганде – всего 2,2 кв. м. (на деле люди жили в еще более стесненных условиях). Резко ухудшилось снабжение. Остро нуждающейся части эвакуированного населения в республике была оказана единовременная помощь в сумме 2 970 тыс. руб. Принимались и другие меры по оказанию материальной помощи эвакуируемым, в том числе рабочим и служащим. [3,с.433] В тяжелой ситуации оказались также рабочие и служащие с семьями, эвакуированные вместе с предприятиями. Так, в клубе кирпичного завода с 15 января 1942 г. проживали рабочие Воронежского завода: «13 семей, в количестве 59 человек, из коих 15 детей». Помещение было мало пригодно к проживанию людей: «Окна одинарные, дверь неисправная, холодно, замерзает вода. В таких условиях лежат больные мастер цеха № 2 и секретарь парткома этого цеха Кугатов И.В. с температурой лежал 4 дня... Техник Сидоров Тихон Иванович лежит в постельном состоянии. Ребенок тов. Кугатова также переболел гриппом...». [10,л.10-108]

Академик В.С. Фесенков в своем письме Президенту Академии наук СССР В.Л. Комарову рассказывал о повседневности ученых в Эвакуации.

« 6 ноября 1941 года я был назначен Уполномоченным Президиума АН СССР по Казахстану и с декабря того же года [1941] по приезде в Алма-Ата приступил к исполнению своих обязанностей. С конца декабря [1941] ближайшее участие в моей работе принимали чл.корр.АН К.В.Островитянов и зам[еститель] дир[ектора] Инст[и]тута философии проф[ессор] Берестнев. Кроме того по всем вопросам, имеющим принципиальное значение или затрагивавшим личные интересы известного круга лиц время от времени созывались совещания Директоров академических учреждений. В феврале 1942 г. за счет отдельных Институты был создан небольшой подсобный аппарат при Уполномоченном - помощник по хоз[яйственной]части, секретарь, машинистка, курьер и в недавнее время помощник по культработе. [11,л.1]

Из его рассказа следует, что «академические учреждения прибывали в Алма - Ата в стихийном порядке, не принимались республиканскими властями, не получали прописки, прежде всего нужно было заняться вопросом их легализации. В конце концов все прибывшие учреждения были оставлены в Алма Ата, за исключением Институты Мирового Хозяйства и Мировой Литературы, направленных в Ташкент.» В этом любопытном документе показана какую работу приходилось проводить по обустройству эвакуированных ученых. «Далее было приступ[или] к устройству академических сотрудников в бытовом отношении. СНК КазССР по нашему ходатайству обеспечил помещениями огромное большинство сотрудников, разместив в первую очередь академиков и членов-корреспондентов, но учитывая, что некоторые учреждения, прибывшие ранее, как напр[имер] Институт Географии, уже разместились самостоятельно, (директор Института Географии академик Григорьев сделал письменное заявление на имя ПредСНК КазССР о том, что он не претендует на жилплощадь для сотрудников своего Института, руководитель Института Палеонтологии сделала аналогичное заявление) Мы провели систематическое обследование всего комплекса бытовых условий академического коллектива и на основании полученного документального материала возбудили многочисленные и повторные ходатайства перед различными республиканскими и союзными инстанциями. В результате удалось увеличить жилищный фонд и распределить его, не делая различия между Институтами; добиться организации отдельного распределителя для сотрудников АН СССР, а также выдачи-единовременных-пособий отдельным лицам, получать топливо, керосин и. т.п.Нами проводилось распределение продуктов между сотрудниками академических учреждений из специальных фондов, выделенных Наркомторгом СССР по ходатайству Президиума АН СССР. Распределение производилось по спискам составленным Комиссией содействия быту при Уполномоченном. В эти списки были включены кроме эвакуированных товарищей, работающих в АН без различия места их работы, также члены АН БССР и УССР и несколько десятков постоянных сотрудников Каз ФАН. Была проведена большая работа по прикреплению к столовым сотрудников АН и членов их семейств. Эта работа требовала большого, напряжения, так как

каждый месяц приходилось добиваться преимущественного положения эвакуированных товарищей по сравнению с местными работниками, вследствие того, что постановление СНК СССР об организации закрытой столовой для всех сотрудников АН СССР не было реализовано. Были организованы коллективные огороды. Попытка получить для этой цели участок отрезанный от Ботанического Сада КФАН не удалась. Получены и обработаны два участка общей площадью в 6 га. [12, л.2]

В целом, хотя эвакуация сопровождалась суровыми испытаниями и многими, зачастую неизбежными, потерями, миллионы советских граждан, спасенных от угрозы уничтожения или фашистского рабства, выжили, выстояли, вынесли на своих плечах все тяготы военного времени.

Список использованной литературы

1. Население России в XX веке. Т. 2. М., 2001. С. 65.
2. Архив Президента Республики Казахстан (Далее – АП РК). Ф. 725. Оп. 4. Д. 227. Л. 2.
3. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник документов и материалов. Т. 1. Алма-Ата, 1964. С. 433.
4. Государственный архив Российской Федерации (Далее – ГА РФ). Ф. 327. Оп. 2. Д. 165. Л. 309–325 об., 310–325, 194.
5. Трудовой подвиг Казахстана: цифры и факты (www.zakon.kz).
6. Сатпаев К.А. Казахский филиал АН СССР в годы Великой Отечественной войны // Вестник АН СССР. 1945. № 1–2. С. 87
7. Архив РАН (Далее – АРАН), ф. 277, оп. 1, д. 164, л. 1
8. АРАН. Ф. 277. Оп. 1. Д. 164, л. 2 и об
9. АП РК. Ф. 708. Оп. 6. Д. 198. Л. 12.
10. АП РК. Ф. 725. Оп. 4. Д. 341. Л. 106–108.
11. АРАН. Ф. 277. Оп. 3, Д. 87, л. 1
12. АРАН. Ф. 277. Оп. 3, Д. 87, л. 2

УДК 93/94-118
ГРНТИ 03.03.01

Мырзатаева З.Б.¹

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: zabyra73@mail.ru

**«АЛҒАШҚЫ»: КАЗПИ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНЕН
(1928-1930 жж.)**

Аңдатпа

Мақалада қазақтың қасиетті кара шаңырағының - Абай университетінің іргетасын қалаған зиялылардың қызметі талдауға алынады. Университеттің алғашқы Ұстаздарының – профессор Ахмет Байтұрсынұлының, ректор А.С. Асфендияровтың, оқу ісі жөніндегі проректор Халел Досмұхамедұлының, профессор Н.Н. Фатовтың, доцент Әлімхан Ермековтың ж.б. еңбек жолдары жаңа деректер негізінде көрсетілді.

Мемлекетшіл қайраткерлердің педагогика саласындағы мол *тәжірибесі*, іскерлік қабілеті, азаматтық істері үлкен *Өнеге* мектебіне айналуы тиіс. Сондықтан қазіргі университеттік білім беру мен оның қызметін күшейту жағдайында олардың жүріп өткен жолын жадтан шығаруға болмайды.

Мақалада автор мұрағат және басқа да материалдар негізімен мәселені жаңа теориялық және методологиялық тұрғыдан қорытуға талпыныс жасайды.

Кілт сөздер. Қазақ КСР Халық Ағарту кеңесі, педагог, профессор, доцент, репрессия, құпия бөлім, ОГПУ.

З.Б.Мырзатаева¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кафедра История Казахстана

ПЕРВЫЙ КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ: О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ (1928-1930)

Аннотация

В статье рассматривается деятельность интеллигенции, создавших фундамент университета Абая. На основе новых исторических материалов излагается трудовая деятельность великого учителя-профессора Ахмета Байтурсынова, ректора университета Санжара Асфендиярова, проректора по учебной части Халела Досмухамедова, профессора Н.Н. Фатова, доцента Алимхана Ермекова и других.

Они были великими личностями, представляющими интересы нации выше своих, набравшими высочайшие качества интеллигентности. В условиях современного университетского образования и усиления его деятельности важно не забывать опыт государственных деятелей в области педагогики и их тяжелую судьбу.

Автор в статье пытается раскрыть проблему с методологической стороны, привлекая пласт неопубликованных архивных источников.

Ключевые слова. Наркомпрос КазССР, педагог, профессор, доцент, репрессия, секретный отдел, ОГПУ.

Myrzatayeva Zabira¹

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law Kazakh National Pedagogical University after named Abay. Republic of Kazakhstan, Almaty

THE FIRST KAZAKH UNIVERSITY: ABOUT LEADERS ' ACTIVITIES (1928-1930)

Annotation

The article deals with the activities of intellectuals who created the Foundation of Abay University. On the basis of new historical materials, the work activity of the creation of the University of the great teacher-Professor Akhmet Baitursynov, rector of the University Sanzhar Asfendiyarov, Vice-rector for academic Affairs Haleb Dosmukhamedov, associate Professor Alimkhan Yermekov and others is revealed.

They were great personalities, representing the interests of the nation above their own, gaining the highest quality of intelligence. In the context of modern University education and strengthening its activities, it is important not to forget the experience of public figures in the field of pedagogy and their plight...

The author of the article tries to reveal the problem from the methodological side, involving a layer of unpublished archival sources.

Keywords. Teacher, Professor, repression, secret Department, OGPU.

... Қазақ үкіметі 1925 жылы РСФСР Халық ағарту комиссариаты алдында Қазақстанда жоғары оқу орнын ашу туралы мәселе қояды да, оның келісімін алған соң, Қазақ ССР Халық Комиссарлар Кеңесі 1926 жылдың 15 тамызынан бастап Ташкент қаласында «Қазақ Жоғары Педагогикалық институты» деген атпен қазақ жоғары оқу орнын ашу туралы шешім қабылдайды

1926 ж. 1 шілдедегі ҚазССР Халком кеңесі қабылдаған Қаулыда: «1. Қазақ Педагогикалық Институты 1926 ж. 15 тамызында ашылды деп есептелінсін. Оның атауы «Қазақ Жоғары Педагогикалық Институты», яғни, «Казпедвуз» деп аталынсын. 2. 1925 жылдың 8 қазанындағы Қазақ халық ағарту комитеті Коллегиясы қаулысымен Қазақ педагогикалық институты делініп қайта өзгертілген Ташкент Халық Ағарту Институты «Казинпрос» 1926 жылдың 1 қыркүйегінен бастап толығымен жойылсын. 3. 1 параграфта көрсетілгендей оның (мекеменің) барлық мүліктері: а) мекеменің төңірегіндегі барлық жерлер, б) аталған институтқа тән мүліктер және оған тиесілі мекемелердегі жиһаздар, оқу құралдары ж.б заттар, в) ақшалай және кредиттік қаржылар, г) барлық ғимараттарымен, жер телімдерімен, мекеме мүліктерімен Ташкенттегі қайта құрылған Қазақ Педагогикалық Институтының иелігіне өткізілсін.

ЕСКЕРТУ: Тапсыру мен қабылдап алу тәртібі және оның мерзімі Халық ағарту комитетінің басшылығымен анықталатын болады.

4. Казпедвуздың есеп шығындары мемлекеттік бюджеттен тыс қосымша өлкелік бюджет есебінен қарастырылсын» [1], - делінді.

Міне осы уақыттан бастап қазақ қоғамында педагог мамандарын даярлау ісі мықтап тұрып қолға алына бастады...

Ташкент қаласында ұйымдастырылған бұл жоғары оқу орнының ашылу салтанаты 1926 жылдың 29 қазанында өтеді. Осы шарада сөз алған ҚазССР Халық ағарту комиссары С.Сәдуақасов: «... Мен, Қазақстанның болашақтағы тарихшы мамандарының алғашқы қазақ ЖОО-н ашылу тарихына ерекше тарау арнайтынына сенімім мол [2], - деп алғашқы қазақ жоғары оқу орнының өмірге келуін зор қуанышпен және оның алда кең өріс алатынына үлкен үмітпен қарайтынын білдірді.

Оқу-әдістемелік құралдары толыққанды қамтылған жоғары деңгейдегі оқу орны болмаса да, соған апарар үрдістің белең ала бастауы қазақ зиялыларын қатты қуантты. Өйткені олар арман еткен мемлекеттік дербестік пен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру саналы қоғам жағдайында ғана мүмкін еді. Өркениеті еркін даму жолындағы елдерде білім мен ғылым ошағын құру кезек күттірмес алдыңғы мәселелер қатарынан орын алған. Ал, қазақ жеріне өкінішке орай Казпедвуз тым кеш жетті...

Осы жерде ағартушы-ұстаз А.Байтұрсыновтың «Степная правда» газетінде жарық көрген сөздерінен үзінді келтіру орынды болмақ. Ол: «...қазақ қоғамының мәдени дамуы патша үкіметінің саясатымен 200 жылға артта қалып қойды. 1905 жылғы революция сөз бостандығына жол ашқандай болды. Сол уақыттан бастап баспасөз ісін дамытуға кірісіп кеттік. Бұл бізді жарқыраған жұлдызбен бетпе-бет келгендей сезімге бөледі... Бізде әдеби тіл тұрмақ, әліппе де болған емес, ал енді осыдан кейін қандай баспа ісі туралы айтуға болатын еді? Оның онжылдық өмір тарихы мазасыз күндерге толы болды, жаңа ізденістер мен тәжірибелер жасау қажет еді ғой! Өкінішке орай, оның онжылдық тарихы махасыз күндерге толы болдыоқ» [3]. Бұл А.Байтұрсыновтың 1922 жылдың 22 қыркүйегіндегі Орынборда «Дела печати» атты баспа үйінің ашылу салтанатында сөйлеген сөзі еді. Ағартушы-ұстаз, мемлекет қайраткері А.Байтұрсынов қоғамның рухани дамуына ашықтан-ашық жол бермеген патшалық үкімет саясатының қылмысын әшкерелейді. Екі ғасыр бойы халықтың тек табиғатқа тәуелділік жағдайында ғұмыр кешуі оның ылғи да жұтқа ұшырап, жүздеген, мыңдаған адамның опат болуына әкелетінін жан-жақты талдайды. Бұл мәселені ғалым-педагог «Ағартушылық және аштық» атты мақаласында да баса көрсетеді. Онда: «...халықтың мәдени деңгейін көтермейінше табиғаттың дүлей күшінен, ашаршылық апатынан құтылу мүмкін емес. Ресейді асырап отырған ауыл шаруашылығы қожалығын ақылмен дамыту арқылы ғана экономиканы көтеруге болады.

Бұл жерде қорытынды ой бәрімізге де түсінікті: халық шаруашылығының дамуы еңбекші күштің мәдени деңгейінің жоспарлы түрде өсуін қажет етеді. Ал бұл халық ағарту жолымен ғана іске аспақ» [4], - деп халықтың сауатын көтермейінше бұл бақытсыздықтан ешқашан арыла амайтынын айтты. Міне көріп отырғанымыздай Алаш қайраткерлері ғасыр басынан-ақ қазақ қоғамын заманауи мәдениетке тарту жолында қызу талас-тартыста болды. Сондықтан ұлт ұстаздары елдегі сауатсыздықпен күрес ісін «қызылдардан» әлдеқайда бұрын (20 жыл бұрын) бастап кеткен еді деп қорытқанымыз абзал ...

Міне, Казпедвуздың ашылу қарсаңында - патшалықтың отарлық езгісінен шыққан қоғам жағдайында педагог-мамандар да, жоғары оқу орнында білім алуға даяр студент-жастар да жоқтың қасы болды, сондай-ақ материалдық кедейшілік (оқу кабинеттерінің, орындық, парталардың жетіспеушілігі, стипендиялық ақының дұрыс бөлінбеуі) ж.б. с.с. күрделі мәселелер шаш-етектен еді. Ал бұл өз кезегінде Казпедвуздың аяқтан тік тұрып кетуіне үлкен кедергі келтірді. Осының бәрінен хабары бар Смағұл Сәдуақасов институттың ашылу салтанатындағы сөзінде: «... Сіздердің алғашқы ПЕДВУЗ-дағы қызметтеріңіз нағыз ерлік болып саналмақ» [2, 90], - деп дәл басып айтқан-тын. Оқу құрал-жабдықтары сай емес жоғары оқу орнында студенттермен бір мезгілде оқытушы ұстаздар да қатты қиындық көрді. Шұғыл түрде оқу-әдістемелік құралдарын даярлау, бар материалдарын бір-бірімен алмасып пайдалану қажеттілігі артты. Қазақ балаларының оқуға ынтасын оятуда ұлттық психология ерекшеліктерін ескеру сияқты ағартушылық үдерісінде қызу жұмыстар жүріп жатты...

1927 жылы 23 наурызда Қазақ АКСР-нің Халық Комиссарлар Кеңесі республикада жоғары оқу орнын – ҚазМУ-ды ұйымдастыру туралы мәселені талқылап, Халық Ағарту комиссиариатына Ташкенттегі Казпедвузды университет ретінде қайта ұйымдастыру мүмкіндігін, сондай-ақ, бір ай мерзімде Казпедвузды Ташкенттен Алматыға көшіру мәселесін қарастыруды, осы мақсатта Жетісу губерниялық атқару комитетімен университет орналасатын қажетті ғимараттарды анықтау туралы келіссөз жүргізуді, Казпедвуз үшін профессор-оқытушылық құрамын жасақтау және оларды жұмысқа тартудың шұғыл шаруаларын қолға алуды тапсырады.

Сонымен ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1927 ж. 23 наурыздағы мәжілісінде Қазақстандағы жоғары оқу орны туралы мәселе бойынша былай делінді:

а) Халық Ағарту Комиссиариатына Ташкенттегі Казпедвузды университет ретінде қайта құру;

б) 1927 жылдың 1 шілдесінен бастап Алматы қаласынан Қазпедвузға, кітап палатасына, орталық музейге және Қазақстанды зерттеу қоғамына қажетті ғимараттар бөлу жөнінде Жетісу губерниялық атқару комитетімен келісімге келе отырып, бір ай мерзім ішінде Қазпедвузды Ташкенттен Алматыға көшіру;

в) Қазпедвузға профессор-лекторлар тарту және түсіндіру бағытында шұғыл шаралар қабылдау мәселелерін қарастыру ұсынылады [5].

Алғашында қазақ университеті тек педагог кадрлар даярлайтын оқу орны емес, сонымен бірге халық шаруашылығының, ғылым мен техниканың түрлі сұраныстарын қанағаттандыра алатын орталық ретінде жоспарланды. Университет құрамында педагогикалық факультетпен қатар болашақта дәрігерлік және ауыл-шаруашылық факультеттерін де ашу жоспары осы мүдде тұрғысынан қарастырылды.

Д.А. Авксентьевский және оның қызметі жөнінде. ҚазМУ-ді ұйымдастыруда белсенділік танытқан Д.А. Авксентьевский жөнінде тоқталмас бұрын, қазақ жерінде университет ашу ісінің басы-қасында жүрген Х.Досмұхамедовтың баяндамасында көрсетілген мәліметтерге көз жүгіртейік. Онда қазақ жерінде Қазақ педагогикалық университетін ашу - 1922-1923 жылдан бері көтеріліп жүрген мәселе болғанына көз жеткіземіз. Сол уақыттардан бері болашақ жоғары оқу орнының түрі, оқыту тілі, тіпті оның білім алушыларын анықтау мәселелері ж.б. қажеттіліктер ғылыми мәжілістерде, қоғамдық ұйымдарда, мерзімді баспа беттерінде үлкен талдауға алынып, даярлық істің жүргізілгені сөз етіледі [6]. Сөйтіп, жоғарыда баяндағанымыздай бұл игілікті бастаманы жүргізу үшін 1927 жылы Ерекше комиссия құрылады. Комиссия құрамы былайша анықталған: комиссияның төрағасы О.Жандосов, комиссияның мүшелері Абдрахманов, Байдильдин, Михайлов, Асфендияров, Авксентьевский және Досмұхамедов. Зиялы қауым ұзақ жылдар арман еткен қасиетті білім ошағын қайткенде ашу ісіне белді бекем буып төмендегідей ретпен өзара еңбек бөлінісін анықтайды:

1. Асфендияров университетте жұмыс істейтін ғылыми қызметкерлерді шақыру және оқу құралдары мен жабдықтарды сатып алу үшін Мәскеу мен Ленинградқа;

2. Абдрахманов университетті ашуға қажет барлық құжаттарды даярлау үшін Алматыға;

3. Досмұхамедов Қазпедвуздағы қажет оқу жабдықтары мен материалдық құрал-жабдықтарды толығымен Алматыға көшіру үшін Ташкентке;

4. Авксентьевский РСФСР ұйымына Қазақстаннан өкіл ретінде Мәскеуге баруы қажет болды [2, 11].

Ал ұйымдастыру комиссиясының басқа мүшелері толып жатқан даярлық жұмыстарын жүргізу үшін Қызылорда қаласында қалдырылды.

Көріп отырғанымыздай олардың бәрінің де жұмыстарының жүгі жеңіл емес-тін. Алайда сол уақыт шеңберінде аса маңызды тапсырма болып табылатын, яғни, университеттің «ашылу, немесе ашылмай қалу» тағдырына тікелей байланысты болып тұрған тапсырманы орындауға, яғни, Москваға бару ісі Д.А. Авксентьевский үлесіне тиді. Шынында Авксентьевский бұл тапсырманы жоғары деңгейде орындап шықты. Сонымен Авксентьевский деген кім еді?

Дмитрий Алексеевич Авксентьевский 1890 жылы 18 қыркүйекте Вологодская губерниясының Тотемский уезінде дүниеге келген. Ол - 3 жылдық бастауыш мектебін, 4 жылдық қалалық училище, Пермьдегі 3 жылдық мұғалімдер семинариясын, 4 жылдық Петроград мұғалімдер институтын және Пермь мемлекеттік университетін (3 ж) тәмамдаған педагог, методист. 1920 ж. БОКП (б) мүшелігіне өткен, Вологодск губерниясында Жер басқармасының мүшесі (1918), Вологодск губерниялық халыққа білім беру коллегиясының мүшесі (1919-1920), РСФСР Халық ағарту комиссариатында инструктор (1920-1922), Орал халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі (1923-24), ҚазССР Халық Ағарту комиссариатының Бірінші орынбасары (1926-1927), ҚазССР Халық Ағарту комиссариаты жанындағы ғылыми-әдістемелік кеңестің төрағасы (1927.12.), ҚазҰУ-н (ҚазГУ-авт) ұйымдастыру комитетінің мүшесі (1928.06), Орталық-Чернозем облыстық Халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі болған. Ол 1941 жылдың 2 қарашасында өмірден озды [7].

Бұл мәліметтерден Авксентьевскийдің түрлі білім саласында қызмет еткен, толық қалыптасқан тәжірибелі педагог-ұйымдастырушы, әдіскер кәсіби маман болғанын көре аламыз. Сол себепті қазақ зиялыларының ҚазМУ-ды ұйымдастыру ісіне Д.А. Авксентьевскийді тартуы бекер болмаса керек.

Д.Авксентьевскийдің атқарған бұл саладағы қызметі оның өзі даярлаған есеп материалдарында жүйелі көрсетіледі [8]. Ол 1928 жылдың ақпан-наурыз айларында Мәскеу іссапарында КСРО Халық ағарту комиссариатының және Кәсіптік білім беру Бас басқармасының коллегияларында, КСРО Мемлекеттік жоспарлау комитетінде бірнеше рет болғанын жазады, яғни: «30.01.1928 – 11.04.1928 аралығында Мәскеудегі іссапарында, Қазақстанға жоғары оқу орнын ашудың аса қажет іс екенін дәлелдеп, Мәскеудегі

түрлі мекемелерге 250 рет (60 жұмыс күні ішінде) баруына, олармен 506 рет іскерлік келіссөздер жүргізуіне, 5 рет көлемді баяндамалар даярлауына, 17 рет мәжілістер мен кеңестерге қатынасуына тура келгенін [8, 40]», - айтады.

Сонымен қатар ол орталықта «Қазақстанға педагогикалық жоғары оқу орнына қарағанда мал шаруашылығы университетін ашу пайдалырақ» делінген пікірлердің болғанын жазады. Сөйтіп қазақ жерінде университет ашу туралы шешімнің қабылдануы оңай болмағанын атап көрсетеді. Авксентьевский бұл жөнінде: «...Ветериналық Комитет мүшелерімен және секретариатымен ұзаққа созылған келіссөздерден кейін, Москвадағы республикалар Одағы өкілдерінен жауап келген соң № (өшіп қалған) Қазақстанда Ветеринарлық Зоотехникалық Институт ашу туралы өтініш 4 сәуірде қаралып, ол оң қолдау тапты. Бұл ҚазМУ-ді өрістету жағдайында ғана мүмкін екендігі айтылды, яғни ол келесі 1929-30 оқу жылына жоспарланды. Мәжілісте сонымен қатар, Пермьск және Орта Азия Мемлекеттік университеттерінде ветеринарлық факультеттерді ашу ісі тоқтатылатыны айтылды. Ал Қазақ ССР-інде Ветеринарлық Зоотехникалық Институтын ашу барлық Совет Одағының қажеттілігі үшін маңызды деп көрсетілді, яғни Қазақ ССР-і аса ірі мал шаруашылығының шикізат базасына айналдыру мәселесі ашық қойылды. Сөйтіп Ветеринарлық Комитеттің қаулысы бойынша *ҚазССР үкіметі алдына Қаз.Ветеринарлық Зоотехникалық Институтты ұйымдастыру ісі бойынша комиссия құруды ұсынды. 1929-30 оқу жылында Қазақ Ветеринарлық Зоотехникалық Институтын ашуға бағытталған барлық даярлық жұмыстарының жүргізілуін міндеттеді*» [8] , - делінген фактілерді келтіреді. Бұл үзіндіден көріп отырғанымыздай РСФСР Халық комиссариаты кеңесінің басты көздеген мақсаты – қазақ жерінде педагогикалық жоғары оқу орнынан гөрі Одақты азық-түлікпен және ет өнімдерімен қамтамасыздандыратын Қазақстанның өнім беру базасы ретіндегі рөлін күшейте түсу еді.

Алайда қазақ зиялыларының асқан табандылығының арқасында алғашқы университетті педагогикалық бағытта ашу мақсаты іс жүзіне асырылды.

Сонымен, Д.Авксентьевский өз тапсырмасын сәтті орындап шығады, 1928 жылдың 10 сәуірінде өткен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің мәжілісінде (№ 27 хаттамасы) Қазақстанда ЖОО құру мәселесі бірауыздан мақұлданады [5].

Алматыда ҚазМУ-ды ашу жөніндегі бұйрықтан:

«2. 10/ІУ-1928 ж. М.СНК қабылдаған қаулы бекітілсін:

1) Педагогикалық факультеттің 1 курс құрамы бойынша Алма-Ата қаласында 1928-1929 оқу жылында Қазақ Мемлекеттік университетін ашуға рұқсат етілсін;

2) Университеттің Педагогикалық факультеті шығынын РСФСР ХАК-ың 1928/1929 жыл бюджетінен бөлу көзделінсін;

3) РСФСР ХАК-ты 1928 ж. 1 қазанынан кешікпей университеттің Педагогикалық факультетінде сабақтың басталуы үшін барлық академиялық-ұйымдастырушылық шараларының жүргізілуі қадағалансын;

4) ҚазАССР үкіметі Алматы қаласындағы бұрынғы гимназия ғимараты

Университетке өткізілсін, сондай-ақ, сол аймақ барлық жерімен болашақ Университеттің меншігіне өтеді, Қазақ үкіметі тарапынан ағымдағы 1928/1929 жж бюджеттен жөндеу жұмыстары үшін 150 мың сом қаржы бөлінсін;

5) РСФСР мемлекеттің жоспарлау және ХАК, РСФСР әлеуметтік-мәдени құрылысы мен Халық шаруашылығының бесжылдық жоспарын құруда ҚазМУ-н өрістету мен оны қаржыландыру шаралары аясында жұмыс істелінсін. РСФСР ХКК хатшысы: (Болдырев)» [8, 36], - делінді.

ҚазМУ-дың ашылу салтанатындағы А.Байтұрсыновтың сөйлеген сөзінен. Алматы қаласында университет мәртебесін алған оқу орнының ашылу салтанаты 1928 жылы 1 қазанда өтеді де, оның ашылу салтанатында сөйлеуге қазақтың ұлы ұстазы және мемлекет қайраткері қоғамда қазақ ағартушылығының басшысы ретінде мойындалған Ахмет Байтұрсынұлы шақырылады.

Өзінің құттықтау сөзін «университет» атауының негізгі мағынасын талдаудан бастайды. Ол Университет – жоғары мәдениеттегі сана-сезім, ал жоғары мәдениет адамзаттың ғылым мен техникада қол жеткізген орасан мол жетістіктерінің жиынтығы деген ойды айтады. Сол себепті Қазақ университетінің ашылуы қазақ халқының жоғары мәдениет ағымында өрлеу кезеңіне жеткенінің дәлелі немесе жоғары мәдениеттің аса қажеттілігін сезінудің пісіп-жетілгенінің көрсеткіші болып табылады дейді. А.Байтұрсынов бұл айтылғанның соңғысын дұрыс деп табады. Алғашқы ой егер де бұл университеттің қазақтың өз күшімен құрылғанында ғана мойындаған болар едік дей келе, жоқ, университет оның қол жеткен жетістіктерінің арқасында емес, керісінше оларды жетістіктерге жетелеу үшін құрылып отыр деген терең ойларын баян етеді. Жоғарыда тоқталғанымыздай, бұл салтанатты

жиында ылғи жанына бататын «жұт» жөнінде айтып, өзінен күшті елдердің басымдылығына төтеп бере алмай жеңіліс тауып жүрген халқының тағдырына алаңдайтынын білдіреді.

Соған сәйкес А.Байтұрсынұлы өз сөзінде білім мен ғылымның қазақ елінің тағдырында алатын орны жөнінде, яғни, ұлтты басқа жұртқа тәуелділіктен құтқаратын, оны басқа мәдениеттермен тең ете алатын жалғыз жол ол - мәдениет, білім мен ғылым жолы, жаңа техника мен технологияны игеру арқылы ғана ұлт өз жерінің байлығы мен берекесін қажетіне жарата алады деген пікірін білдіреді, яғни, тарихи дерек негізінде баяндар болсақ: « ... қазіргі адамзат қоғамында, жоғарыда айтып өткенімдей, мәдениет күші қожалық етеді. Мәдени күштің тең түсуі үшін екіжақтың мәдениеті тең болуы қажет, әйтпесе жоғары деңгейдегі мәдениет, төмен дәрежедегі мәдениетті сөзсіз қанауға алатын болады. Егер біз табиғат әлеміндегі күш сияқты адамзат қоғамында да сондай күш бар екенін мойындайтын болсақ, онда осының бәрін қоса айтқанда теңсіздік жағдайында әділеттіліктің болуы мүмкін емес екенін де мойындауымыз керек. Әділеттілік жаратушының рақымымен немесе адамдардың қайырымдылығымен орнамайды, күштің теңелуі жағдайында орын алады және шынайы әділеттілік тіршіліктегі тең құқықтылықты мойындауды ғана емес, шынайылықта тең тіршілік етуді білдіреді...» [2, 93]. Ғасырлар бойғы езгіден, ендігі таңда тек қана *ағартушылық* күрес жолымен құтылуға болатынын айтады. Иығына түскен ауыр жүкті көтеріп жүрген ұлы ағартушы алғашқы университетті жаңадан отырғызылатын көшеттің орнына теңейді де, артта қалған Қазақстанда оның мәртебесі өсе берсін деген ұранмен аяқтайды...

Сонымен университетте алғашқыда физика-техника, тіл және мәдениет, жаратылыстану бөлімдерінен құралған «педагогикалық факультет» жұмыс істеді. Сонымен бірге оқу орны жанынан жұмысшы факультеті, арнайы даярлық курстары және педагогикалық техникум ашылды. Талапкерлер алдымен даярлық курстарында оқып, университетке содан кейін ғана қабылданды. Тұңғыш ректоры - Санжар Сейітжапарұлы Асфендияров болды.

Санжар Асфендияров ҚазМУ ашылғаннан кейін Қазақ Халық ағарту кеңесінің төрағасы Нұрмақовқа университеттің аса ауыр жағдайдағы материалдық-экономикалық ахуалы (оның штаттық құрамын, әкімшілік құрылымын, кітапхана ж.б.) көрсетілген баяндамасын жолдайды.

Сонымен онда, 1928/1929 оқу жылында университетте 9 оқытушылардың: профессорлар Санжар Асфендияров, Ахмет Байтұрсынов, Николай Фатов; доценттер - Едіге Мансұров, Халел Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Василий Потапов; 2 ассистент – Борис Ровинский, Владислав Дубошиндер қызмет еткені айтылды.

Сонымен, университеттің алғашқы ұстаздары тоғыз педагогтан тұрды. Олар: тарих, қазақ тілі, орыс тілі мен әдебиеті, математика, физика педагогика, ағылшын тілінің мамандары. Ал химия, биология ж.б ғылым салалары бойынша оқытушылар табылмады. Химик және биологты Мәскеуден шақырту (1/IX-28 ж.) көзделінді. Сөйтіп, биология кафедрасына басшылық етуге уәде берген Завадский артынан айнып қалған көрінеді, Қазақстанға келуден бас тартқан, содан соң Захваткинге ұсынылған, алайда ол да бас тартады. Ал химия пәнінен жергілікті профессор Рождественский шақыртылады (бірақ 1928/1929 оқу жылында ол келе алмайды). Міне, қаржының тапшылығынан 1928/1929 оқу жылын жоғарыда көрсетілген құрамдағы пән оқытушыларымен ғана аяқтауға тура келген.

9 ғылыми-қызметкерлердің 3-і коммунист, 6-ы партияда жоқ, ал ұлттық құрамы бойынша талдасақ олардың 4-і қазақ, 1-і шеркес және 4-і европалық азаматтар [9, 113] екен.

Қазақ ұлтының ұлы ұстаздарының – Ахмет Байтұрсыновтың, Халел Досмұхамедовтың, Санжар Асфендияровтың, Әлімхан Ермековтің мәдениеті мен педагогикалық кәсіби шеберлігі европалық ғалымдардан ешқандай кем түскен жоқ. Алайда үкімет оларды «үлкен қауіпті адамдар» санатына алып, тез арада білім ошағынан аластатуды көздеді...

Әсіресе Ахмет Байтұрсынов бұған дейін патшалық билік, міне енді советтер билігі кезеңінде ерекше бақылауда болды. Оның жүрген ізі ылғи да бағулы еді. Үздіксіз қуғын-сүргінді бастан кешу, кез-келген мезетте абақтыға түсіп қалу қаупі бар үрейлі жағдайда өмір сүру Аханның денсаулығына әсер етпей қоймады. Университеттің кадрлар бөлімінде сақталған тарихи құжатта 1929 ж. 13 сәуірінен - 7 мамыры аралығында Ахмет Байтұрсыновтың науқастанып жұмысқа шыға алмағаны көрсетілген [10]. Жиырма күн ауырған болса керек. Құжатта мұны дәрігер Каменщиковтың растайтыны да айтылады. Осыдан кейін 1929 ж. 12 маусымында, яғни бір-ақ айдан соң А.Байтұрсынұлының өз еркімен жұмыстан босатылғаны жөнінде бұйрық шығады [10]. Әрине, А.Байтұрсыновты университеттегі қызметінен босатумен шектелген жоқ, осы жылы ол ешбір негізсіз түрмеге қамауға алынады, соңынан Архангельскіге ұзақ жылдарға жер аударылады.

Ал, 1930 жылдың 15 қыркүйегінде ОГПУ-дың шешімі бойынша университеттің о бастан ашылу ісіне бел шеше кіріскен, ағартушы ұстаз, білім жанашыры Халел Досмұхамедов КазГУ-дегі қызметінен шығарылды.

«Аса құпия»

Хатамадан көшірме №1

ҚазАССР Халық Ағарту Комиссариаты

25/IX-30 ж. Құпия бөлім. Параграф 1

ВО ОГПУ қаулысы бойынша ҚазМУ-дің профессоры Халел Досмұхамедов, УПК 142 бабына сәйкес 1930 жылдың 15 қыркүйек айынан бастап ҚазМУ-нің профессоры қызметінен босатылсын.

Негіздеме: ВО ПП ГПУ ВО. Уполном. № 2370

п/п ХАК орынбасары /Оликов/ растайды.

Құпия бөлім меңгерушісі Солдатов» [11].

Міне университет осылайша педагог кадрларға аса мұқтаж жағдайда ОГПУ қазақ интеллигенциясын кудалаумен болды, оларды халықтан алыс ұстады, «халықтың жауына» айналдырды...

Советтік білім жүйесіндегі «ренессансты», өкінішке орай қазірге дейін қолдаушылар бар. Ондай көзқарастағылар (homos sovieticus) ұзақ жылдар оң бағасын алып келген совет өкіметінің ағартушылық мәртебесін сақтауға тырысады. Мұны әрине, сол қоғамның жемісті әрі, өміршең болған саясатының көрінісі деп түсінуге болар еді.

Методологиялық ой жетістіктерін қорыту тәжірибесі мол ресейлік авторлардың бірі советтік білім беру жүйесіне қатысты пікірін былайша білдіреді: «...советтік Ресейде бұған дейін бар болған білікті мамандар легін барынша қысқартып тастады, олардың бір бөлігінің көзін жойды, ал қалғаны қызыл террордың қысымына шыдамай, жан сауғалап елден қашып кетті. «Әскери коммунизм» саясатының нәтижесінде елдегі білім беру ресурсы, өндіріс ресурстары секілді азайып кетті, деградацияға ұшырады. Бәрінен де сұмдығы большевиктер 1917 жылға дейін орын алған Россиядағы әжептәуір оңды білім беру жүйесін тас-талқан етті» [12].

Орынды айтылған бұл пікірмен келісе отырып, совет үкіметінің келуімен Қазақстанда да университеттік білім беру жүйесінің өз тамырында өрістеу жолына түсе алмай, ұзақ жылдар дағдарыста болғанын айтқымыз келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1.ҚР ОМА 5-қор, 8-тізбе, 32-іс, 187-п.

2.Алғашқы. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарихынан (оқу орны бітірушілер мен оқытушыларының еңбектері мен естеліктерінен): Ғылыми-зерттеу жинағы/М.Қ. Қойгелдиев ж.б - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2013 – 184 б. (пед.ғыл.маг.Н.Б.Манкеевтің қатыс.даярл.мәтін).

3.Байтұрсынов Ахмет. Выступление к открытию «Дела печати» в Оренбурге 24 сентября 1922 года: [В статье у культурного блага] А.Байтұрсынов // Степная правда. 1922 – 24 сент.

4.Просвещение и голодовка. А.Байтұрсынов // Степная правда. 1922 28 сентябрь.

5.Қойгелдиев М. «Еліміздің алғашқы жоғары оқу орнына – 90 жыл» // Егемен Қазақстан 2018, 15 наурыз.

6.ҚР ОМА 81-қор, 1-тізбе, 1493-іс, 67-п. Доклад Х.Д. Досмұхамедова о состоянии Казакского государственного Университета

7.Авксентьевский Д.А. // www.centrazia.ru/person2.php?st=1284039484

8.ҚР ОМА 81-қор, 1-тізбе, 1379-іс, 39-43 пп. Отчет замнакомпроса Казакской ССР Д.А. Авксентьевского о работе в Москве в феврале и марте 1928 года по проведению вопроса об открытии Казакского Государственного Университета.

9.ҚР ОМА 30-қор, 1-тізбе, 639-іс, 112-113 пп. Докладная записка ПредКазсовнаркому тов.Нурмакову. С.Асфендияров о ходе организации КазГУ.

10.ҚР ОМА 1142-қор. 1-тізбе, 1-іс (№ 55 бұйрық). // Приказы по Казахскому государственному университету, 127 П.

11.ҚР ОМА 1142-қор, 1-тізбе, 3 Б – іс, 5-п.

12.История образования в СССР // <http://pioneer-lj.livejournal.com/937364>

**УДК 94(574)(091)
ГРНТИ 03.01.13**

Карибжанова Е.А.¹

*¹к.и.н., доцент– кафедра Истории Казахстана им. академика Т.С.Садыкова КазНПУ им. Абая
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: E-mail lilar- kz@mail.ru*

РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В 50-60-х гг. XX ВЕКА: МИФЫ И РЕАЛЬНОСТЬ

Аннотация

Данная статья посвящена реабилитации политических репрессий 50- 60-х гг. XX века. Работа по реабилитации имела много недостатков. Факты о репрессиях тщательно отбирались, приоритет отдавался репрессиям 1937-1938 и сводился преимущественно к партийным руководителям второй половины 30-40х – начала 50-х годов. Реабилитация шла неравномерно, выборочно и стала одним из наиболее противоречивых явлений рассматриваемого периода. В Казахстане запретной темой продолжала оставаться государственная деятельность Алаш-Орды (хотя участникам движения «Алаш» амнистия была объявлена еще в первые годы советской власти), период коллективизации 20-30-х годов, голод, который унес почти 49% населения Казахстана и другие «запретные» дела

Основная масса реабилитированных по политическим обвинениям приходится на период с 1956 по 1961 год. Но, к сожалению, начиная с 1962 г. работа по реабилитации жертв произвола постепенно сворачивается и к 1964г. завершается совсем (вновь эта работа была возобновлена Комитетом партийного контроля при ЦК КПСС и ЦК компартий союзных республик в сентябре 1987г.).

Ключевые слова: тоталитарная система, реабилитация, репрессии, амнистия, противоречия, двойственный характер, жертвы произвола.

Е.А. Карибжанова¹

*¹т. г.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Академик Т.С. Садықов атындағы тарихы кафедрасының доцент
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

Аңдатпа

Бұл мақалада 1950-1960 жылдардағы жылымық кезеңдегі жазықсыз қуғын- сүргін көрген азаматтарды ақтау мәселесі туралы тарихи деректер келтіріледі. Сол тарихи дәуірдегі қоғамдық,- саяси ахуалға жан- жақты талдау жасалады. Оңалту жұмыстарында көптеген кемшіліктер болды. Репрессия туралы фактілер мұқият іріктелді, 1937-1938 жылдардағы репрессияларға басымдық берілді және негізінен 30-40-шы жылдардың екінші жартысындағы 50-ші жылдардың басында партиялық басшылармен шектелді. Оңалту біркелкі емес, іріктеліп, қаралып жатқан кезеңдегі ең қайшылықты құбылыстардың бірі болды. Қазақстанда тыйым салынған тақырып Алаш–Орда мемлекеттік қызметі(бірақ кеңестік биліктін алғашқы жылдарында Алаш қозғалысының мүшелеріне амнистия берілді),20–30–шы жылдардағы ұжымдастыру кезеңі,қазақстан халқының 49% талап кеткен ашаршылық кезеңі және тағы да басқа «тыйым салынған» істер болып қала берді. Политикалық айыпталған адамдарды ақтап алу кезеңінің басым бөлігі 1956-1961 жылдарға келеді. Бірақ өкінішке орай 1962 жылдан бастап политикалық айыптауға ұшырағандарды ақтап алу процесі бәсеңдейді, 1964 жылы мүлде тоқтайды (кейіннен бұл жұмысты 1987 жылы қыркүйекте КОКП ОК және ОК компанияларының комитеті қайта бастады.)

Түйінді сөздер: тоталитарлық жүйе,оңалту,репрессиялар,амнистия, қайшылықтар, қос таңба, зомбылық құрбандары.

Karibzhanova E.A.,¹

¹Associate Professor of the history of Kazakhstan the Kazakhstan's university named by Abay Republic of Kazakhstan, Almaty

Annotation

This article is about history of Rehabilitation process, that were in Kazakhstan in 1950- 1960 years.

The rehabilitation work had many flaws. Facts about repressions were carefully selected, priority was given to repressions of 1937–1938 and was limited mainly to party leaders of the second half of the 30s-40s - early 50s. Rehabilitation went unevenly, selectively and became one of the most controversial phenomena of the studied period. In Kazakhstan, the state activity of Alash-Orda continued to remain a forbidden topic (although amnesty was granted to members of the Alash movement in the early years of Soviet power), a period of collectivization of the 20s and 30s, famine that killed almost 49% of the population of Kazakhstan and others forbidden cases

The bulk of those rehabilitated on political charges fell on the period from 1956 to 1961. But, unfortunately, starting from 1962, the work on the rehabilitation of victims of arbitrariness is gradually phased out and by 1964. it ends completely (again this work was resumed by the Party Control Committee under the CPSU Central Committee and the Central Committee of the Union Republics in September 1987).

Keywords: totalitarian system, rehabilitation, repression, amnesty, contradictions, dual character, victims of arbitrariness.

Одним из самых тяжёлых наследий прошлого явились массовые репрессии, произвол и беззаконие в период тоталитаризма, совершаемые Сталиным и его руководством. Сотни тысяч людей подверглись незаконным обвинениям, насилию, истязаниям и физическому уничтожению. Репрессии, начатые с середины 20-х годов XX в., во время коллективизации, продолжались с жестокой последовательностью несколько десятилетий, пока Сталин находился у власти. Они стали чудовищным преступлением против собственного народа.

В период с 20-х по 50-е гг. было осуждено 3 777 380 человек, из них к высшей мере наказания приговорено – 642 980 [1, с. 11]. В Казахстане за этот период цифра репрессированных составила 103 тыс. человек, каждый четвертый из которых был расстрелян. Более миллиона человек были высланы или вынуждены покинуть республику [2].

Новому витку репрессий и масштабной «чистки», в центре которой стоял «заговор врачей», помешала смерть Сталина (5 марта 1953 г.).

В Казахстане под тщательным наблюдением находился Институт истории, археологии и этнографии, АН Казахской ССР, Институт языка и литературы, Союз писателей Казахстана и др.

Страшно представить, как бы развивались дальнейшие события для казахстанской интеллигенции, если бы, Сталин остался жить...

С первых дней после смерти Сталина новое руководство страны предприняло шаги, направленные против злоупотреблений прошлых лет. Личный секретариат Сталина был распущен, упразднились все виды бессудных расправ: «тройки», «двойки», «особые совещания» и «особые трибуналы», через которые проводились массовые репрессии. Органы государственной безопасности также подверглись серьёзной реорганизации: МГБ и МВД слились в единое министерство внутренних дел СССР, ГУЛАГ передался в систему министерства юстиции.

Пресса официально объявила о прекращении «политики культа личности». Необоснованные и агрессивные нападки на деятелей культуры в средствах массовой информации потеряли свою актуальность и постепенно сошли на нет.

Уже 4 апреля 1953г., появилось сообщение о реабилитации «врачей-отравителей» и признание в применении к обвиняемым «недопустимых приёмов следствия» [3]. Верховный суд СССР пересмотрел, так называемое «ленинградское дело» и не нашёл в нём состава преступления.

Комитет партийного контроля при ЦК КПСС и ЦК Компартий союзных республик по поручению ЦК Компартии приступил к рассмотрению дел по реабилитации коммунистов, привлечённых в 30-40-х и в начале 50-х гг. к партийной и судебной ответственности по политическим мотивам.

В период с июля 1953 по февраль 1956 гг. Комитетом партийного контроля было реабилитировано 5456 коммунистов, исключённых из партии по необоснованным политическим обвинениям [4, с.41].

Необходимо отметить, что количество реабилитированных оставалось очень незначительным до сентября 1955 г., пока не была объявлена амнистия для осуждённых за сотрудничество с немцами во время Великой Отечественной войны. Так, из двух областей Алматинской и Джамбульской, которые

были взяты для подсчета, в 1953 г. был реабилитирован только один человек. В 1955 году по Алматинской области было реабилитировано – 17, а по Джамбульской области – 5 человек [5, с. 24-357].

Работа комиссии партийного контроля в эти годы шла очень медленно и непоследовательно. Сама процедура занимала много времени, документы по каждому репрессированному направлялись в Верховный Совет СССР, и только после его рассмотрения, могла произойти реабилитация. Сказывалось и то, что чиновники, занимавшиеся реабилитацией, оставались людьми, порожденными административной системой, и были наделены всеми чертами сформировавшей их эпохи, многие из них ещё недавно «строчили» доносы и всеми «правдами и неправдами» боролись с «врагами народа».

С одной стороны вроде бы реабилитировали людей, а с другой делали это, как бы нехотя и неторопливо, многие дела по несколько раз пересматривались, откладывались на более позднее время, особенно если это касалось интеллигенции.

И хотя, в 1954 году в Казахстан вновь возвратились многие видные деятели Казахстана: К.И. Сатпаев, М.А. Ауэзов, Х. Бекхожин, Е. Бекмаханов и др., отношение властей к ним продолжало оставаться очень «настороженным», более того, прежде чем приступить к работе, помимо реабилитации и апелляции, они «вынуждены были покаяться в допущенных ошибках и как бы на будущее, обещать быть послушными и сговорчивыми» [6, с.131].

Дальнейшая деятельность многих представителей казахстанской интеллигенции неоднократно обсуждалась в ЦК Компартии Казахстана. Так например, на Бюро ЦК Компартии Казахстана от 25 мая 1954 г., подробно рассматривался вопрос об апелляции писателя Х. Бекхожина, где говорилось, что «учитывая признание допущенной ошибки и положительный отзыв о работе за последние годы, его можно вновь восстановить в рядах КПСС, но за допущенную идеологическую ошибку, объявить Х.Бекхожину выговор с занесением в учетную карточку» [7, л. 7-8].

В подобной ситуации оказался и писатель С. Муканов. Бюро ЦК Компартии Казахстана не удовлетворило просьбу писателя о восстановлении ему партийного стажа, а вынесло следующее решение: «Разъяснить т. С. Муканову, что ЦК КП Казахстана не может удовлетворить его просьбу об исключении перерыва в партстаже, т.к. т. Муканов находился вне партии 4 года». [8, л. 9].

Просьбу писателя И. Есенберлина о восстановлении его в рядах КПСС, Бюро также отклонило, подтвердив «правильность» решения Алма-Атинского обкома партии от 28 июля 1951 г. по поводу исключения его из рядов КПСС. [9, л. 120]. И таких примеров «расскаивания в прошлых идеологических ошибках», можно привести достаточно много, даже К.И. Сатпаев не избежал подобных унижительных процедур со стороны властей.

По-прежнему цензура жестко контролировала произведения казахстанских писателей. Например, в 1953-1954 гг. был утвержден специальный перечень произведений, подлежащих исключению из сводных списков запрещенной литературы. Этот список несколько раз уплотнялся и изменялся. В результате чего, лучшие произведения казахской литературы были изъяты из книжной торговли и библиотек, «как содержащие идейно-политические ошибки». Это произведения следующих авторов: М. Ауэзов – «Акын ага», 1950 г., тираж 20 000 экземпляров; К. Шангытбаев – «Честь», 1945 г., тираж 10 000 экземпляров; У. Турманжанов – «Сборник казахских пословиц и поговорок», 1935 г., тираж 5 150 экземпляров; «Родная земля», 1944 г., тираж 5 000 экземпляров. Изъятию подлежал и альбом «Казахстан», тираж которого составлял 10 000 экземпляров, т.к. в нем были напечатаны снимки «врагов народа» [10, л. 59, 152].

Подобную участь разделили и многие другие произведения казахских писателей.

После XX съезда КПСС (февраль 1956 г.) процесс реабилитации жертв по политическим обвинениям 30-х-40-х – начала 50-х годов стал проходить более интенсивно и был значительно упрощен. С целью ускорения процедуры в лагеря были направлены специальные комиссии по пересмотру дел, которые временно наделялись правами Президиума Верховного Совета СССР и могли производить реабилитацию, помилование, снижение сроков заключения и т.д. Основная масса реабилитированных приходилась на период с 1956 по 1961 гг. За эти годы по стране, было реабилитировано более 700 тысяч человек [11, с. 7].

Но, к сожалению, начиная с 1962 г., работа по реабилитации «жертв произвола», постепенно начала сворачиваться и к 1964 г. прекратилась совсем.

В Казахстане по двум областям – Алматинской и Джамбульской (которые были взяты для подсчета) количество реабилитированных составило: «В 1956 г. – 155, в 1957 г. – 537, в 1958 г. – 372, в 1959 г. – 163, в 1960 г. – 179, в 1961 г. – 71, в 1962 г. – 69, в 1963 г. – 51, в 1964 г. – 64 человека» [5, с. 18-472].

Работа по реабилитации имела много недостатков. Во-первых, она шла неравномерно, выборочно и стала одним из наиболее противоречивых явлений рассматриваемого периода. Массовое возвращение из

лагерей явилось естественным катализатором общественных настроений, вызывающий глубокий социальный стресс. Власть не отвечала на самые жгучие вопросы: «Сколько же человек невинно пострадало, сколько погибло и главное, – за что их отправили в тюремные застенки»? Молчание властей порождало самое разное отношение к реабилитированным [12, с.148].

Исключительно тяжелым было возвращение бывших заключенных к нормальной жизни. Для многих из них были «закрыты» определенные виды деятельности. Так, учёный-историк Е. Бекмаханов, вернувшись из заключения в 1954г., смог приступить к преподавательской деятельности только через год. Такая же ситуация сложилась и у другого казахстанского учёного-историка Бека Сулейменова.

Многие из реабилитированных были настолько психологически сломлены, что уже не могли заниматься никакой активной деятельностью. Например, бывший первый секретарь одного из республиканских обкомов партии Н. Кузнецов после освобождения устроился на работу простым лесником, а известная коммунистка М.Л. Фишман, входившая в годы Гражданской войны в немецкий партизанский отряд, вернувшись из лагеря, вынуждена была жить на немецком кладбище в Москве в течение 7 месяцев. И ей, никто не хотел помогать. [12, с.151].

Избирательный характер реабилитации породил огромный резонанс в обществе. Приоритет отдавался репрессиям 1937-1938, начала 50-х годов против партийных руководителей, а репрессии 20-х годов, «фальшивые процессы», сфабрикованные в период 30-40-х годов против «оппозиционеров», такие как «антисоветский правотроцкистский блок», «бухаринская группа», «рабочая оппозиция» и др. не были даже представлены к рассмотрению.

В Казахстане запретной темой продолжала оставаться государственная деятельность Алаш-Орды (хотя участникам движения «Алаш» амнистия была объявлена еще в первые годы советской власти), период коллективизации 20-30-х годов, голод, который унес почти 49% населения Казахстана и другие «запретные» дела [13, с. 28].

На совещании по идеологическим вопросам ещё раз было подчёркнуто, что «...произведения лидеров «Алаш» переизданию не подлежат. Партия должна дальше вести работу по ликвидации вредных последствий культа личности на идеологическом фронте, но это не значит обелить всех и вся» [14, л. 258].

Многие историки склоняются к мысли, что Н.С. Хрущев опустил эти годы специально, т.к. «в середине 30-х он возглавлял столичную парторганизацию, был членом ЦК, т.е. в период великих «чисток» оказался в их центре» [15].

Впоследствии, он в своих воспоминаниях говорил: «В вопросе об открытых процессах 30-40-х годов мы были двойственны. Мы побоялись договорить до конца, хотя не вызывало никаких сомнений, что эти люди не виноваты, что они были жертвами произвола. На открытых процессах присутствовали руководители братских компартий, поэтому мы отложили реабилитацию Бухарина, Зиновьева, Рыкова и других товарищей на неопределенный срок, можно составить целую книгу только из одних фамилий крупнейших, военных, партийных, советских, комсомольских и хозяйственных руководителей, дипломатов и ученых. Все это были люди честные. Они стали жертвами произвола без всяких на то оснований» [16, с. 298.]

На самом деле, число жертв репрессий настолько велико, что для этого потребуется ни одна книга, а большое многотомное издание.

Неоднозначным было отношение властей к бывшим заключённым, многих из них по несколько раз перепроверяли, не допускали к общественной и партийной работе. На одном из Бюро ЦК КП Казахстана говорилось следующее: «Изучив постановления Бюро Алма-Атинского обкома партии, а также апелляционные, амнистированные и реабилитированные дела, мы пришли к выводу, что Бюро обкома партии, в отдельных случаях несерьёзно и неправильно подходит к восстановлению бывших заключённых в партию, проявляя в этом деле излишнюю снисходительность и либерализм. Между тем, среди них есть люди, которые злобно настроены против советской власти, особенно из числа бывших троцкистов и алашордынцев. Такой неразборчивый подход к делу восстановления партийных рядов, может привести к засорению партийной организации ненужными партии людьми» [17, л. 11, 16].

Заслуживает внимания документ, касающийся деятельности Т. Рыскулова, по которому Бюро ЦК Компартии Казахстана (ноябрь 1960г.) выразило мнение, что реабилитация Т. Рыскулова не является основанием для пересмотра его деятельности как антипартийной, национальной и пантюркистской [18, л. 237-238].

Во-вторых, даже для тех, кто был реабилитирован в 50-60-х годах, механизм беззакония не был разоблачен до конца, реабилитация «жертв произвола» еще очень долгие годы оставалась неполной. Данные о реабилитированных тщательно скрывались. Так, писатель К. Икрамов вспоминал впоследствии,

как он получил документ о посмертной реабилитации отца вместе с секретным указанием «ни с кем об этом не распространяться».

В-третьих, реабилитация расстрелянных или умерших заключённых в лагерях производилась только по заявлению близких родственников, если таковых не было, то и дело не рассматривалось. На запросы родных о судьбах близких им людей, очень часто, приходили неверные сведения (такие как, что их родственники умерли естественной смертью, с указанием даже диагноза болезни, на самом деле многие из них были расстреляны). Только в современных условиях, реабилитированные в 50-60-х годах приобрели право на то, чтобы потомки узнали правду о драме их жизни и смерти.

В-четвёртых, невозможность определения точных масштабов обвинений в преднамеренной фальсификации, т.к. многие из обвинений, имеющих под собой политическую подоплеку, специально скрывались, а партийных, хозяйственных, военных и других руководителей отправляли в тюремные застенки по иным статьям. Огромное количество документов было уничтожено на основании «утверждённых отборочных списков». Большинство дел заключённых после реабилитации сжигалось. В папках с надписью «хранить вечно», вместо протоколов и доносов оставалась короткая справка о реабилитации, либо номерной знак дела [12, с.149]. В результате чего, общество до сих пор не знает ни точных масштабов террора, ни точных масштабов реабилитации конца 50-60-х годов.

Самой чудовищной несправедливостью было то, что никто не порицал и не привлекал к ответственности следователей НКВД, применявших пытки к осуждённым, начальников тюрем, надзирателей и доносчиков. Эти люди, исковеркавшие сотни тысяч жизней остались безнаказанными.

Но, несмотря на данные недостатки, процесс реабилитации «жертв сталинского режима», имел и большое прогрессивное значение. Сотни сынов и дочерей казахского народа вернулись из тюремных застенков домой на Родину.

Казахстанцам стали доступны произведения репрессированных писателей: С. Сейфуллина, И. Джансугурова, Б. Майлина и др. Вновь были восстановлены добрые имена видных партийных и государственных деятелей Казахской ССР: С. Асфендиярова, У. Джандосова, У. Исаева, Л.И. Мирзояна, С. Мендышева, М. Масанчи, А. Розыбакиева и других. Правда, нельзя не сказать и о таком печальном факте, что почти все из них были реабилитированы посмертно.

Реабилитационные процессы жертв политических репрессий не были доведены до конца, демократические и прогрессивные начинания тормозились самой тоталитарной системой, которая в принципе оставалась нетронутой, с её административно-командными методами.

Вновь работа по реабилитации жертв политических процессов была возобновлена Комитетом партийного контроля при ЦК КПСС и ЦК компартий союзных республик в сентябре 1987г.

Список использованной литературы:

- 1 Аксютин Ю.В., Волобуев О.В. XX съезд КПСС: новации и догмы. – М.: Политиздат, 1991.
- 2 Аргументы и факты Казахстана. – 1997. – № 22.
- 3 Известия. –1953 – 4 апреля 1953.
- 4 Известия ЦК КПСС. – 1989.– № 11.
- 5 Азалы Кітап – Книга скорби. Растрельные списки. Вып. I: Алма-Ата и Алматинская область. – Алматы: Аділет, 1996. Азалы Кітап – Книга скорби. Растрельные списки. Вып. II: Алма-Ата, Алматинская и Жамбылская области. – Алматы: Казакстан, 1998.
- 6 Гуревич Л.Я. Тоталитаризм против интеллигенции. – Алматы: Караван, 1992.
- 7 Архив Президента РК. – Ф. 708.– Оп.–27. Д.– 152.– Л. 7.
- 8 Архив Президента РК. – Ф. 708.– Оп.–27. Д.– 152.– Л. 8-10.
- 9 Архив Президента РК. – Ф. 708. – Оп. – 26. – Д. 128. – Л. 120.
- 10 Архив Президента РК.- Ф 708.- Оп.-26.-Д. 128.- Л.59, Д 78.- Л.152.
- 11 Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – М.: Политиздат, 1991.
- 12 Медведев Ж., Медведев Р. Неизвестный Сталин – М: Фолио, 2002.
- 13 Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане. – Алматы: Наука, 1992.
- 14 Архив Президента РК.- Ф. 708.- Оп.35.- Д. 1293.- Л. 258.
- 15 Аксютин Ю. Н.С. Хрущев: "Мы должны сказать правду о культе личности". – Труд. – 1988. – 13 ноября.
- 16 Хрущев Н.С. Воспоминания. – М.: Вагриус, 1997.
- 17 Архив Президента РК. – Ф.708. – Оп. 30. – Д. 455. – Л. 11, 16.
- 18 Архив Президента РК.– Ф.708.– Оп. 33.– Д. 171.– Л. 237- 238.

УДК 0741-11
ГРНТИ 03.03.01

Сутеева Х.А.¹ Тулекова А.М.²

¹доктор исторических наук, профессор кафедры Всемирной истории КазНПУ имени Абая
²докторант 2 курса специальности «6D020300 -История» Института истории и права КазНПУ имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

НАЧАЛО ПРОЦЕССА РЕАБИЛИТАЦИИ РЕПРЕССИРОВАННЫХ ГРАЖДАН В КАЗАХСТАНЕ И ВОЗВРАЩЕННЫЕ ИМЕН ЖЕРТВ РЕПРЕССИИ В 1955-1956 ГОДЫ

Аннотация

В данной статье рассмотрены начало процесса реабилитации репрессированных граждан в Казахстане в период «хрущевской оттепели», результаты работы Судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда Казахской ССР, Президиума А-Алматинского областного суда, Верховного Суда СССР по возвращению честных имен жертв сталинских репрессий в 1956-1960 годы.

Ключевые слова: правовое государство, восстановлению справедливости в отношении жертв репрессии, пересмотр всех дел на лиц, осужденных за «контрреволюционные преступления», историческая, юридическая, нравственная реабилитация. специальные комиссии, Особые совещания.

Сутаева Х.А.¹ Тулекова А.М.²

¹Тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
Әлем тарихы кафедрасының профессоры,
² Абай атындағы ҚазҰПУ-дың тарих және құқық институтының
«6D020300-тарих» мамандығының 2 курс докторанты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

1955-1956 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫНҒА ҰШЫРАҒАН АЗАМАТТАРДЫ АҚТАУДЫҢ БАСТАМАСЫ ЖӘНЕ САЯСИ ҚУҒЫНДАЛҒАН ТҮЛҒАЛАР ЕСІМІНІҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада «Хрущев жылымығы» кезеңінде Қазақстандағы қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарды оналту үдерісінің басталуы, 1956 жылы Сталиндік қуғын-сүргін құрбандарының адал есімдерін қайтару үшін Қазақ КСР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының жұмысы, Алматы облыстық сотының Президиумы, КСРО Жоғарғы Сотының жұмысының нәтижелері талқыланды 1960 жылдар 1953 жылы шілдеде КОКП ОК Пленумы Сталиннің жақын серіктері Бериямен бірге негізінен мемлекеттік қауіпсіздік қызметінің қызметкерлері болған оның көмекшілері тұтқындалып, соңынан атылды. Берия ісінен жасалған маңызды саяси қорытынды - жеке басқа табынуға жол бермеу және оның зияндылығын ресми түрде мойындау болды. Мақалада осы кезеңдегі саяси жылымық мұрағат деректері негізінде талданады.

Түйінді сөздер: құқықтық мемлекет, репрессия құрбандарына қатысты сот төрелігін қалпына келтіру, «революцияға қарсы қылмыс» үшін сотталған тұлғаларға қатысты барлық істерді қарау, тарихи, құқықтық, моральдық сауықтыру. арнайы комиссиялар, арнайы кездесулер.

Suteeva Kh.A.¹ Tulekova A.M.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History KazNPU named after Abai

*²Doctoral student of the 2nd course of the specialty "6D020300 -History" of the Institute of History and Law
KazNPU named after Abai,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

THE BEGINNING OF THE PROCESS OF REHABILITATION OF REPRESSED CITIZENS IN KAZAKHSTAN AND THE RETURNED NAMES OF VICTIMS OF REPRESSION IN 1955-1956

Annotation

This article discusses the beginning of the process of rehabilitation of repressed citizens in Kazakhstan during the “Khrushchev thaw”, the results of the work of the Criminal Division of the Supreme Court of the Kazakh SSR, the Presidium of the A-Almaty Regional Court, the Supreme Court of the USSR to return the honest names of the victims of Stalinist repression in 1956-1960 years

Keywords: legal state, restoration of justice in relation to victims of repression, review of all cases against persons convicted of “counter-revolutionary crimes”, historical, legal, moral rehabilitation. special commissions, special meetings.

Человек не может жить поуправдой, с провалами в памяти, так же, как не может идти общество по пути к правовому государству, оставляя не расшифрованными «белые», а вернее «черные» страницы своей истории. Не случайно в Постановлении ЦК КПСС от 28 сентября 1987 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессии, имевших место в период 30-40-х годов и начала 50-х годов» подчернута необходимость полной исторической, юридической, нравственной реабилитации всех невинно пострадавших, увековечения их памяти, которой так долго ждут их родственники, близкие и общество в целом.

Как известно, реабилитация жертв незаконных репрессии началась в 1953 году и особенно активизировала после XX съезда КПСС (1956 г.) осудившего культ личности и его последствия.

Были созданы центральные и местные комиссии по пересмотру дел лиц, осужденных в 1934-1953 годы по политическим обвинениям. Были созданы центральные и местные комиссии по пересмотру дел лиц, осужденных в 1934-1953 годы по политическим обвинениям. Они сделали большую кропотливую работу. По протестам органов прокуратуры в порядке судебного надзора было пересмотрено более двух тысяч дел и пересмотрено свыше 3500 лиц. Согласно сведениям, полученным из Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), по Казахстану в партийном отношении были реабилитированы 668 членов партии, а по Чимкентской области 100 коммунистов [1,54 л.].

Среди реабилитированных были замечательные деятели науки, культуры, партийные и государственные работники республики, как Асфендияров Санжар Джафарович – ученый, государственный деятель Джансугуров Ильяс, Сейфуллин Садвакас, Майлин Беймбет, Есова Сара Сатбаевна, Нуртазин Темиргали, Бекхожин Халижан – поэты, писатели Кулумбетов – государственный деятель, Десев Абульхаир Исхакович – 1-й секретарь Южно-Казахстанского обкома партии, Грехне Петр Ильич – редактор областной газеты «Южный Казахстан», Кельмансон Анатолий Израелевич – директор Чимкентского свинцового завода и многие другие [1,85 л.].

Большую роль в пересмотре дел репрессированных сыграли специальные комиссии.

Президиум ЦК КПСС 4 мая 1954 года принял решение о пересмотре всех дел на лиц, осужденных за «контрреволюционные преступления» как судебными, так и внесудебными органами, находившихся в то время в местах заключения и ссылке на поселении [2,57с]. С этой целью были созданы комиссии, в которые вошли руководящие работники Прокуратуры, МВД, КГБ и Министерства юстиции СССР. Центральную комиссию возглавил Генеральный прокурор СССР Р. А. Руденко, местные — прокуроры республик, краев и областей. В Казахстане комиссия состояла из 5 человек, которую возглавил Председатель Верховного суда СССР — Досанов, его заместители — Королькова, Мамутова и члены Верховного суда — Бондаревский и Тлегенова [3,14 с.]. Порядок работы комиссий был определен совместным приказом Генерального прокурора СССР, министра юстиции СССР, министра внутренних дел СССР и председателя КГБ при Совете министров СССР от 19 мая 1954 года. Центральная комиссия получила право пересматривать дела на лиц, осужденных Коллегией ОГПУ, Особым совещанием при НКВД–МГБ–МВД СССР, Военной коллегией Верховного суда СССР, военными трибуналами воинских

частей, находившихся за границей. На республиканские, краевые и областные комиссии был возложен пересмотр дел на лиц, осужденных тройками НКВД–УНКВД, местными судами и военными трибуналами и специальными судами (линейными и лагерными). При рассмотрении указанных дел в случае признания факта репрессии комиссии могли выносить постановления об отмене решения по делу и полной реабилитации осужденного, переквалификации состава преступления, сокращении срока наказания, применении Указа Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии», замене ссылки на поселение. В отношении лиц, осуждение которых признавалось комиссиями правильным, выносилось постановление об отказе в пересмотре решения. Постановления реабилитационных комиссий, вынесенные по делам на лиц, осужденных внесудебными органами, считались окончательными. Не подлежали рассмотрению дела на лиц, осужденных за побег, членовредительство, отказ от работы, а также отбывающих наказание за «контрреволюционные преступления», при осуждении их в местах заключения за уголовные преступления. Подобные дела должны были рассматриваться в общем порядке (т. е. прокуратурой и судами).

К 1 октября 1956 года были рассмотрены дела на 176 325 человек, из которых 100 139 были освобождены, а 42 016 снижены сроки наказания. Из числа освобожденных 50 944 человека были осуждены за политические преступления[4,747 с.].

По сведениям отечественного исследователя Кстаубаевой У.А., взятой из материалов Архива Президента Республики Казахстан, в стране за период с 1 июня 1954 года по 1 июня 1956 года было пересмотрено 28631 дело на 35853 человека (по неполным данным). Из них прекращено дел в связи с полной реабилитацией в отношении 2855 человек, переквалифицировано по составу преступления на 707 человек. Сокращены сроки наказания для 17703 человек. К 9129 осужденным применен Указ от 27 марта 1953 года «Об амнистии». Ссылка отменена для 348 человек. Приблизительно одной седьмой части осужденных было отказано в изменении приговора (5111 человек)[5,74 с.].

Если конкретизировать эти данные, то по Алматинской области Судебной коллегией по уголовным делам Верховного Суда Казахской ССР были реабилитированы в 1955 году:

Курмангалиев Рамазан, 1894 года рождения, исключенный из партии Партколлегией при ЦК КП(б) Казахстана 5 сентября 1937 года; Назарова Сахий Камал, 1908 года рождения, исключенная из партии в связи с арестом в 1938 году; Рубцов Василий Иванович, исключенный из партии на заседании бюро А-Алматинского ГК КП(б) Казахстана в сентябре 1936 года в связи с арестом; директор совхоза Сауранбаев Суранчи, 1901 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1951 году[1,12 л.].

Президиумом Алма-Алматинского областного суда в 1956 году в августе – декабре месяце были реабилитированы:

Учитель Бектенов Абдыжанар, 1899 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1937 году; Абдуллаев Изим, 1896 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1938 году; Джардамалиев Кадыр, 1898 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1938 году; Саурамбаев Кабылбек, 1899 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1937 году; Шевелев Лазарь Андреевич, 1900 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в апреле 1937 году; Зарин Карл Петрович, 1893 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в январе 1937 года; инспектор Районного финансового отдела Каипов Абдрахим, 1909 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1937 году; кандидат в члены ВКП(б) Досмухамедов Мамбет Айсұлтанович, 1915 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1943 году[1,14 л.].

Верховным Судом СССР в течение 1956 года были реабилитированы:

Янковский Рафаил Акимович, 1907 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом 5 марта 1937 года; Ченцов Федор Васильевич, 1901, года рождения, исключенный из партии решением Сталинского ГРК КП(б) Казахстана от 28 марта 1938 года; Юсупбеков Хамза, 1900 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1937 году[1,15 л.].

Военной коллегией Верховного Суда СССР в 1955 году были реабилитированы:

Заместитель председателя Казпотребсоюза Благомыслов Владимир Дмитриевич, 1895 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1938 году; начальник планово-финансового отдела Казпотребсоюза Рудаков Гаврил Васильевич, 1901 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1938 году; председатель Казпотребсоюза Иванов Николай Сергеевич, 1898 года рождения, исключенный из партии в связи с арестом в 1938 году;

Определением транспортной Коллегии Верховного Суда СССР от 12.1.5 1955 г. были реабилитированы:

Рабочий депо ст.Алма-Ата- 1, Чередниченко Андрей Семенович, 1913 года рождения, кандидат в члены ВКП(б) с 1945 года, осужденный Военным трибуналом Турксибской железной дороги 15.8.1945 на 6 лет: слесарь депо ст.Алма-Ата-1 Суглобов Дмитрий Ануфриевич, 1915 года рождения, кандидат в члены ВКП(б), осужденный Военным трибуналом Турксибской железной дороги 15.8.1945 на 8 лет [1, 14 л.].

Критерии реабилитации носили политико-прагматический и иногда личностный, но никак не юридический характер. Особое предпочтение отдавалось старым большевикам, т. е. тем, кто вступил в партию до 1917 года при этом социальное происхождение и национальность особой роли не играли. Процент реабилитированных среди лидеров союзного уровня выше, чем среди республиканских деятелей. Ведь многие республиканские лидеры пострадали в свое время за «буржуазный национализм». В этом случае они были реабилитированы юридически, но их имена редко упоминались в исторических трудах и, как правило, в критическом контексте. Очевидно, что главным критерием оставался политический. Отсюда органы прокуратуры и комиссии по реабилитации немедленно отвергали заявления по деятелям партии «Алаш», а также неохотно занимались пересмотром дел лиц, обвиненных в принадлежности к так называемым буржуазно-националистическим течениям внутри республиканской парторганизации. Комиссиями рассматривались дела только по заявлениям граждан. В отношении расстрелянных и умерших в лагерях политзаключенных пересмотр дел осуществлялся только по заявлениям их родственников или знакомых. В иных случаях дела не рассматривались [6, 6 с.].

Несмотря на огромное значение объявленной в 1953 году широкой амнистии, главным ее недостатком был тот факт, что из нее были исключены политические статьи. Миллионы безвинных жертв, осужденных по ложным обвинениям в совершении преступлений, так и продолжали оставаться в лагерях, тюрьмах и ссылках. Лица, осужденные за контрреволюционные преступления, по-прежнему от наказания не освобождались, а после отбытия ими срока прямо из тюрем и лагерей направлялись в бессрочную ссылку. Процесс по пересмотру дел на лиц, осужденных по политическим мотивам, протекал далеко не всегда последовательно.

В 1950-е и в начале 1960-х годов начался процесс возмещения вреда жертвам политических репрессий. Но следует отметить что работа по возмещению ущерба, нанесенного незаконными репрессиями гражданам, носила ограниченный характер. За многие годы заключения реабилитированный получал только две зарплаты (так платят за вынужденный прогул незаконно уволенному с работы). Оценка стоимости изъятого имущества производилась финорганами и КГБ. Во многих случаях она была занижена. Однако только при явно заниженной оценке стоимости на конфискованное имущество в виде исключения можно было сделать его переоценку.

Историческая практика 50-х годов еще раз показала, что диктатура и демократия несовместимы. В это время ни государство, ни партия не были полностью готовы к тому, чтобы ликвидировать беззакония в отношении своего народа и причины, породившие их.

Таким образом, на первом этапе становления института реабилитации законодательное регулирование процесса реабилитации бывших политических заключенных регламентировалось только различными правительственными указами и постановлениями. На данном этапе так и не был разработан конкретный комплексный закон о реабилитации жертв политических репрессий. Процессы десталинизации и реабилитации жертв политических репрессий 30-40-х и начала 50-х годов были, скорее всего, вынужденными, чем осознанной политикой. На наш взгляд, именно поэтому уже в конце 50-х годов начинается свертывание процесса реабилитации, а в 1962 году он полностью приостанавливается. Только через двадцать с лишним лет начинается второй этап реабилитации жертв политических репрессий.

Список использованной литературы

- 1. Архив Президента Республики Казахстан (АПРК), фонд 122-Н, опись 1, дело 55.*
- 2. Борисов Ю. С., Голубев А. В. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии // Отечественная история. 1992. № 5. – С.50-60.*
- 3. Лавинская О. В. Документы прокуратуры о процессе реабилитации жертв политических репрессий в 1954–1956 гг. // Отечественные архивы 2007, № 3. – С.10-20.*
- 4. Ковалева Н. Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограмма июньского Пленума ЦК КПСС и другие документы / Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин; Под ред. акад. А.Н. Яковлева. - М., 1998. - С. 747.*
- 5. Кстаубаева У. А. Реабилитация жертв политических репрессий в постсталинский период (1953–1968 гг.) в Казахстане: особенности и противоречия // Исторические исследования: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). — Казань: Бук, 2015. — С. 70-85.*

УДК 94.54
ГРНТИ 03.01.09

*М.Ж. Бекмагамбетова*¹

¹ к.и.н., доцент Костанайского государственного педагогического университета, г.Костанай, РК
E-mail: maisara75@mail.ru

ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА И ПАРТИЗАНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ПРАКТИКЕ 30-Х ГОДОВ XX В. (НА ПРИМЕРЕ КУСТАНАЙСКОГО УЕЗДА)

Аннотация

В статье, на основе архивных источников, рассмотрен процесс изучения периода гражданской войны и партизанского движения в Костанайском уезде в 30-е годы XX века. Исследуется влияние социалистических идеологических установок на процесс познания недавнего прошлого. Несмотря на тяжелые экономические условия истпартом организовано написание монографии, инициирована экспедиция с целью сбора материалов и экспонатов по местам продвижения партизанских отрядов, развернута работа по учету участников, сбору материалов и средств, с целью увековечивания памяти павших борцов.

Ключевые слова: гражданская война, исследования, методология, истпарт, экспедиция.

*М.Ж. Бекмагамбетова*¹

¹ т.ғ.к., Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, Қостанай қ., ҚР
E-mail: maisara75@mail.ru

XX Ғ. 30-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ АЗАМАТТЫҚ СОҒЫС ЖӘНЕ ПАРТИЗАНДЫҚ ҚОЗҒАЛЫС (ҚОСТАНАЙ УЕЗІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада мұрағаттық деректер негізінде XX ғасырдың 30-шы жылдарында Қостанай уезінде азаматтық соғыс және партизан қозғалысының кезеңдерін зерттеу үдерісі қарастырылған. Соңғы өткенді тану процесіне Социалистік идеологиялық ұстанымдардың әсері зерттеледі. Ауыр экономикалық жағдайларға қарамастан, истпартпен монография жазу ұйымдастырылды, партизан отрядтарын жылжыту орындары бойынша материалдар мен экспонаттарды жинау мақсатында экспедиция басталды, қаза болған партизандарды мәңгі есте сақтау мақсатында қатысушыларды есепке алу, материалдар мен құралдарды жинау бойынша жұмыс өрістетілді.

Түйінді сөздер: азаматтық соғыс, зерттеу, әдіснама, экспедиция

*M. Zh. Bekmagambetova*¹

¹ Ph. D., associate Professor of Kostanay state pedagogical University,
Kostanay, Kazakhstan
E-mail: maisara75@mail.ru

CIVIL WAR AND GUERRILLA MOVEMENT IN THE PRACTICE OF THE 30-IES OF XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE KUSTANAY DISTRICT).

Summary

In the article, on the basis of archival sources, the process of studying the period of the civil war and partisan movement in Kustanai district in the 30s of the XX century is considered. The influence of socialist ideological attitudes on the process of knowledge of the recent past is investigated. Despite the difficult economic conditions, the monograph organized the writing of a monograph, initiated an expedition to collect materials and exhibits at the places of advancement of partisan detachments, started work on registering participants, collecting materials and tools to perpetuate the memory of fallen fighters.

Key words: civil war, research, methodology, istpart, expedition.

В послереволюционный период XX в. формируется новая концепция науки, где за основу бралось подчинение науки социальной практике – строительству социализма. Главное место в этой доктрине заняла идея демократизации науки, всех направлений и форм ее существования. Путем группы намечавшихся мер, наука должна была превратиться из элитной, поскольку такой она была во всем мире, в явление массовой культуры, доступной всем слоям населения и в первую очередь рабочему классу.

История стала той областью знания, где эти установки партийной элиты внедрялись и распространялись особенно интенсивно, подчиняя постепенно понимание роли науки, процессов ее развития, не получению нового научного знания, а обслуживанию пропаганды и агитации. Так под влиянием политических и идеологических факторов история стала постепенно превращаться в инструмент воздействия на массовое общественное сознание.

В результате демократизации история приобрела новые черты и признаки. Ее главная функция стала трактоваться как участие в социалистическом строительстве, в воспитании и просвещении масс, в борьбе с противниками марксизма и социализма. В ходе реализации этих установок стал утверждаться главный принцип изложения фактического материала – доступность широким кругам читателей, их приобщения к историческому знанию.

Интересно рассмотреть, как в этих условиях происходит процесс изучения гражданской войны в 30-е гг. XX в. на территории Кустанайского уезда, (в 1919-1920гг. принадлежал Челябинской губернии, современная Костанайская область РК), в период гражданской войны данный уезд являлся территорией боевых действий и активного партизанского движения. Учитывая так же, что в современной историографии период 30-50 гг., в отличие от предыдущего (1917-20-е гг.) и последующего (1950-1960-е гг.), характеризуется формированием более жесткой концепции марксистско-ленинской методологии, который совпал с внедрением культа личности Сталина.

Как свидетельствуют архивные документы, 3 июня 1930 г. на основании специального постановления 7 съезда Советов Казахстана было принято решение создать при республиканских, областных и районных органах власти комиссии по изучению истории революционного и повстанческого движения в годы гражданской войны [1, Л.1].

Исходя из этого постановления, партийные органы развернули активную работу по сбору материала истории повстанческого движения в 1919 г.

27 апреля 1931 г. в г. Кустанае состоялся первый городской слет бывших красных партизан и красноармейцев. Здесь было принято решение о созыве межрайонного слета. 19 августа 1931 г. состоялся межрайонный слет. На этом слете принимается решение о создании Совета по истории революционного и повстанческого движения в годы гражданской войны в бывшем Кустанайском округе [1, Л.3].

Перед Советом поставлены следующие задачи: «организовать при всех ячейках ВКП(б) Кустанайского района кружки, друзей истории партии, участников Кустанайского восстания 1919 г., установив с ними письменную связь, давая им указания в работе по сбору материалов и документов по истории партии и революционного движения в бывшем Кустанайском округе» [1, Л.9].

Совет создали из 18 членов и 3 кандидатов, там же был избран президиум из 7 человек и комиссии по делам красных партизан:

1. Комиссия по постройке памятника погибшим красным партизан: основная задача устройство в г.Кустанае памятника на курганах, братских могилах красных партизан павших от рук колчаковцев.

2. Комиссия по истории революционного движения: организация красных партизан аула и сел в ячейки, которые организовали сбор материалов (воспоминания, фотографии, оружия). По истории Кустанайского крестьянского восстания 1919 г. подготовить и выпустить печатное издание «История развития крестьянского восстания 1919 г.»

3. Комиссия по поднятию политико-культурного уровня красных партизан: проведение систематической культурно-просветительской, политической работы

4. Комиссия по чистке рядов красных партизан: проверка документов и выявление людей, не относящихся к красным партизанам

5. Комиссия о присвоении звания «красный партизан»: на основании Постановления СНК СССР от 13 января 1930 г. «О льготах бывшим красноармейцам и красным партизанам и их семьям» [1, Л.26].

Особую роль в реализации данных мероприятий и деятельности комиссий играл местный истпарт, во главе с А.Голубых.

Как отмечено в протоколах, Голубых «проявил достаточную инициативу и активность по организации и сбору материалов, организации редколлегии в городе Москве из бывших партизан-кустанайцев по

изданию книги «История повстанческого движения в бывшем Кустанайском округе за 1917-1921 гг.», организации уголка Истпарта при местном музее» [1 36].

В зону нашего научного интереса, в результате изучения документов Государственного архива Костанайской области, попали ряд фактов касающихся исследования этого периода и повлиявшее на формирование историографических трактовок.

Интерес представляет дискуссия о переименовании восстания из Жилиевского в Кустанайское; в результате разоблачения «контрреволюционной» сущности Жилиева [1 л.7].

Как отмечает исследователь Курышев, одним из ярких эпизодов партизанщины в Северном Казахстане стала так называемая жилиевщина, которая специально не изучалась, но упоминания о ней встречаются в литературе мемуарного характера и ряда исследований [2, с.266]. Такое название рассматриваемые события получили по имени командира партизанского отряда А.И. Жилиева. Жилиевщина тесно связана с развитием повстанческо-партизанского движения в Кустанайском, Петропавловском и Кокчетавском уездах, в том числе возникновением крупномасштабного антиколчаковского кустанайского восстания.

Андрей Иванович Жилиев родился в 1885 году в селе Боровом Кустанайского уезда. В молодости батрачил, служил в царской армии, где получил звание унтер-офицера, до падения Советской власти являлся членом уездного исполкома, однако четких политических позиций не проявил. Во время разгона Кустанайского совета чехами бежал, начал подпольную деятельность по объединению всех недовольных колчаковской властью. 1 апреля 1919г. члены подпольной ячейки, возглавлявшейся А. Жилиевым, напали на милиционеров и перебили их. Из поселка Долбушинского повстанцы (преимущественно бедняки и середняки) двинулись на село Боровское, где вновь совершили нападение на штаб милиции, истребили ее, захватили оружие и обмундирование. После взятия Боровского Жилиев разослал гонцов во все прилегавшие поселки, призывая крестьян присоединиться к его отряду. На заседании повстанческого штаба, избравшего командующим Жилиева, было принято решение идти на Кустанай и захватить его.

Однако позже, уже в Челкаре, Жилиев вместе со своими приверженцами арестовал председателя Реввоенсовета Актюбинского фронта А.Г. Брегадзе (З.с.135), предъявив штабу обвинения в предательстве и измене, а себя объявил главнокомандующим фронта.

По распоряжению Реввоенсовета Туркестанского фронта на станции Аральское море была созвана конференция воинских частей, а также создана чрезвычайная комиссия для расследования жилиевского мятежа. 27 августа 1919 года, по докладу комиссии, 2-я фронтовая конференция приговорила к расстрелу Андрея Жилиева, его жену и сподвижников Володина, Стефановского, Гуренко, как изменников Родины и врагов трудового народа. В ночь на 28 августа 1919 года приговор был приведен в исполнение (З, с.137; 2, с.190).

Соответственно, восстание, некогда инициированное Жилиевым, теперь не могло называться его именем, поскольку он стал «контрреволюционным элементом»

Именно в нами исследуемый период рассматривался вопрос о переименовании восстания, поскольку до этого периода именовалось именно как жилиевское. В передовице того периода «Степная коммуна» в статье авторов Фролова, Калментьева, Ужгина отмечается, что в работе Борозенцева написано «Имя Жилиева – было знаменем борьбы повстанческих масс». Они же в свою очередь парируют «Писать это про Жилиева может только тот, кто одобряет все авантюрные проделки бывшего партизанского командира, изменившего советской власти и расстрелянного по приговору советского фронтового суда» там же они продолжают: «Обладая авантюристическими наклонностями, хитрый и честолюбивый, Андрей Жилиев создал себе преданную группу из шкурников и мародеров. Его спайка с этой группой обеспечивала в нужные Жилиеву моменты успехи его авантюрных мероприятий. Всякую попытку критикой со стороны партизан безрассудных выходов Жилиева, он квалифицировал как измену. С особенной желчью Жилиев выступал против немногочисленной группы коммунистов, не останавливаясь перед физическими устраниниями их со своего пути» [4 л.32].

В данной работе Борозенцев пишет «Имя Жилиева было знаменем борьбы повстанческих масс». Хотя критики авторский коллектив Фролов, Калментьев, Ужгин. Воробьев отмечают, что так писать может только тот, кто одобряет авантюрные проделки бывшего партизанского командира, изменившего советской власти и расстрелянного по приговору советского фронтового суда.

Следующей важнейшей составляющей изучения повстанческого движения стало написание полной истории борьбы кустанайцев-повстанцев, где погибло 18000 трудящихся и «пока еще живы участники и свидетели этой героической и незабываемой борьбы»; вследствие чего возникла борьба между авторами

«История Кустанайского революционного восстания» Ужгина, Калментьева, Грушина против работы Борозенцева «За власть советов» [1. л.69].

Через областную газету было распространено обращение ко всем ячейкам ВКП(б) красным партизанам и трудящимся Кустанайского округа. В нем отмечалось, что в восстании погибло 18000 лучших трудящихся Кустанайского округа. Но «до сих пор нет полной исторически-правдивой истории повстанческого движения. К этому периоду имелось несколько попыток описать революционное движение: брошюра Грушина «На переломе жизни» и статьи в газете «Степная коммуна». Все издания страдают краткостью изложения и показывают лишь отдельные моменты движения, а не полную его картину.

Далее дается следующая оценка: гражданин К.Борозенцев, выпустивший исторически не верную, политически неграмотную и вредную книгу «За власть советов». Как отмечают критики события, времена, годы, числа, фамилии людей так перепутаны, в книге нет ни одной авторской страницы, не нуждающейся в разъяснениях, поправках и одобрениях. Борозенцев литературный вор, списал из сборника «На переломе жизни», изданной Кустанайским испартом, с рассказов Ужгина, Грушина и Воробьева.

О личности самого Борозенцева узнаем из периодики более позднего периода. Г. Куприн, старший научный сотрудник областного музея, дает информацию: «Передо мной мужчина среднего роста. Простое русское лицо, умные серые глаза, глубокие морщины на лбу. Держит он себя просто, непринужденно. Приятным было знакомство с Кондратием Демьяновичем Борозенцевым – полковником авиации в отставке, писателем, коммунистом» [5].

В детстве и юности он жил в селе Банновка Костанайской области. Великая Октябрьская революция повернула его жизнь на другой путь. Он с оружием в руках отстаивал завоевания трудового народа, сражался в партизанском отряде Лахмана. После освобождения Кустанайского уезда от колчаковцев регулярной Красной Армией вступает в ее ряды. Затем – окончательный разгром Колчака, польских интервентов, незабываемые дни штурма Перекопа и борьбы за окончательное освобождение Крыма.

В 1921 году в Ленинграде окончена школа командного состава, а в 1928 году – школа военных летчиков. Давнишняя мечта – служить в военной авиации – сбылась. В 1932 году, как одного из самых способных, часть направила К.Д. Борозенцева на учебу в военную Академию имени М.В. Фрунзе. Годы учебы в Академии навсегда остались в памяти. Здесь он учился вместе с прославленными теперь маршалами Еременко, Бирюзовым и другими. Любимым преподавателем был М.Н. Тухачевский.

В эти годы Кондратия Демьяновича влечет литературная работа. Он пишет рассказы «Воздушный парад в Тушине», «Твердой поступью» и другие, которые посвящены авиации. Центральный образ его рассказов – военный летчик, главная тема – подвиг. Пишет он и для детей. Детгиздат выпустил сборник рассказов «Питомцы» с предисловием Всеволода Вишневского.

А вскоре после окончания Академии, знания, полученные в ней, пришлось применять на практике на фронтах Великой Отечественной войны. Хорошо запомнились Кондратию Демьяновичу Борозенцеву боевые операции под Ровно, Новоград-Волынском, Житомиром, Киевом, в Крыму, Кишиневе, Яссах, в которых ему пришлось участвовать. Боевой путь он закончил в поверженном Берлине.

В 1947 году полковник Борозенцев вышел в отставку и в этом же году поступил в Московский государственный университет. Закончив его, стал работать над трилогией «Под огненными парусами» [5].

Однако ряд оценок, выдвинутые Борозенцевым вызвали шквал критики краеведами, и работа вместе с автором подверглись обструкции.

Так же анализ архивных документов показывает, что межрайонный слет красных партизан обязал райсовет развернуть работу по учету участников, сбору материалов и средств, обязал увековечить память павших борцов путем устройства в Кустанае дома обороны межрайонного значения, организации парка культуры и отдыха, а так же памятника на могилах расстрелянных партизан, ассигновав для этой цели 100 000 рублей, которые поручено собрать до 1 января 1932 года [1 л.18].

В 1930 г. инициирована экспедиция с целью сбора материалов и экспонатов по местам продвижения партизанских отрядов, во главе с полномочным ИСПАРТА ВКПб при Кустанайском райкоме ВКПб А.Голубых. На это выделяется на 3,5 месяца экспедиции 2500 рублей, это в существовавшей катастрофической экономической ситуации. Был разработан план-маршрут по продвижению партизанских отрядов и места посещения карательными отрядами [6, л.20].

Таким образом, анализ архивных документов показал, как исследования обозначенного периода в большей мере были связаны с политикой, с ее влиянием на конкретных этапах общественного развития.

Безусловно, установленная государственная доктрина реализовывалась через истпарты, которые, как мы видим на примере Кустанайского уезда, влияли на массовое сознание. Они стремились использовать историю для решения политических и идеологических задач в ущерб развитию самой науки.

Список использованной литературы

1. Государственный архив Костанайской области (ГАКО) Ф.Р-1 О.1 Д.8
2. Курьишев И. В. Из истории антиколчаковского партизанского движения в Северном Казахстане (жильявщины) // Омский научный вестник, №2 (106), 2012 год
3. Борьба за власть Советов в кустанайских степях : сб. док., материалов и воспоминаний участников / Отв. ред. И. А. Грушин. – Кустанай : Издание отдела пропаганды и агитации Кустанайского обкома КП Казахстана и областного Госархива, 1959. – 162 с
4. ГАКО Ф. Р-237 О.1. Д. 8
5. Куприн Г. Творчество нашего земляка. // Ленинский путь. 1964 год
6. ГАКО Ф.Р-1 О.1 Д

УДК 94(574) «1917-1919»
ГРНТИ 03.20

Т.Т. Далаева¹

*¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: tenliktd@mail.ru*

**КАЗАХСКИЕ ВОЛОСТНЫЕ УПРАВИТЕЛИ:
СТРАТЕГИИ ЛЕГИТИМАЦИИ МЕСТНОЙ ВЛАСТИ В 1917-1919 ГГ.**

Аннотация

В статье рассматривается процесс реализации властных полномочий волостных управителей в период 1917-1919 гг.

Казахские волостные управители к началу 1917 г. представляли нижнее звено местного административного управления в Степном крае и Туркестанском генерал-губернаторстве и являлись, по сути, чиновниками на службе Российской империи.

Летом 1916 г. подошел срок очередным выборам в сфере волостного и аульного управления. Однако выборы волостных управителей летом-осенью 1916 г. были затруднены волнениями казахского населения в связи с высочайшим повелением от 25 июня этого года. В условиях реального ослабления российской администрации на местах в период восстания 1916 г., затем вследствие революционных событий 1917 г. многие из волостных управителей стали открыто проявлять свои собственные интересы, однако легитимной основой утверждения в должности волостного управителя оставались нормы Туркестанского Положения 1886 г. и Степного Положения 1891 г.

Изменения в законодательных нормах местного управления после Февраля 1917 г. ожидаются после издания закона о земском самоуправлении. Это обстоятельство и активизировало активность казахское население в тех волостях, где уже накопилось недовольство бесконтрольностью управления волостных. Выборы в казахских волостях 1917 г. демонстрируют нестабильную обстановку там, где нет авторитетных лидеров на местах, чье мнение было бы определяющим для электората. В условиях многообразия форм местных органов управления в 1917 – 1919 гг. (волостное управление, земство, советы депутатов, казахские комитеты) волостные управители стремились закрепить свои позиции в местной власти во всех их видах, получивших свое признание на конкретных территориях их волостей.

Ключевые слова: местное управление, волостной управитель, волость, Февраль 1917г., восстание 1916 г., легитимация

Т.Т.Далаева¹

*¹т.ғ.к., академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru*

ҚАЗАҚ БОЛЫС БАСҚАРУШЫЛАРЫ: 1917-1919 жж. ЖЕРГІЛІКТІ БИЛІКТІҢ ЛЕГИТИМДІЛІК СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада 1917-1919 жж. аралығында болыс басқарушылардың өкілеттіктерін жүзеге асыру процесі талқыланды.

1917 жылдың басында қазақтың болыс басқарушылары Дала және Түркістан генерал-губернаторларын аймағында жергілікті әкімшіліктің төменгі деңгейінде және іс жүзінде Ресей империясының қызметінде болды.

1916 жылдың жазында, болыстың мен ауылдық әкімшілік саласында келесі сайлау келіп түсті. Алайда 1916 жылдың жазында және күзінде болыс басқарушылардың сайлау биылғы жылдың 25 маусымында жоғары басшылыққа байланысты қазақ халқының толқуларына кедергі келтірді. 1916 жылғы көтеріліс кезінде ресей әкімшілігінің нақты әлсіреуі жағдайында, 1917 жылғы революциялық оқиғалардың нәтижесінде көп болыс басшылары өздерінің мүдделерін ашық көрсете бастады, алайда Түркістанның 1886 ж. және Даланың 1891 ж. нормалары заңды негіз болды.

1917 жылғы Ақпаннан кейін жергілікті өзін-өзі басқарудың заңнамалық нормаларындағы өзгерістер жергілікті өзін-өзі басқару (земство) туралы заң шығарылғаннан кейін күтіледі. Бұл жағдай болыстардағы қазақ халқының белсенділігін күшейтті, мұнда болыс басқаруды бақылаудың болмауынан қанағаттанбау пайда болды. 1917 жылғы қазақ халқының сайлауы тұрақсыз жағдайды көрсетті, онда жергілікті көшбасшылар жоқ, олардың пікірінше сайлаушылар үшін шешуші болады. 1917-1919 жылдардағы жергілікті өзін-өзі басқару нысандарының алуандығы тұрғысынан (болыстық әкімшілік, земство, Совет депутаттары, қазақ комитеттері) болыс басқарушылары жергілікті биліктегі өз позицияларын өздерінің еріктілерінің белгілі бір аумақтарында мойындаған барлық нысандарында нығайтуға тырысты.

Кілт сөздер: жергілікті билік, болыстың басқарушы, болыс, 1917 жылғы Ақпан, 1916 жылғы көтеріліс, легитимация - заң күшін беру.

T.Dalayeva¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty
E-mail: tenliktd@mail.ru*

KAZAKH VOLOST'S RULERS (GOVERNORS): LEGITIMATION STRATEGIES OF LOCAL AUTHORITY IN 1917-1919

Abstract

The article discusses the process of implementing the powers of the volost governors in the period 1917-1919.

By the beginning of 1917, the Kazakh volost governors represented the lower level of local administration in the Steppe and the Turkestan General Governorships and were, in fact, officials in the service of the Russian Empire.

In the summer of 1916, the time for the next election in the sphere of volost and aul administration came. However, the election of volost governors in the summer and autumn of 1916 was hampered by the unrest of the Kazakh population in connection with the highest command (edict) of June 25 of this year. Under the conditions of a real weakening of the Russian administration on the local level during the uprising of 1916, then as a result of the revolutionary events of 1917, many of the volost governors began to openly show their own interests, but the norms of the Turkestan Provision of 1886 and Steppe Provision of 1891 remained the legitimate basis for the approval of the volost governor.

Changes in the legislative norms of local government after February 1917 are expected after the issuance of a law about Zemstvo. This circumstance intensified the activity of the Kazakh population in those volosts, where dissatisfaction with the lack of control of the volost control has already accumulated. Elections in the Kazakh volosts of 1917 demonstrate an unstable situation where there are no authoritative local leaders whose opinion would be decisive for the electorate.

In the context of the diversity of forms of local government in 1917-1919. (volost administration, zemstvo, Soviets of deputies, Kazakh committees) volost managers tried to consolidate their positions in local government in all their forms, which received recognition in specific territories of their volosts.

Key words: local control, volost' governor, volost', February 1917, uprising of 1916, legitimization.

Среди исследований, посвященным революционным событиям 1917 г. в Казахской степи, опубликовано много работ о противостоянии различных политических организаций и их деятельности в этот сложный период истории для казахского народа. Вместе с тем, помимо партий и их активных представителей реальными участниками этих событий становятся волостные управители и их ближайшее окружение. Именно они были связующим звеном между местным населением и вышестоящей российской администрацией, важным элементом всей системы российской власти в регионе в конце XIX – начале XX вв. Казахские волостные управители к началу 1917 г. представляли нижнее звено местного административного управления в Степном крае и Туркестанском генерал-губернаторстве и являлись, по сути, чиновниками на службе Российской империи, с одной стороны; с другой стороны – эту должность можно было занять через процедуру выборов, которые происходили каждые три года в волости, поэтому казахские волостные управители зависели и от поддержки подведомственных родовых групп. Как правило, претендовали наиболее влиятельные и богатые представители крупных казахских родов, которые стремились, пользуясь определенной бесконтрольностью в степном пространстве, управлять волостью в своих интересах.

Летом 1916 г. подошел срок очередным выборам в сфере волостного и аульного управления. Всего за период введения новых правил выборов волостных управителей и кандидатов к ним после 1868 г. к 1916 г. в Степном крае состоялось уже 15 процедур. В целом, к этому времени был наработан определенный опыт в практике организации и проведения выборов на местном уровне.

В некоторых волостях Семипалатинской области, например, в Зайсанском уезде, выборы прошли без существенного противостояния. Везде были приложены протоколы о проверке знания русского языка у претендентов на должности волостного аппарата управления. Норма о знании русского языка становится определяющей для утверждения в должности волостного управителя в начале XX века. Однако встречаются случаи, когда претенденты на должности в аппарате волостного управления не владели русским языком, поэтому и были нежелательны для исполнения обязанностей управителей в системе местной администрации. Об этом свидетельствуют жалобы неутвержденных кандидатов, получивших на выборах большинство голосов, но не знающих русского разговорного языка. Например, Галий Джакупов, избранный по Бугулинской волости Семипалатинского уезда одноименной области 30 июня 1916 г., жалуется на постановление Семипалатинского уездного съезда крестьянских начальников от 31 июля 1916 г. Однако Семипалатинский уездный съезд крестьянских начальников, «представляя выборное производство по Бугулинской волости на распоряжение губернатора, просит об утверждении, в порядке ст. 70 Пол[ожения] об управлении степн[ыми] обл[астями], вместо Галия Джакупова киргиза Бугулинской волости Ульмескула Джангельдина, хорошо говорящего по-русски» [1, л. 2-2 об.]

Свидетельством того, что уже по сути среди казахов Семипалатинской области уже имеется достаточное количество владеющих русским языком, поэтому имеющих реальную возможность претендовать на занятие должностей в волостном управлении, служит решение Павлодарского уездного съезда крестьянских начальников об утверждении приговоров съезда волостных выборных Уруковской волости о выборе волостного управителя от 20 декабря 1916 г.: «Заведывающий участком Версен донес, что избранный на трехлетие с 1917 г. в должность волостного управителя по Уруковской волости Габдулла Чаукенев хорошо говорит, читает и пишет по –русски. Избранный в кандидаты волостного управителя киргиз Чингожа Джакибаев говорит по-русски удовлетворительно, читать и писать по урски не умеет, а лишь по киргизски. Утверждение в избранных должностях поименованных лиц весьма желательно, так как они известны как энергичные и авторитетные люди в волости. Особенно избранный в должность волостного управителя Габдулла Чаукенев, состоя в настоящее время кандидатом волостного управителя оказывал всегда большое содействие по оказанию помощи семьям мобилизованных нижних чинов по обсеменению полей и уборке урожая а также по сбору пожертвований. Со своей стороны, заведывающий участком поименованных лиц считает вполне подходящими на указанные должности»[2, л. 16-16 об.]. Несмотря на поступившие жалобы «от именуемых себя доверенными кибитковладельцев № 3 аула Уруковской волости Амре Кузембаева и Джумата Абулова, ходатайствующих о новом переучете кибиток в № 3 ауле и новых выборах аульного старшины, пятидесятников и затем волостного управителя, в виду того, что при переучете кибиток № 3

аула записывались в счет кибитковладельцев отсутствующие и неплатящие кибиточной подати, временно пребывающие в ауле, умершие и не имеющие права участвовать в выборах, как лишенные голоса и не достигшие совершеннолетия.; 2/ от киргиза № 3 аула Уруковской волости Ешмурата Жавотева, ходатайствующего о неутверждении в должности волостного управителя Габдуллы Чаукенгева, как состоящего под следствием и судом за присвоение собранной с населения подати и за отобрание денег у киргиза Беймахорова и 3/ от него же совершенно тождественная жалоба на имя Уездного съезда» [2, л.16 об.], вышеозначенные претенденты были утверждены. Как было определено в постановлении Павлодарского уездного съезда крестьянских начальников от 28 декабря 1916 г.: «По существу, своему жалобы эти также не заслуживают уважения, как голословные: в первой из них не приводится ни одного определенного конкретного случая нарушения правильности переучета, а указание во второй на состояние Чаукенева под судом опровергается справкой Заведующего 2 крестьянским участком [2, л. 17.]. Приказом семипалатинского губернатора от 14 января 1917 г. утвержден в должности волостного управителя Габдулла Чаукенев, а приказом от 31 января 1917 г. кандидатом к волостному управителю Чингожа Джилкибаев на трехлетие 1917-1919 гг. [2, л. 19.]

Примерами относительно спокойного проведения выборов могут служить данные об утверждении волостных управителей, кандидатов к ним, народных судей и кандидатов к ним в Кендерлыкской, Манракской, Чиликтинской, Терс-Айрыкской, Хабар-Асуйской, Кум-Кульской, Чоргинской волостях Зайсанского уезда Семипалатинской области. Так по результатам выборов, 14 февраля 1917 г. председательствующий Зайсанского уездного совета крестьянских начальников представил на благоусмотрение семипалатинского губернатора «по волостям Кендерлыкской, Манракской, Чиликтинской, Терс-Айрыкской, Хабар-Асуйской, Кум-Кульской, Чоргинской на трехлетие 1917-1919 гг. о волостных управителях, кандидатов к ним, народных судей и кандидатов к ним» [3, л.1.]. Уточнение по кандидатурам было оформлено отдельными приказами. Так, приказом семипалатинского губернатора, статского советника Ф. Чернцова от 21 марта 1917 г. № 60 «...на основании ст.ст. 63-70 Степн[ого] пол[ожения] и 221-225 Турк[естанского] пол[ожения] утверждаются по Манракской волости, Зайсанского уезда, на трехлетие 1917 – 1919 г.г. в должностях волостного управителя Мамбет Исаканов и народных судей *перечислены*. Кандидатами к ним: На должность волостного управителя Киймадий Караталов, к народным судьям – *перечислены*.» [4, л. 9.]. Начало срока полномочий относилось к 1 января 1917 г.

Однако выборы волостных управителей летом-осенью 1916 г. были затруднены волнениями казахского населения в связи с высочайшим повелением от 25 июня этого года. В условиях реального ослабления российской администрации на местах в период восстания 1916 г., затем вследствие революционных событий 1917 г. многие из волостных управителей стали открыто проявлять свои собственные интересы, однако легитимной основой утверждения в должности волостного управителя оставались нормы Туркестанского Положения 1886 г. и Степного Положения 1891 г. Несмотря на Февральскую революцию в России результаты выборов и утверждение в должности волостных управителей на трехлетие 1917 – 1919 г., например, в Семипалатинской области, определяются на основании норм вышеозначенных Положений. Как видим, приказы об утверждении в должности волостных управителей за подписью семипалатинского губернатора датируются 21-м марта 1917 г. Вместе с тем, в некоторых волостях Акмолинской области, в связи с выступлениями казахов летом и осенью 1916 г. военным губернатором было предложено продлить полномочия прежних управителей до 1 января 1918 г. В частности, несмотря на то, что выборы в Аккум-Нуриной волости Акмолинского уезда одноименной области были произведены выездной сессией Акмолинского уездного съезда крестьянских начальников 18 июня 1916 г., еще до высочайшего повеления от 25 июня 1916 г., «при чем на должность волостного управителя единогласно всеми 27 волостными выборными волости был выбран киргиз № 3 аула Аккум Нуриной волости Макажан Мухамед-Галиев, как сын почетного и богатого отца и, как человек – сам по себе пользующийся среди населения волости и уезда большим уважением и доверием, ничем не опороченный и получивший хорошее образование, как по русски, так и по мусульмански» [5, л. 19.], утверждение его в должности не состоялось. На обращение доверенного от 25 ти волостных выборных Аккум-Нуриной волости Акмолинского уезда и области, казаха № 3 аула этой же волости Тортуула Айтюлешева в сентябре 1917 г. было объявлено «просителю, что полномочия должностных лиц инородческой администрации и суда продлены в 1916 г. распоряжением Степного генерал-губернатора, с разрешения министра внутренних дел, на один год, т.е. до 1-го января 1918 г., почему ходатайство его не может быть удовлетворено» [5, л. 24 об.]. Как писал в своем прошении Т. Айтюлешев: «Избранием Макажана Мухамед-Галиева в должность волостного управителя были рады все, - от малолетков и до дряхлых стариков волости, как по человеку всеми ими уважаемом и по добром

благодетеле, направляющем их к ведению правильного образа жизни. Мухамед-Галиев ныне, после своего избрания, деятельно работал в деле склонения киргиз к соглашению на высочайше государя императора призыв инородцев империи для военных работ и по его энергичной и разумной деятельностью, киргизы Аккум Нуринской волости первыми изъявили свое согласие на сказанный выше высочайший призыв; если он, Мухамед-Галиев не принял участие в этом деле, то едва ли теперешний волостной управитель наш Курбан –Галий Балабеков мог, что-нибудь сделать, он по своему легкомыслящему уму и не постоянному характеру, раздул бы все население волости, тем к желательному результату не привел бы, а также никакой пользы для населения и правительства не принес бы и лишь последнему поднес бы только одну не желательную работу. Балабеков на должность волостного управителя попал случайно, т.е. во время выборов из числа образованных лиц был он один в волости, так как Мухамед-Галиев отсутствовал из Уезда, других образованных лиц в волости почти, кроме этих двух, нет, почему и был избран. Он человек легкомыслящий, не свойственного характера, никем из членов волостного общества не любим и дальнейшее его оставание на должности, обществу не желательно [5, л.19об.-20.]. И не смотря на подобные характеристики и обращения в Акмолинской области прежним волостным управителям были продлены полномочия до 1 января 1918 г. Однако последующие политические события в Российской империи в феврале 1917 г. положили начало революционным изменениям, приведшим к замене системы государственной власти в стране, и соответственно в Степном крае и Туркестане. Выборными становятся многие вновь создаваемые структуры местного управления. В частности, помимо волостного управления предстояло провести выборы в местные временные организационные комитеты Временного правительства, на деле это обернулось новым противостоянием местного населения и старшин. Наиболее активные представители народа теперь стремятся выступить в защиту своих интересов в противовес местной верхушке. Так, 11 марта 1917 г. поступил протест группы жителей г.Черняева против неправильных выборов в местный временный организационный комитет Временного правительства: «10 сего марта были произведены выборы членов- туземцев в местный временный организационный комитет. Выборы производились неправильно: закрытой баллотировки не было, как это нужно было бы сделать, и все происходило под давлением старшин и старшего аксакала. Туземцы – народ темный и запуганный – на выборах боялись идти против своих старшин и старшего аксакала. Никто им не объяснил, что они могут безбоязненно и открыто высказываться против того или другого кандидата. Если бы была допущена закрытая баллотировка, то мы уверены, что были бы выбраны лица более достойные занять должность комитета. Ныне же выбраны лица, занимавшиеся и занимающиеся спекуляцией и мародерством и не пользующиеся нашим доверием.

Ввиду этого имеем честь просить ваше выс[окопревосходительств]во сделать распоряжение о производстве новых выборов членов комитета, причем чтобы эти выборы производились закрытой баллотировкой. [6, с.39-40.] Очевидно, что сами избиратели еще не совсем готовы к происходившим революционным преобразованиям, но уже есть осознание возможности борьбы за свои права у некоторой части казахов.

Изменения в законодательных нормах местного управления после Февраля 1917 г. ожидаются после издания закона о земском самоуправлении. Это обстоятельство и активизировало активность казахское население в тех волостях, где уже накопилось недовольство бесконтрольностью управления волостных. Так, в прошении доверенных от имени 1280 избирателей казахов Сейтеновской волости Семипалатинского уезда Семипалатинскому облисполкому от 25 июля 1917 г. было заявлено: «...более 40 лет нашей волостью и нами управлял род богатых и влиятельных киргиз нашей волости Нораканевых бесконтрольно; мы и доверители наши были их покорнейшими рабами, судьба нашей волости всецело находилась в их руках, что они хотели, то и делали... Дождавшись желанной свободы, исстрадавший[ся] и разоренный народ наш, посоветовавшись между собой, нашел за лучшее и спокойное для себя отделиться от Нораканевых, сформировав отдельную волость, как это сделали перенесшие немало горя от Нораканевых киргизы Малыбаевской волости, о чем и заявили приехавшему в волость комиссару по Семипалатинскому уезду Э. Оразалинову, и когда он объявил, что выделение и перечисление не разрешаются, то просили его довести о сем до сведения высшего начальства и просить разрешения, но Оразалин на просьбу нашу не обратил внимания, явно держа сторону Нораканевых, произвел выборы десятников и сотников с многими неправильностями, покровительствуя и возя с собой Нораканевых и производя давление на нас – доверителей...

... единственное, чего мы желаем, то это отделиться от Нораканевых и сформировать отдельную волость, наименовав ее во имя предоставленной нам свободы и равенства «Свободной». А потому с представлением шести приговоров просим вас, г-н председатель, не омрачая предоставленной нам

свободы и не ссылаясь на инструкцию [об] организации *комитетов* аульных и волостных, которая совершенно не согласуется с нашей волостью и противоречит свободе и толкает нас и доверителей во власть угнетателей Нораканевых, избавить нас и доверителей от Нораканевых, ...выделить нас, в составе избранных Оразалиным десятников и сотников, в отдельную волость, наименовав ее во имя свободы «Свободной». При этом докладываем, что *мы нашей просьбой не добиваемся какой-либо власти, как это ведется в других волостях*, а единственное, чего мы желаем, то это спокойствия...» [6, с. 143-144.]. В условиях фактического отсутствия централизованного управления наблюдается рост неподчинения непосредственно вышестоящим местным органам власти Временного правительства.

Борьба в выборах в местные казахские исполнительные комитеты была усугублена и разделением населения по политическим взглядам. Например, 10 сентября 1917 г. состоялись пере выборы членов Петропавловского казахского исполнительного комитета под непосредственным наблюдением специально приехавших для этой цели председателя и члена Акмолинского областного казахского исполнительного комитета. Как и раньше, так и теперь казахские выборы происходят при повышенном настроении всех слое населения, особенно той части населения, которая подавно привыкла считать священной обязанностью пользоваться услугой более слабых. «Когда предстоит выбор какого-нибудь должностного лица, когда существуют интересы к предстоящему выбору того или другого кандидата, то главари партии, живущие исключительно плодами раздора двух партий, бьют в набат и разжигают партийные страсти, щедро награждаемые богачами-сторонниками. Так было и 8-9-10 сентября при реорганизации киргизского (казахского – Т.Д.) исполнительного комитета. ... во главе одной партии стоял престарелый (75 лет) Тарсан Жлемиков, сыгравший изрядную роль в «доброе старое время»... В одно время он разделил свою волость на несколько более мелких волостей, чтобы одновременно создать вакансию управителей как для себя, так и для сыновей. ... Во главе противной партии стоял С.Кусемисов, интеллигентный киргиз (казах- Т.Д.), с политическим убеждением – социал-демократ. Кроме этих двух партий, основанных исключительно на подкупе, появилась третья партия, партия объединенных в одно общество киргизских учителей, временно пребывающих в городе для прохождения повторительных курсов, и примыкающей к ним молодежи» [6, с. 172-173.].

Выборы в казахских волостях 1917 г. демонстрируют нестабильную обстановку там, где нет авторитетных лидеров на местах, чье мнение было бы определяющим для электората. Для подтверждения такого вывода приведем текст телеграммы от 8 апреля 1917 г. комиссаров Кульджанова и Вайсера исполнительному комитету из Каркаралов: «...Должностные лица волостей доносят [о] сильной партионной (партийной – Т.Д.) вражде [в] волостях точка находят партии прекратятся как только будут произведены волостях выбора должностных лиц действительно спокойно там где утверждены должностные лица точка просим немедленно командировать лицо для заведывания крестьянскими участками съездом и производством выборов волостях точка наша комиссарская работа подходит концу точка надеемся 15 совершенно закончить точка Вайсер совершенно не знаком техникой выборов не может выполнить этой работы [по] слабому здоровью точка» [7, л. 29-30.]

Таким образом, воспроизводство властных отношений на уровне казахских кочевых волостей в 1917 – 1919 гг. стало зависеть: 1) насколько казахские волостные управители реально соответствовали общественным ожиданиям населения; 2) насколько стабильно и грамотно осуществляли свои функции уездные и областные управления в условиях революции и гражданского противостояния; 3) от политических симпатий самого электората в казахских волостях. Реальностью стало то, что особенную важность для повседневной жизни казахского народа приобретает волостной управитель в условиях гражданского противостояния в 1918-1920 гг.

Список использованной литературы

- 1.ЦГА РК. Ф.И-15. Оп.1. Д. 389. 13 л.
- 2.ЦГА РК. Ф. И-15 оп.1. Д. 1583. 26 л.
- 3.ЦГА РК. Ф.И-15. Оп.1. Д.1718. 18 л.
- 4.ЦГА РК. Ф. И-15 оп.1. Д. 1610. 13 л.
- 5.ЦГА РК. Ф. И-369. Оп.1. Д. 9560. 25 л.
- 6.1917 год в Казахстане. Документы и материалы. Алма-Ата: «Казахстан», 1977. – 283 с.
- 7.ЦГА РК. Ф. И-15. Оп.1. Д. 1698. 67 л.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

ӘОЖ 94(574):9-05
МРНТИ: 03.20

Н.А.Абдурахманов¹ Қ.М.Шекербекөв²

¹*т.ғ.к., доцент м.а., ХГТУ,*
²*аға оқытушы, ХГТУ*
Шымкент қ., Қазақстан

ЖАҚЫН ШЕТЕЛДЕРДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада Орта Азиядағы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихы 1897 жылы жүргізілген бірінші Жалпыресейлік халық санағы мен әр жылдардағы халық санақтарының статистикалық деректері негізінде көрсетілген. Ондағы отандастарымыздың орналасқан аймақтары мен саны жөніндегі мәліметтер де қарастырылған.

Сондай-ақ Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстандағы қазақ диаспорасының салт-дәстүрлеріндегі кейбір ұқсастықтар мен өзгешеліктер де атап көрсетіліп, шеттегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі мен өзінің ұлттық болмысын, ұлттық құндылықтарын сақтап қалудағы кейбір өзекті мәселелері назарға алынған. Шетелдегі қазақ диаспорасы – ұлтымыздың бір бөлшегі, демографиялық өсімге айтарлықтай үлес қосып отырған үлкен күш.

Түйін сөздер: қазақтар, диаспора, халық санағы, салт-дәстүр, ассимиляция, ұлт мәселесі, жақын шетел, Орта Азия, шаруашылық.

Н.А.Абдурахманов¹ Қ.М.Шекербекөв²

¹*к.и.н., и.о. доцента МГТУ,*
²*ст. преподаватель МГТУ*
г. Шымкент., Қазақстан

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В БЛИЖНЕМ ЗАРУБЕЖЬЕ

Аннотация

В статье рассматривается история формирования казахской диаспоры в Средней Азии на основе первой Всероссийской переписи населения 19878 года и по статистическим источникам по переписи населения, проводимых каждый год. Показаны сведения о численности и территории расположения соотечественников в рассматриваемом регионе.

Также отмечены некоторые сходства и различия в традиции казахских диаспор в Узбекистане, Туркменистане, Кыргызстане, обращено внимание на актуальные проблемы по сохранению национальных ценностей, особенностей национального бытия и традиции казахов зарубежья. Казахская диаспора зарубежья – одна часть единой нации, приносящая большую пользу также для демографического роста казахского населения.

Ключевые слова: казахи, диаспора, перепись населения, традиция, ассимиляция, национальный вопрос, ближнее зарубежье, Средняя Азия, хозяйство.

N.A. Abdurakhmanov¹ K.M. Shekerbekov²

*¹c.h.s., assistant professor at IHTU,
² at IHTU Shymkent, Kazakhstan*

THE HISTORY OF FORMATION OF KAZAKH DIASPORA IN THE NEAR ABROAD

Annotation

The article deals with the history of the formation of the Kazakh Diaspora in Central Asia on the basis of the first all-Russian population census in 19878 and statistical sources on the population census conducted every year. The data on the number and location of compatriots in the region are shown.

Also, some similarities and differences in the traditions of the Kazakh diasporas in Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan are noted, attention is paid to the actual problems of preserving national values, peculiarities of national life and traditions of Kazakhs abroad. The Kazakh Diaspora abroad is one part of a single nation, which also brings great benefits for the demographic growth of the Kazakh population.

Key words: kazakhs, diaspora, population census, tradition, assimilation, nationality issue, near abroad, Central Asia, economy

Қазіргі таңда Қазақстаннан тыс жерлерде тұрып жатқан 6 миллиондай қандасымыздың жартысынан көбі өз атамекенінде өмір сүріп отыр. Бұл-қазақ диаспорасын жан-жақты зерттеуде назарға аларлық басты ерекшелік. Сол себепті де олардың сан ғасырлық тарихи-мәдени ерекшелігін, этникалық салт-дәстүр тұтастығын зерттеудің маңыздылығын ұғынған жөн. Расында да жыл санап ассимиляцияға ұшырап келе жатқан қазақ диаспорасының талайлы тағдыры мен тарихын зерттеп-зерделеу аса өзекті деп білеміз.

Айталық, ресми статистикалық деректерде жақын көршілеріміздің ішінде Өзбекстан Республикасында 1,5 миллионға жуық қандастарымыздың тұратындығы айтылса, белгілі ғалым Ә.Нысанбаев ондағы қазақтардың жарты миллионға жуығының Қарақалпақстан автономиялы Республикасында ежелден тұрақтап қалғанын көрсете келе Ташкент, Жызақ, Бұқара, Науаи сияқты облыстарда да тұтас ауыл не аудан болып шоғырлана орналасқан қазақтардың бәрін қоса алғанда 2 миллионды құрайтынын алға тартады [1].

Дегенмен Қытайдағы, Моңғолиядағы, Өзбекстандағы, Ресейдегі қазақ диаспорасын өзінің туған жерінде күн кешіп келеді деуге толық негіз бар. Өйткені түрлі тарихи жағдайларға байланысты бұл қоныстар көрші елдер иелігіне өтіп кеткен. Сондықтан да Өзбекстанның солтүстік шығысында орын тепкен қазақтардың өз қоныстарын атамекеніміз деп санауы әбден заңды.

Жалпы Ташкент өңіріндегі қазақтардың қалыптасу тарихында ежелгі тайпалық бірлестіктердің зор ықпалы болғандығына бүгінгі қазақ пен өзбектің тайпалық құрамындағы Үйсіндер, Қаңлы, Жалайыр, Қыпшақ т.б. рулардың кездесетіндігі нақты айғақ бола алады.

Шындығында кей деректерде XIX ғасырдың II жартысында Ташкент уезінде қаңлылардың 1650 үйі болғандығы, тіпті олардың Ниязбек, Тойтөбе, Ақжар болыстарын мекендегені де айтылады. Яғни көрнекті тарихшылар В.В. Востров пен М.С.Мұқановтың ежелгі қаңлылардың осы күнгі қаңлылармен етене жақындығы болғандығын, олардың Орта Азия мен Қазақстан халықтарының саяси және этникалық қалыптасуында ерекше рөл атқарғанын айтуы біздіңше жайдан-жай емес [2].

Қаңлылардан бөлек Ташкент аумағында дулат тайпасы ұзақ уақыт үстемдік құрса, М.Тынышпаев арғындар мен жалайырлардың да Ташкент төңірегіне қоныстанғанын жазады. Ал, А.И.Левшиннің 1832 жылы шыққан «Қазақ-қырғыз ордалары мен далаларының сипаттамасы» еңбегінде: «1723 жылы Қалдан Серен Түркістан, Ташкент және Сайрамды алғанда ұлы және орта жүздің кейбір бөлігін бағындырды. Ұлы жүздің кейбір қалған бөлігі мен азғана орта жүз Ходжентке көшсе, орта жүздің тағы бір үлкен бөлігі Самарқандқа, кіші жүздің бір тобы Хиуа мен Бұқараға көшті» [3].-деп жазуына қарағанда сол кезеңдегі тарихи жағдайға, жоңғар шапқыншылығына байланысты қазақтардың үдере қоныс аударуы орын алып, сол жерлерде тұрақтап қалған.

Бұдан бөлек, аталмыш өңірде қазақтардың тұрғандығын мұрағат құжаттары да растай түседі. XVIII-XIX ғасырлардағы әр түрлі тарихи-саяси жағдайларға байланысты қазақтардың біршамасы Қоқан, Әндіжан, Бұқараға да ауа көшкенін нақтылайтын деректерді көптеп кездестіруге болады. Сонымен қатар Хорезм қазақтары мен қарақалпақтарының 1920-1924 жылдардың аралығында шөл дала (Мырзашөл) ауданына еңбек миграциясымен барып, олар Хорезм облысының солтүстік батысына, ал Қызылқұм қазақтары Қаракөл және Бұқара оазистеріндегі далалы аудандарға дейін жылжығанын айтуға болады.

Жалпы Өзбекстандағы қазақтар жерге байланысты да аз қысым көрген жоқ. Патша өкіметінің қазақ даласын отарлау саясатына байланысты қоныстандыру үдерісі жедел жүргенін де білеміз. Тіпті 1924-26 жж. Орта Азия халықтарының этникалық-аумақтық шекараларын межелеу барысы ұлттық мүддеге сай жүргізілмей, нәтижесінде негізінен қазақтар орналасқан 6 отырықшы болыстық Өзбекстан аумағына қосылып кетті.

Дегенмен бұл елде тұрақтап қалған қандастарымыздың өсу динамикасының өзге ұлттарға қарағанда жоғары болғандығын айта кетуіміз керек. Мәселен, 1868 жылғы орыстың алғашқы Ұйымдастыру комитетінің жүргізген есебі бойынша, Ташкент уезінің Тойтөбе, Ангрен, Шыршық өзенінің бойындағы қазақтардың саны – 144970 болса, құрама халқы-77301, өзбектердің саны-34636, тәжіктердің саны-11634 болған [4]. Алайда, 1870 жылы әлгі жоғарыдағы мәліметтен мүлдем алшақ жақтан дерек-дәйекті алға тартар болсақ, Ташкент уезінде қаламен қосып есептегенде қазақтардың саны - 42345-ке, құрамалардың саны - 19446-ға кемігенін байқаймыз. Біздіңше, небәрі екі жылдың көлемінде қазақтардың үлес салмағының тым кеміп кетуінің себебін көшпелі өмір салтына орай олардың саны есепке алынбай қалғандығынан және сол тұстағы басқа халықтардың құрамына еніп кеткендігінен іздеген жөн секілді.

Ал ХХ ғасырдың I ширегіндегі Орта Азияны ұлт республикаларына бөлу саясаты қазақтардың үлес салмағын айтарлықтай кемітті. 1939 жылғы санақ бойынша Өзбекстандағы қазақтар - 305416, (4,8%) құраса, Түркіменстандағы қазақтар - 61397 (4,9%), Қырғызстандағы қазақтар -10670 адамды құрады. Өзбекстанның 12 облысын мекендеген қазақтар мына орталықтарда шоғырланды. Ташкент облысында - 266365, Ташкент қаласында - 30607, Жызакта - 49146, Сырдарияда - 22260, Бұқара облысында - 91126, Самарқандта - 8185, Ферғанада - 14155, Қашқардарияда - 1857, Наманганда - 775, Сурхандарияда - 3164, Хорезмде - 14155 т.с.с. 1989 жылы Өзбекстандағы қазақтар - 808227 жан санына жетті деген мәлімет кездеседі. Былайша айтқанда, 1939-1999 жылдардың аралығында Өзбекстандағы қазақтар саны үнемі өсіп отырды [5].

Сондай-ақ 2011 жылғы Өзбекстан Республикасының ресми деректеріне жүгінсек, қазақ диаспорасының жалпы саны - 831200 адамды құрайды дегенмен де келісу қиын, өйткені жоғарыда айтқанымыздай, бірқатар ғалымдар қазақтардың саны 1,5 немесе 2 миллион екендігін баса айтуда.

Кез келген басқа халықтар сияқты қазақ халқының өзінің қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығы мен материалдық мәдениеті болды. Халқымыз төрт түлікті кие тұтып, өзінің атақәсібіндей көріп, мал соңында көшіп-қонып жүрді. Тіршілігінің негізгі көзі, алынған басты өнімдерінің дені төрт-түлікке байланысты болды. Алайда ХІХ ғасырдың аяғына қарай қазақтар орыстар мен өзбектерден егіншіліктің қыр-сырын үйренуге ден қойды.

Мәселен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісте әбден жағдайы тұралап қалған қазақтардың 117 отбасысы Ташкент уезіне көшіріліп, егіншілікпен айналысуға мүмкіндік туғызылды. Әйтсе де, Өзбекстан қазақтары түгелге жуық егіншілікпен айналысып кетті деуге болмайды. Айталық Самарқанд, Ферғана облыстарындағы қазақтар егіншілікті көбірек қолға алса, Түркістан өлкесіне қарасты Жетісу мен Сырдария және Закаспий облыстарында мал шаруашылығы басты орынға шықты.

1920 жылы отырықшы қазақ селоларының 378-і Ташкент уезінде болды. Осы тұста қазақ ауылдарының барлығы ру-ру болып орналасқанын да айта кетуіміз керек. Яғни мал шаруашылығымен айналысатын қазақ қоныстары кең аймақты алып, рулық белгісіне қарай шашырай қоныстанды. Ташкент уезінің Жаусоғым, Алтын, Іріжар (Шардара), Майдантал т.б. болыстарында қазақтардың негізгі баспанасы киіз үй болатын. Қарақалпақ қоңыраттары да дәстүрлі киіз үйді пайдаланды.

Өзбекстан қазақтарының өзіндік киім кию үрдісі жергілікті табиғи жағдайларға байланысты қалыптасты. Қазақ әйелдері негізінен қанық бояулы маталардан тігілген киімдерді киді. Өзбекстан қазақтарындағы көп киілетін бас киімнің түрі-тақия, ол ХХ ғасырдың 40-50 жылдарына дейін қазақ арасында кең қолданысқа ие болса, оның сыртынан ақ орамалмен байлау да көп кездесіп отыратын. Дегенмен өзбек халқының киім кию үрдісіне еліктеп киіну де бой көрсетіп отырғанын жасыра алмаймыз. Былайша айтқанда ондағы қазақтардың қоныстарында, баспаналарында, киімдерінде, тағамында дәстүрлі ұлттық мәдениет белгілері сақталғанымен, ол жергілікті халықтың мәдениетімен араласып, соның кейбір элементтерін бойына сіңіріп алды.

Халқымыздағы игі дәстүрлердің бірі-келін босағаны аттамай тұрып, беташарды жөн-жолымен өткізіп болған соң ғана оң аяғымен ішке кіргізетін болған. Осындай үрдіс Шыршық өңірінің қазақтарында әлі де кездеседі. Ал Қарақалпақстан қазақтары келінді беташарға шығарарда үш орамал жауып шығаратын. Біріншісі, қызыл орамал, қыз белгісі, екіншісі ақ орамал, келін болдың дегені, үшіншісі де ақ орамал, басың енді ағарды дегені болуы керек. Керісінше, Қарақалпақстанның Шатырақ ауылында келіннің

алдына ұршық не арқан қоятын болған. Оның мәнісі түскен келіннің мінезі ұршық пен арқан сияқты иіріліп тұрсын деген ырымнан туған [6].

Өзбекстан қазақтарының бақилыққа аттанған адамдарды жерлеудің өзіндік рәсімдері болған. Ол негізінен елдің аумақтары бойынша әдет-ғұрыптық негізде аз-кем өзгеріске түсіп отырған. Өлікті Өзбекстандағы қазақтар «мәйіт» десе, оның соңғы бақұлдасуын «араздасу» деп атаған. Қысқаша айтқанда, Өзбекстан қазақтарының жерлеу ғұрпы осы күнгі қазақтардың жерлеу салтымен тікелей сабақтасып жатыр.

Ал Түркіменстандағы қазақтар негізінен сол елдің Балқан, Дашоғуз, Марый, Ашхабад, Ләбап атты 5 уаллаятында (облыс) қоныстанған. Түркіменстанға ауа көшкен қазақтардың өзіндік тарихы бар. Айталық Красноводскідегі қазақтар бұл өлкеде бұрыннан-ақ түркімендермен қатар қоныс теуіп, қос ел арасындағы шекараны айқындау мәселесі өткен ғасырдың 20 жылдарында басталған болатын. Сондай-ақ бұл елдегі қандастарымыз қатарында тарихи оқиғалар әсерінен үдере көшкендер мен жұмыс көзін іздеп барғандар да аз емес.

Бүгінде ондағы қандастарымыздың дені Маңғыстау облысына жақын Балқан (бұрынғы Красноводск) аймағында тұрақтап отыр. Сондай-ақ Қарақалпақстанға таяу Дошоғуз уаллаятында да 33 мың қазақ тұрса, Ахал, Лебап, Марый уаллаяттарында және Ашхабад қаласында 3500 қазақ бар. Түркіменстандағы қазақтардың негізгі бөлігін Адайлар, яғни кіші жүз қазақтары құрайды.

Ондағы қазақтардың жайлауы мен қыстауы құдықтардың санына қарай есептелген екен. Осы жөнінде белгілі ғалым М. Тұрсынов та өз зерттеуінде: «1169 құдықтың 794-і 6 рудың 77 биіне, 291 құдық 9 рудың иелегінде, тек 54 құдық негізгі жолда, адай, түркімендердің жалпы иелігінде болды. Осы жылдардағы жиналған материалдарда 27 ру тармақтарына бөлінген. Адай руының 9-да ғана өзінің құдығы болды. Ал, қалған 18-і билермен бірге көшіп-қонып отырды. Құдықтар ең жақсы деген шатқалдарға орналасты. Сондықтан оның маңайындағы жайылымдар да сол билердің иелігінде болды.

...1895 жылы көктемде Александровск портынан 165 шақырым Ейр аңғарындағы қар, жаңбыр сулары көп жиналатын жерде қазақтардың 100 отбасысы тұрды. 112 пұт егістіктен қазақтар 2430 пұт бидай, 164 пұт арпадан 4921 пұт арпа жинады. Бір жылдан соң тәлімді егістікпен 889 отбасы айналысты, бірақ егіншілік Түркіменстандағы қазақтардың басты шаруашылығы бола алған жоқ [7]», - деп атап көрсетіп, көбінесе құмда және құдық маңайында қоныстанған қазақтардың жергілікті халықтармен мейлінше жақын араласып кеткендігін айтады. Яғни ондағы бауырларымыз да түркімендер секілді ру белгілеріне қарай бөлек қоныстанып отырған.

Ал киім кию үлгісі турасында сөз өрбітер болсақ, бұл елдегі қазақтар да Өзбекстандағы қазақтар секілді сыртқы киімнің белін 2-3 метрден тұратын ақ не бөз белбеумен буып әйелдер болса бас киімі ретінде сыртқа шыққанда жаулықты, үйде орамалды тартатын болған. Нақтырақ айтқанда, қыздар көбіне қызыл түсті орамал, әйелдер кимешек сияқты ақ орамал тартса, тұрмысқа шықпаған қыздар сәукеле киген. Түркімен әйелдеріне қарағанда қазақ әйелдері көбіне ақ түсті киім кигенімен, Ташауыздағы қазақтардың киім үлгісінің өзбектердікімен өте ұқсас болғандығын да айтуымыз керек. Дегенмен Солтүстік Түркіменстандағы қазақ әйелдерінің киімінің Қарақалпақстан қазақтарының киімінен аумайтындығын ескерер болсақ, олардың бірталайының ұлттық дәстүрлі киімдерімізді мүмкіндігінше жақсы сақтап отырғанын байқаймыз. Көреміз [8].

Мұнан бөлек олардың ас-тағам мәдениетінің де бірқатар өзгешеліктері бар. Мысалы өмірден өткен адамға бейсенбі күні құран бағышталып, түркімен қазақтары диірменге тартылған жүгері ұнынан ашытылып жасалатын «зағара нанды» пісіретін болған. Ал тұз салынбастан, ұннан иленіп, ашытылмай тандырға пісірілетін нанды майдалап турап, ішіне бас, сирақ, құлақ, жақ, ішек-қарын, пиязды майдалап турап, бас-сирақ сорпасына бұқтырып жасалатын «дұғарама» атты тағам оларға жергілікті халықтардан енген. Түркіменстан қазақтары сусын ретінде жергілікті халық «чал» деп атап кеткен шұбатты пайдаланған. Бұл түркімендерде «чал» деп аталады. Біздіңше, түркімендер қымыз-шұбатты қазақтардан алған. деуге болады. Олай дейтініміз, қымыз елдің оңтүстігінде де, шығыста да болмаған.

Түркімен қазақтарының отбасылық әдет-ғұрпындағы жалпы ерекшеліктер жергілікті жағдайға байланысты өзгеріп отырған. Олар екі достың балалары туылмастан жасалған сөз байлауды «ақтай құда» деп атады, бұл атауды қарақалпақтар да қолданған екен. Ал жоғарыда айтылған беташар дәстүріне келсек, беташарда келіннің аяғының астына қой терісін төсеп отырған. Бұл келін қойдай жуас, мінезі терідей жұмсақ болсын ырым болса керек. Ал Қарақалпақстан қазақтары сияқты қыз жеңгелерінің келін қуыршақ жасап, жас нәрестені орамалға орап, жігіт жағына сататын салттың негізінде жас отауға сәби тілеу ниеті жатыр. Сондай-ақ оларда кездесетін қайтыс болған адамның кеудесіне жерленгенше ақ

шүберекке түйілген азғана топырақ қою ғұрпының еліміздің батысында ара-тұра байқалатынын да айта кетейік.

Бүгінде дәстүрлі мәдениетін, ұлттық рухани құндылықтарын біршама сақтаған бұл елдегі қандастарымыздың өздерінің тарихи отанымен тығыз байланыста екендігі белгілі.

Осы тұстан әңгімеміздің желісін үзе отырып, көршілес Қырғызстандағы қазақ диаспорасы турасында да аз-кем айта кетсек дейміз. Қазақ ұлты өкілдері ол елдегі Токмақ уезіндегі 1871 жылы Верныйдың, 1896 жылы Пішпектің қарамағында болған бес болыстықты мекен етсе [9], 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде бұл аймаққа босып қашқандардың жан саны 100 мыңға жеткен [10].

Ал енді бүгінгі таңда Қырғызстандағы қазақтар Аламеддин, Сокулык аудандарындағы Манас, Приозерное, Алтыбарақ т.б. елді-мекендері мен Бішкек қаласы маңында, Токмақ, Талас, Ыстықкөлде қоныс тепкен. 1897 жылы Бүкілресейлік санақтың есебі бойынша Жетісу мен Сырдария облысындағы қырғыздар 279 мыңға жуықтаса, 1939 жылғы санақта Қырғызстандағы қазақтардың саны -10670 деп көрсетіледі де, 1939 жылы 17 қаңтарда 23925-ке артады. 1989 жылы Қырғызстандағы қазақтардың жалпы саны 37318 болса, 1999 жылғы сәуірде өткен санақ бойынша 42657-ге жетті. 2004 жылдың басында қазақ халқының саны 65 мыңның шамасында болды. Қазақтардың анағұрлым жинақы орналасқан жерлері: Шу облысында 17510, Бішкек қаласында 12064, Ыстықкөлде 6979, Таласта 3604, Жалал-Абадта 1130, Ошта 1200, Нарында 394 және Баткентте -376 адамды құрады.

Бұл статистикалық деректерден біз ондағы қазақтардың санының уақыт өткен сайын кеміп келе жатқанын анық аңғарамыз. 2009 жылғы санақта қазақтардың саны небәрі 33,2 мыңға жетсе, 2011 жылғы санақта 32,9 адамды құраған. Біздіңше олардың бұлайша азшылыққа ұшырауының басты себебін тәелсіздік алған соң тарихи отанына оралуымен байланыстырған жөн секілді. Дегенмен бұл елде 100-200 адамнан тұратын қазақ елді мекендері әлі де аз емес.

Қырғызстандағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы мен материалдық мәдениеті оңтүстік қазақтарының тұрмыс-тіршілігі мен рухани мәдениетімен ұқсас келеді. Мәселен, XX ғасырдың 70 жылдарында дейін Қырғызстан қазақтары еліміздегі қазақтар секілді кимешек киетін болған. Кимешекті қырғыздар «әлечек» деп атаған [11]. Ал Қырғызстандағы қазақтардың дәстүр-салттарындағы кейбір ерекшеліктері турасында айтар болсақ, мәселен, құдалықты бекіту жоралғысы Орта Азия қазақтарында қыз әкесінің жаушыға қызын беруге ризашылығын берумен түйінделсе, мұнда бұл салт нанды төртке бөліп сындыру арқылы жүзеге асады (нан ұзу), оны «нан сындыру» деп атайды, Яғни бұл салт қасиетті ас- нанды аттап, уәдені бұзуға болмайды деген ұғым-түсініктен болса керек. Осы тұста мұндай келісім-шарттар жасауға барғанда, көбіне әйелдер баратынын да айта кетейік. Мұны Өзбекстанда «моншақ тағар» не «сырға салар» деп атаса, Қырғызстандағы қазақтар «қарғы бау» не «үкі тағар» деп атайды. Дегенмен бүгінде Қырғызстанда қазақтың басқа ұлтпен некелесуі көбірек байқалады. 1999 жылғы санаққа көз жүгіртсек, қырғыздың қазаққа үйленгені 5179, қазақтың қырғызға үйленгені 3212-ге жеткенін көреміз. Яғни аралас неке мәселесінің барлығын жоққа шығара алмаймыз. Бұл жөнінде А.С.Кочкунов: «...зерттелген 34 аралас отбасының 28-і Орғочор кеңшарында тұрады. Оның 14-і қазақ-қырғыз (алдыңғысы күйеу жағы) 3-і өзбек-қырғыз, 2-і қырғыз-қалмақ, 2-і қырғыз-қазақ болып келеді», - деп көрсетеді [12]. Осылайша аралас неке қалыпты үрдіске айналып барады.

Қорыта айтқанда некелесудің осы бір үрдісінің бұлайша жалғаса беруінің тектік негізімізден ажырауға алып келетінін де ұмытпаған жөн. Ал келесі бір түйіткілді мәселе – қандастарымыздың әдет-ғұрпының да жергілікті қырғыз халқының салт-дәстүрлерімен, жөн-жоралғыларымен етене қабысып, ерекше кірігіп кетуі. Тегінде қазақтар Орта Азия халықтарының ішінде қырғыздардың ұлттық дәстүрлерінің кейбір элементтерін түгелге жуық қабылдап алуға дейін барған. Одан бөлек бүгінде Орта Азиядағы қазақ диаспорасының өкілдері туған тілінен де бірте-бірте алыстап жатыр. Оның негізгі себептерінің бірі ретінде қазақтар тұратын аудандардағы қазақ орта мектептерінің аздығын, қазақ тілінде ақпарат тарату кеңістігінің тарлығын айтуға болады. Қазақ тіліндегі оқулықтар мүлдем жетіспейді. Қазақ тіліндегі оқылатын мектептердің саны жыл өткен сайын қысқарып келеді. Қазір мәселен Өзбекстанда 522 мектепте ғана қазақ тілінде білім берілсе, оның 234-і таза қазақ мектептері болып табылады. Сондай-ақ қазақ диаспорасының бірден-бір басылымы – «Нұрлы жол» газетінің өзі небәрі 4000 тиражбен тарап, еліміздің аудандық газеттері деңгейінен аса алмай отыр. Осынау ақпараттық шектеу қандастарымызды бізден алыстата түсіп, сол жергілікті елдің мәдениетін қабылдауға бейімдеуде. Демек Орта Азиядағы қазақ диаспорасының бұрынғы уақыт мөлшерімен салыстыра қарағанда әлеуметтік мәртебесінің төмендеуі, оның материалдық жағдайының нашарлауы күнделікті тіршіліктегі түрлі кепілдік құқықтарының жоқтығы біздің де назарымызда болуы тиіс. Өйткені шетелдегі қазақ диаспорасы – ұлтымыздың бір бөлшегі, демографиялық өсімге айтарлықтай үлес қосып отырған үлкен күш. Еліміз

тәуелсіздігін алғалы бері де шетелдегі өзінің қандастарын қарашаңыраққа шақырып, құшағын жая қарсы алуда. Сондықтан да қандастарымыздың елге қайтуына бар мүмкіндік туғызу, жай-жағдайын жасау алдағы күннің еншісіндегі басты міндет болып қала бермек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нысанбаев Ә. Еуразиялық интеграция жүйесіндегі қазақтардың бірегейленуі // Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы. –А., 2007, 9-б.
2. Востров В.В. Мұқанов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. – А.1968-255с.
3. Левишин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз - кайсацких орд и степей –Спб, 1832, -Ч.2-304с.
4. Қалишабаева Б.К. Түркістан өлкесі халықтары жөніндегі демографиялық мәліметтерден (XIX ғасырдың II жартысы –XX ғасырдың басы) // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы, -2000. №3 (18). -118-122бб.
5. Сонда, 118-122бб.
6. Қалишабаева Б.К. Орта Азиядағы қазақтардың қыз ұзату дәстүрлері // Қазақ диаспорасы мәдениетінің зерттелуі – А., 2014. 48-56бб.
7. Турсынов М.С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX века. А., 1977.180с.
8. Қалишабаева Б.К. Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу) автореферат,А., 2010, 29-33бб.
9. Корженевский Н.Л.Физико-географический очерк Средней Азии.-Т., 1925.124с.
- 10.ӨРОМА. Р-39-қор. 2-тізбе. 454-іс 20-24 пп.
- 11.Қалишабаева Б.К. Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу) автореферат. А., 2010. 20б.
12. Кочунов А.С. Новое и традиционное в структуре современной киргизской сельской семьи (по материалам Иссык-Кульской, Нарынской и Ошской областей) автореферат М., 1986, 86с.

УДК 11-98

ГРНТИ 03.01.10

Александр Ярков¹ Алексей Старостин² Анастасия Нурмагомедова³

¹доктор исторических наук, ведущий эксперт Экспертного научного центра по противодействию идеологии экстремизма и терроризма ФГАОУ ВО «Тюменский государственный университет», ayarkov@rambler.ru

²кандидат исторических наук, доцент кафедры теологии ФГБОУ ВО «Уральский государственный горный университет», доцент кафедры археологии и этнологии ФГАОУ ВО «Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина» alisheria@mail.ru

³магистрант кафедры археологии и этнологии ФГАОУ ВО «Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина» jamilya_86@mail.ru

«ШИИТЫ В АЗИАТСКОЙ ЧАСТИ РОССИИ»*

Аннотация

Авторы рассматривают историю шиитов в Азиатской части России в развитии. Известно: в современной сибирско-дальневосточной умме сунниты составляют около 80 %. На этом фоне число шиитов скромно, но их история в Сибири и на Дальнем Востоке интересна. Вопрос о различии направлений и мазхабов для самих мусульман Сибири и Дальнего Востока не всегда был существенным,

---

*Работа выполнена в рамках реализации гранта Президента Российской Федерации на развитие гражданского общества № 18-1-012650 «Кросскультурный штурм-2018».

поскольку самым распространённым (и абсолютно доминирующим по числу приверженцев) там был суннизм ханафитского мазхаба. Судьба сторонников шиизма зависела, всё же, не от их численности. Более значимыми оказывались инициатива верующих и харизма лидеров, отношения властей и сложившиеся обстоятельства.

Ключевые слова: шииты, Сибирь, Дальний Восток, сунниты, община, мечеть, имам, власть, межрелигиозные отношения.

Alexander Yarkov¹ Alexey Starostin² Anastasiya Nurmagomedova³

¹leading researcher of the Expert Scientific Center for Combating the Ideology of Extremism and Terrorism of the Tyumen State University, Doctor of Historical Sciences. Russian Federation, Tyumen. ayarkov@rambler.ru

²Cand Sci. (Hist.), Associate Professor of the Department of Theology, Ural State Mining University; Associate Professor of the Department of Archeology and Ethnology, Ural Federal University, Yekaterinburg alisheria@mail.ru

³undergraduate of the Department of Theology, Ural State Mining University; Associate Professor of the Department of Archeology and Ethnology, Ural Federal University, Yekaterinburg jamilya_86@mail.ru

SHIITES IN THE ASIAN PART OF RUSSIA

Abstract

The authors examine the history of Shia in the Asian part of Russia. You know: in the modern far East Siberian-Ummah Sunnis make up about 80%. This is, primarily, Tatars, Bashkirs, Kazakhs, karachays, kabardins, Balkars, Circassians, Adyghes, abazins, nogais, islamizirovannaja part of Ossetians and Azerbaijanis, Uzbeks, Turkmen, Kyrgyz, Tajiks (Pamir ethnic groups adhere to ismailism), as well as the majority of Turks. Lower part-Shafeis: Chechens, Ingush and most ethnic groups and ethnic groups of Dagestan. Few adherents of the hanbalitskogo tradition and malikity. There are also media synthesis shafiitskogo kadirijskim with tradition, kuhnt-hadzhijskim mjuridizmom. The number of Shiites more modestly, but their history in Siberia and the far East.

The distinction of directions and thought for Muslims of Siberia and the far East was not always substantial, because the most common (and absolutely dominant in number of adherents) there was a Sunni Hanafi mazhab. The fate of the supporters of the Shia, depend, not on their strength. More significant were the initiative of believers and the charisma of the leaders, the relationship of the authorities and the circumstances. Examples-the history of communities in Sakhalin and in the Baikal region in the late 19th and early 20th century, as well as the conditions under which compliance with their Shia tradition at the beginning of the 21st century.

Keywords: Shiites, Siberia, Far East, Sunnites, community, mosque, imam, power, interreligious relations.

Оказались шииты в Северной Азии в разное время и по различным обстоятельствам. Ныне представлены, в основном, азербайджанцами, тальшами, лезгинами, даргинцами и, реже, курдами. Имеются также исмаилиты, в основном – представители припамирских этнических групп (шугнанцы, рушанцы, сарыкольцы, язгулямцы и др.) из Горно-Бадахшанской автономной области Таджикистана, которые в документах могут проходить как таджики, но себя обобщённо именуемые памирцами. Особый вопрос – так называемые персы. В документах это могло означать как этническую принадлежность, так и подданство Персидской империи. Вероятно, персы оказались среди купцов, побывавших в Сибири еще в Средние века. Приезжали и позже, например, на ярмарки в Енисейск. Известно, что в первой половине XVIII в. в Тюмени и окрестностях Тобольска присутствовали мусульмане с «шиитскими взглядами», о чём свидетельствует рукопись на фарси, принадлежавшая тюменскому бухарцу Хасан-х^баджа бен Мир-'Али-х^баджа. В ней указаны имена 12 шиитских имамов, дано их краткое жизнеописание и места захороненийⁱ. Рукопись переписана 'Алимом бен ахуном кади муллою Максудом в юртах Тоболтуринских в 1741 г.

Вопрос о наличии представителей разных конфессии и ветвлений был важным для органов власти. Так, в опросных листах в 1746 г. звучало: «С турками или персиями оные в вере согласие имеют? Ибо персияне Алея за пророка поставляют, а турки уничтожают», на что получен ответ: «Тюменские бухарцы и татары Алея за пророка не признают»ⁱⁱ.

По мере появления в Сибири, а затем и на Дальнем Востоке представителей других мазхабов суннизма и шиизма различия становились заметнее. Преодолевались они путем компромисса при проведении обрядов, но доминирование ханафитов среди прихожан и служителей культа определяло специфику осуществления духовных практик.

Пополнилось число приверженцев шиизма в XIX в. (особенно после войны с Персией), отражая историю страны и человеческих судеб. Так среди солдат-штрафников оказался на Дальнем Востоке Сулейман Салманов. В 1888 г. он был приговорён к двадцати годам ссылки за отказ посетить священный для шиитов иранский город Мешхед и оскорбление муллы. Он участвовал в Русско-японской войне, и за проявленную храбрость награждён и освобождён от наказания. Женится на сибирячке Ольге (принявшей в исламе имя Фируза) и вернулся с семьёй на родину. Сулейман рассказывал внуку Фарману о Северной Азии, а одну из внучек назвал Амура в честь дальневосточной реки.

В Русско-японской войне участвовало немало шиитов Кавказа, в т. ч. офицеров, отмеченных боевыми наградами за храбрость и верность. Окормляли нуждающихся военные муллы, но шиитского духовенства не было.

Любопытная по составу группа образовалась из маргиналов на Сахалине. Писал о ситуации на том острове А.П. Чехов, но не акцентировал внимание на конфессиональной принадлежностиⁱⁱⁱ. И.В. Потапова заметила: «...основной контингент, пополнявший ряды мусульман Сахалина – каторжные, самые отпетые преступники-рецидивисты с Кавказа, единственным способом оградить от которых западную часть Российской империи было сослать их на далёкий остров, с которого почти невозможно сбежать»^{iv}. Контингент, действительно, специфичен. Там, например, отбывал срок Султан-Фердали-Оглы, который убил единоверца в мечети «в присутствии многих жителей, при совершении убитым молитвы». Туда же был сослан Гази Магомед Курбан Оглы, обвиняемый «в неоднократных побегах из Сибири, сопровождавшихся значительным числом краж».

Этническая и конфессиональная принадлежность точно неизвестна, а из переписи 1897 г. лишь явствует: из 1 843 ссыльных (это 5,43 % от всего населения Сахалина) родным языком 1 523 назвали татарский, а еще 239 чел. указали тюркско-татарский. Это мог быть и какой-то из языков, на котором говорили и шииты. Более точны материалы Главного тюремного управления, поскольку особо фиксировалось поведение уроженцев Кавказа: от начальника Сахалина с 1888 г. поступали ежеквартально отчёты. Судя по ним кавказцы «вели себя одобрительно и ни в чём предосудительном замечены не были»^v.

Несмотря на скудность средств каторжан и уже отбывших наказание поселенцев, ими в поселке Александровском в 1890 г. была построена суннитская мечеть, а вторая, для шиитов, в 1901 г. Облик неизвестен, но один из чиновников заметил: «Виднеются две узкие, круглые башни мечетей... где-то на окраине». Власти делали послабления (хотя численность прихожан была мала для устройства мечети или молитвенного дома), если отмечала позитивные изменения в умах. Шёл, хотя медленно (и не у всех) процесс нравственного оздоровления и возвращения в общество. Иные на том пути поменяли убеждения: в 1892 г. «Гусейн Гасан Оглы (осуждённый Бакинским окружным судом в 1884 г. на 6 лет каторги за убийство, которому в 1889 г. после побега срок увеличен на 4 года) дал подписку: «...убедившись в лживости магометанского вероисповедания и познав от христианства истинного бога и святую веру, решился принять крещение и твёрдо, до самой смерти исповедывать Православную веру...». Южная часть Сахалина после войны отошла к Японии, а ссылка на остров была прекращена, а шиитская община прекратила существование»^{vi}.

Более длительна история общины в Забайкалье, где наряду со ссыльными существенным оказалось число военных. Появлялись и гражданские лица. И всё же, как и на Сахалине, оказался дисбаланс: в 1897 г. на 1 000 мусульман приходилось 530 мусульманок. Но сюда легче, чем на Сахалин, было привезти избранниц с мест исхода.

Неофициальная община шиитов возникла в Чите ещё в 1880-х гг. под окормлением Аль-Кербалая-Кегримана-оглы (Кигриманова). Её могли, гипотетически, посещать офицеры Али-Ага Исмаил-Ага оглы Шихлинский и Самедбек Садыхбек оглы Мехмандаров, которые служили в г. Нерчинске – в 300 км от Читы. По крайней мере, рождение сына Шихлинский обязан был зарегистрировать муллу. Тот проживал в Чите на улице Якутской в собственном доме, где проводил собрания и обряды.

Ситуация с официальным признанием и строительством отдельной мечети исправилась только с появлением в 1904–1905 гг. нового российского законодательства о культах^{vii}. На этой «волне» в письме 6.02.1907 г. к военному губернатору М. Эбелеву глава Закавказского шиитского духовного правления шейх-уль-ислам А. Анунд-Заде попросил узаконить статус Аль-Кербалая-Кегримана-оглы. Шиитское

правление признало «глубокую нравственность» муллы: «Лицо это достойно знает службу нашего исповедания» и «несёт свою должность без всякого вознаграждения со стороны прихода».

Мулла 27.07.1907 г. утверждён областным правлением, а испытания на это звание он выдержал в 1908 г. В том же году община попросила зарегистрировать приход. Рассмотрев ходатайство, военный губернатор обратился в российский МИД, откуда 30.11.1908 г. получен ответ: «Уведомляем Ваше Превосходительство, что мы не встречаем препятствий к дозволению проживающим в Чите магометанам шиитского учения учредить в сем городе магометанский приход, но с тем чтобы последний в порядке управления своего... состоял в непосредственном ведении местного областного правления».

Собрания стали, и уже официально, проходить с 1.01.1909 г. по прежнему адресу – в доме Кигриманова. Это, очевидно, насторожило суннитов. И уже в конце того же месяца в письме шиитской общины к местному полицмейстеру отмечено: «Нам стало известно, что мусульмане суннитского толка подали Вашему Высокоблагородию прошение, в коем изложили, что нет никакой разницы между исповеданиями Шиита и Сунна, а потому и нет основания для учреждения в Чите особого прихода шиитов с муллой и молельней... Таковые объяснения неправильны: между вероучениями шиитов и суннитов большая разница. Эти два вероучения хотя и магометанские, но во многом не сходятся между собой»^{viii}.

Пытаясь разрешить назревающий конфликт и развеять собственные сомнения, руководство области, проконсультировавшись с Закавказским шиитским духовным правлением и ОМДС, сохранило за шиитами Читы право на отдельный приход^{ix}.

Окрепнув финансово и морально, в 1912 г. община выступила с инициативой строительства мечети на улице Бульварной, а в 1913 г. духовный лидер обратился к военному губернатору А. Кияшко с ходатайством о разрешении сбора пожертвований на постройку^x. Предвидя очередные возражения суннитов, губернатор ответил: «Принимая во внимание, что на построение мечети в Чите не имеется согласия Закавказского шиитского духовного правления, и что число магометан-шиитов в городе Чите не соответствует требованиям 155 статьи Устава строительного, вышеприведённое ходатайство муллы Кигриманова, как не отвечающее требованиям закона, мною оставлено без внимания».

Правила, действительно, определяли, что в приходе должно состоять не менее 200 чел., но и в других районах Сибири и Дальнего Востока на такие ограничения не обращали внимания, если не существовало препятствий иного свойства. Более того, пример самоорганизации сахалинских шиитов, куда как более малочисленных и ограниченных в гражданских правах, показывал – препятствие существовало лишь в виде мнения суннитского большинства Читы^{xi}.

«Раздрай» среди мусульман беспокоил и местных богословов. Поселившись в Константинополе, сибирский бухарец А.Г. Ибрагимов в 1910 г. в журнале «Сирати мустахим» в статье «Панисламизм» призвал «исправлять ошибки прошлого» и объединять усилия: «Если бы Персия действовала солидарно с Турцией, то Россия не могла бы иметь никаких интересов по отношению к этим государствам. Поэтому единение необходимо. Если султан – голова тела, то остальные мусульмане – суть члены его. Ученые мусульмане, мусульмане-солдаты и, вообще, каждый мусульманин является частью этого общего тела... Персия, Марокко, Афганистан, Бухара – все это мусульманские государства. Они обязаны, как один человек отражать натиски врагов нашей религии».

Отринем антироссийскую риторику автора, сосредоточив внимание на оценке межконфессиональной ситуации. В Персии, известно, большинство мусульман исповедовало шиизм. Суннит Ибрагимов предложил единоверцам: «Морально связать себя с единственным защитником Ислама, с турецким халифатом». Вряд ли вдохновила шиитов подобная перспектива. Они, не признавая Омейядов, Аббасидов, Османов в качестве халифов правоверных, отнеслись к подобной идее безразлично. Ибрагимов называл поднятый державами «Персидский вопрос» возмутительным и призывал суннитов и шиитов покончить с давними ссорами, которые играют на руку врагам ислама^{xii}.

В годы Первой мировой войны в Восточной Сибири находилось немало подданных Персидской и Турецкой империй, в основном военнопленных и интернированных, среди которых оказались и сторонники шиизма. К ним, очевидно, относился и Ал-Кадири (Сеид Сиддик-паша Элкадири) – бывший офицер Генштаба Турецкой Армии.

Начавшаяся Гражданская война «перемолола» в сибирско-дальневосточном социуме прежние группы и тенденции, сформировав новые. В конце 1917 г. в свите атамана Г.М. Семёнова появился упомянутый Элькадири. Как вспоминал сам атаман, то был: «...освобождён из лагеря в Даурии и поступил на службу в мой штаб в качестве добровольца. Впоследствии он связался со своими родными в Багдаде, и вскоре после этого я получил письмо из великобританского посольства в Пекине с просьбой не задерживать в Сибири принца Элькадири и дать ему возможность выехать в Пекин, откуда он будет отправлен на

родину. Я предложил принцу немедленно выехать в Пекин, но он, как истинный рыцарь долга и чести, отказался воспользоваться моим предложением и просил разрешить ему остаться со мной до конца борьбы с большевиками»^{xiii}.

В своих воспоминаниях читинский священник Филофей, состоявший при Семёнове, приводит несколько иную версию: «В течение нескольких месяцев в Чите находилась одна особа, о существовании которой знало только несколько офицеров. Этой особой был арабский князь Ал-Кадири. Князь этот жил у Семёнова в гостинице, где последний учил его, как нужно вести пропаганду среди арабов... Я знаю, что князь Ал-Кадири вскоре выехал из Читы к себе на родину. С ним вместе должны были выехать два-три офицера Семёнова. По дороге на родину он должен был задержаться на некоторое время в Персии, где находились агенты Семёнова, а также и в других местностях, где должен был проводить пропагандистскую деятельность»^{xiv}.

Возможности и интересы шиитов старались учесть и другие лидеры Белого движения. Так, в декабре 1919 г. Р.Ф. Унгерн-Штернберг приказал не проводить военные занятия из-за главного праздника шиитов – Дня Ашуры. Это явное свидетельство значительного числа приверженцев этой религии в частях Забайкалья. Поддержка шиитской идентичности Г.М. Семёновым и Р.Ф. Унгерн-Штернбергом отвечала их совместному плану создания «Срединного государства» и Лиги восточных народов^{xv}. Амбиции у генералов разыгрались, но Гражданская война уже завершалась на Дальнем Востоке (окончательно в 1923 г.), а разгромленные белые ушли за границу. Затем их разбросало по свету.

Последующие десятилетия стали для советских людей временем ухода религиозной жизни на уровень семьи. Теряющиеся связи с центрами ислама, недостаток богословских кадров и отсутствие упорядоченных знаний в виде фетв и богословских трудов приводили к «капсулизации» уммы. Ориентиром стали служить общепризнанные нравственные нормы, представления об идеальном, предания и авторитет «сведущих», а также свои и принятые извне традиции. Органы власти эти традиции «изучали», а «изучив» - наказывали. В Сибирь в 1930-е гг. были сосланы сведущие – ишаны и пиры^{xvi}, которые являлись связующим звеном с имамом всех исмаилитов мира Ага-Ханом. Никто из «путешественников поневоле» на Памир не вернулся...

С 1960-х гг. в Сибирь и на Дальний Восток устремляется большое число жителей Северного Кавказа и Средней Азии, в т. ч. оставшиеся после службы в армии, направленные по оргнабору или после окончания учебных заведений. У иных существовали и личные интересы. Например, Ф.К. Салманов попросился по распределению туда, где его ссыльный дед нашёл свою «вторую половину». Став крупным хозяйственным руководителем и членом КПСС, Ф.К. Салманов не забывал о религии и этнических традициях. Показательны его воспоминания: «21 марта 1961 года, на мой любимый азербайджанский праздник – Новруз Байрам, первая скважина в районе селения Мегион дала фонтан нефти. Я прыгал и кричал: «Мы победили!»^{xvii}.

Имея финансовые возможности, он с начала 1990-х гг. не отказывал в помощи общинам верующих разных конфессий, принципиально не выделяя шиитов, хотя помнил о своём происхождении.

Тогда активно шёл процесс реисламизации по всей России. В Азиатской части страны пребывавшие мигранты заняли свое место в экономике и социальной жизни, переформатировав облик некоторых общин^{xviii}. Предпринимались попытки самоорганизации в местах компактного проживания шиитов и последующей регистрации. Например, в г. Хабаровске они организовали на базе региональной общественной организации «Научно-культурный центр "Ахли-Бейт"» отдельную общину, которая ныне действует в качестве независимой религиозной группы, имея собственное молитвенное помещение.^{xix} В 1996 г. возникла крупная община в г. Красноярске, возглавляемая Муталибом Фазил-оглы Ибишовым^{xx}. Появились группы (например, в г. Сургуте) и организации шиитов (например, в г. Зея).

По мнению части улемов и многих исламоведов, различаясь по теологическим вопросам, а также по некоторым обрядам, все группы мусульман Сибири и Дальнего Востока являются «законными», а конфликты могут быть преодолены только за счёт диалога и признания различий, выработанных на местах исхода (в течение длительного времени) и нынешнего пребывания.

На этом фоне любопытна история «рождения и смерти» Национальной организации русских мусульман (НОРМ). Она была создана в июне 2004 г. на съезде «Организации русских мусульман» в Омске. По словам НОРМовцев, одной из их целей являлось формирование некоего «субэтноса» – русских мусульман. Но уже в 2005—2006 гг. эту организацию покинула шиитская часть, которой руководил Тарас (Абдуль-Карим) Черниенко. В декабре 2006 г. Совет (шура) НОРМ вообще постановил исключить из организации шиитскую секцию и исповедовать только суннитский ислам и маликитский мазаб^{xxi}.

Интересна история исповедания шиитского вероучения в привлекательном для мигрантов регионе – Тюменской области. Иногда это «напрягало» тех, кто анализировал ситуацию. Так, по мнению председателя Совета начальников органов ФСБ России в УрФО Б. Козиненко (2006) межконфессиональный конфликт мог разрастись, когда: «В ближайшее время в Тюменской области, возможно, начнется оформление духовного управления шиитов»^{xxii}.

Опасения не оправдались – конфликта не возникло, а у верующих всех конфессий хватило разума и такта не навязывать своего мировоззрения. Хотя у памирцев, что исповедуют низаритскую (агаханидскую) ветвь исмаилизма, много заимствований из арийских религий, которые существовали до принятия горцами ислама. Впрочем, совершение исмаилитами пятикратных намазов (а не двукратные, что ранее практиковалось) в 2008 г. фактически санкционировано Ага-Ханом IV.

Представители исмаилитского ответвления шиизма имеют лишь в Екатеринбурге свой признанный центр – Региональную общественную организацию «Дидор»^{xxiii}, тогда как в Сибири и на Дальнем Востоке подобных структур нет – памирцы там разобщены.

Увеличения числа приверженцев шиизма происходило не только за счёт притока мигрантов. Так, некоторые приезжие лезгины, даргинцы, азербайджанцы могли рассматривать «временные» браки с местными жительницами как разрешенные их догматикой. Показательно, что иные из русских сибирячек рожали в подобном браке детей, давали им мусульманские имена. Относительно немногие из этих женщин приняли ислам в шиитском варианте, но вот дети от этих браков уже пришли в общины отцов.

Определённая сложность ситуации связана с неразделимостью (в представлении шиитов) духовной и светской власти, отчасти и стремлением реализовать заветы аятоллы Хомейни, призывавшего к образованию халифата при лидерстве этого течения, тогда как иные ученые считали: шиитский ислам аполитичнее, чем суннитский^{xxiv}. И здесь нельзя не заметить, что среди отправившихся воевать на Ближний Восток жителей Сибири и Дальнего Востока есть выходцы из семей, предки которых исповедовали шиизм, но неопиты (бывшие стихийные атеисты) приняли суннизм в салафитском варианте^{xxv}.

Однако это редкость. Большая часть проживающих в Сибири и на Дальнем Востоке шиитов – азербайджанцы. Процент активно практикующих религию (с соблюдением всех требуемых предписаний) среди них относительно невелик. Тем не менее, религиозно активное меньшинство ведет призыв среди своих соотечественников с тем, чтобы вернуть их в лоно религии.

Формирование шиитских сообществ проходило первоначально скрытно – по квартирам в Тюмени, Сургуте, Лангепасе, куда приглашали людей, сведущих в религии, в т. ч. приезжих из Дагестана и Азербайджана наставников. Не выявлено бытование шиитского института хумса ($\frac{1}{5}$ годового дохода), но помощь единоверцам оказывается. Главное препятствие – дисперсность проживания и, при отсутствии тогда Интернета, слабые коммуникативные связи.

Появились финансовые возможности и, стремясь преодолеть противоречия, для всех мусульман (шиитов и суннитов), в 1998 г. М. Бекмеевым – уроженцем Норильска построена самая северная в мире мечеть «Нурд-камаль». Местные власти поддерживали эти тенденции, хотя все 1990-е гг. предпринимались попытки построить в Сибири и на Дальнем Востоке шиитские мечети и/или молитвенные дома. Кое-где это удалось это сделать, например, в уже упоминавшийся г. Хабаровск.

Собственную шиитскую мечеть (её община не имеет статуса религиозной организации) удалось построить в 2010 г. в г. Мыски (улица Кирзаводская, д. 3). Она действует при Кемеровской региональной общественной организации «Азербайджанская община "Содружество"» (где председателем Совета является Ф.Ш. Касумов).

Одноэтажная мечеть с двумя минаретами сооружена из красного кирпича. Она разделена на мужской и женский молельные залы, кухню и прихожую. Мужской зал разделен на три части символическими полуколоннами. Молельный зал украшен коврами и тканями с каллиграфией на арабском языке и фарси, восхваляющими Аллаха, Али, Хасана и Хусейна. В другом отдельно стоящем здании размещена кухня и трапезная, в которой проходят обеды по случаю торжественных и траурных мероприятий. Община не имеет статуса религиозной организации. В третьем отдельно стоящем здании размещаются гараж, жилые, административные помещения и тахаратхана. По данным на 2016 г. пятничное богослужение посещало от 60 до 150 чел., а праздничные – до 400. Религиозные службы проводил М.М. Талыбов.

А с 2013 г., уже консолидированные, тюменские шииты-джафариты (костяк общины составляют азербайджанцы и талыши) проводили свои мероприятия (в т. ч. День Ашуры) вместе с суннитами.

Молельным домом (ул. Усадебная, 87, ДНТ «Геолог»-3, ул. Смородиновая, 5 «в») шииты обзавелись в 2016 г. Это деревянный двухэтажный дом из брусев. На первом этаже размещается молельный зал и

раздевалка. На втором этаже – складские и подсобные помещения. Стены молельного зала обшиты лакированными досками, украшены характерными для шиитских мечетей символикой с прославлением имама Али и дома Алидов. Хутба произносится на азербайджанском языке.

По пятницам собирается свыше 30 чел., на Ураза- и Курбан-Байрам до 100 чел. Для верующих проводятся занятия по основам ислама по вторникам, четвергам и субботам по два часа со времени вечернего намаза. Председатель общины является Панах Адыш оглы Агаджанов, а имамом – Рамин Рустам оглы Джафаров. Имам десять лет проучился в международном университете «Аль Мустафа» в Иране, имеет титул «худжатуль ислам».^{xxvi}

Шиитские общины в той или иной мере сотрудничают с представительством иранского международного университета «Аль Мустафа» в Москве, получая отсюда религиозную литературу. Однако, в большей степени они ориентируются на Управление мусульман Кавказа, возглавляемое шейхуль-исламом Гаджи Аллашукюр Гуммет оглы Пашазаде.

Заметим, что некоторые лидеры и активисты суннитских общин Сибири в последние годы стали посещать Исламскую Республику Иран, выстраивая отношения с тамошней светской и духовной (часто в том государстве это синонимично) властью. Претензии же отдельных представителей суннитского или шиитского течения друг к другу идеологического и личного характера приводят к распространению недостоверной информации. Это, в свою очередь, ухудшает коммуникацию и увеличивает напряженность, но такие явления, как правило, единичны. В основном такие претензии предъявляют сторонники салафитской доктрины, что в случае документирования со стороны правоохранительных органов заканчивается возбуждением против них уголовных дел по 282 статье УК РФ.

Основная же масса верующих мусульман суннитов и шиитов сосуществуют вполне мирно и бесконфликтно. Это объясняется тем, что шииты полноценно вписались в сложное этноконфессиональное пространство Азиатской части Российской Федерации, а в настоящее время стараются держаться автономно и не занимаются активным распространением своей идеологии.

Список использованной литературы

1. Алишина Х.Ч. Семантическая и генетическая дистрибуция истории ономастиконо средневековых памятников письменности // *Тюркские народы: материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири»*. Тобольск; Омск, 2002.
2. Баринов И.А. Взаимоотношения шиитов и суннитов в Восточном Забайкалье (1907–1909 гг.) // *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение*. 2012. № 1 (8). С. 221-225.
3. Для мусульманина не знать хотя бы суру «Фатиха» стыдно // *Исламский край*. 2009. июль.
4. Ибрагимов С.Д. *Генерал Али Ага Шихлинский. (Жизнь и деятельность)*. Баку, 1975.
5. Интервью с П.А. Агаджановым в г. Тюмени 11.02.2018 г. // *Полевые материалы А.Н. Старостина*.
6. Интервью с Ф.Ш. Касумовым и М.М. Талыбовым в г. Мыски Кемеровской области 10.08.2016 г. // *Полевые материалы А.Н. Старостина*
7. Исламовед проехался по мечетям Тюмени // *Муслим-инфо (Тюмень)*. 2018. № 2 (77) февраль.
8. Исмаилов Э.Э. *Георгиевские кавалеры – азербайджанцы*. М., 2005. С. 130-137.
9. Кабузан В.М. *Дальневосточный край в XVII – начале XX в.: историко-демограф. очерк*. М., 1985.
10. Кальмина Л.В. Этническая политика самодержавия и некоренные этнические группы в Байкальском регионе. // *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2009. № 10. С. 96-101.
11. Кириллов И.И. *Очерки истории Восточного Забайкалья. Читинская область. Т. 1. Чита, 2007. С. 131*
12. Константинова Н.Н. «Не может произойти соблазна в вере...» // *Забайкалье: наука, культура, жизнь*. 2003. № 5. С. 42.
13. Курганскому террористу вынесли приговор. URL: <http://uralpolit.ru/article/kurgan/29-08-2017/118627> (дата обращения: 15.07.2018)
14. Лобанов В.Г. *Старая Чита. Чита, 2001. С. 149*
15. Малащенко А.В., Старостин А.Н. *Ислам на российском Дальнем Востоке // Россия в глобальной политике*. 2016. Т. 14. № 4. С. 196-212.
16. Мечети и мусульманские организации Тюмени // *Муслим-инфо (Тюмень)*. 2018. №1 (76) февраль.
17. Осетинский О. Если бы я был Бен Ладеном... // *Известия*. 2002. 3 октября.
18. *Откровения отца Филофея // В.В. Маркович, Три атамана*. М., 2003. С. 226.
19. *Перинов В.В. Мусульмане в Забайкалье: середина XIX века – 1917 год: автореф. дисс. к. ист. н. Улан-Удэ, 2010.*

20.Потапова, Н. В. Вероисповедная политика Российской империи и религиозная жизнь Дальнего Востока во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Сахалина): монография / Н. В. Потапова. Южно-Сахалинск, 2009.

21.Россия – это разноцветие культур. URL: <http://www.edinros-zaural.ru/rossiya-eto-raznocvete-kultur.html> (дата обращения: 15.07.2018)

22.Салманов Ф.К. Сибирь – судьба моя. М., 1988.

23.Семёнов Г.М. О себе (Воспоминания, мысли и выводы). М., 1999. С. 94.

24.Силантьев Р.А. Ислам в современной России: энциклопедия. М., 2008. С. 479.

25.Старостин А.Н. По мусульманским общинам Урала и Сибири. Материалы к курсу «Краеведение: история ислама на Урале». Екатеринбург: УГГУ, 2015. 132 с.

26.Тоценко Ж.Т. Теократия: фантом или реальность? М., 2007.

27.Трофимова О.В. Ведомость Тюменской воеводской канцелярии 1746 года как источник по этнической истории татар // Тумашевские чтения: актуальные проблемы тюркологии: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 80-летию акад. Д.Г. Тумашевой. Тюмень, 2007. С. 208.

28.Чехов А.П. Остров Сахалин (из путевых записок). Южно-Сахалинск, 1995.

29.Шохуморов А. Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма / отв. ред. Н.М. Емельянова. М.: ИВ РАН; Душанбе: ИВ АНТ, 2008. 128 с.

30.Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУ). Ф. И-461. Оп. 1. Д. 1260.

УДК 930

ГРНТИ 03.01.03

*Dayrabayeva A.E.*¹

¹candidate of historical sciences, associate professor,

*Shormanova A.K.*²

²candidate of historical sciences, Abay Kazakh national pedagogical university

QUASI-STATES AT THE PRESENT STAGE

Abstract

The changes in the relations of the people and the states happening in the first decades of the XXI century considerably influence earlier accepted mankind tenor of life. Cardinal changes in economy, policy, social structure, progress in the scientific and technical sphere play a significant role in formation of new type of thinking of a human civilization, etc. In this article modern position of again proclaimed states is considered. The problem is connected with the fact that the status of a number of the states as independent is not recognized as the international community, the quasi-states which thereby received the name.

Among such states it is necessary to pay attention on such as the Turkish Republic of Northern Cyprus, Abkhazia, South Ossetia, etc. These states are defined as quasi-states. In the last decades growth of emergence of the new states on the world scene owing to cardinal changes in the system of world order accelerated. Currently quasi-states are an integral part of modern world politics.

Keywords: state, people, economy, policy, international community, world order, world politics

¹Дайрабаева А.Е.

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,

²Шорманова А.К.

² тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ КВАЗИ МЕМЛЕКЕТТЕР

Андатпа

XXI ғасырдың алғашқы онжылдықтарында өтетін халықтар мен мемлекеттердің қарым-қатынастарындағы өзгерістер адамзаттың қалыптасқан өмір салтына айтарлықтай әсер етеді. Экономиканың, саясаттың, әлеуметтік құрылымның, ғылыми-техникалық прогресс саласындағы түбегейлі өзгерістер адамзат өркениетінің жаңа түрін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл мақала жаңадан жарияланған мемлекеттердің қазіргі жағдайы қарастырылады. Бұл мәселе бірқатар мемлекеттердің тәуелсіз мемлекеттер ретінде мәртебесі әлемдік қауымдастықпен танылмайтындығына байланысты, квазимемлекеттік деп аталуында.

Мұндай мемлекеттер арасында Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, Абхазия, Оңтүстік Осетия және т.б. сияқты мемлекеттерге назар аудару қажет. Бұл мемлекеттер квази-штаттар ретінде анықталады. Соңғы онжылдықтарда әлемдік деңгейдегі жаңа мемлекеттердің пайда болуы әлемдік тәртіптің түбегейлі өзгеруі нәтижесінде жеделдетілді. Бүгінгі күні квази-мемлекеттер қазіргі заманғы әлемдік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады.

Түйін сөздер: мемлекет, халық, экономика, саясат, әлемдік қауымдастық, әлемдік жүйе, әлемдік саясат

Дайрабаева А.Е. ¹

¹ кандидат исторических наук, доцент,

Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Шорманова А.К. ²

² кандидат исторических наук, *Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

КВАЗИГОСУДАРСТВА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

Перемены в отношениях народов и государств, происходящие в первые десятилетия XXI столетия значительно влияют на ранее принятый уклад жизни человечества. Кардинальные изменения в экономике, политике, социальной структуре, прогресс в научно-технической сфере играют значительную роль в формировании нового типа мышления человеческой цивилизации и т.д. В данной статье рассматривается современное положение вновь провозглашенных государств. Это проблема связана с тем, что статус ряда государств как независимые не признается мировым сообществом, тем самым получившие название квазигосударства.

Среди таких государств следует обратить внимание на такие как Турецкая Республика Северного Кипра, Абхазия, Южная Осетия и др. Эти государства определяются как квазигосударства. В последние десятилетия ускорился рост появления новых государств на мировой арене вследствие кардинальных изменений в системе мироустройства. На настоящий момент квазигосударства являются неотъемлемой частью современной мировой политики.

Ключевые слова: государство, народ, экономика, политика, мировое сообщество, мироустройство, мировая политика

In the 21st century on the world map appeared many states which are not recognized by the international community. Now two states gained the international legal recognition. Those are East Timor and South Sudan. The international recognition came with acceptance of those to ranks of full members of the UN in 2002 and 2011 respectively. Entry into the United Nations for other quasi-states is represented a cherished dream for the personal reasons of each of the countries. With the actual control of the territory carry the Turkish Republic of Northern Cyprus, Abkhazia, South Ossetia, Abkhazia to the category of partially recognized states. The Republic of China, the Sahrawi Arab Democratic Republic, the state of Palestine, the Republic of Kosovo treat partially recognized

states controlling a part of the territory with a claim for it. The group of quasi-states includes the Dnestr Moldavian Republic, the Nagorno-Karabakh Republic, Somaliland, the Islamic State, the Donetsk People's Republic, the Lugansk People's Republic. Consideration of Taiwan, the Kosovo's conflict and quasi-states in the former Soviet Union is an example of emergence and existence of quasi-states in modern realities.

The problem of Taiwan has very specific and interesting conflict for the reason that the population of China on the continent and Taiwan uniformly, that is treat to one ethnic group. The question of non-recognition of Taiwan has especially political character. The government of the People's Republic of China does not recognize independence of this formation, does not maintain diplomatic relations with the states recognizing the Republic of China and also includes Taiwan in the list of the provinces. For example, in the book by Dobronravin "Modernization on a roadside: survival and development of quasi-states in XX - the beginning of the 21st century", was mentioned that the Russian Federation maintaining the relations with Taiwan in the sphere economic, sending letters to the Republic of China, specified in the address "the People's Republic of China, province Taipei", for the reasons given above the relations [1]. Despite it Taiwan states that it adheres to policy of "one China", at the same time emphasizing that this China is operated by "two governments in the divided country".

It would be right to consider that the population of the People's Republic of China and Taiwan is the one nation, and would be logical to consider that the nation in everyday occurrences seeks for reunion. However, within the matter, this rule does not work. The contrast of social and economic, political systems, the difference of the standard of living of two societies is the reason for that.

Problem of Kosovo and Metokhiya – one of examples of extreme complexity of the territorial-national conflicts. Both Serbians, and the Albanians living in this territory consider this earth [2].

During the present period of time of Kosovo recognized 56% of member states of the UN. However for admission of Kosovo in full members of the organization, not exchange needs to collect 2/3 votes, considering lack of the veto of one of permanent members of the UN [3].

The Kosovo's conflict is one of components of a series of the conflicts in the Balkans. Inherently, the conflict in Kosovo began as the internal conflict between separatists of the Province of Kosovo and Metokhiya and the power of Yugoslavia. Owing to transition of the Kosovo's conflict to the international level, positions of four powers of Western Europe strongly approached [4]

One of bright flashes, the brought world to creation of a new world order, the crash of the USSR was. As a result of disintegration of the USSR at the end of the second millennium, there passed the wave of the local conflicts in the territory of the former federal republics which led to emergence on the international scene of the states which are partially recognized by the international community.

Owing to disintegration of the socialist camp and also the "parade of independence" which followed it, the system of the international relations gained the character which is very destabilizing a world order.

The Russian researcher S.M. Markedonov noted that, locks for free floating of "young democracies" which ideology was based on the principle of ethno national self-determination that led to ethno political conflicts against the background of obvious weakening of the regional leader – the Russian Federation opened. The most striking examples it is possible to call the conflicts which arose in the territory of South Caucasus [5].

According to opinion Russian A.G. Dugin's geopolitics, application of the doctrine of "post-imperial legitimacy" at disintegration of a socialist system led to the fact that its internal, administrative components received "full-fledged legal status irrespective of whether this education meets criterion of the full-fledged state or not". As a result of reduction of this doctrine in the framework of modern realities, quasi-states which arose in the territory of the former Soviet Union appeared beyond the scope of international legal legality [5].

In other words, as a result of loss of civil identity in the territory of the former unions, to these states the thought of ethnic identity of territorial aspect came.

In this context the birth of quasi-states, in fact, represents flight to "the earth": "the earth" becomes the central element of new ethnic identity. From now on only the ethnos is allocated with the rights of the Supreme owner and manager of the earth" [5].

In more detail, it is possible to consider a question on the example of quasi-states of the former Soviet Union.

Currently Transnistria and Nagorno-Karabakh remain completely unrecognized, independence of Abkhazia and South Ossetia was recognized by Russia in 2008 and several more countries later.

The cardinal changes in the relations of the people and the states happening in the first decades of the XXI century radically change earlier accepted mankind tenor of life. Changes in economy, policy, social structure, progress in the scientific and technical sphere, etc. play a significant role in formation of new type of thinking of a human civilization.

In the last decades growth of emergence of the new states on the world scene in a consequence of cardinal changes in the system of world order accelerated.

Currently quasi-states are an integral part of modern world politics.

Consideration of a phenomenon of quasi-states in theoretical aspect leads to an unambiguous conclusion that despite the solid theoretical baggage which is saved up generally foreign researchers, the sharp debatable nature of a problem, keen interest from outside not only scientific, but also political circles to it, it is impossible to come to a uniform denominator in international and political perception of the states so far. Any situation with recognition/non-recognition of again formed territories lies in the plane historical, political, cultural, economic, religious, social, geopolitical or some was still a context. There is no universal approach to a solution of the problem of quasi-states still, as cause's existence of the term "phenomenon" applicable in it.

The question of the scientific and categorical device of a problem as well as phenomenon in general, is in a stage of consideration and discussions. There are many names of the states which do not have recognition. Quasi-states are called "stateless territories", "the unrecognized states", "gray zones", "the insurgent states", etc. However in each of interpretations that actually is also reflected in above-mentioned concepts, there are certain conditions for classification of the states. Uniform approach of universal character to a question of a name it is not developed yet. Researchers until now hold active discussions for the choice of the most exact term reflecting international and political reality of existence of quasi-states.

The legal aspect of perception of a question has similar situation. Principles of self-determination of the people and territorial integrity cause furious fights on the present moment. The reason consists not in a contradiction of two principles of the right, but in interpretations of conditions and also political system of the world. Besides the above conditions the positions of the countries arising as a result the differences of interests and escalating players in force on a world chessboard play an essential role. Practical approach to a solution is also ambiguous. Apparently, quasi-states are absolutely great from each other. They are various in the status, economic level of development, a geographical location, political stability, etc.

Occasions and the reasons of emergence of data of the states are similar in many respects: emergence of separatist sentiments, kindling of hostility between the people, ethnic disagreements, a difference in understanding of world order, aspiration to formation of own earth which accessory is considered within the interests of the states, based on the historical forerunner, a tendency to secession, etc. On the present two states, East Timor and South Sudan fighting for office and recognition of independence are recognized. But their situation in spite of the fact that they achieved so desired objective — recognition of the international community leaves much to be desired. Obtaining independence does not hide under itself a gift in the form of sharp improvement of a state at all. Recognition gives only the chance to formation of the state in aspects of precepts of law. Thus, the states should lay hopes for own forces, without waiting for the benefits which are on a silver platter from the rest of the world. Therefore, the states need to think seriously of a question of how to codify such norms as: "recognition", "non-recognition of the state"; to decide on interpretation of such concepts as: "unrecognized political education", "people". Unrecognized political education represents the passing type of political education with steady tendencies to finding of the status of the sovereign participant of the interstate relations (because of the gaps stated above in the right). Recognition of "quasi-state" does not fit into an outline of modern international law for the reason that such political education declared the independence contrary to the imperative principles of international law: sovereign equality of the state, territorial integrity of the state, inviolability of borders of the state.

Experts in the field of international law have to be concerned by position of the natural persons living in the territory of the unrecognized state, it is known that the state is not only management personnel, but, first of all, people, many of which became hostages of current situation. In view of the fact that the parent state does not exercise control over the territory of "the self-proclaimed state", and the last in most cases only declares the ability of ensuring due protection of human rights, the states need to develop international legal tools for protection of the population of such illegitimate education.

Thus, studying of quasi-states requires bigger attention as from political scientists, representatives of international and political science and lawyers, and political practicing, in many respects on opinion of which the destiny not just territories, but people, on them living depends.

1 *Добронравин Н. А. Модернизация на обочине: выживание и развитие квазигосударств в XX — начале XXI века. СПб.: Изд-во Европейского университета в С.-Петербурге, 2013.*

2 *Терзич С. Историческая подоплека событий в Косово и Метохии //Обозреватель. – 1998. – № 10.*

3 *Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). – М., 2001.*

4 Тренин Д., Степанова Е. Косово: международные аспекты кризиса /Московский Центр Карнеги. – Гендальф, 1999.

5 Маркедонов С. Де-факто образования постсоветского пространства: двадцать лет государственного строительства// Институт Кавказа. Ереван, 2012 / <http://www.c-i.am/wp-content/uploads/2012/04/CI-RP5/>

УДК 798-11
ГРНТИ 03.09.03

Қалқаман Тұрсынұлы Жұмағұлов¹

¹т. г. д., профессор, академик, Геттинген университетінің (Германия) Құрметті профессоры, тарих, археология және этнология факультеті, әл-Фараби ат. ҚазҰУ., Дүние жүзі тарихын зерттеу бойынша Республикалық ғылыми зерттеу орталығының директоры

Альдибекова Айгерим Ериковна²

² - курс магистрант, тарих, археология және этнология факультеті, әл-Фараби ат. ҚазҰУ

Н. МАКИАВЕЛЛИДІҢ ФЛОРЕНЦИЯ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Никколо Макиавеллидің Флоренция тарихындағы жоғарғы үкімет билігіне, қоғамға, мәдениет пен дінге деген жаңа ойлары - қайта өрлеу дәуіріндегі саяси - әлеуметтік өзгерістер, экономикалық, капиталистік қатынастарының дамуы, адамдардың бас бостандығы мәнінің, ұлттық сезімнің жандануын туғызады. «Флоренция тарихы» шамамен бес жүз жыл бұрын жазылғанымен әлі күнге дейін терең мәнге толы. Макиавелли Рим республикасы мен Флоренцияның арасында тарихи параллельді жүргізеді. Ежелгі Римде аралас билік – халық пен ақсүйектердің арасындағы күрес пен келіссөздер бола тұра, аграрлық құқық айналасындағы қақтығыстар салдарынан республиканың құлауына алып келді. Флоренция тарихында қарапайым халық - популярлар және елеулі адамдар - нобилер арасындағы кекілжіндер ең басынан ымырасыз мінез тудырған бұл даудамай, Флоренция республикасының әлсіздігін көрсетті. Оның мазмұны - Ренессанс дәуірінің кернеуі бар драматизмін - ұлы көтерілістер мен құлдырау, ұлы тұлғаларға толы.

Түйін сөздер: мемлекет, билеуші, демократия, республика, популяр, нобилер.

¹Калкаман Турсунович Жумагулов

¹д. и. н., профессор, академик, факультета истории, археологии и этнологии, КазНУ им. аль-Фараби., почетный профессор Геттингенского университета (Германия), директор Республиканского научно- исследовательского центра по изучению всемирной истории

²Альдибекова Айгерим Ериковна

²магистрант 2 - курса, факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД МАКИАВЕЛЛИ ОБ ИСТОРИИ ФЛОРЕНЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается взгляды Н.Макиавелли об истории Флоренции, от зарождения итальянской средневековой цивилизации до конца XV века. Взгляды об высшей власти, общества, религии, культуры и новой мысли - в эпоху возрождения социально - политических изменений, экономических, развитие капиталистических отношений, сущности и свободы людей, вызывает активизацию национального сознания. Хоть и «История Флоренции» написано примерно пятьсот лет назад, до сих пор полна глубокого значения. Макиавелли удивительно красочно воссоздает исторические события, он приводит историческую параллель между Римской республикой и Флоренцией. В древнем Риме смешанная власть

– борьба между народом и знатью, из-за конфликтов вокруг аграрного права, в результате привело к падению республики. И в Флоренции между бескомпромиссной борьбой простого народа и знатных людей - популяров и нобии показали уязвимость республики. В его содержании полно драматизма эпохи Ренессанс - великих людей, восстании и падении.

Ключевые слова: государство, правитель, демократия, республика, популяры, нобии.

¹*Kalkaman Tursunovich Zhumagulov*

¹*doctor of historical sciences, professor, academician, faculty of history, archeology and ethnology, Kazakh National university named after Al-Farabi., honorable professor, University of Göttingen (Germany), director of the republican research center for the study of world history*

²*Aldibekova Aigerim Erikovna*

²*Master student, faculty of history, archeology and ethnology KazNU named after al-Farabi*

HISTORICAL VIEW OF MACIAVELLI ABOUT THE HISTORY OF FLORENCE

Abstract

The article being considered the views of N.Machiavelli about the history of Florence, from the birth of the Italian medieval civilization to the end of the XV century. Views on higher authority, society, religion, culture and new thought - in the era of the revival of socio - political changes, economic, development of capitalist relations, the essence and freedom of people, causes the activation of national consciousness. Although the “History of Florence” was written about five hundred years ago, it is still full of deep meaning. Machiavelli surprisingly colorfully recreates historical events, he cites the historical parallel between the Roman Republic and Florence. In ancient Rome, mixed power - the struggle between the people and high society, due to conflicts around agrarian law, as a result led to the fall of the republic. And in Florence, between the uncompromising struggle of the common people, nobye and popiular, showed the vulnerability of the republic. In its volume is full of drama of the Renaissance - great people, rebellion and fall.

Keywords: state, ruler, democracy, republic, populars, nobyes.

Никколо Макиавелли - тарихшы, қайта өрлеу дәуірінің саяси ғылымдардың негізін қалаушы, мемлекет қызметшісі, жазушы. Оның өмірі еуропа мемлекеттеріндегі капитализмнің дамуы мен сауда саттық жолдарының өзгеруіне себеп болған қатаң саяси - экономикалық дағдарыс кезеңінде өтті. Республика кезеңінде Макиавелли саяси кезметпен айналысты. Жиырма жеті жасында - Флоренция Республикасының Оныншы Кеңесінде хатшы, кейін батыс еуропа мемлекеттерінің бірінде елшілік қызмет атқарды. Республика құлағаннан кейін билік Медичи отбасының қолына көшті, ал Н. Макиавелли жұмысынан босатылып, өз иелігіне кетеді. Осы кездері «Патша» (1513), «Тит Ливийдің бірінші декадаға ой-толғаныстары» (1519), сондай-ақ «Флоренция тарихы» (1532), атты тарихи еңбектерінде айқын көрінетін тарихи көзқарастары жазылады. Саяси қызметтің бай тәжірибесі мен оның уақытындағы тарихи үдерістер туралы жеткілікті ақпаратқа ие Макиавелли саяси-тарихи теорияның эмпирикалық негіздерін терең зерттеді. Макиавеллидің ілімі өте қайшы, өйткені ол екі түрлі дәуірлердің тәжірибесін бейнелейді: Роман герцогі Чезарь Борджиа және Италиян соғыстары кезіндегі Папаның заманы; испан-швейцар әскерлеріне сый ретінде Флоренция беріліп, бейтараптылық саясат ұстанған уақыт; Флоренциядан контрибуция алуға рұқсат алу және мемлекеттегі Медичи билігінің қалпына келтіру кезеңімен сәйкес келді [1, 191-192 бб.]. Бұл уақыт - Флоренция ұзақ күткен бейбітшілік пен гүлдену, ең жарқын және ағартушы билеушілерінің бірі Лоренцо-де-Медичи кезеңі.

1532 жылы 25 наурызда, Никколо Макиавелли қайтыс болғаннан кейін бес жыл өткен соң, оның «Флоренция тарихы» Римде жарық көрді. Бұл ауқымды трактатты Никколо Макиавелли, 1520-1527 жылдар аралығында кардинал Джулио Медичиге тікелей бағынған, Флоренция университетінің тапсырысымен жазды. Бұл кітапта 1492 жылға дейін оқиғалар сипатталған. Никколо Макиавелли еңбегін, іс жүзінде қаланы басқарып отырған Медичи отбасын биліктен кеткенге дейін екі жыл бұрын тоқтатты.

1512 жылы Медичи отбасының өкілдері билікке қайта оралды, ал Макиавеллидей демократиялық нанымдарды ұстанған адамдарға күш көрсетілді. Макиавелли өз еңбегімен Медичи отбасының кешірімі мен қайырымдылығына және мемлекеттік лауазымға ие болуға үміттенді. Алайда, ол үмітінен біршама айырылған Макиавелли, Медичилердің қысқа мерзімдегі халықты басқарғаны туралы теріс жазуға өзін мәжбүрлей алмады.

Ол өткен уақыттағы оқиғалар туралы қарапайым азаматтардың көтерілісін басқарған Микеле Ландоның тарихын жазған, республикашыл Джинно Каппонидің; Козимо Медичидің тақтан тайдырылып, қайта қайтып келгені туралы, Медичилердің жақтасы Джованни Ковалькантидың еңбектеріне сүйенді [2, 9-16 бб.]. Осы оқиғалардың негізінде Макиавелли таң қаларлық риясыздық танытып Флоренция тарихын баяндайды. Әсіресе, Батыс империясының ыдырағаннан, 1434 жылдан бастап Лоренцо де Медичи өліміне дейін, яғни 1492 жылға дейін оқиғалар туралы айтылады.

Енді итальяндықтар Никколо Макиавелли туралы Италияның бірігуін қалайтын патриот ретінде құрметпен айтады. Бірақ өмір бойы оған, жақтаушылар да, Медичилердің қарсыластары да жанашырлық танытпады. Ол Медичилерден мейірімділік күтті, олар оған ешқандай лауазымды орын бермеді, бұрынғы елшіні, кедейлік мәжбүрледі, монахтардың және саудагерлердің тапсырмаларын орындаумен жүрді. Ақырында, флоренциялықтар Медичилерді тақтан тайтырды. Макиавелли Флоренцияға лауазымды орын алумен үміттеніп қайта оралды. Бірақ республикашылдар Макиавеллиді кезіндегі Медичилер секілді салқындықпен қарсы алды. Ол 1527 жылы 22 маусымда қайтыс болды. Оның «Патша» трактаты 1532 жылы жарық көрді және оның қазіргі заманғы ойшылдардың арасында беделін төмендетті, ол шынымен де биліктегі адамдарға, мемлекеттердің тағдырына зиянды әсер етті [3, 87 б.]. Макиавелли бұл кітапты Урбин герцогына арнаған. Лоренцо де Медичидің қызы, француз ханшайымы Екатерина Медичи өзі де Макиавеллидің саясатының ізбасары бола тұра еңбектерін өз балаларына оқыған, олардан шәкірт іздеген. Ворфоломей түні және Людовик XIV-нің деспотизмінің құбылыстары Макиавеллидің ілімімен сәйкес келіп қалды. Ол XVI және XVII ғасырлардағы барлық патшалар мен министрлердің ерекше құрметіне ие болды. Әрбір билік басындағы кіші деспот Макиавеллидің «Патша» еңбегін оқуды және сол кеңестерді қолдануды сөзсіз парыз деп қабылдады. Сол жүйенің тәжірибесін сақтап келген Ұлы Фридрих, масқара етіп жария қылуда, өзіне пайда алып келу ойымен, Вольтердің көмегімен 1740 жылы «Антимакиавелли» еңбегін жазды. Бұл деген Макиавеллидің ілімдеріне қарсылық таныту.

Оның келесі бір атақты еңбектерінің бірі - «Флоренция тарихы» папа Климент VII-шіден басталады. Жоғарыда айтылғандай Макиавеллиге Медичи отбасының ұлы істерін сипаттап жазу тапсырылды. Бірақ бұл бұйрық олар күткендей орындалмады. Ол кіріспеде, тапсырылған істі ешбір жағымпаздықсыз жазғанын және олардың еңбекке риза болмайтынын айтады. Алайда, Клемент VII-ші сыпайы болғандықтан, наразылық білдірмеді және бұл кітап үшін тіпті Макиавеллиді мадақтады. Макиавелли еңбегін өзінің ең басты оқырманы, мемлекет қызметшісі, басшысына, мемлекеттегі ішкі талас-тартыстар туралы оқиғалар маңызды болады деген оймен, өткеннен сабақ алып, мемлекет ішіндегі келісім мен бірлікті сақтап қалуға үлгі болады деп жазды [4, 89 б.]. Келісім мен бірлік - Макиавеллидің негізгі идеяларының бірі.

«Флоренция тарихында» Макиавелли саяси және тарихнамалық сипаттағы кейбір жалпы міндеттерді көрсетеді, «Флоренция тарихы» атты барлық 8 кітапта мәліметтер толық келтірілген. Бастапқы екі кітабы «алғашқы орта ғасырлар» туралы жазылған. Макиавеллидің айтуынша, «елге келіп, жақсы климатқа қол жеткізді, сол себепті тез арада саны артып, нәтижесінде территорияларын кеңейтуге, мекендеуге мәжбүр болған варварлар - Рим империясын жойды. Император да белгілі себептермен осыған ықпал етті, олар өз астанасын Римнен Константинопольге ауыстырды, осылайша империяның бір бөлігін варварларға қалдырды» [4, 94 б.]. Макиавелли тарихты кимвр варварларының басып кіруінен бастап, весготтармен жалғастырады. Ол көптеген материалдарды, тұтастай алғанда фактілер тізбегі дұрыс келтірген. Макиавелли бойынша, Батыста Рим империясы IV ғасырда құлайды. Оның орнына жаңа келген – Ұлы Карл империясының тарихына терең үңілмейді. Макиавелли Ұлы Карл империясының тарихын Рим империясымен байланыстырмайды [4, 104-105 бб.]. Орта ғасырлық жылнамашыларға қарағанда, Макиавеллидің орта ғасырлар тарихының алғашқы кезеңдеріне деген реалистік көзқарасын байқалады. Макиавелли үшін, Рим тарихынан кейін орта ғасырлардағы тікелей ізін жалғастырушылар жоқ. Ол Рим империясының құлдырауы - жаңа кезеңнің басы болғанын көреді.

Макиавеллидің айтуынша, варварлардың қағандары Италияда ұзаққа тоқтамаған, оларды тонап, әрі қарай басып өткен. Италияда алғаш тоқтаған варварлар Одоакр мен Теодорих болған. Макиавелли Италияның бірігуі туралы көзқарасымен байланысты, осы Италияны «біріктірушілердің» іс-әрекеттерін, әсіресе Теодорихты жоғары бағалайды.

Ол Теодорихке «панегирика» әндерін арнаған, оның пайымдауынша, «остроготтарға және Рим мемлекетіне, қала құрылысына, бекіністерге, т.б. құрылыстарға Теодорихтың үлкен ықпалы тиген. Оның билігі кезінде Рим және Италия бой көтерді, жақсы тәртіп орнатты» [5, 225-227 бб.] деп жазды.

Макиавеллиді Рим империясының құлдырай бастауы, Теодорихтың билігі кезеңі арасындағы Италияның тағдыры, варварлардың бірінен соң бірі кезектеп жаулауы, биліктің дереу әрі жиі өзгеруі, мемлекет үшін қаншалықты зиян екені, осының барлығы саяси ойларға толғандырады.

Макиавеллидің христиан дініне деген көзқарасында: Рим империясының құлдырау кезеңінде және варварлық мемлекеттердің пайда болуы, христиан дініне теріс рөл атқарды, себебі империяға жаңа бүліншілік таратылуы, жаңа және ескі діндер арасындағы саяси қақтығыстардың ушығуы, варварлардың империяны жаулап алуына ықпал етті. Макиавелли христиан дініне деген көзқарасы мүлдем теріс. Ол антикалық дін - адамдарды азаматтық шеберлік, батылдыққа тәрбиелейді, ал христиан діні болса, азаматтық моральға, әдепке босансу не жағымсыз әсер қалдыруымен, империяны әлсіретті [5, 245 б.] деп есептейді.

Оның көзқарасы бойынша христиан діні біртұтас болмаған, әртүрлі секталарға бөлініп тарап кеткен. Мысалға, ариакилер католик шіркеуі күресі, империяға варварлардан кем емес қасірет әкелді.

Лангобардтар тарихына жүгінгенсек, Макиавелли, лангобард патшасы Клифтың қатыгездігі себебінен патша билігі жойылып, мемлекеттің жоғарғы билеушілері болып герцогтар тағайындалғанын ерекше атап кетеді. Бұл оқиға ол үшін жалпыға ортақ саяси тұжырымдар жасаудың сылтауы болып табылады. Ол корольдік биліктің болмауы лангобардтардың саяси әлсіреуіне әкеліп соқтырды, олардың жауынгерлік рухының құлдырауы, нәтижесінде олар Италияда өз беделін сақтай алмады. Италияда патшалық билік қалпына келтірілген уақытта, Лангобарддың билеушілері өз еріктеріне үйреніп те алды, ал бұл өз кезегінде бүліншілік кезеңіне, лангобардтардың франктерге бағынуына алып келді [6, 185-197 бб.]

Макиавелли папалық биліктің пайда болу мәселесіне тоқталды. Ол папалыққа деген көзқарасы өте жағымсыз болғанымен, кітабының Рим Папасына арналғаны оған кедергі болмады. Макиавеллидің еңбегі «Константин сыйы» туралы сұрағына тікелей қатысты емес болса да, жазылған жолдары арасынан оқысақ, халық батыстағы папалар билікті өздерінің жағымды қасиеттері мен ілімдеріне құрметпен қарағаны үшін қолданады деп бекітеді, басқаша айтқанда, Рим Папасының мемлекеттік билігі болмады. Макиавеллидің айтуынша, папалардың билігі Рим империясының құлағаннан кейін ғана күшейе бастады. Алғашқы кездері папалар лангобардтар мен Шығыс Рим империясы арасында қалып отырды, ал кейін франктерден көмек сұрады [7, 85 б.]. Макиавелли Италияға франктерді шақырған папаларды айыптайды, соның салдарынан, франктер варварлардың келулеріне себепші болғанын, бұның барлығы өз заманына дейін жалғасқаны және Италияның саяси бөлшектенуінің негізгі себептерінің бірі болғанын айтады. Макиавелли Ұлы Карл империясының құрылуын атап өткендей, ешқандай мағына бермейді, керісінше, Ұлы Карлдың Папаның қолдауымен тәж кигені, жеңіске қалай жеткенін көрсетеді.

Крест жорықтарының бір себебі деп, Рим Папасы Урбан II Италияда өзіне қарсы жеккөрушілік туғызғаны үшін, Италиядан Францияға кетуге мәжбүр болды деп көрсетеді. Өз беделін көтеру үшін, ол Крест жорықтарын уағыздай бастады. Келесі бір оқиғаны - гвильфтер мен гибиллингтер арасындағы күресінің басталуын Макиавелли, Генрих IV-ші мен Григорий VII-нің арасындағы даудамайдан шығарады [8, 295 б.].

Макиавелли Италия тарихын 1434 жылға дейін жеткізеді, бірақ одан әрі оның мазмұны күңгірт. Содан кейін ол Флоренцияның тарихымен жалғасады.

Дегенмен, Макиавелли Флоренция тарихындағы оқиғалардың әрі қарай қалай жүретінін толық түсіндірмейді. Ол болашақ мемлекет басшысын, Италияны біріктіруші және оны жаулап алушыларға қарсы тұра алатын, ежелгі аңызға ұқсаған ұлы патшаны елестетеді. Бірақ Медичи отбасының қалпына келтірілу уақытында Макиавеллидің нақты жоспарлары әлі де ұзаққа бармады. Қалай болғанда да, өзінің тарихи тұжырымдамасында да, саяси идеяларында да жалпыға ортақ оптимистік көзқарастар мен пессимистік ескертулер де байқалады. Бұл тығырықтан шығар жолды, Италияның бірігуін қалайтын, күшті және ар-ұжданның алдында азап шегуден қорықпайтын патшаны көреді.

Адам, азамат, адамдар, халық - бұл Никколо Макиавеллидің «Тарихының» басты тақырыптары. Ауыр әлеуметтік кекілжіңдер – бүкіл тарихи үдерістерді басқаратын заңдылық, тарихшы – Макиавеллидің тұжырымдамасы. Флоренция тарихы - кең көзқараспен, адам өмірінің терең талдауын біріктірген, еуропалық ойда жазылған алғашқы кітап және Италия тарихын ағартқан алғашқы зерттеу. Мұнда өткен оқиғалар қазіргі заманның аясында Италиядағы жеңістер мен жеңілістердің болашақ тәжірибесінде қолдану үшін маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмағұлов Қ.Т. Орта ғасырлар тарихы: оқу құралы / Қ.Т. Жұмағұлов, Р.С. Мырзабекова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 254 б.

2. Макиавелли Н. Государь. – М.: Планета, 1990. – 79 с.
3. Макиавелли Н. Государь. Размышления над первой декадой Тита Ливия. – Ростов н/Д.: Пресс, 1998. – 136 с.
4. Рутенбург В.И. Жизнь и творчество Никколо Макиавелли // Никколо Макиавелли. История Флоренции. – М.: Наука, 1987. – 390 с.
5. Макиавелли Н. История Флоренции. – Л.: Наука, 1973. – 440 с.
6. Алексеев А.С. Макиавелли как политический Мыслитель. моногр./ А.С. Алексеев. – М.: Тип. Т. Малинецкого, 1880. – 336 с.
7. Юсим М.А. Этика Макиавелли. Моногр. / Отв. ред, В.И. Рутенбург; АН СССР. – М.: Наука, 1990. – 155 с.
8. Тененбаум Б. Великий Макиавелли: Темный гений власти: Цель оправдывает средства?. – М.: Яуза, 2012. – 480 с.

ӘОЖ: 958.4
МРНТИ 03.01.17

Қ.Қ.Базарбаев¹, А.Н.Джумадуллаева²

¹PhD, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., [Қазақстан.Kanat-08@mail.ru](mailto:Kanat-08@mail.ru)

² т.ғ.к, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан. damir.smanov@yandex.ru

ЖАСТҮРІКТЕР ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ «БІРЛІК ЖӘНЕ ДАМУ» ПАРТИЯСЫНЫҢ САЯСИ ТҰҒЫРНАМАСЫ

Аңдатпа

Жастүріктер қозғалысының ең жоғарғы шыңы ретінде 1908 ж. революция Осман империясындағы ортағасырлық деспоттық биліктің іргетасын шайқалтты. Сонымен бірге еуропалық державалардың саяси, экономикалық басқыншылығына тосқауыл қоя алды. Елдің саяси-әлеуметтік және экономикалық тұрғыда ғана емес, сонымен бірге этникалық жағынан да реформаның жаңғыртуға мүмкіндік алды. Жастүріктер революциясының басты жетістігі деп бағалауға болады. Жастүріктер қозғалысының саяси-идеялық қалыптасуы мен оның атқарған қызметтерінде «Бірлік және Даму» партиясы маңызды рөл атқарды. Партияның ұзақ жылдарға тәжірибесі арқылы қабылданған саяси бағдарламасы жастүріктер революциясының бағыт-бағдарын айқындап, олардың саяси- әлеуметтік және мәдени реформаларына негіз қалады.

Кілт сөздер: Осман империясы, Стамбул, Бірлік және Даму партиясы, жастүріктер, ұлт-азаттық қозғалыс, саяси эмиграция.

К.К.Базарбаев¹, А.Н.Джумадуллаева²

¹PhD, *Международный Казахско-Турецкий университет им. Х.А.Ясауи, г.Туркестан, Казахстан.*
Kanat-08@mail.ru

²к.и.н, *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясауи, г.Туркестан, Казахстан.*
damir.smanov@yandex.ru

ДВИЖЕНИЕ МЛАДОТУРКОВ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПЛАТФОРМА ПАРТИИ «ЕДИНЕНИЕ И ПРОГРЕСС»

Аннотация

Ставшая самым пиком младотюркского движения революция 1908 г., подшатнула основу средневековой деспотичной власти Османской империи. Вместе с тем смогла стать преградой для политической, экономической агрессии европейских держав.

Страна смогла модернизировать не только этнические, но и политические, социальные и экономические аспекты реформы.

Это можно оценить как самое главное достижение революции младотурков. В политическо-идейном формировании младотурков а также деятельности большую роль сыграла партия «Единство и развитие». Политическая программа принятая посредством долголетнего опыта партии, определила направление революции младотурков, и стала основой для политических-социальных и культурных реформ.

Ключевые слова: Османская империя, Стамбул, Партия «Единение и прогресс», младотурки, национально-освободительное движение, политическая эмиграция.

K.K.Bazarbayev¹, A.N. Jumadullayeva²

¹*PhD, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan, Kazakhstan. Kanat-08@mail.ru*

²*Candidate of Historical Sciences, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan, Kazakhstan. damir.smanov@yandex.ru*

YOUNG TURKS MOVEMENT POLITICAL PLATFORM OF THE “BIRLIK AND DAMU” (UNITY AND DEVELOPMENT) PARTY

Annotation

The 1908 revolution, which became the peak of the Young Turk movement, pushed the foundations of the medieval despotic power of the Ottoman Empire. At the same time, she was able to become an obstacle to political and economic aggression of the European powers. The country was able to modernize not only ethnic, but also the political, social and economic aspects of reform. This can be assessed as the most important achievement of the Young Turk revolution. The “Birlik and Damu” (Unity and Development) Party played a major role in the political and ideological formation of the Young Turks as well as in their activities. The political program adopted by the long experience of the party, determined the direction of the revolution of the Young Turks, and became the basis for political, social and cultural reforms.

Key words: Ottoman Empire, Istanbul, “Birlik and Damu” (Unity and Development) Party, Young Turks, national liberation movement, political emigration.

1889 ж. Стамбулдағы әскери-медициналық мектептің оқушыларынан құралған топ Осман империясының падишахы мен дүние жүзіндегі мұсылмандардың рухани көшбасшысы халифа II Абдулхамитті тақтан құлату мақсатында төңкеріс жасайтын ұйым құрды.

Әскери-медициналық мектеп орналасқан жер мен бұл ұйымның арасында біршама қызықты байланыстың болғандығы аңғарылады. Топқапы Сарайы мен Сиркежи теміржол вокзалының арасының құрылысы жоспарланғанда сол кездегі әскери-медициналық мектеп екеуінің ортасына түскен еді. Бұл теміржол вокзалына ұйым құрылмай тұрып бір жыл бұрын алғаш рет Парижден жолаушылар поезы келген еді. Осман империясына енген алғашқы батыстық ой-пікірлердің көпшілігі Парижде туындаған [1]. Осы сәйкестіктің үлкен тарихи сабақтастыққа ұласқандығы аңғарылады. Демек, Парижден енген саяси ой-пікірлер әскери-медициналық училищедегі жастүріктер ұйымының қызметі арқылы қоғамдық-саяси өмірді модернизациялау идеясына айналып, Топқапы сарайы бейнесіндегі Осман империясы Түркия Республикасына айналдыруына ұласты.

Абдулхамитке қарсы шығуды мақсат еткен жастүріктер қозғалысы осы ұйымнан бастау алады. Бұл ұйымның құрылуына Ибрахим Темо (немесе Этхем) есімді албан азаматы түрткі болғаны белгілі. Мектепке алғаш қабылданған Темо өзімен пікірлес басқа оқушылардан серіктер тауып, мектеп басшылығына қарсы ереуілге шыққан кезден бастап бірқатар мүмкіндіктерге қол жеткізген. Олардың көтерген идеялары ел арасында кеңінен тарап, қолдауға ие бола бастады да жастүріктер қозғалысын ұйымдық жағынан нығайту міндеті күн тәртібінде тұрды.

«Бірлік және Даму» партиясы Сұлтанселим кезінде Чуқурбостанда қабылданған соңғы шешіммен әскери-медициналық мектептің оқушылары Ибрахим Темо, харпуттық Абдуллах Жевдет, кавказдық Мехмед Решид, бакулік Хусейнзаде Али және диярбакырлік Ысқақ Сукути тарапынан 1892 ж. құрылды [2].

Әскери-медициналық мектепте құрылған «Бірлік және Даму» партиясы алғашқы кезде өзіне жақтастар табуды, өзінің өкілдерін көбейтуді ойлағанымен іс жүзінде нақты іс-әрекетке кіріскен жоқ. Бірақ, 1894 ж.

Стамбулда болған көтеріліске, сондай-ақ армяндардың Бабыали (Осман үкіметі) мен Осман банкісіне шабуыл жасауына байланысты Англия мен Франция үкіметтерінің қимылынан секем алған партия өкілдері ендігі кезекте нақты саяси іс-әрекетке көше бастады. Сөйтіп, партияның әскери-медициналық мектептегі оқушылары мешіт қабырғаларына «Ей иман еткендер (мұсылмандар) бірігіңдер!» деп жазылған алғашқы ұнпарақтарын іле бастады. Осыдан кейін халық көп жиналатын жерлерге, мешіттерге, қабырғаларға ұнпарақтарын ілу жұмыстары жалғаса берді.

Бекзада Сабахаддин Бейдің баяндамасымен ашылған конгресте негізінен екі мәселе қаралды. «1. Тек үгіт-насихат жұмыстарымен және газет-журналдар шығарумен ғана төңкеріс болмайды. Бұған әскери күштердің де қатыстырылуын қамтамасыз ету керек. 2. Шетелдік үкіметтердің араласуы үшін оларды елге шақырып, реформа жүргізуге әрекет ету керек.

Бірінші мәселені өзі осы конгреске әскери күштің өкілі ретінде қатысып отырған Исмаил Кемал Бей көтерген.

Ал, екінші ұсыныс армяндар тарапынан көтерілді. Олар Абдулхамит сұлтан уәде еткен реформаның осы күнге дейін іске аспағандығын және бұдан кейін де іске аспайтындығын айтып, мемлекетте нағыз төңкерістің шетелдің араласуымен болатындығын алға тартты. Тіпті, олар Берлин келісімінің 61-бабында жазылған 1895 ж. 11 мамыр күні қол қойылған меморандумды жүзеге асыруды талап етті [3]. Бұндай көзқарастардың саяси сипат алып, өткір пікірталасқа ұласуы жастүріктер қозғалысындағы терең идеялық алауыздыққа негіз болды.

Жастүріктердің II конгресінің (Париж, 1907) ұйымдастыру комитеті саяси қозғалысты біріктіруді көздеп барлық оппозициялық ұйымдарға шақыру жібереді. Бірақ конгресс мәжілістеріне тек қана «Бірлік және Даму», «Осман қоғамы», «Жеке бастама және орталықсыздандыру қоғамы», Армян буржуазиялық-ұлтшылдық «Дашнакцотун» партиясы, еврейлердің «Лавора» жұмысшы ұйымы, арабтардың «Ахди османи», «Хайфет» оппозициялық қоғамдары, сонымен бірге эмиграциялық «Мешверет», «Шурои Уммет» және «Албания» газеттерінің өкілдері қатысты.

Дегенмен, Конгреске қатыспаған ішкі Македонияның революциялық ұйымы, түрік либералдарының қоғамы, османдық революционерлер қоғамы және басқалар кейін оның шешімдеріне қосылады [4]. Осы конгрестің төралқасын «Иттихад ве Тераккидің» Париж комитетінің төрағасы Ахмед Риза бей, «Жеке бастама және орталықсыздандыру қоғамының» жетекшісі Сабахаддин ханзада, «Дашнакцотун» төрағасы К.Малумян құрамындағы үштік басқарды. Конгрестің оппозициялық күштерді біріктіру жөніндегі әрекеті конгресс барысында жастүріктер және ұлттық азшылық өкілдері талаптарын бірқатар шегіністер жасау арқылы қол жетті.

Жастүріктер қозғалысының саяси-идеялық қалыптасуы мен оның атқарған қызметтерінде «Бірлік және Даму» партиясы маңызды рөл атқарды. Партияның ұзақ жылдарға тәжірибесі арқылы қабылданған саяси бағдарламасы жастүріктер революциясының бағыт-бағдарын айқындап, олардың саяси- әлеуметтік және мәдени реформаларына негіз қалады. «Бірлік және Даму» партиясының қалыптасқан ұйымдық құқығы мен саяси тұғырнамасының мазмұны оның Азия аймағындағы еуропалық үлгідегі алғашқы демократиялық ұйым болғандығын айғақтайды. Осы жерде жастүріктер қозғалысына ықпал етуші факторларды айқындап алған жөн.

Жастүріктер қозғалысына 1905 ж. орыс төңкерісі тәжірибесіне сүйенген жастүріктер қозғалысының басшылары саяси күресті шартты түрде екі бағытта дамытуды жоспарластырады. Бірінші кезеңдегі басты стратегиялық мақсат ретінде жастүріктер буржуазия-либералдық сипаттағы әрекеттерді таңдап, II Абдулхамиттің шексіз билігіне қарсы тек қана наразылықпен шектелді [5]. Кеңестік тарихнамада орныққан бұл тұжырымға сын тұрғысында қарайтын болсақ, 1905 ж. бірінші орыс төңкерісінің тікелей ықпалымен жастүріктер басшылары осындай шешімге келді деп айтуға болмас еді. Бұл жағдайды тікелей ықпал деп емес, саяси қозғалыстың даму заңдылығына сай ұқсастық деп бағалаған орынды. Өйткені, тарихнамалық шолуымызда жастүріктер қозғалысы жетекшілерінің Ресейлік социал-демократиялық қозғалыс басшыларымен тығыз байланыс жасағандығы жөнінде деректер кездестіре алмадық. Демек, жастүріктер революциясының дайындығы кезеңіне бірінші орыс революциясының тікелей ықпалы болған жоқ, ол ұлт-азаттық қозғалыстың жалпы дамуы барысында Осман империясындағы саяси-әлеуметтік ахуалға сай жеке дара қалыптасқан саяси құбылыс деп бағалауға болады.

Жастүріктер қозғалысы саяси құбылыс ретінде өзіне дейінгі тәжірибелерге сүйенгендігі ақиқат. Осы мәселеге қатысты кеңірек тоқтауға болады. 1850 ж. Иранда жаңа діни реформа жүргізу әрекетіне кіріскен Бабилердің Түркияны паналауы 1864 ж. Абдулазиз сұлтан кезінде жүзеге асты. Кейіннен олардың бір бөлігі Кипрге, ал қалған бөлігі Аққаға барып қоныстанды.

Деректерде Бабилердің кеңесшісіне айналған Иран реформаторы Жемаледдин Афғанидің жас османдықтармен қарым-қатынас орнатқандығы айтылады. Жемаледдин 1900 ж. кейін жастүріктерге түрікшілдік идеологиясының ықпал етуіне себепкер болды. 1892 ж. Абдулхамит Жемаледдинді Түркияға шақырады. Ол, осы кезден түрік зиялыларымен апта сайын сұхбат өткізе бастайды. Бұл сұхбатқа тұрақты қатысып тұрған азаматтардың бірі Мехмет Әмин болды. Жемаледдин Мехмет Әминнің түрікшілдік сезімін оятады.

Жемаледдин Афғани Стамбулдағы Бабилерді «жаспарсы» қоғамы ретінде ұйымдастырып, олардың бір бөлігін үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін жасырын түрде Иранға жіберді. Бұл «жаспарсылықтар» Еуропадан жас түріктердің тиым салынған басылымдарын әкелу арқылы және жасосмандықтардың шығармаларын қайтадан басып шығарумен саяси өмірге қадам басты. Бұл деректер жастүріктер қозғалысына тарихи жағдайларға байланысты Иран елінде қуатты саяси ағымға айналған жаспарсылар қозғалысының белгілі дәрежеде ықпал әсері болғандығын айғақтайды. [6].

XIX ғ. аяғында сұлтан үкіметінің қудалауы нәтижесінде Осман империясындағы патриоттық күштер Түркиядан Еуропаға мұғажырлыққа кете бастады. Шетелдерде жастүріктер ұйымдарын құру процесі одан әрі жалғасын тапты. Түрік зиялыларының саяси эмиграциясының орталығы Париж қаласы болды. 1891 ж. мұнда Женевада, Каирде, Лондонда, Неапольде және басқа қалаларда көптеген өкілдігі бар «Осман қоғамының даму және бірігу» партиясының негізі қаланды. Ол қаладағы ұйымдардың өз баспаханалары болды. XIX ғ. 90 ж. ортасында Парижде түрік саяси эмигранттарының саны едәуір өсті. Солардың арасында алғашқы жастүріктер ұйымы «Бірігу және даму» партиясының негізін салушылар Искахи Сюкути, Ахмед бей, Мехмед Решидтердің Парижге келуіне мүмкіндік туды. 1895 ж. Парижде Осман қоғамының «Бірлік және даму» ұйымы «Мешверет» (Пікірталас) газеттерін шығара бастады. 1879-1907 жж. аралығында шет елде түрік тілінде немесе түрік зиялылары Еуропа тілдерінде шығарған 120-ға жуық оппозициялық газеттер жарық көріп тұрған. Бұл деректердің өзі түрік саяси мұғажырлығының шетелде II Абдулхамит билігіне қарсы күрестің ұйымдық құрылымының осы газеттер болғандығына танытады [7].

Жастүріктердің елдегі деспоттық билікке тойтарыс беру әрекеті шетелдегі түрік баспасөзінде көбірек қолдау тауып отырды. 1898-1902 жж. аралығында сұлтан билігіне қарсы көңіл-күй өсе түсті. Осы кезде жастүріктердің эмиграциядағы саяси орталығы Женевада, Фолкстонда (Англия) және Каирде орналасты.

Олардың ішінен өте белсенділері 1897 ж. аяғында «Османлы» газетін шығарған женевалық жастүріктер болды. Бұл газет төңірегіне топтасқандар өздерін «Жас Түркия» ұйымы деп атап, 1902 ж. дейін мұғажырлықтағы жастүріктердің түрік тілінде жарық көретін. Ал газет ең маңызды баспасөз құралы болып саналды. Осыған байланысты «Османлы» газеті әртүрлі саяси топтар арасында таралып, газет беттерінде жастүріктердің өз мақсаттарына жету жолындағы іс-әрекеті туралы әртүрлі мәселелер талқыға салынды. «Мизан» мен «Мешверет» газеттерімен салыстырғанда «Османлы» газетінің тілі жеңіл және оқырмандары да көп болды. Газет беттерінде үкіметке және сұлтанға қарсы күресті насихаттау мазмұнындағы материалдар үнемі жарияланып тұрды. Газет II Абдулхамитті «қылмыскер», «Ислам әлемінің ең үлкен жауы», «Осман сұлтандығының үлкен бақытсыздығы», «сатқын» деп атады [8].

Түркиядағы әскери мектептердегі II Абдулхамитке қарсы жұмыстар тоқтамай, үздіксіз жалғасып жатты. Бірақ, осы мектепті бітірген алғашқы түлектердің бір бөлігі өздерін сырттай бақылап жүргендерін білгенде, елден кетудің уақыты келді деген бір шешімге келіп, 1894-1895 жж. Еуропаға қашады. Олардың басым көпшілігі Парижге келіп тұрақтайды. Олардың арасында Абдулхамид сұлтанның азабынан құтылып, оқуларын аяқтауды қалаған азаматтар да бар еді. Бас көтеруші жастар Парижде либералды түріктерден құралған шағын колония тауып алады. Олардың арасында 1878 ж. өткен алғашқы парламент мәжілісіне Бейрут делегаты ретінде қатысқан христиан әулетінен шыққан Халил Ганем де бар еді. Абдулхамид сұлтан парламентті таратқаннан кейін Ганем Парижге қашып, бұл жерде «La Jeune Turauie» атты газет шығара бастайды [9].

1896 ж. күзде жас түрік көшбасшылары Еуропада, соның ішінде Париж бен Женевада бас қоса бастады. Олар бұл қалаларда Абдулхамидтің ашу-ызасына тиетін іс-әрекеттерді үздіксіз жалғастыра береді. Абдулхамид сұлтан баспасөзге аты ілінгеннен бастап олардың аузын жабуға тырысып, «Мешвереттің» ізіне түседі. Ахмет Ризаның баспасөз бетіндегі шабуылдары басталған кезден Абдулхамид француз үкіметін «Мешверет» газетін жабуға және Ахмет Ризаны елден қууға көндіреді.

Қандай топқа жатса да, жастүріктердің барлығы түрлі діни бостандықтарға кепілдеме беретін 1876 ж. Заңның күшіне енуін талап етті. Бұл талап, империяға тәуелді ұлттардың ұлтшылдықпен байланысты мәлімдемелерін (хаттарын) қанағаттанарлық деп қабылдау деген сөз емес. Ризаның хаттарында да осы ой-пікірлер көрініс тапты.

Сол кезеңдегі жастүріктердің саяси көзқарастары туралы жазылған кітапша Мұрат Бей тарапынан 1897 ж. маусым айында жарық көреді. Оның сөзіне қарағанда, жер аударылған жастүріктер еуропалықтардың түріктерге қатысты ойдан шығарылған «варварлар» деген сөзінің дұрыс емес екендігін түсіндіре алмай, қиыншылықпен күн кешкен. Мұрат Осман империясына төнген қауіптерге екі нәрсенің себеп болғандығын, олардың біріншісі Абдулхамид болса, ал екіншісі Еуропаның алпауыт мемлекеттері екендігін атап көрсеткен. Сонымен қатар ол империяның құлауына себеп болған дерттердің бірі ретінде көрсетілген ислам дінін қорғау исламдық фанатизмнен басқа екендігін атап көрсетеді. Белгілі жастүрік көсемсөзшісі Туналы Хильмидің 1900-1902 жж. Женева мен Каирде бірнеше мақалары жарық көрді. Оның мақалаларында «Түркияның барлық тұрғындары – Османдар Түркістан тұрғындары» деген тезис ұсынды. Жалпы Туналы Хилмидің «Хұтбалары» тираниямен күресудің және елдің ұлттық проблемаларын шешудің қарапайым идеяларын ұсынған жастүріктер публицикасындағы қызықты үлгілердің бірі болды. Жастүріктер қозғалысының келесі бір өкілі Али Фахри 1900 ж. Женевада «Жас Түркияның тамыздағы съезі» атты кітапшасы жарыққа шықты. Осы еңбегінде империяның бостандыққа ұмтылған күштерін деспотизмге қарсы күресуге ашық үндеген ол «Бізге халықтың қанына бөккен қарғыс атқыр үкіметтің жаназасын шығару және барлық азаматтардың еркіндігі мен теңсіздігіне қол жеткізу үшін бірігу керек» [10] деп жазды. Сол үшін де конституцияны қайта енгізу жолындағы ортақ күрестің түрлері мен тәсілдерін айқындау, жастүріктерді ұйымдық жағынан нығайту үшін съезд шақыруды ұсынды. Осы кезеңдегі жастүріктердің публицистикасы Туналы Хильми «хұтбаларынан» Сабахаддинің «түсіндірмелеріне» дейін деспотизмге қарсылық пен күресті қалыптастыруда және Түркия тарихындағы алғашқы буржуазиялық революцияны дайындауда маңызды рөл атқарды. Бұл ХХ ғ. басына дейінгі бір ғасырлық түрік публицистикасының ең басты қоғамдық-саяси нәтижесі болды.

Сол кезде жастүріктер қозғалысының арасында Камил пашаға деген көзқарас біркелкі болмады. Парламенттегі дауыс беру оның пайдасына шешілді. Ұлы уәзір бұл жағдайды жастүріктердің шегінуі деп бағалап, өз жағдайын нығайтуға тырысты. 1909 ж. 10 ақпанда газеттер түрік үкіметінде біршама ауыстүйістер болғандығын хабарлады. Камил паша заңды белден басып, министрлер кеңесінің мақұлдауынсыз сұлтанмен келісіп, жастүріктер ықпалындағы Әскери-теңіз министрлігін жастүріктердің келісімінсіз өзінің жақтастарының құрамына енгізді. Әскери және соғыс-теңіз министріні қызметтен кетіруі арқылы әскери флоттың жоғарғы басшылық құрамын жастүріктердің ықпалынан алып, Камил паша мен оның жақтаушылары өз бақылауларын орнатты. Осы оқиғадан үш күн өткен соң И.А.Зиновьев Ресейдің ішкі істер министрі А.П.Извольскийге хат жолдады. Хатта Али Риза пашаның министрлер кабинетінен аластатылуы жөнсіз әрекет деп бағаланған [11].

Ультраоңшыл реакцияшылдар мен жастүріктердің қарама-қарсылығының шегі 1909 ж. 13 сәуіріне тура келді. Осы күні контрреволюциялық көтеріліс басталды. Стамбулдағы көтерілістің басталу алдында басылымдарды шектеу туралы заңға қарсы митингілер жүріп жатқан болатын [12].

Жастүріктер қозғалысының ең жоғарғы шыңы ретінде 1908 ж. революция Осман империясындағы ортағасырлық деспоттық биліктің іргетасын шайқалтты. Сонымен бірге еуропалық державалардың саяси, экономикалық басқыншылығына тосқауыл қоя алды. Елдің саяси-әлеуметтік және экономикалық тұрғыда ғана емес, сонымен бірге этникалық жағынан да реформаның жаңғыртуға мүмкіндік алды. Жастүріктер революциясының басты жетістігі деп бағалауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ernest Edmondson Ramsaur. *Jön türkler ve 1908 ihtilali. Tarik Zafer Tunaya'nın önsözüle. Çeviri Nuran Yavuz. I Baskı -İstanbul, 2007. -31s.*
2. Ahmed Bedevi Kuran. *İnkılap tarihimiz ve jön türkler tan, Tan Matbası-İstanbul. 1945.-30s.*
3. Şerif Mardin. *Jön türklerin siyasi fikirleri. 1895-1908. Ankara, 1964.-152s.*
4. Алиев, Г.З. *Турция в период младотурок. (1908–1918 гг.) Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы. -М., 1972.-93.с.*
5. Петросян Ю.А. *Младотурецкое движение (вторая половина XIX начало XXвв). -М., 1971.- 306с.*
6. Selahattin Çetiner. *Çöküş yılları. II Abdülhamit, jön türkler, ittihat ve terakki. Remzi Kitabevi. - Ankara, 2008.-243 s.*
7. Tunaya T.Z. *Türkiyede siyasi partiler.-İstanbul 1952-157 s.*
8. Желтяков А.Д. *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции. -М., 1972. -261с.*
9. Ernest Edmondson Ramsaur, *Genç Türkler ve ittihat-teraki. «1908 ihtilalinin Hazırlık Dönemi». Tercüme: Hasan Yüncü. İstanbul, 2001 -49 s.*
10. Петросян Ю.А. *Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVIII- начало XXв.). - М., 1985.-107с.*

11. Шилькова В.И. Младотурецкая революция 1908-1909 гг. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы. -Москва. 1977. -107с.

12. Kutschbach A. Die türkische Revolution in Juli 1908 and in April 1909. -179 p.

ӘОЖ 958-01
ГРНТИ 03.01.20

Оспанова А.Н.,¹ Даркенов Қ.Г.,² Утанов Б.М.³

¹ *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, PhD докторы., профессор м.а., Астана қ. Қазақстан*

² *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, т.ғ.к., профессор м.а., Астана қ. Қазақстан*

³ *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті, аймақтану кафедрасының магистранты, Астана қ. Қазақстан*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АҚШ-ТЫҢ ӘСКЕРИ- САЯСАТЫ

Аңдатпа

Мақалада АҚШ-тың Орталық Азиядағы саяси-әскери стратегиялық саясаты зерттелінді. Орталық азия аймақ елдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде АҚШ-тың анықталады. Аймақ елдерімен АҚШ-тың екі жақты келісім шарттарының жүргізілуі, оның орындалуына басты назар аударылды. ХХІ ғасырдың бірінші жартысындағы Нью-Йорк оқиғасы АҚШ-тың Орталық Азияға қатысты жаңа саясатының басталуына сараптама беріледі.

Кілтті сөздер: АҚШ, НАТО, Орталық Азия, аймақ, қауіпсіздік, терроризм, экстремизм.

Оспанова А.Н.,¹ Даркенов К.Г.,² Утанов Б.М. 3

¹ *Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, доктор медицинских наук, профессор, Астана Казахстан*

² *Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, кандидат исторических наук, профессор, Астана Казахстан*

³ *Магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, факультет регионоведения, Астана Казахстан*

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА США В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматривается военная политика США в Центральной Азии. Были выявлены причины изменения политики США в регионе. Соединенные Штаты уделяют особое внимание двусторонним соглашениям со странами региона и его осуществлению. Нью-йоркские события в первой половине ХХІ века считается как начало новой политики США в отношении региона Центральной Азии.

Ключевые слова: США, НАТО, Центральная Азия, регион, безопасность, терроризм, экстремизм.

Osanova A.N.,¹ Darkenov KG,² Utanov B.M.³

*¹ Eurasian National University. L.N. Gumilyov, MD, professor,
Astana Kazakhstan*

*² Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Candidate of Historical Sciences, Professor,
Astana Kazakhstan*

*³ Master student of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Faculty of Regional Studies,
Astana Kazakhstan*

MILITARY - POLITICAL POLICY OF THE UNITED STATES OF AMERICA IN CENTRAL ASIA

Annotation

The article discusses the US military policy in Central Asia. The reasons for the change in US policy in the region were identified. The United States pays special attention to bilateral agreements with countries in the region and its implementation. New York events in the first half of the 21st century are considered to be the beginning of a new US policy towards the region of Central Asia.

Keywords: USA, NATO, Central Asia, region, security, terrorism, extremism.

Қазақстан Республикасы мен Америка Құрама Штаттары арасында саяси-әскери салада көп тарапты өзара қарым-қатынас негізінде ынтымақтастық орнады. Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағаннан бергі уақыт аралығында ол тереңдей түсуде. Екі тараптың ынталануы, мүдде ортақтастығы бойынша өткізілген ресми кездесулер мен іс-сапарлар тиімді нәтиже беруде. «АҚШ пен ҚР арасындағы демократиялық серіктестік туралы хартия» екі мемлекет арасындағы қатынастарды динамикалық, тең құқылы және демократиялық серіктестік негізінде орнату жөнінде мәлімдеді. Сонымен қатар, бұл құжатта Қазақстанның геосаяси орналасу мүмкіндігі мен басымдығын жоғары бағалап, Қазақстан Азия мен Еуропа тоғысындағы стратегиялық орналасқан, сондықтан бұл факт аймақтағы қауіпсіздік пен бейбітшілікке айтарлықтай үлес қосуға мүмкіндік береді деп санады.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы әскери-саяси қатынастардың негізін 1994 жылдың 14 ақпанындағы «ҚР Қорғаныс министрлігі және АҚШ Қорғаныс министрлігі арасындағы қорғаныс және әскери қарым-қатынастар саласындағы ынтымақтастық және өзара түсіністік туралы меморандум» қаланды [1]. 2003 жылы Қазақстан мен АҚШ арасында әскери ынтымақтастықтың бесжылдық жоспарына қол қойылды.

АҚШ пен Қазақстан арасындағы қатынаста ядролық қарусыздану саласындағы ынтымақтастық маңызды. Қазақстан әлемдегі төртінші ядролық арсеналдан ерікті түрде бас тартып, 500-ден астам сынақ өткізілген Семей ядролық полигонын жапты. 1995 жылы Қазақстан ядролық қаруды таратпау шартына қосылып, АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, кейін Франция және ҚХР сынды ядролық державалар тарапынан халықаралық кепілдікке ие болды. Бұл Қазақстанның халықаралық аренада ядролық қарудан бос мемлекет ретінде танытуға, әрі аймақтық және халықаралық қауіпсіздікті сақтауға өз үлесін қосуға мүмкіндік берді.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы әскери-техникалық ынтымақтастық саласы да екі тарапқа тиімді бағытта дамыды. 2003 жылы Қазақстан мен АҚШ бес жылға бағдарланған әскери ынтымақтастық жоспарын бекітті. Бесжылдық жоспар халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, аймақтық тұрақтылықты сақтау мақсатында мына салаларға ерекше назар аударды: халықаралық терроризмге бірігіп қарсы әрекет ету, бітімгерлік үдерістерді дамыту, Қазақстанның қарулы күштерінің әуе қорғаныс бөлімшелерінің қабілеттілігін арттыру, Каспий аймағының әскери инфрақұрылымын жетілдіру, шет тілдерінің әскери институтын құру және т.б. [2, 64 б.].

2008 ж. Қазақстан мен АҚШ-тың қорғаныс ведомстволары арасында 2008-2012 жылдарға арналған Бесжылдық жоспарына және оны іске асыруға қатысты меморандумға қол қойылды. Жоспар Қазбаттың, аэромобильді әскерді, Әскери-теңіз күштерінің жауынгерлік қабілеттілігі мен бітімгерлік әлеуетін күшейту, сондай-ақ Каспий маңындағы өңірдің әскери инфрақұрылымын дамыту салаларын қамтиды. Екіжақты байланыстардың жемісті дамуы ҚР қарулы күштерін модернизациялау жөніндегі жоспарлардың іске асырылуы, отандық әскери білім беру мен кадрларды даярлау жүйесіне оң әсер етуі тиіс [3, 98б.].

НАТО-мен Қазақстан «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасы шеңберінде ынтымақтастық етуде, сонымен қатар 2002 ж. 7 маусымында Қазақстан Солтүстік атлантикалық серіктестік кеңесіне қатысады (САСК-СЕАП). Қазақстанның САСК(СЕАП)-қа қатысуының мақсаты – халықаралық қауіпсіздіктің аса өзекті мәселелері бойынша НАТО мемлекеттерімен диалогты қолдау. Сонымен қатар, САСК-СЕАП шеңберінде Қазақстан «Талдау және жоспарлау процессі» (ПАРП) бағдарламасына қатысты. Бұл бағдарлама келесідей мәселелерге арналған: бітімгерлік операцияларға қатысу үшін бөлімшелерді даярлау мен жоспарлау саласындағы қазақстандық қарулы күштердің трансформациясына және Қазақстан мен АҚШ-тың қарулы күштерінің оперативті өзара әрекеттесуіне көмектесу [4, 68 б.].

Бейбітшілік үшін серіктестік бағдарламасына қатысу Қазақстан үшін НАТО-мен келесідей бағыттар бойынша әрекеттесуге мүмкіндік береді:

- азаматтық төтенше жоспарлау;
- антидағдарыстық реттеу;
- қорғаныс құрылымдары мен қарулы күштерге демократиялық бақылау;
- қорғаныс саясаты мен стратегия;
- әскери оқулар мен әскери білім алу.

НАТО шеңберіндегі қазақстандық-американдық қатынастардың дамуы – АҚШ-тың Орталық Азия аймағындағы өзінің ықпалын Солтүстік-атлантикалық альянсы шеңберіндегі түрлі бастамаларды жүзеге асыру арқылы күшейтуге бағытталғаны көрнекі бола алады. Мұндай жағдайдың қалыптасуына соңғы жылдардағы НАТО бойынша Астана мен Вашингтон арасындағы байланыстардың интенсификациясы дәлел бола алады.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы әскери-саяси ынтымақтастық екі мемлекеттің де бұл саладағы мүдделеріне қол жеткізуге арналған. Егер АҚШ-тың Қазақстанмен әскери-техникалық қатынастарының мүдделеріне келетін болсақ, АҚШ-тың мұндағы негізгі міндеттері - Орталық Азия аймағында террористік қауіп төнген жағдайда біріккен антитеррористік операцияларды жүзеге асыру мақсатында ҚР-ның бітімгерлік бөлімшелерін НАТО стандарттарына сәйкестендіру. Ал Қазақстан болса, өзінің қарулы күштерін модернизациялау мен трансформациялауға, сондай-ақ әскери білім беру мен ғылым бағдарламалары арқасында пайда көруге мүмкіндік алады.

АҚШ-тың посткеңестік мемлекеттерді НАТО шеңберінде ынтымақтастыққа тартудағы мүдделері саяси-әскери саладағы байланыстарды жолға қою мен кеңейтумен байланысты. Геосаяси тұрғыдан алғанда Орталық Азия аймағы екі алып мемлекет Ресей мен Қытайға жақын, ал кей аймақ мемлекеттері бұлармен көрші орналасқан. Орталық Азия мемлекеттерін еуро атлантикалық қауіпсіздік құрылымдармен ынтымақтастыққа тарту Вашингтон үшін Мәскеу мен Пекиннің бастамаларына балама жасауға байланысты. Бұл бастамалардағы негізгі мақсаттары – ОА мемлекеттерімен саяси-әскери ынтымақтастықты күшейту мен аймақтағы өздерінің жеке геостратегиялық мүдделерін нығайту.

АҚШ Қазақстан және басқа да Орталық Азия мемлекеттерімен біріккен оқуларды ұйымдастырудағы мүдделеріне келетін болсақ, бұл Орталық Азия немесе Кавказ аймақтарында аймақтық қақтығыс орын алған жағдайда Вашингтон мұндай қақтығыстарға НАТО механизмдерін пайдалана отырып араласуы мүмкін. Бұл жоспарларды Солтүстік альянстың мүше-мемлекеттерін бітімгерлік операцияларға тарту арқылы жүзеге асыруға болады. Мұндай оқуларға қатысу арқылы АҚШ Ресейдің ҰҚҚҰ шеңберіндегі бастамаларымен бәсекелесе отырып, Орталық Азия мемлекеттерімен біріккен әскери операциялардағы дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік алады.

АҚШ мен Қырғызстан арасындағы саяси-әскери қарым-қатынастар да жағымды сипат алды.

АҚШ үшін Қырғызстанның маңыздылығы 11 қыркүйектегі оқиғалардан артты. Бұл оқиғалардан кейін Қырғызстан үкіметі АҚШ-ты қолдайтындары жөнінде мәлімдеді және АҚШ-тың Ауғанстандағы контртеррористік операцияларына Қырғызстанның әуе кеңістігін пайдалану сұрауын мақұлдады. Американдық әскерилер Бішкекке жақын жерде орналасқан Манас халықаралық әуежайының аэродромын жөндеп қалпына келтірді және бұл 2001 жылы желтоқсан айында іске қосылды.

2002 жылы мамыр айында Манас базасында коалицияның 9 мемлекетінен 2000 әскерилері, 9 жүк ұшақтары, жанармай құюшылар және бірнеше теңіз әскерилері орналастырылды. АҚШ бастаған батыс коалиция күштерінің Қырғызстанда орналасуына жауап ретінде Ресей келесі жылы, яғни 2003 жылы Қантқа өзінің әскерилерін орналастырып, әуе базасын ұйымдастырды. Бұл база Манас базасынан небәрі 20 шақырым қашықтықта орналасты. Осылайша, Қырғызстан, бір мемлекет территориясында АҚШ және Ресей базалары орналасқан алғашқы мемлекетке айналды [5, 72 б.].

Қырғызстанда АҚШ және Ресей елдерінің әскери базалары орналасқан. Бұл мемлекеттердің базалардың Қырғызстан территориясында орналасуы елдің жоғарыдағы мемлекеттермен

катынастарының дамуына өз әсерін тигізеді. Қырғызстандағы басқа шетелдік база Бішкектен 25 км. қашықтықта Қант мекенінде орналасқан. Бұл база 2003 ж. ұйымдастырылып, мұнда Ұжымдық қауіпсіздік келісімі ұйымының Ұжымдық жедел әрекет ету күштері орналасқан (ҰЖӘК-КСОР).

2009 жылы 24 маусымында АҚШ қорғаныс министрлігі АҚШ пен Қырғызстан үкіметі тарапынан «өзара тиімділік» келісімі бекітілгені жөнінде хабарлады.

Өзбекстан мен АҚШ арасындағы саяси-әскери қарым-қатынастардың даму үрдісінің өзіне тән ерекшелігі болды. Орталық Азияның басқа мемлекеттерімен салыстырғанда Өзбекстан нақты күш орталығымен ғана тығыз қатынастарды сақтауға тырыспай, өзінің сыртқы саясатындағы бағыттарды кеңейтуге ұмтылған жоқ. Өзбекстанның сыртқы саясат бағытының ерекшелігі Ресей ықпалынан шығып, Батыспен жақындасу ұмтылысымен сипатталады. Ташкенттің сыртқы саяси амбициялары келесідей факторларға сүйенді: халық саны, көрші мемлекеттерде ірі өзбек диаспораларының болуы не өзбектердің территорияда ықшамды өмір сүруі және мемлекеттің «орталық» географиялық жағдайы. Ташкенттің Орталық Азиядағы жетекшілікке талаптанған Өзбекстанның сыртқы саясаты аймақтағы өзінің позицияларын қостауға ұмтылған Ресейдің саясатына тап болды.

1990 жж. ортасында Өзбекстан басшылығы Батыс елдерімен қауіпсіздік және әскери-саяси саладағы қатынастарды интенсивті түрде дамытуды бастайды. Америка Құрама Штаттары Өзбекстанмен қатынастардың тереңдеуіне мүдделі болды, себебі бұл қатынастар Орталық Азиядағы американдық ықпалды күшейтуге мүмкіндік берді [6, 188 б.].

Өзбекстан-американ қатынастарының алғашқы кезеңінде, 1990 жж. ортасына дейін АҚШ Өзбекстанға демократияның өз моделін міндеттегісі келді, республикаға қатысты қатаң саясат ұстанып, адам құқықтарын бұзу жөнінде мәселелерді көтерді. Кейін аймақтағы Өзбекстанның стратегиялық мәртебесі жоғарылай келе, бұл проблемалар екінші қатар тізіміне қалды. Бұл жөнінде 1995 жылы сәуір айында өзінің Ташкентке жасаған сапары барысында АҚШ-қорғаныс министрі сөз қозғаған болатын. 1996 ж. маусым айында Вашингтонда өткен И. Каримов пен У. Клинтонның кездесуінде Клинтон Орталық Азия аймағындағы Өзбекстанның өзекті ролін атап өтті [7].

Орталық Азиядағы геосаяси жағдайының өзгеруі, әсіресе аймақтағы американдық ықпалдың кеңеюі тікелей Ресей мүдделерін қозғайды. Өзбекстан үшін АҚШ-қа арқа сүйеу өздерінің сыртқы саясатында Ресейге жақын бағытын ұстанатын басқа посткеңестік мемлекеттерге стратегиялық қарсылас бола алады. Мысалы, Тәжікстанға келетін болсақ, мұндағы Ресейдің ықпалы ресейлік әскерлердің тәжік-ауған шекарасындағы учаскені қорғауларымен байланысты.

2000 жж. ортасында Өзбекстанның сыртқы саясатының бағыты өзгере бастайды. Өзбекстан басшыларының сыртқы саясат бағытының өзгеруінің негізгі себебі – бірқатар посткеңестік мемлекеттерге орын алған «түсті революциялар». Бұл оқиғалар Ташкенттің АҚШ тарапынан Өзбекстанның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен тұрақтылықты сақтауына күдік келтірді. Өзбекстан басшылығы мемлекеттегі бірқатар американдық үкіметтік емес ұйымдардың (НПО) әрекетін шектеді, ал 2003 ж. желтоқсан айында Өзбекстан АҚШ-қа Ханабадта орналасқан әскери базасын ақылы түрде пайдалану жөнінде жаңа келісім жасауды ұсынды, ал 2005 ж. сәуір айында Ташкент ГУАМ ұйымынан шығуы туралы мәлімдеді.

2001 ж. 11 қыркүйек оқиғалары американдық-өзбекстандық қатынастарды одан әрі жандандырды. Бұған алғашқы қадам ретінде Өзбекстан Ауғанстандағы операцияны өткізудегі көмегін ұсынды. 2001 ж. қазан айында Ханабадтағы әуе базасы мен мемлекеттің әуе кеңістігін пайдалануға құқық беретін американдық-өзбекстандық келісімге қол қойылады.

АҚШ терроризмге қарсы тұру мақсатында Өзбекстан мемлекетіне сондай-ақ қаржылай көмек те көрсетті. Терроризмге дереу соққы беру мақсатында АҚШ Конгресі 2001 ж. Өзбекстанға оның әскери мүмкіндіктерін жақсарту үшін 25 млн. доллар қаражат бөлді. Кейін 2002 ж. қаңтарында терроризммен күрес жүргізу мақсатында Өзбекстанға АҚШ тағы 100 млн. доллар қаражат бөледі және 2002 ж. аяғына дейін 160 млн. доллар қаржы бөлу міндеттемелерін алады [8, 55 б.]. Мұндай қаржылай көмектер, Өзбекстанның қарулы күштерін белгілі деңгейде жақсартуға мүмкіндік берді.

11 қыркүйек оқиғаларынан кейін АҚШ өзінің геостратегиясына түзетулер енгізді. Бұл мемлекеттің посткеңестік Орталық Азия елдеріне қатысты позициясына да ықпал етті. АҚШ пен Өзбекстан арасындағы қатынастар ерекше сипатқа ие болды, Өзбекстан бұдан былай АҚШ-тың аймақтағы негізгі серіктестік роліне ие болған.

2003 ж. бастап АҚШ Тәжікстанға Есірткіні бақылау Агенттігінің операцияларына 11,3 млн. доллар қаражат бөлді және қазіргі уақытқа дейін бұл Агенттік қызметкерлерінің жалақыларына қосымша қаражат бөлуде. АҚШ пен Есірткіні бақылау Агенттігі Ауғанстандағы Талокандағы байланыстар

бөлімшесінің жұмысын қолдауда. Мұнда агенттіктің қызметкерлері Ауған ресми тұлғаларымен Ауғанстаннан Тәжікстаннан есірткінің заңсыз енуінің алдын алу бойынша жұмыстар жүргізеді.

Тәжікстанда кейде АҚШ-тың Орталық қолбасшыларының демеуімен жүзеге асырылатын кезең кезеңмен теориялық тренингтер өткізіледі. Бұл тренингтер Орталық Азия және Оңтүстік Азия елдері арасындағы қауіпсіздік бойынша ынтымақтастықтың дамуына бағытталған.

АҚШ пен Түрікменстан арасындағы саяси-әскери қарым-қатынастар өте маңызды. Түрікменстан мен АҚШ арасындағы саяси-әскери қатынастардың дамуына екі тарап та қызығушылық танытуда. Бұл бірнеше себептерге байланысты. Біріншіден, мемлекет өзінің сыртқы саясатында бейтараптылық ұстанымды ұстанады. Бұл, әрине, мемлекеттің сыртқы саясатына, саяси-әскери қатынастардың қалыптасуы мен дамуына өз ерекшеліктерін енгізіп, сыртқы саясатының сипатында да өз ізін қалдырады. Екіншіден, мемлекеттің географиялық орналасуы Ауғанстандағы операцияларды өткізу шеңберінде АҚШ үшін транспорттық-транзиттік дәліз себебінен маңыздылыққа ие. Мұнда, АҚШ пен Солтүстік альянс мемлекеттері елдің әуе кеңістігі арқылы Ауғанстанға гуманитарлық жүктердің транзитіне мүдделі. Түрікменстанның Ауғанстанмен ортақ шекарасының, мемлекет территориясында Кеңес дәуіріндегі Ауған соғысы кезінде пайдаланған әскери объектілердің бар болуы да батыс мемлекеттерінің Түрікменстанмен саяси-әскери қатынастардың дамытуына мүдделі етеді. Бұл өз кезегінде Түрікменстанның энергетикалық ресурстары мен қауіпсіздік мәселелеріне қызығушылық танытқан Ресейдің назарын аударуда.

Жалпы, АҚШ пен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы әскери-саяси қатынастар біршама ерекшеліктерге ие және бұл саладағы екіжақты қарым-қатынастардың дамуы АҚШ жетекшілік еткен Ауғанстандағы кампаниямен тікелей байланысты. Бұл орайда, АҚШ-тың НАТО сияқты халықаралық қауіпсіздік жүйелері арқылы Орталық Азиялық мемлекеттерге ықпал етуін атаған жөн. Бұл саладағы қатынастарды да АҚШ Орталық Азиядағы саясатын геосаяси тұрғыдан қалыптастыруда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасы мен Америка Құрама Штаттары арасындағы қатынастар // <http://www.mfa.kz/index.php/kz/aza-stanny-syrt-y-sayasaty/aza-stanny-yntyma-tasty-y/amerika-memleketterimen-atynastar/8-material-aza/86-aza-stan-respublikasy-men-amerika-ramy-shtattary-arasynda-y-atynastar>.

2 Бжезинский. Великая шахматная доска. – М., 1998.

3 *Внешинополитическая деятельность Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в 2010 году / подред. Б.К. Султанова. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. - 524 с.*

4 Нурғалиев М. Казахстанско-американское сотрудничество в контексте геополитических интересов США в Центральной Азии // *Центральная Азия и Кавказ. - 2007. - №2(50).*

5 Ноғажеева А.М. АҚШ-тың Орталық Азиядағы мүдделері және қауіпсіздік мәселелері // *ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2012. – №4(67). –71-77 бб.*

6 Nichol J. *Kyrgyzstan: Recent Developments and U.S. Interests / Congressional Research Service. – 2010 - 13 p.*

7 *Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы / подобц. ред. К.Л. Сыроежкина. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – 456 с.*

8 *Центральная Азия: 1991-2009 гг.: монография / под ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 300 с.*

УДК 94(100)«11»
МРНТИ 03.09.25

Қ.Т.Жұмағұлов¹

¹*т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, Геттинген университеттерінің (Германия)
Құрметті профессоры, Алматы қ., Қазақстан*

Р.А.Жумабек²

²*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультеті
6М011400 – «тарих» мамандығының 2 курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан*

КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫНЫҢ БАСТАЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӨНІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада 1096 жылғы алғашқы крест жорығы басталғанға дейінгі кезеңдегі соғыстың басталуының себептері сипатталады. Сонымен қатар Крест жорықтарының басталуына түрткі болған Византияны императоры Алексей I Комниннің папа Урбан II-ге өтінішпен жіберген елшілігі жайлы, Византияның селжұқтармен қарым-қатынасына ерекше көңіл бөлінеді. XI ғасырдағы Европадағы саяси, әлеуметтік жағдайы, қарапайым халықтың жағдайы, рыцарьлардың әлеуметтік орны, сеньорлардың талаптары, шіркеудің өзінің әлеуметтік дәрежесін көтеруге тырысуы қарастырылады.

Түйін сөздер: крест, жорық, монарх, сеньор, майорат, католик, христиан, папа, феодал, рыцарь.

Жумағұлов К.Т.¹

¹*д.и.н., профессор КазНУ им. Аль-Фараби Почетный профессор
Геттингенского университета (Германия)
г. Алматы, Казахстан*

Жумабек Р.А.²

²*КазНУ им. Аль-Фараби, Магистрант 2 курса специальности 6М011400 – «история»
факультета истории, археологии и этнологии
г. Алматы, Казахстан*

О ПРИЧИНАХ НАЧАЛА КРЕСТОВОГО ПОХОДА

Аннотация

В статье описываются причины начала первого крестового похода в 1096 году. А также уделяется особое внимание на отношения Византии с сельджуками и на обращение императора Византийской империи Алексея I Комнина к папе Урбану II, которое стала, как бы, причиной начала Крестовых походов.

В ней рассматривается политическое, экономическое и социальное положение XI века в Европе, а также условия обычных людей, роль рыцарей в обществе, требования сенаторов и усилия церкви по повышению своего социального статуса.

Ключевые слова: крест, поход, монарх, сеньор, майорат, католик, христиан, папа, феодал, рыцарь.

Zhumagulov K.T.¹

*¹D.h.s., professor of the Institute of KazNU named after al-Farabi, Professor Emeritus,
University of Göttingen (Germany)
Almaty, Kazakhstan*

Zhumabek R.A.

*KazNU named after al-Farabi, Faculty of History, Archeology and Ethnology
2 course of master degree, specialty 6M011400 - "History"
Almaty, Kazakhstan*

ABOUT THE REASONS FOR THE CRUSADE

Annotation

The article describes the reasons for the start of the first crusade in 1096. And also special attention is paid to the relations of Byzantium with the Seljuks and the appeal of the emperor of the Byzantine Empire Alexei I Comnenus to Pope Urban II, who became, as it were, the cause of the start of the Crusades.

It examines the political, economic and social situation of the XI century in Europe, as well as the conditions of ordinary people, the role of knights in society, the demands of senators and the efforts of the church to improve its social status.

Key words: cross, march, monarch, seigneur, majorat, catholic, christians, pope, feudal lord, knight.

Батыс Европада XI ғ. көптеген өзгерістер болды. Әсіресе экономикалық жағынан бұл кезде феодалдық құрылыстың нақты орнаған кезі еді. Сонымен қатар Еуропада қалалар құрылып, өсе бастады, ішкі және сыртқы сауда қатынастар (Византиямен және Шығыспен) өркендеді.

Ал бұл кезде шаруаларың қалай өмір сүрді деген сұраққа келетін болсақ, ол толықтай дерлік тәуелді еді. «Сервтар» деп аталатын тәуелді шаруалар барщина төлеп, өздерінің сеньорларының пайдасына барлық міндеттерді атқарды.

Қалалардың пайда болуының арқасында кеңінен сауданың дамуы шаруалардың жағдайын нашарлатты. Сеньорлар ендігі шаруашылық өнімдеріне және ауыл қолөнерлерінің бұйымдарына қанағаттанбады. Олар қала қолөнерлерінің жасаған қару-жарақ, сауыт-саймандары мен мұхиттың арғы жағынан итальяндық саудагерлердің алып келетін мата, шарап, әшекейлерді сатып алғысы келді. Соның арқасында сеньорлар жыл сайын салық мөлшерін ұлғайтып, шаруаларға ауыртпалық тудырды.

XI ғасырдағы кіші және үлкен сеньорлар арасындағы өзара соғыстары да оларды кедейшілікке алып келді. Бір тарихшының айтуы бойынша кем дегенде жаздың басталып аяқталғанынша бейбітшілік сақталса, ол жер тұрғындары бақытты саналған.

Феодалдар өздерінің соғысы кезінде шаруаларды аямай, олардың мүліктерін ұрлап тонады, өртеді, ал жиналған астықты мүлдем жойғандар да болды. Осының арқасында бірталай аймақтар ұзақ жылдарға дейін елсіз жағдайда болды.

Тәуелді шаруалар сеньорлардың қатыгездігі үшін жартылай аштықта тіршілік етті. Осы уақыттың шежірешілері табиғи апаттардың барлық түрлерін - құрғақшылық, бұршақ, су тасқыны туралы айтады. Ауыл шаруашылығына олардың жойқын әсерлері ауыл шаруашылық техникасының төмен деңгейі мен әлеуметтік өмірдің бүкіл жүйесі болды.

XI ғасырда ашаршылық мөлшері көбейді. Астық шықпаған жылдары каннибализм жағдайлары болған кездері де болды. Тарихта әсіресе XI ғасырдың соңында Батыс Шығыста жайлаған ашаршылық «жеті азғын жылдар» (1087-1095) деген атпен белгілі [1].

Сеньорлардың қатыгездігі шаруалардың наразылығын туғызды. Ол әр-түрлі дәрежеде көрінді. Кейбір жерлерде шаруалар көтеріліс жасады. Мысалға, X ғ. соңында Нормандияда, XI ғ. – Бретан, Фланрия, Англияда болды. Әсіресе Францияда феодалдық қысымға қарсы белсенді шаруалардың әрекеттері алғашқы крест жорығының басталуына дейін болды. Мерзімсіздер мұқтаждық пен аштықтан зардап шеккен адамдарға, өртеуге, тонауға, «байлар» жерін бүлдіріп, ең жексұрын сеньорларды жәбірледі. «Кедейлер байлардың мүліктерін тонау мен өртеуге ұшыратты» - деп сипаттайды Жамблудағы шежіреші-монах Сигбер.

Француз тарихшысы П. Лемерль, мысалы, тарихшылардың X Халықаралық Конгресінде (Рим, 1955) мәлімдеді: «діни фактордың жай өзі ғана крест жорықтарын толығымен түсіндіруі мүмкін емес. Бұл христиан тарихында теңдесі жоқ феномен, алайда шындығында іс жүзінде христиандыққа көбіне қайшы келеді.

Оның пікірінше, діни сезімдердің «жарылуына» алып келген «оң себептер» болды. Бұл (Басқа сөзбен айтқанда - крест жорықтары нақты себептері) «базалық» әлеуметтік және экономикалық себептер болды. Сонымен қатар Лемерль тікелей крест жорығы проблемасының шешімі «Францияда аграрлық қатынастар саласын» зерттеуден басталуы тиіс екендігін атап көрсетті.

Дегенмен, шаруа «көтерілістері» туралы қазіргі заманға дейін жеткен ақпарат аз және шашыранды. Шын мәнінде, белсенді шаруалардың көтерілістері сирек кездеседі. Көбінесе кенеттен шыққан шаруалар наразылық білдіруі бұл дәуірде пассивті формада болды.

Кейде шаруалар толықтай елді-мекенмен ауылдардан шығып, қалаған жаққа қарай жүре берді. XI ғасырда шаруалардың қашуы - әмбебап құбылыс. Ол туралы хаттар, хроникаларда және басқа да сол кездің әдеби ескерткіштерінде баяндалған. Осылайша шаруалар қашу арқылы бандалардың қарақшылық шабуылдарынан, аштықтан және қорқынышты аурулардан құтылуға ұмтылды.

Кейде шаруалардың сеньорлардың қатыгездігіне деген наразылығы басқаша формада да бейнеленді. Кейбірі қажыланып, өзін және өз отбасын өлтіруге барды. XI ғ. 90-жылдары осындай топтық өзін-өзі өлтірулер кездесті. Енді біреулері дін тұрғысында топ құрып, сырттан оқшаулануға тырысты. Бұндай топтарда феодалдық тәртәптер жиіркенішті болып есептелді.

Үшіншілері тікелей қақтығысқа батылы бармай-ақ шешім таппақшы болды. Көбісі монастырларға кетіп немесе тауа ретінде өмір сүре бастады. Бұл адамдар тобы әсіресе «жеті аздық жылдарында» күшейді [2].

Жоғарыда айтылған тұрмыс-тіршілік көріністері сол дәуірдің көрінісі және оларды назарға алмасак крест жорықтарының пайда болу себептерін толықтай түсіне алмаймыз.

Тәуелді шаруалар қажеттіліктерін қанағаттандыра алмай, феодалдарға тәуелдікте жүргенімен қатар ақылы жоқсыздығы, қараңғылығы түйреледі. Католиктік шіркеу шаруаларға мойынсұнушылық, шыдамдылық, қорқыныш сезімдерін үйретті. Апаттардың барлығын діни көзқарастарына сәйкес түсінген. Соның арқасында фермердің түсінігінше нашар егін, аштық, балаларын қабірге алып келген «оба» ауруы ең алдымен, «Құдайдың қаһарына», яғни жоғарыдан «белгісіз күнәлар» үшін жіберілген жаза ретінде болды. Ал ол күнделікті өмірдегі қайғы-қасіреттен құтылу үшін тек ашуланған аспан күштерінің көңілін жұмсарту арқылы жетуге болады. Бірақ қалай?

Шіркеуге толықтай бағынған қарапайым шаруалардың ойы бойынша олар құдайға деген шынайы адалдығын дәлелдеу және күнәларын өтеу үшін ерекше ерлік жасау керек екеніне сенді. Осылайша сеньорлардың қолынан шығып, қажеттеліктерін қанағаттандыру діндік сипат алды.

XI ғасырдағы Батыстағы экономикалық жағдай басыбайлы байларға да сезілді. Сауда дами келе сеньорлардың қажеттіліктері өсе бастады. Бірақ оларды қанағаттандыруда мүмкіндіктер шектелді. Шаруа жағына келгенде, жоғарыда айтылғандай қиыншылыққа тіреліп, өз сервтерінен де қауіпті сезіне алмады.

Ендігі феодалдар жаңа жерлер мен басыбайлыларды иемденуге тырысты. Сол мақсатпен олар өзара болмашы себеп бола қалса соғыстар – фйдтар жасай бастады. Фйдтар ауыл тұрғындарын одан әрі ашуландырды. Сонымен қоса соғысты табысты жүргізу үшін сеньордың қолында әскери қызмет жасауға міндеттелген вассалдар – рыцарьлар болу керек. Олардың еңбегі үшін жер берілді. Ал Батыста бос жер болмады, барлығы дерлік вассалдарға таратылып берілді. Монастырлар жаңа жерлерді ормандарды тазалап, шаруашылыққа қолайлы жерлерге айналдыру арқылы иемденді. Қашқын шаруаларды пайдаланып, шалшық саз-батпай жерлерді кептіріп, ормандарды шапты. Бірақ ол жаңа жерлер жетпей көптеген жерсіз рыцарьлар тобы қалыптасты. Бұған феодалдық иеліктердің мұрагерлік тәртібі – майорат (major — үлкен) та өз септеген тигізді. Ол тәртіп бойынша сеньор меншігі балалары арасында бөлінбей, тек үлкеніне ғана қалдырылатын. Нәтижесінде жер иеленушілердің отбасында құр қалған балалары, яғни «жерсіз», «тықыр тері», «дәулетсіз» деп аталғандар көп еді [4].

XI ғ. ірі феодалдар өз қажеттіліктерін толықтай өтей алмаса, ал ұсақ рыцарьлар тіптен өз шығындарын жаба алмады. Олар өз меншігін иеленуді аңсады.

Рыцарьлар өз жағдайларын қалпына келтірудің шешімін қарақшылық, тонауда көрді. Франция, Фландрия, Лотарингия жерлеріне олар топ болып, ауылдарға шапқыншылық жасап, шаруалардан барлығын тартып алды. Сонымен қатар олар жүретін жолдарда да тонаушылықты бастады.

Көптеген қамалдар қарақшылықтың ұясына айналды. XI ғ. деректеріне қарағанда рыцарьлар «қарусыз монахтарға, т.б. шіркеу қызметтеріне шабуыл жасауға» да барды. Керісінше, әсіресе бай шіркеулер оларды қызықтырды. Құрғақшылық, аштық, эпидемия және келесі жағдайлар: шаруалардың қашуы, бүлік шығаруы, рыцарьлардың қарақшылықтары, феодалдардың өзара қырқысы, міне осының бәрі Батыста аласапыран кезеңнің тууына, әлеуметті өмірдің тұрақсыздығына алып келді.

Үстем тап өкілдерінің қажетті мүдделері келесі міндеттерді шешуді қажет етті: сеньорлардың үдейген қажеттіліктерін, бағынышты күш санын көбейтуге, тектің байлығын ақшамен қамтамасыз ететін әдісті ойлап табу. Рыцарьларды кедейліктен, ал ірі феодалдарды беделін түсудегі қиыншылықтан құтқаратын тәсілді шіркеу ұсынды.

Католиктік шіркеу феодалдық құрылыстың тірегі. Сол кездері католиктік шіркеу феодалдық жериеленушілердің ең ірілерінің қатарына жатты және қатал түрде шаруалардың күшін пайдаланды. Жер бетіндегі тәртіптер құдайдың қалауымен жасалған және сондықтан оны өзгертуге болмайды деген түсінікті насихаттай отырып, қарапайым шаруаларды тізгінде ұстауға көмектесті. Осылайша феодалдық жүйенің толығымен арқа сүйеніші ретінде қызмет етті.

X-XI ғғ. Шаруалар өз сеньорларына қарсы шығып, қашып кеткенде, ал рыцарьлар монахтар мен клириктарды тонап жатқанда, католиктік шіркеу бірінші орында өз иеліктерінің сақтанышы туралы ойлады. Ендігі дау-дамайдың ұршығуы шіркеулердің иеліктеріне қауіп-қатер туғызды. Бұл мәселеде экономикалық жағынан мықты шіркеу иеліктері – монастырьлар ынта көрсетті.

X ғ. өзінде католиктік шіркеудің рухани және материалдық позициясын нығайту, ірі феодалдық жер иелену үшін пайда болған қауіп-қатерлерге қарсы күресте оның ұйымдастырылуын жақсарту мақсатында бірнеше өзгерістерді жүргізді. Бұл шіркеулік-реформаторлық қозғалыс тарихта клюнийлық деген атаққа ие болды. Себебі оны жүргізген Клуни атты бургундық монастырь еді. Ол бойынша қатал монастырлық ережелер енгізілді, целибат (рухани адамдардың үйленуіне тыйым салыну) жарияланды және т.б. тағы бірнеше өзгерістер енгізілді. Бұл тәртіптер арқылы клюнийлықтар халық алдында шіркеудің мәртебесін көтергісі келді. Папаның билігін шарықтату арқылы олар күшті орталықтандырылған шіркеу ұйымын құрғысы келді.

Папаның мәртебесін көтерудің бір жолы папаны сайлаудағы өзгеріс. Ендігі Қасиетті Рим империясының императорлары немесе ірі феодалдардың ешқайсысы сайлауға араласуға қатаң тиым салынып, 1059 жылғы Римдегі Латерандық собор қаулысы бойынша рим папасын кардиналдар коллегиясы сайлайтын болды.

X ғ. соңында клюнийлықтардың бастамасымен әскери қимылдарды тоқтатуға арналған тыйым салулар: ұзақ уақытқа («құдайдың бейбітшілігі») және қысқа уақытқа («құдайдың уақытша бітімі») – сенбінің кешінен бастап дүйсенбінің таңына дейін және діни мейрамдар кезінде болды. Алайда олар наразылықтардың себебін шешпегендіктен айтарлықтай қажетті нәтижеге жетпеді [5].

Сондықтан католиктік шіркеу реформалармен шектелмей, үстем тап өкілдерін қауіптен сақтап қалу үшін шешім іздеді. Ол үшін кішігірім рыцарьлардың және бай феодалдардың қызығушылықтарын біріктіру керек еді. Және де, әрине, ол шешім шіркеудің мақсатынан тысқары болмау керек. Бірақ жер мен поместьені аңсаған рыцарьлардың назарын қайда қарату керек? Өз иеліктерін ұлғайтқысы келген үстем таптарды ше? Бұл сұрақтардың жауабы бірден табылмады. Шешімін жүзеге асыру үшін талай жылдар кетті.

Шығысқа жорықты ұйымдастырған алғашқы қозғалыстар крест жорықтарының алдында жүзжылдықтың соңына келгенде ұйымдастырылған болатын. Оны кейбір ғалымдар «крест жорықтарының басталуынан бұрынғы крест жорықтары» деп атаған.

XI ғ. көптеп құрылған рыцарьлардың жасағы өз жерлеріндегі қарақшылықтармен қанағаттанбай, басқа елдерге жаулаушылық соғыстар жасайды.

Француз рыцарьлары Испаниядағы арабтардың жаулап алған территорияларын қайтаруға бағытталған күрес – реконкистаға қосылады. Рыцарьларды бай араб қалаларын тонау арқылы байлыққа кенелу мен жаңа жерлерді иемдену қызықтырды. Алғашқы болып 1063-1064 жылдар аралығында Испанияға Аквитандық герцогтігі және Тулуз графтығы рыцарьлары аттанды. Сосын Периней түбегіне жаңа жорықтар жоспарланды. Кастилия королі Альфонс VI-ның 1085 жылы Толедоны алуға тек француздар ғана емес, немістер де қатысты.

1087 жылы Францияда үлкен жасақ құрылып, оны герцог Эд Бургундский және граф Раймунд Тулузский (Иерусалимге жасалған крест жорықтарының болашақ қатысушысы) басқарды. Сонымен қатар Испанияға ірі феодал – виконт Мелюнский Гийом Шарпантье норман рыцарьларымен аттанды. Арабтармен соғыста ерекше агрессивті магнаттар тартыла бастады.

1016 жылдан бастап скандинавтықтар, нормандар Оңтүстік Италиядағы құнарлы жерлерді жаулап алуға аттанып, ондағы арабтармен және Византиямен қатыгез соғыстан кейін бірнеше феодалдық княздіктерді құрады.

1061-1072 жылдар аралығында нормандар Сицилияны жаулап алады. 1066 жылы Англияға жойқын шабуыл жасайды. 1073 жылы Византияда қызметте болған нормандық авантюрист Руссель де Байэль өз

әскерімен Кіші Азияның орталығына жетті. Сонда нормандық мемлекет құрады. Ол І крест жорығынан кейінгі оңтүстік италиялық нормандар бұдан 25 жыл кейін құрған мемлекеттің болашақ үлгісі болды. Бірақ Руссель де Байэль мемлекеті 3 мың әскері болып, 1 жылдан аз тұрса да басқа жаулаушыларға түп бейне ретінде болды.

XI ғ. толығымен дерлік рыцарлық бандалардың қатыгездіктерімен толы болды және олар әлемнің барлық бөліктеріне таралды. Соғыс қай жерде болмасын, оған қатысқысы келген олжа іздегендер көп болды.

Барлық осы қозғалыстар помещиктердің жағдайына алаңдаған және өз қуатын арттыруға тырысқан шіркеуінің назарын аударды.

Франциядағы әскери жалынды күшейту үшін римдік курия испандық жорыққа аттанушыларды дін үшін азап шегушілер ретінде көрсетуге тырысты. Клонийлықтар Испаниядағы араб-мұсылмандармен болған соғысты қасиетті деп жариялады. Папа Александр II 1063-1064 жж. Жорыққа қатысушыларына рұқсатын беріп, «крест үшін» соғысушылардың барлығына күнәларын кешіргенін жариялады. 1073 жылы клонийлық реформаторлардың бірі папа Григорий VIII француздарды Испанияға қарсы соғысқа түрткі болатындай себеп – «егер жоғарғы билік апостол тағы жаулап алынған жерлерді растаған жағдайда» жаулардан тартып алынған жерлерді иемдене алатынын хабарлады.

XI ғ. Батыс Европа халықтарының Иерусалимге қажылыққа баруы үдеді. Бұл да крест жорықтарының басталуына өз септігін тигізді. Қажылыққа бару папаның іздеген барлық әртүрлі феодалдар категорияларының байланыстыратын ортақ ұмтылысы. Қажылыққа баратын адамдар алуан түрлі. Дегенмен, қажылыққа бару таза діни іс-әрекет ретінде көрінгенімен қажылыққа барушылардың мақсаты бірдей болған емес. XI ғ. қасиетті жерге Франция, Испания, Англия және басқа да мемлекеттерден ірі феодалдар сеньорлары жол тартты. Басқалардың көздерінше осындай ірі феодалдардың сапары діни түсінікпен көбінесе сипатталса да, алайда теңіздің арғы жағына барудың басты себебі байлықтың артынан барып, Шығыстың алуан түрлі бағалы, қымбат заттарын иемденіп қалу еді.

Сеньорларға қаптаған рыцарьлар да еріп баратын. Олар теңіз ар жағына әулетін, өз жағдайын қалпына келтіруге, және өз жерлерінде жасаған қылмыстарын жабу үшін болды. Себебі, шіркеудің үйретуінше «қасиетті жерлерге» қажылыққа барған адамдар құдай алдында өз күнәларын өтейді. Ал рыцарьлардың жоғары айтылғандай күнәлары көп еді. Қанша адам өлтіріп, қылмыс жасап, тонаса да оның бәрі «жерсіз» рыцарьларға діни бағытты ұстануына кедергі болмады. Рыцарьлардың өмірінде дін өте маңызды рөл атқарды, алайда рыцарьлар шіркеудің ілімін олар өзінше қабылдады. Рыцарьлар әлбетте діни салттарды катал ұстанды, алайда христиандық этика олар өмірінде басты болмады.

Қажылыққа барушылардың ішінде қала және ауыл кедейлері де аз болмады. Шаруалардың көзінше қажылыққа бару үлкен ерлік ретінде көрінді.

Шіркеу қажылыққа баруды елемей қалмады. Католиктік шіркеудің жоғарғы шенеуніктері де белсенді түрде қажылыққа барды. Әсіресе, клонийлік монахтар бұл іс-әрекеттерге жәрдемдесіп, тақуалықты халық арасында танымал жасауға тырысты. Ал клонийлық папалар қажылықты өз мақсаттарына қолдануды көздеді.

Осылайша, шығысқа жасалған крест жорығының алдындағы бірнеше онжылдықтар ішінде католиктік шіркеу өзінің басты мәселесін шешудің жолдарын қарастыра бастады.

XI ғ. соңында римдік курия үстем тап өкілдерін біріктіретіре алатын ортақ орталығы болды. Григорий VII (1073-1085) кезінен бастап папалар клонийлық қозғалыстан кейінгі жинаған дәрежесін ұлғайтуға тырысып, тек христиан шіркеулеріне ғана емес, сонымен қатар беделді байлардың арасында өз беделін жүргізгісі келді. Григорий VII ойынша римдік билік патшалардың билікке келуі, епископтарды, герцог, король, императорларды, яғни барлық билік иелері тек шіркеу бастығының рұқсатымен ғана тағайындап орнынан алыну керек.

Григорий VII-да барлық христиан мемлекеттерін бағындыратын бағдарлама болды. Ол өз жоспарларын жүзеге асыру үшін практикалық шараларды қолданды. Ол шынайы түрде барлық христиан басшыларын лендік ант беруге (жыл сайын папаның қазынасына міндеттелген жарна төлеуге) мәжбүрлеуге тырысты. Алайда бұған қарсы болғандар көп болды. Оның ішінде «Қасиетті Рим империясының» императоры. Бұл римдік шіркеудің талпынысы сол кездегі шіркеудің беделінің өсуінің айқын көрінісі еді. Ең бай феодалдық ұйым ретінде католиктік шіркеу феодалдық тәртіптің нығайуын қалады. Сондықтан папалар тек шіркеудің материалдық жағдайын ғана қамтамасыз етіп қана қоймай, бір-бірімен соғысып жатқан феодалдардың күшін біріктіруге де ынталы еді [6].

Теократиялық бағдарламаның басты қадамдарының бірі – 1054 жылы римдік-католиктік шіркеуден бөлініп шыққан шығыс грек-православтық шіркеудің тәуелсіздігін жою. Осы жоспарды орындауға

талпыныстан шығыс мұсылмандарға қарсы жорықты ұйымдастырудың алғашқы шаблондары пайда болды. Оның қалай болғанын түсіну үшін XI ғ. әлеуметтік өмірмен танысу, яғни сол кездегі басты рөлде Византия болған оқиғаларды қарастыру керек.

Рим империясының мұрагері Византия бұрынғы иеліктерінің көбісінен айырылған еді. Балкан және Кіші Азия жерлеріндегі Византияның беделі тұрақсыз бола бастады.

Орталық Азиядан келген көшпелі түріктердің – селжұқтардың шабуылы Византияға ең қауіпті болды. Сұлтан Алп-Арсланның (1063-1072) билігі кезінде селжұқтар территориясының көп бөлігін Византияға тиесілі Арменияға басып кірді. Грузиямен соғысып жатып, Византияның әкімшілік-аумақтық бірлігі болған Капподокия мен Фригияға біртіндеп кіре бастады.

Селжұқтардан төнген қауіп күннен-күнге өсе бастады. Император Роман IV Диоген (1068-1071) оларды тоқтатуға тырысты. Византиялықтар селжұқтарға қарсы екі сәтті тойтарыс берді. Алп-Арсланмен бітім жасалды. Алайда Роман IV кенеттен селжұқтарға қарсы 300 мың жалданды әскерімен (олардың ішінде гректер, нормандар, армяндар, грузиндер, славяндар және түріктер де болды, ауызбіршілігі болмады) шабуылдады. Ең соңында әскер құрамындағы түріктер өз жақтастарына қарай ауысып кетті. 1071 жылдың 26 тамызында (Армениядағы Ван өзенінің солтүстігінде) Мазанкерттегі (грекше Манцикерт) селжұқтарға қарсы күресте византиялық жасақ алапат жеңіліске ұшырады. Селжұқтар көшпенділердің сенімді аяласын қолданды: көзбояушылық шегіністен бастап, жауларын алдап әкетіп, сосын бұрылып, үлкен күшпен византиялықтарға қарсы шыққан. Роман IV-тің әскері жойылды. Византияның тарихында алғаш рет император тұтқынға түсіп, жеңімпаз сұлтанның алдына әкелінді.

Мазанкерттегі жеңілістен кейінгі нәтижесінде империя өзінің бай Кіші Азиядағы жерлерінен толық айырылып, кейіннен 1078 және 1081 жылдарда селжұқтар түбектің батысында да қожайын болды.

Византия тек Мәрмәр өзенінің жағалауындағы азғантай қалаларын ғана сақтап қалды.

Егер Византия империясының бір жартысын селжұқтар жаулап алса, екінші жағы толығымен анархия жағдайында болды. Византияның ішкі саясаты тіптен тұрақсыз болды. Феодалдық топтардың әртүрлі топтары бір-бірімен билікке таласты. Ал жалдандылардың арқасында толып отырған әскер сенімсіз еді. Осы кезге дейін Византияда еркін шаруашылық толығымен жойылып кетті. Ірі жерлері-динаттар мен жемқор-шенеуніктердің арқасында кедейленген тәуелді адамдар империяның жауларымен соғысуға еш ынта көрсетпеді. Қазынада ақша жеткіліксіз болды себебі мемлекеттің табысы кеміді. Империя өзара жартылай тәуілсіз феодалдық меншіктерге бөліне бастап, толық ыдырау жолында тұрды.

Осы жағдайларды Григорий VII пайдаланбақшы болды. Оның мақсаты гректік шіркеуді апостолдық биліктің астына қойып, сосын Рим билігін және Византия империясының өзін бағындыру. Бұл римдік-католиктік шіркеудің материалдық қорын ұлғайтып, Шығыста папаның универсалды бағдарламасын жүзеге асыруға көмектесер еді. Селжұқтармен соғыста және ішкі талас-тартыстан әлсіреген Византия папаға жеңіл олжа болып көрінді.

Алғашында Григорий VII дипломатиялық әдісті пайдаланды. 1073 жылы ол Михаил VII Дукамен көнерген келісімді жаңғырту туралы келіссөздер жүргізе бастады. Папа грек шіркеуі Римдікке тәуелділікте болады деген мақсатпен шіркеу униясын ұсынады. Алайда Григорий VII-нің талаптарына Константинопольде қарсы шығады.

Нәтижесінде папа өз мақсаттарын әскер күшпен шешпекші болады. Ол Шығысқа әскери жорық бастауды ойластырып, оның шын мақсаттарын христиан дінін жақтайтын ұрандармен, селжұқ-мұсылмандарға қарсы көмектесу ниетімен жабады.

1074 жылы Константинопольмен келіссөздер басталғаннан кейін Григорий VII батыстың ірі феодалдарына Шығысқа қарсы соғыста мүше болуға үндеу тастайды. Папа шығыс шіркеуді құтқарып, соғысқа қатысушыларға көптеген сый-марапаттар жасауға уәде берді.

Григорий VII өзі жасаған кәсіпорынға үлкен мән берді. Жібержен хаттарында ол Батыс христиандарының әскерлерін жеке өзі басқаруға ниеттеніп, «теңізден шығуға» ұмтылатынын бірнеше мәрте қайталады. Папаның идеясы өте қарапайым болды: науқанның мақсаты бауырластарды сеніммен қолдап, грек христиандарын «кәпірлерден» құтқару болды [7].

Мұндай жоба батыстың рыцарлары арасында қолдау табуы керек еді. Себебі, оның алдында папаның санкциясымен дін туы астында Испанияда арабтарға қарсы шыққан еді. «Мен осы шаруада рыцарлар бізге қолдау көрсететініне шын сенемін», - деп Матильде Тосканскийге папа жазған болатын.

Шын мәнінде, христиан дінін қорғау ұрандары Шығыс «христиан» құтқарумен ештеңе байланыстырған жоқ, тек Рим империясының ниетін жасыруға арналған.

1074 жылдың соңында Рим Папасы неміс императоры И.В. Генриге 50 мыңнан астам адамнан құралған (итальяндықтар мен француздар) әскер жинағанын айтты. Алайда Григорий VII жоспарын жүзеге асыра алмады. Германия империясымен күрделі күрес оны Византиядан көңілін аударды.

Кейінгі жылдары да Григорий VII көңілі Генрих IV-мен күресуде болды. Бірақ оның ойлаған жоспары оның мұрагерлерінің іс-әрекетінен жалғасын тапты. XI ғасырдағы жағдай да соған ыңғайлы болды.

Кіші Азиямен қатар селжұқтар Сирияны, Палестинаны да жаулап алды. 1071 жылы олар Египеттің Фатимидтер халифатының билігінде болған Иерусалимді жаулап алып, 70-жылдары онда толығымен орнықты. 1084 жылы селжұқ басшыларының бірі Сулейман-ибн-Кутылмыш Византиядан Антиохияны жаулап алды, Дамаск және тағы басқа сириялық қалаларды да алды. Мәлік шах тұсында (1072-1092) Сирия, Ливан және Палестинаның көптеген бөлігі селжұқтардың қолында болды.

Жаулап алынған жерлері көп болса да селжұқтар бір орталықтандырылған мемлекет болмады. Селжұқ империясы тек шартты түрде өмір сүрді. Іс жүзінде мемлекет көптеген жартылай тәуелсіз аймақтардың әлсіз байланысқан ұйымын құрады. Селжұқ билеген ең маңызды жерлерінің бірі Кіші Азияда 1077 жылы құрылған Румдік (Ромейлік) сұлтанат болды. Орталығы алғашында Никада, кейіннен – Конье (Икония) болды. 1092 жылдан кейін селжұқ мемлекеті ыдырады. Ірі және кіші бөліктердің өзара соғысы басталды [8].

Кейіннен уақыт өте келе крест соғысы басталған соң батыс жазушылары оларды ақтай келе шығыс мемлекеттерінде селжұқтардың христиандарды қудалауы, христиандардың «қасиетті жерлерін» арамдауы, қажылыққа барушыларды қуалауы туралы аңыздар ойлап шығара бастады. Келесі ғасырлардың тарихшылары оларды асыра айтып, өздерінің толықтыруларын қосып отырды. Көптеген авторлар селжұқтар христиандыққа қауіпті бола бастап, бұл өз алдына папаның басқаруымен католиктердің асаласуын қажет етті деп жазады.

Селжұқтарға фанатикалық діни төзбестік тән емес. Шет елдерге олар адал сыртқы саясатты ұстанды. Дін мәселесі жөнінде селжұқтар христиандарға ешқандай қысым көрсетпеді. Керісінше селжұқтар Византияға келгенде жергілікті халық византиялық шіркеудің қысымынан босады.

Иерусалимге қажылыққа барушылардың алдында сәл де болса қиындық туса да (анархия жағдайында қиындық әлбетте болатын) әдейі қосылып, асырып айтылатын. Папа Батыс Еуропаның білмегенсіздігін пайдаланып, жалған ақпарат берген. Бұл Византиядағы апатты Рим бүкіл христиандарға төнген қауіп деп түсіндірді.

Григорий VII-нің жоспарын оның мұрагері Урбан II (1088-1099) қайта тірілтті. Тек қана тірілтіп қана қоймай, өзінен де қосты: барлық Жерортатеңіздік мемлекеттер оның ниеті бойынша римдік-католиктік шіркеудің эксплуатациялаудағы объектісіне айналды.

80-жылдардың басында нормандарды басқарған Роберт Гвискар империяның еуропалық провинцияларына шабуыл жасап, Константинопольге үрей тудырды. Византияның жаңа императоры Алексей I Комнин (1081-1118) қару мен айлалық дипломатияның арқасында нормандардан құтылды.

Осы кезде Шығыс пен солтүстіктен басқа қауіп төнді. Византияға қарсы ауыр салықтардан зардап шеккен Болгария жерін мекендеген славяндар қарсы шығып, көмекке көшпенді печенегтерді шақырды.

1088 жылы печенегтер Алексей Комнинге Силистр түбінде жеңіліске ұшыратты. Олар Андрианопольді, Филиппопольді тонап, астанасының шекарасына жетті. Осы кезде Константинопольге селжұқтардан да қауіп төнген. Кіші Азиядағы Смирне қаласында және Эгей аралдарының кейбірінде орнаған Чаха эмирі Константинопольге қарсы флотты аттандырды. Чаха печенегтермен келіссөздер бастап, империя астанасына қарсы ортақ жоспар ойлап тапты.

Осы Византияға ауыр күн туғанда рим шіркеуі қайтадан ықпал жасауға әрекеттенді. Урбан II-нің елшілері 1088 жылы Константинопольге келді. Алексей I-мен уния жөнінде келіссөздер жүргізілді. Византияның билеуші топтары сөз жүзінде Рим мен Константинополь арасындағы діни араздықта барлық талаптарына көнді. Себебі, империяға күрделі қауіп төнді.

1090-1091 жылдарда Византия императоры Батыс княздіктері мен мемлекеттеріне үндеу тастады: Византия әскери көмек сұрады. Алексей Комнин көп үміт күткен Рим папасына да елші жіберілді. Комнинге жедел түрде өз әскер қатарын ұлғайту керек еді. Алайда папаға толық сенуге болмайтын, себебі Римнің басшылық саясатын Константинопольде бұрыннан білген. Печенегтерге қарсы Византияның жаңа одақтасы – сары қыпшақтар (половцы) алаңға шықты.

1091 жылы сәуірдің соңында печенегтер жеңілді, Чахи эмирдің флоты көмекке үлгермеді. Сосын Чахидің өзіне кірісіп, Алексей I оған қарсы жаңа Никей сұлтаны – Килидж-Арсланды шағыстырды. Осылайша, әскердің, қастықтың, пара берудің арқасында Алексей I Константинопольге төнген қауіп-қатерден құтылды. Византия Мәрмәр өзенінің жағалауындағы пунктерін, Хиос, Самос, Лесбос аралдарын

қайтарды. Ендігі Риммен келіссөзді жалғастырудың керегі болмады. Византия талаптарына көнбегені Урбан II-ні ызыландырды [9].

Унияны ойластырған Урбан II келіссөздерден пайда болмайтынына көз жетіп, ол Григорий VII-нің жолын таңдады. Опасыздарға қарсы күресте көмек ретінде сылтауратып, Шығысқа жаппай жорықты ұйымдастыруды ынталанады. 1095 жылы ол «құдай табытын құтқару» («освобождение гроба господня») ұранымен Батыс Европа рыцарларының басын қосуға негізделген бағдарламамен шықты.

Осылай крест жорықтары идеясы халық арасында тарап, көп ұзамай бірінші крест жорығы басталады.

Тарихтан барлығымызға белгілі крест жорықтарының себебі – дін мәселесі деп ұзақ уақытқа дейін айтылып келген еді. Алайда, екі ғасырға созылған жорықтың басталу себебі, тек қана дін емес, одан әлдеқайда көп себептерден тұрады. Солардың ішінде: қарапайым халықтың, шаруалардың жағдайының төмендігі, байлар (сеньорлар) арасындағы бітпейтін соғыстар, жерсіз қалған рыцарлардың тым көптігі, әлеуметтік тұрақсыздық, тонау, аштықтың көбеюі және сол сияқты т.б. себептер.

Список использованной литературы

1. Заборов М. А. Папство и крестовые походы / *АН СССР*. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 264 с.
2. Орта ғасырлар тарихы: Оқу құралы/ Қ.Т.Жұмағұлов, Р.С.Мырзабекова. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 256 б.
3. Заборов М. А. Крестом и мечом. — М.: Советская Россия, 1979. — 240 с.: ил.
4. Федоров-Давыдов А. А. Крестовые походы. — М.: ООО «АСТ», 2008. — 384 с. Эпоха крестовых походов; Под ред. Лависса Э. И Рамбо А. — Смоленск: Русич, 2002. — 672 с.
5. Морисон С. Крестоносцы: Пер. с фр. — М.: Весь Мир, 2003. — 176 с.
6. Гусев И. Е. История рыцарства и крестовых походов. — Мн.: Харвест, 2010. — 210 с.
7. Лависс Эрнест. Эпоха крестовых походов. — Смоленск: Русич, 2010. — 576 с.
8. Бауэр С.У. История Средневекового мира: От времен Константина до первых Крестовых походов. /; пер. с англ В.Гончарова. — М.: АСТ, 2015. — 992 с.
9. Добиаш-Рождественская О.А. Эпоха крестовых походов. Запад в крестоносном движении. : Общій очерк. — М.: Ленанд, 2017. — 126 с.

ӘӨЖ 897-11
ГРНТИ 03.03.09

Оспанова Алия Абдужапаровна¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, PhD доктор, доцент м.а.

²Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна

²Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, п.ғ.к., доцент м.а.

КЕМАЛИЗМ ЖӘНЕ ТУРКИЯДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ПРОЦЕСТЕРІ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫ)

Аннотация

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Туркиядағы басты оқиға-модернизациялау реформаларын жан-жақты қарастыру арқылы, «Кемализм» идеясы мен модернизациялау процесінің ортақ тұстары мен бір-біріне сәйкес келмейтін жақтары зерттелген. Мұстафа Кемал тұсындағы модернизациялаудың келесі қадамы-түрік ұлтының консолидациялануы саясаты тұрды. Кемалисттердің түсініші бойынша түрік ұлтжандылығы түрік ұлттық мемлекеті ұғымымен байланысты «ұлт-мемлекет» ұғымдарының шеңберінде қабылданды. «Ұлы Тұран идеясы» қол жетілмейтін және қауіпті түсінік ретінде жарияланды. Ұлтжандылық немесе национализм принципі ұлттық мемлекет шеңберінде ғана жүзеге асыруы керек болатын. Ұлтжандылық немесе национализм идеологиясы негізінде түрік ұлтының жалпы ұлттық өзіндік санасын бекіту және мәдени кеңістікті ұлғайтуға акцент жасалды.

Кілтті сөздер: реформа, модернизация, кемализм, зайырлылық.

КЕМАЛИЗМ И МОДЕРНИЗАЦИЯ В ТУРЦИИ (20-30 ВЕКА)

Оспанова Алия Абдулжапаровна¹

¹Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясави, PhD доктор, и.о. доцент

²Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна

²Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясави, PhD доктор, и.о. доцент

Аннотация

В статье рассматриваются основные аспекты «кемализма» и аспекты процесса модернизации, несовместимые друг с другом, с подробным обзором модернизации основных событий в Турции в 20 и 20 веках 20 века. По мнению кемалистов, турецкий национализм был принят в понятиях «национальное государство», связанных с концепцией турецкой национальной идентичности. «Великая идея Туран» была объявлена неточной и опасной. Принцип национализма или национализма должен был реализовываться только внутри национального государства. Исходя из идеологии национализма или национализма, акцент был сделан на укрепление национальной идентичности турецкой нации и расширение культурного пространства.

Ключевые слова: реформа, модернизация, демализм, секуляризм

KEMALISM AND MODERNIZATION IN TURKEY (20-30 CENTURY)

Ospanova Aliya Abduzhaparovna¹

¹International Kazakh-Turkish University named after Kh.A.Yasavi, PhD doctor, acting assistant professor

Rustambekova Muhabbat Erubaevna²

²International Kazakh-Turkish University im.H.A.Yasavi, PhD doctor, Acting assistant professor

Annotation

The article discusses the main aspects of "Kemalism" and aspects of the modernization process that are incompatible with each other, with a detailed overview of the modernization of the main events in Turkey in the 20th and 20th centuries of the 20th century. According to the Kemalists, Turkish nationalism was adopted in terms of the "national state", associated with the concept of Turkish national identity. "The great idea of Turan" was declared inaccurate and dangerous. The principle of nationalism or nationalism should be implemented only within the national state. Based on the ideology of nationalism or nationalism, the emphasis was placed on strengthening the national identity of the Turkish nation and expanding cultural space.

Keywords: reform, modernization, demoism, secularism.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Туркия жаңару жолына енді аяқ басқан мемлекет болатын. Мемлекетте келесідей маңызды буржуазиялық реформалар жүзеге асты: республикалық құрылым негізделді, халифаттық жокқа шығарылды, шариат соттары біріздендірілірді, әліппе реформасы жүргізілді.

1924 жылы Туркия республикасының конституциясы қабылданды. Жоғарыда аталған реформалар Туркия республикасының одан әрі дамуын анықтаушы күшке айналды десек қателеспейміз. Дегенмен де тарихшылар арасында бір өзекті сұрақ туындайды: XX ғасырдың 20-30 жылдары Туркияда жүргізілген өзгерістерді елдің модернизациялануы деп атауға бола ма? Егер ия деген жауап туындаса, осы модернизация кемализм идеологиясымен қалай сәйкестендірілді немесе қандай байланысы бар? Осы сұрақтардың жауабын табу менің мақаламның басты мақсаттары болып табылады.

Туркиядағы 20-30 жылдардағы модернизация тарихын зерттеуге қатысты зерттеулер ауқымы өте мардымсыз. Тікелей модернизация мен кемализм иеологиясының байланысын зерттеуге негізделген еңбектер аз болса да, Туркиядағы модернизациялау процесінің түрлі аспектілерін зерттеуге арналған келесідей авторларды атап өте аламыз.

Түрік либерализмінің қалыптасу және даму ерекшеліктері Дж. Федайы, С. Гюндюза, О. Ақяла, Т. Атеш монографияларында қарастырылған. Ірі түрік зерттеушісі Т. Чавдардың XIX ғасырдың соңындағы Осман империясы мен Республикалық Туркияның алғашқы кезеңдерінің тарихын зерттеумен айналысты. Танзимат кезеңіндегі саясат жаңа түрік қоғамының қалыптасуына және де мемлекет пен экономика

туралы жаңашыл түсініктердің қалыптасуына түрткі болды. Бірақ Т. Чавдардың пікірі бойынша Осман империясындағы дін басылар жаңа идеяологияның пайда болуынан, ол идеяология қалыптасып елдегі үстемдік етуші ислам дінінің, сұлтанаттың өзі мен сұлтанат режиміне беделіне нұсқан келтіреді деп қорытты.

Зерттеуші А. Ясай өз еңбектерінде еуропалық мемлекеттердің Туркияға қатысты ұстанымдары мен көзқарастарын зерттеді. Ғалымның пікірінше Батыс елдерінің тәжірибесіне сүйене отырып, Туркия вестернизацияға көшті.

Н.Г. Киреев еңбектерінде этатизм саясатының қалыптасу негіздерін талдайды және этатизм саясатының елдің экономика саласының модернизациялануына ықпал ету деңгейін зерттейді. Десек те автор тек қана сол дәуірдегі Туркия республикасының экономикалық саясатын ғана қозғап, ұлттық-мәдени, саяси реформаларға қатысты сұрақтарды шет қалдырады.

Н.Г. Киреев қозғамаған ұлттық-мәдени, саяси реформаларға қатысты зерттеулерді басқа ғалымдардың еңбектерінен табуға болады. мысалы, Полат Салих мәдени саладағы модернизация процестерін кеңінен қарастырады[1, 27 б].

Кеңестік тарихнамада Э.Ю. Гасанованың еңбектерін де атап өтуіміз керек. Автордың зерттеулерінде «национализм» идеологиясы мен осы саясаттың Туркияның дамуындағы ықпалын анықтаған. Тақырыпты ауқымды зерттеуге бағытталған еңбектердің ішіндегі ең бастысы ретінде «туркия тарихының очерктерін» атауға болады. еңбекте Ататүрк жүргізген барлық реформаларға қысқаша сипаттама жасалып, сол реформалардың тарихи нәтижелеріне қысқаша болсын тоқтала кеткен[2, 78 б].

Мұстафа Кемалдың жеке өмірбаяны мен осы тұлғаның туркия реформаларын жүзеге асырудағы ықпалы туралы бірқатар жеке зерттеулер де бар. Мысалы, Ю.Н. Розалиевтің «Мұстафа Кемаль Ататюрк. Өмірі мен қызметі очерктері» атты еңбегі[3,101 б].

Ең алдымен «модернизация» терминінің өзін қарастырайық. Кейіннен осы түсінікті реформаларды жүргізудің инициаторы Мұстафа Кемаль Ататүрктің модернизациялау туралы түсініктерінің сәйкестігі мәселесін анықтап көрсек. Түрік әлеуметтанушысы, өз кезінде жастүріктер қозғалысының идеологы болған, кейіннен Ататүрік кезеңінде кемализм принциптерінің бастаушысы болған Зия Гек Алыптің ойлары мен тұжырымдарына Мұстафа Кемаль сүйенді.

Энциклопедиялық сөздіктерде «модернизация-бұл қазіргі заман талаптарына жауап беретін өзгертулер мен жаңартулар»[4,206 б]-, деген ұғымды білдіреді. Туркияда Ататүрік кезеңінде модернизациялау ұғымына осы түсініктің аясында қаралған/қаралмағандығын анықтауға тиістіміз.

Мұстафа Кемаль «Матэн» газетіне берген мақаласында (1922 ж) «Туркиялық демократия Француз революциясынан басталған жолмен жүрсе де, тек өзіне тән ерекшеліктерімен дамыды. Өйткені әрбір халық өз реформациясын өз қоғамына тән талаптар мен заңдылықтарға сәйкес, уақыт талабына сәйкес, елдің ішкі жағдайына сәйкес жүргізеді»-деген болатын [5,137 б].

Туркия ХХ ғасырдың басында-ақ сұлтан билігі негізіндегі ортағасырлық Осман империясы ретінде өмір сүргенін ескерсек, сол кезеңдегі заманауи қоғамның идеалы Еуропа мен еуропалық қоғам болғаны сөзсіз. Егер ХХ ғасырдың 20 жылдарынан бастау алған елдің мәдени, дін, тұрмыстық өмір саласында жүргізілген реформаларды алатын болсақ бұл реформалардың барлығынан дерлік еуропалық қоғамға «елеңдеушілікті» байқаймыз. Ал, модернизация-заманауи талаптарға жауап беретін жаңартулар деген мағынаны білдірсе, Туркия Республикасында жүргізілген реформаларға модернизациялау процесі деген атау беруге болады.

Туркиядағы қайта жаңғыртулардың (реформалардың деген сөз) өзіндік ерекшеліктеріне қарамастан Ататүрік идеялары мен Ұлы Француз революциясының арасындағы бірқатар ұқсастықтарды байқауға болады. еуропадағы модернизациялау процесі 1789 жылғы Декларацияның қабылдануынан кейін толық жүзеге асырылғандығын түсінген Мұстафа Кемалдың елді модернизациялаудағы алғашқы қадамы 1924 жылы қабылданған Конституция болып табылады. Бұл құжат өзіне 105 статьяны біріктірді, 70 статьяда бостандық, емін-еркін қозғалу, еңбек іс-әрекетін жасау, жеке меншікке иелену іспеттес құқықтар жариялануымен Туркиядағы модернизацияланудың негізі қаланды деген тұжырым айтсақ қателеспейміз.

Енді, кемализм идеологиясы мен осы идеядағы модернизациялаудың роліне тоқтала кетейік.

Түрлі ғылыми зерттеу жұмыстарында «кемализм» терминіне түрлі анықтама берілген, десек те көптеген еңбектерде кемализм принциптері жүйесі ретінде қарастырылады. Кемализмнің негізгі принциптері Туркия Республикасы Конституциясының 2-статьясында тіркелген. Кейіннен 1931 жылғы ҰРП ІІІ конгресінде кемализм принциптері Ұлттық-республикалық партияның алты принципіне айналды. Ол принциптер келесідей түрде жарияланды:

-Республикалық;

- Ұлттық.
- Халықтық.
- Этатизм.
- Бұқаралық.
- Революциялық принциптер[6, 79 б].

Әрбір принциптің астарында белгілі бір теориялық түсінік жатыр. Мысалы «республикалық принцип» дегенде партия мемлекетті басқарудың республикалық формасын жүзеге асыруға мүжжелі деген ұғымды білдіреді. «Ұлттық немесе национализм принципі»-ең алдымен ұлттық мүдделерді көздеуді, «халықтық принципі»-қоғам мүшелерінің барлық құқықтарын қорғау, «этатизм принципі»-мемлекеттің ел экономикасына белсенді түрде араласу арқылы экономиканы дамыту, экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізу деген түсінікті ұғындырды.

«Бұқаралық принципі»-халықтың діни сезімдерін пайдаланушы дін өкілдерін мемлекеттік биліктен алшақтату, яғни дін мен билікті ажырату, «революциялық принцип» қоғамның өмір сүру қабілеттілігін қамтамасыз етуде революция идеяларына адал болуды білдірді. Осы аталғандарды ескере отырып, елдегі модернизациялау идеясы кемализм идеясының негізінде жүзеге асырылғандығын байқаймыз.

Кемализм принциптерінің негіздерін модернизация процесімен сәйкестендіре отырып, жеке-жеке қарастырып көрейік. Мысалы лаицизм (бұқаралық), халықтық, этатизм, ұлттық принциптерін алып көрейік. Менің ойымша республикалық және революциялық принциптері кемализм жүйесінде де, мемлекеттің дамуында да маңызды (басты) роль ойнаған жоқ деп ойлаймын.

Лаицизм Ислам дінінің елдегі ықпал ету салаларын қысқарту үшін қолданылды. Лаицизм Туркияның модернизациялануын қамтамасыз етуші басты құрал болғандығына біз толық қосыламыз. Өйткені көптеген ғасырлар бойы Шығыстық мұсылмандық мәдениет типіндегі Туркияда әлемді танудың діни көзқарастары басым болды, бұл дүниетаным Батыс елдерінің мәдени концепцияларынан аса айырықшаланды. Ал, жаңғыру, жаңару принциптерін негіздеуші модернизациялау үшін елді, халықты діни көзқарастармен, дінмен басқармай, бұқаралық, республикалық ұстанымдармен басқарудың қажеттілігі туындағандықтан Туркияда лаицизм саясаты кең ауқымда табысты түрде жүргізілді.

Ұлттық мемлекетті құрудың жаңашыл шарттары бойынша «ұлтжандылықты» саяси бірігудің басты құралы ретінде пайдалану, нәтижесінде модернизациялауға қол жеткізу, ұлтжандылықты діннің ықпалынан босату мақсаттарын жүзеге асырылу арқылы қол жеткізілді. Сонымен бірге модернизациялаудың теориялық негізі ретінде Гек Алп еңбектері алға тартылды.

1924 жылы М. Кемаль лаицизм радикалды саясатын жүргізе бастады. Аталмыш саясат діннің мемлекетке ықпалын нөлге шығарды, сондай-ақ діннің қоғамдағы ролін қысқартты.

1926 жылы Туркияның Ұлы ұлттық жиыны (№743) азаматтық кодекс қабылдады, сол жылдың наурыз айында шарият (діни) соттарын таратып, орнына бұқаралық сот ісін жүргізу енгізілді, сондай-ақ қылмыстық кодекс бекітілді (Италия қылмыстық кодексінің негізінде құрастырылған кодекс екендігін де айта кетейік). Десек те Туркияның мемлекеттік діні-Ислам діні деп жарияланды.

1934 жылы фамилия енгізу туралы заң қабылданды. Алдындары түрік ұлтының өкілдері тек есімге ие болатын. 1934 жылдың 24 қарашасында Мұстафа Кемаль «Ататүрік» (Түркілердің атасы) деген фамилияға ие болды. Фамилияның енгізілуі азаматтық істерді жүзеге асыруда көптеген мәселелерді шешті, бірдей есімдер арасындағы шиеленісті істерді шешуге көмектесті.

1934 жылдың желтоқсан айында мәжіліс әйелдерге сайлау құқығы және мәжіліске сайлану құқығын беру туралы заңды қабылдады. Осылайша түрік әйелдерінің құқығы формалды түрде ер адамдардың құқығымен теңестірілді. Осындай өзгерістер мен жаңашылдықтардың нәтижесіне 1935 жылдың ақпан айындағы сайлауда сайланған 399 депутаттың 17 әйел депутаттар сайланды. Барлық жарғылар, заңдар мен өзгеріс, жаңартуларда елдің еуропалануы саясатының қарқындығы көрініп тұрды.

Мұстафа Кемаль тұсындағы модернизациялаудың келесі қадамы-түрік ұлтының консолидациялануы саясаты тұрды. Кемалисттердің түсініші бойынша түрік ұлтжандылығы түрік ұлттық мемлекеті ұғымымен байланысты «ұлт-мемлекет» ұғымдарының шеңберінде қабылданды. «Ұлы Тұран идеясы» қол жетілмейтін және қауіпті түсінік ретінде жарияланды. Ұлтжандылық немесе национализм принципі ұлттық мемлекет шеңберінде ғана жүзеге асыруы керек болатын. Ұлтжандылық немесе национализм идеологиясы негізінде түрік ұлтының жалпы ұлттық өзіндік санасын бекіту және мәдени кеңістікті ұлғайтуға акцент жасалды.

Саяси тәжірибеде ұлтжандылық принципін жүзеге асыру түрік тілінің мәртебесін көтеруден басталды.

Гек Алп бойынша ұлт дегенде тек бір этникалық белгілер, географиялық өмір сүрудің біртұтастығы, саяси факторлармен ғана емес, мәдени біртұтастығы (тіл, мәдениет, өнер, дін, мораль және т.б.) байқалған

халықтар тобы деген түсінік қалыптастырды. Зия Гек Алп бірқатар реформаларды жүзеге асыру арқылы түрік мәдениетіне жалпы ұлттық сипат беру арқылы ұлттық мемлекет құруға болады деген тұжырымды ұсынды. Сондай-ақ автор ұлт, этнос, нәсіл іспеттес түсініктердің арасындағы айырмашылықтарға да тоқтала кеткен [7,137]. Осылайша Туркия республикасындағы ұлтжандылық немесе национализм принципінің негізгі қағидасы ретінде латын графикасы негізіндегі түрік тілінің енгізілуі алға тартылды.

Туркия республикасының аумағында араб алфавиті латын графикасы негізіндегі түрік тіліне ауыстырылатындығы туралы, түрік тілінің жаңа грамматикасы жасалынатындығы, әріпті және грамматиканы жасау туралы коммуссия ұйымдастырылатындығы утралы жарғы қабылданды. Мемлекеттік салаларда, қоғамдық өмірде «осман» тілін түркі тілі алмастыра бастады.

1928 жылдың 1 қазанынан бастап мемлекеттік мекемелер жаңа алфавитке көшті, 1928 жылдың 1 қарашасынан бастап бұқаралық ақпарат құралдары жаңа алфавитпен ғана мақалалар жариялау рұқсат етілді.

Туркия Республикасының әлеуметтік-экономикалық даму моделі түрік либерализміне негізделіп, көптеген дамушы мемлекеттерге экономиканы дамытудың үлгі тұтар алгоритмі болып табылады. Туркия Республикасының саяси және әлеуметтік-экономикалық қайта жаңғыру процесінің негізін салған мемлекеттің алғашқы президенті Мұстафа Кемал Ататүрік болып табылады. Сонымен бірге Ататүрік реформалары XX ғасырдың 80 жылдарындағы неолиберализм реформаларының теориялық және тәжірибелік бастауы болды, нәтижесінде «Туркия экономикалық ғажайып кезеңі» бастау алды.

Туркия экономикасының ғажайып дәуірінің ғылыми феноменін зерттеу түрік қоғамының әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуы тұрғысынан саралауда маңыздылыққа ие.

Жаһандану жағдайында экономика, мәдениет және білім беру салаларын дамытуда халықаралық ынтымақтастыққа қол жеткізуге мүмкіндік берді. Қазіргі Туркия тарихында елдің әлеуметтік-саяси және экономикалық өмірін түбегейлі өзгерткен көптеген адамдардың есімдері бар. Туркия Республикасының негізін қалаушы Мустафа Кемал Ататүрік болып табылады.

Туркия экономикасы екі кезеңнен өтті: 1. Аралас экономика (мемлекет барлық экономика секторларын басқарады); 2. Ашық экономика (жаңашыл бағыт, мемлекет экономиканың секторларын басқармайды)[8, 182 б].

Осылайша, кемализм идеясы елдің модернизациялану жолдарына басты көрсеткіш болғандығын толық қолдай аламыз. Дегенмен де Туркияның заманауи еуропалық қоғам құрудағы жолы ұзақ, кедергілерге тоы болды, әрі қазіргі дейін жалғасып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Киреев Н. Г. *История этатизма в Турции.* – М.: Наука, 1991. – 340 с.
- 2.Гасанова Э. Ю. *Идеология буржуазного национализма в Турции.* – Баку, 1966.
- 3.Розалиев Ю. Н. *Мустафа Кемаль Ататюрк: Очерк жизни и деятельности.* – М.: Восточная литература, 1995.
- 4.Советский энциклопедический словарь. – М.: Русская речь, 1982. – С. 828.
- 5.Полат Салих. *Процесс развития светского государства в Турции // Религия и право.* – 2001, № 2. – С. 122–167.
- 6.Киреев Н. Г. *История этатизма в Турции.* М.: Наука, 1991. – С. 79
- 7.Güçalp Ziya. *Turkish Nationalism and Western Civilization.* – N.Y., 1959. – С. 137. *Цит. по: Фадеева И. Л. От империи к национальному государству.* – М.: Восточная литература, 2001. – С. 124
- 8.Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. *Очерки истории Турции.* – М.: Наука, 1983. – С. 182.

ӘӨЖ 748-01
ГРНТИ 03.03.09

Джумадуллаева А.Н.¹
¹ХҚТУ т.ғ.к., доцент

ХУ - ХУІ ҒҒ. ИТАЛИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДАМУЫ

Аннотация

Италияның әлеуметтік – экономикалық жағдайына әсер еткен факторлардың арасында Еуропаны ең ірі саяси күштердің соғыс ошағына айналдыру. Италия соғысының мәселесі көптеген әлеуметті-саяси және экономикалық себептерден көрінеді. Түбектегі мемлекеттер арасында ерекше орын алған Венеция еді. Аристократиялық республика біртұтастығымен, күшті құрылысымен ерекшеленді. Территориялық біріктіруді ең соңында аяқтағанмен саяси көрегендігі, қалаларының кәсіпкерлік дамуымен де сипатталады. Венеция республикасы жүн өндірісімен Верна мен Бремен қосылған соң гүлденген шегіне жетті. Бұл "terra ferma" (біріккен) қалаларының сауда өнеркәсібіне қолдау көрсетті.

Кіліт сөзі: Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев, Н. Макиавелли, Қайта өрлеу, Еуропаға жол, Еуропа, Италия, Флоренция, феодалдық, I Ферранте, Қайта өрлеу, Медичилер, Венеция, Милан, Папалық, Мемлекет, Неаполит корольдығы, Франция, Француз, Анжуй мұрасы, Халық

Джумадуллаева А.Н.¹

¹Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясави, PhD доктор, и.о. доцент

XV-XVI ВВ. СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ИТАЛИИ

Аннотация

Одним из факторов, влияющих на социально-экономическое положение Италии, является превращение крупнейших политических сил Европы в зону военных действий. Итальянская проблема войны отражена во многих социальных, политических и экономических причинах. Венеция была видным местом среди округов. Аристократическая республика характеризовалась единством и крепким строительством. В конце территориальной консолидации, однако, политическое видение и предпринимательское развитие городов

описано. Венеция стала процветающей после объединения Верны и Бремена с производством шерсти. Это поддержало торговую индустрию "terra farm" (объединенных) городов.

Ключевые слова: глава нашего государства Н.А. Назарбаев Назарбаев Н. Месавелли, Ренессанс, Путь в Европу, Европа, Италия, Флоренция, Феодал, I Ферранте, Ренессанс, Медичи, Венеция, Милан, Папа, Государство, Неаполитанское королевство, Франция, Французское наследие, Анжуское наследие.

Dzhumadullaeva A.N.¹

¹International Kazakh-Turkish University named after Kh.A.Yasavi, PhD doctor, acting assistant professor

XV-XVI CENTURIES SOCIAL DEVELOPMENT OF ITALY

Abstract

One of the factors affecting the socio-economic situation of Italy is the transformation of the largest political forces in Europe into a zone of military operations. The Italian problem of war is reflected in many social, political and economic reasons. Venice was right in front of the county. The aristocratic republic was characterized by its unity and solid foundation. At the Constituency Territorial Consolidation, however, political and economic development of cities optional. Venice was recovering after the discovery of Verna and Bremen with the production of the parchment. It was a trade industry "Terra Pharm" (unified) cities.

Keywords: head of our state N.A. Nazarbayev Nazarbayev N. Mesavelli, Renaissance, Path to Europe, Europe, Italy, Florence, Feudal, I Ferrante, Renaissance, Medici, Venice, Milan, Pope, State, Neapolitan Kingdom, France, French Heritage, Anjou Heritage.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2008 ақпан айында халыққа жолдауында еліміздің жағдайын жақсарту мақсатында жан-жақты саяси-экономикалық және әлеуметтік саланы көтеру тұрғысында бірқатар істерді жүзеге асыру шараларын көрсетті. Сонымен қатар республикамыз елу елдің қатарына кіру мақсатында «Еуропаға жол» атты арнайы бағдарлама дайындау қажеттігіне басты назар аударды. Аталмыш бағдарламаны іс жүзінде жүзеге асыру үшін, алдымен дәл осы Еуропа тарихын, соның ішінде ХҮІ ғасырдың тарихи туындыларын жетік меңгеру мақсатында кешенді зерттеулер жүргізуіміз қажет. Қайта өрлеу дәуірі Еуропа елдерінің мәдени және идеялық өмірінде аса зор прогрестік рөл атқарды. Әлемдік дәрежеде мәңгі құнын жоймайтын мәдениеттің озық үлгілері осы кезеңде жасалды. Дүние жүзі тарихында көрнекті рөл атқарған Қайта өрлеу дәуірінің ұлы тұлғаларының бірі Н. Макиавеллидің тарих ғылымына қосқан үлесі дерек көз ретінде қарастырылған. Орталық және оңтүстік Италиядағы транзиттік сауданың дамуы алдыңғы қатарлы сауда-банктік компаниялардың енуіне ықпал етті. Өндірістің дамуы феодалдық қатынастарды шиеленістірді. Савой герцогтығында жерге тәуелділік сақталды: барщина, талья, менморта және формарез т.б. Шаруашылық қысқарып, жер арендаға берілуімен тауар-ақша қатынастарын дамытты, рентаның ерте түріне алып келді. Село қауымдары қала билігіне өтті. Шаруалар еркіндік алған соң жерден айрылды. Арендатор жерге құқығын өтеу жағдайында музариядан жиі өтеді. Музария Италиядағы ХІІІ - ХІҮ ғғ. жартылай капиталистік аренда. Пополандар цехтар шекарасынан шығып кеткен үлкен шеберханалар ұйымдастырды. ХІҮ ғ. мануфактуралық шеберханалар Сиена, Лукка, Милан, Болонь тоқыма өнеркәсібінде және Венеция мен Генуяда кеме жасау ісінде пайда болды. ХҮ ғ. Флоренцияда 270 шұға өнеркәсібі жұмыс істеді. Жібек өндіру шұғаға қарағанда жылдам дамыды. Жұмысшылар арзан жұмысқа жалдануға мәжбүр болды. Егер жүн сол күні тазартылып бітпесе, одан айып ретінде ақшасы қысқартылды. Кәсіпкер жалдамалы жұмысшыны ешқандай ескертусіз жұмыстан шығара алатын еді.

Италияның әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсер еткен факторлардың арасында - Шығыс Жерорта теңізіндегі түрік жорықтары, халықаралық сауда орталығының Атлантикаға ауысуы, 1494-1559 жж. Италиян соғыстары, жаулап алушылықтар, түбекті тоздырып, оның солтүстік және орталық бөліктерін сол кездегі Еуропадағы ең ірі саяси күштердің соғыс ошағына айналдырды. Бұл соғыстар елдің қалыпты әлеуметтік-экономикалық дамуын үзіп қана қойған жоқ, оны қалжыратып жіберді. Бүкіл орта ғасырлар бойы француз және испан феодалдық топтарының жаулап алулары оңтүстіктегі Анжуй мен Арагон династияларына байланысты болды. 1459 ж. бастап Арагондық династия өзінің ұлттық ресми тәуелсіздігін сақтап қалды. ХҮ ғ. Италиядағы ұлттық бірлігі жоқ жекелеген территориялардың сыртқы жаулаушылыққа төтеп бере алмауы ХҮ ғ. ортасында бес ірі мемлекеттің территориясын қамтыды. Солтүстік Италиядағы Венеция республикасы мен Милан герцогтығы; Орталықтан Флоренциялық Медичилер мемлекеті; түбектің шығыс бойына орналасқан оңтүстікте Споктодан солтүстікте Равеннаға дейінгі солтүстік және орталық Италияның территориясын біріктірген Папалық мемлекет; Оңтүстікті Неаполитан мемлекеті алды. Олардың арасында ұсақ мемлекеттер сақталды: Сиена және Лукка қала-мемлекеттері; папа иелігіне қосылған Мануя мен Феррара синьориялары; солтүстік-батыстағы шетте орналасқан феодалдық мемлекеттер - Савой герцогтығы, Салуццо мен Монферрато маркизаттары. Н.Макиавелли Италия дағдарысының негізгі себептерін алғаш рет ашып көрсетуге тырысты. Италиядағы жалдамалы әскерлер Флоренция республикасындағы "билеуші мен папалар" арасына шок салды, себебі италияндық князьдардың саясаты француз корольдерінің саясатынан артық болды. Макиавеллидің ойынша барлық жағдайда буржуазияның қолдауына сүйенді. Италияның талқандалуының басты себебі саяси бытыраңқылық және испания жаулаушылығының нәтижесі деді. Италия соғыстарының мәселесі көптеген әлеуметтік-саяси және экономикалық себептерден көрінеді. Неаполитан корольдігі Италия мемлекетінің ішіндегі ең әлсізі болатын. Арагон династиясы Неаполитан корольдігінде ешқандай күштерге ие емес еді. Феодалдық таптың өзі бір-бірімен жаулаушы үш топ - жергілікті провинциялық барондар, ұсақ дворяндар, әскери күш құрады. Макиавелли оларды саяси өмірде қабілетінен айрылғандар деп сипаттады. Соңғы феодалдық толқу басылған соң Неаполитан королі І Феррантенің барондық саяси билікті шектеуі король билігін тек сырттай нығайтты. Феодалдардың анархиясына шек қойылды, ал ҮІІІ Карл Неаполь шекарасына жақындады. Феодалдардың негізгі тобын құраушы жергілікті аристократия, король аппаратының негізін құрады, көбісі испандықтар болғандықтан жергілікті династиямен біріге алмады. Ал қала тұрғындары ешқандай мемлекеттік істерге араласпады. Олар Флоренция мен Венеция көпестеріне тәуелді, тек корольге салық төлегені болмаса, экономикалық дамытушы аздаған кәсіпкерлер француз агрессиясымен ешқандай нәтиже бере алмады. Қоғамның төменгі топтары - қолөнершілер, шаруалар биліктің ауысқанын күтті. Оңтүстік Италиядағы плебстер саяси ұйымдаспаған, түрлі билеуші топтардың қолшоқпарына айналды. Папалық мемлекет феодалдық иеліктердің конгломератынан,

коммуна және жекелеген жартылай тәуелсіз мемлекет - сеньорийлерден құралды. Папаның барлық шегінде "қос билік" еді - олар бір жағынан папалық легаттан басқарылса, екінші жағынан жергілікті коммуналдық билікке бағынды, көптеген папалық мемлекеттер басқа ірі Италияндық мемлекеттерінің қол астында қалды: Марни, Умбрия, Романия Венецияның, Милан және Флоренцияның территориялық объектісіне қызмет етті. Папалық мемлекеттің орталығы - Римдік Кампалья, Маритима және Патримоний - папалық барондар Орсини мен Колонн қол астына қарады. Италияндық соғыстар барысында мемлекеттер папаны Италия билеушісі ретінде таныды. Аймақтық мемлекет құру процесінде, Миланда сеньор билігі орнады, ол Людовик Моро тұсында абсолютизмге жақын еді. Герцогтық территориясында әсіресе шекаралық облыстарда ондаған тәуелсіз феодалдар өмір сүрді, олар герман императорының тікелей вассалына айналды. Жекелеген қалалар орталық билікке бағынды. Мәселен, 1447 ж. Филиппо Марна Висконти өлімінен кейін дукастың барлық қалалары тәуелсіздігін сақтап қалды. Жекелеген провинциялар арасында алауыздық туа бастады.

Флоренция мемлекетінде ХІҮ-ХҮ ғғ. феодалдық дворяндық саяси үстемдігінен айрылды. Флоренция мен оған бағынышты қалалар арасында қайшылық туды. Тосканның бірігуі ХҮ ғ. іске асты, яғни Флоренциялық саудагер топтардың арасында өтті. Жергілікті олигархия басқаруға ешқандай үлес қоспағаны былай тұрсын оның құқықтары шектеліп отырды. Флоренциядағы Медичилердің протекциондық саясаты, сыртқы сауда мен жекелеген қолөнер саудасын да құруға алып келді. Осылай салық саясаты ерекшеленді. Территориялық бірігуден пайда іздеген ірі қалаға айналды. Француз қалалары өз жеңілдіктерімен король билігінің пайдасына әрекет етті. Тарихи тұрғыдан қарағанда бұл күрес еркіндік үшін болған реакциялық сипаттағы оңтүстік француз қалаларының ХҮІ ғ. дінге қарсы соғысымен салыстыруға болады. Бірақ Пиза буржуазиясы оны елемей көтерілісті жалғастыра берді. Мұндай әрекеттерді Тосканның басқа да қалалары - Арrezzo (1494, 1498), Пистития (1501) жасады. Бұл Флоренцияның Италия соғыстары кезіндегі сыртқы саясаттың үнемі енжарлығымен және Флоренцияға тәуелділігімен анықталды (1527 ж. дейін).

Түбегтегі мемлекеттер арасында ерекше орын алған Венеция еді. Аристократиялық республика біртұтастығымен, күшті құрылысымен ерекшеленді. Территориялық біріктіруді ең соңында аяқтағанмен саяси көрегендігі, қалаларының кәсіпкерлік дамуымен де сипатталады. Венеция республикасы жүн өндірісімен Верна мен Бремен қосылған соң гүлденген шегіне жетті. Бұл "терра ферма" (біріккен) қалаларының сауда өнеркәсібіне қолдау көрсетті. Венециядағы ішкі саясат папамен италиян соғыстарының өне бойында белсенділік танытты. ХҮ ғ. ортасында Генуя мен Венеция түрік экспансиясынан зардап шеті, өз саудасының бағытынан айрылды, оның ауыртылығы Батыс Жерорта теңізіне, Шығыс және Португалия еншісіне - Солтүстік Африка порттары, Сирия, Египетке түсті. 1469 ж. Италия мемлекеттері жалпы лигаға біріккен саяси жүйені құрады, ол "Италия теңдігінің жүйесі" деген атпен белгілі. Бұл саяси саналы бірігу ғана емес, бытыраңқы Италияны нығайту статусын сақтап қалды. Бұл жүйенің әлсіздігі алғаш шетелдіктердің басып кіру қаупінен бұзылғандығынан көрінді. Францияның мақсаты бұрынғы Анжуй мұрасы - Неаполитан корольдығын қайтару еді (1491). Италия мемлекеттері француздардың араласуын өз мақсатына шешті. Франция жорығына Неапольдегі Апулий порттарын алуға тырысқан Венеция қарап қалмады. Милан, Венеция және Папа ҮІ Александр Франция жағына шықты. Людовик Моро, ҮІ Александр және Аенеция сенаты француз агрессиясының қаупін білу үшін одақ құрды (1493 ж. 25 ақпан). Мақсаты Италиядағы бейбітшілікті қолдау деп жариялады. ҮІІ Карл жорығына дейін Италия екі жаулаушы топқа бөлінді - Милан, Венеция, Папа бір жағынан, Неаполь мен Флоренция екінші жағынан. Екі жақ Франция мен Испанияға арқа сүйеді. Францияның әскери және дипломатиялық дайындығына қарамастан оның жеңіске жете алмайтынын елші Закария Контарини хабарлап қойды. 1494 ж. күзде Француз армиясы Альпіден өтті. Француз жорығының мақсаты оңтүстік кіріс көзін табу болды. Ал Италия басшысы Моро Милан герцогтығына кепілдік алды. Венеция Апулий портын Неапольмен одақтық келісімге келуге мүмкіндік алады. ҮІ Александр Неапольдегі келіспеушілікті реттеді. Саяси бытыраңқылық, экономикалық жағынан бай Италия жерлеріне француз дворяндарымен жүз жылдық соғыстың аяғына дейін еліктіре бастады. ҮІІІ Карл, кейін ҮІІІ Карл әскери рыцарлардың Аппенин түбегіндегі тонаушылық жорықтарын қолдады - олар дворяндарды байытып қана қоймай, француз көпестерінің шығыс жерорта теңізіндегі қарсыластарын әлсіреткен еді. "Заңды негізбен" бұл жоспар "Анжуй мұрасы" - Неаполитан корольдығымен іске асты. 1442 ж. бастап Арагон үйіне қараған ҮІІІ Карл әскерінің 1494 ж. Италия территориясына басып кіруі, 1494 ж. француз тағына "Анжуй мұрасының" қайтарылу, 65 жылға созылған ұзақ соғысқа ұласты. Ол Еуропаның әр бөлігінде байқалды. Италия соғыстарын екі ірі кезеңге бөлуге болады: 1494 - 1513 жж. (ҮІІІ Карлдың және ХІІ Людовиктің жорықтары) және 1515 - 1559 жж. (Франция және І Генрихтың Ү Карл Габсбургтан және испан королі ІІ

Филиппен соғыстары). 1494 - 95 жж. күз бен қыста француз әскерлері Неаполитан корольдығының оңтүстікке жылжыды. 1495 ж. ақпанда Неаполь алынды - жергілікті халық француздарды испан басқыншылығынан құтқарушы ретінде қарсы алды.

Пайдаланған әдебиетер тізімі:

1. Назарбаев Н. Президент жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2008 ж. 7 ақпан.
2. Антология мировой политической мысли. – М., 1997, -Т. I. – 830 с.
3. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 269 б.
4. Макиавелли Н. Рассуждения на первую декаду Тита Ливия. Государь // пер., вступ. ст. М.А. Юсима. – М., 2002. – 544 с.
5. Дживелегов А.К. Макиавелли Н. Сочинения. Т. I. – М., 1983. – 432с.
6. Веселовский А.Н. Вилла Альберти. Новые материалы для харак-теристики литературного и общественного перелома в итальянской жизни XIV-XV столетий. Собр. соч., Т. III. – Спб., 1908. – 611с.
7. Корелин М.С. Очерки итальянского Возрождения. – М., 1896. – С. 202.
8. Алексеев А.С. Макиавелли как политический мыслитель. – М., 1880. – 129с.

ӘӨЖ 11-742

ГРНТИ 03.09.03

¹*Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна*

¹*Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, п.ғ.к., аға оқытушы*

²*Оспанова Алия Абдужапаровна*

²*Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, PhD доктор, аға оқытушы*

БАЛҚАН ДАҒДАРЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН УШЫҒУЫНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕНІҢ РӨЛІ

Аннотация

Мақалада Балқан дағдарысының қысқаша тарихына тоқталынған және осы дағдарыстың қалыптасуы мен одан әрі дамуына алып келген басты фактор-этникалық «түсініспеушіліктер» мен өзара қақтығыстардың тарихына тоқталған. Косово өлкесінің ХХ ғасырдың 80-жылдарындағы ерекшелігін келесі тарихи мәселелермен сипаттай аламыз: Серб-албан қарым-қатынастарының ушығуына байланысты өлкеде өзіндік биліктің қалыптасуы; Конституциялық сипаттағы өзгерістер шеңберінде қарастырылатын реформалар мен жаңашылдықтар; Табыссыз косово оқиғасының нәтижесі ретінде халықаралық факторлардың қысымымен Македониядағы саяси ахуалдың түбегейлі өзгеруі

Кілтті сөздер: этникалық қақтығыстар, этникалық өзіндік идентификация, қақтығыс, автономиялық өлке.

¹*Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна*

¹*Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясауи, PhD доктор, и.о. доцент*

²*Оспанова Алия Абдужапаровна*

²*Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясауи, PhD доктор, и.о. доцент*

РОЛЬ ЭТНИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В ФОРМИРОВАНИИ И ОБОСТРЕНИИ БАЛКАНСКОГО КРИЗИСА

Аннотация

Статья посвящена истории конфликтов и межэтнических конфликтов с краткой историей балканского кризиса и ключевым фактором формирования и дальнейшего развития этого кризиса. Особенность косовского региона в 80-х годах 20 века характеризуется следующими историческими проблемами. Формирование самоуправления в регионе в связи с обострением сербско-албанских отношений; Реформы и инновации претерпевают изменения конституционного характера: радикальные изменения

политической ситуации в Македонии под давлением международных факторов в результате неудачного Косово.

Ключевые слова: этнические конфликты, этническая идентификация, конфликт, автономная область.

Rustambekova Muhabbat Erubaevna¹

¹International Kazakh-Turkish University im.H.A.Yasavi, PhD doctor, Acting assistant professor

Ospanova Aliya Abduzhaparovna²

²International Kazakh-Turkish University named after Kh.A.Yasavi, PhD doctor, acting assistant professor

THE ROLE OF ETHNIC PROBLEMS IN SHAPING AND SQUANDERING THE BALKAN CRISIS

Annotation

The article is devoted to the history of conflicts and inter-ethnic conflicts with a brief history of the Balkan crisis and a key factor in the formation and further development of this crisis. Keywords: ethnic conflicts, ethnic identification, conflict, autonomous region. The peculiarity of the Kosovo region in the 80s of the 20th century is characterized by the following historical problems. Formation of self-government in the region due to the exacerbation of Serbian-Albanian relations; Reforms and innovations undergo constitutional changes: radical changes in the political situation in Macedonia under the pressure of international factors as a result of an unsuccessful Kosovo

Keywords: ethnic conflicts, ethnic identification, conflict, autonomous region.

Балқан дағдарысының сипаты төңірегіндегі ғылыми және саяси пікір-таластар-бұл азаматтық соғысты саяси жүйенің әлеуметтік-экономикалық даму жолындағы күрес деп санайды. Кейбір ғалымдар мен саясаткерлер бұл қақтығысты этнос аралық қақтығыс Югославия аумағында өмір сүрген әрбір ұлттың өзін-өзі таныту, өзін-өзі білдіруге деген ұмтылысы, сондай-ақ сол ұлттардың өзіндік санасының, мәдени салт-дәстүрлерінің, дәни ұстанымдары мен аумақтық идентификациясы әртүрлі болуына байланысты қақтығыстар туындады деп санайды. Кейбір ғалымдар аумақтағы қақтығыстың басты себебі Ұлы державалардың сол территориядағы стратегиялық мүддесін нығайту мақсатында күресінен туындады деп санайтындар да бар.

Қазіргі кезеңге дейін Балқан аймағындағы XX ғасырдың соңғы он жылдығында болған қақтығысқа қатысты қызығушылықтар азаяр емес. Дегенмен де Косовода болған дағдарыс іспеттес күрделі саяси-этникалық шиеленістердің тарихын зерттеуде алдымен сол шиеленістің шығу тарихын анықтап алған жөн деп ойлаймын.

XX ғасырдың 90-жылдардың соңында болып өткен Косово дағдарысының барысы мен нәтижелері, тарихи маңыздылығын және осы қақтығыстарда әлемдік ірі державалар АҚШ мен Ұлыбританияның саяси мүддесі туралы сөз қозғамастан алдын, осы тарихи оқиғаның алғышарттары қандай болған еді деген сауалға жауап бергім келеді.

Бірінші дүние жүзілік соғыстың қарсаңында, яғни 1912-1913 жылдары Балқан аймағында Косово дағдарысының даму динамикасын көптеген аспектілері бойынша айқындаған құбылысқа тап болды. Бұл құбылыстар:

Бір жағынан, Сербия билеушілерінің тарихи, этникалық, діни және әлеуметтік-мәдени факторларды алға тарта отырып, серб-албан тұрғындары аралас өмір сүретін ауқымды территорияда өз биліктерін қалпына келтіруге және биліктерін бекітуге тырысуы болса;

Екінші жағынан, албан халқының өзіндік ұлттық санасының өсуі, бұл феномен бойынша албан либерлерінен халықаралық стандарттар бойынша мойындалатын балқан шекараларын өзгертуді және албан халқының өмір сүру кеңістігін ұлғайтуды талап етті [1, 10 б].

Косово дағдарысының себептерін анықтау үшін Балқан түбегіндегі осы мемлекеттің (немесе қазіргі таңда мемлекеттердің) тарихын білгеніміз жақсы.

XX ғасырдың басында, яғни 1912 жылдың 28 қарашасында Влер қаласындағы Барлық албан халқының конгрессінде Албания өзін Туркиядан тәуелсіз деп жариялады (алдын бұл мемлекет Осман империясының құрамында болған). Дегенмен де, 1912-1913 жылдары Лондондағы ұлы державалардың кеңесінде Албанияның тәуелсіздігін мойындамады және Туркияның жоғарғы суверенитетінде қалдырды. Ал, Косово жерлеріне келетін болсақ (ескі Сербия) бұл аймақты бірінші Балқан соғысында 1912 жылдың күзінде Сербия әскерлері босатып алғандықтан болар, осы аталған жерлер (яғни Косово

жері) Сербияның құрамына қосуға келісілді. Ұлы державалардың осы аталған шешімі, яғни Косово, Сербия араларындағы және Албания арасындағы шекаралық линия арқылы ажырату шешімі соңынан үлкен қасіретті тарихи оқиғаларға алып келгеніне көз жеткізе аламыз. Сол сәттен бастап-ақ аймақтағы бейбітшіліктің орнауынан алдын әскери қақтығыстардың саны күрт арта түсті. Серб әскери билік өкілдері албандықтар үшін Джяковице және тағы да басқа Ескі Сербияның бірнеше қалаларында базарларды жауып тастады. Албандықтар үшін қаталдатылған әскери (полициялық) режим жарияланды [2, 41 б].

Өз кезегінде албандықтар да өз территорияларынан бас тартуды көздеген жоқ болатын. Қатандалған серб іс-шараларына қарсы албандықтар көтерілістер мен шабуылдармен жауап беріп отырды. Осылайша, 1914 жылдың наурыз айында Призрена және Дреницы ауданында антисерб көтерілісі болып өтті. Бұл көтеріліс серб әскерлерінің араласуымен ғана басып, шаншылды. Осы тұста Косовоның ұлттық құрамына назар аударғанымыз жөн болар.

XX ғасырдың басында Косово аймағының ұлттық құрамы төмендегідей болатын.

«1906 жылы Косово вилайетінің үштен екі бөлігі-албандықтар, бір бөлігі-сербтер болатын»

- деп Балқан аумағына саяхат жасаған журналист Брайльсфорд мәлімет келтіреді. Тығыз орналасқан Печа және батыс Джяковицы аудандары 20 дан 25 мың албан отбасы, ал серб отбасы саны 5 мың деп тұжырымдады [3, 77 б].

Неміс ғалымы Густав Вайганд 1912 жылғы Косовоның этникалық құрамын келесідей мәліметтермен сипаттайды:

Кесте-1. Приштины округінің ұлттық құрамы

Этностың атауы	Пайыздық көрсеткіш
Албандықтар	67%
Сербтер	30%

Кесте-2. Призрена округінің ұлттық құрамы

Этностың атауы	Пайыздық көрсеткіш
Албандықтар	63%
Сербтер	36%

Кесте-3. Вучитрна округінің ұлттық құрамы

Этностың атауы	Пайыздық көрсеткіш
Албандықтар	90%
Сербтер	10%

Кесте-4. Феризия (Урошевца) округінің ұлттық құрамы

Этностың атауы	Пайыздық көрсеткіш
Албандықтар	70%
Сербтер	30%

Кесте-5. Гилан (Гнилане) округінің ұлттық құрамы

Этностың атауы	Пайыздық көрсеткіш
Албандықтар	75%
Сербтер	23%

Кесте-6. Митровицы округінің ұлттық құрамы

Этностың атауы	Пайыздық көрсеткіш
Албандықтар	60%
Сербтер	40%

Бірінші дүние жүзілік соғыс жылдарында Косово Австро-Венгрия мен Болгарияның оккупациясына айналады, ал албандықтар сербтерге қарсы шығып, оккупанттарға жақтасады, нәтижесінде сербтер жаппай Косово аймағынан көшуге мәжбүр болды.

1918 жылы Косово сербтер, хорваттар және словендер корольдігінің құрамына енді (1929 жылдан бастап Югославия деп аталды).

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін Югославия алты республиканың федерациясы ретінде қайта құрастырылды, ол республикаларға:

- Боснии-Герцеговина;
- Македония;
- Сербия;
- Словения;
- Хорватия;
- Черногория [4, 16 б].

Осылай, алты республиканың бір Югославияға федерациялық құрылымға бірігуі 1946 жылғы Конституциясында да бекітілді. Сол сәтте, Сербия Республикасының құрамында көптеген албан тұрғындары бар Косово автономиялы облысы да кірген болатын. Заңнама бойынша автономия құрылымы республикаға қарағанда құқығы да аз болатын. автономиялар шындап келгенде ешқандай заң шығару инициативасына ие бола алмады.

1946 жылғы Конституция бойынша мемлекеттің негізгі тұрғылықты ұлттарының қатарына келесі ұлттар деп жарияланған болатын:

- Сербтер;
- Хорваттар;
- Словендер;
- Македондар;
- Черногорлар.

Дегенмен де, 1963 жылдың өзінде-ақ Косово автономиялық өлке статусына ие болды, ол дегеніміз республика құқығына ие бола бастады дегенді білдіреді. 1974 жылғы Конституция бойынша «автономиялық өлке» республикаға қарағанда көптеген артықшылықтар мен құқықтарға ие болды және автономиялық өлке федерацияның жеке-тәуелсіз субъектісіне айналды. Косово автономды өлкесінің өкілдері СФРЮ президиумының елді коллективті басқару органының мүшелері болған, яғни Сербия Республикасымен бірдей ел басқару құқығына ие болды. Сонымен бірге Косово автономиялық өлкесінің өлкелік билік органдары Сербия мәселесіне қатысты вето алу құқығына иеленді, яғни Косово өлкесін басқару мәселелеріне келгенде Сербия ешқандай басқару тетіктеріне ие бола алмады, ал өлкенің бюджеті республикалық дотациядан құралды [5, 55 б].

Автономиялық өлкенің тек бір ғана шектеулі құқығы болды, ол Сербиядан бөліне алмау құқығы болатын. Косово ұзақ жылдар бойы республика статусына қол жеткізуге ұмтылды, біртұтас Албан мемлекетін құруды армандады. Албанияның өзі Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін ұзақ уақыт бойы өзінің шекарасы мен суверинетін халықаралық саяси аренада мойындатуға тырысты. Өйткені бірқатар Балқан мемлекеттері Албан мемлекетінің суверинететті елге айналуына кедергі жасап, мойындаудан бас тартып отырды. Мысалы, Сербия орталық Албанияны қадағалап, бақылау арқылы Адриатика теңізіне шығуды көздеді, Черногория Шкодерді иеленуді, ал греция Гирокастра мен Корча өлкелерін өзіне біріктіруді мақсат тұтты. Осы үміткер Балқан елдерін Франция мен Ресей қолдады, ал Австрия-Венгрия мен Италия қарсы болды. Австрия-Венгрия мен Италия Отранто шығанағының шығыс жағалауларын бейтараптай алатын, Адриатика аумағындағы саяси күштерді тепе-теңдікте сақтай алатын тәуелсіз Албаниямен байланыс жасауды қалады. Осылайша, Сербия өзінің құрамына кіріп тұрған территориялардан бас тартқысы келмеді. Косоволық тұрғындар күш қолдануға мәжбүр болды. Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін-ақ Косово өлкесіндегі албандық ұлттық қызметкерлер өлкенің тәуелсіздігі үшін күресін (ашық/жабық күрес) бастады және XX ғасырдың 90 жылдардағы Косово дағдарысына дейін тоқтатқан емес.

Косово ішіндегі күресте бүкіл әлемдегі албан ұйымдары қолдау көрсетті, ол ұйымдар келесілер:

- «Косовалықтар одағы» (Рим, Турция);

-«Призренская лига» (АҚШ, Турция, Австралия, Канада, Франция, Бельгия, Германия).

1981 жылы Косовода ондаған жылдарға созылған, Сербияның ішіндегі қақтығыстарды одан әрі ушықтыра түскен көтеріліс басталды. Митингтер мен демонстрациялар келесідей ұрандарын алға тартты:

-«Косово-республика»;

-«Косово-косовалықтарға»;

-«Біз-албандармыз, югославтар емеспіз» [6, 70 б].

Косовода болып өткен демонстрациялар, кішігірім көтерілістер ешқашан формальды түрде, заңға негізделіп ұйымдастырылған емес. Көбінесе көше күресіне негізделген демонстрациялар Косовоны «этникалық тұрғыдан таза» өлкеге айналдыруды көздеді. Косоводағы албан ұлттарының өкілдері «ұлтшылдықты», «ұлтжандылықты» аумақтың тәуелсіздігі жолындағы күресі деп түсіндірді. Біз ғылыми жұмысты жазу барысында бейтараптылықты ұстануды көздедік және Косоводағы дағдарысқа алып келген тарихи оқиғаларды косоволық албандықтар жағынан да, олардың қарсыласы Сербия үкіметі жағынан да қарастыруға тырыстық.

Біріншіден, косоволық албандықтар өзінің тарихи территориясында тәуелсіз мемлекеттерін орнатуды қалады және бұл сол ұлттың «ұлттық санасының» сақталғандығының көрінісі. Бірінші Дүние Жүзілік Соғыс іспеттес тарихи оқиға Косовоның Сербияға, яғни Югославияға бірігуіне себеп болды, соның нәтижесінде Косово Сербия құрамына кіруге сол сәттегі тарихи оқиғалар мәжбүрледі. Тарих беттерінде жүздеген жылдар бойы тәуелсіздік үшін күрескен мемлекеттердің тарихын байқаймыз. Осы жағынан қарастырсақ Косово аймағындағы албан халқының күресін, көтерілістері мен қарсылықтарын (тәуелсіз аймаққа айналамыз деген қалауын) түсінуге, әрі дұрыс қабылдауға болады.

Екіншіден, Косово аймағы қол астына қараған Сербия мен Югославия үкімет билеушілерінің саясатын түсінуге болады. Сербия билеушілері әрдайым Косово аймағын жеке, «шектеулі түрде тәуелсіз» аймақ ретінде қарастырған. Косово аймағында тоқтаусыз жүріп өткен қарсылықтар мен демонстрацияларды «бейбітшіл» әдістермен басудың жолдарын іздестірді. Югославия тек Сербиядан ғана емес, басқа да бірқатар республикалардың бір федерацияға бірігуінен құралған мемлекет болатын. Сондықтан көп ұлтты, көп дін өкілдерінен құралған мемлекет үшін осындай проблемаларға тап болу таң қаларлық жәйт емес-тін. Сербия және Югославия билеушілері Слободан Милошевичтің билікке келуіне дейінгі аралықта Косово аймағындағы дау-дамайларды бейбітшіл жолдармен шешіп отырды.

Серб-албан антогонизмі Югославия билігіне Слободан Милошевичтің келуімен ушыға түсті. Осы билеушінің инициативасымен косоволық албандықтармен күресудің келесі тәсілдері қолданылды:

-Әскери ахуал және комендант сағаты жарияланды;

-Косово мәселесін шешудің жаңа экономикалық бағдарламалары жасалынды, ол бағдарламаға келесі шаралар енгізілді:

-Косово өлкесінің «жабық» экономикалық жағдайын болдырмау;

-Өлкенің экономикалық құрылымын өзгерту;

-Өлкенің өзін-өзі басқару саласының материалдық негізін нығайту;

-Ұлттық негізде емес таптық негізде бірлікті қалыптастырудың саяси шаралары жасалды.

Дегенмен, оң нәтиже шығарудың мүмкіндігі болмады. Сол кезде 1989 жылы Сербияда референдум болып, жаңа Конституция бекітілді, ол бойынша ұлттық өлкелердің автономиялылығы түбегейлі түрде қысқартылды. Косовоны республика дәрежесіне шығару арманының толығымен іске асырылмайтындығына көз жеткізген 40 мың албандықтар 1990 жылдың қаңтар айында өлкенің астанасында Приштины көшелеріне көтеріліске шығуына мәжбүр етті.

Көтерілісшілерді бір жағынан өз өлкесінің шартты түрде болсын «тәуелсіздігіне» қол жеткізуді армандаған ұлтжанды тұлғалар деп қарастыруымызға болады, бір жағынан көтерілісшілер тек Сербияның ғана емес тіптен Югославияның да тұрақтылығына қатер төндірушілер деп тануымызға да жөн бар. Дәл осы сәтте нәтижесі жоқ талас-тартыстар Словения мен Хорватияның болашақтағы тәуелсіздігі туралы ашық айтуға мүмкіндік берген уақытқа сәйкес келгені де бір бөлек әңгіме. Сондай-ақ осы оқиғалардың барлығы бүкіл Югославияның билік құрылымы мен өмір саласының барлығын қамтыған дағдарысқа тура келді [7, 36 б].

1991 жылдың қыркүйек айында косово саясатшылары жасырын (құпия) референдум өткізіп, өлке халқының 100 пайызына жуығы өлкенің тәуелсіздігін қалаайтындығын жария етті. Косоводағы серб ұлтының өкілдері құпия референдум нәтижелерін мойындамады. Дегенмен де 1991 жылдың қазан айында Косово Республикасының уақытша үкіметі ұйымдастырылып, ресми түрде емес жұмыс істесе де

бұл үкімет тұрғындардан салық жинады, өзіндік полицияға ие болды. Бұл үкіметті Албания жағынан тез арада дипломатиялық тұрғыдан мойындау тапты, Албания парламенті Косово уақытша парламентін мойындап қана қоймай, қолдау көрсетіп те отырды.

1992 жылдың мамыр айында Косовода тағы да жасырын түрде Республикалық Ассамблеяға сайлау өткізілді. Ассамблеяның көптеген орнын, яғни 130 орынның көпшілігін Косово Демократиялық Лигасы иеленді (КДЛ-ЛДК), ал оның лидері **Ибрагим Ругов** (танымал албан жазушысы, әдеби сыншы, Сорбоннада білім алған) Косово Президенті етіп сайланды.

Нәтижесінде Косово мен Белград арасында дау-дамайлар мен саяси қақтығыстар басталды. Косово өзін тәуелсіз ел деп жариялады, әрі Югославия орталық үкіметінен жіберілген бұйрықтар мен жарлықтарды, іс-шараларды жоққа шығарды, тіпті мойындаған да жоқ. Ал, Югославия орталық билігі Косово үкіметінің референдумдарын және Руговтың президент ретінде сайланғандығын мойындаған жоқ. Дегенмен арнайы шаралар ұйымдастырған да жоқ. Осылайша, Косовода НАТО әскери күш-қуаты енгенше екі жақты билік жүргізілді.

Мақаланы қорытындылай келе Косово өлкесінің XX ғасырдың 80-жылдарындағы ерекшелігін келесі тарихи мәселелермен сипаттай аламыз:

- Серб-албан қарым-қатынастарының ушығуына байланысты өлкеде өзіндік биліктің қалыптасуы;
- Конституциялық сипаттағы өзгерістер шеңберінде қарастырылатын реформалар мен жаңашылдықтар;
- Табыссыз косово оқиғасының нәтижесі ретінде халықаралық факторлардың қысымымен Македониядағы саяси ахуалдың түбегейлі өзгеруі [8, 40 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гуськова Е. *История югославского кризиса (1900-2000)*. - М.: Русское право, 2001. – 714 с.
2. Колонн М. *Нефть, PR и война*. – М.: Крымский мост - Д9, 2002. – 416 с.,
3. Искендеров П. *Сербия, Черногория и албанский вопрос в начале XX века* – СПб.: Алетейя, 2013 - 472 с.
4. Гуськова Е.Ю. *История югославского кризиса*. - М.: Русское право, 2001 г. - 714 с. 16
5. Искендеров П.А. *Сербия, Черногория и Албанский вопрос в начале XX века*. - СПб.: Алетейя, 2013. - 418 с.
6. Белоусов В. *Независимость нового балканского государства прикроем НАТО*.// *Российская газета*. 28 февраля 2008 г. № 43.;
7. Жарких С., *Косовские боевики торговали донорскими органами*.// *Российская газета*. 25 марта 2008 г. № 63.;
8. Applebaum A. *The Consequences of Kosovo*.// *Washington Post*. 20 February 2008 г. № 33.;

ӘӘЖ 794-09

ГРНТИ 03.09.03

G. K. Kokebayeva¹

¹ *Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

IMRE NAGY AND ATTEMPTS TO REFORM SOCIALISM IN HUNGARY

Annotation

In the last years of the war in the Central and South-Eastern European countries a few groups as political forces were with certain ideas about post-war development. In these countries the democratic parties tend to spread the idea of the liberal democracy, market economy and a parliamentary Republic. The Communist parties promoted the prospect of socialist construction. Peasant parties sought to implement agrarian reform, democratization of the political system, liberalization of socio-economic relations. However, in post-war years in all Eastern European countries that fell under Soviet influence, the creation of socialist society began. The Soviet model of socialism also gained foothold in Hungary, a country with a priority development of the agrarian sector. Here a comprehensive nationalization of the industrial sectors of the economy, compulsory cooperation were carried out, which destroyed the traditional structure of the economy. The Nagy government's implementation of the economic program to adapt the socialist economy to the market conditions was an unprecedented step in the Soviet sphere of influence with changing of the social life.

Key words: the Soviet model of socialism, the thaw, Nagy's reforms, economic liberalization, regime's amelioration.

Г.К.Көкебаева¹

¹Т.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ИМРЕ НАДЬ ЖӘНЕ ВЕНГРИЯДА СОЦИАЛИЗМДІ РЕФОРМАЛАУ ӘРЕКЕТІ

Аңдатпа

Соғыстың соңғы жылдарында Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдерінде соғыстан кейінгі дамудың жолдары туралы өзіндік идеялары бар саяси күштердің бірнеше тобы қалыптасты. Демократиялық партиялар өз елдерінде либералдық демократия, нарықтық экономика және парламенттік республика орнатуға ұмтылды. Коммунистік партиялар социалистік құрудың артықшылықтары туралы үгіт-расихат жүргізді. Шаруалар патриалары аграрлық реформаны іске асыруға, саяси жүйені демократияландыруға, әлеуметтік-экономикалық қатынастарды либералдандыруға ұмтылды. Алайда соғыстан кейінгі жылдарда кеңестік ықалға түсіп қалған Шығыс Еуропа елдерінде социалистік қоғам құру басталды. Аграрлық сектор басым дамыған Венгрияда да социалистік қоғам құру басталды. Мұнда экономикалық өнеркәсіптік саласын тұтастай мемлекеттендіру, күштеп кооперациялау шаралары жүргізілді, мұның өзі экономиканың дәстүрлі құрылымын бұзып жіберді. Надь үкіметінің социалистік қоғамды нарықтық жағдайларға бейімдеуге бағытталған экономикалық бағдарламасы кеңестік ықпал аймағындағы теңдесі жоқ қадам болды.

Түйін сөздер: социализмнің кеңестік моделі, жылымық, И.Надь үкіметінің реформалары, экономиканы либералдандыру, режимді жұмсарту.

Г.К.Көкебаева¹

¹Д.и.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ИМРЕ НАДЬ И ПОПЫТКИ РЕФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА В ВЕНГРИИ

Аннотация

В последние годы войны в странах Центральной и Юго-Восточной Европы складывались несколько групп политических сил, имевших определенные представления о путях послевоенного развития. Демократические партии стремились к утверждению в этих странах идеи либеральной демократии, рыночной экономики и парламентской республики. Коммунистические партии пропагандировали перспективу социалистического строительства. Крестьянские партии стремились к реализации аграрной реформы, демократизации политической системы, либерализации социально-экономических отношений. Однако в послевоенные годы во всех странах Восточной Европы, попавших под советское влияние, началось создание социалистического общества. Советская модель социализма утверждался также и в Венгрии, стране с приоритетным развитием аграрного сектора. И здесь были осуществлены всестороннее огосударствление промышленных отраслей экономики, принудительное кооперирование, что разрушило традиционную структуру экономики. Реализация правительством Надя экономической программы с целью адаптировать социалистическое хозяйство к рыночным условиям была беспрецедентным шагом в советской сфере влияния.

Ключевые слова: советская модель социализма, оттепель, реформы правительства И.Надя, либерализация экономики, смягчение режима

After the collapse of the socialist system the archives opened their doors and researchers got access to the deep scientific analytical work on the Hungarian popular uprising, the fate of the Hungarians who emigrated after the defeat of the revolution. Among these work should be mentioned J. C. Granville's book dedicated to the international aspects of the Hungarian events of 1956 [1]. This is the first study written in English on the sources from the archives of the Eastern bloc. The four sections of the book ('Spring 1953 to Summer 1956', 'Summer to Fall 1956', 'October 23-24, 1956', 'November 4 1956') give detail description of the beginning and the sequence of this event, the Soviet invasion and the suppression of the uprising. The other sections examine the process of normalization after the Hungarian crisis and the U.S. policy in this period. J. Granville believes that some of the US's secret actions, apparently, convinced the Soviet authorities that Washington is seeking to weaken the Soviet hegemony in the region. However, American leaders are actually intended to sow confusion in the Eastern bloc. A number of documents are also published to reflect the history of the revolution We just mention three collections. In the book 'The Soviet Union and the Hungarian crisis of 1956', compiled by the archives of Russia together

with Institute of history, Hungarian Academy of Sciences, presents an extensive collection of documents and materials collected from the archives of the two countries [2]. A collection of documents ‘the Hungarian events of 1956 through the eyes of the KGB And Soviet interior Ministry’ will introduce researchers to the unique materials from the recently declassified Russian archives [3]. The joint work of researchers of the Institute of history of the Hungarian revolution of 1956 in Budapest and of the Archive of US National Security is a unique one on its history [4]. The collection contains 120 texts of the documents extracted from the archives of Hungary, Russia, USA, UK, Poland, Czech Republic and Romania.

By the end of the war in the Central and South-Eastern European countries a few groups as political forces were with certain ideas about post-war development. In these countries the democratic parties tend to spread the idea of the liberal democracy, market economy and a parliamentary Republic. The Communist parties promoted the prospect of socialist construction. Peasant parties sought to implement agrarian reform, democratization of the political system, liberalization of socio-economic relations. In Hungary the most influential were the party of small farmers, agricultural workers and middle strata (Független Kisgazda, Földmunkás a Polgári PART) their number was about 900 000 members by 1945. Unlike other countries in Central and South-Eastern Europe, the Communists did not enjoy enormous support from the population in Hungary. In the parliamentary elections held on 4 November 1945, the Party of small farmers received 57.03% of the votes, the Social Democrats – 17.41%, the Communists – 16.95%, the national peasant party – 6.87%, Civic democratic party – 1.62%, the Hungarian radical party received 0.12% of the votes. As a result of these elections a new coalition Cabinet was headed by the leader of the party of small farmers Zoltan Tildy, a member of the governments included 9 representatives of the Party of small farmers, 4 Social-Democrat, 4 Communists and 1 representative of the National peasant party [5, P.41]. As Italian scholar E. Di Nolfo, Professor of the University of Florence wrote that without any efforts Hungary was ‘the only country which was unanimously given the ‘certificate’ for democracy by all the powers. The leading party reached agreement on the necessity of agrarian reform and early elections in Hungary’ [6, P.633].

The majority of cabinet members did not consider an accelerated modernization and priority development of the industry as necessary, the main task the main task was to carry out agrarian reform in the interests of the peasantry. Due to the supervision of the Soviet Control Commission, the Hungarian coalition government managed to pursue a more moderate policy. The presence of the Union Control Commission also held back the actions of the USSR in ‘Sovietizing’ Hungary. In this period, the Soviet government policy towards Hungary was conducted as it was planned in January 1944 in a letter to I. Maysky to V. Molotov: ‘The USSR is not interested in creation of strong Hungary. In addition, it should be hinted to Hungary and Italy that the Allies have not forgotten its position in the current war. Therefore, the policy of the USSR towards Hungary is to preserve the Hungarian state, but intentionally to narrow its territory, strictly following the ethnographic principle. ... Hungary must be left in a position of international isolation at least for the first years after the war...’ [7, P. 29-33].

The conclusion of peace treaties between Hungary, Bulgaria and Romania led to the cessation of the activities of the Union Control Commission and the strengthening of the USSR influence due to the presence of the Soviet on their territory. In September 1947, the Information Bureau of the Communist Parties was created. At its first meeting representatives of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) A. Zhdanov and G. Malenkov reported about the readiness of these countries to build socialism. The leaders of the communist parties adopted the forced transition to the construction of Soviet-style socialism. It gave the opportunity to the Hungarian Communists to remove other parties from the power because of the strong military and political support of the USSR. In 1948 the cleansing was introduced in the Social Democratic Party since some of its members tend to a multiparty system, political democracy, and the preservation of various forms of property were incompatible with the principles of the Soviet model of socialism. After the people, who advocated democratic socialism, were excluded from the ranks of the Social Democratic Party, the rest were forced to unite with the Communists, and on 12th of June, 1948, the creation of the Hungarian Labor Party was announced. The communist authorities started to build socialism on the own way by the rapid changing of the existing democratic structures and the methods of government such as comprehensive nationalization of the economy, the agrarian sector, forced co-operation, the replacement of private capital from the sphere of finance, trade, the establishment of total control of the state and the supreme bodies of the ruling party over social life.

A priority development of heavy industry with the minimal investment in the agriculture and the light industry led to the decline of people’s living standard. The Hungarian foreign economic relations changed dramatically since at the pre-war period that was oriented to the West. It had to join the Council for Mutual Economic assistance, the organization allowed the Soviet Union to control international economic relations of all countries in the Soviet sphere of influence. All the countries of Central and South-Eastern Europe with Soviet model of

socialism faced the policy of cleansing of the party and state organs from so-called 'opportunistic elements'. The prominent figures of the Communist parties as well as many ordinary citizens were repressed. In 1952-1955 in Hungary 1,136,434 people were brought to court and almost half of them were sentenced to prison [8, P. 94].

In the Soviet Union the transition of power started after the death of Stalin. As the result of the complex inner-party struggle N. Khrushchev came to the power with his policy of the 'cult of Stalin's' exposure. Khrushchev's 'thaw' gave the hope to the Eastern European countries to curtail so-called 'socialist construction' which was accompanied by a violent breaking of the institutions of the market economy and the prevailing social structures. However, the initiators of the totalitarian regime the head of the Hungarian workers' party and the head of government of M. Rakosi did not soften the regime. In June of 1953, the Hungarian delegation headed by M. Rákosi was summoned to Moscow, where M. Rákosi was subjected to merciless criticism for the catastrophic situation in the agriculture, the rapid industrialization and the scale of repression. It resulted in some changes in the Hungarian government: M. Rakosi remained a party leader but the Prime Minister was appointed Imre Nagy – economist, expert on agrarian relations. In 1932 by order of the Comintern he developed an action programme on the agrarian issue and published three books and a number of articles [9].

Imre Nagy began to implement economic reforms, stopped the forced industrialization and the cooperation of peasants. The measures were taken to strengthen the economic independence of enterprises, a broad political amnesty was carried out, political persecution was stopped, the army and bureaucracy were reduced, law and order were restored. Independence of the prosecutor's office and courts were given. The private producer was provided the financial support. In 1953-1954 the investment in the agriculture increased by 20 percent [10, P.52]. The number of peasants on collective farms thus shrank by half between October and December 1953. Nagy also slashed investment in the heavy industry by 41.1 percent in 1953-54 and shifted resources to the textile industry [10, P.52]. The Nagy government's implementation of the economic program to adapt the socialist economy to the market conditions was an unprecedented step in the Soviet sphere of influence with changing of the social life. Many people who were sentenced to prison during the period of mass repressions got rehabilitation. In 1954, Kadar – former Deputy General Secretary of the Hungarian Communist party and the Minister of internal Affairs, sentenced in 1951 to life imprisonment also was released. It was an attempt of liberalization of the existing regime. And all this occurred long before the 20th Congress of the CPSU, which was condemned Stalin's cult of personality. Nagy also intended to reform the political system: the idea about the revival of the Patriotic People's Front, granting it authority to exercise control over the activities of the party may lead to a separation of the party and the state authorities. Nagy earned the support and sympathy of the great majority of Hungarian people due to his reforms. However, the leader of the party Rákosi and his supporters started heavy critics of Nagy's liberal policy. The struggle between the groups of Imre Nagy and Matthias Rákosi was accepted among the intelligentsia as a struggle between the reformist and Stalinist. Rakosi was able to set the USSR against Nagy using the Soviet fears about the consequences of Nagy's economic reforms. The Plenum of the Central leadership of the Hungary held in March 1955, condemned Nagy's reform as a deviation in the governing of the country. In April 1955 Nagy was dismissed as Prime the Minister and he was expelled from the party at the end of the year. The Prime Minister became A. Hegedus.

Memorandum of the Committee of information at the Ministry of Foreign Affairs of the USSR, to the Presidium of the Central Committee of the CPSU 'About the overcoming opportunistic errors in the Hungarian People's Republic shows the Soviet's serious concern by Nagy's economic reforms. The memo stated: 'In industry right-wing views... manifested in deviation of the policy of socialist industrialization, in particular, the refuse of constant development of the heavy industry, and the agriculture. They especially caused the great harm to the production and the co-operative movement. As it is known, the number of the agricultural production cooperatives in Hungary for the period 1953-1954 decreased from 5,205 to 4,381 and the number of peasant families who came from the cooperatives, amounted to about 100,000' [3, Pp. 63,66].

The priority development of light and food industry, the development of private farms in the agricultural sector is fully consistent with the specifics of the economy of Hungary, Imre Nagy as a talented economist knew about it and made an attempt to create the prospects for economic development of the country. However, these measures would destroy the foundations of a socialist economy based on heavy industry and collective ownership in the agriculture. Control by the Soviet leadership intensified even more after the creation of the military-political Organization of the Warsaw Pact in May 1955. The armed forces of Warsaw Pact were commanded by Soviet representative. The document on the establishment of the Warsaw Pact stipulated the permanent presence of Soviet troops on the territory of the Hungarian People's Republic.

At the 20th party Congress on Stalin's cult of personality N. Khrushchev's speech was the signal to deploy against the legacy of Stalinism in the European socialist countries, including Hungary. The elimination of

Kominform and the restoration of the relations between the Soviet Union and Yugoslavia, the recognition of the conflict as a misunderstanding gave hope that the Soviet government will soften its policy over the domestic policy of Eastern European countries. On the other hand, Rákosi and other leaders of the Hungarian anxiously expected the possible consequences of the condemnation of Stalin's cult of personality. The Committee of information at the Ministry of Foreign Affairs of the USSR reported to the Presidium of the CPSU Central Committee that in Budapest in early March of 1956 in the conversation with the Soviet Ambassador some Politburo members (Kovacs, Gero, Rakosi) expressed concerns about 'heavy critics' of Stalin's errors in the Soviet Union that may lead to reducing the credibility and influence of the Communist party within the USSR and abroad [3, P. 104]. By this time, the Hungarian society changed, debates are everywhere. The note of the Committee of information at the Ministry of Foreign Affairs of the USSR, to the Presidium of the CPSU Central Committee 'On the situation on the ideological front in Hungary' anxiously reported: 'At the party meeting of writers in April 1956 the Winner of the Stalin prize Sandor Nagy said that due to the end of the class struggle it is necessary to avoid such expressions as the fist, the "class enemy", because now neither fists nor class enemies are in Hungary, and there is only a single Hungarian nation. The other writers raised the question about necessity "to restore many of Imre Nagy's proposals", in particular to give the National front the right to control over the activities of MDP. There were even the proposal to hold a sort of "plebiscit" of politics Nagy and Rákosi' [3, P. 99]. A controversial discussion was the Petofi circle. The participants criticized the policy of the Hungarian Communist supporters of Stalin, demanded Rakosi's resign and the return to Nagy's liberal course. On the 30 of June, Rakosi called the Plenum of the Central party Leadership to adopt a resolution condemning the Subversion of the Petofi circle. In July 4 1956 the Soviet Ambassador to Hungary Yuri Andropov wrote in his diary: 'In the certain circles of the intelligentsia, the the MDP decision of 30 June was met with the strong resistance' [2, p.136].

On the 9 of July, 1956, E. Gera in the conversation with the Soviet Ambassador to Hungary Yuri Andropov expressed his concerns about the growing socio-political crisis in Hungary. Gera drew Andropov's attention to the broadcaster's statement transmitted on the Hungarian radio on July 3. The broadcaster praised the head of the Italian Communists' debate with the Communist party on important issues of the socialist construction. It was noted that prior to the XX Congress of the CPSU Hungarians mechanically copied too much 'the Soviet public and economic methods' and 'paid high price for it'. In the end, the broadcaster said that the Communist party could be more successful in the fight for socialism if it follows 'independent national policy'. At the end of the conversation with Andropov, Gera suggested that the international Communist movement begins to crystallize in the right direction, adhering to the ideas on the development of national communism and they appear in different forms and under different pretexts against Moscow and its influence the Communist parties in other countries. This document reflects the Eastern European politicians' mood, expecting the thaw in Soviet policy and the recognition the kind of national paths to socialism [2, Pp.137-142].

Firstly, Moscow decided to keep Rakosi on his position and to protect him from the attacks of the right-wing reformists. On 11 of July, in the conversation with a delegation of the Italian Communist party on behalf of N. Khrushchev, P.Pospelov asked it "in any form T. Togliatti should support the Hungarian leaders. This can be an article in the newspaper 'Unita', or the request of the Hungarian comrades in the Hungarian press to give an interview to the newspaper 'Szabad NEP': 'As the starting point you could take one of the resolutions of the Central Committee of MDP or the last part of the resolution of the Central Committee of the Communist party and to split the Hungarian opportunists nationalist ideas' [2, P.150].

On the 12th of July the Presidium of the CPSU Central Committee sent A. Mikoyan to Hungary for talks with the leaders of the MDP, and on the 13th of July in Rome the Soviet Ambassador was instructed to inform Togliatti that 'the General Secretary of the Central Committee Rakosi will probably leave his position' [2, P.151]. July 14, Mikoyan said: 'Right-wing elements within the party, in particular those oriented toward Imre Nagy, and in addition several hundreds of party activists who were previously subject to reprisals and have now been released from prison and are residing mostly in Budapest, cannot tolerate having Rákosi and his supporters who caused their misfortunes, remain in power. To my question, why did they not undertake reprisals and arrests of the leaders of the hostile elements., Rakosi stated that the situation had worsened and tensions had increases so much that arrests would not help: if we arrest some, others would appear, and if we arrest the third wave would arise, and there would no end to that' [2, Pp.153-154]. On 18-21 of July, 1956 Budapest hosted the plenary CW MDP, which was also attended by A. Mikoyan. M. Rakosi was resigned but it didn't change the situation, as the new leader of the Communists E. Gera was mainly shared the views of the former first Secretary. The protest was still on rise since the change of leadership did not meet Hungarian people's expectations. As later recalled by A. Hegedus: 'A new government was not popular among people who hoped for the continuation of the 1953-1954 policy reforms. Imre Nagy was allowed to come to power. We who participated in a plot against him when he was

the Prime Minister managed to keep our positions for the exception of Rakosi. It was a great mistake to appoint C. Gera as the first Secretary despite he has necessary administrative skills he was a part of Stalinist despotism [2, P.188].

In the fall of 1956 the growing socio-political crisis caused Hungarian leader a big concern. On the 12th of October Yuri Andropov had a conversation with E. Gera, who said that the situation in the country is very serious and continues to deteriorate. He also noted the Hungarian people outrage about the presence of Soviet troops in Hungary [2, P.304]. It seemed that the long-term presence of Soviet troops on the territory of Hungary was an important issue for the people since the Soviet troops left the territory of Austria in 1955. Local population showed their outrage by all available means. So it was noted in a memo of the chief of the 2nd mechanized division, located in Hungary: 'Anonymous letters addressed to the Soviet command with the demand to withdraw the Soviet troops from Hungary. In 1955 in April an anonymous letter in Magyar language came to the commander. It said 'Why are you Russian in Hungary, just eat Hungarian bread and nothing useful'. The letter was written in Russian: 'Russian soldier go home' (3, P.113). Strong anti-Soviet movement can be explained by the presence of the Soviet troops in Hungary. People wanted them to leave the country, as it was with Austria in 1955. As noted by R. T. Göllner, political processes and reprisals happened in all socialist countries. However, Hungary was in different historical and psychological conditions. Hungary was seen as the 'staunch ally' of the German Reich among the States of Central and Eastern Europe and it had to accept certain limitations. Moreover Hungarian people still remember Russia's role in the suppression of the revolution of 1848/1849 [8, P.93-94].

On the 14th of October Andropov reported to the Soviet Foreign Ministry about the conversation with a member of CW MDP, Zoltan Wash. Wash believed that 'a national disaster' is upcoming, people demand Imre Nagy return to the power. According to Wash 'we do not need to return Nagy if some months ago the fundamental changes were made in our economy'. According to Zoltan Wash these drastic changes were the following: to suspend for the next 2-3 years the development of the industry, the free assets should be directed to raise the people's living standards, to stop the cooperation of agriculture for the next 4-5 years, to dissolve the weakest cooperatives (400-500), to undertake additional measures to reduce the prices of food products such as fats, meat and so on. As Andropov reported, Zoltan Wash was open in his opinion about the intentions of Imre Nagy: 'Nagy is not an anti-Soviet-minded person, he just wants to build socialism in Hungarian way but not in Soviet-style. There is nothing wrong in it, after the war for 11 years Hungary actually became one of the republics of the Soviet Union and it did not bring its benefits' [2, P.307-308]. All the above mentioned facts indicate that Hungarian people were very firm to continue the policy of "thaw" started in 1953-1954.

References:

1. Granville J.C. *The First Domino: International Decision Making During the Hungarian Crisis of 1956* / Foreword by L. R. Garbboff. – Texas: Texas A&M University Press, 2004. – 344 p.
2. Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы / Сост. Е.Д. Орехова, В.Т. Середя, А.С. Стыкалин. – М.: РОССПЭН, 1998. – 863 с.
3. Венгерские события 1956 года глазами КГБ И МВД СССР / Сборник документов. – М.: Объединенная редакция МВД России, Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2009. – 529 с.
4. *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Ed.by Csaba Bekes, Malcolm Byrne, Janos Rainer. – Budapest and New York: Central European University Press, 2002. – 664 p.
5. Glanz S. *Economic Platforms of the Various Political Parties in the Hungarian Elections of 1945* // *Hungarian Studies Review*. – 1995. – Vol. XXII, No. 1. – P. 31-47.
6. Нольфо ди Э. *История международных отношений. 1918-1999* / Пер.с итальянского – М.: Логос, 2003. – 738 с.
7. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 / Отв. редактор — Т.В.Волокутина. – Т. 1. 1944-1948. – М.: РОССПЭН, 1999. – 687 с.
8. Göllner R.Th. *Die ungarische Revolution von 1956 // Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblock*. Hrsg. Manfred Agethen, Günter Buchstab. – Freiburg in Br.: Herder, 2003. – S.89-129.
9. Желицки Б.Й. Имре Надь // *Вопросы истории*, № 8, 2006, С. 50-77.
10. *Hungary a country study*. Federal Research Division Library of Congress. Edited by Stephen R. Burant. Washington, 1990. – 320 p.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

Aidarbek Amirbek¹

¹ PhD, Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Almasbek Anuarbekuly²

² PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University.

Makpal Anlamassova³

³ PhD, Senior Lecturer, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, anlamassova@gmail.com

KAZAKISTAN'DA DEVLET MEMURLARININ EĞİTİMİ: GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU VE YENİ YAKLAŞIMLAR

Makalede tarihsel arka plan ve günümüz kapsamında Kazakistan'daki devlet memurları eğitiminin yapısı, amaçları ile özellikleri incelenmiştir. Devlet memurları eğitiminde ve eğitimi sağlayan kurumlarda yeniden yapılandırmayı gerektiren faktörlere değinilmiştir. Kazakistan'da devlet memurları eğitiminin güçlendirilmesi "Kazakistan-2050 Stratejisi" kapsamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Devlet Memuru, Memur Eğitimi, Kazakistan-2050 Stratejisi, Devlet Yönetimi Akademisi, Görgü ve Bilgi İhtisasını Arttırma Merkezi.

Амирбек А.А.¹

¹ PhD, доцент м.а., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар кафедрасының меңгерушісі, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Ануарбекұлы А.²

² PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті

Аңламасова М.Қ.³

³ PhD, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, makpal.anlamassova@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ БІЛІКТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ ҮДЕРІСІНІҢ ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ МЕН ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі таңдағы Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін жетілдіру үдерісінің қазіргі ахуалы мен жаңа тәсілдері талданды және бағаланды. Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру үшін қандай қызметтерге баса назар аудару керектігі талданды. Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру жолдары «Қазақстан-2050» стратегиясымен ұштастырылып зерттелді.

Түйін сөздер: Мемлекеттік қызметші, қосымша білім беру, «Қазақстан-2050» стратегиясы, Мемлекеттік басқару академиясы, біліктілікті арттыру.

Amirbek A.A.¹

*¹PhD, Acting Associate Professor, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz*

Anuarbekuly A.²

²PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University

Anlamassova M.K.³

*³Senior Lecturer, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
makpal.anlamassova@gmail.com*

TRAINING OF STATE EMPLOYEE IN KAZAKHSTAN: ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT SITUATION AND NEW APPROACHES

Annotation

The article analyzes and evaluates the current situation and new approaches to the process of training of state employee in Kazakhstan. It is analyzed on what services it is necessary to pay special attention for strengthening of process of training of state employee. Approaches of training of state employees were studied in conjunction with the strategy of "Kazakhstan-2050".

Keywords: State Employee, Training, "Kazakhstan-2050" strategy, Academy of Public Administration, Professional Development.

Амирбек А.А.¹

*¹PhD, и.о. доцента кафедры международных отношений
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Ануарбекулы А.²

*²Докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели*

Анламасова М.К.³

*³PhD, старший преподаватель кафедры международных отношений
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В КАЗАХСТАНЕ: АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НОВЫХ ПОДХОДОВ И ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ

Аннотация

В статье проанализировано и оценено текущее состояние и новые подходы в процессе повышения квалификации государственных служащих в Казахстане. Внесены рекомендации, на какие факторы необходимо обратить особое внимание в повышении квалификации государственных служащих. Подходы в повышении квалификации государственных служащих были проанализированы в сочетании со стратегией «Казахстан-2050».

Ключевые слова: Государственный служащий, дополнительное обучение, стратегия «Казахстан-2050», Академия государственного управления, повышения квалификации.

16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir ve iç ile dış politikasını ve ekonomi alanındaki gelişimini yeniden yapılandırmaya girişmiştir. Bu doğrultuda memurların eğitimini devletin ihtiyacına göre yeniden düzenlemeyi gerekli saymıştır. Fakat bağımsızlık öncesi devletin bütçesi doğrudan Moskova tarafından karşılanıyordu ve SSCB dağılınca devletin bütçesi açık vermeye başlamıştır ve devletin elindeki kaynaklar ancak toplumun zaruri ihtiyaçlarını gidermeye harcanmıştır. Bu bağlamda devletin elindeki kısıtlı finansal kaynaklardan ötürü, 1990'lı yılların ilk üç yılında memurların eğitimine yönelik yeterli kaynak aktarılamamıştır. Böylece ülkede 29 Ağustos 1994 tarihine kadar Kazakistan'da daha önce kurulan, yani temelleri

1942 yılında atılan SSCB Yüksek Parti Okulu devlet memurlarını eğitmeye devam etmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 29 Ağustos 1994 tarihli №1845 kararıyla SSCB Yüksek Parti Okulu kapatılmıştır ve devlet memurlarını daha kaliteli düzeyde eğitmek için "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Yüksek Milli Devlet Yönetim Okulu" açılmıştır.

Aslında bağımsızlık sonrası Kazakistan'da devlet memurları eğitiminin gelişimine dayalı devlet yöneticilerinin aldığı kararlar sistematik bir şekilde incelenirse, kendi içinde 3 döneme ayrılarak incelenebilir. Bunlar sırasıyla 1994-1999 yılları; 1999-2012 yılları; Kazakistan 2050 stratejisinin kabul edildiği 2012 yılından günümüze kadarki dönemi içermektedir. 2012 yılından günümüze kadarki dönemi üçüncü bölümde inceleyeceğim için, bu bölümde 2012 yılına kadar ülkedeki devlet memurlarının eğitimine açıklık getirmeye çalışacağım.

29 Ağustos 1994 tarihli №1845 Cumhurbaşkanı kararıyla "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Yüksek Milli Devlet Yönetim Okulu" açıldıktan sonra devlet memuru anlayışını ve memur eğitimini güçlendirmeye dayalı yeni yasalar, kararlar kabul edilmiştir ve yeni adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda 26 Aralık 1995 tarihinde №2730 "Devlet Memurluğu Hakkında" adlı kanun hükmündeki Cumhurbaşkanı kararnamesi yayınlanmıştır. Bu kararname hem devlet memurluğunu hem de memurların eğitimini geliştirmeye dayalı adımların alt yapısını oluşturmuştur. Buna göre memurluk devlet kurumları üzerinden halka hizmet gösteren profesyonel devlet çalışanı olarak belirtilmiştir ve buna göre eğitiminin sağlanması gerektiğine dikkat çekilmiştir [1]. Daha önceki yasalarda, yani SSCB döneminde devlet memuru komünist partiye ve sosyalist ideolojiye hizmet eden görevli olarak kabul edilirken, bağımsızlık sonrası dönemde ise devlet memuru doğrudan halka hizmet eden görevli olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda SSCB döneminden kalan devlet memurluğu eğitim sistemini tamamen ortadan kaldırarak, onun yerine yeni dünya şartlarına, yani demokratik değerlere uygun gelebilecek devlet memurluğu anlayışı ile eğitim sistemi geliştirilmeye çalışılmıştır.

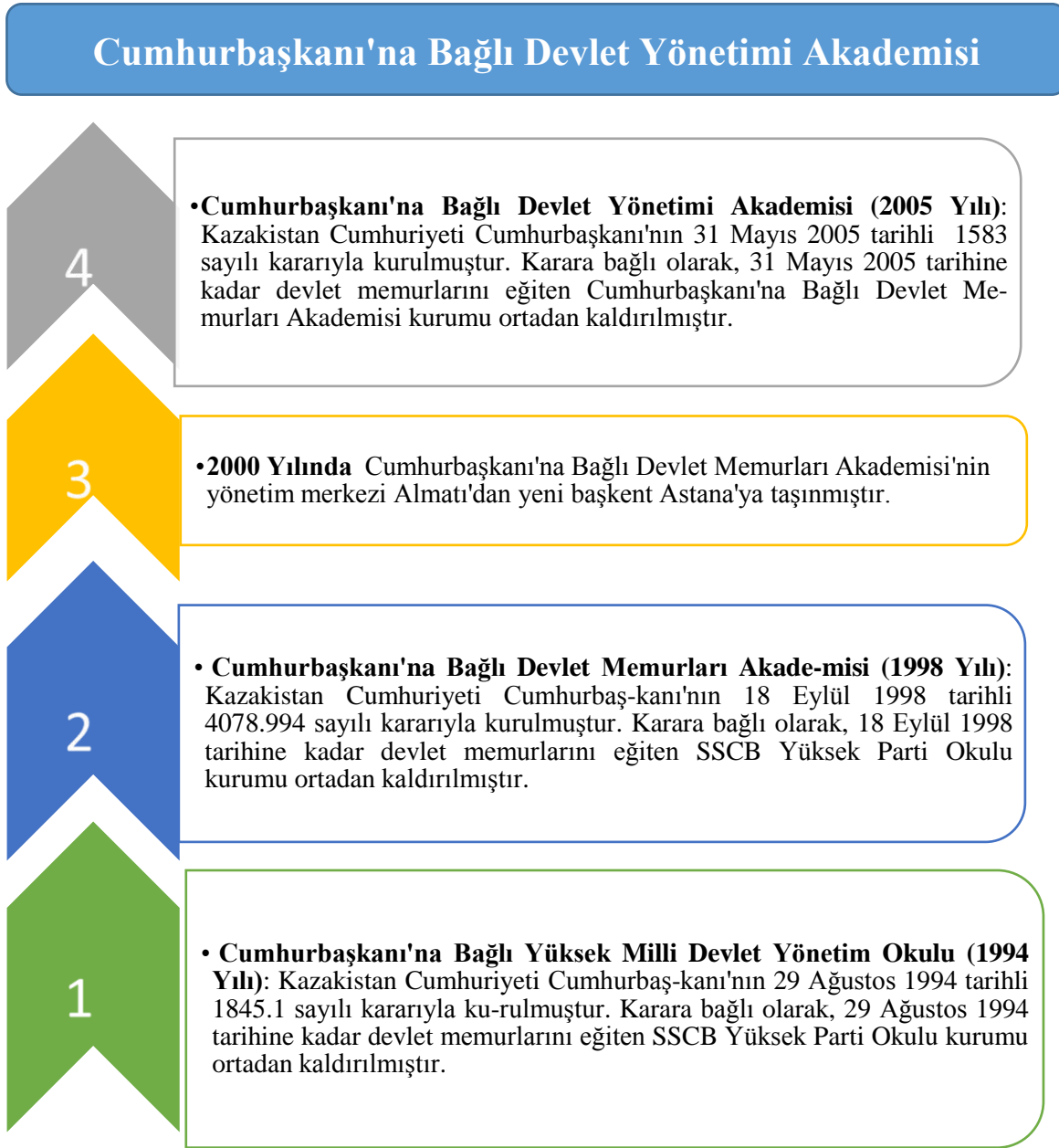
Dönemin kanunları ve kararnameleri incelendiğinde, "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Yüksek Milli Devlet Yönetim Okulu" 1998 yılına kadar ancak yüksek düzeyli devlet memurlarını yeni dünya şartlarına uygun olarak okutmuştur. Örneğin, 4 Haziran 1996 tarihli №692 Başbakanlık kararında okula yüksek devlet kurumlarında çalışan ancak 30 memurun eğitimden geçirilmesine izin verilmiştir. Bunların 25'nin ücreti devlet bütçesinden, diğerlerinin ise kendi imkânlarıyla okuyabilecekleri karara bağlanmıştır [2].

Bu dönemde devlet memurlarının az sayıda okutulması ve genelde yüksek düzeyli yönetici sınıfın eğitime gönderilmesi, devletin finansal anlamda kısıtlı imkânlarıyla ve devlet memurları eğitim sistemi alt yapısı düzeninin yeni olarak oluşturulmaya çalışılmasıyla yorumlanabilir. Bu doğrultuda oluşturulmaya çalışılan yeni eğitim sisteminin daha iyi şartlara taşınabilmesi için ilk önce yönetici sınıfın eğitilmesi kararlaştırılmıştır. Yerel yönetim düzeyinde, yani eyalet merkezine bağlı devlet kurumlarında çalışan devlet memurları eğitiminin düzenli bir sisteme göre belli bir eğitimden geçirilmesi ise 2000 yıllarından sonra sağlanabilmektedir.

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 18 Eylül 1998 tarihli 4078.994 sayılı kararıyla "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Memurları Akademisi" kurulmuştur. Karara bağlı olarak, 18 Eylül 1998 tarihine kadar devlet memurlarını eğiten SSCB Yüksek Parti Okulu kurumu ortadan kaldırılmıştır [3]. Akademinin kurulmasına paralel olarak, devlet memurlarının eğitim sistemi yeniden yapılandırılmıştır. Bu bağlamda 13 Kasım 2000 tarihinde №1706 sayılı Başbakan'ın "Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Memurlarının Eğitimi Konsepti" isimli kararnamesi yayınlanmıştır [4]. Kararnameye göre devlet memurlarını eğiten kurumlar şöyle sıralanmıştır: 1) Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Memurları Akademisi; 2) Farklı Alanlara Mahsus Devlet Memurlarını Eğiten Merkezler; 3) Yerel Yönetime (yani eyalet valiliğine) Bağlı Olan Devlet Memurları Eğitim Merkezi ile Görgü ve Bilgi İhtisasını Artırmak için kurulan Valilik Kurslarıdır [5].

Çizelge 1. Cumhurbaşkanına Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi'nin Kurumsallaşma Aşamaları

13 Kasım 2000 tarihli №1706 sayılı Başbakan kararnamesine uygun olarak, memurların eğitimi 5 temel kategoriye ayrılarak organize edilmiştir. Bunlar sırasıyla: 1) Devlet Memurluğuna Hazırlamak; 2) Devlet Memurluğuna Yeniden Hazırlamak; 3) Görgü ve Bilgi İhtisasını Artırmak; 4) Çalıştığı Devlet Kurumu Tarafından Eğitilmesini Sağlamak; 5) Devlet Memurunun Kendi Gelişimini Sağlaması İçin Çalışmasıdır.

2000 yılına kadar devlet kurumlarında çalışan memurların eğitimi çok düşük seviyedeydi. Örneğin, merkezi (başkentteki) devlet kurumlarında çalışan memurların %49,7'i memurluğa uygun gelen eğitimden geçmemiştir. Yerinden yönetim, yani eyalet, il, ilçe ve diğer devlet kurumlarında çalışan memurların %51,4'ü gerekli eğitimi almamışlardır. Bu bölgelerde 50 yaşına ulaşmamış memurların ise %60'ı çalıştığı alanda ihtisasını sağlayacak eğitimi almamışlardır. Köyler ile taşradaki devlet kurumlarında çalışan memurların ise %60'dan fazlası gerekli eğitimden geçmemiştir.

Yukarıda ifade edilen sorunların üstesinden gelmek için 2000 yılında Cumhurbaşkanına Bağlı Devlet Memurları Akademisi'nin yönetim merkezi Almatı'dan yeni başkent Astana'ya taşınmıştır. Ayrıca her eyalet valiliği bünyesinde kendi sorumlu bölgeleri sınırlarına giren il, ilçe, kaymakam, köy ve taşradaki diğer devlet kurumlarında çalışan memurları durmadan sürekli olarak eğitmeleri için "Görgü ve Bilgi İhtisasını Arttırma

Merkezi" kurulmuştur. Nitekim 2000 yılından sonra ifadesi geçen merkezler üzerinden devlet yerel yönetim bazında memurlarının eğitimi sürekli olarak yapılmaya başlamıştır.

2000 yılında Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Memurları Akademisi'nin yönetim merkezi Almatı'dan yeni başkent Astana'ya taşınması ve 2005 Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 31 Mayıs 2005 tarihli 1583 sayılı kararıyla kurulan "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi" ile merkezi yönetim kurumlarında çalışan devlet memurlarının eğitimini daha yüksek seviyeye taşıma hedefi güdülmüştür. Yerinden yönetim, yani eyalet sınırları içindeki devlet memurlarının eğitim sorunları ise valiliklerin bünyesindeki Yeniden Eğitime ve Görgü ve Bilgi İhtisasını Arttırma Merkezleri üzerinden giderilmeye çalışılmıştır. Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi (kısaca Akademi) 2012 yılına kadar 13 Kasım 2000 tarihli №1706 sayılı Başbakan'ın "Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Memurlarının Eğitimi Konsepti" çerçevesinde görevini sürdürmüştür. Bu bağlamda Akademi 2012 yılına kadar aşağıdaki 4 temel hedefi yerine getirmek için faaliyetlerde bulunmuştur [6]: 1) Yüksek düzeyli devlet görevlileri yeniden eğitmek (yılına 30 kişiye kadar yüksek düzeyli devlet görevlilerini eğitmek); 2) Yüksek ve orta düzeyli devlet görevlilerin görgü ile bilgi ihtisasını arttırmak için programlar hazırlamak ve uygulamak; 3) Devlet görevlileri eğitiminin gelişimine yönelik ders kitaplarını ve diğer bilimsel kaynakları yazmak ve basılmasını sağlamak. Ayrıca eyalet düzeyindeki eğitim merkezlerine örnek teşkil edebilecek eğitim-öğretim programlarını hayata geçirmek ve devlet görevlileri eğitmek; 4) Devlet görevlilerin yeniden eğitilmesi, görgü ve ihtisaslarının arttırmasına yönelik Tek Eğitim Standartı'nın oluşumuna çalışılmak.

Bununla birlikte Akademi'nin diğer ülkelerdeki devlet memurları eğitiminin tecrübesinden istifade edebilmesi için "Devlet Memurlarını Eğiten Avrasya Merkezi" kurumuyla işbirliği içerisinde görevlerini sürdürmüştür. Avrasya Merkezi Akademi'nin kendi programlarına dış ülkelerin memurları nasıl eğitildiğine ilişkin tecrübesini paylaşmıştır ve modern dünya şartlarına cevap verebilecek devlet görevlilerin eğitiminde yardımcı olmuştur.

14 Aralık 2012 tarihinde Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev "Kazakistan - 2050 Stratejisi. Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti" adlı halka sesleniş yaptı. Buna göre devletin 2050 yılına kadar gelişimini içeren 7 temel istikamet belirlenmiştir. Bu istikamet beşincisi "Devlet Yönetim Yapısının Güçlen-dirilmesi ve Ülkede Demokrasinin Geliştirilmesi" adı altında devlet görevlilerine yöneliktir. Böylece devlet görevlilerinin seçiminde daha güçlü taleplerin içerilmesi ve memurların topluma daha iyi hizmet verebilmeleri için kaliteli eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi gerektiğine değinilmiştir [7].

Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev "Kazakistan - 2050 Stratejisi. Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti" adlı halka seslenişin ardından, 20 Mayıs 2015 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından "5 Temel Öncelik ve 100 Somut Adım" adı altında Milli Plan kabul edilmiştir. Bu 5 Temel Önceliğin birincisi "Profesyonel Devlet Yönetim Kadrosunun Oluşturulması" adı altında sunulmuştur [8].

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 14 Aralık 2012 tarihli halka seslenişinden sonra Hükümet "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi'ni" yeniden yapılandırmaya girişmiştir. Bu doğrultuda Hükümetin talimatına uygun olarak, Akademi yöneticileri Avrupa Birliği (kısaca AB) ile Akademi'nin reformuna yönelik ortak bir projeyi hayata geçirmişlerdir. Buna göre Akademi bünyesinde ilk kez dünya devletleri tarafından kabul görmüş MPA (Master of Public Administration), MPP (Master of Public Policy), DPA (Doctor of Public Administration), DPP (Doctor of Public Policy) eğitim programları hayata geçirilmiştir [9]. Böylece devlet görevlileri bünyesinde yeni dünya şartlarına uygun Yüksek Lisans ve Doktora seviyesinde eğitim görmüş memurların devlet kurumlarında çalışmaları sağlanmıştır.

Hükümet devlet memurları eğitim sistemini güçlendirmek için "Akademi Bilim Kurulu'na" devlet memurlarını eğitim kurumun modern dünyaya uygun olarak gelişimini içeren konseptin kabul edilmesi talimatını vermiştir. Bu doğrultuda Akademi'deki eğitim sistemini geliştirmek için iki önemli belge kabul edilmiştir. Bunlar aşağıdaki gibidir:

- Mayıs 2012 – Kasım 2014 yılları arasında "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi'nin" Gelişimi Konsepti;
- Kasım 2014 – 2020 yılları arasında "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi'nin" Gelişimini İçeren Konsept.

İlk belgenin, yani Mayıs 2012 – Kasım 2014 yılları arasında "Cumhurbaşkanı'na Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi'nin" Gelişimi Konseptinin süresi güçlüğü için, bu çalışmamda Kasım 2014 – 2020 yılları arasında Akademi'nin gelişimini içeren konseptine değineceğim ve anlatacağım. Fakat bu belgedeki gelişim stratejisine değinmeden önce önemli bir konuya, yani devlet memurları seçiminde "A-Sınıfı" ve "B-Sınıfı" kategorilerin uygulanmasına değinmeden geçemeyeceğim.

Kazakistan-2050 Stratejisi'ne uygun olarak devlet memurları seçiminde "A-Sınıfı" ve "B-Sınıfı" olarak ikiye ayrılan devlet memurlarının yeni seçim sistemi getirilmiştir.

2012 yılının Aralık ayında "Devlet Görevlilerine Yönelik Yasaya" bazı yeni maddeler eklenerek, bazı maddeler ise değiştirilmiştir. Değiştirilmiş olan bu yasa 2013 yılının Mart ayında Cumhurbaşkanı imzasıyla yürürlüğe girmiştir [10]. Buna göre idari devlet görevlileri [11] "A-Sınıfı" ve "B-Sınıfı" kategorilerine göre ikiye ayrılmıştır. Akademinin öğretim üyesi G.Suleymenova A-Sınıfı'nın bazı ülkelerde geçerli olan "Senior Executive"ye denk geldiğini yazmıştır [12].

Yeni yasaya uygun olarak, devlet memurluğuna alınacak adaylara doğrudan ilân edilen ya da boşalmış yerlere "Yedek Devlet Memurları" sistemi uygulanmak-tadır. Aslında "A-Sınıfı" ve "B-Sınıfı" kategorilerin diğer bir adı ise "Yedek Devlet Memurları'dır". Buna göre "A-Sınıfı" ve "B-Sınıfı" kategorilerine giren devlet görevlileri için özel devlet kurumunun belirlediği sınavları üzerinden evvelden yedek devlet memurları oluşturulmaktadır. Boşalan ya da ifade edilen iki sınıfın içindeki kategorilere giren devlet görevine memur gerektiğinde ilân üzerinden aramak yerine, daha evvelden hazırlanan yedek devlet memurları içerisinde mülakat yöntemiyle seçilmektedir. Yani devlet bir anlamda "A-Sınıfı" ve "B-Sınıfı" üzerinden boşalan ya da yeni açılan devlet görevleri için memurları aramamak için evvelden hazırlanan "Yedek Memurlar Listesi'nin" oluşturmaktadır.

Kasım 2014 – 2020 yılları arasında Akademi'nin gelişimini içeren konseptte göre "A-Sınıfı" ve "B-Sınıfı" devlet memurlarının eğitimini içeren ve görgü ile bilgi ihtisasını arttıracak Tek Merkezli bir yapılanma hedeflenmektedir. Ayrıca devlet memurları eğitim sistemini tek merkez üzerinden inşa ederek, burada ders verecek öğretim üyelerinin çoğunlukla dış ülkelerdeki benzer kurumlarda eğitim veren bilim adamlarından oluşacağı teyit edilmiştir [13]. Buna göre önümüzdeki süreçte eyalet valiliklerine bağlı olarak çalışan görgü ile bilgi ihtisasını arttıran merkezlerin tamamı Akademi'nin kontrolüne geçebilir ve bu merkezlerde okutulacak ders müfredatları tek merkezli olarak Akademi tarafından hazırlanabilir, dış ülkelerden Akademi'ye ders vermeye gelen öğretim üyeleri ise webinar, yani online bağlantıları üzerinden eyaletteki devlet memurlarına ders verebilirler.

Ayrıca Akademinin gelişimini hedefleyen konseptte göre Akademinin bünyesinde "Devletin Siyasetini Eğiten Milli Okul" adı altında eğitim kurumu kurulacaktır. Bu kurum yüksek düzeyli devlet yöneticilerin eğitimine üstlenecektir ve şu aşağıdaki ders müfredatlarına bağlı olarak eğitimini sürdürecektir: 1) Devletin Siyasi Stratejisi; 2) Milli ve Uluslararası Güvenlik; 3) Politik Ekonomi; 4) Sosyal Politika. Yukarıda ifade edilenlere ek olarak, Akademi'nin gelişimi için dış ülkelerdeki benzer kurumlara bağlantıların artırılması ve gerektiğinde Akademi'de ders veren öğretim üyelerinin tecrübe edinmeleri için bu eğitim kurumlarına gönderilmesi hedefler arasında yer almıştır.

Sonuç

Günümüze kadar Kazakistan'da devlet görevlilerinin eğitimini daha iyi seviyeye taşımaya yönelik gerekli yasal düzenlemeler ve eğitimi geliştirmeye yönelik konseptler kabul edilmiştir. Bunların pratik anlamda özellikle eyalet düzeyinde daha fazla uygulanması önemlidir. Bu bağlamda devlet memurlarının eğitim sistemi genelde merkezde, yani ülke başkenti Astana'da kaliteli ve sistemli olarak gelişirken, aynı gelişimin eyalet düzeyinde işletilmesine dikkat edilmelidir.

Bu doğrultuda devlet bütçesinden eyalet düzeyindeki devlet memurlarını eğiten merkezlere daha fazla finansal kaynak ayrılabilir. Devlet memurlarını eğiten merkezi kurumlar örnek olarak AB ülkelerindeki eğitim merkezlerini almaktadırlar, buna karşın diğer devletlerdeki benzer eğitim kurumlarındaki eğitim sistemleri ya eksik olarak incelenmektedir ya da hiç örnek alınmamaktadır. Böyle bir yaklaşımın eksiklikler içerdiğini dile getirerek, aslında Kazakistan'daki devlet memurları eğitim kurumlarının bu alanlarda Türkiye tecrübesini daha derinden inceleyebilirler.

Türkiye'deki devlet memurları eğitim sisteminin incelenmesi ve Kazakistan'a olan faydalarının araştırılması ülkeye (Kazakistan'a) devlet görevlilerinin eğitiminde yeni yaklaşımlara ışık tutabilir ve her iki ülkenin eğitim kurumlarının birbirlerini daha iyi tanımalarını beraberinde getirebilir.

Kaynaklar:

1. *O Perestroike Sistemi Povişeniya Kvalifikatsiyi i Perepodgotovki Rukovodiyaşih Rabotnikov i Specialistov Narodnogo Hoziyaystvo: Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR ot 6 Fevriyalya 1988 goda №166 (SSCB Bakanlar Kurulu'nun 6 Şubat 1988 tarihli "Devlet Memurları Eğitimini Yeniden Düzenlenmesi ile Yönetim ve Tarımsal Alanlarda Çalışanların Yeniden Eğitilmesi" isimli №166 Kararnamesi), <http://old.lawru.info/base19/part8/d19ru8883.htm>, Son erişim 14.11.2018*

2. *Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Lidera Nasii Nursultana Nazarbayeva Narodu Kazakhstana "Strategiya «Kazakhstan-2050»: Novii Politicheski Kurs Sostoyavşegosya Gosudarstva" (Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı – Ulusun Lideri Nursultan Nazarbayev'in Kazakistan Halkına Seslenişi: Kazakistan - 2050*

Stratejisi. Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti), http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan_participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novyi-politicheskii- Son erişim 14.11.2018

3. Postanovleniye Pravitelstvo Respubliki Kazakhstan ot 13 Noyabriya 2000 Goda №1706: O Konsepsiyi Obuçeniya Gosudarstvennih Slujaşih (13 Kasım 2000 tarihinde №1706 sayılı Başbakan'ın "Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Memurlarının Eğitimi Konsepti" isimli kanun hükmündeki kararname), http://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=1020587, Son erişim 14.11.2018

4 Akademiya Tarihinin Eleuli Kezenderi (Akademi Tarihinin Önemli Dönemleri), http://www.pa-academy.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=192&Itemid=136&lang=kz, Son erişim 14.11.2018

5. O Konsepsiyi Obuçeniya Gosudarstvennih Slujaşih (Devlet Memurlarının Eğitimi Konsepti Üzerine), <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001706>_ Son erişim 12.11.2018

6. Abdrasilov B.S., Akademiya Gosudarstvennogo Upravleniya Pri Prezidente Respubliki Kazakhstan i Modernizasiya Gosudarstvennogo Upravleniya (Cumhurbaşkanlığına Bağlı Devlet Memurları Yönetim Akademisi ve Devlet Memurları Yönetiminin Modernizasyonu), "Devlet Memurları Yönetimi ve Devlet Memurları Hizmeti Dergisi", 2016, № 2, s. 14–15

7. Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Lidera Nasiyi Nursultana Nazarbayeva Narodu Kazakhstana "Strategiya «Kazakhstan-2050»: Novii Politicheski Kurs Sostoyavşegosya Gosudarstva" (Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı – Ulusun Lideri Nursultan Nazarbayev'in Kazakistan Halkına Seslenişi: Kazakistan - 2050 Stratejisi. Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti), http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan_participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novyi-politicheskii- Son erişim 12.11.2018

8. Ult Josparı – 100 Kadam: Barşağa Arnalğan Kazirgi Zamangı Memleket (Milli Plan – 100 Somut Adım: Herkese Yönelik Modern Devlet), Egemen Qazaqstan, №92 (28570), 20 Mamır (Mayıs) 2015, s. 1-5

9. Galiya Sansızbayeva, Teoriya Gosudarstvennogo Upravleniya (Devlet (Kamu) Yönetimi Teorisi), Almatı, KAZNU yayınları, 2015, s. 46

10. Serik Kaparov, Modernizasiya Gosudarstvennoi Slujbi v Respublike Kazakhstan (Kazakistan Cumhuriyeti'nde Devlet Memurları Eğitiminin Modernizasyonu), Astana, 2015, s. 151

11. Reyestr Doljnostei Politicheskikh i Administrativnih Gosudarstvennih Slujaşih (Siyasi ve İdari Devlet Görevlilerin Kategorileri), <http://kzmet.gov.kz/ru/pages/reestr-dolzhnostey-politicheskikh-i-administrativnyh-gosudarstvennyh-sluzhashchih> Son erişim 12.11.2018

12. Gulnar Suleymenova, İnstituzatsiya Gosudarstvennoi Slujbi Respubliki Kazakhstan (Kazakistan Cumhuriyeti'nin Devlet Memurları Eğitiminin Kurumsallaşması), Astana, 2016, s. 137-138

13. Strategiya Razvitiya Akademiyi Gosudarstvennogo Upravleniya Pri Prezidente Respubliki Kazakhstan Do 2020 Goda (Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Bağlı Devlet Yönetimi Akademisi'nin 2020 Yılına Kadar Gelişim Stratejisi), <http://www.pa-academy.kz/images/files/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%8F%20%D0%90%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%B8%202020%20rus.pdf>, Son erişim 26.10.2018

**УДК 94(574)
ГРНТИ 03.01.11**

Примкулова Г.Ж.¹

*¹т.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
Түркістан қ., Қазақстан
gauhar-0068@mail.ru*

Нарзуллаева С.²

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 2 курс магистранты

ЖАҢАРҒАН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМИ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНДА ЖАҢА БАСТАМАЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанда жаңа ғылымды көп қажетсінетін отандық өндірісті дамыту, бәсекеге қабілетті өнімдерді алуға бағдарланған ғылымды көп қажетсінетін жаңа технологияларды және ақпараттық технологияларды әзірлеу мен игеру республиканың өнеркәсіп пен ғылыми техникадағы әлеуетін сақтау мен дамыту есебінен ұлттық экономикалық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз ету мәселелері қарастырылады.

XXI ғасыр білімнің, ақпараттың, жаңа технологияның өрістеу ғасыры. Білімнің, ғылымның бәсекеге қабілеттілігі бұл күнде көптеген мемлекеттер үшін көкейкесті мәселе болып отыр. Озық ғылыми-техникалық инфрақұрылымсыз және кәсіби шеберлігі жоғары білімді кадрларсыз, жаһандану талаптарына сәйкес даму мүмкін емес.

Түйін сөздер: инновациялық даму, бәсекеге қабілеттілік, ғылыми инфрақұрылым, ғылыми зерттеулер, ғылыми-технологиялық саясат

Примкулова Г.Ж.¹

Нарзуллаева С.²

*¹К.и.н., доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
gauhar-0068@mail.ru*

*²Магистрант 1 курса Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
г.Туркестан, Казахстан*

НОВЫЕ ИНИЦИАТИВЫ В НАУЧНО-ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

Аннотация. В этой статье исследуются проблемы развития в Казахстане новых отечественных наукоемких производств, создание новых наукоемких технологии, ориентированных на их конкурентоспособность, а также разработка и внедрение информационных технологий в интересах национальной экономической безопасности за счет сохранения и развития потенциала республики в промышленной и научной технологии.

XXI век – век роста знаний, информации и новых технологии. Для многих государств конкурентоспособность знаний и науки является наиболее активной проблемой. Без передовой научно-технической инфраструктуры и кадров с высокообразованным профессиональным мастерством невозможно развиваться в условиях глобализации.

Ключевые слова: инновационное развитие, конкурентоспособность, научная инфраструктура, научные исследования, научно-техническая политика

Primkulova G.J.¹
S.Narzullaeva²

¹*Candidate of Historical Sciences, docent of the International Kazakh-Turkish University
after Khoja Ahmed Yasawi
gauhar-0068@mail.ru*

²*Master of Arts 1 course
Turkestan, Kazakhstan*

NEW INITIATIVES IN SCIENTIFIC-INNOVATIVE DEVELOPMENT OF MODERN KAZAKHSTAN

Annotation

This article explores the problems of the development in Kazakhstan of new domestic high-tech industries, creation of new science-intensive technologies focused on their competitiveness, as well as the development and implementation of information technologies in the interests of national economic security through the preservation and development of the republic's potential in industrial and scientific technology.

The 21st century is the century of the growth of knowledge, information and new technologies. For many countries, the competitiveness of knowledge and science is the most active problem. It is impossible to develop in the conditions of globalization without advanced scientific and technical infrastructure and staff with highly educated professional skills.

Keywords: innovative development, competitiveness, scientific infrastructure, scientific research, scientific and technical politics

«Инновациялық даму» дегеніміз жаңа жаңалық пен ғылымды, технологияны өндіріспен тығыз байланыстыру мақсатында көзделген экономикалық даму бағыты. Республикамыздың 2003-2015жж. индустриалды-инновациялық дамуы Стратегиясының басты мақсаты да тұрақты өсім траекториясына шикізаттық бағыттан сервистік-технологиялық экономикаға көшу мақсатында өндіріс салаларын диверсификациялау көзделген. Инновациялық даму жолын таңдау себептерінің негізгілері: әлемдегі өнеркәсіптің технологиялық жолмен қарқынды дамуы, әлемде жаһандану процесінің өріс алуы, Қазақстанның БСҰ-на кіру мақсатына байланысты өнеркәсіпті бәсекелестікке дайындау қажеттілігі және бәсекеге қабілетті еңселі елу елдің қатарына қосылудағы мақсатқа жету [1].

Индустриалды-инновациялық саясат индустриядан кейінгі дамудың перспективалы бағыттарында ғылыми-техникалық, инновациялық және өндірістік әлеуетті ұлғайтуға бағытталған, ол болашақта қағидатты бәсекелестік артықшылықтарды алуға негізгі бағыттар болуы тиіс: жоғары ғылыми-технологиялық әлеуеті бар ғылыми-техникалық және өнеркәсіптік ұйымдар мен кәсіпорындар желісі бар қалаларда заманауи ғылыми және инновациялық инфрақұрылымды жасап, оның қазіргі заманғы элементтерінің қызметін (технопарктер, ұлттық ғылыми орталықтар, ғылыми-технологиялық аймақтар және с.с.) қолдау; индустриядан кейінгі экономика тұрғысынан алғанда озық салаларды дамытуда қазіргі ғылыми-техникалық әлеует салаларын пайдалану; қазіргі заманғы ғылыми-техникалық бағыттардың жаңа материалдар мен химиялық технологиялар және ақпараттық технологиялар салаларында зерттеулер жүргізу үшін қажетті жағдайлар жасау; ғылыми-техникалық және өндірістік ұйымдар мен кәсіпорындардың инновациялық қызметін ынталандыруға, ғылым мен инновациялар салаларына инвестициялар тарту.

Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында [2].

Қазақстанның ғылыми-технологиялық саясаты инновациялық үдерістерді жандандыруға, жаңа технологиялық құрылымдарды енгізуге өнеркәсіптегі жаңа қайта бөліністерді игеруге, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті жандандыруға, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жоюға, индустриялық қызметті ынталандыруға, озық шетел технологиясының нақты трансферті мен халықаралық стандарттарды енгізуді қамтамасыз етуге бағытталған [3].

Индустриялық-инновациялық дамудың 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясының негізгі бағыттары бойынша елімізде жұмыстар жүргізіліп келеді. Мемлекет жоғары технологиялы өндірістер қалыптастыруға, оның ішінде шетелдік те, салааралық та технологиялар трансфертінің тиімді жүйесін жасауға жәрдемдесу үстінде. Сонымен қатар, жоғары ғылыми-технологиялық әлеуеті бар ғылыми-техникалық және өнеркәсіптік ұйымдар мен кәсіпорындар желісі бар қалаларда қазіргі заманғы ғылыми және инновациялық инфрақұрылымды жасап, оның қазіргі заманғы элементтерінің қызметін (технопарктер, ұлттық ғылыми орталықтар, ғылыми-технологиялық аймақтар және с.с.) қолдауда [4].

Қазақстан индустриалды-инновациялық саясаты мемлекет тарапынан келесідей шаралар қолдану арқылы ғылыми тұрғыда қамтамсыз етуге болады. Оның негізгі іс-әрекеттерді талап ететіндері: ғылымды әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі стратегиялық басымдықтарының бірі ретінде анықтау; ғылыми сиымдылығы мол, ресурстарды үнемдеуші, экологиялық таза өнім шығаруға бағытталған және экспортқа бағытталған жоғары технологиялық өнім өндіруге арналған зерттеуерді дамыту; ғылыми жетістіктердің тәжірибелік тұрғыда іске асуын қамтамасыз ететін тетіктер жүйесін құру мен ынталандырушы жағдайларды жасау; экономиканың жаңалықтарды қабылдау мүмкіндігін арттыру (сұранысты ынталандыру) және соларды отандық ғылыми-техникалық мүмкіндіктерді қолдану арқылы қамтамасыз ету (ұсынысты ынталандыру); ғылыми зерттеулер жүргізу үшін материалдық базаны нығайту; кадрлық мүмкіншіліктерді сақтап қалу мен дамыту, ғылыми-технологиялық дамудың басым бағыттары бойынша жоғары дәрежеде білікті ғылыми кадрларды даярлау және аттестациялау; ғылыми зерттеулердің тиімділігі мен сапасын арттыру мақсатында ғылыми ұйымдарды аттестациялау мен аккредиттеу жүйесін жетілдіру; ғылымның мемлекеттік емес секторын құру және дамыту, оған мемлекет тарапынан қолдау тетіктерін дайындау; жас дарынды ғалымдарға қолдау көрсету; мамандарды әлемнің алдыңғы қатарлы ғылыми орталықтарынан тәжірибеден өткізу; ғылыми зерттеулерді грант негізінде қаржыландыру тетіктерін құру мен жетілдіру; Қазақстан ғылымын халықаралық ғылыми-технологиялық қоғамдастығымен интеграциясын қамтамасыз ету [5].

Қазіргі ғаламдық даму көшіне ілесу үшін қай елдің де бәсекеге қабілетті болуы шарт. Бұл бірінші кезекте қоғамдық дамудың қозғаушы күші – ғылым мен мамандардың біліктілігіне байланысты. Қазақстанның инновациялық экономикасына мамандар даярлау экономика мен өнеркәсіптің барлық саласында түбегейлі өзгерістерге бетбұрыс жасалған жаһандық бәсекелестік жағдайында жүзеге асырылуда. Бұл өзгерістер робот техникасы, био- және нанотехнологиялар, жасанды интеллект жүйелері, ақпараттық желілер мен интеграцияланған жоғары жылдамдықтағы көлік жүйелері дамуының негізінде орын алады. Бүгінде біздегі жоғары техникалық білім зымыран уақыт дамуынан кенже қалып отырғаны шындық. Ұсынылатын білім деңгейі мен техносаланың жоғары сұранысы арасындағы бұл алшақтық өндірісте жұмыс істеуден қорқатын мамандар даярлап шығаруға әкеледі. Ал, қашандағыдай өндірістің өзегі – озық біліммен қаруланған, кәсіби даярлығы мықты инженерлер мен техник-мамандар болып қала бермек [6].

Сондықтан бүгінде елімізде қолға алынған үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасының ауқымды жобаларын іске асыру үшін техникалық білімді, кәсіби біліктілігі мен машықтануы жан-жақты, жаңа тұрпаттағы мамандарға сұраныс аса жоғары болып отыр.

Заман талабына сай бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда еліміздің жаңа даму дәуіріндегі басты бағдары «Қазақстан – 2050»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» стратегиясын, Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына «Нұрлы Жол – болашаққа бастар жол» атты бағдарламалық Жолдауын басшылыққа ала отырып, қазіргі таңда республика ЖОО-н даму стратегиясы әзірленуде. Ұлт жоспарында ғылым мен білім саласы алдына қойылған міндеттерге орай онда адам капиталы сапасын Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы елдерінің өлшемдері негізінде көтеру (76-қадам), экономиканың негізгі алты саласы үшін жоғары білікті мамандар даярлау (77-қадам), жоғары оқу орындарының академиялық және басқару дербестігін кезең-кезеңмен кеңейту (78-қадам), бәсекеге қабілетті мамандар даярлау және білім беру саласының экспорттық әлеуетін арттыру, оқыту жүйесінде ағылшын тілінде білім беруге біртіндеп көшу (79-қадам), ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру (64-қадам) мәселелерін қамту басым болып келеді. Қазіргі күні маман даярлаудың барлық деңгейінде білім беру үдерісі кешенді жаңғыртылып, білім берудің жаңа түрлері мен технологиялары енгізілуде, студенттер құрамының сапасын жақсарту, олардың оқудан тыс уақыттағы дамуына жағдай жасау мәселелері қамтылуда [7].

Нұрсұлтан Назарбаевтың атап өткеніндей, бірінші кезекте білім беру жүйесінің рөлі өзгеруі тиіс. «Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсімнің жаңа үлгісінің ортақ түйіні ету. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілеті мен өз бетімен ақпаратты іздеу икемін дамытуға бағыттау қажет»,

– делінген Мемлекет басшысының Жолдауында. Осыған орай жоғары оқу орындарындағы кадрлық құрамға қатысты бақылау мен талапты күшейту, олардың материалдық-техникалық қамтамасыз етілуі мен білім беру бағдарламаларының деңгейі бойынша шешімдердің маңызы өте зор.

Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді. Қазақстан жағдайында ғылымды дамыту, ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді мемлекет тарапынан қаржыландыру, оларды өндіріс үрдісінде қолдануда мүмкіндіктер жасау әлі де болса жеткіліксіз [8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизаций. –Москва: Экономика, 2008. -398 с.
2. Назарбаев Н. Бәсекелік қабілет. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. Астана, 12 сәуір 2017.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан - 2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және ал-ауқатының артуы. -Алматы: Білім, 1998. -256 б.
4. Назарбаев Н. Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: болашаққа интеллектуалдық секіріс // Егемен Қазақстан. 14 қазан 2009 жыл. 1-2 б.
5. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығымен бекітілген “Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары” // Ана тілі. 2010 жылғы 12-19 ақпан. –Б. 4-7.
6. Үдемелі индустриалды-инновациялық даму жөніндегі 2010–2014 жылдарға арналған бағдарлама. Астана, 2010. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P100000121_.
7. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қаласы, 2012 жылғы 14 желтоқсан; Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2014 жылғы 11 қараша.
8. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясы. — Астана, 2006. [ЭР]. Қол жетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000641_ — Р.

УДК 328.32
МРНТИ 11.25.09

Биримкулова Г.У.¹

¹*докторант Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева по специальности «Регионоведения» г.Астана, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Разногласия между США и ЕС, вылившиеся в такую же войну пошлин, которую Вашингтон ведет против Брюсселя, как и против Пекина, способствуют активному сотрудничеству обеих сторон. В связи с этим возникает вопрос относительно приоритетов и динамики взаимодействия ЕС и КНР с учетом анализа текущего момента и будущих перспектив. Между тем, основные интересы КНР в ЕС направлены на укрепление своей позиции в странах Евросоюза в качестве одного из ключевых внешнеполитических игроков.

Статья посвящена истории формирования структуры отношений Китая со странами Европейского союза и охватывает период со времени создания КНР (1949 г.). Особое внимание автором уделяется торгово-экономическим отношениям сторон, поскольку именно они на протяжении долгого времени являются базой сотрудничества КНР и ЕС. Отдельно рассматривается сюжет вступления Китая в ВТО и споров по поводу предоставления КНР статуса страны рыночной экономикой.

Ключевые слова: КНР, Европейский Союз, США, ВТО, взаимодействия, международная торговля

Биримкулова Г.У.¹

*¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Аймақтану» мамандығының докторанты
Қазақстан, Астана қ*

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ПЕН ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

АҚШ пен ЕО арасындағы Вашингтон Брюссельге қарсы, сондай-ақ Бейжіңге қарсы соғыс міндеттерін орындауға әкеліп соқтырған келіспеушіліктер екі тараптың белсенді ынтымақтастығына үлес қосуда. Осыған байланысты ЕО мен ҚХР өзара әрекеттестігінің басымдықтары мен динамикасына қатысты қазіргі кездегі және келешектегі талдауды ескере отырып, мәселе туындайды. Сонымен қатар, ҚХР-ның ЕО-дағы мүдделері ЕО елдеріндегі негізгі сыртқы саяси ойыншылардың бірі ретінде өз жағдайын нығайтуға бағытталған.

Мақала Қытайдың Еуропалық Одақ елдерімен қарым-қатынас құрылымын қалыптастыру тарихына арналған және ҚХР құрылған уақытынан тұрады (1949 ж.). Автор тараптардың сауда-экономикалық қарым-қатынастарына ерекше көңіл бөледі, себебі олар ҚХР мен ЕО арасындағы ұзақмерзімдік ынтымақтастықтың негізі болды. Қытайдың ДСҰ-ға кіру саласы және Қытайдың нарықтық экономика бойынша ел мәртебесін беру туралы даулары қарастырылады.

Түйін сөздер: Қытай, Еуропалық Одақ, АҚШ, ДСҰ, өзара әрекеттесу, халықаралық сауда

Birimkulova G.U.¹

*¹Doctoral student of the Eurasian National University named after LN Gumilyov in the specialty
"Regional Studies"
Astana, Kazakhstan*

THE MAIN DIRECTIONS OF THE INTERACTION OF THE EUROPEAN UNION AND THE CHINESE PEOPLE'S REPUBLIC

Annotation

The differences between the US and the EU, which resulted in the same war of duties that Washington is waging against Brussels, as well as against Beijing, contribute to the active cooperation of both parties. In this regard, the question arises regarding the priorities and dynamics of interaction between the EU and the PRC, taking into account the analysis of the current moment and prospects. Meanwhile, the interests of the PRC in the EU are aimed at strengthening its position in the EU countries as one of the key foreign policy players.

The article is devoted to the history of the formation of the structure of China's relations with the countries of the European Union and covers the period since the creation of the PRC (1949). The author pays special attention to trade and economic relations of the parties, since they have been the basis of cooperation between the PRC and the EU for a long time. Separately, the plot of China's accession to the WTO and disputes over granting China the status of a country by a market economy is considered.

Key words: China, European Union, USA, WTO, interactions, international trade.

Взаимодействие Европейского союза и Китая в настоящее время развиваются стремительно и с взаимной выгодой и пользой для двух сторон, чего нельзя было сказать о начальном старте двусторонних отношений, которые зачастую принимали вялотекущий и пассивный характер. Свой отпечаток здесь наложил и определенный менталитет двух стран, поскольку Китайская Народная Республика после многовекового правления императорских династий, как коммунистическая страна стала существовать с 1949 года, при этом была не готова не только к рыночным отношениям, но и коммерциализации своих товаров, в то время как европейские страны такой опыт имели уже не первый десяток лет.

Отчет официальных отношений двух стран был дан только в 1975 г.

В частности, официальное принятие Торгового соглашения состоялось в 1978 г., а в 1985 г. было принято соглашение о торговле и сотрудничестве между двумя странами, которое до сегодняшнего дня реализуется.

После образования КНР в 1949 году, основным приоритетом для Китая было поддержание и развитие отношений с блоком коммунистических стран, в том числе и СССР. Сотрудничество со странами Западной Европой в то время было практически заморожено, так как они не признавали КНР и продолжали поддерживать официальные отношения с КНР только на Тайване. В то же время с Тайванем поддерживали свои политические экономические связи и США. В истории Китая данный период называется периодом «Склонение в одну сторону», где в условиях жесткого противостояния социализма и капитализма, страна Великого шелкового пути была вынуждена примкнуть к одному из них [1]. В этой связи, первые шаги по укреплению дипломатических связей со странами Европейских стран у Китая стали реализоваться лишь после 1963 г. В это время КНР фактически пошли на разрыв отношений с СССР.

Дискуссии как о внешней, так и внутренней политике КНР, которые начались во второй половине 1950 г. длились на протяжении долгого времени. США для КНР были главным противником, а оснований для такого рода убеждений и разногласий были предостаточно, от периода гражданской войны в Китае, когда США усиленно поддерживали гоминданьскую армию, до победы китайской революции (1949 год), где звездно-полосатые не только не признавали КНР, но и не допускали сам факт того, что КНР займет подобающее ей место в ООН.

7 мая 1957 г. США заключили с гоминдановцами соглашение о размещении атомных боеголовок США в Тайване [2]. По мнению экспертов, это был откровенно агрессивный акт против КНР. В свою очередь, 23 августа 1958 г. корабли КНР обстреляли острова Кемо и Мацу [3]. Американская сторона сразу отреагировала на данный факт агрессии КНР и посредством международных СМИ сделала много критических замечаний и недружелюбных выпадов в сторону Китая. По мере возрастания конфликта США и КНР, СССР критически отнесся к ним, по сути осуждая поступки правительства КНР, поскольку это входило в противоречие дружественным интересам СССР. Начались длительная и трудоемкая полоса разногласий между СССР и КНР. Для Китая этот период стал поиском стратегически сильных союзников на мировой арене, что автоматически привело его к необходимости выстраивания взаимоотношений со странами Западной Европы.

Так, в 1963 г. заместитель министра внешней торговли КНР Лу Сюйчжан совершил поездку во Францию с целью расширения экономических связей между КНР и Францией [4]. В свою очередь французская сторона, чтобы официально признать КНР и восстановить дипломатические отношения, по поручению генерала Шарль де Голля, в лице бывшего премьера министра Франции Эдгара Форо с неофициальной миссией посетила КНР. По ее результатам, в 1964 г. Франция стала первой западноевропейской страной, установившей с КНР дипломатические отношения [5].

В 1997 году, Франция первой из западноевропейских стран установила с КНР отношения однонаправленного партнерства. Во время председательства Франции в ЕС (1999-2002 гг.) были достигнуты договоренности между Брюсселем и Пекином об условиях вступления КНР в ВТО.

Вступление в ВТО принесло пользу Китаю и всей мировой экономической системе. Членство в ВТО должно способствовать дальнейшему экономическому росту Китая на фоне проходящих в этой стране разных структурных реформах. Азиатские соседи Китая должны быть готовы и к усилению конкуренции со стороны Китая, и к появлению новых экспортных возможностей.

Торговые споры между Соединенными Штатами и Китаем, вероятнее всего, усилятся, поскольку Китай будет стараться выполнять свои обязательства, поскольку обе стороны имеют доступ к установленным в ВТО процедурам разрешения споров [6].

Между тем Соединенные Штаты и другие страны работают над тем, чтобы смягчить трения в сфере торговли путем предоставления помощи в вопросах подготовки и обучения и других видов технической помощи.

Получив членство во Всемирной торговой организации 11 декабря 2001 года, Китай стал одной из последних крупнейших торговых держав, вступивших в эту организацию. Мир получил ясный сигнал: Китай готов к тому, чтобы стать полноценным игроком на глобальной экономической сцене. Членство в ВТО принесет Китаю огромные преимущества в виде расширения торговли, усиления экономических реформ, привлечения дополнительных иностранных инвестиций и укрепления власти закона.

В самом Китае членство в ВТО, несомненно, увеличит ответственность, возлагаемую на китайское руководство и китайский народ, и поставит перед ними сложные задачи. За пределами Китая это коренным образом изменит конфигурацию его отношений с другими странами, особенно с Соединенным Штатами – самым крупным рынком для экспорта китайских товаров, не говоря уже о соседях Китая в Азиатском регионе.

Одно ясно: изменения, вызванные вступлением Китая в ВТО, выйдут далеко за рамки его торговых отношений с другими странами и создадут немало преимуществ и проблем. Вопрос о наиболее оптимальном использовании преимуществ и смягчении рисков по-прежнему выступает предметом серьезных споров между экономическими стратегами, деловыми людьми и потребителями.

Если ответить на вопрос зачем Китаю нужен ВТО, можем получить следующие вопросы. В течение последних 20 лет, в Китае происходил бурный экономический рост и конечно это привело к успеху. Благополучие Китая зависит от активного усилия на пути реформ, темпы роста, составившие в среднем почти 10% в год, привели к появлению широкого спектра новых возможностей в сфере занятости и инвестиций, что способствовало его росту. Превращение Китая из страны с замкнутой на саму себя плановой экономикой в торговую державу, в значительной степени ориентированную на рынок, сказалось на всей глобальной экономике и повлияло буквально на все – от потребительского выбора до инвестиционной политики.

Такой быстрый рост, конечно, не обошелся без определенных издержек. Так, он выявил некоторые структурные слабости китайской экономической системы, особенно в сельском хозяйстве, финансовой сфере и работе государственных предприятий. Перед Китаем стояла и продолжает стоять дилемма: как дальше сохранить тандем экономического роста и структурных реформ. Ведь если остановится одна часть этого тандема, то может споткнуться и другая, а это может вызвать целый комплекс новых экономических проблем и трудностей.

Во многих отношениях членство в ВТО – лучший для Китая путь удержания темпов экономического роста и реформ. Мировая экономика стала намного более сложной и взаимозависимой, и участие в ней Китая – на основе правил международной торговли – имеет важнейшее значение и для самого Китая, и для Соединенных Штатов, и для Азии, и для остального мира. В качестве члена ВТО Китай получает возможность участвовать в формулировании правил, регулирующих международную торговлю и инвестиции.

В то же время Китай получает возможность защищать свои торговые интересы, используя для этого имеющуюся в ВТО систему урегулирования разногласий. Китайские экспортеры будут извлекать пользу из того, что их торговые партнеры обязаны выполнять установленные ВТО правила. Это означает, например, что члены ВТО не смогут предпринимать на своих рынках дискриминационные меры в отношении китайских товаров. Членство в ВТО сделает Китай еще более привлекательным объектом для иностранных инвесторов. А дополнительный приток финансовых средств в Китай повлечет за собой создание дополнительного числа высокооплачиваемых рабочих мест, увеличение налоговых поступлений в государственную казну и получение Китаем доступа к современным технологиям.

Обязательства Китая перед ВТО будут способствовать усилению конкуренции во всех секторах экономики. Китайские потребители будут получать прямую пользу от того, что в результате конкуренции будет расширяться выбор товаров и услуг, снижаться цены на них и возрастать их качество, не говоря уже об усилении внимания и ответственности в отношении прав интеллектуальной собственности и прав потребителей. Конкуренция приведет к дальнейшему росту эффективности и производительности, а это со временем укрепит китайскую экономику и даст китайским фирмам дополнительные возможности для конкуренции с самыми известными многонациональными корпорациями на любом рынке.

Китайская экономика выиграет от расширения диапазона услуг – в области финансов, страхования, распределения – которые захотят экспортировать в Китай иностранные компании после его вступления в ВТО [7]. Конкуренция в этой сфере, в свою очередь, будет стимулировать развитие отечественного сектора услуг в Китае, в результате чего компании и потребители получат еще более широкий диапазон выбора.

Но, наверное, самое главное состоит в том, что и потребители, и компании выиграют от укрепления власти закона в результате выполнения Китаем взятых им в ВТО обязательств, в частности, тех, которые призваны максимально повысить степень прозрачности и поставить заслон на пути связанной с торговлей дискриминации.

Также у китайской стороны есть свои обязательства перед ВТО. Наряду с тем, что Китай готовится извлечь немалую пользу из участия в ВТО, важно не забывать о том, что ВТО не только предоставляет своим членам определенные права, но и налагает на них конкретные обязательства. За плечами у Китая 15 лет труднейших переговоров, особенно с Соединенными Штатами и Европейским союзом, по вопросам вступления в ВТО. Китай согласился взять на себя широкий спектр обязательств. Для того чтобы составить о них подробное представление, следует изучить примерно 1000 страниц подписанного Китаем Протокола, Доклада Рабочей группы и Графика выполнения обязательств по товарам и услугам.

В целом ключевые моменты, из которых состоит пакет документов о вступлении Китая в ВТО, сводятся к следующему:

Снижение тарифов

Тарифы на промышленную продукцию, имеющие важнейшее значение для американских компаний, должны быть снижены с 25 до 7 процентов.

Тарифы на сельскохозяйственную продукцию, имеющие важнейшее значение для американских фермеров, должны быть снижены с 31 до 14 процентов.

Обязательства, касающиеся услуг

Масштабное открытие целого ряда секторов в сфере услуг, в том числе таких важных для США секторов, как банковские услуги, страхование, телекоммуникации и профессиональные услуги.

Системные реформы

Масштабные реформы в вопросах прозрачности, уведомления о готовящихся законодательных мерах и их разъяснения, единообразного применения законов и судебного надзора помогут действующим в Китае иностранным компаниям в преодолении барьеров [7].

Соблюдение условий существующих соглашений ВТО

Китай берет на себя обязательства, предусмотренные целым рядом существующих соглашений ВТО, которые охватывают все аспекты торговли, такие как сельское хозяйство, лицензирование импорта, связанные с торговлей аспекты прав интеллектуальной собственности, технические барьеры на пути торговли и связанные с торговлей инвестиционные меры.

Положения о либерализации торговли, касающиеся только Китая

- Право прямого импорта и экспорта в Китай и из него в течение трех лет.
- Право заниматься распределением всех товаров в Китае не позднее трех лет с момента вступления (за исключением того, что химические удобрения, сырая нефть и нефтепродукты могут распределяться на уровне оптовой торговли по прошествии не более чем пяти лет после вступления, а химические удобрения могут продаваться на уровне розничной торговли по прошествии не более чем пяти лет после вступления).

- Разрешения на осуществление инвестиций и импорта больше не должны быть предметом искажающих торговлю требований, в том числе о передаче технологий, валютной сбалансированности, увязке импорта с объемом экспортных валютных поступлений и обязательном использовании местных ресурсов.

- Право на экспорт в Китай без создания инвестиционного присутствия в этой стране.

- Постепенная отмена нетарифных мер (НТМ), таких как квоты и лицензии на сотни видов продукции, имея в виду, что несоответствующие правилам ВТО НТМ должны быть отменены до 1 января 2005 года.

- Отмена монополии государства на импорт сельскохозяйственных и промышленных товаров.

- Требование о том, что государственные предприятия должны производить закупку и продажу исключительно на основе коммерческих соображений.

- Отмена субсидий на экспорт сельскохозяйственной продукции и устранение замены импорта и субсидирования экспорта промышленных товаров [7].

Соединенные Штаты и другие члены ВТО могут продолжать в течение последующих 15 лет применять особые нерыночные методы для определения фактов демпинга в рамках антидемпинговых дел в отношении Китая.

- Действуя в рамках специально установленного для Китая защитного механизма, Соединенные Штаты и другие участники ВТО могут в течение 12 последующих лет ограничивать рост импорта из Китая, вызывающего перекосы на их рынках [8].

Время и усилия, потраченные на согласование этих обязательств и требований, свидетельствуют о решительном намерении Китая стать полноценным участником глобального торгового режима, опирающегося на соблюдение установленных правил. Победа в борьбе за вступление в ВТО далась Китаю нелегко, однако теперь перед ним стоит не менее важная и трудная задача. Как можно видеть из приведенного выше перечня обязательств и требований, Китай осуществляет серьезнейшие перемены для выполнения обязательств участника ВТО – проводит структурную перестройку отраслей, публикует ранее закрытые законы и правила, устанавливает формальные процедуры для разрешения споров в судебном порядке, выравнивает условия деятельности для иностранных компаний. Китай согласился снижать тарифы и отменять импортные квоты, отказаться от субсидирования экспорта и открыть сферу услуг для иностранной конкуренции. Некоторые из этих изменений будут введены немедленно, а некоторые будут осуществляться постепенно в течение нескольких лет.

При том, что население Китая составляет 1 430 075 000 человек, а его экономика становится все более многообразной и продолжает развиваться и расти, вступление Китая в ВТО (на фоне вступления в ВТО и Тайваня) усложняет состав и природу этой торговой организации и будет иметь прямые последствия для отношений Китая с другими странами, особенно с соседними. Перед многими странами Азии стоит проблема экономического спада, и они видят в росте экспорта средство возрождения своей экономики. В некотором смысле Китай представляет собой и конкурентный вызов этим устремлениям, и возможность для получения выгод от его эффективной экономической деятельности.

В период с 1995 по 2001 годы доля Китая в глобальном объеме экспорта выросла с 2,9 до 3,9 процента, в то время как экспорт из Таиланда и Индонезии за этот же период остался на прежнем уровне. За последние четыре года Китай перегнал Малайзию и Сингапур в экспорте электроники в Соединенные Штаты [8].

С другой стороны, вступление Китая в ВТО может привести к повышению темпов роста валового внутреннего продукта (ВВП) в странах с высокотехнологичным экспортом. Согласно исследованию, проведенному инвестиционным банком «UBS Warburg», вступление Китая в ВТО придаст Тайваню ускорение, которое к 2005 году будет эквивалентно 1,7 процента ВВП Тайваня в 2000 году. Прогнозируется, что другие новые индустриальные страны Азии увеличат рост своего ВВП на 1,1 процента от уровня 2000 года по мере того, как в Китае будет увеличиваться спрос на экспорт из этих стран [8].

Между тем, большинство стран Юго-Восточной Азии не может рассчитывать на такие же радужные перспективы. По оценкам аналитиков «UBS Warburg», к 2005 году потери стран Юго-Восточной Азии составят эквивалент 0,1 – 0,2 процента их ВВП 2000 года. В Индии этот показатель может составить до 0,7 процента. Это – одна из причин, заставивших Ассоциацию государств Юго-Восточной Азии и Китай договориться о попытке либерализации торговли между собой [8].

То, насколько добросовестно Китай выполняет свои обязательства участника ВТО, напрямую скажется на дальнейшем направлении американо-китайских отношений. Руководство Китая в очередной раз заявило о своем намерении выполнить все взятые страной обязательства. И Соединенные Штаты, и Китай заинтересованы в том, чтобы избежать сценария, при котором трения в вопросах торговли усугублялись бы неспособностью или нежеланием Китая выполнять свои многочисленные обязательства в рамках ВТО.

Сказанное выше, конечно, не означает, что трения в вопросах торговли между Соединенными Штатами и Китаем прекратятся со вступлением Китая в ВТО – ведь подобные трения по-прежнему существуют между Соединенными Штатами и многими нашими торговыми партнерами, уже давно вошедшими в состав ВТО. Во всяком случае, существует вероятность усиления таких трений, по крайней мере, на первом этапе, в связи с расширением масштабов наших торговых отношений. Китай уже имеет растущее положительное сальдо в торговле с Соединенными Штатами. Если же американские компании обнаружат, что обещанный доступ к китайским рынкам не находит материального выражения так быстро, как они этого ожидали, результатом такой ситуации может стать шаткая комбинация вялого роста американского экспорта, политически необеспеченного положительного сальдо во внешней торговле с Китаем и усиления трений в вопросах торговли.

Соединенные Штаты и другие участники ВТО предпринимают серьезные усилия для того, чтобы избежать подобного сценария, и поэтому предлагают Китаю помощь в выполнении обязательств, взятых им в рамках ВТО. Так, Генеральный консул США в Шанхае провел совместную работу с Американо-китайским советом делового сотрудничества по организации видео-конференций, в ходе которых американские эксперты в области торгового законодательства имели бы возможность общаться с китайскими должностными лицами. Кроме того, посольство США в Пекине вместе с Пекинским университетом и местным институтом дистанционного обучения организовало программу обучения правилам ВТО через Интернет для местного населения по всему Китаю. Европейский союз выделил около 23 млн. долларов для обучения должностных лиц в Китае правилам и концепциям ВТО, в том числе и концепции интеллектуальной собственности [8].

Несмотря на то, что Китай находится под огромным давлением требований о выполнении международных правил и всех обязательств, взятых им в ВТО, важно помнить, что торговые споры носят не односторонний характер. И Китай тоже будет прибегать к помощи механизмов ВТО для предъявления своих торговых претензий другим членам ВТО.

Китаю еще предстоит решить ряд проблем, однако уже нет сомнения в том, что вступление в ряды ВТО было правильным выбором и для него самого, и для мировой экономической системы. Членство в

ВТО неразрывно свяжет Китай с глобальным экономическим сообществом и со временем откроет перед ним дополнительные возможности в сфере занятости и инвестиций, равно как и придаст ему более высокую степень социальной стабильности по мере того, как власть закона будет становиться определяющим принципом экономической деятельности в Китае. Со своей стороны, американцы выиграют от расширения возможностей для экспорта в Китай, от создания дополнительного числа рабочих мест у себя дома и появления более разнообразных возможностей для капиталовложений за рубежом. По мере расширения торговых и деловых связей между США и КНР будут расширяться и непосредственные контакты между американскими и китайскими гражданами, усиливаться обмен идеями и технологиями. Растущее чувство взаимозависимости, порожденное участием в ВТО, должно помочь и выработке ощущения общей цели на фоне взаимодействия Соединенных Штатов и Китая по широкому кругу вопросов глобальной экономической стабильности, безопасности и благосостояния.

Тем не менее, именно торгово-экономический интерес, а не политическое сотрудничество, составлял базу отношений между ЕЭС и Китаем. Политические контакты в середине 1980-х гг. ограничивались нерегулярными встречами на уровне министров иностранных дел и редкими встречами на сессиях Генассамблеи ООН.

События на площади Тяньаньмэнь выявили коренные расхождения в подходах двух сторон к фундаментальным идеологическим ценностям и показали наиболее уязвимое звено в созданной структуре политического и экономического сотрудничества. Ответом на подавление студенческих волнений в Пекине стали широкие экономические и политические санкции со стороны США и стран Западной Европы. Однако довольно быстро выяснилось, что введенные западноевропейскими странами санкции вредили не только самому Китаю, который оказался перед угрозой международной изоляции и лишения источника финансирования и технологий.

В результате санкций Европа лишалась чрезвычайно перспективного рынка сбыта своей продукции, поскольку к началу 1990-х годов Китай занял уже достаточно весомую нишу в структуре европейской торговли.

Всвязи с этим уже в 1990 г. Брюссель отозвал большую часть наложенных торговых ограничений, перейдя к стратегии налаживания диалога с Китаем.

В 1992 г. был подписан Маастрихтский договор, приведший к образованию Евросоюза, что позволило западноевропейским государствам разработать относительно единую стратегию в отношении Азии, и в частности Китая (в 1994 г. Евросоюз даже опубликовал документ под названием «К новой стратегии в Азии») [9]. В целом в рассматриваемый период на китайско-европейские отношения в разной степени повлиял ряд факторов, прежде всего масштабные перемены в международной политике — распад СССР и усиление роли США на международной арене, а также углубление европейской интеграции.

В рамках внешнеполитической концепции нового руководства КНР во главе с Цзян Цзэмином Евросоюзу отводилась роль одного из главных партнеров, содействующего китайской модернизации и росту благосостояния страны. Более того, в 1990-е гг., после распада Советского Союза и укрепления позиций США на международной арене, Европейский союз начинает играть важную роль для Китая в качестве стратегического партнера и балансира в отношениях с Соединенными Штатами. Евросоюз также становится заинтересованной стороной в поддержании устойчивого развития Китая, темпы роста которого оказывают влияние на всю мировую конъюнктуру. Инфраструктура двусторонних отношений после кризиса 1989 г. постепенно развивалась и дополнялась новыми механизмами сотрудничества. В 1994 г. КНР и ЕС достигли консенсуса в вопросе установления политического диалога на условиях равноправия, взаимоуважения, признания суверенитета и невмешательства во внутренние дела друг друга. Пекин и Брюссель договорились о проведении встреч на разных уровнях, от экспертов до министров иностранных дел.

Китайское руководство в сентябре 1994 г. в ходе визита Цзян Цзэмия в Европу озвучило стратегию Китая в отношении ЕС, суть которой заключалась в построении отношений на основе взаимной выгоды через переговоры и консультации. Выпущенный Еврокомиссией в 1995 г. документ «Долгосрочная политика отношений с Китаем», предлагал расширить сферы взаимного сотрудничества, установив так называемые пять опор [10], которые заключались в содействии развитию человеческих ресурсов, экономическим и социальным преобразованиям в Китае, борьбе с бедностью, защите окружающей среды, научно-техническому и деловому сотрудничеству.

Вместе с тем, уже в это время Пекин в отношениях с европейскими партнерами начал занимать более твердые позиции, отстаивая свое право на проведение самостоятельной политики во внутренних делах. Так, например, в 1995 г. в ответ на инициированную ЕС в ООН новую резолюцию, осуждавшую КНР за

нарушение прав человека, Китай отказался от проведения очередной встречи на высшем уровне в Брюсселе. Однако через год – в 1996 г. Китай согласился на начало так называемого «Диалога по правам человека» - регулярных двусторонних встреч, на которых в закрытом порядке обсуждаются вопросы, волнующие правозащитную общественность Европы. В результате, в 1997 г. основные члены ЕС — Франция, Германия, Италия, Греция и Испания сами же отказались подписывать вышеуказанную резолюцию [2].

В мае 1996 г. КНР и ЕС заключили соглашение о сотрудничестве в сфере интеллектуальной собственности и высшего образования, а с 1998 г. установили режим регулярных встреч на уровне глав государств и правительств. В том же году Еврокомиссия приняла документ «К глобальному партнерству с Китаем». В этом документе Евросоюз, по-прежнему признавая наличие проблемы прав человека в Китае, ставит своей задачей решение данной проблемы путем содействия экономическому развитию КНР и ее вступлению в ВТО. Более того, впервые ставится долгосрочная цель вывести отношения на уровень партнерства ЕС—США, ЕС— Япония, ЕС—Россия. Документ призывает расширять политический диалог, увеличивать инвестиции в КНР и поддерживать социально-экономические реформы. С точки зрения сегодняшнего дня особенно важным пунктом данного документа представляется предложение исключить Китай из списка стран с нерыночной экономикой.

В целом, несмотря на то, что события 1989 г. продолжали влиять на развитие китайско-европейских отношений (эмбарго на поставку вооружений в КНР не снято до сих пор), в 1990-начале 2000-х годов стало очевидным отсутствие серьезных противоречий в процессе построения всесторонних отношений ЕС—КНР. К началу XXI века Китай и ЕС сумели наладить формат конструктивного сотрудничества, показывавшего тенденцию к росту.

Сегодня ключевая стратегия КНР – начинать не только с инвестиций в инфраструктуру двух стран, но в первую очередь воспитывать культуру взаимоотношений связанных на развитии уважения и равноправном партнерстве ЕС и КНР.

Список использованной литературы:

1. (Электронный ресурс), Виноградов А.О. *Внешняя политика Китайской Народной Республики в 1949—1976* 22.
http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/vneshnaja_politika_kitajskoj_narodnoj_respubliki_v_1949_1976_gg
(дата обращения: 4.10.2018.16:17)
2. (Электронный ресурс), <https://audi0sam.livejournal.com/21563.html> (Дата обращения: 6.10.2018)
3. Чжунго вайцзяо люшуньянь (1949- 2009) / *Международные отношения Китая за 60 лет (1949 – 2009)*, Пекин, 2009, изд-во Академии общественных наук КНР. С.23-25.
4. Чжунхуа жэньминь гунхэго шигао / *История Китайской Народной республики (в 4-х томах)*, Пекин, 2012, изд-во «Жэньминь чубаньшэ». С.228-231
5. Хоулэнчжань шидайдэ чжунго вайцзяо / *Внешняя политика Китая в эпоху после «холодной войны»*, Пекин, изд-во Пекинского университета, 2009. С.45-48
6. (Электронный ресурс), <http://www.febras.ru/partnerj/kitaj/212-economics1.html> (дата обращения: 15.10.2018)
7. Ю.М.Галенович, *История взаимоотношений России и Китая (в 4-х книгах)*, книга 3-я, Москва, «Русская панорама», 2011. С.38-39
8. Ю.М.Галенович, *Исторический счет к России и к СССР в «Истории Китайской Народной Республики»*, М., «Восточная книга», 2014. С.56
9. *К истории формирования отношений КНР ЕС А О Виноградов М О Луцик*
Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт Дальнего Востока Российской академии наук (Москва) Том: 2 Номер: 22 Год: 2017 С.352-368.
10. Ю.М.Галенович, *Исторический счет к России и к СССР в «Истории Китайской Народной Республики»*, М., «Восточная книга», 2014. С.21

ӘӨЖ 11-48
ГРНТИ 03.01.10

Джолдыбаева У.М.¹

*¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты*

МӘДЕНИ МҰРА – ҰЛТ РУХЫН ЖАНДАНДЫРУ ФАКТОРЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы өз Тәуелсіздігін жариялаған кезден бірқатар бағдарламалар мемлекеттік деңгейде қабылданып, оларды жүзеге асыруда зор табыстарға жетуде. Атап айтқанда: мемлекетіміздегі тарихи-мәдени ескерткіштері мен нысандарды қалпына келтіру мақсатында 2004 жылы «Мәдени мұра», 2013 жылы алдыңғы қатарлы дүние жүзі мұрағаттарынан жүйелі түрде еліміздің тарихын жинақтап халыққа кеңінен насихаттауда «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламаларының рөлі зор. Ғасырлар бойы бабаларымыз халқымыздың жерін қорғап, табиғи қорын үнемді пайдаланып, өнегелі тұрмыс салты мен қоршаған ортасын сақтап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге айрықша мән бергені мәлім. Мақалада ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен қабылданған аталған мемлекеттік бағдарламалардың 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты тақырыптағы мақаламен үндестігі ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: тарих, халық, мемлекет, бағдарламалар, президент, республика, мәдениет, мұра, жаңғыру.

Джолдыбаева У.М.¹

¹к.и.н., доцент КазНУ им. Аль-Фараби

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ -ФАКТОР ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИИ

Аннотация

За годы Независимости в Республике Казахстан были приняты и реализованы ряд государственных программ. С 2004 года была реализована программа «Культурное наследие», направленная на восстановление историко-культурных памятников и объектов на территории Казахстана. В 2013 году была принята программа «Народ в паточке истории», позволившая системно собрать и изучить документы из ведущих мировых архивов, посвященные истории нашей страны. На протяжении столетий наши предки сохранили уникальный экологически правильный уклад жизни, сохраняя среду обитания, ресурсы земли, очень прагматично и экономно расходуя ее ресурсы. Данная статья посвящена развитию Государственной программы «Культурное наследие», инициатором которой стал Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев. Важнейшим фактором культурного наследия является сохранение обычаев казахского народа и пропаганда культурного наследия в зарубежных странах. Также в статье отмечается созвучность этой программы с государственной программой «Духовное возрождение».

Ключевые слова: история, народ, государство, программы, президент, республика, культура, наследие, возрождение.

Dzholdybaeva U.M.¹

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of KazNU. Al-Farabi

CULTURAL HERITAGE -FACTOR SPIRITUAL REVIVAL OF THE NATION

Annotation

For years Independence in Republic of Kazakhstan were accepted and realized row of the government programs. From 2004 the program «Cultural heritage», sent to renewal of historical-cultural monuments and objects on territory of Kazakhstan, was realized. The program «People in the treacleof history», allowing system to collect and study documents from leading world archives, devoted histories of our country, was accepted in 2013. During centuries our ancestors saved the unique ecologically correct way of life, saving a habitat, resources of earth, very pragmatic and economy expending her resources. This article is sanctified to development of

the Government program «Cultural heritage», President of Republic of Kazakhstan became the initiator of that N.A.Nazarbayev. The major factor of cultural heritage are maintenance of customs of the Kazakh people and propaganda of cultural heritage in foreign countries. Also in the article the consonantness of this program registers with state

Key words: history, people, state, programs, president, republic, culture, heritage, revival. екст for translation

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылы жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы - тәуелсіз Қазақстан тарихындағы қоғамдық сананы жаңғырту мақсатында қолға алынған маңызды жоба болып табылады. Бүгінде белең алып отырған жаһандық қаржылық дағдарыстарға, мемлекетті қалыптастыру жолындағы күрделі кезеңге қарамастан, халықтың рухани дамуы мен тарихи санасын жаңғырту ісі Елбасының ұдайы қамқорлығы мен назарында. Жалпы жаһан жүзінде басқа мемлекеттерге ұқсамай, өзге ұлттардан ерекшеленетін ел болу мақсатында «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жұмысы қолға алынып, жоба бойынша заманауи мәдениеттің қазақстандық үлгісі жасалуда. ҚР Президенті Жарлығымен қабылданған бағдарлама еліміздің рухани және білім салалары мен мәдени мұрасын тиімді пайдалану мен сақтауды қамтамасыз етуде зор маңызға ие болғаны айғақ. Бұл орайда, *Н.Ә.Назарбаев*: «Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана танылады» [1] - деп атап көрсетті. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаты – мемлекетіміздің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, халқымыздың салт-дәстүрлерін қалпына келтіру, сақтау, жаңғырту және Қазақстанның мәдени мұрасын шет елдерде кеңінен насихаттау болды. Бағдарламаның 2004-2006 жылдарға белгіленген алғашқы кезеңі тарихи мұраны іздестіру, анықтау мен жинастыруға бағытталып, оған республикалық бюджеттен 2 млрд. 700 млн. теңге бөлінді. Нәтижесінде тарихи-мәдени маңызы бар 35 сәулет ескерткіші күрделі жөндеуден өткізіліп, қайта қалпына келтірілді. Соның ішінде: 30 археологиялық, 17 қолданбалы ғылыми-зерттеу жобалары іске асырылып, Батыс Еуропа елдері мен АҚШ, Жапония, Түркия, Мысыр, Қытай, Ресей және Армения елдерінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты 5 мыңдай құнды дерек табылып, олардың көшірмелері елімізге жеткізілді. 2007 жылдан бастап қалпына келтіріле бастаған Қазақстан аумағындағы 20 тарихи-мәдени маңызды ескерткіштің 9-ында жүргізілген жұмыстар аяқталып, сондай-ақ, Абылай хан ордасындағы 32 көне қалашық пен қоныс-қорғандарда археологиялық зерттеулер жүргізілді. Сондай-ақ, ұлттық және әлемдік әдебиет пен мәдениетті зерттеу жұмыстары бойынша жарық көрген еңбектердің саны 218 томға жетіп, 2007 жылы 74 кітап шығарылды. [2].

Бағдарламаның келесі кезеңінде жиналған құндылықтарды сараптап-зерделеу жұмыстары жасалып, республикалық бюджеттен 4 млрд-қа жуық қаражат бөлінген болатын. 2008 жылғы 13 маусымда «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі Қоғамдық кеңестің алқалы отырысында Елбасы: «Екінші кезеңде «Мәдени мұра» бағдарламасының халықаралық мәртебесін арттыруға біз мейлінше көңіл бөлуіміз керек», – дей келе, ЮНЕСКО ұйымының бірқатар жәдігерлерді қалпына келтіруге демеу көрсетуге дайын екендігіне назар аударды. Ерте замандардан ұлан-байтақ қазақ жері Еуразия кеңістігінің мәдени мәйегі, рухани түп-қазығы болып келді. Көне көшпенділер құрған дала өркениеті адамзат тарихында терең із қалдырды. ...Ұлы дала өркениеті әлі де тыңғылықты зерттеулерді күтіп отыр. Ендеше Қазақстанды ұлы дала өркениетінің қара шаңырағы ретінде халықаралық деңгейде танытып, қалыптастыруымыз қажет», – деп атап өтті [3]. Сонымен қатар бағдарлама аясында ҚР Ұлттық кітапханасының мамандары 2005-2007 жылдары Батыс Еуропа кітапханалары мен мұрағаттарында құнды жазба деректерді табу және оның көшірмелерін алуда ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізді. Деректерді іздестіру мына бағыттарда жүргізілді: қазақ кітаптары, қолжазбалар, Орталық Азия және Қазақстан жөніндегі аса ірі библиографиялық көрсеткіштер мен каталогтар; тарихи еңбектердің түпнұсқасы, мұрағат құжаттары; Қазақстанның шет елдердегі қазіргі тарихнамасы, ғылыми конференциялардың материалдары, XIX және XX ғасырдың басында ғылыми журналдарда жарияланған мақалалар; саяхатшылардың жазбалары, карталар, гравюралар, көне жәдігерлерді жинақтау.

ҚР Ұлттық кітапханасының қорына енгізілген кітаптар «Мәдени мұра стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 16 ақпандағы №158 Қаулысына және ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағаттар комитетінің 2010 жылғы 23 шілдедегі № 94 бұйрығына сәйкес келеді. Елбасының сөзімен айтсақ: «Егер мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты дейтін болсақ, өркениетті ұлт, ең алдымен, өзінің тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған

ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлесімен мақтана алады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқа ұлтқа таныла алады». Бағдарлама халықтың ғасырлар бойы жинаған бай мәдени мұрасын заманауи ұлттық мәдениетін, фольклорын, салт-дәстүрлерін, ұлттық тарихы үшін зор маңызы бар тарихи-мәдени, сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру, ұлттық әдебиеттің толық қорын жинақтай отырып, зерттеу жүйесін құруды көздейді [4]. Сондай-ақ, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы білім беруді дамыту саласындағы негізгі құжат әрі стратегиялық ұлттық жоба болып табылады. Бағдарламаны әзірлеу мәдени құндылықтарымызды тиімді пайдалану және сақтау жөніндегі жұмыстарды жоспарлы қаржыландыру жолында барынша белсенді түрде кірісу қажеттілігіне негізделген. Еліміздің кітапханаларында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында түрлі мәдени іс-шаралар атқару арқылы «Мәдени мұра» қорын қалыптастыру; мәдени-әдеби мұраларды сақтау; сирек кездесетін және құнды әдебиеттерді қайта шығару; заманауи ұлттық мәдениет, фольклор мен салт-дәстүрлерді дамыту; тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштері туралы әдебиеттерді халыққа тарату; қазақ халқының ежелгі заманнан қазіргі кезге дейінгі философиялық мұрасын оқып-үйрену; жастарды мәдени құндылықтарды танып-білуге және оны дамытуға баулу жұмыстары да аса қарқындылықпен жүргізілуде. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында 2004 жылдан бері 78 тарихи-мәдени ескерткішті қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді және олардың 28-і (35%) – 2008-2011 жылдары қайта қалпына келтірілді. Ғылымды мыңдаған артефактілермен байытқан, шыққан ата-тегіміз жөнінде толық мағлұмат беретін 26 ғылыми-қолданбалы, 40 археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Шығыс Қазақстан облысындағы қорғандарында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде табылған алтын бұйымдар «скиф-сібір аң стиліне» жататындығы бүкіл әлемге әйгілі болды. Тәуелсіз Қазақстан тарихында алғаш рет 11277 нысан тарих пен мәдениет ескерткіштерінің еліміздегі ескерткіштердің ішінде жергілікті маңызға ие тізіміне енгізілді. Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Мысыр, Өзбекстан, Армения, сонымен қатар АҚШ пен Батыс Еуропада жүргізілген ғылыми-зерттеу экспедицияларының нәтижесінде мемлекетіміздің тарихына, өнеріне қатысты бес мыңнан астам мұрағат құжаттары, қолжазбалар мен баспа басылымдары табылды [5].

Мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ тілінде гуманитарлық білім беру қоры құрылды. Нәтижесінде 537 кітап 1500000-нан астам дана көлемінде шығарылды, соның ішінде: тарих ғылымына, археология, этнография ғылымдарына қажетті жаңа энциклопедиялық сөздіктер жарық көрді. Орта ғасырлар әуендерін, күйлерін кеңінен зерттеу жұмыстары жүргізіліп, «Мәңгілік сарын: қазақтың 1000 күйі, 1000 әні» атты қазақтың дәстүрлі әндері антологиясы баспадан шықты. Бұл ұлт мәдениеті тарихын жинау, даярлау, өңдеу жолындағы зор табыс болып табылады. Сонымен қатар Дамаскідегі Әз-Захир Бейбарыс Сұлтан кесенесін, Каирдегі Бейбарыс Сұлтан мешітін қалпына келтіру, Дамаскідегі әл-Фараби тарихи-мәдени орталығы мен кесенесін салу жұмыстары сәтті аяқталды. Бағдарлама аясында «Қазақфильм» киностудиясында ұлттық мәдениетіміздің ерекшелігін сипаттайтын еліміздің маңызды тарихи орындары мен аса көрнекті тұлғаларына арналған 20 деректі фильм түсірді. Олардың қатарында: «Мәдени мұра», «Қорқыт. Күй тарихы», «Номадтардың музыкалық мұрасы», «Ежелгі Түркістан сәулет ескерткіштері», «Жүсіп Ата кесенесі», «Тамғалы петроглифтері» т.б. деректі фильмдер бар. Сондай-ақ, бағдарлама бойынша саяхаттық кластерді дамыту мақсатында бірқатар шаралар да жүзеге асырылуда. Бұл бағытта туристік бағыттарды әзірлеуге археолог мамандар да қатыстырылды. Тарихи-мәдени мұраны насихаттау барысында шетелде және өз елімізде Ұлттық кітапхана мен академиялық институттар қызметкерлері, жоғарғы оқу орындары оқытушылары қатысқан 200-ге жуық іс-шара ұйымдастырылды.

Сонымен қатар «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қазақ халқының ұлттық рухани байлығын бүкіл әлемге паш етті. 2014 жылы жарыққа шыққан 100 томдық «Бабалар сөзі» энциклопедиялық жинағының, сондай-ақ, құрамына Еуропа, Америка, Азия мемлекеттерінің әдеби шығармашылығы енген «Әлемдік әдебиет кітапханасы», «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ халқының ежелгі заманнан қазіргі кезге дейінгі философиялық мұрасы», «Әлемдік мәдениеттанушылық ойлар», «Экономикалық классика», «Әлемдік философиялық мұра» серияларының болашақ ұрпаққа берері мол. Қазақ халқының философиялық мол мұрасын көрсететін шығармалар мысалдарын біріктіруді алға тартқан «Қазақ халқының ежелгі заманнан қазіргі кезге дейінгі философиялық мұрасы» жинағы болды. Бұл - Ұлы дала ойшылдарының философиялық ой-тұжырымдары әлемдік рухани мәдениеттің алтын қазынасы әрі еліміздегі ғалым, жазушы, аудармашы, мұрағат қызметкерлері, кітапханашылардың нәтижелі еңбегінің жемісі.

ЮНЕСКО-ның штаб-пәтері орналасқан Парижде 2006 жылдың сәуірінде «Мәдени мұра» бағдарламасының тұсаукесері өтті. Оның жұмысы жөнінде Президент Н.Ә.Назарбаев: «Бағдарлама тек

тарихи-мәдени мұраларды қайта қалпына келтірумен ғана шектелмейді. Бұл біздің ұлтымыздың маңызды рухани негіздерінің бірі болып табылатын ұлттың тарихи санасының шегін кеңейту мен оның алатын рөлін күшейту туралы болып отыр», [6] – деген болатын. Қазақстан Республикасының мәдениет министрлігінің мәліметтеріне сүйенсек, бағдарламаны жүзеге асыру барысында 35 тарихи және мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп, 30 көне қала, қорым, қоныс пен қорғандарға маусымдық археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Бағдарлама жүзеге асырылған 2004-2011 жылдары елімізде 93 тарихи және мәдени нысандардың 73-і жөндеуден өтті. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында ұлттық тарихи мұраны шетелде насихаттауға және қазақ тарихына қатысты деректерді жинауда қыруар жұмыс атқарылды. Нәтижесінде Қытай, Иран, араб мемлекеттеріндегі ағылшын, неміс, француз, итальян тілінде сақталған қазақ деректеріне қатысты мұрағаттардың бес мыңнан астамы Қазақстанға әкелініп, ұлттық мұрағатқа енгізілді. Бүгінде тарихи және этнографиялық мемлекеттік мұражайлардың, Қазақстандағы мемориалды ескерткіштердің желісі жасалып, еліміздегі тарих, археология, сәулет және мүсін өнерінің жылжымайтын ескерткіштерінің саны 25 мыңнан асты. Соның ішінде 11 мың кітапхана, 147 мұражай, 8 тарихи-мәдени қорық-мұражай, 215 мұрағат қалпына келтірілді. Еліміздің тарихы мен мәдениетінің қайталанбас ескерткіші - Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі 2003 жылғы маусымда ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне енгізіліп қалпына келтірілді. Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы», «Мәдениет туралы», «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заңдары қабылданып, күшіне енді. Соңғы жылдары Астана қаласының мәдени инфрақұрылымын жақсарту жөнінде шаралар қолданылып, музыкалық комедия театры, мұражай, кітапхана және концерт залын қамтитын Президенттік мәдениет орталығы ашылды. Ұлттық кітапхана, киноконцерт залы мен цирк ғимараты іске қосылды.

Сондай-ақ, құжаттық мұраның бірегей үлгілерін сақтауда ортағасырлық ғұлама-ойшылдар: Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, М.Қашғари, С.Бақырғани, М.Дулати, Қ.Жалайри, З.Бабырлардың тарихи-әдеби мұрасын зерделеуді жалғастыру қажеттілігі ескерілді, олар: атап айтсақ, «Кодекс Куманикус», «Қорқыт Ата» кітабының (Дрезден мен Ватикан қалаларында сақтаулы), «Оғыз-наме» (Парижде сақтаулы), «Бабыр-наме», «Махаббат-наме» (Лондонда сақтаулы), Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік» (Каирде сақтаулы). Халқының мәдени мұраларының тарихи мәнге ие басқа да қолжазба ескерткіштердің көшірмелерін табу жұмыстарын жалғастыру азаматтарымызға зор міндет жүктейді. Қазіргі кезде Моңғолия және басқа да шет елдердегі ежелгі түркі руникалық ескерткіштерін тауып, оның көшірмелерін жасау жалғасын табуда. Келешекте «Қазақстан археологиясы», «Қазақстан петроглифтері» жинақтары шығарылу да жоспарда белгіленген. Бұл орайда: «Мен бұл бағдарлама өте татымды нәтиже берді деп санаймын. Өткен үш жылда еліміздің мәдени мұрасын зерделеудің, маңызды тарихи-мәдени, сәулетті ескерткіштерді қайта жаңғыртудың тұтастай жүйесін құруға қатысты үлкен жұмыс атқарылды» [7], – деп атап өтті «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру мәселесі жөніндегі қоғамдық кеңес мүшелерімен өткен кездесуде сөз сөйлеген Елбасы. Сонымен қатар 2013 жылғы 5 маусымда ҚР Мемлекеттік хатшысы М.Тәжин Отан тарихына қатысты өткен алқалы жиында: «Бағдарлама аясында 2004-2011 жылдар аралығында 26 арнаулы зерттеу жүргізілген. Бағдарлама жүзеге асырылған 2004-2011 жылдар аралығында Қазақстанның тарихы, археологиясы мен этнографиясы бойынша 26 арнаулы зерттеу жүргізілді. Дегенмен, бұл – тарихи жады мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы ауқымды жұмыстың бастамасы. Қазір, мемлекетіміздің қалыптасқан белесінде біз өз тарихымызды осы заманғы ғылымның биігінен пайымдауға және ұлттық тарихтың бөлінбейтін бейнесін қалыптастыруға тиіспіз» - деп атап өтті. [8] ТМД елдерінде ғана емес, жалпы дүниежүзілік қауымдастық шеңберінде де жоғары бағаға ие болған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының пайдасы мен болашаққа берері мол екені күмәнсіз. Бұл бастама қазақтың рухани ғылыми мұрасына жаңғыруына өз септігін тигізетін шара және оның келешекте өзінің лайықты жалғасын табатынына сеніміміз мол.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» - деген пікіріне сүйене отырып, бұл жоба елімізде 2004 жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының заңды жалғасы екендігіне көз жеткізе аламыз. Рухани жаңғыру» ұзақ мерзімді жоба болғандықтан оған артылған жауапкершілік те зор. Республика көлемінде бағдарлама аясында (ғылыми конференциялар, қоғамдық жұмыстар, экспедициялар, мәдени және спорттық шаралар) өткізілуде. Бұл жөнінде 2012 жылы Елбасы «Қазақстан-2050» Стратегиясында еліміздің латын әрпіне 2025 жылы толықтай көшетіні туралы мәлімдей келе: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне

байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес», - деген болатын [9]. Сондай-ақ, 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдар мен қоғам өкілдері кеңесіп, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдауы қажеттілігіне баса назар аударады. Жалпы алғанда, 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындау жұмыстары жүргізілуі тиіс. Қазіргі кезде аталған комиссия тарапынан латын әліпбиінің бірнеше нұсқасы жасалып, ғалымдардың талқылауына берілген және жуық арада жаңа әліпбидің негізгі нұсқасы қоғам назарына ұсынылатыны мәлім. «Рухани жаңғыру» идеясы халқымыздың мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін жаңаша бағытта жаңғыртуға бағытталған. Жоба жоспарына қарағанда 2018 жылдан латын әрпіне көшу кезең-кезеңімен жүзеге асырылып, құжатнама мен ресми жазбалар 2025 жылы латын әрпінде жазылатыны, ал жаңа әліпбиге толық ауысқанға дейінгі аралықта кирилл әліпбиі қолданыстан шықпайтыны белгілі. Сонымен қатар «Рухани жаңғыру» басым бағыттарының бірі – «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясын» әзірлеу, яғни рухани құндылықтарды жаңғырту арқылы еліміздің туризм кластерін дамыту. Бұл жоба аясында бүгінде ҚР Мәдениет және спорт министрлігі тарихи-мәдени мұралар ескерткіштерін жүйелеу жұмысын бастады. ҚР Ұлттық музейі жанынан ғалым мен қоғам қайраткерлерінен тұратын «Қасиетті Қазақстан» орталығы құрылды. Жоба аясында еліміздің өлкетанушылары «Туған жер» бірлестігін құрып киелі орындарда далалық зерттеу жұмыстарын жүргізуге белсене қатысып, ғалымдарға көмек беріп жатқанын айта кеткен жөн. Ұлттық Комиссияның ұйғарымы бойынша өз кезегінде, далалық зерттеу жұмыстары негізінен 6 бағытта: Солтүстік Қазақстан (Қостанай, Петропавл, Көкшетау); Оңтүстік Қазақстан (Қызылорда, Шымкент, Тараз); Қарағанды облысы (Қарағанды, Жезқазған); Шығыс Қазақстан (Павлодар, Семей, Өскемен); Батыс Қазақстан (Маңғыстау, Атырау, Орал, Ақтөбе); Алматы облысы (Алматы, Талдықорған) жүргізілетіні белгілі болды. Жобаға байланысты археолог, этнограф, мәдениеттанушы, өлкетанушы ғалымдардан құрылған этномәдени-ғылыми экспедициялар 600 нысанда 22 ғылыми-реставрациялық зерттеу жұмыстарын бастады. Нәтижесінде, бұл жоба аясында қазақ тіліне 100 оқулық аудару жоспарланып, құрамында Жоғары оқу орындары мен Ғылыми Зерттеу Институты ғалымдары мен танымал саясаттанушылардан арнайы жұмыс тобы құрылып, жоспарға сәйкес, оқулықтарды іріктеуге арналған концепция мен әдістемелік жинақ әзірленді. Жұмыс тобы 17 оқулықтың аударма ісіне толық кірісті. «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» - қазақ халқы мәдениетінің ғасырлар бойы жинаған мол мұрасын қайта жаңғыртуға бағытталғандығы айғақ. Бұл жобаға сәйкес әдебиет саласында - 216, театр, кино және хореография бойынша - 48, бейнелеу өнерінен - 182, музыка саласында - 200-ден астам шығарма енгізілген үздік туындылар тізімі жасалды [10].

Еліміздің ұлан-ғайыр жері мен рухани бай тарихы бар. Алайда, бұрын-соңды тарихымызда құдыретті жеріміздің біртұтас желісін жасамағанымыз аян. Еліміздегі көне қалаларды қалпына келтіру, ескерткіштер мен ғимараттарды күрделі жөндеу жұмыстары да жүргізіліп тұрады. Негізгі мақсат - Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи мавзолейі мен Ұлытаудағы жәдігерлерді, Тараз жерінде орналасқан ежелгі ескерткіштерді, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудағы қасиетті орындарды өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыру болып табылады. Тұтастай алғанда, қазақ халқының ұлттық бірегейлігінің негізін құрайтын мәдени қазынамызды бүкіл әлемге танытудың бір қыры екені мәлім.

Мемлекет басшысының «Рухани жаңғыру» идеясы халықтың санасын жаңғыртып, өркениетті қоғам құруды көздеген ұзақ мерзімді жоба. Елбасы бұл жобаны жүзеге асыруда жастарға үлкен жауапкершілік артып отырғанын айтқан жөн. Қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға мирасқа қалған елі мен жерін, тілі мен ділін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін көзіміздің қарашығындай сақтап қана қоймай, қаймағын бұзбай бүгінгі төл перзенттерімізге табыстағанда ғана еліміз өркениетті елдердің қатарына қосылары сөзсіз. Сондықтан, мемлекетіміз «Мәдени мұра» және «Рухани жаңғыру» бағдарламаларының сабақтас екендігін түйсіне отырып, осы мақсаттарға жету жолында әрі оны орындауда бүгінгі және келешек ұрпақтың алдында зор жауапкершілік пен міндет артып отыр, ал ол болашақта мәдениетті дәріптеудің басты құралына айналатынына сенім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы Егемен Қазақстан 12 сәуір, 2017.*
- 2. 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қантардағы №1277 Жарлығымен бекітілген «Мәдени мұра» ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. - 2008. - 5 қараша.*

3. «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің кеңейтілген қорытынды отырысының материалдары. 12 желтоқсан, 2011.

4. «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Астана, 2008.

5. Мәдениет туралы Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы №207 Заңы. // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2006 ж., № 24, 147-құжат.

6. Қалымбайұлы Е. Қазақстан – ұлы дала өркениетінің қара шаңырағы // Айқын. – 14-маусым, 2008. – 1-2-б.

7. Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Қазақстан музейлері. – 2007. - №2.

8. ҚР Мемлекеттік хатшысы М.Тәжиннің Отан тарихына қатысты өткен алқалы жиында сөйлеген сөзі. Астана. 5 маусым, 2013.

9. Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2-шілдедегі №1488-ХІІ Заңы.

10. Закиева Ж. Культурное наследие Казахстана и стран Центральной Азии в свете выполнения Конвенции о Всемирном наследии // Вестник КазНУ. Сер. Политология. - №1. - 2006. - С.123-126.

11. Нысанбаев А.Н. Глобализация и проблемы межкультурного диалога в двух томах. - Алматы: Компьютерно издательский центр Института философии и политологии МОН РК, -2004.- Т. 1,- 276 с.

УДК 81'22

ГРНТИ 04.01.17

Л.Н.Нурсултанова¹, А.Е.Ибраева², А.Д.Бекебаева³

¹қауымдастырылған профессор, т.ғ.д,

²PhD, доцент,

*³докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
Астана, Қазақстан*

ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Қоғам дамуының гендерлік аспектілері заманауи халықаралық қатынастардағы маңызды және өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Соңғы уақытта гендерлік мәселелердің әр түрлі бағыттарын талдайтын зерттеушілердің жұмыстарында белгілі бір тәсілдер пайда болды. Гендерлік факторлар, гендерлік қатынастар, әйелдердің мемлекеттік құрылымдарда қатысуы әлі толық зерттелмеген аспектілердің қатарында. Соңғы жылдары мемлекеттің әлеуметтік дамуының гендерлік мәселелеріне аса назар аударыла бастады.

Түйін сөздер: зерттеу, гендер, халықаралық тәжірибе, Қазақстан, Орталық Азия, Ресей.

Л.Н.Нурсултанова¹, А.Е.Ибраева², А.Д.Бекебаева³

¹ассоц.проф, д.и.н,

²PhD, доцент,

³докторант, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ АСПЕКТОВ

Аннотация

Гендерные аспекты развития жизни общества являются одними из наиболее важных и актуальных вопросов в современных международных отношениях. В последнее время сложились определенные подходы в работах исследователей, которые анализируют различные направления гендерных проблем. Такие понятия, как гендер, гендерные отношения, участие женщин в государственных структурах всё ещё остаются в числе мало исследованных аспектов. В последние годы стало уделяться повышенное внимание гендерным проблемам социального развития государства.

Ключевые слова: исследования, гендер, международный опыт, Казахстан, Центральная Азия, Россия.

L.N.Nursultanova¹, A.E.Ibrayeva², A.D.Bekebayeva³

¹Associated professor, Doctor of Historical Sciences,

²PhD, docent,

³PhD student, Eurasian National University named after L.N.Gumilyov
Астана, Казахстан

INTERNATIONAL PRACTICE OF STUDYING GENDER ASPECTS

Abstract

Gender aspects of the development of society are among the most important and pressing issues in modern international relations. Recently, certain approaches have emerged in the works of researchers that analyze different directions of gender problems. Concepts such as gender, gender relations, the participation of women in government structures are still among the few studied aspects. In recent years, increased attention has been paid to gender problems of social development of the state.

Keywords: research, gender, international experience, Kazakhstan, Central Asia, Russia.

Әдістеме. Халықаралық қатынастар саласындағы гендерлік зерттеулер әдістемесі бүгінгі таңда үлкен қызығушылық тудыратын мәселе. Бұл мақалада салыстырмалы талдау әдісі қолданылады.

Заманауи әлемде жаһандық гендерлік тәртіп қалыптасып жатқандықтан, бұл өз кезегінде терең сапалы өзгерістерге ұшыраған ғаламдық әлемдегі әйелдер рөлінің өзгеретіндігін білдіреді деген қорытынды жасауға болады.

Бұл мәселеге БҰҰ, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ секілді халықаралық ұйымдар үлкен мән береді. Халықаралық тәжірибе гендерлік мәселелер мен гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің маңыздылығын, оны зерттеу мен дамытудың нақты шараларының қажеттілігін көрсететін тиісті конвенцияларды, халықаралық келісімдер мен келіссөздердің, соның ішінде Пекин декларациясының (1995 ж.) жасалғандығын көрсетеді және ол өз кезегінде мәселенің өзектілігін күшейтеді. Парижде Парламентаралық Кеңестің (1994 ж.) қабылдаған іс-қимыл жоспары ерлер мен әйелдердің өз елдерінің саяси өміріне қатысуындағы теңгерімсіздікті жоюға бағытталған [1].

А.У.Таналинованың «Қазақстан Республикасындағы әйелдердің саяси құқықтарын жүзеге асыру мәселелері» тақырыбындағы мақаласы Қазақстан Республикасындағы әйелдерге қатысты дәстүрлі стереотиптерді қарастырады. Қазақстандағы мәселені шешу үшін оқу орталықтарының кең желісі, әйелдер кәсіпкерлері үшін әйелдердің көшбасшылық мектептері, қоғамдық ұйымдар мен өкімет өкілдері

құрылды. Сонымен қатар, министрлер мен саясаткерлерден бастап, орта және жоғары оқу орындарының оқытушыларына дейін барлық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілер үшін гендерлік білім беру бағдарламалары іске қосылды.

Мемлекеттік саясаттың кезекті басымдылығы сайланған органдарға арналған әйелдердің кандидаттар санының өсуі, қоғамның саяси саласында гендерлік теңдікке қол жеткізу болуы тиіс. Халықаралық тәжірибе. Осылайша, Құрама Штаттарда әйелдердің жылдам саяси дамуы, соңғы 10 жылда Конгресте олардың өкілдік етуі 2,5 есе өсті, ал Сенатта 4,5 есе өсті. Жақында губернаторлар арасында әйелдердің үлесі 10%, жергілікті парламенттерде - 25%, негізгі элективті кеңселерде - 24% болды. Сонымен қатар, сауалнама нәтижелері көрсеткендей, Америка халқы әйелдер президенті пайдасына дайын және оны қолдауға ниет білдірді.

XX ғ. соңы және XXI ғ. басы гендерлік саясатта серпіліс ретінде айқындалады. Осы онжылдық ішінде әйелдер президенттер, премьер-министрлер, үкімет министрлері болды. Бұл үрдіс 2011 жылы рекордқа қол жеткізген Латын-Қариб аралдары (бұдан әрі - ЛСС) мысалында ерекше байқалады: соңғы бес жылда аймақтағы төрт әйел президенті халық сайлауы арқылы сайланды Чили, Аргентина, Коста-Рика және Бразилия. Олардың мысалы Перу, Гватемале және Гаитидегі әйелдер саясаткерлерімен әрекеттеседі [2].

К.К. Идирисованың «Франция мен Қазақстандағы гендер» мақаласында гендерлік теңдік мәселесіне талқыланады. Автор Франция Республикасы мен Қазақстан Республикасындағы әйел-математиктердің әлеуметтік теңсіздігіне баса назар аударады. Айта кету керек, бұл мақалада ғылыми қауымдастыққа өзекті бірқатар қызықты аспектілер көрсетілген.

Ең бастысы, теңсіздіктің екі жақты сипаты ерлер мен әйелдердің білім беру және кәсіптік траекториясын салыстыру кезінде көрінеді. Бірдей жас санатына жататын және бірдей білім деңгейіне ие бір ұлт өкілі бола отырып, ерлер мен әйелдер өз лауазымдары бойынша әртүрлі ұстанымдарға, әр түрлі еңбек жағдайларына, сондай-ақ тең еңбек ете отырып, әр түрлі еңбекақы құнына ие болады.

Оған қоса, автор статистикалық деректерге негізделген мысалдар да келтіреді. Мысалы, 1999 ж. жалпы халық санағының қорытындысы бойынша, Қазақстанда ерлерге қарағанда әйелдердің білім деңгейі жоғары. Егер жоғары білім туралы дипломдарға ие болу туралы сөз қозғасақ, онда ЖОО бітіруші әйелдердің саны қала тұрғындары арасында 20-49 жас аралығындағы ерлер тобынан, ал ауыл тұрғындары арасында 22-44 жас аралығындағы ерлер тобынан асады. Бұл XX ғасырдың 70-80 жж. ғана ЖОО бітіруші әйелдердің саны бітірген ер адамдар санынан асып түсетіндігін көрсетеді [3].

Қазақстандық авторлардың «Діни экстремизмге қарсы іс-әрекеттегі әйелдерді белсенді етуі: нысандары мен тетіктері» мақаласында Қазақстанда радикалдандыру мен діни экстремизмге қарсы тұруға бағытталған шараларға әйелдердің қатысу мәселесі зерттелінеді. Қазақстан халықаралық қауымдастық мүшесі болғандықтан, бұл мәселе оны да айналып өтпейді. Сонымен қатар республикада радикалдандыруға ұшыраған әйелдермен жұмыстар жүргізіліп жатыр, оларға көмек ретінде діни клубтар, орталықтар, діни сауаттылық курстары құрылды, діни радикалдандыруға шақырылған интернет-ресурстар анықталды. Алайда, бұл мәселені шешу үшін әлі де жеткілікті күш жоқ.

Авторлар әйелдердің осы салада жұмыс істейтін түрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелермен өзара іс-қимыл жасауды, гендерлік теңдікке қол жеткізу жолдарын ойластыруды, жастарды оқытуды және т.б. ұсынады [4].

«Қазақ коммуникативтік мәдениетіндегі гендерлік стереотиптер» ұжымдық мақаласы біздің мәдениетіміздің гендерлік мәселелерін зерттейді. Қазақ мәдениетінде гендерлік айырмашылықтар киннің барлық түрлерінде кездеседі. Осылайша, біртекті мәдени ортада ерлер мен әйелдер бейресми түрде сәлемдесудің әртүрлі қимылдарын қолданады: ер адамдар ерлерді қолмен ұстап, қолдарын екі қолымен шайқау арқылы немесе ескі қолдануға тырысады, бірақ қазір белсенді түрде жандандырады, кеуде қуысының оң жағымен оң қолымен кеудеге құшақтап, кеуденің сол жағында. Қазақтардың гендерлік стереотиптерінің дәстүрлі жүйесі қатал нормативтерге негізделген. Әйелдердің еркектердің міндеттерін орындауы басқалар арасында теріс көзқарас пен айыптауды тудырады; қоғамның белгілеген гендерлік рөлдерінен кейін ерлер мен әйелдер оларды қатаң сақтауға тиіс. Гендерлік стереотиптер, әсіресе, ерлер мен әйелдердің белгіленген сценарийлерді қатаң ұстануы тиіс ритуализацияланған этикетте сипатталады. Ресеймен және Еуропа елдерімен салыстырғанда, гендерлік стереотиптер қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде өте зор [5].

Ногаева А.М. және Айжанова А.Ф. гендерлік қатынастар тұрғысында Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметін құру туралы мәселенің ретроспективасын қарастырады. Сондай-ақ, олар әйелдердің дипломатиялық қызметтегі іс-әрекеттерінің бүгінгі жағдайын айқындайды және гендерлік айырмашылықтар жағдайында Қазақстандағы дипломатияның даму болашағын анықтайды. Мақалада

Қазақстанның әйелдері дипломатия саласындағы ерлерге лайықты бәсекелестік танытып, мемлекеттің сыртқы саясатының дамуы мен нығаюына сөзсіз үлес қосатынындығы анықталды. Гендерлік айырмашылықтар атап айтқанда, жеке қасиеттер, кәсіби дағдылар мен кәсіби тәжірибе кез келген кәсіби салада дипломаттың әлемдік саясатта мемлекеттің мүддесін білдіретін маман ретінде сипаттайтын негізгі фактор болып табылатынын атап өтті. Қазақстан халқының қоғамдық санасының тұрақты өзгеруіне байланысты, әйел өмірдің кәсіби саласында, соның ішінде мемлекеттің сыртқы саяси имиджінің басты тұлғаларының ролінде жаңа мәртебеге ие болады.

Қазақстан Республикасы әйелдер үшін түрлі мүмкіндіктерді қолдайды және гендерлік теңдікті адам құқығы ретінде ғана емес, экономикалық құқық ретінде де қарастырады. Қазіргі уақытта Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) 40% -ы және шағын және орта кәсіпорындарда (ШОБ) жұмыспен қамтылғандардың 52% -ы әйелдердің үлесіне тиеді. Қазақстан Республикасында әйелдер білім, армия, полиция, мемлекеттік қызмет, бизнес және басқа да қызмет салаларында көрініс табады. 2005 ж. әйелдер үшін маңызды реформалар болды: бірнеше саяси тағайындаулар жасалды, соның арқасында әйелдер жоғары саяси лауазымдарға ие болды. Қазақстан бойынша 2011 ж. Enterprise Survey есеп беруіндегі кәсіпорындардың 34,4% -ы әйелдерге толық немесе ішінара тиесілі екендігі, ал 28% -ында әйелдер жетекшілік етендігі айтылған. Қазақстан Үкіметі мен Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі Ұлттық Комиссияның қатысуымен дайындалған БҰҰДБ-ның 2016-2020 жж. арналған мемлекеттік бағдарламасының баяндамасы кедейлік пен әлеуметтік изоляциялану қаупі бар кәсіпкер-әйелдерге көбірек қолдау көрсетуге бағытталған.

Қазақ дипломатиясының маңызды тұлғаларының қатарына Бультрикова Б., Арыстанбекова А.Х., Мурзамадиева М., Джарбусынова М. жатады, олар әр жылдары дипломатиялық қызметте жоғары лауазымдарға ие болған тұлғалар [6].

Васильева И.Б. «Гендер әлеуметтік категория және оның сипаттамалары» мақаласында оның гендерлік аспектісі деп аталатын «гендер» санатының негізгі шекаралары қарастырылады. Қарастырылған санаттағы сипаттамалар сипатталған. Гендердің әлеуметтік-коммуникативтік аспектілерінің өзара байланысы, сондай-ақ оны қайта құрудың динамикалық сипаты көрсетілді, гендерлік фактордың байланыс процесіне әсері көрсетілді. Қоғам жынысты институционализациялайды, яғни ерлер мен әйелдерге тағайындалған отбасылар, білім беру жүйесі, заңнама, дін, рөлдер мен сипаттамалар сияқты маңызды әлеуметтік институттар арқылы әлеуметтік айналымға енгізіледі және әрбір секке тән қоғам тұрғысынан қарастырылады. Гендерлік мінез-құлық, лингвистикалық мінез-құлық сияқты, адам басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында үйренетін сатып алынған мінез-құлық. Қоғамның гендерлік бағдарланған қызметінің нәтижесі әйелдер мен еркектерге арналған түрлі рөлдер болып табылады, олардың өмірін әртүрлі өмірлік тәжірибелерге ие және әр түрлі моральдық құндылық жүйелерінің тасымалдаушысы деп санайды. Гендерді құру үдерісі қарқынды: гендерлік ерекшеліктері қоғам туралы білімді меңгеру барысында қалыптасады және контекстке, тарихи дәуірге және мәдениетке байланысты және басқа әлеуметтік параметрлермен өзара әрекеттесуде [7].

Безрукова А.А. «Ресейдегі гендерлік зерттеулер: қалыптасу және даму мәселелері» мақаласында Ресейдегі гендерлік зерттеулердің таралуына байланысты мәселелерді талдайды. Гендерлік білім берудің дамуы посткеңестік кеңістіктің барлық елдерінде тез тарап, бірқатар қиындықтар мен проблемалар байқалды.

Бүгінгі күні гендер жаңа, қазіргі заманғы, дамып келе жатқан әлеуметтік санат ретінде қарастырылады. Бұл құбылыстарды зерттеудің өзекті міндеті - жынысты анықтауға түрлі тәсілдерді жүйелі түрде талдау. Гендер ұғымның негізгі бағыттарын шартты түрде айқындауға болады: гендер әлеуметтік талдау құралы ретінде; әйелдерді зерттеудегі гендер; гендер философиялық және постмодернистік тұжырымдамалардағы мәдени метафора ретінде.

Ресейде гендерлік зерттеулерді қалыптастыру процесі Батыстан айырмашылығы бар әлеуметтік-мәдени контексте орын алады: бұл онтологиялық, саяси, эпистемологиялық және когнитивтік айырмашылықтар.

Гендерлік зерттеулерді дамытудың алғашқы қадамдарында ерекше қиындықтар мен проблемаларға қарамастан, жиырма жыл бойы ол академиялық және білім беру салаларында белгілі бір дәрежеде танылған орыс гуманитарлық ғылымдарда жаңа бағыт ретінде институттану мүмкіндігіне ие болды. Жиырма жыл бойы гендерлік зерттеулердің «географиясы» айтарлықтай кеңейіп, бүгінгі таңда Ресей мен ТМД елдеріндегі 60-тан астам қалаларда гендерлік зерттеулер жүргізілуде. Ресей аймақтарының мысалында гендерлік мәселелерді зерттеуге қызығушылық артты [8].

А. Колодинаның мақаласында «гендер» және «феминизм» ұғымдарын анықтауға байланысты бірқатар мәселелер қарастырылады, олардың ұқсастығы мен айырмашылықтары көрсетіледі және осы ұғымдардың когнитивтік мүмкіндіктері ашылады. Заманауи Ресей қоғамындағы еңбек, отбасылық, әлеуметтік қызметтердегі әйелдердің негізгі проблемалары талданады, қазіргі Ресейдегі гендерлік мәселелерді шешуге кедергі жасайтын / алдын алуға ықпал ететін этноәлеуметтік және мәдени жағдайлар қарастырылады. Өлемдегі қазіргі заманғы әйелдер қозғалысы әйелдердің жаңа қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес өз іс-әрекеттерінің бағытын тез өзгертіп, жаңа мақсаттарды таңдағанын атап өту керек.

2010 ж. Бүкілресейлік халық санағының материалдары бойынша ресми дереккөздер соңғы жылдары Ресейдің экономикалық өміріндегі жалдамалы әйелдердің еңбек маңыздылығының айтарлықтай артып отырғандығын көрсетеді, себебі әйелдер қазіргі уақытта жұмыс істейтін халықтың 62% құрайды. Қазіргі заманғы әйелдер жаңа әрекеттерді, әсіресе, коммуникативтік-қызметтік сипатты меңгеру үшін өте оңай, өйткені олар орташа деңгейде ерлерге қарағанда жоғары білім деңгейіне ие.

Ел халқының басым көпшілігі кедейлік шегінен төмен болғанда, өмір сүрудің ең басты стратегиясы тірі қалу стратегиясына айналды, ол елдегі халықтың экономикалық белсенді бөлігі - ер адамдар - қорғаныссыз болған кезде, реформа курсының отбасына жағымсыз әсерін азайтуға және бейтараптандыруға қабілетті әйелдер болды. Бұл жастағы топта соғыспайтын ел үшін қолайсыз болды. Сонымен қатар, соңғы екі жарым онжылдықта, талдау көрсеткендей, Ресейдегі әйелдер белсенділігінің өзгеруі, ең алдымен, жұмыспен қамту саласында да, өмірлік қызметтің басқа салаларында да - отбасылық, ата-аналық, рухани, мәдени және т.б салаларда кері әсерін тигізуде.

Қазіргі Ресейлік қоғамда да, билік органдарында да «ерлер мәдениетінің» стереотипі жалғасуда, ол саясат пен мемлекет әйелдердің өзін-өзі жүзеге асыру саласы емес деп санайды [9].

Шведова Н.А. «Американдық әйелдер мен Д. Трамп әкімшілігі: бір жылдан кейін» мемлекеттік құрылымдардың жұмысына әйелдердің қатысу мәселесі, 2016 жылғы президенттік жарыста әйелдер сайлаушылары, шабыттандырушы бағдарламаның жаңа бастамалары туралы мәселені қарастырады.

Америка Құрама Штаттарының 45-ші Президенті лауазымына ресми тағайындалғаннан кейін еліміздің барлық жерлерінде және шетелдерде мыңдаған американдық әйелдер маршы өткізілді. Іс-шара Құрама Штаттардағы, сондай-ақ, елден тыс жерлердегі қоғамдық және саяси өмірдегі ең үлкен болып белгіленді.

Демонстранттар жаңа президентке әйелдердің құқықтары мен құқықтарын сақтау туралы хабарды жеткізуге тырысты. Демонстранттар нәсілдік және гендерлік теңдік, қолжетімді медициналық көмек жайлы өз ойларын білдірді.

2018 ж. 21 қаңтарында Құрама Штаттарда «Әйелдер маршы - 2018» әйелдер қозғалысының бір жылдығын атап өтті. Құрама Штаттардағы әйелдер өзінің тағдырын қалыптастыруда биліктің жеткілікті күштеріне ие болды. Құрама Штаттардағы әйелдер қозғалысы маңызды функцияны орындайды: ол массалық сана құрылымында құндылықтарды анықтап, саяси өрісті толтырады.

Сидней және Еуропаның басқа қалаларында және Австралияда Құрама Штаттардағы осындай оқиғалармен ынтымақтастықта. Президент Д.Трампың ұлықтауының мерейтойына орай 200-ден астам американдық қалаларда көше шерулеріне жүз мыңдаған демонстранттар қатысты. Акцияның бір тақырыбы «Д. Трумстың әкімшілігіне қарсы бағытталған әйелдер қозғалысы» болды [10].

Израеляна Е.В. «Дж.Трудодың үкіметінің сыртқы саясатының гендерлік аспектілері» әйел құқықтарын қорғау саласында Дж.Трудодың сыртқы саясатының жетістіктері мен кемшіліктерін талдады. Гендерлік мәселелер - «феминист» деп аталатын Ж. Трудодың либералдық үкіметінің негізгі мақсаттарының бірі. J.Trudo гендерлік саясатының отандық және сыртқы саяси аспектілері дәстүрлі емес тәсілдермен, түпнұсқалық шешімдермен және күтпеген нәтижелермен назар аударады. Канаданың осы саладағы инновациялары мен бастамалары кейбір күрделі және қиын мәселелерді шешуге көмектеседі.

Канаданың көмек бағдарламаларының ерекшелігі дәстүрлі түрде қыздар мен әйелдердің мүдделеріне бағытталды. Мысалы, Канаданың бұрынғы Премьер-Министрі С. Харпердің, Маскоктың аналық және балалық денсаулығын қорғау бойынша қызмет көрсету секторын құрудағы дамушы елдерге көмек көрсету жөніндегі бастамасы туралы ең танымал халықаралық бастамасын келтірейік. Канада осы ұсынысты 2010 ж. «сегіздік» кездесуінде ғана емес, сондай-ақ бесжылдық кезеңде 2,85 Канадалық млрд.

2017 ж. феминистік саясат туралы құжатта әйелдердің денсаулығы мен репродуктивтік құқықтарын қорғау Канаданың донорлық көмегі үшін басымдық ретінде танылды.

Ерлер мен әйелдердің теңдігі тақырыбы халықаралық мәселелерге арналған Дж.Трудодың сөйлеген сөздері мен жеке сұхбаттарында дерлік рәсімге айналды. Ол Давостағы (2018 ж. қаңтар айы)

экономикалық форумда сөйлеген сөзінде Мексика Сенатына (2017 ж. қазан айы) келетін «Әлемдегі әйелдер» жыл сайынғы саммитінде (2017 жылдың сәуір айы) сөйледі [11].

2010 ж. 1 желтоқсанда Астанадағы Орталық Азиядағы әйелдер ҰЕҰ өкілдері БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мунды «Әйелдер арасындағы диалогтың ашық күні» Орталық Азиялық консультативтік кеңестің қатысушылары тарапынан облыс әйелдерінің атынан ұсынды. Өтініш БҰҰ Бас хатшысы мен Қауіпсіздік Кеңесіне БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің жаһандық деңгейде «Әйелдер, бейбітшілік және қауіпсіздік» күн тәртібіндегі міндеттемелерін орындауды жеделдетуге шақырады. Қақтығыстар кезінде де, жанжалдан кейінгі жағдайларда да әйелдерге және қыздарға қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылда шұғыл шараларға айрықша көңіл бөлінуі керек. Әйелдер ұйымдары мемлекеттерге әйелдердің құқықтарын құрметтеуге қатысты халықаралық міндеттемелерді орындауды жақсартуға шақырады, оның ішінде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1325 қарары маңызды орын алады. Өкілдер [12].

2016 ж. Қазақстанда 2030 ж. дейінгі гендерлік және отбасылық саясат тұжырымдамасы қабылданды. 2016 ж. 1 қаңтардағы жағдай бойынша елдегі мемлекеттік қызметшілердің арасында әйелдер үлесі 2005 ж. салыстырғанда 55% -ды құрады, олардың үлесі 2,4% -ға төмендеді. Әлеуметтік саяси мемлекеттік қызметшілер арасында әйелдер үлесі 9,7% -ды құрайды (2005 ж. - 11%). 2015 ж. әйелдердің 15 министрлік лауазымының тек 2-сы ғана жұмыс істейді. 2015 ж. ЭЫДҰ елдерінде әйелдер орташа есеппен 29,3% министрлік лауазымдарды құрады. Финляндияда, Францияда, Швецияда және Канадада Венгрияда, Кореяда, Словакияда және Түркияда он әйелден бірдей әйел болып табылады.

Бүгінде әйелдер бизнесін дамыту мемлекеттік бағдарламалар - «Бизнестің жол картасы 2020», «Жұмыспен қамту жол картасы-2020», сондай-ақ халықаралық қаржы институттарының және «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры »түрлі бағдарламаларымен жүзеге асырылады. Осылайша, қабылданған шаралар Дүниежүзілік экономикалық форумның Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің (2015 ж.) «Жұмыс істейтін әйелдер, еркектерге қатысты үлесі» көрсеткіші бойынша 26-шы орынға ие болуына мүмкіндік берді. 2016 ж. басынан бастап «Гендерлік саясат» тақырыбында 1 523 материал орналастырылды. Оның ішінде телеарналардағы 624 оқиға, баспа басылымдарында 769 мақала, интернет-ресурстарда 130 жарияланым бар. Мемлекеттің және құқық қорғау ұйымдарының міндеті гендерлік теңдікке негізделген ерлер мен әйелдердің рөлі мен мәртебесі туралы жастарды қолдау және іске асыру болып табылады. Сонымен қатар көптеген бағдарламалар, көркем фильмдер және тіпті анимациялық фильмдерде зорлық-зомбылықты насихаттау элементтері бар. Теледидар бұрынғыдай гендерлік стереотиптерді, әйелдерді құрметтемеуді тудырады. Әйелдердің стереотипті бейнесі және гендерлік рөлі әсіресе жарнамалық және коммерциялық ақпаратқа тән [13].

2004 ж. Ресей Федерациясының гендерлік стратегиясы қабылданды, ол әйелдердің тұрмыс деңгейін жақсартуға және олардың мемлекеттік құрылымдағы рөлін арттыруға бағытталған. Гендерлік саясатты іске асырудың негізгі тетіктері гендерлік сараптама әдісі болып табылады, оның ішінде бастапқы жағдайды талдау, ықтимал нұсқалары және болжамды салдары және аралық нәтижелерді кезең-кезеңмен бағалау. Сонымен қатар, мәдениет жалпы өсуі мен шешімдер қабылдаушы тұлғалар, мамандар мен басқарушылық персоналдың гендерлік білімі бағытында білімді, дайындықты, біліктілікті арттыруды мемлекеттік реттеуді күшейту көзделген; білім беру стандарттарына және оқу бағдарламаларына гендерлік бағдар беру. Осы Стратегияның мақсаттарына жету және болашаққа қатысты міндеттерді шешу үшін Ресейде келесі шаралар әзірленді: Жұмыссыздардың құрамын ескере отырып, мемлекеттік экономикалық бағдарламаларға (өнеркәсіптік, инвестициялық, еңбек нарығының іс-әрекеттері және т.б.), Ресей Федерациясының субъектілерінің бағдарламаларында, жұмыссыздықты (фокус, масс), қалалық және ауылдық жерлердегі критикалық параметрлерден асатын гендерлік бағдарланған шаралар жынысы.

Еңбек ресурстарының теңгерімін қалыптастыру жүйесін қалпына келтіру және аумақтарда жынысы мен жасы бойынша жұмысқа Ресей Федерациясының субъектілерінің атқарушы органдарының осы жұмысқа қосылуы. Жұмыссыз азаматтардың проблемаларын шешу үшін ерекше маңызға ие болғандықтан, осы бағдарламалар негізінде және жұмыспен қамту қызметтерінің аналитикалық, болжамдық және реттеуші ролінің теңгерімін нығайту, әсіресе қыздар мен ұлдар үшін жұмыспен қамтуды сақтандыруды қалпына келтіру. Бизнесті жүргізу, бизнесті ұйымдастыру, салық салуды қажет ететін әйелдерді оқыту негізінде шағын бизнесті дамытуға жәрдемдесу. Әлеуметтік қызметтер үшін мемлекеттік тапсырыстарды, жобаларды қолдауға арналған қаражаттарды бөлуде әйелдер жетекші кәсіпорындарын тарту. Салық салу, лизинг, лизинг, несие беру және әйелдердің өзін-өзі жұмыспен қамту үшін маңызды болып табылатын шағын несие жүйесін дамытуда әйелдердің кәсіпкерлігін дамытуды ынталандыратын шаралар жүйесін қалыптастыру. Әлеуметтік-экономикалық өзін-өзі қорғау нысандарын кеңейтуге жәрдемдесу. Ерікті медицина кооперативтері (сақтандыру қорлары) міндетті зейнетақы жарналарын

аудару және жұмысшылардың, әуесқойлық жұмыссыздықты қорғау қорларының қатысуымен, салық жеңілдіктерін қолданумен, азаматтардың, ерлер мен әйелдердің өзара көмек көрсетуін ерікті кредиттік серіктестіктерге (кооперативтерге) қолдау [14].

2017 ж. жазында БҰҰ зорлық-зомбылық экстремизмге және оның алдын алуға әйелдердің қатысуы бойынша зерттеу нәтижелерін жариялады. Зерттеуді БҰҰ-әйелдер бірнеше елде, оның ішінде Сербия, Косово, Қырғызстан және Тәжікстан жүргізді. Тәжікстанның лауазымды тұлғалары 2012-2016 жж. 1094 адам ИГИЛ-ке қосылу үшін елден кетіп қалды, оның ішінде 125-ден 200-ге дейін әйелдер. Әйелдердің зорлық-зомбылық экстремизмнің жаһандық ауқымына қатысуы айтарлықтай елдерде - 15-20% -дан 30% -ға дейін.

Экстремизмге ықпал ететін факторлар Салафи идеялары, көші-қон, кедейлік, діни және зайырлы білімнің төмен деңгейі мен билікті қудалау болып табылады. Жүргізілген зерттеулер сонымен қатар адамдардың жеке психологиясын басты себептердің бірі ретінде көрсетеді.

Тұтастай алғанда, Орталық Азиядан келген ИГИЛ-ге қатысушылардың саны 2000-нан 4000-ға дейін. Бұл деректер сондай-ақ, Қырғызстан мен Тәжікстандағы әйелдерді зорлық-зомбылықпен экстремизмге қатыстыра түседі. Қырғызстан билігі 2010-2016 жж. Сирия мен Иракта жүрген 863 азаматты, соның ішінде 188 (23,8%) әйелді хабардар етеді. Тәжік шенеуніктердің айтуынша, 2012 жылдан бастап 2016 жылдың ортасына дейін 1094 адам елден ИГИЛ-ге кіруі керек, оның ішінде 125-ден 200 әйел.

«Ар-ұждан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» және «Балаларды тәрбиелеу және тәрбиелеу ата-аналарының жауапкершілігі туралы». Сондай-ақ, шетелде экстремистік топтармен байланысы бар ерлер мен әйелдердің жауапкершіліктен босатылуы туралы қылмыстық кодекстің ережесі бар және бұл туралы уақытында өкінеді. Қырғызстанда экстремистік қызметке қарсы тұру туралы заң бар. 2014 ж. терроризмге салынатын айыппұлдар күшейтілді және 2015 ж. шілдесінен бастап шет мемлекеттің аумағында жанжалдарға қатысу 5 жылдан 8 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Дінге қатысты мәселелердің көпшілігі 2014-2020 жж. арналған Діни саладағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасымен реттеледі. Дегенмен, соңғы әйелдер әйелдердің ролін ескермейді, тек «әйелдер мен балалардың ішкі діни біліміне» мемлекеттік қадағалаудағы кемшіліктер туралы айтады. Экстремизмді барлық мемлекеттік құрылымдарда гендерлік құбылыс ретінде қарастырып, Әйелдер комитетінің оң тәжірибесін кеңейту керек. Билік басқа елдермен тәжірибе алмасуға және әйелдер үшін мамандандырылған тренингтер өткізуге шақырылады. Зерттеушілер сондай-ақ Сирия мен Иракқа қайтып оралған әйелдерге және мұндай адамдардың туыстарына көмектесуге шақырады [15].

Осылайша, гендерлік зерттеулер халықаралық ғылымда өзекті мәселеге айналып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ганиева Г. Гендерные исследования в Центральной Азии. *Gender researches in Uzbekistan: modern condition and V international scientific conference of the german-kazakh university, Almaty (Kazakhstan) 2008, 13 – 15 march, P.51 – 59.*
- 2 Таналинова А. У., *Вопросы реализации политических прав женщин в Республике Казахстан // Вестник Омской юридической академии. 2012. № 2 (19). С.11-14.*
- 3 Идирисова К.К *Гендер во Франции и Казахстане // Вестник ЕНУ, II часть, 2014. №3. С.366- 371.*
- 4 Шукенова З., Черных И. *Активизация женщин в противодействии религиозному экстремизму: формы и механизмы //Казахстан- Спектр. 2017. С.69-80.*
- 5 Бегалиева С.Б., Оналбаева А.Т, Токтарова Т. Ж., *Гендерные стереотипы в казахской коммуникативной культуре М. // Гуманитарные исследования. 2017. № 1 (14). С.46-48.*
- 6 Ногаева А.М., Айжанова А.Ф *Гендерное равенство как стимул для устойчивого развития Республики Казахстан: оценка религий и перспектив / Вестник ЕНУ. Серия: гуманитарная, 1 часть. 2017. №3. С.478-482.*
- 7 Васильева И. Б., *Гендер как социальная категория и ее характеристики // Вестник РГУ им. И. Канта. Филологические науки. 2007. Вып. 2. С. 70—76.*
- 8 Безрукова А.А., *Гендерные исследования в России: проблемы становления и развития // Новые технологии. 2011. №1. <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-issledovaniya-v-rossii-problemy-stanovleniya-i-razvitiya-dana-obrasheniya>: 20.11.2018*
- 9 Колодина А.А: *Гендерная проблематика в современной России // Вестник МГУКИ. 2012. №4 (48). С. 60-67.*
- 10 Шведова Н.А. *«Американские женщины и администрация Д.Трампа: год спустя» //США – Канада. 2018. №4. С. 54-69.*

11 Ибрагим Е.В. «Гендерные аспекты внешней политики правительства Дж.Трюдо» //США – Канада.2018. №6. С.66-78.

12 Представительницы женских НПО, активно выступающие за мир в Центральной Азии, от имени региона вручают Генеральному Секретарю ООН Обращение с призывом об эффективном исполнении резолюции Совета Безопасности ООН № 1325 «Женщины, мир и безопасность». <http://kz.one.un.org/content/unct/kazakhstan/ru/home/presscenter/archive2010/central-asian-women--peace-activists-deliver-to-the-un-general-se.html> Дата обращения: 21.11.2018

13 Указ Президента Республики Казахстан от 6 декабря 2016 года № 384 «Об утверждении Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года»

14 Официальный сайт Министерства труда и социального развития Российской Федерации. <https://rosmintrud.ru/> дата обращения: 22.11.2018

15 Женщины и экстремизм. Исследование ООН по Центральной Азии. 25.01.2018 | Аналитика Источник: islamsng.com дата обращения: 23.11.2018

УДК 378 (574)
МРНТИ 74.58.52

Н.З.Такижбаева,¹
¹канд.ист.наук, доцент
г.Алматы

ТРАНСГУМАНИЗАЦИЯ И ГУМАНИТАРНЫЕ ЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Описываются изменения в экономике, связанные с внедрением цифровых технологий. Раскрывается суть трансгуманизации и связанные с ней неравенство и НБИКС-технологии. Показывается роль истории в оценке достижений трансгуманистов, отрицающих любые моральные запреты, для которых обычный человек является биоматериалом. Приводятся аргументы непросчитанности последствий информационной революции. Демонстрируются особенности социально-гуманитарных наук, указываются отличия гуманитарных наук от социальных. Признаётся, что следствием дегуманизации является слабое знание истории человечества и истории Отечества. Указывается, что происходит отход от академичного изложения гуманитарного научного знания. Показывается, что многие страны уже осознали опасность игнорирования гуманитарных знаний, поэтому в ведущих вузах мира гуманитарная составляющая включает не менее 30 процентов учебного времени. Говорится о значимости профессиональных компетенций преподавателей-гуманитариев, а также о применении КРІ при оценке их квалификации. Поднимается проблема экспертов. Предлагается ввести в вузе в качестве общеобразовательных такие гуманитарные дисциплины, как история человечества (наряду с современной историей Отечества); этика (как наука о морали и нравственности); эстетика (наука о прекрасном, творческом отношении человека к действительности), психология.

Ключевые слова: цифровая экономика, трансгуманизм, неравенство, НБИКС-технологии, сингулярность, гуманитарные знания, обучение и образование, преподаватели-гуманитарии, историки, эксперты.

Н.З.Такижбаева,¹
¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ТРАНСГУМАНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ

Аңдатпа

Сандық технологияны енгізуге байланысты туындайтын экономикадағы өзгерістерді сипаттайды. Трансгуманизацияның мәні және оған байланысты теңсіздіктер, сондай-ақ НБИКС-технологиялар анықталды. Кез келген моральдық тыйымдарды жоққа шығаратын және қарапайым адам биоматериал

болып табылатын трансгуманистердің жетістіктерін бағалаудағы тарихтың рөлі көрсетіледі. Ақпараттық революциядан туындайтын салдарды болжау мүмкін еместігі туралы дәлелдер келтіріледі. Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың ерекшеліктері және гуманитарлық ғылымдар мен әлеуметтік ғылымдар арасындағы айырмашылықтар көрсетіледі. Бейгуманизацияның салдары - адамзат тарихы мен Отандық тарих туралы білімнің нашарлығы екендігі айқындалады. Гуманитарлық ғылыми білімді академиялық тұрғыдан баяндауда ауытқу бар екені көрсетіледі. Көптеген елдердің гуманитарлық білімге назар аудармаудың қауіптілігін ұғынғаны, сондықтан әлемнің жетекші университеттерінде гуманитарлық компонент оқу уақытының кемінде 30 пайызын қамтитыны көрсетіледі. Гуманитар-педагогтардың кәсіби құзыреттіліктерінің маңыздылығы, сондай-ақ олардың біліктілігін бағалауда КРІ пайдаланудың мәнділігі туралы айтылады. Сарапшылардың мәселесі көтерілді. Университетке жалпы білім беретін гуманитарлық пәндер ретінде адамзат тарихы (қазіргі заманғы Отан тарихымен қатар); этика (адамгершілік пен мораль туралы ғылымы ретінде); эстетика (адамның шын дүниеге деген әдемі, шығармашылық қатынасы), психология сияқты пәндерді енгізу ұсынылады.

Кілтті сөздер: сандық экономика, трансгуманизация, теңсіздік, НБИКС-технологиялар, сингулярлық, гуманитарлық ғылымдар, оқыту және ағарту, гуманитарлық пәндер оқытушылары, тарихшылар, сарапшылар

N.Z.Takizhbayeva¹

*1Candidate of Science, Associate Professor
Almaty*

TRANSHUMANIZATION AND HUMANITARIAN KNOWLEDGE IN THE MODERN INFORMATION SOCIETY

Abstract

It describes the changes in the economy associated with the introduction of digital technology. The essence of transhumanization and the inequalities connected with it and NBICS –technologies are revealed. It shows the role of history in assessing the achievements of transhumanists, who deny any moral prohibitions for which an ordinary person is a biomaterial. Arguments are not given of the consequences of the information revolution. The features of the social sciences and humanities are demonstrated; the differences between the humanities and the social sciences are indicated. It is recognized that the consequence of dehumanization is a weak knowledge of human history and the history of the Motherland. It is indicated that there is a departure from the academic presentation of humanitarian scientific knowledge. It is shown that many countries have already realized the danger of ignoring humanitarian knowledge; therefore, in leading universities of the world, the humanitarian component includes at least 30 percent of a study time. It speaks about the importance of professional competencies of humanities teachers, as well as the use of KPI in assessing their skills. The problem of experts is raised. It is proposed to introduce at the university as general educational such a humanitarian disciplines as the history of mankind (along with the modern history of the Motherland); ethics (as the science of morality and ethics); aesthetics (the science of the beautiful, creative attitude of man to reality), psychology.

Keywords: digital economy, transhumanism, inequality, NBICS-technology, singularity, humanities, training and education, humanities teachers, historians, experts

Современное общество кардинальным образом меняет приоритеты во всех сферах жизни. Особенно внушительные изменения происходят в экономике, где активно внедряются цифровые технологии, что приводит к цифровизации образования. В этом взаимосвязанном и взаимозависимом процессе имеются свои плюсы и минусы, которые просто необходимо выявлять, иначе такая трансформация может отрицательно сказаться на дальнейшем развитии общества. Новая, цифровая экономика поставила на повестку дня вопрос о её гуманности.

Многие специалисты считают, что в условиях цифровой экономики происходит трансгуманизация, когда в обществе уменьшается человеколюбие, справедливость в экономической и общественной жизни; исчезает признание и уважение общечеловеческих ценностей, понижается внимание к людям, ужесточаются нравы; происходит моральная депривация, и общественные нормы меняются в сторону упущения нравственных ориентиров. В этих условиях рыночные отношения зачастую приводят к высоким показателям неравенства и несправедливости. Деградация ценностей достигает такой степени, когда все может быть уместным и ничто не контролируется. Более того, защитники «реализма» в

экономике оправдывают такое положение вещей экономическим дарвинизмом, т.е. необходимо дать системе эволюционировать, чтобы выжили сильнейшие [1].

Наиболее всесторонне проблема неравенства в современном мире рассматривается в книге французского экономиста, профессора Т. Пикетти «Капитал в XXI веке» [2]. В ней автор возрождает свойственную политэкономии традицию рассмотрения социально-экономических проблем под широким гуманитарным углом зрения. При этом он удачно сочетает ее с использованием современных методов обработки данных. Что касается новых технологий, то они представляются Т. Пикетти слабым генератором экономического роста. Более жизненным видится сценарий, в рамках которого мировую экономику в XXI в. ждет возврат во вторую Belle Époque – период западноевропейской истории рубежа XIX–XX столетий, известный своим беспримерным неравенством и всевластием богачей [3].

Разрастающееся расслоение между бедными и богатыми – это ещё одна проблема, вытекающая, помимо углубляющегося неравенства между странами, из экономических проблем внутри той или иной страны происходит, о чём говорят представители теории инклюзивности/экстрактивности. Под инклюзивными (от англ. inclusive – «включающие в себя», «объединяющие») ими понимаются институты, которые стимулируют участие больших групп населения в экономической активности. Они подчеркивают, что экономические институты во многом зависят от политических, а также от того, какие решения принимают руководители государств. Частью инклюзивных институтов обязательно являются защищенные права частной собственности, беспристрастная система правосудия и равные возможности для участия всех граждан в экономической активности; эти институты должны также обеспечивать свободный вход на рынок для новых компаний и свободный выбор профессии и карьеры для всех граждан. Экстрактивными же институты направлены на то, чтобы выжать максимальный доход из эксплуатации одной части общества и направить его на обогащение другой части (от англ. to extract – «извлекать», «выжимать»). Инклюзивные экономические институты готовят почву для успешной работы двух важнейших двигателей экономического роста и процветания: технологических инноваций и образования [4].

Трансгуманизм внедряется такими основными технологическими инновациями, как НБИК-технологии, где Н – это нано, Б – био, И – информационные технологии, К – когнитивные технологии, основанные на изучении сознания, поведения живых существ, и человека в первую очередь. С момента возникновения этот комплекс технологий пополнился социально-гуманитарными технологиями. По мнению директора Национального исследовательского центра «Курчатовский институт» М.В. Ковальчука, привлекая гуманитарные технологии, можно говорить о создании новой конвергентной НБИКС-технологии, где «С» – это социальные гуманитарные технологии. Объясняет он это так: «Развивая когнитивные исследования, мы пытаемся реализовать принципиально новый подход. С одной стороны, мы изучаем процессы сознания с помощью нейронаук, физиологии и молекулярной биологии, а с другой стороны, одновременно привлекаем гуманитариев различных специальностей: философов, психологов, социологов, лингвистов, этнографов и др. Поясню, что, изучая поведение человека или животного в момент принятия решения, мы смотрим на распространение сигнала по нейронным сетям, возбуждение различных отделов мозга с нейрофизиологических позиций, далее опускаясь на молекулярный уровень. С другой стороны, одновременно мы можем исследовать этот же процесс с помощью гуманитарных технологий, например, изучая поведенческие, речевые, психологические и другие особенности» [5]. В эти «другие», наверное, входит и история, так как она, в условиях конвергенции наук никак не может являться одной из ведущих, потому что говорит больше о человеке-личности, нравственности, морали, духовности людей.

Далее, М.В. Ковальчук отмечает, что сегодня возникла реальная технологическая возможность в процессе эволюции человека и цель – создать принципиально новый подвид *homo sapiens* «служебного» человека, ведь биологически это становится возможным сделать. Свойство популяции «служебных» людей очень простое – ограниченное самосознание, и когнитивно это регулируется элементарно; вторая вещь – управление размножением; и третья вещь – дешевый корм, это генно-модифицированные продукты. Это тоже уже всё готово. Значит, фактически сегодня возникла реальная технологическая возможность выведения «служебного» подвида людей, и этому помешать уже не может никто, это развитие науки, но это по факту происходит [6]. Выступая в Совете Федерации России 30 сентября 2015 года М. Ковальчук привел пример, свидетельствующий, что, благодаря достижениям современной генетики, можно создать клетку, этногенетически ориентированную на конкретный этнос: это может быть безопасно для одного этноса и вредоносно, смертельно для другого [7].

Историки, кстати, могут напомнить, что нечто подобное уже было в недавнем прошлом, когда нацистская утопия, тоже основанная на научно-технических достижениях, проводила селективную политику по избавлению от «лишнего населения и созданию из оставшихся «служебных» людей. Об этом говорят и современные исследования [8], и исторические документы. В частности, доктор Ветцель в Замечаниях и предложениях «Восточного министерства» по Генеральному плану «ОСТ» 27 апреля 1942 г. писал: «...в) Есть много путей подрыва биологической силы народа... Для того, чтобы избежать в восточных областях нежелательного для нас увеличения численности населения, настоятельно необходимо избегать на Востоке всех мер, которые мы применяли для увеличения рождаемости в империи. В этих областях мы должны сознательно проводить политику на сокращение населения. Средствами пропаганды, особенно через прессу, радио, кино, листовки, краткие брошюры, доклады и т.п., мы должны постоянно внушать населению мысль о том, что вредно иметь много детей. Нужно показывать, каких больших средств стоит воспитание детей и что можно было бы приобрести на эти средства. Нужно говорить о большой опасности для здоровья женщины, которой она подвергается, рожая детей, и т.п. Наряду с этим должна быть развернута широчайшая пропаганда противозачаточных средств. Необходимо наладить широкое производство этих средств. Распространение этих средств и аборт ни в коей мере не должны ограничиваться. Следует всячески способствовать расширению сети абортариев. Можно, например, организовать специальную переподготовку акушерок и фельдшерниц и обучать их производить аборт. Чем качественнее будут производиться аборт, тем с большим доверием к ним будет относиться население. Вполне понятно, что врачи также должны иметь разрешение производить аборт. И это не должно считаться нарушением врачебной этики. Следует пропагандировать также добровольную стерилизацию, не допускать борьбы за снижение смертности младенцев, не разрешать обучение матерей уходу за грудными детьми и профилактическим мерам против детских болезней. ...Наряду с проведением этих мероприятий в области здравоохранения не должно чиниться никаких препятствий разводам. Не должна оказываться помощь внебрачным детям. Не следует допускать каких-либо налоговых привилегий для многодетных, не оказывать им денежной помощи в виде надбавок к заработной плате...наши планы должны быть разработаны на целые поколения. А это означает, что расово-биологическая идея должна иметь решающее значение в будущей немецкой политике. Только так мы сможем обеспечить будущее нашего народа» [9].

А в современных условиях избранными считают себя создатели и сторонники трансгуманизма, отрицающие любые запреты, при этом обычный человек для них – просто биоматериал. Подтверждением могут служить женщины, которые, превращаясь в суррогатных матерей, тем самым становятся биологическим объектом. Так, в Индии создан целый институт, который содержит женщин, рожаящих для богатых людей из всех стран мира. Государство получает за это огромные деньги в бюджет [10].

Сегодня мы являемся свидетелями утвердившегося неравенства, глобально затронувшего современное человечество. Цифровизация уже начинает сталкиваться с технологической сингулярностью, когда всё более ускоряющиеся и всё менее предсказуемые изменения технологической и социальной реальности становятся недоступными пониманию мозгу человека. Но главное, на что обращают внимание противники трансгуманизма, – это создание и внедрение искусственного интеллекта, что приведет общество к разделению на касты «избранных» и «служебных людей», обслуживающих интересы транснационального бизнеса; а также превращение науки и техники в инструмент разрушения человека как личности. «Сам термин «искусственный интеллект» — спорный, поскольку вряд ли человечество когда-нибудь сможет создать аналог человеческого интеллекта, т.е. правильное суть явления отражает термин «интеллектуальные компьютерные технологии», которые усиливают и расширяют интеллектуальные и функциональные возможности человека, – считает академик РАН И.А. Каляев. – ... Но термин «искусственный интеллект» (ИИ) прижился и его вынуждены использовать даже те специалисты, кто с ним не согласен» [11].

Всё это позволяет согласиться с мнением д-ра филос.наук О.Н. Яницкого о непросчитанности последствий информационной революции. А ведь следовало учитывать, что: 1) информационные пространства изменяют поведение человека, отрывая его от социокультурных корней (семьи, круга близких друзей, «малой Родины» и т. д.). Говоря о социальной сети, он подчеркивает, что это такая среда обитания, в которой легко можно потерять собственную идентичность, не приобретя никакой другой. Эти сети — действительно сети для ловли человеческих душ: недаром именно через них осуществляется рекрутинг в экстремистские организации; 2) включаясь в глобальную сеть, человек добровольно ставит себя в зависимость от множества анонимных пользователей, цели которых ему могут быть неизвестны; 3) учитывая растущие возможности пространственной мобильности индивид может превратиться человека

без роду и племени, т.н. вечным маргиналом. Сегодня многие западные социологи, интерпретаторы четвертой промышленной революции, открыто предупреждают о грядущих изменениях на рынке труда, дальнейшем размежевании элиты ее идеологов и изобретателей, с одной стороны, и трудящейся массы — с другой [12].

В этих условиях очень большую роль играют научные исследования. Следует, учитывая современный уровень развития науки в мире с её меж-, поли-, трансдисциплинарностью [13], четко определиться с гуманитарными науками. Они, отличаясь от социальных наук, но в то же время взаимодействуя с ними также, как и с естественными и техническими, тем не менее должны сохранять некоторую дистанцию от них, что предполагает умение переводить результаты этих исследований на собственный язык. Такую же дистанцию нужно сохранять и по отношению к массмедиа, т.к. медиа рассматривают данные социальных и гуманитарных наук как инструмент для подтверждения собственных сиюминутных позиций; поэтому научные факты должны быть отделены от политически сконструированных фактов и институционально конституированы [14]. Только так социально-гуманитарные науки защитят себя от скептического отношения со стороны общества и государства, от недооценки роли социально-гуманитарного знания по сравнению с естественнонаучным и инженерно-техническим кластерами науки. Не говоря о том, что многие воспринимают социально-гуманитарные исследования как единое целое, не обращая внимания на то, что ни состоят из двух равноправных групп – наук об обществе и наук о человеке. Разумеется, есть общий предмет изучения, сходные социальные функции, но есть и отличия. Знание об обществе обеспечивает условия для оптимизации регулирования социально-экономических и политических процессов, для повышения качества государственного управления, внутренней и внешней политики. Гуманитарное знание вносит неопределимый вклад в формирование нравственных ориентиров личности [15]. Именно гуманитарные науки, их нацеленность на человека и его жизнедеятельность в обществе, преобладание субъект-субъектных отношений могут противостоять трансгуманизму с его нацеленностью на манипулирование человеком и человечеством.

Но есть и противники такой точки зрения. «Мы всегда считали, что наш главный актив – это люди. Сегодня главный актив – искусственный интеллект. Он дает нам много больше стабильности и независимости» [16], – убежден Г.Греф. Ему же принадлежат слова об управлении обществом, которые отдают цинизмом (правда, позднее Греф объяснил, что ниже приведенного его высказывание было лишь шуткой с целью подогреть дискуссию): «Экономический способ производства, о котором мечтал Маркс, ещё не реализовался, и поэтому нужно работать, и не факт, что каждый получит эту работу, и не факт, что каждый получит желаемую заработную плату, и не факт, что будет удовлетворен этим. И при этом, если каждый человек сможет участвовать напрямую в управлении... что же мы науправляем? ...А великие мыслители, такие как Лао-цзы, придумали свои теории Дао, зашифровав их, боясь донести до простого народа, потому что они понимали: как только все люди поймут основу своего Я, самоидентифицируются, управлять, то есть манипулировать ими будет чрезвычайно тяжело. Люди не хотят быть манипулируемыми, когда они имеют знания. ...Люди понимали, что такое снять пелену с глаз миллионов людей и сделать их самодостаточными. Как управлять ими? Любое массовое управление подразумевает элемент манипуляции. Как жить, как управлять таким обществом, где все имеют равный доступ к информации, все имеют возможность судить напрямую, получать напрямую не препарированную информацию через обученных правительством аналитиков, политологов и огромные машины, которые спущены на головы, средства массовой информации, которые как бы независимы, а на самом деле мы понимаем, что все средства массовой информации всё равно заняты построением, сохранением страт? Как в таком обществе жить?! И мне от ваших рассуждений становится страшновато, честно говоря. И мне кажется, что вы не совсем понимаете, что вы говорите» [17].

Трансгуманизм оказал влияние на все сферы жизни общества, в том числе на систему образования, где признаки дегуманизации проявляются особенно ярко. Наряду с падением качества массового образования, появлением институционального элитарного образования, упало уважение к учителям и знаниям, в т.ч. историческим [18]. Как следствие – слабое знание истории человечества и истории Отечества. Нормой является отход от академичного изложения гуманитарного научного знания. Более того, преподавание общеобразовательных дисциплин предлагается трактовать в контексте профессиональной деятельности, относя их к социальному, или т.н. фоновому содержанию. Такими фоновыми являются этика, эстетика, экология, история, в том числе история культуры, и т.д. Как видим, это всё то, что формирует мировоззренческие и социальные качества специалиста. Базовым, а значит главным, признаётся предметное содержание, которое обеспечивает профессиональную компетентность специалиста.

Понятно, что в мире формируется информационное пространство, основой которого являются знания, но многие страны уже осознали опасность игнорирования гуманитарных знаний, в том числе и в процессе их преподавания во всех звеньях системы образования. Как известно, с 1980-х годов в развитых странах стали говорить о совершенствовании преподавания, которое должно быть интеллектуально насыщенным и тесно связанным с академической наукой, сам учебный процесс должен стать более глубоким и напряженным.

При этом главным остаётся преподавание, процесс передачи знаний и навыков. Вместе с тем, расширяется круг задач, стоящих перед преподавателями – улучшение профессиональных навыков, углубление познания, расширение понимания; они же должны научить справляться с чувствами, уважать точку зрения другого человека, стать честнее. Представители этих профессий всегда старались и ныне стараются преобразовать взгляды, обогатить возможности и изменить поведение людей. Ни у кого не вызывает сомнения, что учителя достигают успеха только в том случае, если помогают ученикам приобрести некоторые элементы своих собственных профессиональных знаний: предмета, навыков объяснения, стратегий решения проблем и т.д. Как известно, с помощью специальных знаний и навыков человечество способно самосовершенствоваться, улучшать общество, исцелять разум и душу, совершенствовать организации. Именно учителя решают эти проблемы, направляя свои усилия на совершенствование отдельных конкретных индивидов, а не занимаясь разработкой масштабных мер социальной политики. Ведь суть профессии преподавателя на протяжении всей истории человечества остаётся неизменной – совершенствовать человека, ключом к которому является обучение [19].

В свою очередь, обучение невозможно без учебника, качество которых должно постоянно совершенствоваться. Данная проблема затронула все звенья образования, начиная со школы и заканчивая университетом [20]. Как считает ректор МГУ В.А. Садовничий: «Школьный, университетский учебник только тогда может называться учебником в настоящем смысле этого слова, когда он концентрирует и выражает опыт предыдущих поколений. В курсах естествознания так обычно и бывает. В учебниках гуманитарного профиля чаще всего ситуация обратная. В этом как раз и проявляется фактор конечности всякой действующей власти. И одновременно её желание продлить своё бытие в бесконечность путём канонизации в анналах истории. Но жизнь уже не раз показала, что историю пишут победители. А раз есть победители, то есть и побеждённые. Рано или поздно, но всегда победители во власти окажутся побеждёнными» [21].

Когда история зависит от власти, в первую очередь, это проблема преподавателей истории, которым следует донести до учащихся именно научные знания, далёкие от конъюнктуры. А вот как он это сделает, – это уже его профессионализм, который не всегда удаётся отстоять. И какие бы ни были времена и нравы, преподаватель-гуманитарий должен научить учиться, научить мыслить, дать фундаментальные знания, в первую очередь по гуманитарным наукам, которые как раз и являются ключом к пониманию человеческой жизни. В данном случае, интересными являются мысли Марты Нелл Смит, профессора английского языка в Университете штата Мэриленд, Колледжа Парк; учредительного директора Института технологии в гуманитарных науках, Мэриленд (США). Она предлагает пять рекомендаций того, как наиболее эффективно использовать самый мощный инструментальный гуманитарных наук – технологию самосознания и внимательности. В частности, считает необходимым: оспаривать миф, что гуманитарные науки стоят денег, но не приносят дохода; активно защищать гуманитарные науки; сопротивляться попыткам перевести нас на временные контракты (в наших условиях это нереально, даже если и подписан контракт на три года, работа не гарантирована, а даже если и будет, то меньше чем на четверть ставки за весь учебный год; – на себе проверено, *Авт.*); быть внимательным к этическому бремени технологии; не противопоставлять себя администраторам или ученым – не-гуманитариям (не только ученым, но и магистрантам, и PhD с небольшим опытом работы в вузе, иногда и менее десяти лет, к тому же нередко пришедшим из бизнеса. – *Авт.*) [22].

Обращает на себя внимание, что в мире ситуация постепенно меняется в лучшую сторону, в отечественной и зарубежной научной литературе всё чаще стали появляться статьи в поддержку гуманитарных наук, высказанные не-гуманитариями. В частности, в одном из журналов «Forbes» авторы, в том числе декан факультета технических наук имени Маккормика Университета Нортвэстерн) заявили, что правительственные учреждения, предоставляющие гранты должны поддерживать исследовательские программы, ориентированные на «весь мозг» в отличие от обычных грантовых предложений, ориентированных на «левое полушарие мозга». Они предполагают, что инновации воспитываются гуманитарными науками, в том числе историей [23]. При этом многие специалисты разделяют мысль, что есть широко понятая сфера гуманитарных наук, и это знание не специализируемо, оно не передается по

узким каналам информации. Однако в обществе существует такой прагматизм, который всё сводит к деньгам. Очень эмоционально об этом говорит профессор факультета социальных наук НИУ ВШЭ С.А. Медведев: «Люди подходят с точки зрения профессии: зачем мне это нужно, для чего я все это учу? Я с этим вопросом впервые столкнулся в Америке, когда приехал в Колумбийский университет в 1990-е годы учиться. Я еще из такой советской просвещенческой культуры, а там студенты, с которыми я был в классе, неожиданно ставили вопрос: “А зачем мне все это нужно знать?”. Это для меня был абсурдный вопрос, потому что знание самоценно: ты должен знать потому, что ты должен знать. А тут люди спрашивают: зачем? И как я при помощи этого заработаю деньги? Вот эта прагматика в результате докатилась и сюда, но это все довольно смешно и абсурдно, потому что я всякий раз объясняю, что профессий никаких не будет. К тому моменту, когда вы получите свои заветные дипломы, особенно если у вас будет шестилетняя или десятилетняя траектория образования, вообще не будет никаких профессий, вы будете думать только над тем, как занять свое свободное время, как себя применить в этой жизни, где все кругом будут выполнять роботы, где не нужны будут ни юристы, ни бухгалтеры, ни врачи основной практики. Именно поэтому нужна широкая гуманитарная база, поэтому бесполезны специализация, компетенции и все эти номенклатуры специальностей сегодня. Это такой глубокий XX век, который мы пытаемся навязать XXI веку» [24].

Гуманитаризация образования – это общемировая тенденция, что уже осознали все ведущие вузы развитых зарубежных государств, где даже в технических вузах гуманитарная составляющая включает не менее 30 процентов бюджета учебного времени. Такая тенденция строго соблюдается, например, в лучших технических вузах мира (Массачусетский технологический институт, Кембридж Эколь Политекник, Мюнхенский, Миланский технические университеты и др.). Руководством этих вузов признана значимость гуманитарных знаний, там стараются при преподавании любой дисциплины придавать ей гуманитарный характер. Такой подход сегодня особенно актуален, ведь многие конфликты вытекают из низкой гуманитарной подготовки человека, его недостаточной культуры. Поэтому введение общекультурных компонентов в содержание образования, получение гуманитарных знаний способствует гармоничному развитию и социальной зрелости человека [25].

Несомненно, система образования должна учитывать потребности формирующегося цифрового общества. Однако в этих условиях должна сохраняться гуманитарная парадигма педагогической деятельности, которая опирается на ценностно-целевую организацию учебного процесса, субъектность ученика и субъектность учителя/преподавателя, рефлексивно-диалогический подход в обучении, первичность субъект-субъектных отношений, мотивирующих освоение культурологического содержания образования. Всё это не противоречит процессу цифровой трансформации обучения и может стать основой складывания «нового педагогического дизайна электронной среды» [26]. Однако ни для кого не секрет, что и здесь проявляется т.н. неравенство: на пути к переходу на новые рельсы в образовании имеется цифровой барьер. К нему можно отнести различие в доступе к интернету у разных групп населения, в том числе и территориальному фактору, а также различия в практическом использовании интернета [27].

Компетенции. Это ещё один из показателей современного образования. Продвижение ускоренными темпами к внедрению и использованию цифровых технологий в процесс обучения возможно, если учителя и преподаватели не испытывают дефицит соответствующих компетенций, тем более в условиях перехода к концепции *liberal arts*, когда весь мир **устремился к интерактивным способам обучения**. Это относится не только к подготовке учителей в бакалавриате [28], но и к системе повышения квалификации преподавателей в различных летних школах, курсах, а также через самообразование. Получив фундаментальное образование, научившись учиться, со студенческой скамьи занимаясь исследованиями, впоследствии придя в науку, – выпускники университетов пришли работать в вуз. Неудивительно, что желание постоянно учиться, следить за новинками в педагогике и методике преподавания, чтобы идти в ногу с требованиями дня, стало одним из показателей их профессионализма. Тем более, признавая ценность информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для работы [29]. Несомненно, повышению квалификации через самообразование способствует, наряду с библиотеками, наличие массовых открытых онлайн-курсов (МООК). Анализ, сделанный специалистами, показал, что вместе с теми или иными ограничениями и недостатками, есть сложности в оценивании знаний, в частности, сложно оценить компетенции в гуманитарных дисциплинах. При этом, намерение обучаться на МООК, вероятнее у преподавателей, которые принимали участие в научной работе, у кандидатов наук, а также у преподающих математику и программирование (по сравнению с преподавателями общественных дисциплин) [30].

Можно констатировать, что преподаватели, в том числе преподаватели-гуманитарии, профессионально думающие о самообразовании, о повышении своей квалификации, стремятся следить за новинками и в сфере ИКТ, чтобы применять их в работе. Однако это не всегда находит достойное признание со стороны администрации учебного заведения. Поэтому неудивительно, что, параллельно с внедрением инноваций в вузе, в том числе неумеренное использование бизнес-курсов для повышения квалификации преподавателей, проявляется и противоположная тенденция – уход из образовательных организаций профессионалов. Это касается и ведущих зарубежных вузов. Гарантией удержания в вузе профессионалов является организационная идентичность и механизмы её обеспеченности. Казалось бы, первичным коллективом, который берет на себя функции и контроля, и связи с более широким профессиональным сообществом при сохранении общей академической свободы, является кафедра. Однако, как показала практика, на самом деле это не так. Происходит небывалое усиление административного контроля учебного процесса [31]. Например, квалификацию и профессионализм историка, или т.н. «человеческий фактор», может оценивать кто угодно, но только не историк. Для оценки работы за учебный год к преподавателю-историку, как и к другим преподавателям, применяется КРІ [Ключевые показатели эффективности (*англ. Key Performance Indicators, KPI*)].

Как известно, КРІ позволяют производить контроль деловой активности сотрудников, подразделений и компании в целом, но не как преподавателя-историка. При этом, тон в работе комиссии по оценке деятельности преподавателя-историка могут задавать философ, математик, менеджер, экономист, финансист, бывший бизнесмен (они нередко с небольшим опытом вузовской работы) и т.д. Разумеется, они не всегда могут оценить значимость проблем междисциплинарного синтеза в области социальных и гуманитарных наук, методы и методику преподавания истории, учебно-методические и научные публикации по истории Отечества. Исходя из данного положения, создаётся впечатление, что преподаватели-гуманитарии, в том числе историки, не могут обладать профессиональными компетенциями. Это очень опасная тенденция, когда экспертами являются дилетанты, назначенные таковыми в силу своих должностей. Надо заметить, что такой административный подход затронул все звенья системы образования, но особенно опасно, когда речь идёт о вузах. Кстати, об этом открыто говорят в России, отмечая, что в ряде случаев эксперты — это не самые лучшие сотрудники высших учебных заведений, нередко вузы проверяют и аккредитуют люди, чьи профессиональные качества гораздо ниже, чем у проверяемых [32].

Вообще, проблема экспертов – это очень важная проблема, о которой говорят незаслуженно мало. Например, когда речь идёт о трансгуманизме, который отразился на реформе образования, многие обращают внимание, в частности, на Московскую школу управления «Сколково» (МШУ «Сколково»), которая активно продвигает НБИКС-технологии. И выясняется, что в том же «Сколково» всем заправляют иностранцы – по сути, эта структура была создана как интернациональный проект. Потом выяснилось, что «Сколково» просто внедряет разработки аналогичных западных центров, IT-корпораций и банков. Критика этого инновационного центра также связана с отсутствием стратегической концепции, что является базовой причиной основных рисков и существующих проблем, в том числе некачественный и/или искусственный отбор экспертов и проектов для субсидий; профессиональная некомпетентность администрации и недоверие участников, ненаучность, отсутствие научных школ, отсутствие критериев успеха, игнорирование отечественного и зарубежного опыта, коррупционные скандалы [33]. Учитывая такую ситуацию, надо верить в себя, постоянно стремиться к новым знаниям. Как считает академик А.Розанов: «Если в вас что-то заложено и обстановка позволяет этому развиваться, то, произойдёт развитие или нет, во многом зависит от вас. Среда не формирует в вас то или иное качество – она разрешает или нет ему проявиться. Остальное – уже вы, ваше решение и ваша воля. ... поскольку у нас всем правят так называемые экономисты, хотя это никакие не экономисты, а бухгалтеры и менеджеры, – тем более» [34].

Поэтому, реально оценивая ситуацию, следует, в первую очередь, более пристальное внимание уделять экспертам и экспертизе, особенно в области фундаментальных наук и высшего образования. Это можно объяснить национальными интересами Республики Казахстан, ведь обеспечение общественной безопасности предусматривает воспрепятствование снижению интеллектуального потенциала страны; обеспечение сохранения исторических, традиционных, духовных и культурных ценностей казахстанского общества; недопущение принятия решений и совершение действий заведомо способных привести, в частности, к снижению уровня и качества образования [35]. Тем более, когда, говоря о качестве образования, делают акцент на интернационализации образования, привлечении к преподаванию зарубежных специалистов, включение в образовательный процесс практиков из политики, бизнеса и сферы СМИ. И это правильно: таковы общие закономерности в мире. Однако следует иметь в виду, что

ни один иностранец не сформирует ваше национальное самосознание, не научит вас искренне любить вашу Родину. Также, как ни один дилетант в исторической науке не сможет дать научные исторические знания, каким бы воинственным этот невежда ни был.

Итак, надо признать, что информационные технологии и цифровая трансформация – это те новшества, которые стали характерными для современной мировой цивилизации, когда «обычная военная колонизация сменилась техническим порабощением» [36]. Ученые даже прогнозируют, что к 2030 – 2040гг. на смену интернету придёт нейронет, когда единый мировой электронно-биологический мозг будет объединять всех пользователей. К этому надо быть готовым. Несомненно, не надо игнорировать т.н. искусственный интеллект, который уже сейчас вносит значительный вклад в образование.

Ратую за научно-технологический прогресс, необходимо помнить, что цифровая эпоха обнажила проблему трансгуманизма, главной отличительной чертой которого является невостремленность общепринятых норм морали. Это отразилось и на системе образования.

В этих условиях университеты, как один из активных участников рынка образовательных услуг, при разработке и открытии новых учебных программ обязательно должны исходить из маркетинговых прогнозов. При этом, на наш взгляд, нельзя игнорировать партнёрство с гуманитариями, и, не в последнюю очередь, с историками [37]. Нельзя ориентироваться только на бизнес, который, как известно, рассматривает человека как «человеческий капитал», не всегда воспринимая его как личность.

Следует учитывать, что современное образование, даже с его интерактивностью и идеей либерального обучения (*liberal arts*), долго будет блуждать в потёмках, если не вернётся к прежнему миру с его гуманистическими ценностями. Выйти из этого состояния поможет внедрение в учебный процесс в качестве общеобразовательных таких гуманитарных дисциплин, как история человечества (наряду с современной историей Отечества); этика (как наука о морали и нравственности); эстетика (наука о прекрасном, творческом отношении человека к действительности), психология. В целом, как это принято в ведущих вузах мира, в том числе технических и экономических, на их долю должно приходиться не менее 30 процентов всего учебного времени. Человечество от этого только выиграет!

Список использованной литературы:

[1] Подробнее см.: Стиглиц Д. Е.: *Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему.* – М., 2015.

[2] Подробнее см.: Пикетти Т. *Капитал в XXI веке* / пер. с англ.: Дунаев А. А. – М.: АД Маргинем Пресс, 2015. - Рец. на кн.: Пикетти Т. *Капитал в XXI веке.* - М., 2015. - 592 с. // *КиберЛенинка*: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2016-03-001-piketti-t-kapital-v-xxi-veke-per-s-angl-dunaev-a-a-m-ad-marginem-press-2015-rets-na-kn-piketti-t-kapital-v-hhi-veke-m-2015-592-s>

[3] Мальцев А.А., Мальцева В.А. *Возвращение мрачной науки? Размышления о книге Т. Пикетти «Капитал в XXI веке» и будущем мировой экономики* // *Вестник международных организаций.* – 2018. – Т. 13. – № 1. – С. 204–219. – С. 210.

[4] Подробнее см.: Дарон Аджемоглу, Джеймс А. Робинсон. *Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты.* – М.: АСТ, 2015. – Глава 3. *Как возникают богатство и бедность.*

[5] Ковальчук М.В. *Конвергенция наук и технологий – прорыв в будущее* // *Российские нанотехнологии.* – 2011. – Т. 6. – № 1-2. – С.21.

[6] Ковальчук М.В. *Сегодня возникла реальная технологическая возможность выведения «служебного» подвида людей.* URL: <https://mediamera.ru/post/24603>

[7] Ковальчук М.В. *Выступление в Совете Федерации 30 сентября 2015 года.* URL: <http://trv-science.ru/2015/10/08/vystuplenie-mikhaila-kovalchuka-v-sf/>

[8] См.: Жукова Е.А. *Человек в плену Hi-Hume.* URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-v-plenu-hi-hume>; Ильин Г.Л. *«Трансгуманизация» современного образования* // *Высшее образование в России.* – 2018. – № 1 (219). – С. 133-142.

[9] *«Совершенно секретно! Только для командования!».* *Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы/Сост. В.И.Дашичев.* – М., 1967. – С. 119-120.

[10] См.: Четверикова О.Н. *Центры трансгуманизма в России.* URL: <https://vstanzaveru.ru/o-n-chetverikova-tsenyri-transgumanizma-v-rossii/>

[11] *Общее собрание членов РАН завершило работу.* URL: <http://www.ras.ru/news/shownews.aspx?id=01b243d3-aa29-4c3e-83cd-a95f737b9417#content>

[12] См.: Яницкий О. Н. *Модернизация гуманитарного знания: практика, метод, теория* // *Социологический журнал.* – 2017. – № 4. – С.84.

[13] См.: Князева Е. Н. Трансдисциплинарные стратегии исследований //Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2011. – №10 (112). – С.193-201.

[14] См.: Яницкий О. Н. Модернизация гуманитарного знания: практика, метод, теория //Социологический журнал. – 2017. – № 4. – С.85.

[15] См.: Торкунов А.В. Вызовы социогуманитарной науке в России //Полис. Политические исследования. – 2018. – № 5. – С. 8-16.– С.10.

[16] Герман Греф: «Надо вкладывать в образование». URL: <https://yeltsin.ru/news/german-gref-ne-otgorazhivaysya-stenoy-ot-vetra-postroy-vetryanuyu-melnicu/>

[17] Греф, Герман_Оскарлович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Греф,_Герман_Оскарлович

[18] Ильин Г.Л. «Трансгуманизация» современного образования //Высшее образование в России. – 2018. – № 1 (219). – С. 133-142; Такижбаева Н.З. Управление знаниями и оценка качества образовательного процесса при изучении дисциплины «Современная история Казахстана» // Система управления знаниями в компании и университете: проблемы и перспективы: Материалы I Международной конференции в Казахстане по Управлению знаниями (Knowledge Management) [2-3 ноября 2017 года]. – Алматы: Алматы Менеджмент Университет, 2017. – 393 с. – С.46-48. – ISBN 978-601-7053-67-3. URL: <http://conference.almau.edu.kz/>; Школьники пугают семью и школу. Они плохо справляются с учебной программой, но хорошо с учителями //Газета "Коммерсантъ". – 2018. – 15 нояб. (№210). – С.5. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3799600>

[19] Коэн, Д.К. Ловушки преподавания [Текст] / пер. с англ. И. Муриан, О. Левченко; под науч. ред. М.Добряковой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики» - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017.

[20] Андреев А.Л. Студент и история // Высшее образование в России. – 2016. № 7 (203). С. 38–44; Марухин В.Ф., Уткин А.И. Зачем и кому нужна историческая наука? Высшее образование в России. – 2016. – № 2. С. 159–160.

[21] Садовничий В.А. Знание и мудрость в глобализирующемся мире //Вестн. Моск.ун-та. Сер.20 Педагогическое образование. – 2018. – № 1. – С.3 – 24. – С. 19.

[22] Марта Нелл Смит. Гуманитарные науки – не роскошь. Манифест XXI века // Свободные искусства и науки на современном этапе: опыт США и Европы в контексте российского образования: Сборник статей / Под ред. Дж. Беккера, Ф. В. Федчина. — СПб.: СПбГУ, 2014. — С. 68 – 79.

[23] Дэн Эдельштейн. Как учить инновациям? О гуманитарных науках и экономике знаний //Свободные искусства и науки на современном этапе: опыт США и Европы ... – С. 101 – 109.

[24] Пять моих главных вызовов в преподавании. Круглый стол. Москва, НИУ ВШЭ, 8 сентября 2017 г. // Вопросы образования. – 2018. – № 1. – С. 200–233. – С.211 – 212.

[25] Круглый стол «Гуманитарная составляющая инженерного образования» //Педагогика. – 2018. – №2. – С. 70 – 101; Новикова Е.Ю. Компьютеризация социогуманитарных дисциплин в экономическом вузе //Дистанционное и виртуальное обучение. – 2016. – №5. – С. 97 –105; Цыгулева М.В., Федорова М.А. Формирование рефлексивной среды технического вуза как условие становления «гуманитарного инженера» //Высшее образование в России. – 2016. – № 5. С. 143–149.

[26] Бозиев Р.С., Перминова Л.М. Гаджеты в учебном процессе: за и против (по материалам опроса) //Педагогика. – 2018. – №8. – С.44 – 56.

[27] Александров Д.А., Иванюшина В.А., Симановский Д.Л. Образовательные онлайн-ресурсы для школьников и цифровой барьер // Вопросы образования. – 2017. – №3. – С.183 – 199; Е. Сагадиев: цифровизация позволит решить проблемы системы образования в РК. URL: <http://profit.kz/news/45123/E-Sagadiev-cifrovizaciya-pozvolit-reshit-problemi-sistemi-obrazovaniya-v-RK/>; Система образования сделала очень качественный скачок — Назарбаева. URL: <https://news.mail.ru/politics/35051030/>; Механизм подушевого финансирования школ объяснили в МОН РК. URL: <https://news.mail.ru/society/35193454/?frommail=1>

[28] См., например: Иванова А.В. Методика преподавания дисциплины «Информационно-коммуникационные технологии в профессиональной деятельности» для бакалавров истории // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2016. – №1. – С. 64 – 71.

[29] Такижбаева Н.З., Асырбеков М.Х. Программа «Цифровой Казахстан» и смешанное обучение: взаимосвязь и взаимозависимость // ВЕСТНИК Казахского национального педагогического университета (КазНПУ) им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». – 2017 – №3(54) - С.220-223.

[30] Рощина Я.М., Рощин С.Ю., Рудаков В.Н. Спрос на массовые открытые онлайн-курсы (МООК): опыт российского образования //Вопросы образования. – 2018. – №1. – С. 174 – 199.

[31] Иванова Н.Л., Попова Е.П. Профессионалы и проблема внедрения инноваций в вузе // Вопросы образования. – 2017. – №1. – С.184–206. – С. 200.

[32] Российским университетам принесли изменения // Коммерсант. – 2018. – 10 окт. – С.5. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3765674>.

[33] Четверикова О. Трансгуманизм может уничтожить человека. URL: <http://kolokolrussia.ru/s-nashey-kolokolni/olga-chetverikovatransgumanizm-mojet-unichtojit-cheloveka>; Сколково (инновационный центр). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Сколково_\(инновационный_центр\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Сколково_(инновационный_центр)).

[34] Розанов А. акад. Научная истина – удаляющийся горизонт (беседа ведет Н.Лескова) // Наука и жизнь. – 2018. – № 6. – С. 8–17. – С.14, 17.

[35] Закон Республики Казахстан О национальной безопасности Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.07.2018 г.). URL: <https://online.zakon.kz/document>

[36] Общее собрание членов РАН. URL: <https://scientificrussia.ru/news/obshchee-sobranie-chlenov-ran-den-vtoroj-pryamaya-translyatsiya>

[37] Воробьев С.В., Каширина Т.В. Историческая память как фактор «мягкой силы» // Вопросы истории. – 2018. – №1. – С.111 – 114; Пляйс С. Воздействие теории и практики социализма на мир // Власть. – 2018. – 1. – С.116 – 120.

ӨӘЖ 14.02

ГРНТИ 03.11.01

Суамбекова Г.Б.¹

¹ ф.ғ.м., Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты,

Алматы

Абишева Н. М²

² п.ғ.к., Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің оқытушысы,

Алматы

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ – ТАРИХИ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада ҚР-дың тәуелсіздік жылдарындағы тіл саясаты, оның жүзеге сырылуы, қазіргі жай-күйі, қазақстандық қоғамға отаншылдық сана-сезімді қалыптасырудағы рөлі, мемлекеттік тілді дамытып өркендетудің жолдары сөз болған. Сонымен қатар жаһандану заманында жас ұрпақ тәрбиесіне тілдік ортаның, әсіресе, теледидар, радио, электронды бейне құрал-жабдықтардың ықпалы өте күшті болып отырғандығы қамтылды. Сондықтан да, еліміз бойынша тіл саясатын одан әрі жетілдіре отырып, алдымен мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруге, оның қоғамдық салаларда қолданылуына жан-жақты жағдай жасауға, барша бұқара мен өскелең ұрпақты рухани-адамгершілікке, отаншылдыққа тәрбиелеуге және олардың бойына тілге деген қызығушылықты қалыптастыруға бағытталған үгіт-насихаттық іс-шаралар тұрақты түрде жүргізіліп отырылуы тиіс деген түін жасалды.

Түйінді сөздер: тіл саясаты, бұқара, өскелең ұрпақ, рухани-адамгершілік, отаншылдық, тәрбие, үгіт-насихат

Суамбекова Г.Б.¹

¹ магистр, докторант КазНПУ им. Абая

Абишева Н. М,²

² к.п.н., Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак»,

Алматы

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК-ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ

Аннотация

В статье рассказывается о языковой политике Республики Казахстан в годы независимости, его реализация, нынешнее состояние, роль Казахстанского общества в формировании патриотического

сознания, пути развития государственного языка. Кроме того, в эпоху глобализации на воспитание молодого поколения было отмечено, что влияние языковой среды, особенно телевидение, радио, электронного видеоборудования является очень сильным.

Делался вывод о том, что дальнейшее совершенствование языковой политики в стране, в первую очередь, на постоянной основе должны проводиться агитационно-пропагандистские мероприятия, направленные на повышение статуса государственного языка, создание всесторонних условий для его применения в общественных сферах, воспитание духовно-моральных, патриотических качеств всего народа и подрастающего поколения и формирование у них интереса к языку.

Ключевые слова: языковая политика, народ, молодое поколение, духовное моральность, патриотизм, воспитание, агитация и пропаганда.

Suambekova G. B.¹

*¹ Master of Philology, Abay Kazakh National Pedagogical University doctoral student,
Almaty*

Abisheva N. M.²

*² candidate of Pedagogical Sciences Egyptian University of Islamic culture "Nur-Mubarak",
Almaty*

THE STATE LANGUAGE-HISTORICAL THE COGNITIVE DESCRIPTION

Abstract

The article discusses the language policy of the Republic of Kazakhstan in the years of independence, its implementation, the current state, the role of Kazakh society in the formation of patriotic consciousness, ways the development of the state language.

In addition, in the era of globalization on the upbringing of the younger generation, it was noted that the influence of the language environment, especially television, radio, and electronic video equipment, is very strong. The conclusion that the further perfection of language policy in the country, first of all, was done on a constant basis should be spent agitational and propaganda activities, directed on increase of the status of a state language creation of application in public areas education spiritually- moral, patriotic qualities of all people and rising generation and formation at them interest to language.

Keywords: language policy, people, younger generation, spiritually- moral, patriotism, upbringing, agitational and propaganda.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев биылғы 6 наурыздағы Қазақстан халқына арналған Жолдауында бүкіл әлемдік дағдарыс кезінде еліміздің экономикалық-әлеуметтік күш-қуатын әлсіретіп алмауға қарсы жоспарланған басты іс-әрекеттерді атап көрсете келе, солардың ең маңыздысы – «Қиындық атаулыны жеңетін бір-ақ күш бар, ол – бірлік» деп, Қазақстан халқының ауыз бірлігіне, татулығына, ынтымақтастығына аса мән берді [1].

Әлбетте, еліміздің жергілікті ұлты – қазақтармен қатар елдегі барлық жетістіктер мен қиындықтарды бірге бастан өткеріп келе жатқан өзге ұлт өкілдерінің еліміздегі өзара ынтымақтастығын ұстап тұру тетіктерінің бірі – мемлекеттік тіл екені сөзсіз. Бұны да Елбасы әр сөзінде қадап айтып келеді. Дұрыс ұстанған тілдік саясат экономикалық әрі әлеуметтік қалыпты дамудың кепілі. Сондықтан, мемлекеттік тілді дамыту, оның қолданылу аясын кеңейту, өзге ұлт өкілдеріне оны оқытып-үйрету Қазақстан халқының татулығын ойлайтын барша қазақстандықтардың парызы болмақ. Осы мақсатқа орай, өз Отанына деген сүйіспеншілікті мемлекеттік тілді үйрету арқылы жас ұрпақ бойына қалыптастыру әрдайым назарда болуы қажет.

Еліміздің болашақта өркендеп-дамуы бүгінгі жастарға сапалы білім берумен қатар, мемлекеттік тілді дұрыс оқытып-үйретуде жатыр. Сондықтан да ол – ұлттық идея мен мемлекеттік тіл саясатының басты басым-дықтарының бірі болып қала береді.

Студенттерге тіл үйретуде оқытушыдан кейінгі ең басты орынды оқулық немесе оқу құралы алады. Ондағы мәтін, грамматика (тілдік материалдар), сурет, кесте, жаттығу, тапсырмалар жүйелі болу керек. Басқаша айтқанда, тіл үйренушілердің тіл білу деңгейіне орайластырылған оқыту материалдары – біршама жақсы нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Тіл үйретуде мәтіннің алар орны ерекше. Тіл үйренушінің білім деңгейіне лайықталған мәтіндер арқылы олардың сөздік қорын және олардың көмегімен сөйлеу тілін, Отаны туралы таным-түсініктерін

одан әрі кеңейтуге, байытуға, дамытуға болады [2;82]. Тіл үйренуші грамматиканы қаншалықты жетік білсе де, сөздік қорсыз өзінің айтайын деген ой-пікірін тыңдаушыға ешқашан түсінікті етіп, толық жеткізе алмайды. Керісінше, сөздік қоры біршама жеткілікті кез келген өзге ұлттың өкілі өзі үйренгісі келетін тілдің грамматикасын білмей-ақ, өз ана тілінің сөйлем құрылысына сәйкестендіріп, сөздерді тізіп айтып, айтайын деген ой-пікірін әйтеуір бірдеңе қып жеткізеді.

Студенттерге немесе кез келген тіл үйренушілерге жаңадан үйретілетін сөздер мен сөз тіркестері олардың алдағы өміріне қажетті болуы керек. Мәселен, күнделікті сөйлеу тіліне (қарым-қатынас тіліне, кәсібіне, мамандығына). Әдетте, кәсіби тілді үйрету тіл үйретудің ең соңғы сатысына жатады. Бірақ біз сабақта студенттер мектепте сөйлеу тілін біршама меңгеріп келеді деген есеппен тілді оқытып-үйретуде оларға болашақ кәсібіне, мамандығына қатысты сөздер мен сөз тіркестерді қамтитын мәтіндерді пайдаланамыз. Бір жағынан біз оған, демек оқытып-үйретудің бұндай амал-тәсіліне соңғы жылдары дәстүрге айналған тілді болашақ мамандардың кәсібіне ыңғайлап оқытып-үйрету керек дегендіктен барып жүрміз.

Осы дәстүрді қатаң басшылыққа алған кейбір оқытушылар негізгі мақсаттан (кәдуілгі сөйлеу тілін үйретуден) ауытқып немесе кәсіби тілді үйрету деген осы екен деп, болашақ мамандардың басым көпшілігіне соншалықты қажеттілігі шамалы болса да, ғылыми терминдерді тереңдете оқытуға мән беріп кеткен. Сөйтіп, үйретіп жүрген ғылым терминдері, яғни ғылым тілі студенттердің алдағы өміріне, кәсіби қызметіне, мамандығына қажет пе, пайдасы бар ма, жоқ па дегенді қаперден шығарып алғандай.

Әрине, қазіргі оқытып жатқан студенттеріміздің біразы оқуын әрі қарай жалғастырып, магистратура, интернатура, ординатура, субор-динатура, аспирантурада оқып, ғылыми терминдердің қазақшасын оқып-үйренгендіктен, қазақша ғылыми мақалалар мен монографияларды оқыр, бәлкім өздері де бірдеңе қып қазақша еңбектер жазар, бірақ олар өте аз ғой. Бүкіл студенттердің 5%-ын құрай ма екен?! Сондықтан, азшылықтың мүддесін көздейміз деп жүріп, көпшілікке қиянат жасап жүруіміз әбден ықтимал.

Жоғары оқу орындарында қазақ тілінің сөйлеу және көркем әдебиет тілімен қатар ғылым тілін де оқытып-үйрету маңызды. Біз бұны жоққа шығармаймыз. Дегенмен, біздің ойымызша, оған аса беріліп кетуге болмайды. Себебі, олардың басым көпшілігі бұған базалық әрі психологиялық тұрғыдан дайын емес және жоғары білім мамандығын орысша алатындықтарынан, қазақша ғылыми еңбектер жазу жолына түспейді даусыз. Мұғалім, дәрігер немесе тағы басқадай маман болған кездерінде сол үйренген ғылыми терминінің барлығын пайдалана да бермейді. Сондықтан, мамандыққа, кәсіпке өте етене әрі тікелей қатысты жиі қолданылатын (актив) сөздерді қамтитын мәтіндерді пайдаланып, тіл үйреткенде осы мәселені үнемі қаперде ұстау керек.

Ал мәтіндегі күнделікті өмірге тығыз қатысы бар жиі қолданылатын кез келген сөзді олардың зерделеріне сіңіріп, сөздік қорларына қосып, тіл үйрете білу – оқытушы үшін үлкен жетістік. Ол үшін сабақта пайдаланылған мәтіндегі сөйлемдерге қатысы жоқ, басқа жолмен үйретілген сөздер бойынша мәтіндегі сөйлемдерден өзгеше сөйлемдер құрғызып, студенттерге жұмыс істету керек. Ал егер мәтіндегі сөйлемдердің немесе олардың өз бетімен құрастырған сөйлемдерінің қайсыбірі күнделікті өмірде жиі қолданылатын болса, оны тұтастай жаттатқызу да артық етпейді.

Соңғы жылдарға дейін тілді үйретуде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінен, тіл байлығынан хабардар ету негізгі ұстанымдардың бірі болып келді. Тілді лингвоелтану аспектісінде оқыту, сөз жоқ, маңызды әрі қажетті фактор. Сонымен қатар қазіргі жағдайда тілді үйренушілердің кәсіби біліктілігіне қатысты оқыту әдістерін игеру қажеттігі байқалып отыр. Басқаша айтқанда, үйренуші алған білімін өзінің болашақ күнделікті кәсіби қызметіне пайдалана алатындай дәрежеде болуға тиіс [3;27].

Қалай дегенмен, кез келген студентке халықпен тікелей қарым-қатынас жасайтын болашақ мамандардың бірі ретінде қарап, оларға күнделікті сөйлеу тілін жеткілікті дәрежеде үйретудің маңызы зор. Дәл қазіргі жағдайда соның өзін қанағаттанарлықтай деңгейде оқытып-үйрете алсақ, аздық етпейтінін еліміздегі қазіргі тілдік жағдай нақты көрсетіп отыр. Ал қазақ тілін тәп-тәуір білетін бірен-саран студенттерге немесе магистрлерге ғылыми терминдер қолданылған мәтіндерді пайдаланып, тереңдете оқытуға әбден болады. Мәселен, магистрлер ғылыми-зерттеумен айналысуды немесе жоғары және орта кәсіби оқу орындарының оқытушысы болуды таңдаған.

Осыған байланысты алдағы уақытта арнайы мәтіндердегі таза ғылыми терминдерді оқыту керек пе, жоқ па деген мәселені қайта қарап, тіпті болмаса, сол мәтіндерді пайдалана отырып, негізгі салмақты күнделікті өмірде жиі қолданылатын сөздер мен кәсіби лексиканы үйретуге күш салу керек сияқты. Әйтпесе, біз, мамандық беретін пәндерді оқытатын оқытушы-профессорлармен қатарласып, оларға қосамжарласып, кәсіби арнайы мәтіндер арқылы қазақ тілінің әр мамандыққа қатысты ғылым терминдерін оқытып-үйретеміз деп, мамандық беру жолына түсіп кеткендей болып жүрміз. Бұны кейбір

оқытушылардың студенттерге беретін түрлі тапсырмаларынан, қазақ тілі пәні бойынша студенттердің алған білімдерін тексеруге арналған емтихан, сынақ сұрақтарынан, тесті материалдарынан, оқыту-үйрету амал-тәсілдерінен нақты байқауға болады.

Ешбір тілді тілдік ереже-қағидаларсыз, грамматикалық ұғымдардың анықтамаларынсыз жүйелі түрде оқытып-үйрету мүмкін емес. Ал соларды студенттердің дұрыс түсінуі, жете меңгеруі үшін нақты мысалдарды қамтитын мәтіндер керек-ақ. Сонда ғана өзіміз үйретіп жүрген тілдік материалдарды олардың саналарында берік қалыптастыра аламыз. Осы орайда біздің алдымызда өзіміздің оқыту бағдарламаларымызға сәйкес келетін жалпыға арналған негізгі ортақ оқулық шығарылғанға дейін уақытша пайдалана тұратын, жеңілден ауырға, жайдан күрделіге қағидасы (принципі) ұстанылатын мәтіндер мен жаттығулар жинағын шығару міндеті күтіп тұр. Бұны қазіргі оқыту үдерісіміз қажет етуде. Қысқасы, тіл үйретуге пайдаланылатын мәтіндердің студенттердің білім деңгейіне лайықтылығы және оның студенттердің алдағы өміріне қажетгі сөздерді қамтуы, үйретілетін тілдік материалдармен сәйкестігі тіл үйрету сабағының аса маңызды мәселелеріне жатады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1. Назарбаев Н.Ә. Дағдарыстан – жаңаруға. Егемен Қазақстан, №91, 2009 жыл, 6 наурыз.*
- 2. Аяпбергенова К.Г. Некоторые вопросы преподавания казахского языка в русской аудитории. А., Мектеп, 1982 год.*
- 3. Қадашов Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі. П.ғ.д. автореферат. Ал., 2001 жыл.*

УДК 327.7+94(620)
ГРНТИ 03.01.17

Дауренова А.А.¹, Қилыбаева П.Қ.², Нұрбаев Ж.Е.³

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2 курс докторанты,
Астана қ., Қазақстан*

*²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, т.ғ.к., доцент,
Астана қ., Қазақстан*

*³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, т.ғ.к., доцент,
Астана қ., Қазақстан*

ИСЛАМ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ДАМУ БАРЫСЫ

Аннотация

Қазіргі әлемде жаһандық проблемаларды шешудегі ерекше рөл мемлекеттерге ғана емес, қазіргі заманғы әлем тәртібіне әсер ететін халықаралық ұйымдарға да тиесілі. Бұл мақалада Орталық Азия елдерінің Ислам Ынтымақтастығы Ұйымымен, соның ішінде Қазақстан Республикасының осы ұйымға кірген кезінен бастап қарым-қатынасы талқыланды. Сондай-ақ өзара ықпалдастықтың нәтижесі ретінде қарастырылған мүдделер мен мүмкіндіктер, сондай-ақ келесі даму кезеңдеріндегі қарым-қатынас жағдайы және келешегі анықталды.

Кілт сөздер: Ислам Ынтымақтастық Ұйымы, Қазақстан Республикасы, Орталық Азия, ИЫҰ-ның Саммиттері, Ислам даму банкі, Орталық Азия жөніндегі арнайы бағдарлама.

Дауренова А.А.¹, Килыбаева П.К.², Нурбаев Ж.Е.³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант 2 курса,
Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, к.и.н., доцент,
Астана, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, к.и.н., доцент,
Астана, Казахстан

РАЗВИТИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ИСЛАМСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В современном мире особая роль решения глобальных проблем заключается не только в государствах, но и в международных организациях, влияющих на современный мировой порядок. В этой статье рассматриваются взаимоотношения стран Центральной Азии с Организацией исламского сотрудничества, в том числе период вступления Республики Казахстан в организацию. Были определены интересы и перспективы, рассматриваемые в результате взаимодействия, а также состояние и перспективы взаимоотношения на следующих этапах развития.

Ключевые слова: Организация исламского сотрудничества, Республика Казахстан, Центральная Азия, саммиты ОИК, Исламский банк развития, Специальная Программа по Центральной Азии.

Daurenova A.A.¹, Kilybayeva P.K.², Nurbayev Zh.E.³

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, 2nd year doctoral student,
Astana, Kazakhstan

²Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Astana, Kazakhstan

³Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Astana, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF THE RELATIONSHIP OF THE ISLAMIC ORGANIZATION OF COOPERATION AND THE CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Summary

The modern world, the special role of solving global problems lies not only in the states, but also in the international organizations influencing the modern world order. This article discusses the relationships of Central Asian countries with the Organization of Islamic Cooperation, including the period when the Republic of Kazakhstan entered the organization. The interests and prospects considered as the result of interaction, as well as the status and prospects of communication at the next stages of development were identified.

Key words: Organization of Islamic Cooperation, Republic of Kazakhstan, Central Asia, OIC Summits, Islamic Development Bank, Special Program for Central Asia.

Кіріспе. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін орталықазиялық елдер аймақтық ынтымақтастықты құруға және нығайтуға бағытталған бірқатар қадамдар жасады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда орталықазиялық аймақ елдері, өзінің саяси және экономикалық мүдделерін қорғау үшін, бірге немесе жеке – жеке көптеген халықаралық ұйымдарға мүше болғандығын атап өтуімізге болады. Олардың қатарына Ислам ынтымақтастық ұйымы да (2011 жылға дейін Ислам конференциясы ұйымы деп аталды) кіреді. Ислам ынтымақтастық ұйымы (ИЫҰ) қайтадан тәуелсіздігін алған елдерге, олардың әлемдік экономикаға кірігуіне және олардың арасында ислам және исламдық ынтымақтастық негізінде интеграцияны дамытуға ықпал жасайды. Бұл өзара көмек ұйымы, оның мол қаржы ресурстары бар, әлемдік аренада белгілі моралдық және саяси беделге ие. Бірқатар мемлекеттер үшін ИЫҰ платформасы - бұл көптеген маңызды мәселелер бойынша өз позицияларын білдіруге және қолдау алуға мүмкіндік беретін платформа. Бұл қарым-қатынастың, өзара әрекеттесудің өте жеңіл шарттары бар ұйым. Оның шешімдері мүше елдер үшін міндетті емес. Ең бастысы, бұл бір - бірінен қашық орналасқан елдердің өзара әрекеттестігі үшін пікірталас алаңы.

Бір қарағанда, оларда өзара экономикалық мүдделер мен өзара әрекеттесуге арналған жобалардың болмауы мүмкін. Бірақ та, ИБҰ алаңында Орталық Азия, Оңтүстік Азия және Оңтүстік-Шығыс Азия елдері өздерінің күшті жақтарын іске асыруға мүмкіндік алады.

Ислам ынтымастық ұйымы аясындағы ықпалдастық. Қазақстан 1995 жылы Ұйымның толыққанды мүшесі болды. ИБҰ-ға мүше болу Қазақстанға саяси және гуманитарлық салаларда мұсылман елдерімен ынтымақтастықты кеңейтуге, сондай-ақ әртүрлі мемлекеттік жобалар мен шағын және орта бизнесті дамытуға инвестицияларды тартуға мүмкіндік берді. Қазақстан ИБҰ Парламенттік одағының түрлі іс-шараларына, ИБҰ Парламентаралық Одағының отырысы мен конференцияларға тұрақты қатынасып ұйым аясында парламентаралық байланыстарды орнатуға белсене қатысады. Ислам Ынтымақтастығы Ұйымы аясындағы ынтымақтастықта Ислам даму банкімен, басқа қаржы, консалтингтік және әр түрлі салаларда жұмыс атқаратын компаниялар және фирмалармен ынтымақтастыққа ерекше орын берілген.

Білім беру, мәдениет, ғылым және технология саласындағы Исламдық ынтымақтастық ұйыммен (ИСЕСКО) ықпалдастықты орнатуды жолға қою Қазақстанға ұлттық мәдени мұра ескерткіштерін сақтау және қалпына келтіру, тілдерді зерттеу және оқыту, ислам әлемі елдерінің тарихы мен мәдениеті саласында тәжірибе алмасу сияқты ұлттық жобаларды табысты жүзеге асыруға мүмкіндік береді [1].

Астанада 2011 жылдың 28-30 маусымында ИБҰ Сыртқы істер Министрлер Кеңесінің 38-ші сессиясы өтті. Сол кезде Қазақстан осы халықаралық ұйымның төрағалығын қабылдады. Бұны тарихи кездесу деп айтуға болады, өйткені Ислам конференциясы ұйымын Ислам Ынтымақтастық Ұйымы деп атау туралы шешім қабылданды, адам құқықтары жөніндегі Тұрақты комиссия құрылды. Алғаш рет Орталық Азиямен ынтымақтастық жөніндегі ИБҰ іс-қимыл жоспары қабылданды.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың мұсылмандық Умма алдында сөйлеген сөзі ИБҰ-ның Астана декларациясының негізін қалады, өзінің мазмұны жөнінен ХХІ ғасырда ислам әлемін дамытудың негізі жаңғырту мен реформа деп жариялаған Ұйымның ең прогрессивті құжаты болды.

Сыртқы істер Министрлер Кеңесі Ауғанстаннан заңсыз есірткі өндіру және сату айналымына қарсы күрес және бұрынғы Семей ядролық сынақ полигоны мен Арал теңізінің өңірлерін сауықтыру туралы бастаманы қоса алғанда, жүзден астам қарарды қабылдады. Қазақстан ИБҰ Сыртқы істер Министрлер Кеңесінің төрағалығы кезеңінде 2011-2012 жылдарға арналған тұжырымдамасы мен бағдарламасында көрсетілген, айқындалған басымдықтарды тұрақты түрде жүзеге асырды.

Бұдан басқа, ұйымға мүше елдермен, Бас хатшылық және ИБҰ институттарымен бірлесіп, 2011 жылы VII Дүниежүзілік ислам экономикалық форумы мен ИБҰ министрлерінің 38-ші кездесуінде ұсынылған қазақстандық бастамаларды, азық – түлікпен өзара жәрдемдесу жүйесін, орта және шағын бизнеске қолдау көрсету механизмін құру және ИБҰ өкілдерінің G20 және басқа ұйымдардың саммиттеріне қатысуын қамтамасыз етуді іске асыру жұмыстары жүргізілді.

Ислам әлеміндегі күрделі геосаяси жағдайдың аясында ИБҰ Атқару комитетінің Сирия мен Ливиядағы дағдарысты реттеуге арналған төтенші отырысы өткізілді. Ұйымның назарында Сомалидегі гуманитарлық апатты жеңу, исламофобияға қарсы күрес және конфессияаралық қақтығыстарға жол бермеу мәселелері де болды. Қазақстан төрағалығының қолдауымен өткізілген кең ауқымды акция аясында Сомалиге 500 миллион доллардан астам қаржы жинақталды.

Бұдан басқа, Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың 3 жаһандық бастамасы БҰҰ тарапынан мақұлданды: 29 тамызды - Ядролық сынақтарға қарсы іс-қимылдың халықаралық күні деп және Ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы шарттың күшіне енуін жариялау, Ауғанстаннан есірткінің заңсыз айналымына қарсы тұру, сонымен бірге, ИБҰ мен ықпалды аймақтық ұйымдар арасындағы ықпалдастықты нығайту.

Сондай-ақ, Қазақстан Ұйымның мүше-мемлекеттері арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытуға жауапты негізгі орган болып табылатын ИБҰ-ның сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі Тұрақты комитетінің (КОМСЕК) вице-төрағасы болып сайланды. ИБҰ Бас хатшысы Э. Ихсаноглу (2004 жылдың 31 желтоқсанынан — 2014 жылдың 31 қаңтарына дейінгі ИБҰ (ИКҰ) төрағасы) Қазақстан төрағалығының маңыздылығы мен жоғары кәсібилігін атап өтті, Ұйымның тарихындағы ең жарқын тараулардың бірі болатынын атап айтты.

ИБҰ Қазақстанның халықаралық аренадағы бастамаларын дәйекті түрде қолдап отырады және олардың табысты іске асырылуына үлес қосады. Атап айтқанда, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес пен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін шақыру туралы бастамалар Ұйымның жыл сайынғы құжаттарында көрініс табууда. ИБҰ Қазақстанның «Шығыс-Батыс»

бағыты бойынша байланыс көпірі ретінде қызмет ететін өркениетаралық және дінаралық үнқатысуды дамытудағы маңызды үйлестіруші рөлін мойындайды.

Ынтымақтастықтың маңызды аспектісі Ислам Ынтымақтастық Ұйымының қаржы құрылымдарымен, әсіресе ислам әлеміндегі ірі инвесторлардың бірі Ислам Даму Банкімен ынтымақтастықты дамыту болып табылады.

ИБҰ Орталық Азия үшін ИБҰ-ның арнайы бағдарламасын құруды қолдайды. Бұл жоба Ұйымның сауда операцияларын, инвестицияларды ынталандыру және Орталық Азия үшін де, мұсылман қауымдастығына да ортақ мүдделерге ие индустриялық жобаларды жүзеге асыруда қолдау мен ынтымақтастықты көздейді.

Ынтымақтастықтың келесі кезеңі 2014 жылдың қазан айында Қазақстан мен ИБҰ-ның азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі бірінші Бас Ассамблеяны бірлесе ұйымдастырушылар екендігін хабарландыруы болды. Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымының мәртебесі ратификацияланды, оның мақсаты-мүше мемлекеттерде ауыл шаруашылығын тиімді пайдалану, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, биотехнологияны дамытудың техникалық дайындығын қамтамасыз ету болды. Ұйым азық – түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін азық-түлік қорын құру арқылы төтенше және гуманитарлық көмек көрсете алады. Ұйым - ИБҰ-ның мамандандырылған мекемесі болып табылады [2].

2015 жылдың ақпан айында білім, ғылым және мәдениет жөніндегі Ислам ұйымы (ИСЕСКО) аясында «Алматы - ислам мәдениетінің астанасы» 2015 жылын шарасы өткізілді.

2017 жылдың 10-11 қыркүйегінде Астанада Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың қатысуымен Ғылым және технологиялар жөніндегі ИБҰ-ның бірінші Саммиті өтті. Саммитті шақыру бастамасын ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2016 жылғы сәуірде Ыстанбұлда өткен 13-ші ИБҰ Саммиті шеңберінде жария етті. Бұл шара ғылыми және технологиялық әлеуетті дамыту саласында мұсылман қауымының күш-жігерін біріктіруге бағытталған.

ИБҰ Саммитінің жұмысына төрт жұмыс сессиясы кірді:

- «XXI ғасырдағы қоғам өміріне ғылым ықпалының артуы»;
- «Тұрақты дамуды қамтамасыз етудегі ғылым мен технологияның рөлі»;
- «Қазіргі экономикадағы бәсекелестік және инновация»;
- «Ғылым мен техника саласындағы ынтымақтастықты дамыту» [3].

Оның қорытындысы бойынша «Ғылым, технология, инновация және ислам әлемін жаңғырту» Астана декларациясы қабылданды. Саммитте қабылданған қорытынды құжаттар, Астана Декларациясы мен Іс-қимыл Бағдарламасы ИБҰ-ға мүше мемлекеттердің ғылым, технология және жаңғырту саласында алдағы он жылдағы ынтымақтастығын одан әрі дамытуға және нығайтуға берік негіз қалады. Бұл үдерісте Исламдық даму банкінің арнайы құрылған қорын белсенді тартуға маңыз беріледі.

Қазақстан делегациясы ИБҰ-ға мүше мемлекеттерді Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың татуластыру, өзара құрмет пен сенімді нығайтуға және ислам әлеміндегі өзара тиімді ынтымақтастықты дамытуға бағытталған бастамаларын жүзеге асыруға белсене қатысуға шақырды. Ислам әлемінің экономикалық дамыған елдердегі G-20 секілді арнайы ынтымақтастық алаңын құру жөніндегі күш-жігерді тезірек топтастырудың маңыздылығы баса айтылды. Қазақстан Президентінің бастамасымен құрылған Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымының тиімді жұмыс істеуіне ерекше назар аударылады. Бүгінде бұл Ұйымға 32 мұсылман елі мүше, штаб-пәтері таяу арада Астанада ашылады.

2018 жылдың мамырында Дакка қаласында (Бангладеш) 45-й сессия Ислам ынтымақтастық ұйымы сыртқы істер министрлігі Кеңесінің 45 сессиясы өтті. Сессия «Тұрақты бейбітшілікке, ынтымақтастыққа және дамуға қол жеткізу үшін ислам құндылықтарын насихаттау» тақырыбында, ислам әлемі үшін қауіпсіздіктің тұрғысынан және оның одан әрі дамытудың келешегіне қатысты бүгінгі күндегі өзекті мәселелердің кең ауқымын қамтыды. Сессияда қаралатын негізгі мәселелерді қамти отырып қазақстандық делегацияның басшысы сыртқы істер министрі Кайратом Абдрахманов өз сөзінде Астанада Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымының Хатшылығы (ИОПБ) жұмысын бастағаны туралы. Бұған 2018 жылдың ақпан айында Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымының (ИОПБ) Жарғысын ұйымның он мүше – мемлекеттерінің ратификациялауынан кейінгі толық заңды күшіне енуі ықпал етті. Бұдан басқа, Қазақстан «Қазақстан Үкіметі мен Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымының арасында Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымының (ИОПБ) штаб-пәтері туралы» Келісімді ратификациялады деп мәлімдеді [4].

Орталық Азиядағы ИБҰ-ға мүше елдер және олардың экономикалық жағдайы. Орталық Азиядағы ИБҰ-ға мүше елдер: Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Түркменстан және Өзбекстан Республикасы. Алайда аймақтық серіктестікті және

экономикалық интеграцияны кеңейту қажеттігін ескере отырып, Форумға Орталық Азиядағы ИБҰ-ға мүше мемлекеттермен бірге Ауғанстан мен Әзербайжан кірді. ИБҰ мүше Орталық Азия елдері маңызды геостратегиялық аймақта орналасқан. Аймақтағы Шығыс пен Батысты байланыстыратын маңызды жібек жолы мәдениеттер мен транзиттік дәліздердің қиылысында тұр және түрлі салаларда әртүрлі табиғи ресурстарға бай.

Қазақстанда шикізат пен табиғи ресурстардың мол қоры бар. 50 млрд. дәлелденген мұнай қорларының баррелімен Қазақстан мұнай қоры бойынша әлемде 11-орынды және 2 407 триллион текше метр барланған газ қоры бойынша 14-орынды иеленеді. Қазақстан әлемдегі уранның 12%-на ие және 36,5% өндіреді, бұл әлемдегі уран жеткізілімінің ең үлкен үлесі болып табылады. Қазақстан - Орталық Азиядағы көмірге бай ірі ел және 31,3 млрд. тонна дәлелденген қорлары бойынша әлемдегі 8-ші орында.

Түркменстан газдың негізгі экспорттері болып табылады және Орталық Азиядағы ең ірі газ кен орындарына ие әлемдегі елдердің бірі. Түркіменстан табиғи газ қоры бойынша әлемде 6-шы, оны өндіру бойынша 20-шы орында тұр. Түркіменстанда табиғи газдың 265 триллион текше фут және мұнайдың шамамен 600 миллион баррель барланған қоры бар.

Өзбекстанда 594 миллион баррель шикі мұнай бар, ал табиғи газдың дәлелденген қорлары - 1841 триллион текше метр. Өзбекстан көмірсутек ресурстарына бай, ал оның аумағының шамамен 60%-ы потенциалды мұнай-газ қорына ие. Өзбекстан жыл сайынғы табиғи газды өндіру тұрғысынан ТМД елдерінің арасында үшінші орынға ие және әлемде 15-ші орында.

Тәжікстан мен Қырғызстан гидроэнергетикалық мол қорларды өндіруге және тасымалдауға сүйенеді. Олар Орталық Азиядағы гидроэнергетиканың жалпы қуатының 70%-дан астамын құрайды. Тәжікстан су ағысының жоғары жағында орналасқандықтан, Орталық Азиядағы гидроэнергетикалық өндіріс тұрғысынан ең қуаты мемлекет болып табылады. Қырғызстанда көмір, мұнай мен табиғи газды ел ішінде тұтынуға жарамды кен орындары бар. Қырғызстан ТМД елдерінің ішінде металл өндіру бойынша үшінші, көмір қорлары бойынша Қазақстаннан кейінгі екінші орынды иеленеді.

Аймақтағы елдердің экономикасының салыстырмалы артықшылықтары мен комплементарлығы (бірін-бірі толықтыруы) бір елдерде қазба байлықтарымен, ал екіншісінде электр энергиясымен, негізінен, гидроэнергиясымен ерекшеленеді.

Шөлейт жерлердің кейбіреулері газ және мұнай құбырларымен, ал қалған бөлігі - мақта мен бидайдың ауқымды суармалы шаруашылықтарымен түйіседі.

Аймақ елдері тәуелсіздік алғаннан кейін бірден, әлемдік және аймақтық дағдарыстарға байланысты экспорт, жұмысшылардың ақша аударымдары және жеке меншік капиталдың қатты зардап шегуі сияқты, мәселелерге тап болды. Аймақтағы ИБҰ-ға мүше барлық мемлекеттер 2007 жылмен салыстырғанда 2008 және 2009 жылдары жекелей ЖІӨ-нің нақты төмендеуін бастан кешті. Күтілгендей, орташа есеппен 2012-2013 жылдары өңірдегі барлық мүше-мемлекеттердің экономикалық өсімі артты.

Бүкіләлемдік банктің жіктемесіне сәйкес, Қазақстан мен Әзербайжан ЖІӨ сәйкес 54,370 миллиард және 148,047 миллиард АҚШ долларын құрайтын орташа табысы бар елдердің санатына жатады. Өз кезегінде Түрікменстан мен Өзбекстан төменгі және орташа табысы бар елдер болып табылады, олардың ЖІӨ 20,001 миллиард және 38,987 миллиард АҚШ долларын құрайды. 2010 жылы Қырғызстан, Ауғанстан және Тәжікстанның тиісті экономикалық өнімділігі 4,615 миллиард АҚШ доллары, 15,541 миллиард АҚШ доллары және 5,682 миллиард АҚШ долларымен бағаланады [5]. «Казинформ» ХАА-тігі Bloomberg агенттігінің сарапшылары әлемдегі ең инновациялық экономикаға ие елдердің рейтингін құрды, онда Қазақстан 45,56 пункт көрсеткішімен 48-ші орынды иеленді, деп хабарлайды. Қазақстан 2016 жылы 50-ші орында болды, 2017 жылы өткен жылғы көрсеткішін 2 позиция бойынша жақсартты [6].

ИБҰ-ға мүше Орталық Азия мемлекеттерінің көпшілігінің ЖІӨ - нің айтарлықтай бөлігі экспортқа қатысты. Әйтсе де, барлық елдер дерлік бір немесе бірнеше өнімдер тобын экспорттық мамандандыруымен сипатталады: Қазақстан мен Әзербайжанда – мұнай мен газ, Тәжікстанда – алюминий мен мақта, Қырғызстан Республикасында – алтын, Өзбекстанда – мақта. Көріп отырғандай, экспорт құрылымы шикізаттық тауарлар мен жанармай, отынмен бақыланады, бұл осы елдердің экономикасының пассивті сауда балансының осалдығын көрсетеді. 2010 жылы осы елдермен сауданың жалпы көлемі бойынша ИБҰ-да ішкі сауданың үлесі: Тәжікстан 42.09%, Түркменстан 41.36%, Ауғанстан 39.39%, Қырғызстан 32.56%. Өзбекстан 28.83%, Әзербайжан 16.15% және Қазақстан 7,46% құрады.

Қазақстанның ИБҰ елдерімен сауда айналымы 2012 жылы 7,2%-тен 2016 жылға дейін 10,3%-ке артты. Қазақстан ИБҰ елдерін отандық өнімдерді өткізу нарығы ретінде қарастырады [7].

ИБҰ елдеріне экспорт Қазақстанның жалпы экспортының 11,4% құрайды. Қазақстан жыл сайын 6,5-тен 8,5 миллион тоннаға дейін бидай экспорттайды. Қазіргі уақытта Қазақстан ИБҰ елдеріне 1,5 млн

тонна бидай экспорттайды. ИЫҰ-ға мүше барлық елдерден 4,3 миллиард долларға тікелей инвестициялар тартылды. ИЫҰ-на мүше Орталық Азия елдерінің сауда-өндірістік құрылымына келетін болсақ, инвестициялар үшін ең тартымдысы ауылшаруашылық секторы.

Теңізге шығатын жолы жоқ Орталық Азияда тауарлар мен өнімдерді жеткізуге қатысты салыстырмалы қиыншылықтар болады. Ірі қалалар, аудандар мен Қара теңіз, Араб теңізі және Парсы шығанағы сияқты ең жақын порттар арасындағы орташа қашықтық 4000 км-ден асады. Мұның бәрі көлік қызметтері сапасының төмендігі мен көрші елдер арқылы транзит кезіндегі қиындықтармен тереңдеуде. Сонымен қатар, тауарлардың жеңілдетілген режимдегі шекарадағы қозғалысы кедендік рәсімдерді жеңілдетуді, жүктерді тексерудің әртүрлі түрлерін, сондай-ақ тауарлардың жекелеген категориялары үшін режимдерді талап етеді. Бұл тұрғыда әлемнің басқа бөліктерінде көліктік логистиканы дамыту аймақ елдері үшін басым мақсат болып табылады.

Орталық Азия елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы негізгі проблемалар: өндірісті және экспортты әртараптандыру; экономиканың қарқынды өсуі үшін қажетті инфрақұрылымды дамыту; бәсекеге қабілеттілігін арттыру; экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету; саудада тарифтік және тарифтік емес кедергілерді жою және әзіргі көрсеткіштерді жақсарту, сондай-ақ бизнесті жүргізу және еңбек сапасы мен өнімділіктің төмен деңгейін шешу.

Орталық Азиядағы Ислам даму банкінің қызметі. 1973 жылы желтоқсанда Джиддадағы (Сауд Арабиясы Корольдігі) мұсылман мемлекеттерінің қаржы министрлерінің конференциясында Ислам даму банкі құру туралы Декларацияға қол қойылды. Жаңа қаржы институтының ресми ашылуы 1975 жылы 20 қазанда өткізілді. Қазіргі уақытта 53 мемлекет банктің мүшелері болып табылады. Қазақстан, аймақтағы басқа мемлекеттер сияқты, КСРО ыдырағаннан кейін ИДБ-ге 1995 жылдың қарашасында қосылды. Қазіргі уақытта ИДБ-ның меншікті капиталындағы Қазақстанның үлесі 2,5 миллион ислам динары (ID).

ИДБ алдына мынадай негізгі ұзақ мерзімді мақсаттар қойылды:

- ИДБ-ға мүше емес елдер мен ИДБ мүше және мен мұсылман қауымдастықтары елдеріндегі экономикалық даму мен әлеуметтік прогресті дамытуға мүмкіндік туғызу;
- ИДБ-ға мүше елдер арасындағы ынтымақтастық пен өзара ықпалдастықты дамытуға ынталандыру;
- ислам экономикасының, қаржылық және банк жүйелерінің дамуына ықпал ету.

Банктің Рабат (Марокко), Куала-Лумпур (Малайзия) және Алматы (Қазақстан) қалаларында үш аймақтық офисі бар.

Банк 2003 жылдың наурыз айының басында Орталық Азия аймағында (Албанияны қоса алғанда) 420 млн. АҚШ долларынан астам сомаға жобаларды мақұлдады. Олардың 94,6%-ы инвестициялық жобаларға, 5,4%-ы техникалық көмек, сауда-қаржы операциялары және арнайы көмек операциялары болды.

Жеңілдетілген несиелер мен гранттар жалпы қаржыландырудың Албания мен Тәжікстанда 100%, Әзербайжанда 78%, Қырғызстанда 71% және Қазақстанда 30% ғана құрады. Көлік және коммуникация саласындағы жобалар бойынша техникалық-экономикалық негіздегі қаржыландыру үшін Қазақстанға гранттар берілді. Барлығы, 2003 жылғы 31 наурыз бойынша, Банк республикаға 75,488 миллион АҚШ долларын тартуды мақұлдады.

Қазақстанда алғаш рет өңірлік тәжірибеде ИДБ қаржыландырудың жаңа түрлері пайдаланылды: бөліп төлеуге / лизингке сату, сонымен қатар истисна (ұзақ мерзімді жобаларды қаржыландыру үшін құрылған қаржы құралы) - жұмыстың орындалуы деңгейіне қарай – толық аяқталғаннан кейін немесе кезең – кезеңмен төлеу (Қарағанды-Астана жолының учаскесін салу үшін). Қаржыландырудың бұл түрі 5-6%-пен 10-15 жыл ішінде орташа мерзімді қайтару қаралады.

Орталық Азияның географиялық орналасуы және оның аймақтағы миссиясын ескере отырып, ИДБ өздерінің несиелерін көліктік секторға жұмылдырды. ЭЫҰ (Экономикалық Ынтымақтастық Ұйымы) елдерінде мультимодальдық тасымалдау үшін ИДБ 0,272 млн. АҚШ доллары көлемінде грант ұсынды. Ислам банкі тобы Әзірбайжандағы Алият-Ғази Мухаммад, Түркменстандағы Мары-Теджен, Тәжікстандағы «Шагон-Зигар» және Қырғызстандағы Бішкек-Ош жолдарын салу жобаларын қаржыландырады. 2000 жылдан бастап Қазақстанда Алматы - Гүлшат және Қарағанды - Астана жолдарының құрылысы басталды. Жалпы алғанда, ИДБ Қазақстандағы көліктік секторды дамытуда жалпы қаржыландырудың шамамен 43%-ын инвестициялауды ұсынды [8].

ИДБ –ның Қазақстанда несие портфелінің 15%-і денсаулық сақтау саласындағы жобалар болып табылады. Мысалы, Алматыдағы Сызғанов атындағы хирургия орталығының жобасын айтуға болады.

Сондай-ақ, денсаулық сақтау саласындағы осыған ұқсас жобалар Тәжікстанда («жедел жәрдем» ауруханасын жабдықтандыру), Түрікменстанда (диагностикалық орталықтарда) жүзеге асырылды.

ИДБ-і 2003 жылдың наурызында Азия даму банкімен бірлесе қаржыландырылатын Қарағанды облысында ауылды сумен жабдықтаудың жаңа жобасын мақұлданды. Банк осындай жобаларды Түрікменстанда (Балқан велаятының ауылдық жерлерінде) және Тәжікстанда (Душанбе қаласы мен айналасындағы аудандар үшін сумен қамтамасыз ету жобасы) жүзеге асырды.

Банктің Стратегиялық бағдарламасында жеке секторды дамыту ИДБ-ның негізгі бағыттарының бірі екені белгіленді, ол осы бағытта жеке секторды дамыту жөніндегі Ислам корпорациясы (ICD), Активтерді басқару департаменті (AMD) және Исламдық экспортты және инвестицияны сақтандыру корпорациясы (ICIEC) сияқты ИДБ топтарын қолдану қарастырылды. Бұл ұйымдар телекоммуникация, энергетика, мұнай және көлік салаларындағы ірі жобаларды бірлесіп қаржыландыру үшін ұлттық және халықаралық ұйымдармен ынтымақтастуға мүдделі болды.

Техникалық ынтымақтастық бағдарламасының басты міндеттерінің бірі ИДБ мүше елдердегі адам ресурстарын дамыту болып табылады. Ислам банкі мүше елдерде лауазымды тұлғалардың кәсіби деңгейін көтеру, басқару және дамудың түрлі салалары бойынша кеңес беру және үйрету үшін мамандар ұсынады. ИДБ сондай-ақ Техникалық ынтымақтастық бөлімі (TSO) және Ислам зерттеу және тренинг институты (IRTI) арқылы семинарлар, жұмыс кездесулерін ұйымдастырады ИДБ 2002 жылдың сәуір айында . Қазақстанда ауылдық жерлерде тұратын әйелдер үшін шағын несие беру бойынша семинар ұйымдастырды. 2003 жылдың басында Қазақстан Ұлттық банкі ислам банкінің пайдалану тәжірибесімен бөлісу үшін Негара Малайзия банкінің заңды сарапшысын шақырды. Бұдан басқа, ИДБ Түркиядағы қазақстандық қаржыгерлерге арналған оқыту, үйрету турларын өткізді.

Бәсекеге қабілеттілікті арттыру, сауда және экономикалық өсуді нығайтуға арналған 2016-2020 жж. Орталық Азия жөніндегі арнайы бағдарлама (СПЦА) Орталық Азиядағы қатысушы елдер арасындағы ынтымақтастыққа қолдау көрсетуге бағытталған Ислам даму банкі тобының (ИДБ тобы) аймақтық бағдарламасы болып табылады. Бағдарлама Орталық Азиямен ынтымақтастық туралы (ПМСЦА) және ИБҰ-ның 10 – жылдық стратегиясын және ПМСЦА жеті негізгі басымдықтарының үшеуін және 10 жылдық стратегияның алты негізгі элементтерінің төртеуін тірек ете отырып Ислам ынтымақтастық Ұйымының (ИБҰ) жұмыс жоспарына негізделген. Оның құрамына алты қатысушы мемлекет кіреді: Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан Республикалары. Орталық Азия жөніндегі арнайы бағдарламаны (СПЦА) жүзеге асыру шеңберінде 2016 жылдан бастап 2020 жылға дейін 6 млрд. АҚШ доллары көлемінде қаржыландыру жоспарлануда, соның ішінде 2,5 млрд. АҚШ доллары жалпы ресурстар есебінен, 375 млн. АҚШ доллары жеңілдік шарттарымен, 1,25 млрд. АҚШ доллары саудалық және 500 млн. АҚШ доллары жеке секторды қаржыландыруға бағытталады [9].

Орталық Азиядағы өңірлік дамудың өзекті мәселелерін шешу үшін СПЦА-ның қолдауымен Исламдық Даму Банкіне қолдау көрсету жеке секторды дамыту мен әлеуетті дамытудың салалық бағыттары сияқты сауда, көлік, энергетика және ауыл шаруашылығы салаларына бағытталуы керек.

СПЦА-ны толық және тиімді жүзеге асырылған жағдайда өндіріс көлемінің артуына және ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп өнімдерінің, сондай-ақ шағын орта кәсіпорындардың өнімдерінің өсуіне, аймақтағы сауданың өсуі, аймақтық энергетикалық қауіпсіздікті арттыру және өңірдегі көлік желісін кеңейтуге әкелді деп күтілуде.

Мұның бәрі бәсекеге қабілеттілікті және экономикалық өсуді арттырады.

Қорытынды. Өткен онжылдықтарда Орталық Азия аймағы елеулі өсімге қол жеткізді, бірақ Ресейге қарсы шикізат бағалары мен санкциялардың құлдырауы оған қол жеткізген жетістіктердің тұрақтылығын қауіптендірді.

20-шы ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында тәуелсіздік алған Орталық Азия елдері ол кезде Ислам Конференциясы Ұйымы (2011 жылдан бастап Ислам ынтымақтастық ұйымы) платформаларын инвестицияларды, технологияларды тартуға және өздерін халықаралық қатынастарда жаңа акторлар ретінде жариялау үшін пайдаланды.

Бұл оның ресурстарды жұмылдыру және тарту құралы ретіндегі саяси бағыты. Қазіргі уақытта Орталық Азия мемлекеттері қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың күрделі жағдайында өте маңызды болып табылатын осы платформада өз бағыттарын айқындай алады.

Жалпы Орталық Азия елдері ИБҰ шеңберіндегі саясаты модернизация мен қауіпсіздікті қолдау үдерістерін жалғастыруда. ИБҰ-ға мүше болу саяси және гуманитарлық салаларда мұсылман елдерімен ынтымақтастықты кеңейтуге, сондай-ақ әртүрлі мемлекеттік жобалар мен шағын және орта бизнесті дамытуға инвестицияларды алуға мүмкіндік берді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова А.А., Мен Д.В. *Международное сотрудничество Казахстана со странами ОИС // Вестник ҚазНПУ. - 2015. - №3(42). - С.142-145.*
2. *Казахстан и Организация «Исламская конференция»: монография / Под общ. ред. Б.К. Султанова. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, – 268 с.*
3. *Курамысова А. Первый Саммит ОИС по науке и технологиям начал работу в Астане // [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<http://www.kazpravda.kz/news/politika/pervii-sammit-ois-po-nauke-i-tehnologiyam-nachinaet-rabotu-v-astane> (дата обращения: 15.08.2018)*
4. *К. Абдрахманов выступил на министерской сессии ОИС [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL:<http://mfa.gov.kz/ru/content-view/k-bdirahmanov-iy-ministrlerini-keesinde-sz-sjledi> (дата обращения: 19.08.2018)*
5. *Справочный документ о первом инвестиционном форуме в рамках Плана действий ОИС по сотрудничеству с Центральной Азией. Душанбе, Республика Таджикистан [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL:<http://mfa.tj/ru/investicii?l=ru&cat=8&art=583> (дата обращения: 10.09.2018)*
6. *Казахстан вошел в ТОП-50 стран с самой инновационной экономикой [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:https://www.inform.kz/ru/kazahstan-voshel-v-top-50-stran-s-samoj-innovacionnoy-ekonomikoy_a2989863 (дата обращения: 10.09.2018)*
7. *Для чего президенты исламских стран приедут в Астану? [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:https://bnews.kz/ru/analysis/analytiks/dlya_chego_prezidenti_islamskih_stran_priedut_v_astanu. (дата обращения: 21.09.2018)*
8. *Деятельность Исламского банка развития в Центральной Азии // KAZAKHSTAN №2, 2003 год. [Электрон.ресурс] - 2003 - URL:<http://www.investkz.com/journals/35/281.html> (дата обращения: 15.08.2018)*
9. *Специальная программа для Центральной Азии (СПЦА) [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<http://idbgbf.org/assets/2016/3/7/pdf/c3de4ba6-f7e8-4c4c-b62a-08793bdbacbf.pdf> (дата обращения: 19.08.2018).*

УДК 14.178

ГРНТИ 03.03.20

Тулекова М.К.¹

¹ т.ғ.д., профессор Абай атындағы ҚазҰПУ
Қазақстан, Алматы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

Мақалада еңбек көші-қоны, Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы еңбек миграциясы және оның салдары талданған. Президент үнемі миграция мәселесіне дұрыс баға беруді талап етіп отырады. Қазақстанға қайта келіп жатқандарға ерекше көмектесу мәселесіне ерекше көңіл бөледі. Әсіресе жоғары білімді мамандардың қайтадан көшіп келгендеріне мемлекет жан-жақты көмек көрсетіп отыр. Оларды қайтадан Қазақстан жеріндегі тұрақтылық, нарықтық қайта құрулар, инвестицияның көптеп келуі, ақшаның айырбасталуы, менеджерлер, өнеркәсіптегі ұйымдастырушылардың жалақысының жоғарлығы қызықтыруда. Елдегі жүргізіліп жатқан қайта құру реформасының жетістікке әкелетініне сенеді. Оған себеп: біріншіден, өнеркәсіптердің жұмыс істеуіне қажетті шикізат көзі жеткілікті; екіншіден, ауыл шаруашылығы мен егіндік жерлер жеткілікті, ауыл шаруашылық өнімдерін жерге байланысты реформаны жүзеге асырған соң дүниежүзілік рынокқа шығара алатындай дәрежеге жеткізуге болады, үшіншіден, дамыған өндірістік қатнастар мен әр сала бойынша даярланған жұмысшы күші жеткілікті, төртіншіден, бүгінгі күні толық пайдаланбаған ғылыми ойлар, ғылыми жаңалықтар жеткілікті соны дұрыс пайдалану жолын таба білу қажет

Тірек сөздер: миграция, көші – қон, мемлекет, дүниежүзі, реформалар

Тулекова М.К.¹

¹д.и.н., профессор КазНПУ им.Абая

ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН И РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы трудовой миграции Республики Казахстан и Республики Узбекистан. Далее автор рассматривает последствия трудовой миграции между Республики Казахстан и Республики Узбекистан. Президент постоянно требует правильной оценки проблемы миграции. Особое внимание уделяется особой помощи тем, кто возвращается в Казахстан. Государство оказывает всестороннюю помощь ремигрантам, особенно с высшим образованием. Они снова заинтересованы в стабильности в Казахстане, рыночных преобразованиях, высоком обороте, конвертации денег, менеджерах и высоком уровне заработной платы в промышленности.

Ключевые слова: миграция, миграция, государство, мир, реформа

Tulekova M.K.¹

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor of KazNPU named after Abay

LABOR MIGRATION AND ITS IMPLICATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation

The article discusses issues of labor migration of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan. Further, the author considers the consequences of labor migration between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan. The president constantly demands the correct assessment of the problem of migration. Special attention is paid to special assistance to those who return to Kazakhstan. The state provides comprehensive assistance to immigrants, especially those with higher education. They are again interested in stability in Kazakhstan, market transformations, high turnover, money conversion, managers and high wages in industry.

Keywords: migration, migration, state, peace, reform

Еңбек көші-қоны. Кейінгі кезде халықтың бір орыннан екінші орынға жұмыс істеуінен еңбек көші-қоны тез дамып келе жатыр. КСРО-ның ыдырауымен байланысты ірі өнеркәсіп орындарының жабылып қалуы, жұмыссыздық, жаңа нарықтық қатнастарға адамдардың үйренбеуі халық арасында түсінбеушілікті, тұрмыс жағдайының нашарлауын және күн көру үшін өздерінің тұрақты жерлерін тастап кетуге әкелді. Қазақстанға сырттан жұмыс іздеп келу аса дамымады: қаңтар-қыркүйек 1999 жылдарда ол 8,7 мың адамға тең болды, оның ішінде Достастық елдерінен-08, мың? және 7,9 мың –басқа шет елдерден (Туркиядан-52%, Венгрия, Ұлыбритания, Италия және басқалардан-48%)[1].

ТМД елдерінің арасында еңбек миграциясы ерекше дамып отыр. Бұрынғы КСРО елдерінің экономикалық байланысы әлі үзілмеуі, тілдерінің ортақтығы, шекарадан өтудегі шектің болмауы олардың жұмыс іздеп экономикасы дамыған елдерге қоныс аударуына мүмкіндік тудырып отыр. 1999 жылы Қазақстан ортаазиялық республикалар мен ТМД-ның көптеген республикаларына қарағанда еңбек ақысы жоғары болды. Орталық Азия мемлекеттері арасындағы визалық тәртіпте шек қойылмау ол мемлекеттерден арзан жұмыс күшінің келуінің негізі болып отыр. Жетісу аймағы мен Жамбыл облысының территориясында Қырғызстаннан 50 мыңнан аса заңсыз келген мигранттар жұмыс істейді. Олар ауыл шаруашылығында, өнеркәсіпте, құрылыста жұмыс істейді және базарларда сауда жасайды. Қырғыздардың айтуы бойынша заңсыз түрде жұмыс істеп жүрген мигранттар саны 10 мың адам. Ал Тәжікстаннан келіп жұмыс істеп жүрген мигранттар саны 50 мың адам. Еңбек және әлеуметтік қорғау Министрлігінің есебі бойынша сырттан келген жұмысшылар мен мамандар 2000 ж. 10375 адам болды, бірақ зерттеулер арқылы көптеген шетелдік жұмысшылар лицензиясының уақыты аяқталғаннан кейін де ебін тауып жұмыс істеп қалады. Осыған қарай отырып сырттан келген еңбек мигранттар саны одан да артық. 200-ден 300 мыңға дейінгі еңбек мигранттары есепке тұрмай-ақ уақытша немесе тұрақты жұмыс істей алатындықтарын олардан сұраған кезде айтқан[2].

Қазір көші-қондық қозғалыс арасында әйелдерді сыртқа сату үшін алдап әкету (трафик) өріс алып отыр. Олар паспортсыз жұмыс істеп заңсыз мигранттар қатарын құрайды. 1999 жылы Білім және Ғылым Министрлігінің есебі бойынша елдегі трафик әйелдер саны 5000 адам[3].

Шекаралық қызмет есебі бойынша 1993-1995 жж. Қазақстанға жыл сайын 150-ден 200-ге дейін қытайлық туристер келеді және солардың 30-50 адамы қайта қайтпай қалып қойып отырған, олар бұрынғы КСРО елдеріне немесе батыс елдерге өтіп кеткен. Есеп арқылы үш жыл ішінде Қазақстанда 130-150 қытай азаматтары болуы мүмкін. Ол Қазақстанда “қытайланып” барады деген сөздің шығуына негіз болып ұлттық қатнаста шиеленіс тудырды. Нәтижесінде тек ғана дипломатиялық және қызмет бабына байланысты паспорты барлар ғана визасыз келе алатын болды[4]. Ақырында қаладан тұрақты мекен таппайтын қазақтар қаланың маңайына қоныстанды, немесе көшкендерден қалған үйлерге ие болды. Қаланың сыртында **скваттерство** (жерге «заңсыз» ие болу) пайда болды. Жерге ие болушылар – ауылдан қалаға келіп жұмыс істесе де баспанасыз жүрген қазақ маргиналы еді. Орыс тілді жұртшылық бұл процеске қарсылық білдірді. Заңсыз басып алынған жерлерде тұрғын үйлер пайда болып қала тұрғындары жұмысшы орамдары есебінен өсіп, рұқсатсыз салынған үйлер кейін қала шекарасына кіріп заңдасып кетті. Осындай жағдайды қазағы аз Алматы қаласы 1989-1991 жылдары басынан кешірді. Басында бұл қозғалыс тек саяси жағынан көрінгенмен, кейіннен тек әлеуметтік, ұлттық сипат алды. Қазақты «отырықшыландыру» (жер, су, электр қуатын беру, заңдастыруға рұқсат ету) оларды саяси экстремизмнен – ұлттық әсірешілдіктен сақтап қалды. Кейіннен қазақы қалашықтар қала шеңберіне кірді, тұрғындар тіркелді. Қазақтар 1989 жылы 252072 (22,5%) болса, 1992 ж. 288587 (24,2%) болды. Алматының әрбір төртіншісі қазір қазақ. Қазақтардың Алматыға көшуі тек 1988-1990 жж. азайды, 1992-1992 жж. қайтадан өсе бастады. Алматыға қазақ жігіттерінің келуі өсуде. Ал қазақ қыздарының көшуі күшеюде. Себебі, жұмыссыздықтың үдеуі ең алдымен әйелдерге залалын тигізді. Сол сияқты пәтер ақысының өсуі бірінші кезекте жұмысшы, төменгі сатыдағы қызметкерлерге соққы болды. Қорыта айтқанда, Алматы қазақтанып және ерлер санының өсіп отырғанын көреміз[5]. Жалпы 1997 жылы Қазақстан Республикасына келген адамдар саны 35936 болса, ал көшкендер саны 239441 болды. Нәтижесінде миграциялық сальдо –203505 адамға тең болды. Қазақстанға ең көп қоныс аударғандар Түркменстан мен Өзбекстаннан болса, Ал Қазақстан жеріне қоныс аударғандар санын пайызға салып есептейтін болсақ онда Ресей федерациясынан 60%, Орталық Азия мемлекеттерінен-27%, басқа елдерден-9%, Украинадан-4% халық қоныс аударып келді. 1990 жылдан бергі миграциялық қозғалыстар туралы көптеген материалдар жарық көруде. Ол жалпы республика бойынша және облыстар мен қалалар бойынша толық мәліметтер алуға мүмкіндік береді.

Туғаннан бері тұрып жатқандар ішінде 5843,3 мың адам қалалықтар (50,7%) және 5680,6 мың адам ауылдық (49,3 %). Кейіннен келіп тұрып жатқандар ішінде 2534,0 мың адам (73,9 %) қалада тұрады, ал 895,2 мың адам (26,1%)- ауылда тұратындар. Кейінгі көшіп келушілердің көбі қала халқының санын өсіріп отыр. Қалалық жерлерге көшіп келушілер 508,6 мың адам (67,6%), ал ауылдық жерлерге-243,7 мың (32,4%) ғана адам келген[6].

1989 жылмен 1999 жылғы екі санақ арасында Республика территориясына 308,5 мың адам келді, оның 253,7 мың адамы(33,7 % келгендер санымен алғанда)-таяу шетелден келгендер, ал 54,8 мың адам (7,3%) – алыс шетелден келгендер, 443,0 мың адам (58,9%)- елдің өз ішінде көші-қонда болғандар.

Таяу шетелден келгендердің негізгі бөлігі қазақтар мен орыстар, олардың үлесіне- 45,4% және 30,4% жалпы келушілер санына алып есептегенде сай келеді. Украиндар, әзербайжандар, татар, неміс, түріктер есебіне таяу шетелден келгендер- 12 %-ке жуық. Алыс шетелден келгендердің 90%-не жуығы қазақтар. 1999 жылғы Халық санағының қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасында тіркелген адамдар саны 14953,1 мың адам тұрақты халық. Оның ішінде 11523,9 мың адам (77,1% жалпы саннан) сол жерде туып және тұрып жатқандар, ал 3429,2 мың адам (22,9 %) өз тұратын жерлерін өзгерткендер[7].

Қазіргі кезде республикамызда көші-қондық процесті реттеу бағдарламалары қабылдануда. Қазақстан Республикасының 2001/2002 жылдарға арналған бағдарламасы Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 29 қазанда № 1371 қаулысының шешіміне сай қабылданды.

2000 жылы көші-қон үрдісіне 43792 адам қатысты. 1999 жылы 41601 адам болған, бұл көші-қонның 5,3 пайызға өскенін көрсетеді. Көші-қон айналымының негізгі үлесі 15 жастағы және одан да үлкен (79,4 пайыз) жастағылар. 1999 жылмен салыстырғанда кеткендердің саны 13,0 пайызға өсті, ал келгендер саны -0,9 пайызға төмендеді. Келгендер кеткендерден 11,3 пайызға артты. 1999 жылы бұл көрсеткіш 26,9 пайызды құраған. Көші-қондағы этникалық құрамының үлес салмағының көбі қазақтар (54,6 пайыз) және орыстар (31,7 пайыз) құрды. 2000 жылы Алматы қаласына келген және кеткен қазақтар тиісінше, 16274 және 7629 адам, орыстар-3925 және 9963, немістер-147 және 761 адам болды. Теріс көшіп-қону сальдосы

орыс (-6038 адам) және неміс (-614 адам) ұлттары бойынша, ал оң көшіп-қону сальдосы (+8645 адам) қазақтар бойынша қалыптасты. Келгендер мен кеткендердің негізгі контингенті еңбекке жарамдылар. 1999 жылмен салыстырғанда олардың келгендері-1,8 пайызға, кеткендер бойынша-74,5 пайыз (1999 жылы, тиісінше, 81,6 және 73,2 пайыз) болды[8].

2000 жылы Алматы қаласы бойынша демографиялық жағдайды талдау жалпы халықтың оң ілгерлеуін көрсетті, табиғи өсім байқалды, халық өлімі төмендеді. Көші-қон деңгейінің ішінде кеткендер көбірек, оны азайту үшін әлеуметтік-экономикалық жағдайды түбегейлі өзгерту керек, жаңа жұмыс орындарын құру, тоқтаған өндірістерді іске қосу, халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту шараларын жүзеге асыру қажет.

Қазақ өз жерінде этникалық азшылыққа тап болған ел. 1993 жылы 42,7 пайыз болды, орыстар-36,5, украиндар-5,2, немістер-4,3 пайыз. Табиғи өсім төмендесе де жалпы өсім ұлғаюда. Ата мекеніне оралып жатқан қазақтар қатары артуда. Мысалы, тек қана Монғолиядан екі жыл ішінде 41 мың адам көшіп келді. Сондықтан біздің жалпы өсіміміз жылына 200-205 мың көлемінде болып отыр. Бұл бір жылда бір миллион, екі жылда екі миллион қазақ қосылады деген сөз. Кейбіреулер бағаның өсуі, қымбатшылық қазақтың санын өсірмейді деп жүр, бұл дұрыс емес. Бағаның өсуі халқымыздың өсуіне көп кедергі келтірмейді. Нарық қатынастары ауылдағы жұмыссыз қазақтарды қалаларға әкеліп, өндіріс орындарына орналастыруға жол ашады. Нарық экономикасының дамуы Қазақстанды өркениетке бастайды. Аймақтық экономикалық мүдделер пайда болады[9].

Қазақстанда көші-қон халық тығыз орналасқан оңтүстік аймақтарда болады. Қазақстан арқылы халық тығыз орналасқан ортаазиялық республикалардың артық еңбек күштері қоныс аударады. Ортаазиялық аймақтағы экономикалық дамудың баяу жүруі ол жерлерден орыс тілді халықтардың қоныс аударуына әкеледі. Заңсыз түрде еңбек көші-қонының ұлғаюы әлеуметтік шиеленіске әсер етуі мүмкін. Көші-қондық процестерді реттеу үшін кешенді түрде әлеуметтік- экономикалық, саяси-құқықтық және ұйымдастырушылық-қаржыландыруды иммиграция, эмиграция және ішкі көші-қонда тиімді пайдалануды шешуді қажет етеді. Сыртқы көші-қонды реттеу үшін оның себептерін экономикалық, саяси және әлеуметтік-демографиялық салдарын және келешектегі эмиграциялық ағымды анықтау. 1997 жылы Алматыдағы қазақ халқының саны табиғи өсім есебінен және сырттан келген ағайындар санына байланысты 1989 жылғы халық санымен салыстырғанда 128,7 мың адамға өсіп, жалпы қала халқы санының 33,7% құрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша оның үлесі 22,5% еді. Орыстар санының үлесі-59,1%-тен 50,1%-ке, украиндар-4,1%-тен, 2,9%-ке кеміді, неміс ұлт өкілдерінің саны 3,4 есе қысқарды[10].

Жергілікті халықтардың бір жерден екінші жерге қоныс аударуы әсіресе 1989 жылғы санақ кезінде ерекше көрініс алды. Ол бойынша ауылдағы халықтың саны 7062 мың адам, немесе-42,9% болды. Ауылдағы халықтың саны тек Алматы облысында ғана көп болды-78,0 %, Торғай облысында- 65,9%, Көкшетауда-61,2%, Оңтүстік Қазақстан облысында-59,4%, Батыс Қазақстанда-57,5%, Солтүстік Қазақстанда-52,6% тең болды, ал қалған 11 облыста қала халқының саны көп болды. Тек ғана Оңтүстік Қазақстан облысында ғана ауылдық жердегі халықтың санының тез өсуін байқауға болады. Онда 1959-1989 жылдар аралығында 1,8 есеге өсу байқалды.

Демограф ғалымдардың зерттеулері бойынша халықтың саны миграциялық қозғалыстар мен табиғи өсу салдарынан төмендегідей даму сатысына жетеді (мың адамға шаққанда) [11].

Кесте 1

	1995 жыл	2000 жыл	2005 жыл
Қазақстан Республикасы	17699,3	18646,9	19666,5
Алматы облысы	1051,0	1105,0	1163,7
Талдықорған облысы	753,6	786,7	825,7
Алматы қалалық кеңесі	1270,1	1373,0	1473,8

Осы екі деректі салыстыра отырып біз халық санының табиғи өсумен қатар миграциялық қозғалыстар арқылы да үнемі өзгеріске ұшырап отыратының біле аламыз. Жалпы миграциялық қозғалыс елдің экономикалық, саяси және әлеуметтік жағдайына тікелей байланысты және де оған үнемі әсер етіп отырады.

1999 жылғы Халық санағының қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасында тіркелген адамдар саны 14953,1 мың адам тұрақты халық, ерлер -7201,8 мың адам (48,2%), әйелдер-7751,3 мың адам

(51,8%). Оның ішінде 11523,9 мың адам (77,1% жалпы саннан) сол жерде туып және тұрып жатқандар, ал 3429,2 мың адам(22,9 %) өз тұратын жерлерін өзгерткендер[12].

Қорыта айтқанда, Президент үнемі миграция мәселесіне дұрыс баға беруді талап етіп отырады. Қазақстанға қайта келіп жатқандарға ерекше көмектесу мәселесіне ерекше көңіл бөледі. Әсіресе жоғары білімді мамандардың қайтадан көшіп келгендеріне мемлекет жан-жақты көмек көрсетіп отыр. Оларды қайтадан Қазақстан жеріндегі тұрақтылық, нарықтық қайта құрулар, инвестицияның көптеп келуі, ақшаның айырбасталуы, менеджерлер, өнеркәсіптегі ұйымдастырушылардың жалақысының жоғарлығы қызықтыруда. Елдегі жүргізіліп жатқан қайта құру реформасының жетістікке әкелетініне сенеді. Оған себеп: біріншіден, өнеркәсіптердің жұмыс істеуіне қажетті шикізат көзі жеткілікті; екіншіден, ауыл шаруашылығы мен егіндік жерлер жеткілікті, ауыл шаруашылық өнімдерін жерге байланысты реформаны жүзеге асырған соң дүниежүзілік рынокқа шығара алатындай дәрежеге жеткізуге болады, үшіншіден, дамыған өндірістік қатнастар мен әр сала бойынша даярланған жұмысшы күші жеткілікті, төртіншіден, бүгінгі күні толық пайдаланбаған ғылыми ойлар, ғылыми жаңалықтар жеткілікті соны дұрыс пайдалану жолын таба білу қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. *Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.)*. – Алматы: Өркениет, 2005. – 160 б.;
2. Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографические процессы современного Казахстана*. Алматы, 1995. и др.
3. Тулекова М. *Жетісу халқы. (1897-1999 ж.ж.)*. Алматы, 2002;
4. Асылбеков М.Х., В.В. Козина. *Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета*. Алматы, 2001;
5. *Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета*. Алматы, 2010;
6. Еңсенев Қ.А. *Қазақстандағы көші-қон процестері және оның зерттелуі (1926-1959 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф.* – Алматы, 2007. – 29 б.;
7. Сулейменова Қ.Қ. *Алматы агломерациясы: этнодемографиялық және миграциялық даму ерекшеліктері мен динамикасы (1991-2007жж.)*. – Алматы, 2009;
8. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. *Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.)*. – Алматы: Өркениет, 2005. – 160 б.;
9. Құдайбергенова Ж.А. *Влияние миграционных процессов на изменения историко-демографической ситуации в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв.)*. – Алматы, 2010.
10. Ниязханқызы Г. *Қазақстан Республикасындағы көші-қон және оның әлеуметтік-демографиялық дамуға әсері (1991-2009 жылдар)*. Алматы, 2010;
11. Ерімбетова Қ.М. *Кеңес мемлекетінің 1960-1990 жылдардағы Қазақстандағы көші-қон саясаты (тарихи-демографиялық аспект): тарих ғыл. канд. ... автореф.* – Алматы, 2007. – 31 б.;
12. Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. *Социально- демографическое развитие населения Казахстана в годы суверенитета*. – Отан тарихы, 2010, № 3, с. 19-36.

УДК 19-07.89
РНТИ 03.01.06

Мухит-Ардагер Сыдыкназаров
к.ф.н., PhD доктор политологии главный научный сотрудник,
Институт современных исследований ЕНУ им.Л.Н. Гумилева,
г.Астана, Казахстан
mukhit.ardager@gmail.com

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА: ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В статье исследованы тенденции в сфере образовательной миграции молодежи Казахстана. Образование в современном обществе, помимо классических задач, выполняет еще одну важную функцию – быть институтом, обеспечивающим вертикальную социальную мобильность, а если рассматривать в аспектах миграции, то именно посредством сферы образования реализуется горизонтальная (пространственная) мобильность. Инициативы по бесплатному среднему профессиональному образованию в Казахстане позитивно повлияла на восприятие социальных лифтов.

Ключевые слова: миграция, молодежь Казахстана, образовательная миграция, некомпенсируемая специализация, демографическая безопасность.

Мухит-Ардагер Сыдыкназаров
ф.ғ.к., PhD саясаттану докторы, Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің
Заманауи зерттеулер институт бас ғылыми қызметкері
mukhit.ardager@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАСТАРДЫҢ БІЛІМ АЛУ МИГРАЦИЯСЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ, АХУАЛЫ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан жастарының білім алу көші-қоны саласындағы үрдістер зерттелген. Қазіргі заманғы қоғамдағы білім классикалық міндеттермен қатар, тағы бір маңызды функцияны орындайды - тік әлеуметтік қозғалысты қамтамасыз ететін мекеме болу және егер көші-қон аспектілерінде қарасақ, білім беру секторы арқылы көлденең (кеңістік) ұтқырлық жүзеге асырылады. Қазақстанда тегін орта кәсіптік білім беру бастамалары әлеуметтік элеваторларды қабылдауына оң әсерін тигізді.

Түйінді сөздер: көші-қон, қазақстан жастары, білім беру көші-қоны, өтемсіз миграция, демографиялық қауіпсіздік.

Mukhit-Ardager K. Sydyknazarov
Candidate of Phil. Sciences, Ph.D. in Political Sciences Institute of modern studies of
L.N. Gumilyov Eurasian National University in Astana
mukhit.ardager@gmail.com

EDUCATIONAL MIGRATION OF YOUNG PEOPLE: ECONOMIC REASONS, CONTEMPORARY STATION AND PERSPECTIVES

Abstract

The article examines the trend of educational migration of the Kazakhstani youth. The article examines trends in the field of educational migration of young people in Kazakhstan. Education in modern society, in addition to classical tasks, performs another important function - to be an institution providing vertical social mobility, and if viewed in the aspects of migration, horizontal (spatial) mobility is realized through the education sector. Initiatives on free secondary vocational education in Kazakhstan have positively influenced the perception of social elevators.

Keywords: migration, youth of Kazakhstan, educational migration, uncompensated specialization, demographic security.

Введение

Реализация горизонтальной образовательной миграции, и как следствие - мобильности, учитывая вовлеченность Казахстана в интеграционные процессы на евразийском пространстве, всегда сопровождается усилением конкуренции на рынках, которые в таких условиях будут проявляться и в сфере науки и высшего образования. Подготовленные абитуриенты, квалифицированные специалисты и молодые ученые устремляются туда, где созданы лучшие, более привлекательные условия для получения образовательных услуг, организации и проведения научных работ, обучения. Указанный эффект будет наглядно проявляться и в процессах экспорта образования, и параллельно способствовать процессам «утечки мозгов», и в целом – определять основные векторы развития образовательной миграции.

Образовательная миграция тесно связана также с процессами академической мобильности, представляющей собой временное перемещение студента для получения специфических знаний, академической подготовки с обязательным последующим возвращением к месту постоянного обучения, проживания. Такая мобильность становится образовательной или учебной миграцией.

Исследовательские методы и задачи, анализ

Миграция, и как ее неразрывная часть – образовательная миграция, никогда не изучается как изолированный от общества феномен, но как основная составная часть социальной жизни молодежи Казахстана.

Нужно отметить, что образовательная миграция, несмотря на имеющиеся статистические данные по количественно-качественным аспектам – одно из мало изученных направлений в казахстанской миграциологии. Более того, образовательная миграция все еще по инерции рассматривается в русле трудовой миграции.

Анализ образовательной миграции молодежи Казахстана, включающий перекрестные миграционные потоки (страна-конверсив и страна-реципиент, город-село) дает возможность получения более полной картины, более взвешенной аналитической информации, чем просто общие миграционные статистические данные и рейтинги.

В Министерстве образования и науки РК отмечают, что ведомство не отслеживает, сколько казахстанцев самостоятельно обучаются за рубежом, так как Конституция РК дает право гражданам выезжать за пределы страны и возвращаться беспрепятственно. Инструменты для мониторинга выехавших на обучение за рубеж применены только в отношении стипендиатов «Болашак»⁴. Согласно данным ЦМП «Болашак», за 24 года программой «Болашак» для национального рынка труда подготовлено свыше 9,5 тыс. специалистов, а в настоящее время постигают знания на уровне высшего и послевузовского образования за рубежом более тысячи человек. В 2017 году было присуждено около 600 стипендий.⁵

Казахстан ежегодно направляет казахстанских граждан на обучение за рубежом в рамках международных договоров. Так, в 2014 году рамках международных договоров профильным казахстанским министерством для обучения в вузах КНР был рекомендован 61 человек, Беларусь – 3, Таджикистана – 41, Венгрии – 40, Кыргызстана – 3 казахстанских граждан. Кроме того, рекомендованы и направлены личные дела для обучения в 2015-2016 учебном году в высших учебных заведениях таких стран как КНР – 59 человек, Беларусь – 6 человек, Украина – 3 человека, Таджикистан – 21 человек, Венгрия – 50 человек, Кыргызстан – 4 человека, Вьетнам – 2 человека, Египет – 3 человека.

В контексте заметного возрастания интереса молодых людей к зарубежному образованию, изучение потенциала образовательной миграции в Казахстане является особенно необходимым. Более того, тенденции невозвращения образовательных мигрантов, как обучающихся за свой счет, так и обучающихся за счет государственного бюджета РК, подняли **проблему некомпенсируемой миграции**.

То есть такой образовательной миграции, когда образовательные мигранты из Казахстана не возвращаются в родные образовательные организации для завершения образования или трудоустройства, и стремятся сделать свое горизонтальное географическое и академическое вертикальное перемещение (по ступеням высшего и послевузовского образования) необратимым и невозвратным. Некомпенсируемая образовательная миграция если она относится к внутренней, т.е. включающей перемещения внутри собственной страны – в целом позитивна, хотя в региональном разрезе она имеет определенные риски. В частности, межрегиональная казахстанская образовательная миграция имеет ярко выраженные черты

⁴ <http://edukation.kz/detyam/stati/item/1136-kazakhstantsy-v-zarubezhnykh-vuzakh>

⁵ <http://dixinews.kz/articles/zhizn/28266/>

некомпенсируемого характера, так как регионы страдают от активного оттока талантливых абитуриентов, стремящихся поступить в вузы гг.Астана, Алматы, и фактически становятся донорами перспективных молодых кадров для центра. Риски соответственно кроются в **обеспечении дальнейшей социальной и экономической стабильности регионов-доноров молодежи, возможностей его развития.** Диспропорции в экономическом развитии регионов, доходах населения, различная система и иерархия ценностей, значительные, на порядок, цены на региональных рынках жилья, даже такие субъективные ощущения как «счастливая-несчастливая» молодежь, недостаточность государственной политики по сглаживанию региональных различий экономического характера, вкуче с этногеографическими аспектами в ряде регионов – все это **основные факторы, способствующие сейчас и разворачивающиеся во времени и пространстве некомпенсируемой миграции.**

Внешняя некомпенсируемая образовательная миграция, подразумевающая территориальные перемещения для получения образования за пределами собственной страны – большей частью негативна. Некомпенсируемый характер образовательной миграции для Казахстана создается тем, что миграционная убыль населения страны или ее региона **не восполняется** притоком на эту территорию новых мигрантов, также имеющих образовательные намерения, к примеру, из государств региона Центральной Азии. Это тем более верно, если учитывать, что **Казахстан не имеет лидирующих позиций в качестве страны-экспортера образовательных услуг, экспортера высшего образования даже в регионе Центральной Азии.**

Исходя из этих данных можно сделать вывод: **количество и качество социальных институтов, занимающихся изучением данной проблематикой недостаточно. Неполнота, временами неверифицируемость данных** по образовательной миграции казахстанской молодежи не позволяет проводить качественные компаративные исследования, результирующие точными рекомендациями для государственных органов, занимающихся теми или иными иммиграционными аспектами. Образовательная миграция в ведущие зарубежные стран-экспортёры высшего образования регулировалась, направлялась государством посредством Международной программы «Болашак». Однако с ростом благосостояния населения Республики, могущего себе позволить обучение за рубежом за свой счет либо по линии других международных программ, либеральной экономики, доступности информации о системах высшего зарубежного образования эти процессы отчасти приобретают характер неконтролируемый.

В зависимости от материального статуса респондента, варьируется и мнение относительно восприятия учебной миграции. В данном случае наблюдается тенденция: чем выше уровень материального благосостояния опрошенных – тем более лояльны относительно восприятия учебной миграции. В данном случае наблюдается тенденция: чем выше уровень материального благосостояния опрошенных – тем более лояльны они к перемещениям в целях получения образования. К примеру, доля тех людей, чьи доходов хватает только на самые необходимые расходы, составляет 43,4%, доля тех, у которых «денег хватает на крупную бытовую технику, но купить машину они не могут», - 55%, и доля тех, кто не испытывает никаких материальных трудностей составляет 69,7%. Налицо подтверждение гипотезы о растущей лояльности к учебной миграции в зависимости от материального статуса (Таблица 15).

Таблица 15. Распределение ответов на вопрос: «Скажите, пожалуйста, как Вы относитесь к тому, что молодые казахстанцы уезжают учиться/получать образование из Казахстана в другие страны?» (в разрезе материального состояния), %

	Нам не хватает денег даже на питание	Денег хватает только на самые необходимые расходы, без которых нельзя обойтись (питание и т.д.)	Денег хватает на питание и необходимые расходы, одежду и мелкую бытовую технику расходы	Денег хватает на крупную бытовую технику, но купить машину не можем	Денег хватает на все, кроме покупки недвижимости (дачи или квартиры)	Материальных затруднений не испытываем. При необходимости могли бы приобрести дачу, квартиру	Затрудняюсь ответить
Положительно	45,5	43,4	44,4	55	60,5	69,7	58,3
Скорее положительно	18,2	18	21,7	21,5	18,8	12,6	10,4

Скорее отрицательно	4,5	6,6	4,3	3,5	1,9	4,2	4,2
Отрицательно	0	8,6	6,1	4,1	5,7	6,7	6,3
Нейтрально, мне все равно	31,8	22,1	22,8	15,3	12,6	6,7	16,7
Затрудняюсь ответить	0	1,2	0,8	0,6	0,4	0	4,2

они к перемещениям в целях получения образования.

«Скажите, пожалуйста, Вы когда-нибудь хотели уехать в другую страну, чтобы продолжить свое обучение/образование, например, поступить в университет или колледж?». По результатам ответов можно сказать, что почти 50% опрошенной молодежи не имеет намерения учиться за границей. Большинство предпочитает зарубежному образованию отечественные учебные заведения. Каждый третий молодой житель республики выразил позицию, что поехал бы получать зарубежное образование, но он не располагает необходимыми возможностями. Сюда могут относиться как проблемы материального характера, так и ресурсного (недостаточное знание иностранного языка, низкая информированность о возможностях получения образования на бесплатной основе, плохая степень адаптации к непривычным условиям проживания и т.д.). **При этом в процентном соотношении потенциал учебной (образовательной) миграции среди молодежи мы можем оценить в 9,2%.** Так, почти каждый десятый представитель казахстанской молодежи планирует уехать в другую страну, чтобы получить профессиональную квалификацию. Против отъезда своих детей за границу 7,7% родителей, что и является барьерным моментом для данной доли молодежи, желающей учиться за пределами страны. На момент опроса уже имели диплом зарубежного образовательного учреждения 0,6% респондентов. Затруднились ответить на этот вопрос 4,2% участников социологического исследования.

Миграционные намерения (установки) во многом определяются распространенностью миграционного опыта среди населения территории, личным миграционным опытом, удовлетворенностью условиями по данному месту жительства, наличием друзей и родственников в месте переселения, примером переехавших людей из ближайшего окружения, установками родителей на миграционные установки детей

Таким образом, респонденты, имеющие опыт переезда проще и легче соглашаются на миграцию, чем те, у кого подобной практики не было.

От гендерной принадлежности ответы на указанный вопрос разнились. Так, желающих получить зарубежное образование среди молодых женщин больше, чем среди молодых мужчин: 52,7% юношей отдают предпочтение отечественному вузам, когда как среди девушек этот процент составляет лишь 45,9%. Возможно, можно осторожно предположить, что этот факт отчасти подтверждает описанные исследователями тенденции международной образовательной миграции, когда «есть прямая зависимость между правами женщин и темпами роста миграции: из стран, где права женщин не нарушаются и они имеют равный с мужчинами вес в обществе, иммигрируют значительно меньше»⁶.

Планирующих уехать за границу в целях обучения среди представителей обоих полов одинаковое количество (9% мужчин и 9,5% женщин). Что касается согласия родителей (близких родственников) на отъезд их детей за границу, то здесь дочерей родители отпускают с меньшей частотой, нежели сыновей:

В дальнейшем, исследовательская группа решила определить вектор направленности учебной миграции среди казахстанской молодежи. Как уже отмечалось ранее, большинство опрошенных предпочитает казахстанское образование. Возможно, отчасти это связано и с лимитирующим фактором развития учебной миграции, то есть вместе с экономическими процессами существенно снизились возможности для содержания обучающегося молодого человека за рубежом.

Этот момент, соответственно, отразился и в данном вопросе. 44,2% ответивших выбирают образовательные учреждения Казахстана. Далее лидером в образовательных предпочтениях молодых граждан выступает образование в США – 15,8%. Почти такое же соотношение молодых людей выбирает для обучения европейские страны – 15,5%. И замыкает четверку лидеров учебные учреждения Российской Федерации (10,6%). Примечательным является возрастание интереса молодых жителей страны к обучению в Китае и Турции (4,8% и 4,2% соответственно) (Таблица 18).

⁶ Varshney D., Lata S. *Female migration, Education and Occupational Development: a Geospatial Analysis of Asian countries / Environment and Urbanization Asia 2014 5: 185. 33 p.*

Таблица 18. Распределение ответов на вопрос: «Где бы Вы хотели получить высшее образование? Если у Вас уже есть высшее образование, тогда где бы Вы хотели получить высшее образование, если бы Вам дали еще одну возможность?», %

	%
Образование в Европе	15,5
Образование в США	15,8
Образование в Китае	4,8
Образование в Турции	4,2
Образование в России	10,6
Казахстанское образование	44,2
Италия	0,1
Южная Корея	0,3
Япония	0,1
Нигде	0,1
Затрудняюсь ответить	3,8

Полученные ответы интересно посмотреть в региональном, этническом срезе и в разрезе материального благосостояния. Так, среди региональных единиц Казахстана европейское образование наиболее предпочтительно молодыми жителями Восточно-Казахстанской (26,4%), Жамбылской (25,4%) и Павлодарской (24,4%) областей. Российское образование хотят получить молодежь Костанайской (24%), Восточно-Казахстанской (21,5%), Акмолинской (19%) областей. Возможные направления образовательной миграции по последним трем областям наглядно показывают, что оно определено взаимосвязанными факторами, среди которых географическая близость, т.е. мигранты склонны выбирать страны и/или регионы по принципу территориальной и языковой доступности.

Стоит отметить, что представители молодого поколения столицы Казахстана в наименьшем соотношении выбирают отечественное образование (7,9%). Вместо этого, они предпочли бы получить образование в Соединенных Штатах Америки (52,5%).

В этническом разрезе отмечается следующая картина: «казахстанское образование» указали в своих ответах половина опрошенных представителей автохтонной нации страны. Остальная часть респондентов казахского этноса предпочла бы получить образование в США – 16,4% и в европейских государствах – 15,7%. Что касается представителей русской этнической группы, то в данном случае каждый третий молодой человек выбрал бы Российскую Федерацию для получения высшего образования. Вероятнее всего, тренд поехать учиться в РФ с дальнейшей установкой остаться там на постоянное место жительства (Таблица 19).

Таблица 19. Распределение ответов на вопрос: Где бы Вы хотели получить высшее образование? Если у Вас уже есть высшее образование, тогда где бы Вы хотели получить высшее образование, если бы Вам дали еще одну возможность? (в этническом разрезе), %

	Казах / казашка	Русский / русская	Другие
Образование в Европе	15,7	13,2	19,4
Образование в США	16,4	13,2	17,3
Образование в Китае	5	4,1	5,1
Образование в Турции	4,8	1,5	6,1
Образование в России	5,6	29,4	9,2
Казахстанское образование	49	30,6	37,2
Затрудняюсь ответить	2,6	7,3	5,1

В данном случае каждый пятый будущий или настоящий родитель выбирает для своих детей обучение в Европе. Почти половина опрошенных выбирает для своего чада казахстанское образование (47%). Доля выбравших американскую образовательную сеть составила 14%. Поехать учиться в Россию посоветовал бы каждый десятый респондент (Диаграмма 5).

Согласно результатам опроса, респонденты доверяют системе высшего образования Казахстана, предпочитая его в качестве целевого, либо базового, и Назарбаев Университет является лидером предпочтений среди ведущих университетов Казахстана.

Таблица 21. Распределение ответов на вопрос: «В какой ВУЗ Вы хотели бы поступить?», %

	%
Гарвардский университет (США)	11,2
Йельский университет (США)	3,1
Массачусетский технологический университет (США)	3,1
Оксфордский университет (Великобритания)	9
Кембриджский университет (Великобритания)	9,3
Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова (Россия)	5,5
Санкт-Петербургский государственный университет (Россия)	3,8
Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева (Казахстан)	7,8
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан)	9,9
Медицинский университет Астана (Казахстан)	5,6
Назарбаев Университет (Казахстан)	16,5
Я уже имею высшее/послевузовское образование	8,4
Затрудняюсь ответить	20

В качестве заключительного вопроса касательно

Согласно результатам исследования, наиболее распространенными профессиями среди молодежи являются такие специальности как юриспруденция (6,3%), экономика (6,2%), медицина (6,2%), финансы (5,5%), транспорт (5%), филология (4,8%) информационные технологии (4,3%), педагогика (3,9%), учет и аудит (3,2%) и другие.

Среди желаемых профессий значатся практически те же специальности: юриспруденция (13%), медицина (10,5%), экономика (7,7%), дизайн (6,5%), финансы (5,9%), транспорт (5,3%), информационные технологии (4,4%) и другие.

Молодежь достаточно серьезно подходит к выбору будущей специальности. Так как в рейтинге основных причин главенствуют объективные, актуальные факторы такие как получение знаний, шанс трудоустройства, профессиональный рост и высокие доходы в перспективе. Исследование не подтверждает мнение некоторых экспертов, что сегодня большинство молодежи выбирают те специальности, которые престижны и которым можно обучиться бесплатно. Анализ линейных распределений по принципу материального статуса показал следующую тенденцию: чем ниже уровень материального благосостояния респондента, тем реже он интересуется разнообразием образовательных возможностей для обучения.

Что является источником информации о различных образовательных программах, проектах, стипендиях, грантах и т.д. для молодежи Казахстана? Среди ресурсов были отмечены: телевидение, печатные СМИ, радио, социальные сети, а также такие социальные агенты, как родственники, друзья и знакомые.

59,5% опрошенных выбрали социальные сети (ВКонтакте, Facebook, Instagram, Mail.ru и др.) основным источником получения информации. На втором месте расположилось телевидение – 37%. Каждый четвертый опрошенный узнает об образовательных возможностях из бесед со знакомыми и родственниками (25,4%). 12,6% молодых людей указали, что не интересуются образовательными программами, грантами, поэтому не ищут информацию об этом. Наименее востребованным источником информации из традиционных СМИ является радио (2,4%).

Выводы и заключения.

Молодежь – это интеллектуальный потенциал молодого государства, чья энергия, новые, креативные идеи нужны в момент проводимых в обществе реформ.

Процессы глобализации, регионализации, в которую Казахстан как часть международного сообщества активно вовлечен, обнажает как имеющиеся и латентные, так и потенциальные кадровые и ресурсные проблемы, что должно озадачивать государственные органы республиканского и регионального уровней

к поиску наиболее выгодных путей для подготовки, возвращения домой и удержания высококвалифицированных специалистов и студентов в целях обеспечения потребностей дальнейшего развития.

Учитывая высокую готовность к миграции людей с более высоким уровнем квалификации, наличием ученой степени, можно утверждать, что миграции влияет на изменение социальной стратификации общества страны отбытия, в частности процессы миграции элиты общества, включая высококвалифицированных специалистов. Акцент именно на этих стратах общества основан на том, что именно перемещение элит генерирует и воспроизводит социальные слои, так как решение о миграции принимают наиболее решительные, продвинутые и активные. При этом попутно выявлены побудительные и социальные причины миграции при помощи личностно-социального подхода.

Изучение как действующей, так и потенциальной трудовой и образовательной миграции молодежи Казахстана еще подтверждают общемировые тенденции, а также многочисленные международные исследования, а именно: мигранты в массе своей относительно молодые люди, их средний возраст как правило, на 10-15 лет ниже, чем средний возраст жителей принимающей страны.

Молодежь имеет явные миграционные намерения, ощутившая часть опрошенных ориентирована на миграцию в ближайшее время. Если эти намерения будут реализованы, республике угрожает увеличение темпов оттока молодого трудоспособного населения. Данное явление может повлечь за собой ряд негативных последствий, в числе которых нехватка рабочей силы на рынке труда, снижение уровня рождаемости, старение населения.

Таким образом, коренных отличий в причинах внутренней или внешней миграции молодежи не наблюдается. В обоих случаях основными предпосылками миграции являются экономические проблемы: опрошенная молодежь ищет более выгодные условия для проживания и работы.

Несмотря на то, что молодежь республики в целом демонстрирует высокий уровень миграционных настроений, полученные данные свидетельствуют о том, что на миграцию в ближайшее время ориентирована небольшая доля опрошенных.

В будущем на основе такого рода работ необходимо моделирование миграции, тем более, что регионами Казахстана существует уже сейчас, а в будущем будет только нарастать, борьба за трудовые ресурсы, а миграция способствует уже сейчас их перераспределению. внутренние мигранты, приехавшие из других районов, или внешние, которые прибыли из других стран. Чтобы знать не только направление миграционных потоков, но и факторы, побуждающие людей менять свое место жительства, целесообразно строить модели миграции, а также прогнозировать будущую качественно-количественную динамику.

Количество и качество социальных институтов, занимающихся изучением данной проблематикой - недостаточно. Неполнота, временами неверифицируемость данных по образовательной миграции казахстанской молодежи не позволяет проводить качественные компаративные исследования, результирующие точными рекомендациями для государственных органов, занимающихся теми или иными иммиграционными аспектами.

Проблема исходящей трудовой миграции является одной из наиболее актуальных. Большую часть исходящего миграционного потока составляет молодежь, что представляется вполне закономерным процессом. Его предпосылки следует искать как в объективном недостатке рабочих мест для специалистов без достаточного опыта работы, так и в социально-психологических характеристиках молодежи: ее мобильности, склонности к переменам и поиску нового.

При принятии решения о миграции у молодежи основополагающую роль играют как факторы притяжения, так и факторы «выталкивания» (отрицательные ожидания в стране отбытия – экономический кризис, ожидания по росту безработицы, небезопасная среда и др.).

Города Астана, Алматы по-прежнему целевые пункты внутренней молодежной миграции. Внутренняя миграция носит по-прежнему устойчивый центростремительный характер: молодежь предпочитает для миграции прежде всего эти два мегаполиса, а переезд переезд в эти города воспринимается молодежью как факт восходящей вертикальной мобильности.

Стратегии модернизации соседних с Казахстаном государств, как ни парадоксально, может стать и становится экономическим вызовом, поскольку будет стимулировать внешнюю, часто некомпенсируемую миграцию, а в случае экономического роста и начавшегося процесса модернизации производства в самом Казахстане дефицит квалифицированной рабочей силы особенно возрастет.

Список использованной литературы

- 1 Kaliev, T., Kaidarova, A., Ashimkhanova, D., Sydyknazarov, M. and other (2017) National Report "Youth of Kazakhstan - 2017". Astana: SIC Youth.
- 2 Kazakhstan Government (2016). The Concept of the State Youth Policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 "Kazakhstan 2020: a way to the future (the second stage 2016-2020)" from // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000191>
- 3 Kazakhstan Government (2016). Action plan for the implementation of the Concept of the state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 "Kazakhstan 2020: a way to the future (second stage 2016-2020).
- 4 Kaldybaeva, O., Kaliev, T., Nikolayeva O. (2017) Methodical recommendations "Influence of religion on the formation of the system of values of the Kazakh youth". Astana: SIC "Youth".
- 5 UNDP (2016). Overview. Human Development. Report (2016). Human Development for Everyone. By the United Nations Development Programme. From: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_EN_Overview_Web.pdf

УДК 789
ГРНТИ 03.01.06

Мухит-Ардагер Сыдыкназаров¹
¹к.ф.н., PhD доктор политологии главный научный сотрудник,
Институт современных исследований
ЕНУ им.Л.Н. Гумилева,
г.Астана, Казахстан
mukhit.ardager@gmail.com

**ПРЕВЕНТИВНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И МЕЖДУНАРОДНАЯ МЕДИАЦИЯ КАК
ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ РЯДА ГОСУДАРСТВ:
ОТ ШВЕЦИИ ДО КАЗАХСТАНА**

Аннотация

В статье проанализирован опыт ряда стран в области **превентивной дипломатии и международной медиации как внешнеполитической специализации**. Парламенты, будучи важными участниками в реализации мер по предотвращению конфликтов, миростроительству и постконфликтному восстановлению, обладают потенциалом для того, чтобы играть еще более значимую роль в этой сфере. С учетом своих законодательных, представительных и контрольных функций, парламенты наделены большими возможностями в части инициирования и продвижения посреднических усилий, развития диалога и достижения консенсуса по широкому кругу вопросов. Эти ключевые функции естественным образом позволяют им вносить важный вклад в области превентивной дипломатии.

Ключевые слова: превентивная дипломатия, страновая специализация, безопасность, ООН, конфликт.

Мұхит-Ардагер Сыдықназаров¹

*¹ф.ғ.к., PhD саясаттану докторы Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің
Заманауи зерттеулер институт бас ғылыми қызметкері
mukhit.ardager@gmail.com*

ШВЕЦИЯДАН ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕЙІН: ПРЕВЕНТИВТІ ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МЕДИАЦИЯ БІРҚАТАР МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ СЫРТҚЫ САЯСИ МАМАНДАНУЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада алдын ала, превентивті дипломатия және халықаралық медиация саласындағы сыртқы саясат мамандығы ретінде болып қалыптасқан бірнеше елдің тәжірибесі талданады. Жанжалдарды болдырмау, бейбітшілікті қалыптастыру және жанжалдан кейінгі қайта құру жөніндегі шараларды жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратын парламенттер осы саладағы әлдеқайда маңызды рөл атқаруы мүмкін. Олардың заңнамалық, өкілдік және бақылау функцияларын ескере отырып, парламенттерге медиация бойынша күш-жігерді ынталандыру, диалог құру және кең ауқымды мәселелер бойынша консенсусқа қол жеткізу үшін үлкен мүмкіндіктер беріліп отыр. Мақалада аталған мәселе бойынша нақты ұсыныстар келтірілген.

Түйінді сөздер: превентивті дипломатия, қауіпсіздік, сыртқы саясаттағы мемлекеттің басты бағыты, БҰҰ, жанжал

Mukhit-Ardager K. Sydyknazarov¹

*¹Candidate of Phil. Sciences, Ph.D. in Political Sciences Institute of modern studies of
L.N. Gumilyov Eurasian National University in Astana
mukhit.ardager@gmail.com*

PREVENTIVE DIPLOMACY AND INTERNATIONAL MEDIATION AS FOREIGN-POLICY SPECIALIZATION OF THE SEVERAL STATES: FROM SWEDEN TO KAZAKHSTAN

Annotation

In this article, experience of a series of countries in the area of preventive diplomacy and international mediation as foreign-policy specialisation is analysed. The parliaments, being important participants in the realisation of measures on prevention of conflicts, миростроительству and postconflict restoration, possess potential to play an even more significant role in this field. Taking into consideration of their legislative, representative and control functions, the parliaments are allocated by big opportunities regarding initiation and advancing of intermediate efforts, development of dialogue and achievement of the consensus on broad audience of questions. These key functions allow them to introduce an important contribution in the area of preventive diplomacy.

Keywords: preventive diplomacy, country specialization, security, UN, conflict.

Введение

В обсуждение проблемы парламентского измерения продуктивности вовлечены не только непосредственно сами парламентарии, но и экспертное, академическое научно-исследовательское, и аналитическое сообщество. Уникальным в том плане, что удалось в одно время и в одном месте собрать представителей всей Центральной Азии, которые, все еще по замечанию ведущих политиков «хоть и спят под одним одеялом, но видят разные сны». Мы слышим голоса, различные интересные точки зрения, страновые опыты пяти государств. **Учитывая, что принцип «открытых вращающихся дверей»** между парламентскими, правительственными кабинетами и кабинетами ученых в регионе находится все еще в стадии своего формирования, то по нашему мнению, формат развития превентивной дипломатии будет продуктивным и далее. По крайней мере, он синергичен, свеж и интересен для восприятия.

Исследовательские проблемы, методология решения

Ассиметричные и пограничные конфликты, гибридные войны, опосредованные войны, рост терроризма и экстремизма, возвращение в политический обиход и реальную политику понятия

«плавающие границы», водно-энергетические проблемы, рост политических и иных антагонизмов – это и многое другое актуализируют необходимость разработки и создания новых трендов и структур в области нивелирования угроз, рисков и вызовов, обеспечения и реализации политики безопасности в различных регионах мира, в том числе в регионе Центральной Азии. **Стандартно в объеме критики по отношению к превентивной дипломатии ставятся непоследовательность, ситуативность, неэффективность, немобильность, постфактум реагирование.**

Появление таких трендов возможно. Как было возможно в свое время появление и внедрение в практический политико-дипломатический обиход концепции «превентивной дипломатии», предложенной нобелевским лауреатом шведом **Дагом Хаммаршельдом**.

Можно сказать, что скандинавские страны избрали эффективную дипломатическую, миротворческую деятельность в качестве своей региональной внешнеполитической специализации. Роль парламентов в превентивной дипломатии можно ярко проиллюстрировать деятельностью шведских дипломатов, и в частности первого шведа - Генерального секретаря Организации Объединенных Наций Даг Хаммаршельд⁷.

На протяжении большей части последних 180 лет политика Швеции была основана на «нейтральности» в международных делах. Начиная с короля Карла XIV Йохана в начале XIX века, Швеция смогла избежать военного участия в международных конфликтах. Поэтому не случайно, что страна не познала ужасов войны вот уже с 1814 года.

И это при том, что параллельно Швеция, с середины 90-го века, расширяла свое сотрудничество с НАТО. А на сегодняшний момент стала страной, играющей важную роль в качестве партнера по безопасности и членом Альянса.

Сразу после Второй мировой войны, официальная политика Швеции была нейтральной. Тем не менее, с момента создания Организации Объединенных Наций, было ясно, что Швеция движется в направлении развития демократии и защиты прав человека. Для достижения этих целей активно использовались квалифицированные дипломаты и методы превентивной дипломатии, которые были весьма эффективны в формировании международной политики.

В настоящее время, несмотря на свой нейтральный статус, Швеция все чаще использует свои Вооруженные силы, разумеется в консультации с НАТО, **как необходимую поддержку своих дипломатических усилий, предпринимаемых шведскими дипломатами.** Вообще, можно сказать, **что превентивная дипломатия – это страновая профилизация, специализация Швеции.** Наиболее ярким выразителем этой страновой ориентированности на превентивную дипломатию стал дальновидный шведский дипломат Даг Хаммаршельд, ставший впоследствии Генеральным секретарем ООН. Даг Хаммаршельд стал отцом стратегии, выступающей за присутствие международных сил по поддержанию мира в целях стабилизации международных политических кризисов, которые в настоящее время составляют ядро миссий НАТО после окончания холодной войны.

Другие шведы, в том числе бывший премьер-министр Улоф Пальме, Рольф Экеус (дважды председатель специальной комиссии ООН по разоружению Ирака, в 1991 и 2000 годах, верховный комиссар ОБСЕ по делам национальных меньшинств), Ханс Бликс (министр иностранных дел Швеции (1978—1979), генеральный директор МАГАТЭ (1981—1997), глава ЮНМОВИК (2000—2003) и Ян Элиассон (шведский социал-демократический политик, дипломат, Председатель Генеральной Ассамблеи ООН (2005—2006), министр иностранных дел Швеции (2006). В настоящее время является специальным посланником Генерального секретаря ООН в Дарфуре, Судан) также сыграли значительную роль в миссиях ООН по вопросам мира и безопасности. Эти миссии обеспечивают перемены к лучшему в таких странах как Ирак, Мозамбик, Намибия, Сомали и Судан.

Использование квалифицированных дипломатов в вопросах международного посредничества действительно почти специальность Скандинавии. Например, норвежские дипломаты, как и их

---

⁷ *Даг Яльмар Агне Карл Хаммаршёльд, также (швед. Dag Hjalmar Agne Carl Hammar skjöld) - шведский государственный деятель, занимавший различные должности в министерстве финансов и Банке Швеции, а позже — в министерстве иностранных дел; с 1953 года до конца жизни — Генеральный секретарь Организации Объединённых Наций. Организатор первой миротворческой операции ООН (в Египте в 1956 году).*

Известен также как поэт, журналист и эссеист. Член Шведской Академии (с 1954 года). Лауреат Нобелевской премии мира 1961 года (премия была присуждена посмертно).

Погиб в авиационной катастрофе в Северной Родезии во время миротворческой операции ООН в Конго. Точные причины и обстоятельства катастрофы до сих пор неизвестны.

шведские коллеги, также играют ведущую роль в международной дипломатии, как и в случае израильско-палестинских "Соглашений Осло". Норвегия, как член НАТО четко сочетает в себе эту дипломатию с военными союзами. Но теперь Швеция все чаще начинают использовать свои вооруженные силы - часто в консультации с НАТО - для поддержки их дипломатии. К скандинавским дипломатам и ученым, занимающимися этой проблематикой позже мы еще вернемся.

Здесь наверно не будет натяжкой сказать, что эффективная превентивная дипломатия, внешнеполитическая медиация – стала своего рода внешнеполитической специализацией и Казахстана. Молодое государство и ее лидер Нурсултан Назарбаев результативно используют как ранее практиковавшиеся эффективные инструменты превентивной дипломатии, так и разрабатывают собственные подходы. Это политика ядерного разоружения реализуемая и активно продвигаемая Казахстаном, участие в урегулировании Нагорно-Карабахского вопроса, инициативы по израильско-палестинскому вопросу, иранской проблемы, турецко-российского обострения, решении мирного поствоенного обустройства Афганистана, посредничество по украинской проблематике.

Если обратиться к генезису рассматриваемого вопроса, то превентивная дипломатия с начала 90-х годов XX является одним из эффективных способов обеспечения безопасности на международной арене и является реакцией на изменения в послевоенных политических и военных межгосударственных отношений. Сегодня превентивная дипломатия является наиболее часто используемым инструментом в контексте деятельности, осуществляемой в рамках системы безопасности ООН, ЕС и другими международными организациями, в целях предотвращения вооруженных конфликтов между странами во всех географических регионах.

Парламентский опыт взаимодействия в Европейском Союзе по линии превентивной дипломатии. Если попытаться проанализировать роль национальных парламентов в области превентивной дипломатии, разрешении конфликтов, инструментов влияния и решения возникающих вопросов государств-членов Европейского Союза в свете Лиссабонского договора, 1 декабря 2009 года официально вступившего в силу во всех странах Европейского Союза, то параллельно мы попытаемся экстраполировать их на регион Центральной Азии.

Представим проблему новых полномочий национальных парламентов в процессе контроля за соблюдением принципа субсидиарности (дополнительности) в законодательном процессе. Попытаемся также оценить эффективность новой процедуры "раннего предупреждения" и регуляторного рассмотрения Договора в целях укрепления важности национальных парламентов в функционировании европейских структур. После вступления в силу Лиссабонского договора, национальные парламенты получили возможность оказывать реальное существенное влияние на законодательный процесс Европейского Союза (далее – ЕС, Европейский Союз). **Следствием усиления позиций национальных парламентов потенциально может стать реальное, значительное усиление демократической легитимности Союза, а также выстраивание отношений Европейского Союза с государствами-членами при осуществлении законодательных полномочий. Это тем боле актуально, так как Казахстан является государством-членом Евразийского Экономического Союза (далее - ЕАЭС).**

Очередной попыткой укрепить позиций национальных парламентов стало принятие на совещании в Лаагене в Декларации о будущем ЕС8, приложенного к Трактату с Ниццы в 2001 году. В содержании декларации продефинирована демократическая легитимность деятельности национальных парламентов. И, наконец, роль национальных парламентов определена Четвертой Рабочей группой Конвенции о будущем Европы (органа, созданного в результате Лаакенской декларации). Ее заключительный документ был отправной точкой для дальнейшего обсуждения и обеспечивает основу правовых решений, предусмотренных в Договора, устанавливающего Конституцию для Европы.

В ходе деятельности рабочих групп Конвента отдельные государства-члены Европейского Союза выдвигали многочисленные и различные предложения решений, касающихся будущей роли национальных парламентов в процессе принятия решений в ЕС. Среди них была нереализованная идея создания нового учреждения, представляющего национальные парламенты в форме нижней палаты Европейского Парламента, состоящей из депутатов национальных парламентов. Самое важное предложение, которое было принято в Лиссабонском договоре, в том, чтобы национальные парламенты могли непосредственно участвовать в законодательном процессе на начальном этапе (в **рамках так называемого механизма "раннего предупреждения"**) путем **выдачи обоснованных заключений к законопроектам.** Также был принят механизм возврата национальными парламентами в Суд

Европейских Сообществ для предварительного решения в случае обоснованных сомнений о несоответствии правового акта принципу субсидиарности (дополнительности).

В настоящее время, роль национальных парламентов относится к ряду положений Лиссабонского договора и двух сопровождающих протоколы: Протокол № 1 о роли национальных парламентов в Европейском Союзе и Протокола № 2 о применении принципов субсидиарности и пропорциональности.

Членство европейских стран в структурах ЕС повлекло за собой эффект ослабления позиций национальных парламентов. Традиционно принадлежавшая исключительно национальным законодательным органам компетенция выработки права были частично делегированы в пользу ЕС. Однако следует признать, что национальные парламенты продолжают выполнять важные задачи, возникающие как минимум на основе обязанности транспонирования норм права ЕС к внутреннему законодательству государств-членов, но их полномочия в отношении законотворческих компетенций и реализации законодательной власти на общеевропейском уровне до сих пор ограничены.

В доктрине все чаще стал находить отражение взгляд, что необходимо усилить активность национальных парламентов на уровне ЕС. Расширение пределов участия национальных представительных органов в строительстве Европейского Союза является возможностью обеспечения демократической легитимности процесса европейской интеграции и нейтрализовать сомнения и критических замечаний по поводу дефицита демократии. **Вершиной таких сомнений, нашедших свое институциональное оформление, стал Брексит – процедура выхода Великобритании из состава ЕС.**

1 декабря 2009 Лиссабонский договор официально вступил в силу во всех государствах-членах Европейского Союза. Так закончился период неопределенности в отношении принципов функционирования Европейского Союза, вызванный первым отказом Франции и Нидерландов от Договора, устанавливающего Конституцию для Европы, а позже трудностей в принятии и ратификации Лиссабонского договора.

Усиление позиций национальных парламентов в области права, впервые предложенные в Конституционном договоре, а позднее включенных в Лиссабонский договор, следует рассматривать в качестве одной из наиболее значимых политических реформ Европейского Союза.

Национальные парламентарии приобрели шанс стать субъектами в европейской политике, получив возможность реагировать на европейские инициативы. С началом действия положений Лиссабонского договора, национальные парламенты будут восстанавливать свои позиции, утраченные в результате европейской интеграции и будет иметь реальное влияние на решения, принимаемые в Брюсселе и Страсбурге. В соответствии с укрепляемыми институтами гражданской демократии предполагалось отныне, что голос каждого гражданина Европейского Союза через национальных парламентариев, будет иметь больше шансов быть услышанным на общеевропейском форуме.

Политико-исторические предпосылки. Впервые о необходимости усиления роли национальных парламентов в европейской структуре было упомянуто в Декларации о роли национальных парламентов в Европейском союзе, прилагаемого к Маастрихтскому Договору. На самом деле, законность позиций национальных парламентов вошло в силу вместе с протоколом, прилагаемым к Амстердамскому договору⁹ о роли национальных парламентов в Европейском Союзе.

Крупнейшей организацией для профилактики и предотвращения конфликтов и международных споров должна была стать Организации Объединенных Наций согласно мысли основателей этой организации; основной причиной их создания можно считать не приносящие желаемого эффекта попытки решения вопросов войны и мира. Эта проблема, легшая в основу наименования международной системы невозможна для полного своего решения, однако видение Хартии ООН в этой ситуации обязывает и "обречена" на создание «ожиданий», которые государства не позволят реализоваться, часто просто обвиняя в неспособности их выполнения. В рамках этой организации также проводятся исследования по теоретической стороне превентивной дипломатии. Они опубликованы в виде докладов и других документов, к числу которых, после документов Дага Хаммершельда, можно отнести доклад Генерального секретаря ООН **Бутроса Бутроса Гали «Программа мира»** и монографию министра иностранных дел Австралии **Гарета Эванса**¹⁰, озаглавленный «Сотрудничество во имя мира».

⁹

¹⁰ *Гарет Эванс - бывший министр иностранных дел Австралии 1988-1996, сопредседатель Международной комиссии по ядерному нераспространению и разоружению 2009, соавтор Nuclear Weapons: The State of Play 2015, и создал Сеть руководства стран Азиатско-Тихоокеанского региона по нераспространению ядерного оружия и Разоружению (APLN).*

Согласно точки зрения Бутроса Гали важным и **существенным компонентом превентивных мер являются меры по укреплению доверия**. Взаимное доверие и компромиссы необходимы, чтобы уменьшить вероятность будущего конфликта. Другим важным фактором является наличие современных знаний, актуально и достоверной информации о состоянии ситуации и отношений между субъектами. Последним важным фактором является построение эффективной системы предупреждения, в которой будет особое внимание уделено риску ядерной катастрофы, экологической опасности, вероятности стихийных бедствий, массовых миграций, угроз голода и стихийных бедствий.

Бутрос Гали превентивную дипломатию определял как деятельность по противодействию превращения существующих конфликтов в вооруженные конфликты, ограничивая масштабы этих конфликтов в случае их возникновения. В целом программа формирования безопасности, по его словам, должна состоять из четырех действий, первый из которых упоминается рассматриваемый нами тип дипломатии - превентивный, следующие: миротворчество, поддержание мира, построение мира (миростроительство). Однако, среди этих упомянутых требований, включенных в "Повестке для мира" мало реализованных. Ограничениями и препятствиями стали положения Совета Безопасности и финансовые вопросы, которые вынудили секретаря провести новеллизацию, внося поправки к "Программе" в 1995 году.

В монографии министра иностранных дел Австралии - Эванса **продолжается линия реформ ООН в области обеспечения мира, инициированная Бутросом Гали.** Концепция, которую настойчиво продвигал Эванс, основана на стратегии расширения известных операций по поддержанию мира. Все возможные мирные средства, по его словам, делятся на **4 группы**: строительство мира (миростроительство), сохранение мира, восстановление мира, принуждение к миру. Каждая категория содержит свои собственные методы, и они немного изменены по отношению к целям изложенным Бутросом Гали.

Первая стратегия - миростроительство включает в себя комплекс мер по предотвращению возникновения споров, конфликтов или серьезных кризисов безопасности. Деятельность разделена на две группы: международные регулирования, глобальные, региональные и двусторонние, основанные на нормах международного права, а также действия внутри страны, который состоит также из экономического развития, институционального строительства и основ устойчивого государства.

Установление мира в представлении Эванса имеет два уровня: долгосрочный (предконфликтный, доконфронтационный) и краткосрочный - временный. Второе измерение – строительство мира после конфликта, сочетает в себе общую помощь и поддержку осуществлению конкретных практических программ. Так выделяется первое важное различие между программами Гали и Эванса. Гали в своем труде "Повестка дня" делает упор на укреплении мира, тогда когда конфликт уже присутствует, а Эванс концентрируется на вопросе предотвращения его возникновения.

Заслуживают внимания конкретные стратегии Эванса для мира. Автор подразделяет много форм и делит их на следующие категории: превентивной дипломатии в отношении целого ряда методов, описанных в статье 33 Устава ООН, развертывание превентивных военных и полицейских сил, а также гражданских лиц с целью предотвращения рождения вооруженного конфликта, стратегия для восстановления мира и постконфликтного урегулирования вводится для разрешения конфликта, когда он превратился в вооруженный - и приводит в действие средства статьи 33 Устава ООН, а также стратегию принуждения к миру, когда ответ на любой кризис рождается шансы согласия правительств обеих сторон. Последняя содержит две подкатегории: военные, которые состоят из мер, направленных на силу или угрозы силой или ее применения и невоенные - санкции, с возможностью использования ограничительных мер, экономических, политических и социальных.

Сегодня превентивная дипломатия является наиболее широко используемым инструментом в политике Европейского Союза. Первоначально все попытки построить западноевропейскую систему обороны не выходила за рамки строгой структуры НАТО. Статья IV Брюссельского договора предусматривает, что в ходе проекта реализации стороны и созданные органы "будет работать в тесном сотрудничестве с Организацией Североатлантического договора», и чтобы не повторять компетенции органов НАТО, Совет и Агентство ЗЕС "будет относиться к соответствующим военным органам НАТО для любой информации и мнений в военном деле ".

Оговорки стали естественным тормозом в профилактических мероприятиях ЗЕС - изменения в этом вопросе произошли только в 80-е годы, когда чрезвычайная сессия Совета ЗЕС, который состоялся в октябре 1984 г. в Риме впервые рассматривала возможность взаимного сотрудничества в области системы

безопасности здания вне структур НАТО. Торжественная сессия завершилась принятием двух важных документов: Римской декларации и Программы институциональной реформы ЗЕС.

Правовые основы превентивной деятельности Европейского союза устанавливаются сегодня в трех документах: Маастрихтский договор, в котором содержится глава о «Общей внешней политике и политике безопасности», Амстердамский договор, Ницский договор. Эта проблема освещается также и в нормативных документах вне указанных договоров, то есть в текущих постановлениях Президиума (президентуры Европейского Союза), декларациях, резолюциях соответствующих органов. - т.е. в так называемом «мягком праве» Союза по вопросам обороны сообщества.

Путь к укреплению безопасности ЕС (помимо использования ресурсов НАТО) в первую очередь лежит через образование общей военной системы отражения существующих региональных угроз и лишь во вторую очередь – через создание механизма формирования общей внешней политики. Договориться о формировании и финансировании совместных военных или полицейских подразделений намного легче, чем определить единые внешнеполитические приоритеты. Очевидно, что использование вооружённых сил ЕС возможно лишь при достижении консенсуса стран-участниц Союза при принятии решения, однако общая внешняя политика намного шире любых решений начать военную или миротворческую операцию. Если в традиционной истории война всегда была продолжением политики другими средствами, то использование вооружённых сил ЕС в обозримом будущем будет ограничено отсутствием единой внешней политики. Отсюда достаточно ограниченный спектр возможных вариантов использования военного потенциала ЕС.

Одним из последствий Иракского кризиса для единой европейской политики был известный раскол между членами ЕС по проблеме участия в войне. Фактически Европа оказалась разделённой на участников коалиции во главе с США и тех, кто выступил против стратегии превентивных ударов. Для Европы неприятие этой стратегии основывалось и на понимании того, что пример американской политики может стать международной нормой и привести к конфликтам в любом регионе мира, включая саму Европу. Кроме того, Ирак продемонстрировал Европе как способность США принимать решения, которые не всегда согласуются с интересами партнёров и их принципами, так и возможную необходимость для неё в будущем действовать самостоятельно, исходя из собственных интересов. В таких условиях говорить о ЕПБО оказалось весьма затруднительно. Преодолеть этот кризис Европа смогла лишь в июне 2003 года, когда на саммите ЕС в Салониках был единогласно утверждён для обсуждения предварительный проект Европейской стратегии безопасности, а брюссельский Европейский Совет в декабре того же года принял документ “Безопасная Европа в лучшем мире. Европейская стратегия безопасности”. Стратегия базируется на трёх основах:

–*Глобальная ответственность* – возможность противостоять глобальному терроризму, распространению оружия массового уничтожения и организованной преступности, исходя из того, что сегодня периметр обороны находится за пределами границ ЕС.

–*Эффективная многосторонность* – необходимость обеспечения безопасности в прилегающих регионах, включая Балканы, расширение экономического и политического сотрудничества с соседями на юге и востоке, укрепление вовлечённости в разрешение арабо-израильского конфликта, что рассматривается в качестве стратегического приоритета.

–*Превентивная дипломатия* – строительство международного порядка, основанного на эффективности многосторонней политики, международном праве, укреплении устава ООН”¹¹.

В преамбуле решительных действий со стороны ЕС для создания международного мира, развития, демократии и сотрудничества между странами. Они указали на проблему существующих конфликтов в современном мире и необходимость их предотвращения. Они выдвинули пример Балкан. Во второй части документа, “Стратегические цели” представлены три стратегические цели ЕС:

1. противодействие угрозам. Особое внимание было обращено на динамичный характер разворачивания конфликта в эпоху глобализации.

2. Строительство безопасности в соседстве, с указанием на предотвращение создания новых разделительных линий между странами, что приводит к расширению Европейского Сообщества.

3. международный порядок, основанный на эффективной мультивекторной системы, носящий многосторонний характер.

¹¹ Javier Solana, “A secure Europe in a better world. European Security Strategy”, document adopted at the European Council, Brussels, 12 December 2003.

Разъяснение специфики ЕС в качестве медиатора в теории "треугольника европейской безопасности" Оле Вейвера (Ole Waever), который был представлен в 1994 году. Вершину треугольника представляют три неотделимые друг от друга системы, созданные посредством НАТО, ЕС и СБСЕ/ОБСЕ. Каждый из них соответствует отдельной сфере деятельности, поэтому, имеют чрезвычайную возможность дополнить и/или создать систему безопасности. ЕС несет ответственность за политические и экономические отношения, ОБСЕ за соблюдение норм международного права, а НАТО является военным гарантом.

Позже этот скандинавский, а если быть точнее - датский ученый Оле Вейвер ввел в международный политический и политологический обиход понятие секьюритизация (англ. securitization от англ. security — безопасность) — концепцию, созданную в рамках Копенгагенской школы, в рамках которой вопросы в сфере международной безопасности рассматриваются через призму политического конструктивизма и классического реализма. В отличие от школы политического реализма данная теоретическая концепция изучает вопросы безопасности с точки зрения процесса, в котором актор (государство) возводит какую-либо проблему в ранг вопроса безопасности.

В соответствии с положениями Договора о Европейском Союзе, все члены должны принимать меры по предотвращению конфликтов и создать эффективные механизмы антикризисного управления. Она подчеркнула необходимость создания новых тенденций и структур в области политики безопасности и защиты ЕС.

Причины и сферы потенциальных конфликтов. Стратегии их решения – инструменты реализации превентивной дипломатии. После окончания холодной войны, с распадом СССР и распада биполярного мирового порядка, значительно снизился уровень военной угрозы для региональной или глобальной ядерной войны.

Хочу процитировать здесь слова выше упомянутого мной бывшего генсека ООН Бутроса Бутроса Гали: «К сотням миллионов тех, кто добился независимости в период активной деколонизации, последовавшей за созданием Организации Объединенных Наций, добавились миллионы тех, кто добился свободы совсем недавно. Мы вновь являемся свидетелями того, как новые государства занимают свои места в Генеральной Ассамблее. Их вступление в Организацию вновь подтверждает важность и незаменимость суверенного государства как основного субъекта международного сообщества.

Мы вступили в период глобальных перемен, отмеченный исключительно противоречивыми тенденциями. Региональные и континентальные объединения государств намечают пути расширения сотрудничества и ослабления некоторых спорных моментов, которые связаны с противостоянием суверенитетов и столкновением националистических интересов. Национальные границы стираются под воздействием современных средств коммуникации и мировой торговли, а также решений государств уступить часть своих исключительных прерогатив более крупным политическим объединениям, в которые они входят. В то же самое время вновь дают о себе знать яростные проявления национализма и притязания на суверенитет, а единству государств угрожают жестокие этнические, религиозные, социальные, культурные или лингвистические распри. Социальному миру, с одной стороны, угрожают новые проявления дискриминации и отчуждения, а с другой - акты терроризма, направленные на то, чтобы сорвать эволюцию и перемены, осуществляющиеся демократическим путем» К сотням миллионов тех, кто добился независимости в период активной деколонизации, последовавшей за созданием Организации Объединенных Наций, добавились миллионы тех, кто добился свободы совсем недавно. Мы вновь являемся свидетелями того, как новые государства занимают свои места в Генеральной Ассамблее. Их вступление в Организацию вновь подтверждает важность и незаменимость суверенного государства как основного субъекта международного сообщества.

Мы вступили в период глобальных перемен, отмеченный исключительно противоречивыми тенденциями. Региональные и континентальные объединения государств намечают пути расширения сотрудничества и ослабления некоторых спорных моментов, которые связаны с противостоянием суверенитетов и столкновением националистических интересов.

Национальные границы стираются под воздействием современных средств коммуникации и мировой торговли, а также решений государств уступить часть своих исключительных прерогатив более крупным политическим объединениям, в которые они входят. В то же самое время вновь дают о себе знать яростные проявления национализма и притязания на суверенитет, а единству государств угрожают жестокие этнические, религиозные, социальные, культурные или лингвистические распри. Социальному миру, с одной стороны, угрожают новые проявления дискриминации и отчуждения, а с другой - акты терроризма, направленные на то, чтобы сорвать эволюцию и перемены, осуществляющиеся

демократическим путем»¹². Это 1992 год, практически за небольшим изменением этиология, парадигма рисков, вызовов и угроз с тех пор остались теми же, если не брать в расчет трудности перевода.

Региональные конфликты охватывают, как мы уже говорили выше, практически все сферы международных отношений, подразделяясь на:

1. **территориальные конфликты** - из-за неспособности выработать компромиссы на разделении спорных территорий,

2. **экономические конфликты** - в результате диспропорции в экономическом развитии стран,

3. **религиозные (конфессиональные)** - в результате различий в доктрине отдельных конфессий, которые не могут сосуществовать в непосредственной близости или на общей территории,

4. **Этнические, этноязыковые** - из-за дискриминации в отношении этнических меньшинств, их деятельности по созданию своего собственного государства, развития языка, культуры и т.д.

Из-за разнообразия причин конфликтов, стратегия превентивной дипломатии не должна ограничиваться мерами, общедоступными, но по-прежнему должны быть в поиске новых решений, гораздо глубже - так, чтобы достичь и исследовать корневые системы нарастающих и действующих конфликтов. Таким образом, успех превентивных мер определяется соответствующим выбором инструментов, используемых в данном месте, времени и пространстве, не исключая военных средств.

Современные средства массовой информации считают, что рост феномена превентивной дипломатии является доказательством адаптации ЕС к меняющемуся лицу Европы. Хотя слабость европейских институтов, неспособность предвидеть и справиться с очевидными последствиями соседних с ней регионов Средиземноморья и Ближнего Востока, в частности потоком вынужденной миграции, подвергают сомнению и этот тезис.

В ходе осуществления превентивной дипломатии ЕС использует инструменты ОВПБ и первого уровня (общей торговой политики, ассоциации, сотрудничество в целях развития). Деятельность сообщества тесно координируется с работой ЗЕС, НАТО, ОБСЕ. К концу 90-х годов ЕС активно не использовал чрезвычайно важный инструмент внешней политики - военное измерение. Эти факторы означают, что ЕС не смог соответствовать ожиданиям международного сообщества, особенно в ответ на крупные кризисы или международные события. И лишь ситуация на Балканах показала, что страны Европейских Сообществ попытались интегрироваться в области безопасности и обороны. Катализатором стали конфликты в Боснии и Герцеговине. По словам Питера ван Хама: **"Можно утверждать, что кризис в Косово сделал больше для развития ОВПБ, чем целое десятилетие дискуссии, инициированной Межправительственной конференцией по политическому союзу в 1991 году"**.

Вопрос регионализма включает в себя не только взаимодействие в пределах географического окружения, но и идеологические, социальные различия, многогранные и многоуровневые взаимодействия. Меры превентивной дипломатии направлены в районы, находящихся под угрозой в результате вооруженного конфликта, районах, пострадавших от конфликтов и районах, которые связаны надеждами на сотрудничество и партнерство в формировании безопасности. **Если брать наш регион, то социально-исторический и политико-экономический заказ на большую субъектность в участии формировании собственной безопасности, решении собственных региональных пограничных, водно-энергетических, этноязыковых вопросов без внешнесистемных акторов – существует. Поэтому все страны региона несут груз ответственности за формирование собственного будущего.**

Возвращаясь к ЕС, среди стран, которые занимают особое место во внешней политике и политике безопасности ЕС, являются: Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Литва, Латвия, Эстония и Словения. Самая важная причина интереса на Западе стали политические события в Восточной и Центральной Европе, в полной мере осознание того, что судьба всей Европы в значительной степени будет зависеть от судьбы Центральной и Восточной Европы. Помимо иммиграции, существовали значительные риски, связанные с загрязнением окружающей среды, остатком идеологического мышления общества, экономическими различиями.

Как выяснилось в долгосрочной перспективе, ЕС принял благоприятный - двуединую стратегию, чтобы справиться. Сначала он создал новую формулу для интеграции Запада с вновь созданными странами

---

12 Бутрос Бутрос Гали. Повестка дня для мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. Доклад Генерального секретаря в соответствии с заявлением, принятым 31 января 1992 года на заседании Совета Безопасности на высшем уровне

на международной арене, во-вторых ответил программами помощи, направленными на наиболее нуждающиеся и заинтересованные страны

На основе активизации сотрудничества в области экономики, торговли, инициировал политический диалог по ОВПБ. Перспектива будущего членства и связанные с ним преимущества стабилизирующего влияния на ситуацию внешних и внутренних состояний анализируемого региона, стабилизирующие ситуацию областей соседних с ЕС были приоритетными.

Важным причинным фактором был принятый пакт стабильности, в результате чего удалось значительно ускорить подготовку двусторонних договоров о добрососедских отношениях и смягчающих споров о правах этнических меньшинств в регионе. Превентивные меры, принятые в области Центральной и Восточной Европы была основана с самого начала на предположении о неизбежном процессе присоединения, которое отвлек внимание от потенциально конфликтных вопросов. Именно вектор присоединения к Евросоюзу бывших европейских соц.стран стал тем фактором, который не дал сконцентрироваться на старых, взаимных историко-политических, этноязыковых и приграничных претензиях европейских стран друг к другу. **Если сравнивать с нашим регионом, то таким документом стала Алматинская декларация¹³, утверждавшая примат нерушимости границ новых постсоветских государств, установившихся на момент распада СССР. Хотя как мы видим, она уже де-факто была нарушена. Кстати, буквально через неделю исполняется 25 летие принятия Алматинской декларации.**

Мы не совсем до конца оценили значение этого документа. И роль парламентов, в области превентивной дипломатии выразилась в том, что состоявшиеся государства других регионов мира признали все новые 15 государств, тем самым выбив почву из-под потенциально остро конфликтной ситуации, в которой могли бы оказаться новые государства, если бы они находились в неопределенном международном статусе – статусе непризнанных или частично признанных государств.

Проблемой для ЕС была и превентивная деятельность в направлении стран Юго-Восточной Европы, включая: Югославию, Боснию и Герцеговину, Хорватию, Македонию, Албанию, Румынию, Болгарию. Регион Балканского полуострова можно рассматривать как область чрезвычайно привлекательную для больших возможностей в направлении развития методов и средств превентивной дипломатии. С самого начала, то есть с начала военных действий в Югославии, оказалось, что, несмотря на существование ЕС, ОБСЕ, ЗЕС, НАТО, ООН - механизмы для предотвращения и урегулирования конфликтов, разработанные в ходе холодной войны оказались непрактичными и малоприменимыми в этом случае. Еще одна проблема заключалась в том, что в начале войны в Югославии, ЕС в современной форме еще не существовал, потому что не было никакого второго столпа или ОВПБ. У Европейских Сообществ не было соответствующих инструментов для предотвращения и урегулирования кризисов.

Выводы и заключения.

Перспективные сферы – источники превентивной дипломатии. Превентивные меры различны, в зависимости от региона, к которому они относятся. Пока что в сравнении с тем же Европейским Союзом, хоть сравнение в определенной степени не валидно, ЦАР, откровенно имеет недостаточный спектр возможностей для превентивного разрешения многих вопросов. Хотя лидерами стран региона делается многое в этом направлении.

Считаем, что в регионе ЦАР эффективным инструментом превентивной дипломатии может стать сфера образования. Парламентское сотрудничество налажено, оно действует. Политические плоскости также. Экономические взаимосвязи работают.

Потенциал же этой сферы – науки, образования и культуры, как части инструментов мягкой силы, все еще должным образом не оценен. Сформировавшаяся молодежь, которая в силу возраста скоро войдет во властные элиты государств региона, плохо знает друг друга. Поэтому взаимные обменные образовательные, культурные и исследовательские программы, программы визитов научных и образовательных работников позволят теснее сблизиться действующим научным, культурным элитам стран. Нет той здоровой бюрократии, которая как косвенный результат сформировалась например в

---

¹³ *Алма-Атинская декларация, Алма-Атинское соглашение — декларация о целях и принципах СНГ, его основах. Декларация подтвердила Беловежское соглашение, указав, что с образованием СНГ СССР прекращает свое существование. Была подписана 21 декабря 1991 года на встрече президентов в Алма-Ате (позже такие встречи проходили в виде заседаний Совета глав государств СНГ). В итоге к СНГ присоединилось ещё 8 республик: Азербайджан (24 сентября 1993), Армения, Казахстан, Киргизия, Молдавия, Таджикистан, Туркмения, Узбекистан.*

Грузия присоединилась к СНГ в декабре 1993.

результате европейской программы обменов Эразмус, когда уже сформировалась здоровая европейская бюрократия, культурная элита, формируется единая европейская идентичность.

В регионе есть социально-исторический запрос на свой центральноазиатский "Эразмус"¹⁴ – будет ли эти программы называться Фараби, Сина, Баласагуни или Рудаки. Так как выпускники такого рода программ становятся в будущем экспертным пулом для по вопросам центрально-азиатского сотрудничества, парламентариев. Часто, чтобы собрать представителей Центральной Азии за одним столом, всегда был нужен внешний актер. Это симптоматично.

В области превентивной дипломатии, на наш взгляд, РДПЦА (Региональный Центр ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии)¹⁵ нужно рассмотреть эти аспекты – степень их реализуемости, готовность элит региона к формированию подобной программы, желание финансирования такого рода программ, желание парламентариев региона ратифицировать такого рода соглашения, подразумевающие выделение ощутимых бюджетов в условиях рецессии, которая наблюдается в экономиках стран региона. Будущее превентивной дипломатии – это будущее по-хорошему информированности о наших системах. Ее как таковой нет.

Есть информационные лакуны, которые в период мощных информационных поводов заполнялись в информационном пространстве в острые политические моменты и периоды информационными источниками третьих стран. Именно взаимные человеческие контакты наиболее передовой и продвинутой части общества – научно-образовательной и культурной элиты помогут снять такого рода барьеры в будущем, став источником для решения многих вопросов в области превентивной дипломатии.

---

¹⁴ *Эразмус Мундус (Erasmus Mundus) – программа сотрудничества и мобильности в области высшего образования Европейского Союза, которая направлена на повышение качества европейского высшего образования и содействие диалогу и взаимопониманию между людьми и культурами посредством сотрудничества стран-членов Европейского Союза между собой, а также стран Евросоюза с третьими странами.*

Программа носит некоммерческий характер. Программа Эразмус направлена на обмен студентами и преподавателями между университетами стран членов Евросоюза, а также Исландии, Лихтенштейна, Македонии, Норвегии, Турции. "Эразмус" предоставляет возможность обучаться, проходить стажировку или преподавать в другой стране, участвующей в программе. Сроки обучения и стажировки могут составлять от 3 месяцев до 1 года каждый, в сумме до 2 лет

Эразмус входит в программу Евросоюза «Непрерывное образование» (англ. Lifelong Learning Programme).

¹⁵ *Региональный центр Организации Объединенных Наций по превентивной дипломатии для Центральной Азии (РЦПДЦА) является специальной политической миссией Организации Объединенных Наций, созданной по инициативе правительств пяти государств Центральной Азии в 2007 году, со штаб-квартирой в г. Ашхабаде, Туркменистан. Основной задачей Центра является оказание содействия государствам Центральной Азии в выявлении и устранении существующих и потенциальных угроз миру и безопасности в регионе. Кроме того, Центр способствует продвижению партнерских отношений между государствами Центральной Азии в сотрудничестве с региональными и международными организациями. Веб-сайт РЦПДЦА <https://unrcca.unmissions.org>*

УДК 798-11
ГРНТИ 03.01.06

Мухит-Ардагер Сыдыкназаров
к.ф.н., PhD доктор политологии главный научный сотрудник, Институт современных исследований
ЕНУ им.Л.Н. Гумилева,
г.Астана, Казахстан
mukhit.ardager@gmail.com

АСИММЕТРИЧНЫЕ КОНФЛИКТЫ, РИСКИ И УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ИХ АНАЛИЗА

Аннотация

В статье исследована типология и методология анализа ассиметричных конфликтов. Резюмируя, можно утверждать, при рассмотрении концепций ассиметричности и вытекающих из нее рекомендаций прикладного характера, необходимо сохранять *соответствующие пропорции между действительным значением ассиметричных угроз для национальной безопасности и реальным их состоянием*. Это вытекает из достаточно мощной тенденции уменьшения в системе международной безопасности (что верно для государств евразийского континента, относящихся к различным политическим системам и военным альянсам) интенсивности и непосредственности традиционных угроз, и росту среди политических элит и обществ этих государств осознания относительно низкой готовности их государственных структур к противодействию ассиметричным угрозам и адекватному ответу на них.

Ключевые слова: ассиметричные конфликты, методология анализа конфликтов, безопасность, типология ассиметричных конфликтов.

Мұхит-Ардагер Сыдықназаров
ф.ғ.к., PhD саясаттану докторы, Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің
Заманауи зерттеулер институт бас ғылыми қызметкері
mukhit.ardager@gmail.com

АСИММЕТРИЯЛЫҚ ЖАНЖАЛДАР, ҚАУІПСІЗДІК ҚАУІП-ҚАТЕРЛЕР: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТАЛДАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақалада ассиметриялы қақтығыстарды, жанжалдарды талдаудың типологиясы мен сараптама әдістемесі зерттелді. Қорытындылай келе, ассиметрия туралы тұжырымдамаларды және қолданылатын табиғаттың ұсынымдарын қараған кезде, ұлттық қауіпсіздікке және олардың нақты жағдайына ассиметриялық қатерлердің нақты мәндерінің арасындағы тиісті пропорцияларды сақтау қажет. Бұл дәстүрлі қауіп-қатерлердің қарқындылығын және жеделдігін төмендетуге, сондай-ақ осы мемлекеттердің саяси элиталары мен қоғамдарының өсуін азайту үшін халықаралық қауіпсіздік жүйесінің (әртүрлі саяси жүйе мен әскери альянстарға тиесілі Еуразия құрлығының мемлекеттері үшін) өте күшті үрдісінен туындайды ассиметриялық қатерлерге қарсы тұру және оларға тиісті түрде жауап беру.

Түйінді сөздер: ассиметриялы қақтығыстар, қақтығыстарды талдау әдістемесі, қауіпсіздік, ассиметриялық қақтығыстардың типологиясы.

Mukhit-Ardager K. Sydyknazarov
Candidate of Phil. Sciences, Ph.D. in Political Sciences, Institute of modern studies of
L.N. Gumilyov Eurasian National University in Astana
mukhit.ardager@gmail.com

ASYMMETRICAL CONFLICTS, RISKS AND THREATS OF SECURITY: THEORY AND METHODOLOGY OF THEIR ANALYSIS

Annotation

In the article typology and methodology of asymmetric conflicts analysis are considered. Summarizing, it can be argued that when considering the concepts of asymmetry and the resulting recommendations of an applied

nature, it is necessary to maintain the appropriate proportions between the actual value of asymmetric threats to national security and their real state. This follows from the rather strong tendency of the international security system (which is true for the states of the Eurasian continent belonging to different political systems and military alliances) to decrease the intensity and immediacy of traditional threats, and the growth among the political elites and societies of these states to counteract asymmetric threats and adequately respond to them.

Keywords: migration, youth of Kazakhstan, educational migration, uncompensated specialization, demographic security.

Большинство процессов и явлений, которые влияют на состояние и характер международного порядка, были начаты еще во времена холодной войны, и даже раньше, чему примером может служить феномен глобализации. Распад двустороннего мира придавал дополнительную динамику значительным изменениям в системе международных отношений.

В этих условиях выросло значение нетрадиционных, новых либо признаваемых за таковые угроз безопасности. Это привело в свою очередь не только к пересмотру глобальной среды безопасности, но и попытке проанализировать новые вызовы.

Как говорили великие Конфуций и Платон, любое дело надо начинать с «исправления имен» - уточнения содержания основных понятий. В полной мере это уместно и обязательно и в нашем случае. Поэтому так важно ясно, однозначно определить и продефинировать новые проблемы и угрозы, их содержание, как минимум по отношению к их базовым элементам.

В настоящее время еще нельзя с уверенностью говорить о полностью сформированной, четко продефинированной концепции асимметрии (асимметричности) в военных стратегических исследованиях, а способы интерпретации этой проблемы различными авторами указывают на существенные расхождения. Исследования асимметрии (асимметричности) еще не развились и оформились до конца. Рассматриваемая проблема в период после окончания холодной войны (в основном во второй половине девяностых годов XX в.) была признана за самостоятельный и полноправный объект стратегических исследований, имеющий четко определенную специфику и требующий детального анализа, и являющийся одним из важных вызовов, с которым столкнулись современные военные стратеги, политики и исследователи-аналитики. Признание асимметрии за отдельную исследовательскую проблему было реакцией прежде всего на изменение международного порядка, традиционного расклада сил, следствием этих перемен для формы и характера международных отношений и его влияния на развитие современных вооруженных конфликтов, а также изменившимся восприятием глобальной стратегической ситуации правительствами, военными кругами, академическими исследователями, экспертами.

Результаты отсутствия прогресса в исследованиях *проблем асимметричности* в военных науках (в еще большей степени это касается мнений по указанной теме, высказываемых в рамках общих исследований проблем безопасности - *security studies*, на основе которых рассматриваемое понятие было взято в обиход военными аналитиками и исследователями проблем безопасности) неоднозначны.

Во-первых, пока еще не разработано однозначное, исчерпывающее и повсеместно принятое определение асимметрии (асимметричности). Установлены лишь определенные элементы этого понятия и наиболее важные признаки и явления, какие необходимо с этим понятием комплексно рассматривать и ассоциировать.

Во-вторых, в течение всего лишь нескольких лет понятие «асимметрия» стало все более частотно применяться в научных исследованиях и стратегическом анализе. Однако в большинстве случаев понятие «асимметрии» трактовалось как своего рода ключ, шаблон, стандартное определение, применяемые в описании ко всем новым (либо недавно замеченным, попавшим в поле зрения либо выигрышным в использовании) явлениям в современной среде проблем безопасности. Так, часто можно встретить применение понятия «асимметричный» ко всем новым угрозам. Согласно мнению экспертов по стратегическим исследованиям (как военным, так и гражданским), можно заметить своего рода моду на использование понятия «асимметрии», следствием чего стало злоупотребление и нередко необоснованное либо как минимум неточное его использование¹⁶.

¹⁶ См.: Goulding Vincent J. *Back to the Future with Asymmetric Warfare// Parameters*. - № 4, 2000, t.30.: Stephen Blank. *Rethinking Asymmetric Threats*. – SSI USAWC, Carlisle, 2003.; Frans Osinga. *Asymmetric Warfare: Rediscovering the Essence of Strategy// Olson John (red.) Asymmetric Warfare: Royal Norwegian Air Force Academy, Oslo, 2002.*

В результате на основе этого термина создано множество других понятий (напр.: *асимметричная война, асимметричная стратегия, асимметричные методы борьбы, асимметричная угроза, асимметричный вызов, асимметричный подход, асимметричный ответ, асимметричная глобализация*¹⁷ и т.д.). Как правило, между указанными производными от «асимметрии» понятиями и категориями не проведены ясные, четкие, прозрачные и убедительные демаркационные, разграничительные линии, а временами их используют в различных, иногда социальных контекстах, что стало еще одним препятствием в процессе формирования единой концепции асимметричности.

В-третьих, основное влияние на существующую в настоящее время, не в полной мере определенную форму *концепций асимметричности* играет тот факт, что она главным образом развивается в американских аналитических центрах, что объяснимо и логично с точки зрения поиска эффективных теоретических и прикладных моделей в борьбе с перманентными асимметричными угрозами и вызовами, с которыми эта держава сталкивается, точкой отсчета чему стали атаки на международный торговый центр, и заканчивая активностью террористической организации ИГИЛ-ДАИШ.

Это приводит к тому, что большинство предлагаемых определений и понятий базируется на опыте США и их вооруженных сил, что значительно затрудняет выработку обобщений и универсализацию этой концепции. Указанный американоцентризм исследований асимметрии замечен не только исследователями за пределами США, но также и самими американскими учеными¹⁸. Все эти факторы повлияли на то, что часть экспертов по стратегическим исследованиям (Lawrence Freedman, Colin Gray – признанные авторитеты в этой сфере) подвергают сомнению применимость этой концепции (как минимум в этой наиболее принятой общей форме) в качестве инструмента для описания и объяснения современных проблем стратегических исследований и теоретических моделей, применяемых в формировании оборонной политики и политики безопасности государств.

В самом общем значении концепция асимметрии (асимметричности) на основе военных стратегических исследований относится к ситуации, когда сталкиваются с несоразмерностью, разностью и динамикой, непропорциональностью объектов, являющихся предметом сравнения, отсутствием или нарушением симметрии частей чего-либо, расположенных по обе стороны от центра. Такое понятие асимметрии не является далеким от словарного, либо обиходного значения этого термина.

Асимметрия, понимаемая как несоразмерность и несравнимость, может также касаться различных явлений, и в исследованиях военных экспертов преимущественно используется в описании и характеристике прошлых, настоящих либо потенциальных будущих вооруженных конфликтов – их форм и видов, способов проведения действий сторонами (стратегия, тактика и операционная плоскость), используемых средств, целей и уровня вовлеченности в данный конфликт, наконец ценностей и норм, которыми руководствуются участники. Исследователи S. Metz, D.V. Johnson указывают на часть *основных форм асимметрии в вооруженных конфликтах* – в сфере методов, технологий, уровня вовлеченности сторон (интересов), норм продвижения и уровня активности действий, организации и перспективы времени (patience – терпения, терпеливости, упорства), а также делят их на их три уровня – *операционный* (тактический), *военно-стратегический* (в сфере использования военных средств и армейских вооружений) и *стратегическо-политический* (использование невоенных средств и ресурсов)¹⁹.

Асимметрия может быть как результатом осознанных и целенаправленных усилий одной (либо обеих) сторон конфликта, так и естественным следствием процессов либо ситуаций, возникших независимо от их воли (*asymmetry by default*). Она может проявиться как в *материальной сфере* (ресурсы и потенциал сторон), так и в *психологической* (следует признать, что обычно оба эти измерения взаимосвязаны), а также выступать скрыто, имплицитно (когда методы действий, базирующиеся на асимметрии являются однократно использованными как минимум одной из сторон конфликта), либо в соединении с симметричными методами, являющихся их дополнением.

Логическим следствием относительности понятия «асимметрия» является то, что асимметрия воздействует в некоторой степени на обе стороны и имеет как свое *позитивное измерение* (*positive, high*), так и *негативное* (*negative, low*). Под позитивным измерением здесь следует понимать достижение превосходства путем использования несоразмерности в данном аспекте военных действий, т.е. – к

¹⁷ *Асимметричная глобализация – определение, относящееся к неравномерности и различной скорости, с какой глобализация проявляется в различных частях мира и среди различных общественных групп, образуя карту регионов мира, включенных в глобальную систему и не вовлеченных в этот процесс регионов.*

¹⁸ Timothy L. Thomas. *Deciphering Asymmetry's World Game// Military Review, t. 81, № 4, 2001. – сmp. 32-37*

¹⁹ Steven Metz, Douglas V. II Johnson. *Asymmetry and U.S. Military Strategy: Definition, Background and Strategic Concepts. – SSI USAWC, Carlisle. – 2003. – сmp. 9-12*

примеру, использование более прогрессивного оборудования и технологий, лучше организованных и обученных сил и т.п. Негативный аспект основывается на использовании уязвимости, (*vulnerabilities*) слабых мест в системе защиты оппонента, перелом его сил и целевое достижение ситуации, при которой уже невозможным становится использование его сильных позиций и преимуществ²⁰.

Суммируя, можно сказать, что понятие «асимметрия» в рамках военной стратегии означает «использование определенного рода различий для достижения превосходства над противником», либо «действие, организацию и мышление, отличное от противника и используемое с целью максимизации своих собственных преимуществ и использования его уязвимости и слабых мест для перехода инициативы к себе»²¹.

Широко понимаемая асимметрия является противоположностью состоянию симметрии, т.е. равновесия, ответственности и сравнимости элементов анализируемой системы. Вооруженные конфликты таким образом можно разделить на симметричные и асимметричные. Своеобразной попыткой выхода за пределы дихотомической системы симметрия-асимметрия при описании вооруженных конфликтов стала достаточно общая концепция десимметрии, несимметричности (*dissymmetry*), в которой основной упор сделан на обращении к более значительному неравновесию между участниками с точки зрения их вовлеченности в конфликт (жизненности их интересов) а также способов использования имеющихся ресурсов в операционной плоскости, а не в дифференциации видов этих ресурсов либо принципов проведения конфликта [J.Russel]²².

Симметричность конфликта означает, что его участники располагают в большей мере схожими либо подобными целями и ресурсами (в связи с этим и концепциями их использования), применяют схожие либо подобные (симметричные) стратегии, способы либо средства борьбы согласно с двусторонне принятыми принципами и нормами.

Примером такого рода конфликтов могут быть войны, определяемые в англоязычной литературе как столкновения типа *force on force* – проводимые между национальными государствами с использованием регулярных армий и с учетом (по крайней мере частичным) норм военного, международного права.

Конечно, идеальная симметричность конфликта, т.е. совершенное количественное и качественное равновесие, баланс между участвующими сторонами, привели бы к невозможности победы какой-либо из них. Поэтому определенные проявления и признаки широко понимаемой асимметрии (хотя бы количественной) выступают также и в войнах, определяемых в качестве симметричных, однако такого рода ее признаки (*asymmetry within warfare* – *асимметрия в конфликте*) не обязательно означают изменения характера конфликта на асимметричный (*asymmetric warfare*) [Russell, Herman]²³.

В результате асимметричность конфликта как противоположность симметричности, относится к полному либо значимому изменению целей, методов ведения действий (военных и др.), ресурсов и норм, ценностей и принципов поведения сторон, которые определяют специфичный характер, ход и развитие столкновения (конфликта).

Необходимо особо выделить, что в современной стратегической мысли (а следовательно в концепциях, возникших прежде всего в европейской культурной среде) в течение достаточно долгого периода времени (почти до момента, когда проблема асимметрии оформилась в качестве самостоятельной и полноправной проблематики стратегических исследований) доминировала убежденность, что симметричность является в известной степени состоянием надлежащим, характерным, нормальным и желаемым, асимметрия же – отклонением от нормы и исключением. Это означало образование тенденций к ее трактовке в качестве нежелательного состояния и маргинализацию ее влияния на форму, образование, ход и развитие вооруженных конфликтов [Freedman, Echevaria]²⁴.

²⁰ Mikkel V. Rasmussen. *A New Kind of War: Strategic Culture and the War of Terrorism*. – IIS Working Paper 2003/3, Danish Institute for International Studies. – сmp. 10. u Steven Metz. *Armed Conflict in the 21st Century: The Information Revolution and Post-Modern Warfare*. – SSI USAWC, Carlisle. – 2000. – сmp. 23-25

²¹ Steven Metz, Douglas V. II Johnson. *Asymmetry and U.S. Military Strategy: Definition, Background and Strategic Concepts*. – SSI USAWC, Carlisle. – 2003. – стр. 5-6.

²² John Russell. *Asymmetric Warfare// Potts David. The Big Issue: Command and Combat in the Information Age*. – SCS, Shrivenham. – 2000. – сmp. 120-122

²³ John Russell. *Asymmetric Warfare// Potts David. The Big Issue: Command and Combat in the Information Age*. – SCS, Shrivenham. – 2000. – сmp. 119 u Paul Herman. *Asymmetric Warfare: Sizing the Threat// Low Intensity Conflict and Law Enforcement, t.6, № 1*. – сmp. 176.

²⁴ Lawrence Freedman. *The Changing Forms of Military Conflict// Survival, t. 40, № 4, 1998*. – сmp. 39-41 Echevaria II Antulio J. *Globalization and the Nature of War*. - SSI USAWC, Carlisle. – 2003. – стр. 5-6.

Если попытаться проследить эволюцию понятия в истории стратегической мысли и обратиться к корням, то мы увидим, что в основе своей все фундаментальные элементы современной концепции асимметрии, в особенности в наиболее общем ее понимании, существовали в науке о стратегии почти с самого начала, даже если и не стали сразу отдельным объектом исследований и не были обозначены этим термином.

Это однако объяснимо и логично, так как даже беглый анализ исторической ретроспективы позволяет утверждать, что вооруженные столкновения и конфликты, как прошлые и настоящие, были в меньшей либо в большей мере асимметричными всегда. Их участники как правило не располагали (не располагают) в полной степени сравнимыми и симметричными потенциалами и старались (стараются) так проводить свои действия, чтобы использовать имеющиеся преимущества, и одновременно не давая возможности противнику реализовать аналогичных намерений. Поэтому применение во время конфликтов стратегий, которые можно определить как асимметричные, не только советовалось многими мыслителями-стратегами на различных этапах эволюции стратегической мысли, но и применялись в действительности (хотя и не всегда с осознанием подобного их характера).

Сравнительно чаще в этом контексте приводятся работы исследователей и практиков, принадлежащих в науке о стратегии к направлению, названного «направлением косвенных методов, непрямых подходов» (*indirect approach*). Прежде всего указывают на труды предвестника этого направления, средневекового китайского мыслителя VI и V н.э. Сун Цзы (*Sun Tsy, Sun Wu*). В своем знаменитом трактате «Искусство войны» Сун Цзы подчеркивал влияние, какое имеет на конечный успех в военной схватке способность к проведению действий гибким, инновационным способом и тем самым непредсказуемо для противника. Сун Цзы советовал частое применение фактора внезапности и разнообразных подходов, отмечал способность адаптации к манере, шагам вражеской стороны как необходимую, предлагал избегать, уклоняться от столкновений в ситуации, когда она предоставляет врагу превосходство²⁵. Советы Сун Цзы, касающиеся собственно ведения военных действий во время войны основывались на использовании уже существующих либо создании новых форм и признаков различий, несогласия между сторонами конфликта, что составляет также сущность современной концепции асимметричности²⁶.

Интересно, что во многих древнетюркских письменных источниках, большой надписи Кюльтегина, в многочисленных героических казахских эпосах и дастанах – «Алпамыс батыр», «Кобланды», «Камбар», «Ер-Тостик», в «Китаби Деде Коркут», кыргызском эпосе «Манас», «Сейтек», исторической «Ясе» Чингисхана, «Кодексе Куманикусе» и многих многих других мы встретим детально прописанные, тактически выверенные и практически апробированные асимметричные стратегии поведения на войне. Асимметричные стратегии эффективно применялись в антиколониальных выступлениях хана Кенесары, Исатая и Срыма, в борьбе с Кокандским, Бухарским и Хивинским ханствами. К сожалению, еще нельзя сказать с полной уверенностью, что мир знает об огромном космосе военных стратегий наших предков, что является благодатным исследовательским полем для современного поколения.

Живший много веков позднее автор самого термина «косвенный подход» и собственно создатель этого течения стратегической мысли британец Бэзил Лидл Харт (*Basil H. Liddell Hart*) представил схожие взгляды (часто ссылаясь в своих суждениях на трактаты Сун Цзы) и указывал, что наиболее обещающей

---

²⁵ *Сущностью подхода Сун Цзы к проблемам выстраивания стратегии в вопросах безопасности, войны и мира, близкого к современной концепции асимметрии является утверждение, что «война - это путь обмана. Поэтому, если ты и можешь что-нибудь, показывай противнику, будто не можешь; если ты и пользуешься чем-нибудь, показывай ему, будто ты этим не пользуешься; хотя бы ты и был близко, показывай, будто ты далеко; хотя бы ты и был далеко, показывай, будто ты близко; заманивай его выгодой; приведи его в расстройство и бери его; если у него все полно, будь наготове; если он силен, уклоняйся от него; вызвав в нем гнев, приведи его в состояние расстройства; приняв смиренный вид, вызови в нем самомнение; если его силы свежи, утоми его; если у него дружны, разъедини; нападай на него, когда он не готов; выступай, когда он не ожидает... Тот, кто умеет вести войну, избегает противника, когда его дух бодр... Все это обеспечивает воителю победу; однако наперед преподать ничего нельзя... Тот, кто умеет вести войну, два раза набора не производит, три раза провианта не грузит; снаряжение берет из своего государства, провиант же берет у противника. Поэтому у него и хватает пищи для солдат». Сун Цзы «Искусство войны».*

²⁶ *Более подробный анализ трактата Сун Цзы в контексте современной концепции асимметричности содержит работа: Frans Osinga. Asymmetric Warfare: Rediscovering the Essence of Strategy// Olson John (red.) Asymmetric Warfare: Royal Norwegian Air Force Academy, Oslo, 2002.*

и эффективной стратегией в конфликте является уклонение от прямых столкновений с противником, когда он имеет в своем распоряжении преимущества, и использование всех его слабостей²⁷.

Важным на наш взгляд является также и то, что оба рассматриваемых нами автора (а также их продолжатели) трактуют стратегию, основанную на косвенном, непрямом подходе в качестве универсальной, одинаково эффективной во всех типах конфликтов (как симметричных, так и асимметричных), но не соответствующей единственно только в ситуации, когда между сторонами конфликта существует значительная диспропорция сил и потенциалов, либо наличествует (являющаяся обычно следствием этой диспропорции) отчетливая разница в методах, средствах, целях и уровне оснащения. Иными словами, использование слабостей противника и действия, отличающиеся от тех, какие им признаются за обычные, стало для этих авторов основой стратегии в своем первоначальном виде, наилучшим способом достижения успеха в войне, в независимости от его характера позволяющего избегать, уклоняться от несения излишних, напрасных усилий и расходов, сопутствующих действиям открытым (симметричным).

Вторым, более прямым источником концепции асимметрии в истории стратегической мысли является все еще жизнеспособная, если взять во внимание существующую международную обстановку, динамично развивающееся направление так называемых «малых войн» (*small wars*)²⁸. Термин продолжает применяться к определению отчетливо дифференцированной группы конфликтов, в которых как минимум одна из сторон не представляет регулярные военные силы.

Несмотря на то, что конфликты этого типа, как и само явление асимметрии - зафиксированы в военной истории не с «начала времен», сама концепция малых войн (скорее концепция, так как нельзя в нашем случае с уверенностью утверждать о единой, связанной и стройной теоретической конструкции) сформировалась в конце XIX века вместе с ростом частоты и значения колониальных конфликтов²⁹.

Со времен холодной войны данная концепция стала своего рода маргинальной частью науки о стратегии и в определенной степени оставалась в оппозиции к направлению стратегической мысли Клаузевица, концентрирующегося на проблеме больших межгосударственных войн, проводимых регулярными вооруженными силами и отвечающих образцам симметричных конфликтов. Исследователи малых войн подчеркивали тем временем их отличие от этой модели и тем самым неадекватность и неприменимость большинства принципов и стратегических концепций, относящихся к обычным конфликтам.

Признаки, указанные ими как наиболее характерные, специфичные для малых войн были в значительной степени сходны с теми, которые в настоящее время признаны в качестве ключевых отличительных черт и элементов концепций асимметрии и непосредственно асимметричных конфликтов. Важно при этом указать (это всегда подчеркивается всеми исследователями малых войн), что в принципе каждый конфликт этого типа имеет свой исключительный, специфичный и неповторимый характер. Поэтому выработать какие-либо обобщения по этой теме достаточно трудно, так как всегда существует риск прийти к заведомо ошибочным выводам, явным упрощениям, хрупким и натянутым аналогиям. Также необходимо учитывать и то, что термин «малые войны» включают в себя ситуации, когда обе (все) стороны данного конфликта используют нерегулярные вооруженные силы, что часто приводит к тому, что конфликт все больше приобретает черты симметричного (если иметь в виду тактики и стратегии участников). Только один этот факт дает веский повод для невозможности отождествления малых войн с

²⁷ Basil Liddell Hart. *The Indirect Approach*// Lawrence Freedman (red.) *War*. – Oxford University Press, 1993. – London. - сmp. 231-232.

²⁸ Термин «малые войны» на современном этапе часто подменяется такими понятиями (которые не являются его точными полными синонимами-адекватными и не всегда однозначно продефинированными) как «конфликты малой интенсивности, конфликт малого уровня» (*low-intensity conflict, low-level conflict*), «ограниченные войны» (*limited wars*), либо «операции иные чем война» (*operations other than war*). Последнее понятие имеет однако совершенно иное значение, так как касается применения военных сил в невоенных целях, напр., в рамках «мирных операций», «операций по установлению мира» и др.

²⁹ Здесь мы имеем в виду прежде всего различные формы партизанских действий (*guerilla warfare*) и других столкновений с нерегулярными соединениями. Термин «малые войны» необязательно должен означать, что этого рода конфликты характеризуются низкой интенсивностью и невысокой степенью операций, проводимых ее участниками. По вопросу «малых войн» интересный анализ сделан исследователем С. Callwell (Charles E. Callwell. *Small Wars*// Lawrence Freedman (red.) *War*. – Oxford University Press, 1993. – London. - сmp. 315.)

концепцией асимметричных конфликтов, хотя несомненно и то, что оба этих направления стратегической мысли тесно между собой взаимосвязаны.

В общих чертах, специфика малых войн (в отличие от симметричных конфликтов по Клаузевицу) основывается на относительно редком обозначении четкой линии фронта между конфликтующими сторонами, а также наличия типичных для обычных войн (хотя каждая война – всегда трагедия, априори - необычна) больших батальей, сражений, решающих исход борьбы. Указывается, что малые войны обычно характеризуются относительной продолжительностью, долговременностью (при общей низкой интенсивности военных действий), а также тем, что стороны, участвующие в конфликте часто (хотя и не всегда) применяли несвойственные, неподобающие для себя методы ведения действий³⁰.

Причины этого специфического характера большинства малых войн кроются в первую очередь продолжающемся количественном и (или) качественном дифференцировании (главным образом в сфере технологического и организационного развития) армейских потенциалов участников, а также в определенной степени и в ментально-культурном различии конфликтующих сторон (малые войны в большинстве случаев происходили между противниками из различных цивилизационных сред). Это наблюдение стало для некоторых исследователей, у которых эмоциональная оценка событий доминирует, еще более убедительным под влиянием идей Хантингтона о неизбежном «столкновении цивилизаций», и известном высказывании³¹ Редьярда Киплинга, которое то и дело к месту и не к месту вспоминается политологами и публицистами как на Западе, так и на Востоке.

Так, исследователь L.Shadwell³², а затем и С.Coker³³ указывают на то, что «незападные общества, часто воюя, борясь с государствами с Запада, попадали под влияние западного стиля ведения войны (*Western way of warfare*) и старались подражать ему, не имея на то соответствующих способностей». И хотя высказывание западных исследователей в известной степени комплиментарно по отношению к методам ведения войны западными государствами (хотя и среди них самих существует огромная дифференциация), вобравших в себя многие лучшие элементы и с восточного полушария, и можно привести много аргументов в пользу эффективных восточных методик, применявшихся армиями с Азии, которые были взяты на вооружение западными стратегами позднее, тем не менее факт остается фактом – западные методы и способы ведения современной войны показывают свою эффективность и стали шаблоном в обучении современных армий (хотя и тут можно привести ставший уже классическим пример все еще никем в истории непокоренного Афганистана).

Важным также является и то, что исследователи проблематики малых войн, уже на начальном этапе, подчеркивали значение диспропорции военных ресурсов и потенциала сторон, объясняя дифференциацию методов почти исключительно как ее производную, а не как фактор самостоятельно решающий природу конфликта.

Для формирования концепции асимметричности как отдельной, эмпирически содержательной и теоретически обоснованной темы в стратегических исследованиях, большое значение имела аналитика по истории войны во Вьетнаме, а в особенности причин поражения США в этой войне. На тот момент, прежде всего в американских исследовательских центрах были предприняты попытки создания системной теории, объясняющей развитие подобного рода конфликтов и определяющие факторы победы и поражения одной из сторон, даже в условиях наличия более мощного военного потенциала (в случае с США).

Для развития стратегических рефлексий по проблеме асимметрии особенно важным является признание большей частью исследователей войны во Вьетнаме в качестве решающего фактора победы степень жизнеспособности, жизнестойкости и значение интересов, на реализацию которых была направлена эта война. Это означало акцентирование ранее не учитывавшейся и не бравшейся особенно во внимание роли нематериальных (психологических), моральных аспектов соотношения сил между конфликтующими сторонами, и вследствие этого различной степени их вовлеченности в конфликт, заинтересованности в его исходе, воли и стимулов к его продолжению. Так, в стратегических

---

³⁰ Walter Laquer. *The Character of Guerilla Warfare// Lawrence Freedman (red.) War. – Oxford University Press, 1993. – London. - сmp. 323-330.*

³¹ «Запад есть запад, Восток есть восток, Не встретиться им никогда. Лишь у подножья Престола Божья В день страшного суда».

³² L.Shadwell. *Limited War//Lawrence Freedman (red.) War. – Oxford University Press, 1993. – London. - сmp. 318-319.*

³³ Christopher Coker. *Asymmetrical War. – Oslo, 2001.*

исследованиях фактически подтвердилось моральная аксиома о том, что победа и жизнь чаще на стороне тех – на чьей стороне правда.

Согласно мнению многих аналитиков, в особенности американских, тот факт, что в случае с США, в противоположность Северному Вьетнаму, конфликт не угрожал их жизненным интересам (*возможное поражение не значило бы для них рисков утраты суверенитета, территориальной целостности, либо фатального уничтожения военного потенциала*), стал тем фактором, *решительно повлиявшим как на ход войны, так и на ее исход – поражение американской армии.*

Эта *асимметрия интересов (asymmetry of interest)*, логически влекущая за собой неравноценность интересов, неравнозначность уровня жизнеспособности ставящихся целей привела, согласно принципу о том, что чем больше рискуют, тем больше есть стимулов к тому, чтобы победить, к большой политической восприимчивости и чувствительности (*political vulnerability*) правительства США к давлению СМИ, общественного мнения (в том числе и внешних акторов – международных), а тем самым – к меньшей воле к продолжению борьбы в ситуации, когда ее ход уже явно неблагоприятен со всех аспектов.

Что интересно и важно, в качестве источников асимметрии интересов принималась диспропорция военных потенциалов и ресурсов сторон. Поэтому чем относительно больше дистанция в этой сфере, тем менее предопределен и вовлечен «не борющийся за жизнь» сильнейший участник, что дает шанс на успех стороне их противника – теоретически слабой, «борющейся не на жизнь, а на смерть» (при этом успех этот означает не сколько победу в военном значении, а скорее возможность избежать поражения и достойно выстоять до окончания конфликта, то – что в спорте принято называть «волей к победе»). Вышеуказанное объяснение характера и результатов войны во Вьетнаме стало фундаментом для формулирования в науке о стратегии теории такого рода конфликтов, акцентирующей значение различий в степени решимости сторон к ходу и окончательным результатам таких войн. И хотя эта концепция не была единственной попыткой логически стройного объяснения проблематики малых войн асимметричного характера, однако, в особенности в США, она пользуется популярностью, дав тем самым путь для развития современной концепции асимметрии³⁴. Естественно, что в этом контексте еще ждут своих оценок грузино-абхазский, и грузино-североосетинский конфликты (или как эти конфликты чаще определяют в западной аналитике – российско-грузинский конфликт).

Именно в ходе исследований вьетнамского конфликта в американской науке о стратегии сформировалось и вошло в языковой обиход дисциплины понятие «*асимметричный конфликт*». Это ознаменовало рост заинтересованности проблемой асимметрии и постепенного признания самостоятельности и права на жизнь данной проблематики в стратегических исследованиях.

Однако данный термин интерпретировался иначе, чем в настоящее время, и применялся к толкованию различного рода вооруженных конфликтов, в которых (по крайней мере, на момент их возникновения) между сторонами существовала явная диспропорция военных потенциалов (измеряемых различным способом, на фоне вообще сложности попыток комплексной оценки военных потенциалов стран, так как достаточно трудно учитывать тактико-технические характеристики аналогичных систем вооружения, асимметрию по другим системам, особенности тактики и стратегии противника, возможность передачи военных технологий союзниками, степень доступности на мировом рынке новейшего оружия и т.д.), даже если этому не сопутствовало применение различных стратегий, тактик и методов действий.

Иначе говоря, на определение того – *являлся ли конфликт асимметричным, решающим фактором становился факт значительной дифференциации военной мощи* (пороговое значение определялось различным способом, но чаще всего применялось соотношение 5:1). При определении военной мощи сторон учитывалось прежде всего количество вооруженных сил.

В период после вьетнамской войны в западных исследованиях проблема *small wars* стала все более связана с *проблемой асимметричности*, что вместе с ростом значения и частоты такого рода конфликтов по окончании холодной войны окончательно привело к обособлению асимметрии как одной из важнейших проблематики в стратегических исследованиях.

Каково же актуальное понимание асимметрии в военно-стратегических исследованиях, с учетом радикально изменившихся международных отношений, появлением новых конфликтов, угроз и вызовов?

Концепция асимметричности трактуемая как наличие различного рода различий является достаточной общей и не претендует на новаторство, чтобы могла адекватно применяться при описании

³⁴ Ivan Arrequin-Toft. *How the Weak Win Wars: A Theory of Asymmetric Conflict*// *International Security*, t.26, № 1. – 2001. – стр. 93-128

современных проблем стратегических исследований, а в особенности для анализа характера ключевых в настоящем угроз и вызовов для безопасности государств. Таким образом понимаемая асимметрия в принципе не вносит существенно нового содержания в науку о стратегии, когда большинство главных элементов этой концепции (хотя они недостаточно описаны и систематизированы) были уже ранее замечены, характеризованы, истолкованы.

Однако мы не берем на себя смелость утверждать, что концепция асимметрии в таком виде совершенно лишена ценности. Просто это указывает единственно на то, что если необходимо, чтобы она действительно была полезна в анализе по крайней мере отдельных насущных проблем военных стратегических исследований и стала хорошей основой в разработке методик описания асимметричных угроз в исследованиях в области безопасности, то необходимо уточнить и ограничить смысловое поле понятия «асимметрия» и количество не всегда адекватных приписываемых ему значений (а также производным от него таким понятиям, как *асимметричный конфликт, асимметричный подход, асимметричный метод, асимметричная угроза, асимметричный вызов и др.*). Несмотря на то, что до сих пор исследователям не удалось сформулировать цельной, единой дефиниции концепции асимметрии, однако все же можно указать на несколько ключевых признаков, принятых экспертным сообществом.

Наиболее характерным элементом современного понимания асимметрии в стратегических исследованиях является концентрация на ее негативном аспекте и почти полное забвение (невключение в смысловую сферу, невключение в терминологическую номинацию отрасли стратегических исследований) позитивного измерения. Это означает, что в последнее время понятие «асимметрия» применяется исключительно к положению объективно слабой стороны в рассматриваемых соотношениях. Иначе говоря, асимметричным является противник, располагающий меньшим потенциалом (мощью), и следственно этим объясняется избираемые им стратегии, тактики, методы, средства, отличающиеся от обычных способов действий более сильной стороны в рассматриваемом конфликте.

Такой подход также неслучаен. Он является следствием того, что концепции асимметрии развивалась главным образом в странах, которые обычно представляют сильную сторону в рассматриваемом соотношении конфликта, т.е. объективно располагающим таким военным потенциалом, такой военной мощью, которая позволяет одержать победу, если бы возможный вооруженный конфликт имел характер симметричного.

Де-факто, такое понимание асимметрии доминирует у американских исследователей (что логически понятно, если учитывать, чей вклад является основным в разработке концепции асимметричности), представляющих пока единственную супердержаву, что находит свое отражение не только в работах американских исследователей, но и в официальных правительственных документах, касающихся военных стратегий и стратегических документов в области безопасности этой страны.

Насколько можно судить из опубликованных источников, в первый раз понятие «асимметрия» эксплицитно фигурирует в американских правительственных документах, касающихся вооруженных сил в Объединенной Доктрине от 1995 года (Joint Warfare of the Armed Forces of the United States-Joint Publication 1), однако исключительно в контексте вооруженных столкновений различных родов войск (напр., воздушных с наземными). В поздних документах – в том числе Четырехлетних Оборонных Обзорах (Quadrennial Defence Review Reports) 1997, 2001 гг., публикациях по прогнозированию развития международной ситуации и вооруженных сил США, таких как Общее Видение 2020 (Joint Vision 2020), Объединенный Стратегический Обзор (Joint Strategic Review) и Национальная Стратегия Безопасности от 1999 года (National Security Strategy for a New Century 1999) – различные формы и проявления асимметрии (а в вышеприведенных документах использованы многие другие, производные от нее термины – асимметричная угроза, асимметричный подход, асимметричные методы, асимметричный ответ) всегда связаны с действиями противников более слабых чем США³⁵.

У нас данное понятие официально фигурирует в Военной доктрине Республики Казахстан от 21.03.2007 N 299, где указано, что «в Военной доктрине конкретизируются условия и новые направления развития Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований с учетом борьбы с асимметричными угрозами: международным терроризмом, религиозным экстремизмом, наркотрафиком, незаконным распространением оружия, в том числе массового поражения, нелегальной миграцией». Как видим, в арéal асимметричных угроз включены все актуальные и новые для безопасности угрозы.

³⁵ *Kenneth F. McKenzie. The Revenge of the Menials: Asymmetric Threats and the Next QDR/McNair papers, № 62, NDU. – Washington, 2000. – сmp. 1-2*

Сейчас, иначе чем в концепции асимметричных конфликтов, сформулированных на основе опыта многих малых войн (вьетнамской, балканских, войн на Ближнем Востоке, Афганистане), само понятие «асимметрия» ассоциируется не столько с диспропорцией (количественной и качественной) военных потенциалов участников, сколько с вытекающей из этого разностью и различием используемых методов и техник. Другими словами, не сам факт неравнозначности военных потенциалов имеет решающее значение и достаточен, чтобы признать асимметричное соотношение как существующие между оппонентами, сколько то, насколько их действия сопровождаются и реализуются в нехарактерной для них методике.

Концепция асимметрии предполагает, что она относится исключительно к таким различиям между сторонами определенного конфликта, которые можно признать в качестве глубоких и стратегически важных. Здесь мы имеем в виду, что различия должны настолько мощно отражаться на пределах возможностей обеих сторон, чтобы предопределять или по крайней мере значительно влиять на ход конфликта, тем самым и на его исход. Применение асимметричных методов действия, основанных на использовании и углублении различий существующих между противниками, всегда имеет своей целью получение стратегического эффекта, даже если сама асимметрия (дифференциация между субъектами) проявляется только лишь в низшей, тактической плоскости. Это связано и с проблемой эффективности асимметрии, указываемой рядом исследователей в качестве самого убедительного фактора важности этой проблемы в стратегических исследованиях.

Согласно аргументации ряда исследователей, в действительности значение асимметрии определяется не существованием различий между участниками конфликта и эксплуатацией одной из сторон этого факта путем применения соответствующих методов и техник, но и тем, что такой ход событий дает возможность достижения определенных, непропорционально больших результатов и выгод по сравнению с вложенными в это средствами и усилиями (серьезное уменьшение тактико-стратегического превосходства объективно сильного противника, по принципу «меньше вложил – больше получил»). В результате, согласно точке зрения этих авторов, при анализе проблемы асимметричности необходимо концентрировать свое внимание не на всех ее формах, а только лишь на тех, которые по крайней мере потенциально и реально эффективны.

На современном этапе понятие «асимметрия» ассоциируется прежде всего с агрессивными действиями, направленными на наступательное использование возможностей, кроющихся в дифференциации военных потенциалов сторон. В качестве типичного проявления асимметрии указываются *атаки на мощного противника путем обхода его сильных точек, воспрепятствование ему эффективного использования в обороне имеющихся у него преимуществ* (к примеру, перенос конфликта в другую плоскость – в киберпространство, своего рода навязывание либо изменение правил игры), а также нанесение удара в наиболее уязвимые и наименее охраняемые элементы его структуры. Это также означает, что в большинстве своем это действия такого рода, на которые сильнейший противник не сможет (либо не хочет) ответить аналогичным способом. Примеры такого восприятия проблемы можно встретить чаще в американских источниках, в том числе правительственных документах.

В существующих исследованиях относительно меньше внимания посвящается использованию выступающих между сторонами различий с оборонительной целью, с целью уменьшения наступательных возможностей сильного противника. Ряд авторов берут во внимание и оборонительный аспект использования асимметрии – как средство ответа на военные наступательные действия сильнейшего противника, путем развития способностей к *access denial (antideployment approaches)*, то есть воспрепятствованию, исключению любой возможности доступа экспедиционным силам противника к определенной территории [К. Мckenzie³⁶].

Кроме этого, в настоящее время делается особенный упор на *психологический либо культурный, цивилизационный аспект этой проблемы*. Это стало в большей степени результатом всех вышеуказанных тенденций в восприятии и осмыслении асимметрии, а в особенности ее тесной взаимосвязи с активностью слабой стороны (противника) в конфликте и переноса акцентов от количественно-качественной диспропорции потенциалов противников на применяемые методы. Понятие асимметрии связывается на современном этапе также с наличием у сторон дифференциации в области фундаментальных ценностей, целей, уровня вовлеченности либо воли к участию в данном конфликте и решительности в стремлении к победе.

³⁶ Kenneth F. McKenzie. *The Revenge of the Menials: Asymmetric Threats and the Next QDR/McNair papers*, № 62, NDU. – Washington, 2000. – сmp. 39-50

В настоящее время в западных стратегических исследованиях можно наблюдать тенденцию к убежденности в том, что *культурно-цивилизационные различия сторон влияют на их поведение и выбор определенных методов и техник в своих действиях*, не говоря уже о признании асимметричных методов одним из противников (располагающего меньшим либо менее эффективным военным потенциалом) в качестве естественного следствия его сравнительной слабости. Данное наблюдение, на наш взгляд, не вполне обоснованно и сомнительно.

Более обоснованным выглядит наблюдение о том, что *соперничество в асимметричных конфликтах активно идет в психологической плоскости*. Так, исследователи К.Ф. McKenzie, С. Dunlap правомерно замечают, что такого рода воздействия в психологической плоскости позволяют добиться стратегического эффекта, даже если игра на различиях (асимметрии) ограничивается только тактическим уровнем³⁷.

Это особенно важно, если противник сравнительно слабее, неспособен к уничтожению или значительному сокращению материальных военных ресурсов своего оппонента, старается уменьшить волю продолжения борьбы, отбить желание от продолжения конфликта. Это означает, что избранные им стратегии и применяемые методы и техники действий направлены не столько на победу над вооруженными силами противника, сколько на возникновение как можно большего психологического эффекта в его обществе (шок, страх, растерянность, неверие в мощь государства в обеспечении безопасности и др.). Как видим, это воздействие не ограничивается только в военном измерении, но активно вторгается и достигается и в невоенных плоскостях. Формат одной статьи не позволяет нам рассмотреть не менее сложный вопрос природы и дефинирования одного из важных производных понятий концепции асимметрии как «асимметричные угрозы».

Резюмируя, можно утверждать, при рассмотрении концепций асимметричности и вытекающих из нее рекомендаций прикладного характера, необходимо сохранять *соответствующие пропорции между действительным значением асимметричных угроз для национальной безопасности и реальным их состоянием*. Это вытекает из достаточно мощной тенденции уменьшения в системе международной безопасности (что верно для государств евразийского континента, относящихся к различным политическим системам и военным альянсам) интенсивности и непосредственности традиционных угроз, и росту среди политических элит и обществ этих государств осознания относительно низкой готовности их государственных структур к противодействию асимметричным угрозам и адекватному ответу на них.

Существуют предпосылки и доказательства того, что асимметричные угрозы могут действительно стать и становятся наиболее важными на повестке дня международной и региональной безопасности и стабильности. Поэтому важно осознавать реальность асимметричных угроз и стараться эффективно их преодолевать, при этом не переоценивая и не приписывая им большего значения, чем они заслуживают.

УДК 94 (100)
МРНТИ 03.09.03

M. A. Alpysbes¹

*¹Doctor of historical sciences, professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: alpysbes@mail.ru*

Zh. M. Zhangabulova²

*²PhD student, ²Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhansaya-777@list.ru*

CENTRAL ASIA - IN THE MIDDLE ASIAN ISSUE: PAST AND PRESENT

Abstract

Over the centuries the region of Central Asia is a key to the politics matters of the leading states of the world. In the history of Central Asia, we can emphasize, there are several periods that have had a strong influence on the development of the region and its native peoples. And, certainly, each of these periods introduced both positive and negative elements into the historical processes of this vast part of the land. The modern history of the region of Central Asia may be described as a history of intense competition for the impact in this part of the Eurasian continent in the post-Soviet period, as well as in the recent past.

Keywords: Central Asia, struggle of world powers, geopolitical interests, post-Soviet period, Eurasia, international relations, social-economic situation, history of the USSR, “soft” power.

M. A. Алпысбес¹

*¹т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті
Астана қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: alpysbes@mail.ru*

Ж.М. Жангабулова²

*²PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті
Астана қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: zhansaya-777@list.ru*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ МӘСЕЛЕ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Аннотация

Орталық Азия аймағы - ғасырлар бойы әлемнің жетекші мемлекеттерінің саясатының кілті деп санауға болады. Орталық Азия тарихында, аймақтың және оның халықтарының дамуына қатты ықпал еткен бірнеше кезеңдердің екпінін айқын көрсетуге болады. Және, әрине, осы кезеңдердің әрқайсысы оң және теріс элементтерді жердің бұл үлкен бөлігінің тарихи процестеріне енгізді. Орталық Азия аймағының қазіргі заманғы тарихын бұрынғы кеңестік кезеңнен бастап, сондай-ақ жақын арадағы Еуразия құрлығының осы бөлігіне әсер ету үшін қарқынды бәсекелестік тарихы ретінде сипаттауға болады.

Түйінді сөздер: Орталық Азия, әлемдік державалардың бәсекелестігі, геосаяси мүдделер, посткеңестік кезең, Еуразия, халықаралық қатынастар, әлеуметтік-экономикалық жағдай, КСРО тарихы, «жұмсақ» әсер.

М. А. Алпысбес¹

*¹д.и.н., профессор, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, Республика Казахстан
e-mail: alpybses@mail.ru*

Ж.М. Жангабулова²

*²PhD докторант, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, Республика Казахстан
e-mail: zhansaya-777@list.ru*

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ – В СРЕДНЕАЗИАТСКОМ ВОПРОСЕ: ВЧЕРА И СЕГОДНЯ

Аннотация

Регион – Центральная Азия, является ключевым в политике ведущих государств мира не первое столетие. В истории **Центральной Азии** можно выделить несколько периодов, которые оказали сильное влияние на развитие региона и населяющих его коренных народов. И, безусловно, каждый из этих периодов привносил как положительные, так и отрицательные элементы в исторические процессы этой обширной части суши. Современную историю региона Центральная Азия, возможно охарактеризовать как историю острого соперничества за воздействие в данной части Евразийского материка в постсоветский период, как впрочем и в недалёком прошлом.

Ключевые слова: Центральная Азия, соперничество мировых держав, геополитические интересы, постсоветский период, Евразия, международные отношения, социально-экономическое положение, история СССР, «мягкое» влияние.

In the modern world, a state with a successful developed economy dominates in the arena of interstate relations. It has always been. In addition, economically developed countries have a fairly strong influence on the social-economic situation in other regions, while geographical and political factors cannot be ignored also. History, as the science builds a causative relationship, which helps us chronologically comprehend and understand the history of our people and the state as a whole, which in turn can even lead to a cardinal rethinking of the role of states in the global context in certain periods.

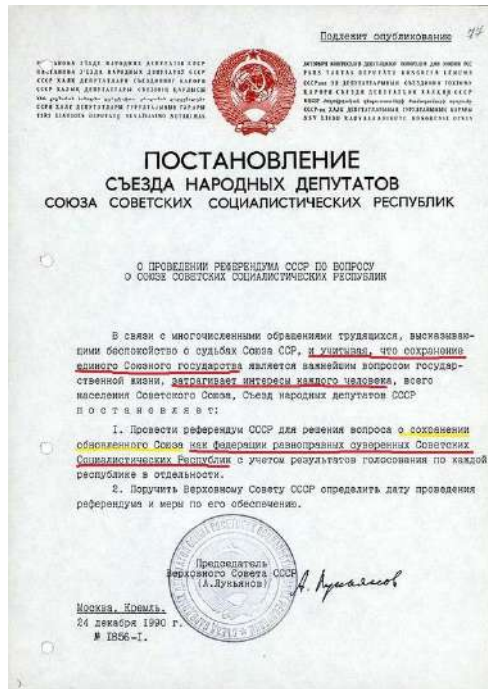
Despite the fact that it is impossible to draw a direct analogy between the events that took place in the past and the current situation in certain regions, the study of historical experience still makes it possible to draw reasoned conclusions regarding contemporary international relations in the region and avoid repeating the many mistakes that were made in the past.

The relevance of the presented issue is that today, the region of Central Asia still (as in the second half of the XIX century - the first quarter of the XX century) occupies a special place in interstate relations - both in the military-political and in the social-economic matters.

In recent years, Central Asia has attracted the attention of many diplomats, researchers and political figures of the world. Unstable conditions and significant geopolitical changes in the Central Asian countries form promises to increase rivalry for a “soft” influence in the region among world powers, such as the Russian Federation, the People’s Democratic Republic of China and the United States of America. At the same time, the countries of Central Asia are becoming the least exposed for the influence of the North Atlantic partners and various programs for the spread of a too democratic policy. Perhaps the reason lies in the strengthening of Russian and Chinese interests around the region. The peace-loving Central Asia has no choice, but to adhere of a neutral policy and try to ensure security for itself.

The collapse of the Soviet Union and the formation of new independent and self consisted states in the region of Central Asia changed the architecture of history as a whole.

According to the initiative of the first and last President of the USSR, M. S. Gorbachev was held an all-Union referendum on whether or not to be the Soviet Union [1].

Resolution of the Congress of People's Deputies of the USSR

However, as a result of the 1990 elections, the union leadership turned out to be more categorically inclined to change than the new government apparatuses in the union republics. Socio-political power eventually moved from the center to the Union republics. Gorbachev did not dare to create a personal political support, fearing to lose the position of the leader of the nation. As a result, already in 1991, Gorbachev was in political isolation.

Another turning point in history was the victory in the presidential election of B.N. Yeltsin, who, subsequently (as Gorbachev, also) was repeatedly accused of the collapse of the USSR.

On the 8th of December, 1991, the “Belovezhsky End” and the dissolution of the USSR took place at the residence of the Belarusian leader “Viskuli” near Brest, Republic of Belarus, so there was another sharp turn in the history of the peoples of the post-Soviet countries. President Boris Yeltsin, head of the Supreme Council of Belarus Stanislav Shushkevich and President of Ukraine Leonid Kravchuk put their signatures under the agreement [2].

Editorial of the newspaper “Izvestia” on December 9, 1991.

“The Russian side dealt only with those paragraphs that had political goals. They did not care what we write on economic issues. Therefore, we created the economic part with Fokin... Most of all, the fate of the allied states was discussed, *how to deal with the states that do not participate in the meeting*, the scheme of foreign policy

activities and the country's defense scheme...” - from the memoirs of the Belarusian Cabinet of Ministers Vyacheslav Kebich [3].

Subsequently, the year of 1991 was declared the boom year for the independence of all fifteen countries of the former Soviet Union, the so-called parade of sovereignties.

In the Soviet period, Central Asia guided by historical and geographical criteria, it was customary to define as four allied states: the Uzbek SSR, the Kyrgyz SSR, the Tajik SSR, and the Turkmen SSR. Kazakhstan belonged to Central Asia but was named separately.

In 1992, at the summit of the countries of Central Asia, the first president of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, proposed to abandon the definition of “Central Asia and Kazakhstan”, in favor of the definition of “Central Asia”, which will cover all post-Soviet countries of the region. However, from the point of view of geographical science, Central Asia is considered a very large region, which includes, in addition to Central Asia, the Republic of Tuva (RF), Mongolia, the western part of China, and Tibet; UNESCO adheres to the same concept [4, p. 342].

Geographically, the center of Asia is located in the Kyzyl city, Republic of Tyva, Russian Federation [Figure 1].

Figure 1. Center of Asia. Republic of Tyva, RF.

For the first time, the German geographer and traveler Alexander von Humboldt singled out the region of Central Asia as a separate region of the world in 1843 in his famous book “Central Asia” (v.1-3). Until the world-recognized luminary of geography, enlightened Europe and modern science of that time knew almost nothing about such a large area as Central Asia. As he admitted by himself about a trip, that the travelling to this region beckoned him as a seductive dream. Although that time was very difficult, the 19th century, the century of confrontation between the most powerful empires, England and Russia, whose areas of geopolitical interests begin to overlap in Central Asia. And in the future, the rivalry between two greatest empires of the 19th and 20th centuries was manifested more than once in various forms.

Alexander von Humboldt made his famous trip to Russia - to the Urals, Altai and the Caspian Sea in 1829. Only the first volume of the book “Central Asia” was translated from French into Russian (by P.I. Borodzich), edited by Professor D.N. Anunich in 1915 [5]. The nature of Asia was described by him in his works “Fragments on the geology and climatology of Asia” in 1831 (v. 1-2) [6].

The distant past saturated with various events in Central Asia indicates its necessary space and role in the system of inter-ethnic and intercultural dialogue in the history of the region. And, in spite of the expansionist nature of the involvement of external forces in the region, which undoubtedly brought about an important loss to nomadic and sedentary peoples, it is obvious that the range is being tracked by the positive dynamics of the formation.

The modern history of the region of Central Asia may be described as a history of intense competition for the impact in this part of the Eurasian continent in the post-Soviet period, as well as in the recent past.

As it is known, the importance of Eurasia as one of the geopolitically necessary elements of the history of the world's population was predicted in the beginning of the 20th century by well-known scientist and one of the founders of geopolitical science H. Mackinder in his report "The geographical axis of history" in 1904 at a meeting of the Royal Geographical Society Of England.

The essence of his leading thoughts was that the time of the greatest geographical discoveries is coming to an end, and the formation of land transport systems passing through Euro-Asia, the axial region of world politics, has a great impact, and though the Russian Empire occupies the central space. And control over the land transport of the region highlights the indisputable superiority of this state. But, according to the author, to consider Moscow as the center, and the world around - the periphery is already unacceptable in the twenty-first century. Mackinder announced the thesis that Eurasia's own Heartland is Central Asia and much of the Urals and Siberia, which plays a significant role in world affairs [7].

Today, Central Asia is moving in a different direction. The region is undergoing a major geopolitical shift, the result of which will be the weakening of ties with the North Atlantic society and the toughening of the influence and importance of China. The key partners of the states of Central Asia in the areas of politics, economics, security are Beijing, Moscow, and to some extent Washington: this is due to the dominant financial impact of China in the region and the residual stay of Moscow and Washington.

The future of the states of Central Asia depends, in addition to external relations, on five interrelated elements: the replacement of leadership, or the transition to a new generation of leaders; financial situation; corruption; political repression; Islamic radical extremism. And these issues require more thorough research in the context of new international politics and modern international relations.

References:

1 Архивный документ РФ: «О проведении референдума по вопросу о СССР» из онлайн портала Архивов России. Федеральное архивное агентство. URL: <http://rusarchives.ru/arhivnye-online-proekty> (дата обращения: 12.11.2018)

2 Архивный документ РФ: «Передовица газеты «Известия» 9 декабря 1991 года» из портала 100 главных документов Российской истории. URL: <http://doc.histrf.ru/20/soglashenie-o-sozdanii-sodruzhestva-nezavisimyykh-gosudarstv/> (дата обращения: 13.11.2018)

3 Кебич В.Ф. «Искушение властью: из жизни премьер-министра» - В.Ф. Кебич, - Минск: Парадокс, 2008 – С. 480.

4 О работе Научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем (НИА НКП) за первое полугодие 1929/1930 г. (рус.) // Революционный Восток. — Москва: 1930. — № 8. — С. 342.

5 Гумбольдт А.Ф. «Центральная Азия (1843 год)» том 1. С. 606 – Москва, 1915 год, перевод с франц. П.И. Бороздича.

6 Гумбольдт А.Ф. «Фрагменты по геологии и климатологии Азии (1831 год)» тома 1-2.

7 Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории // Полис. — 1995. — № 4. — С. 168.

УДК 339.164
ГРНТИ 03.01.09

¹Nessipbayeva K.R.

professor, doctor of historical sciences, Abay Kazakh national pedagogical university

EFFICIENCY OF THE KAZAKH-TURKISH ROUTE OF THE GREAT SILK WAY IN THE XXI CENTURY

Annotation

In article the role and value of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way is considered. At the same time the analysis of features of this route is given. The mechanism of formation of trade and logistic realization of efficiency of the Kazakh-Turkish route is considered. Calculation of the most effective route is a current problem of formation of a trade Great Silk way. The problem of the choice of a route of a trade Great Silk way arises in terms of trade and logistic efficiency. One of alternatives of modern formation and development of a trade Great Silk way is the Kazakh-Turkish route. This route includes China – Kazakhstan (port of Aktau) – Azerbaijan (port of Baku) – Georgia – Turkey - the European Union.

Keywords: trade, logistics, expenses, Great Silk way, efficiency, benefit, expenses, pricing

¹Несипбаева К.Р.

тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ТҮРІК БАҒЫТЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация

Мақалада Ұлы Жібек жолының қазақ-түрік бағытының рөлі мен маңызы қарастырылған. Осы бағыттың ерекшеліктеріне талдау жүргізілген. Қазақстан-Түркия бағыты бойынша сауда-логистикалық тиімділіктің қалыптасу механизмі қарастырылған. Ең тиімді маршрутты анықтау Ұлы Жібек жолының саудасын қалыптастырудың өзекті мәселесі болып табылады. Ұлы Жібек жолын бағытын таңдау мәселесі сауда-логистикалық тиімділік тұрғысынан туындайды.

Қазіргі кезеңдегі Ұлы Жібек жолы саудасының қалыптасуы мен дамуының балама нұсқаларының бірі - қазақ-түрік бағыты. Бұл бағытта Қытай - Қазақстан (Ақтау порты) - Әзірбайжан (Баку порты) - Грузия - Түркия - Еуропалық Одақты қамтиды.

Түйінді сөздер: сауда, логистика, шығындар, Ұлы Жібек жолы, тиімділігі, артықшылықтары, шығындар, баға құрылымы.

¹Несипбаева К.Р.

¹кандидат исторических наук, профессор КазНПУ

ЭФФЕКТИВНОСТЬ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКОГО МАРШРУТА ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В XXI ВЕКЕ

Аннотация

В статье рассматривается роль и значение казахско-турецкого маршрута торгового Великого Шелкового пути. При этом дается анализ особенностей данного маршрута. Рассматривается механизм формирования торгово-логистические эффективности реализации казахско-турецкого маршрута.

Расчет наиболее эффективного маршрута является актуальной проблемой формирования торгового Великого Шелкового пути. Проблема выбора маршрута торгового Великого Шелкового пути возникает с точки зрения торгово-логистической эффективности.

Одной из альтернатив современного формирования и развития торгового Великого Шелкового пути является казахско-турецкий маршрут. Этот маршрут включает Китай – Казахстан (порт Актау) – Азербайджан (порт Баку) – Грузия – Турция - Евросоюз.

Ключевые слова: торговля, логистика, затраты, Великий Шелковый путь, эффективность, выгоду, затраты, ценообразование

The Great Silk way becomes the global direction of international trade of the 21st century. The relevance of development of a trade Great Silk way consists in the considerable potential of trade and economic relations of the European Union and China. According to Eurostat the share of China in the total amount of trade with the EU made 15 percent and reached in 2015 year 521 billion Euros [1:2].

Important problem of formation of a trade Great Silk way is calculation of the most effective route. In terms of trade and logistic efficiency there is a problem of the choice of a route of a trade Great Silk way. At the same time, it is necessary to stop on the following questions. First, the historical, classical overland route of a trade Great Silk way which has very big extent takes place. Secondly, modern understanding and value of a trade Great Silk way consists in high requirements of investment and infrastructure providing to which the classical route does not correspond. Thirdly, development of scientific and technical progress allows to solve problems of investment and infrastructure ensuring international trade at qualitatively new level [2]. On the basis of achievements of modern science and technology and modern trade and logistic methods there is possible a combination of overland and sea stages on movement of cargo streams. All this updates the combined overland and sea route of a trade Great Silk way.

One of alternatives of modern formation and development of a trade Great Silk way is the Kazakh-Turkish route. This route includes China – Kazakhstan (port of Aktau) – Azerbaijan (port of Baku) – Georgia – Turkey – the European Union. The convention of the name the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way is as follows. First, on the route given Kazakh-Turkish final points the European Union and China are not specified, secondly, the certainty of the site of Azerbaijan and Georgia is meant. Designation the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way reflects real orientation of cargo streams through the Caspian Sea and the Caucasus.

The most important prerequisite of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way is that now there was already a real Kazakh-Turkish route which provides local trade and logistic needs of Kazakhstan, Turkey, Azerbaijan and Georgia. The efficiency local trade and logistic the site opens great potential opportunities the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way.

Advantages of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way are as follows. First, the European Union has three possible directions of cargo delivery to Turkey – a sea way from Northern Europe, a sea way from Southern Europe and an overland way from the Balkans. Secondly, China has two possible directions of cargo delivery to Kazakhstan – from East China to the East Kazakhstan region of Kazakhstan and from the Southern China to Almaty region of Kazakhstan. Thirdly, there are operating seaports of Baku and Aktau that allows to maximize profitability of this route. Fourthly, Kazakh-Turkish the route of a trade Great Silk way involves the minimum quantity of the parties – the European Union, China, Kazakhstan, Turkey, Azerbaijan and Georgia that allows minimizing political risks.

The main call of the 21st century can be considered the solution of problems of global trade and logistic needs of the European Union and China. At the same time it should be noted the next moments. First, investment investments in the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way will make approximately 2.5-3.5 trillion US dollars. Secondly, full-scale implementation of the project will take 15-20 years, at the same time is possible partial start of a route [3]. Thirdly, great organizational efforts and need of creation of investment and logistic consortium which has to include the European Union, China, Kazakhstan, Turkey, Azerbaijan and Georgia are necessary. Fourthly, the political will of all parties which are taking part in the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way is necessary.

The central place is taken by carrying out research works on investment logistically formation of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way. From the theoretical point of view the paramount value has a research of the following problems. First, developments of the concept of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way. Secondly, to reveal the economic nature of trade and logistic benefits and expenses. Thirdly to define the formation mechanism trade and logistic efficiency of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way.

The first, the multifactor concept of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way consists that on the way of the main highway to it separate branches will adjoin. Owing to globalist of a route each separate branch represents connection of the whole state to a trade Great Silk way. In particular, it can be the Iranian branch, the Turkmen branch, the Uzbek branch, etc. In essence the multivector concept the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way is closely connected with process of involvement of a number of the countries in a global trade logistics system which will contribute their social and economic to the development.

The second, identification of the economic nature of trade and logistic benefits and expenses. At the same time an objective basis of emergence of benefits is material flows and logistic operations. Trade and logistic benefits should be considered both in terms of growth of economy of the participating countries of a route, and with

receiving profit of trade and logistic firms. Trade and logistic expenses will include both investment, and operating costs.

The third to define the formation mechanism trade and logistic efficiency of revenues of corporations. The most important component of this mechanism is issues of pricing on services of the Kazakh-Turkish route of a trade Great Silk way. At the same time it is necessary to consider trade and logistic various socio-economic factors of efficiency in the formation mechanism.

References:

- 1 *EU's top trading partners in 2015: the United States for exports, China for imports. EUROSTAT, 31 March 2016.*
- 2 *Innovation, Diffusion, and Trade: Theory and Measurement Ana Maria Santacreu Working Paper 2014-042A. <http://research.stlouisfed.org/wp/2014/2014-042>. November 2014 FEDERAL RESERVE BANK OF ST. LOUIS Research Division*
- 3 *International Trade Theory and Policy: A Review of the Literature by Sunanda, Sen Levy Economics Institute of Bard College November 2010.*

ӘӨЖ 09.791
ГРНТИ 23.41

М.М. Қайырғалиев¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті 6D050500 – Аймақтану I курс докторанты, meshit_maksat@mail.ru. Астана. Қазақстан

**ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫ ИНСТИТУТТАРЫНДАҒЫ ШАРИҒАТТЫҚ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ
ОНЫҢ КЕЙБІР БАТЫС ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ**

Аңдатпа

Исламдық қаржы нарығында жұмыс істеп жатқан институттардың барлығы шариғаттық бақылаудан өткеннен кейін ғана тұтынушыларға қызмет көрсету мүмкіндігіне ие бола алады. Халықаралық қаржы орталықтарының исламдық қаржы тетіктерін дамытуда да шариғаттық бақылаудың алар орны ерекше. Сондықтан бұл зерттеуде исламдық қаржы институттарының жұмысындағы шариғаттық бақылаудың өзекті мәселелері қарастырылған. Шариғаттық бақылаудың анықтамасы беріліп, маңыздылығы атап көрсетілген және исламдық қаржыландыру тарихындағы шариғаттық бақылаудың даму кезеңдері баяндалған. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілеріндегі шариғат кеңесінің міндеттері мен құзыреті көрсетілген.

Ізденуші Қазақстан Республикасында исламдық қаржыландыру мекемелерінің шариғаттық бақылау тәсілдерін зерттеген. Сонымен қатар республикалық деңгейде шариғаттық бақылауды іске асыратын ұйымның қажеттілігі жөнінде пікір білдірген. Астана халықаралық қаржы орталығының жұмысын дамыту үшін де шариғаттық бақылау жөніндегі бірінғай органды құру қажет. Исламдық қаржы нарығын қалыптастырудағы шариғаттық бақылау жүргізуді реттеуге байланысты заңнамалық базаның кемшіліктеріне назар аударылған. Мақалада Ұлыбритания, Германия және басқа Батыс Еуропа мемлекеттерінің исламдық қаржыландыру саласындағы тәжірбиелері ескерілген.

Кілт сөздер: шариғаттық бақылау, исламдық қаржыландыру, сукук, Астана халықаралық қаржы орталығы, шариғаттық қадағалау, шариғаттық аудит.

М.М. Каирғалиев¹

¹докторант 1 курса PhD D050500 по специальности Регионоведение,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
meshit_maksat@mail.ru
Астана, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ШАРИАТСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИСЛАМСКИХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТИТУТАХ И ИХ ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

Аннотация

В этом исследовании рассматриваются актуальные проблемы шариатского контроля в практической деятельности исламских финансовых институтов. Ибо все организации, работающие на исламском финансовом рынке как правило предлагают свои услуги клиентам после одобрения органа осуществляющего шариатский контроль. Кроме того, шариатский контроль особенно важен для развития не только отдельно взятых организаций, но и крупных финансовых центров. В данной статье дано определение шариатского контроля, подчеркнута значимость и этапы его развития в исламской финансовой индустрии. Указаны круг обязанностей и компетенция органа, осуществляющего шариатский контроль (совета по принципам исламского финансирования) закреплённые в нормативно-правовых актах Республики Казахстан. Наряду с этим соискатель высказывает своё суждение о необходимости создания органа реализующего, осуществляющего шариатский контроль на республиканском уровне. Формирования единого органа по шариатскому контролю также актуальна для развития международного финансового центра «Астана». Также обращено внимание на недостатки законодательной базы регулирующей осуществления шариатского контроля в процессе формирования исламского финансового рынка. Кроме того при написании данной статьи был учтен положительный опыт Великобритании, Германии, а также других стран Западной Европы в области исламского финансирования.

Ключевые слова: контроль шариата, исламские финансы, Сукук, Международный финансовый центр Астаны, контроль шариата, аудит шариата.

M.M. Kairgaliev¹

¹st year PhD student, L.N. Gumilev Eurasian National University,
meshit_maksat@mail.ru
Astana, Kazakhstan

ACTUAL ISSUES OF SHARIAH REGULATION IN ISLAMIC FINANCIAL INSTITUTIONS AND THEIR IMPLEMENTATION IN SOME COUNTRIES OF WESTERN EUROPE

Annotation

All organizations working in the Islamic financial market offer their services to clients after approval of the body that carries out Shariah control. Shariah control is particularly important for the development of Islamic financial institutions in international financial centers. In this study, topical issues of Shariah control in the work of Islamic financial institutions are discussed. The importance of Shariah control and the stages of its development are determined. Responsibilities and competence of the body that carries out Shariah control (council on the principles of Islamic finance) fixed in the regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan. At the same time, the author expressed the opinion about the need to create a body that carries out Shariah control at the republican level. Formation of a single body on Shariah control is also necessary for the development of the international financial center of Astana.

Key words: Shariah Supervision of the Islamic Banks, control of Sharia, Islamic finance, Sukuk, International Financial Center of Astana, audit of Sharia.

Кейінгі жылдары Қазақстанда исламдық қаржыландыру жүйесін енгізуге байланысты көп жұмыс істелініп келеді. Қазақстанда исламдық қаржыландыру жүйесін дамыту Ел басының үкіметтің алдына қойған стратегиялық міндеті болып табылады. Оны іске асыру аясында исламдық қаржыландыру өрісіндегі қаржылық институттарды тұрақты түрде дамыту үшін тиісті жағдайлар жасалуда. Атап

айтқанда арнайы жол картасы түзілді. Ислам қаржы жүйесін дамыту Астана халықарылық қаржы орталығының да негізгі жұмыс бағыттарының бірі болып табылады.

Алайда исламдық қаржы жүйесін қалыптастыру тиісті инфрақұрылымды дамытпай табысты бола алмайды. Сондықтан ең алдымен исламдық қаржы ұйымдары қызметінің шариғат талаптарына сәйкестігін қадағалайтын органның болуы маңызды рөл атқарады. Мұндай орган әлемдік практикада Шариғат кеңесі деп аталады. Шариғаттық қадағалау туралы мәселеге көшпес бұрын сол ұғымның мәнін ашып көрсету қажет. Шариғаттық қадағалау дегеніміз- қаржы институты жұмысының шариғат нормалары мен принциптеріне сәйкес келуін қамтамасыз ететін қызмет.[1]

Шариғаттық қадағалаудың осыған ұқсас анықтамасы Ар-Раджхи исламик банк тобының жарғысында да берілген. Онда «Шариғаттық қадағалау» дегеніміз – шариғат нормалары мен пәтәуа шығаруды қамтамасыз ететін қызмет делінген.

Қазақстанның заңнамаларында да « Исламдық қаржыландыру принциптері бойынша кеңес» деген органның болуы қарастырылған. Оған исламдық қаржы ұйымдарын шариғаттық қадағалауды іске асыру міндеті жүктелген. Бірақ жоғарыда атап көрсетілген кеңестің құзыреті мен міндеттерінің аясы қолданыстағы заңнамаларда тікелей қарастырылғанмен оның мүшелерінің біліктілік деңгейін анықтауға қойылатын талаптарды белгілеу ислам қаржы ұйымдарының өздеріне берілген. [2] Шариғаттық бақылау да қаржылық бақылау сияқты маңызды элемент. Қаржылық институттардың есебін аудиторлардың қортындысынсыз елестету қандай мүмкін болмаса исламдық қаржы институттарының қызметін де шариғат кеңестерінсіз елестету мүмкін емес. Мұндай органның міндетті түрде болуының қажеттілігі ең алдымен ислам қаржы үлгісінің шариғат нормаларына негізделгендігінде.

Шариғат кеңестерінің қалыптасу кезеңдері

Шариғат кеңестерінің қалыптасуын және дамуын төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезең немесе жеке-дара шариғат кеңесшілерінің кезеңі. Бұл кезеңде әрбір исламдық қаржы ұйымының жанында бір ғана шариғат кеңесшісі болады. Бұл кезең « Дубай ислам банкінде» және «Кувейттің қаржы үйінде» шариғат кеңесшісінің тағайындалған уақытынан бастау алады.

Екінші кезең шариғат кеңесшілері санының біреуден бірнешеге дейін өсуімен сипатталады. (Әдетте олардың саны үштен беске дейін құбылып отырады.)

Үшінші кезеңде шариғаттық қадағалаудың екі сатылы жүйесіне көшу іске асырылады. Бұл жүйенің енгізілуі әртүрлі қаржылық ұйымдардың шариғаттық кеңесшілері арасында қайшылықтардың туындауына байланысты болды. [3]

Барлық мүдделі жақты қанағаттандыратын шешім қабылдау үшін осы мәселемен шұғылданатын мемлекеттік органның алдында соңғы инстанция болатын алқалы органды құру мәселесі тұрды. Бұл проблеманың шешімі мемлекеттік органдар жанынан олардың өздерінің шариғаттық кеңестерін құру жолы арқылы табылды. Бұл кеңес исламдық қаржы ұйымдары қызметінің бірінғай ержелерін жасаумен қатар қаржылық ұйымдардың шариғаттық кеңесшілері арасында даулы мәселе туындаса төреші ретінде де әрекет ете алды.

Мәселен 1985 ж. Малайзияда Ұлттық банктің жанынан шариғаттық түсініктеме (консльтация) беру кеңесі, 1991 ж. Суданда жоғарғы шариғат кеңесі құрылды. Ал БАӘ (Біріккен Араб Әмірліктері) мен Пәкістанда да соларға ұқсас әрекеттер жасады.[4] Мұндай жоғарғы шариғаттық кеңестер Исламдық қаржылық операциялардың бірінғай ережелерін жасаумен және сәйкестендірумен айналысты. Алайда Қатар, Бахрейн сияқты әлемдік белгілі исламдық қаржы орталықтары өте мұқтаж болса да , екі сатылы шариғаттық қадағалау жүйесін күні бүгінге дейін құра алмай келеді, ал даулы мәселелер туындаған жағдайда шешім шығару құзыреті Дін және уақыф министірлігіне берілген. Батыс Еуропа елдерінде ислам қаржы нарығында істейтін ұйымдарда шариғаттық бақылау органының болуы толық реттелмеген. Мысалы: Германияның заңдарында шариғаттық бақылау кеңесін жеке бақылау орган ретінде құру мүмкінді қарастырылмаған. Алайда Германияда жұмыс істеп жатқан тұңғыш исламдық Кувейт- Түрік (*Kuveyt Türk*) банкі бұл проблеманы шариғаттық бақылау кеңесі деген атпен емес *Ethical Board* яғни «этикалақ кеңес» деген атаумен өзгерту арқылы шешіп отыр.[5]Сондай-ақ Люксембург Ислам банкінде (*Islamic Bank of Luxemburg*) де шариғат кеңесшісі қызметі мүлде қарастырылмаған. [6]

Төртінші кезең шариғат принциптері мен шариғат аудитінің сақталуына түсінік беру қызметін көрсететін халықаралық ұйымдардың пайда болуы. Мәселен 2004ж. «Дубай Ислам банкі» Шариғаттық үйлестіру бойынша халықаралық ұйымды құрды. Сондай-ақ Бахрейнде орналасқан халық аралық *Shariyah Review Bureau* мекемесі батыс еуропаның көптеген исламдық қаржы ұйымдарына шариғат мәселелері бойынша кеңес беру қызметін көрсетеді.

Қазақстанда ислам қаржы нарығында мамандардың тапшылығынан дәл осы Shariyah Review Bureau көмегіне жүгініп отыр. Мысалы Республикамызда тұңғыш рет «ислам банк карталарын» шығарған Эль-Сафр финанс компаниясы және Заман ислам банкі осы мекеменің пәтуасын алуда.[7]

Шариғаттық кеңес мүшелеріне қойылатын талаптар

Бастапқы кезде шариғат кеңесшілеріне исламдық қаржы ұйымдары тарапынан тек бір ғана «жалпы шариғатты» білу талабы қойылды. Алайда исламдық қаржы индустриясының даму үдерісі барысында шариғат кеңесшілерінің біліктілік деңгейіне деген талап өсе түсті. Қазіргі кезде шариғат ғылымын білу туралы талаппен қатар зайырлы білімінің (экономика немесе құқық саласында) болуы қажет етіледі. Соның өзінде бірінші талап өзгеріске ұшырады. Енді көптеген исламдық қаржы ұйымдарында шариғат кеңесшілерінен исламдық коммерциялық құқықты (муғамалят) жетік білу және пәтуа шығаруда тәжірбиесінің болуы қажет етіледі.[8]

Сонымен қатар шариғат кеңесшілері лауазымына қосымша талаптар да қойылады. Мәселен үміткерге шариғат кеңесінің беделді бір мүшесінен мінездеме-ұсынымның (рекомендацияның) болуы. Кейбір мемлекеттерде шариғат кеңесшісі лауазымын иеленуге мүмкіндік бермейтін шектеулер де қойылады. Мәселен Пәкістанда шариғат кеңесшісінің лауазымына үміткер адам алаяқтық әрекет пен жалған құжат жасауға байланысты қылмыстық және салық төлемегені үшін, әкімшілік жауапкершілікке тартылмаған болуы керек. Сондай-ақ өзінің міндетін тиісті деңгейде атқармағаны үшін осы мәселемен тікелей айналысатын мемлекеттік органнан сөгіс және беделді исламдық діни ұйымдар тарапынан оның шығарған шешімдерінің шариғат нормалары мен принциптеріне сәйкессіздігіне байланысты ескертулер алмаған болуы тиісті. **Шариғат кеңесі мүшелерін тағайындау тәртібі**

Шариғат кеңесшілерін тағайындау жөнінде де және олардың біліктілік деңгейіне байланысты қойылатын талаптар мәселесінде де бірінғай стандарт жоқ. Дегенмен осы саладағы тәжірбиені талдай отырып шариғат кеңесшілерін тағайындаудың төрт шартты тәсілін атап көрсетуге болады:

- Жалпы жиналыстың шешімімен тағайындау;

- Директорлар кеңесінің шешімімен тағайындау;

- **Директорлар кеңесінің ұсынысымен жалпы жиналыстың шешімімен тағайындау; Астана халықаралық қаржы орталығына шақырылған Германиялық Hannover ReTakaful сақтандыру компаниясы да шариғат кеңесін осы жүйемен бекітеді. [9]**

- Исламдық қаржы ұйымы ұсынған үміткерді мемлекеттік органның бекітуі (Бахрейн және Пәкістан) .

Шариғат кеңесшілері әдетте үш жыл мерзімге тағайындалады. Мұндай практика «Исламдық қаржы ұйымдары үшін Бухгалтерлік есеп және аудит ассоциациясы» тарапынан да ұсынылып отыр.

Алайда мұндай уақытша шектеу барлық мемлекеттерге бірдей тән емес. Шариғат кеңесшісін орнынан босатуды оны сол лауазымға тағайындаған орган іске асырады . «Дубай ислам банкісі» жарғысының 83 бабында шариғат кеңесі мүшесін лауазымынан босату директорлар кеңесінің тиісті қаулысын шығару арқылы іске асырылады деген ереже қарастырылған. Кейбір елдерде шариғат кеңесі мүшелерін тағайындау тәртібі және олардың саны исламдық қаржы ұйымы жарғысының міндетті нормасы болып табылады.[10] Сонымен қатар шариғат кеңесінің жұмыс ережелері және оның мүшелерінің толық құрамда жиналу тәртібі анықталған. Әдетте шариғат кеңесі мүшелерінің жиналысын кемінде 3 айда бір рет, ал кейбір ислам қаржы ұйымдарында оны апта сайын өткізу қажеттілігі белгіленген. (Кувәйт ислам үйінде).

Шариғат кеңесінің құзіреті мен міндеттері

Шариғат кеңесі:

А) Төмендегідей құжаттарды даярлауға қатысады:

- құрылтайшылар келісім- шартын;

- ішкі құжаттарды;

- банктің жаңа өнімдерін;

- жылдық есеп және тағы басқа да анықтамалық материалдарды;

- банктің стратегиялық (бөлімшелер ашу, PR науқандарын өткізу, нарықтың басқа да қатысушыларын мен қосылып кету т.б.) мәселелерін.

Ә) Исламдық емес дәстүрлі қаржы ұйымдары мен жұмыс істеу тәртібінің ережесі мен аясын анықтайды;

Б) Банктің ағымдағы қызметін және оның бөлімшелерінің белгіленген талаптарды сақтауларын (шариғат аудиті) тексереді;

В) Банктің салымшылары мен қызметкерлерінің , басшылық пен мемлекеттік органдардың талап өтініштеріне жауап береді;

Г) Исламдық қаржы ұйымдарының қызметін реттейтін мемлекеттік органдар мен сондай-ақ исламдық қаржы индустриясын дамытуға көмектесу үшін басқа қаржы институттарының шариғат кеңестерімен іскерлік қарым-қатынас орнатады;

Ғ) Исламдық қаржы ұйымдарының қызметкерлерінің біліктілігін арттыруды іске асырады, тренингтер өткізеді;

Д) Банктердің қайырымдылық қорлары мен зекеттен түскен ақшалай қаражатты бөлу жүйесінің дұрыстығын анықтайды;

Е) Шариғат кеңестері өзінің қызметінің барысында жалпы мәселелер бойынша да пәтуалар шығарады.

Мәселемен танысу кезеңінде шариғат кеңесінің мүшелері қойылған проблеманы жан-жақты зерделейді. Қажет болған жағдайда өздері назар аударған қосымша материалдарды сұратуға, сонымен қатар исламдық қаржы ұйымының жекелеген қызметкерлерінен түсініктеме алуға құқылы.

Шариғат кеңесінің мәжілістерінде мәселелерді қарау тәртібі. Бұл кезеңде шариғат кеңесі мүшелерінің пікірлері тыңдалады немесе олардың біреуі шығып сөйлейді. Мәселе қаралып талқыланып болғаннан кейін ескертулер мен ұсыныс тілектер хаттамаланады.

Пәтуа шығару тәртібі

Егер кеңестің барлық мүшелерінің немесе олардың басым бөлігінің пікірлері сәйкес келсе сұраным иесіне пәтуа беру туралы шешім қабылданады. Пәтуада қаралып отырған мәселенің шариғат принциптеріне сәйкестігі немесе сәйкессіздігі нақты көрсетіледі. Бірақ пәтуа шығару барысында оның негіздемелері, қайнар көздері және шешім шығару сатылары толық айтылмайды. [11]

Қазақстанда жоғарыда айтылғандай исламдық банкілер үшін шариғат кеңестерінің қызметін реттейтін заңнамалық базалар әлі қарастырылмаған. Атап айтқанда исламдық банкілерді құру ерекшеліктері мен қызметі ҚР “Банктер және банк қызметі туралы” заңында бекітілген. (Мұнан әрі Заң). Заңның 52-1 бабында шариғат кеңесінің (исламдық қаржыландыру принциптері бойынша) қызмет аясы негіздері реттелген. Заңның 52-2 бабы директорлар кеңесінің ұсынысы бойынша ислам банкі құрылтайшыларының жалпы жиналысы тағайындайтын, банктің тәуелсіз органы болып саналатын шариғат кеңесін құруды өзіне міндеттейді. Алайда шариғат кеңесінің міндеттерін, қызметін, құзыретін оларды құру тәртібін, сонымен қатар оның мүшелеріне қойылатын талаптарды анықтау банктің құзыретіне жатады.

Біздің пікірімізше құзыретті мұндай заңнамалық деңгейде бөлу туралы көзқарас онша дұрыс емес. Мемлекет ең болмағанда шариғат кеңесшілеріне қойылатын ең төменгі біліктілік деңгейінің талаптарын анықтауға тиісті деп санаймыз. Мәселен жоғары білімнің, сала бойынша жұмыс тәжірибиесінің болуы т.б..

Бұл талаптар барлық исламдық қаржы ұйымдары үшін жалпыға міндетті болуы керек. Басқаша болған жағдайда бұл жауапты лауазымға тиісті білім деңгейі жоқ, кездейсоқ адамның тағайындалуып кетуі мүмкін. Мұндай жағдай өз тарапынан іске асырылып жатқан қаржылық операциялардың исламдық қаржыландыру принциптеріне сәйкес келмеуіне әкеліп соғуы ықтимал. Соның нәтижесінде ең соңында бүкіл исламдық қаржы жүйесіне көлеңке түсіруі ғажап емес. Тағы бір өзекті мәселе толыққанды исламдық кеңесті қаржылай қамтамасыз етіп тұруға жаңадан құрылған ұйымдардың мүмкіншілігі болмады. Осыған байланысты басқа исламдық қаржы ұйымдарының қызметіне жүгінуге мүмкіндік беретін тетіктер жасалуы тиіс. Заңға сәйкес шариғат принциптері бойынша құрылған кеңестің болуы тек акционерлік қоғамдарға ғана тиісті, ал жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер (ұсақ несиелер беру ұйымдары, лизингтік компаниялар) нысандарында құрылған басқа қаржы институттарына мұндай талаптар қойылмайды. Осындай дәйектерді ескере келіп бұл саладағы қойылатын талаптарды оңайлату жолымен бір қатар жеңілдіктер беруге болады. Мұндай мәселелерді бірнеше мүшеден тұратын кеңес құрмай-ақ жекелеген шариғат кеңесшісінің шешуіне мүмкіндік беретін жағдай жасау керек.

Сондай-ақ кеңестердің исламдық құнды қағаздарды шығаруға келісім беру тәртібін де анықтау қажет. Себебі бүгінгі күні сукуктарды шығару құжын тек мемлекеттік холдингтер ғана иеленіп отырғандығын ескерсек исламдық құнды қағаздардың бірреттік шығарылымы үшін тұрақты жұмыс істейтін, жеке шариғат кеңесін құру қажеттігі күмән туғызады. Осыған ұқсас проблемалар исламдық инвестициялық қорларда да орын алып отыр. Батыс Еуропа елдеріндегі құнды қағаздар нарығында шариғат талаптарына сәйкестікті анықтайтын арнайы рейтинг жүйесі бар. Бұл рейтингі талаптарын анықтау шариғат кеңесшілерімен бірігіп жүзеге асырылады. Мысалы: «S & P Dow Jones Шариғат индексі» Ratings Intelligence Partners (RI) компаниясымен бірлесе отырып жасалған. Лондон мен Кувейтте жұмыс істейтін аталмыш компания Еуропа инвестициялық нарығында үйлестіруші- кеңесші қызметін атқарады. Ratings

Intelligence Partners (RI) компаниясының 4 мүшеден құралған жеке шариғат кеңесі бар. Еуропа елдеріне арналаған « S&P Europe 350® Shariah» шариғат индексі осы компанияның жұмысының көрсеткіші. [12] Шариғат кеңестерін құру кадрлар жетіспегендіктен қыйындай түсуде. Қазақстанда жоғары талаптарға жауап бере алатын мамандардың да жоқ екендігін атап өту қажет.

Алайда бұл тек Қазақстанның ғана емес сонымен қатар әлемдік деңгейдегі проблема болып табылады. Бұл міндеттерді шешу үшін шариғат кеңестерінің (исламдық қаржыландыру бойынша кеңестер) жұмыстарын реттейтін нормативтік актілерді жасау қажет, оны шет мемлекеттердің озық тәжірибиелеріне сүйенген жұмыс тобын құру арқылы іске асыруға болады. Егер Қазақстан исламдық қаржыландыру саласында аймақтық көшбасшы болуды жоспарласа онда шариғаттық қадағалау саласында өз мамандарын даярлауға қазірдің өзінде ерекше көңіл бөлуі керек. Бұл мәселені шешуде де Еуропа елдерінің тәжірибиесін ескерген жөн. Мысалы 2017 жылы Дүние жүзі бойынша тіркелген 683 исламдық білім беретін мекемелердің 105 Ұлы Британияда орналасқан. Олардың 76-ы курстар деңгейінде болса, 29-ы жоғары білім береді.[13] Бұл проблеманы шетелде оқуға ниет білдіргендер үшін “Болашақ” бағдарламасы шеңберінде мемлекеттік гранттар бөлу жолымен шешуге болады. Олай болмаған жағдайда бұл үдеріс көп уақытқа созылып кетуі мүмкін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Абу Шади Мухаммад. Ислам банктерінің илсам экономикасын қалыптастырудағы рөлі. / -Каир: Эль-Азхар университеті, - шығарылған күні көрсетілмеген. -627 б.*
- 2 *ҚР « Банктер мен банк қызметі туралы заңы» 52-4 бап.*
- 3 *Док. Мухаммад Әбдулғаффар Шариф. Исламдық банктер мен қаржы ұйымдарында шариғаттық бақылау. //Ислам қаржы ұйымдарындағы шариғаттық бақылау халықаралық конференциясы., - Манама, 2010. 8 бет.*
- 4 *Док. Умер Чанра, док. Тарикулла Хан. Ислам банктерін реттеу және қадағалау. /- Джидда, Сауыд Арабиясы, 2000.-416 бет.*
- 5 *Matthias Casper / Asma Ait Allali. Islamic Finance Made in Germany – A Case Study on Kuveyt Türk (KT Bank): Germany’s First Islamic Bank. Preprints and Working Papers of the Center for Religion and Modernity. Münster №15. 2017 жыл. 31бет.*
- 6 *Dr. Hussein M. Rababa’ah, Dr. Yousuf Muhammad Rababa’ah. The Significance of the ISLAMIC Law (Sharia) Supervision of the Islamic Banks: The Jordan Islamic Bank as a Model. / Journal of Islamic Studies and Culture. American Research Institute for Policy Development. June 2016, Vol. 4, No. 1, 167 бет.*
- 7 <https://alsagr.kz/about/team>
- 8 *Matthias Casper. Sharia Boards and Sharia Compliance in the context of European Corporate Governance. The Center for Religion and Modernity (CRM). Munster. 2012. 10 бет.*
- 9 *Hannover Re Takaful Financial Statement 2017. 10 бет. <https://www.hannover-re.com/1236143/hannover-retakaful-2017-signed-fs.pdf>*
- 10 *Док. Файсал Абдулазиз Фарх. Шариғаттық бақылау: шындық пен арман. Унв. Ум- Курра. 34 бет.*
- 11 *Доктор Мохд Дауд Бакар. Шариатские умы в исламских финансах. Астана. 2018 жыл. 54 бет.*
- 12 *S&P Dow Jones Indices: S&P Shariah Indices Methodology. 2018 жыл. 4 бет.*
- 13 *ICD Thomson Reuters Islamic Finance Development Report 2017. 69 бет.*

УДК 327
ГРНТИ 03.01

Чжунген Пак¹, Қилыбаева П.Қ.², Нұрбаев Ж.Е.³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2 курс магистранты, Астана қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, т.ғ.к., доцент, Астана қ., Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, т.ғ.к., доцент, Астана қ., Қазақстан

КОРЕЯДАҒЫ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ ЖӘНЕ МИГРАЦИЯЛЫҚ DAҒДАРЫС

Аннотация

Мақалада Оңтүстік Кореядағы миграциялық саясаттың жан-жақты және біртекті емес сипаты сараланады. Республикадағы экономиканың жетекші секторларындағы біліктілігі төмен мамандар және жоғары білікті мамандардың жетіспеушілігі мәселесіне қатысты үкіметтің саясаты - шетелден еңбек ресурстарын тарту және отандық мамандарды елде тұрақтандыру мәселесі қарастырылады. Сондай-ақ, елде қалыптасқан демографиялық дағдарысқа байланысты мәселелер, оңтүстіккореялық мультикультурализм, оның негізінде туындаған әлеуметтік-экономикалық мәселелер қозғалады.

Кілт сөздер: Оңтүстік Корея, миграция, мультикультурализм, халықаралық неке, еңбек мигранттары, миграциялық дағдарыс.

Чжунген Пак¹, Килыбаева П.Қ.², Нұрбаев Ж.Е.³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистрант 2 курса, Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, к.и.н., доцент, Астана, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, к.и.н., доцент, Астана, Казахстан

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И МИГРАЦИОННЫЙ КРИЗИС В КОРЕЕ

Аннотация

В статье анализируется разносторонний и неоднородный характер миграционной политики в Южной Корее. По вопросу нехватки высококвалифицированных специалистов и высококвалифицированных специалистов в ведущих секторах экономики в республике будет рассмотрена политика правительства - привлечение трудовых ресурсов из-за рубежа и подготовка отечественных специалистов в стране. Также затрагиваются вопросы, связанные с демографическим кризисом, сложившимся в стране, южнокорейского мультикультурализма и возникшие на его основе социально-экономические проблемы.

Ключевые слова: Южная Корея, миграция, мультикультурализм, международный брак, трудовые мигранты, миграционный кризис.

Joongkyung Park¹, Kilybayeva P.K.², Nurbayev Zh.E.³

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, 2nd year master's student, Astana, Kazakhstan

²Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Astana, Kazakhstan

³Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Astana, Kazakhstan

MULTICULTURALISM AND THE IMMIGRATION CRISIS IN KOREA

Annotation

The article analyzes the diverse and heterogeneous nature of migration policy in South Korea. On the issue of the shortage of highly qualified specialists and highly qualified specialists in the leading sectors of the economy in the country will be considered the policy of the government - attracting labor resources from abroad and training of domestic specialists in the country. The issues related to the demographic crisis in the country, South Korean multiculturalism and the socio-economic problems that have arisen on its basis are also touched upon.

Key words: South Korea, migration, multiculturalism, international marriage, labor migrants, migration crisis.

Кіріспе. Мультикультурализм – белгілі бір елдегі әр түрлі халық пен ұлттар арасындағы түрлі мәдениеттердің бірлесе өмір сүруі. Бұл иммигранттар қоғамын құрайтын елде қолданылатын ұғым.

Мәдениеттің артықшылығын жасырмай, сол қалпында қабылдай отырып, өзара адамзат үйлесімділігіне қол жеткізуден туған үміттен бастау тапты. Әртүрлілік маңызын тапқан адамзат қоғамында түрлі мәдениет пен таным біріктірілсе, бұдан жақсы болашаққа жол ашатын жаңа мәдениетті қалыптастыратын керемет үмітке негізделген қолайлы жағдай. Бірқатар мәселелердің нәтижесінде батыс елдерден бастау алатын мультикультурализм бойынша кездесулердің саны көтеріле бастады. Әсіресе, босқындардың өлімі катализатор болды, осылайша, АҚШ пен Еуропада мультикультурализмге қарсы тұрған өте шеткі немесе балама құқық ретінде жіктелген ұлтшыл топтар халық тарапынан қолдау тапты.

Алайда, Корея мемлекеті мен бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын мультикультурализм тұжырымдамасы батыс елдердегі және пән ретінде оқылуынан әлдеқайда айырмашылығы бар. Кореядағы мультикультурализм сырттан келгендерді қазіргі мәдениетке бейімдеу үшін ассимиляцияға жақындығы көрінеді. Тарихи тұрғыдан алғанда, Корея мемлекеті шетелдік мәдениетке аз уақыттың ішінде ұшырауына қарамастан, ұлттық бірегейлігімен және бірыңғай ұлттық сәйкестігімен ерекшеленеді. Сондықтан, мультикультурализмге қатысы бар алуан түрлілікті қабылдаудың орнына, оны Корей қоғамымен байланыстыруға тырысады және келіспеушілік көрсетеді [1].

Корея республикасындағы неке мигранттарының жағдайы. Оңтүстік Кореяда азиялық елдерден келетін еңбек және некелік мигранттар санының қарқынды өсуі нәтижесінде халықтың жалпы санының 2%-і шетелдіктер үлесіне тиеді.

Моноэтникалық мемлекет елдегі туудың төменгі деңгейі мен демографиялық мәселелерді, халықтың картаюы, ұл баланың тууына артықшылық берілуіне байланысты потенциалды қалыңдықтардың жетіспеуі мәселелерін шешу үшін мультикультурализм саясатын белсенді түрде жүргізіп жатыр.

Кореялықтардың негізінен жоғары білімділігіне орай және мамандықты қажет қылмайтын жұмыс орындарында жұмыс істегісі келмейтіндігі себепті, арзан жұмыс күштерін қажет орындарда (лас, қиын, қауіпті) жұмысшылардың қажеттілігі еңбек мигранттарына, негізінен Азиядан келетін ер адамдарға есік ашты.

Қарқынды индустрияландыру, урбанизация және ұл баланың тууына қатысты дәстүрлі көзқарастардың нәтижесінде қалыптасқан жыныстық дисбаланс Оңтүстік Кореяның неке нарығында ауыл тұрғындары үшін, сондай-ақ қала халқының төменгі әлеуметтік топтарының өкілдері үшін қалыңдықтың тапшылығын тудырды.

2000 жылы халықаралық некелердің үлесі 3,5% (11 605 адам) болды, ал 5 жылдан кейін ол 4 есе өсті және 13,5%-ті құрады. Кейінгі жылдарда мұндай некелердің үлесі 10% деңгейінде тұрақтылықты ұстап тұрды (2006 жылы - 11,7%, 2007 жылы - 10,9%, 2008 жылы - 11,0%, 2009 жылы - 10,8%, 2010 жылы - 10,5%, 2011 жылы - 9,0%) [2].

Алдыңғы кезеңдерге қарағанда некенің құрылымында айтарлықтай өзгерістер болды. Әдетте, мигранттармен некеге тұру, көбінесе корейлік ерлер мен шетелдік әйелдердің некелерінен тұрды. 2000 және 2001 жылдары мигранттардың некелерінде әйелдер 59,8% сәйкесінше 66,7% болды. 2002 жылдан бері корейлік ерлерге үйленген әйелдердің үлесі 70%-дан асады. Шетелдік әйелдердің мигранттармен некеге тұруына ең жоғары үлесі 2008 жылы байқалды (77,8%). Егер бұрынырақ халықаралық некелер «шетел азаматы - корей әйелі» құрылымымен сипатталса, шетелдік серіктер - батыс елдерінің АҚШ, Жапония, Германиялық ер адамдар болса, 1990 жылдардың соңынан бері некелер «Корейлік ер және шетелдік әйел» құрылымында болды. Соңғы жағдайда, әйелдер Кореяға қарағанда дамуы төмендеу «Қытай, Филиппин, Вьетнам, Таиланд» сияқты елдерден келгендер. 2000 жылдардың басынан бастап посткеңестік елдерден (Ресей, Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан) келген әйелдермен некелесу жиі байқала бастады. Нәтижесінде, түрлі мәдениетті (мультикультурализм) отбасының үлгісі қалыптаса бастады, миграцияның «гипергамия» теориясына сәйкес, Кореяда жұмыс істейді делінген дамушы елдерден келген қалыңдықтар бай елдердегі (Жапония, Тайвань, Оңтүстік Корея) мәртебесі төмендеу ер азаматтарға тұрмысқа шығады.

2000 жылдың ортасынан бастап кері айналмайтын үдеріс ретінде еңбек және неке-мигранттардың көлемінің артуы Оңтүстік Кореядағы (Оңтүстік Корея тек корейліктер үшін) моноэтникалық неке туралы дақыртты жоққа шығарды. 2012 жылы Кореяда тұратын 15–тегі және одан да жоғары жастағы шетелдіктердің саны 1 млн. 114 мың адамды құрады.

Шетелдік жұмыс күші мен некелік мигранттар ағыны нәтижесінде Корея көп мәдениетті кеңістікке енудің үрдісін бастан кешті. Саяси, академиялық топтар арасында, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында Кореядағы мультикультурализм туралы пікірталастар өріс алды.

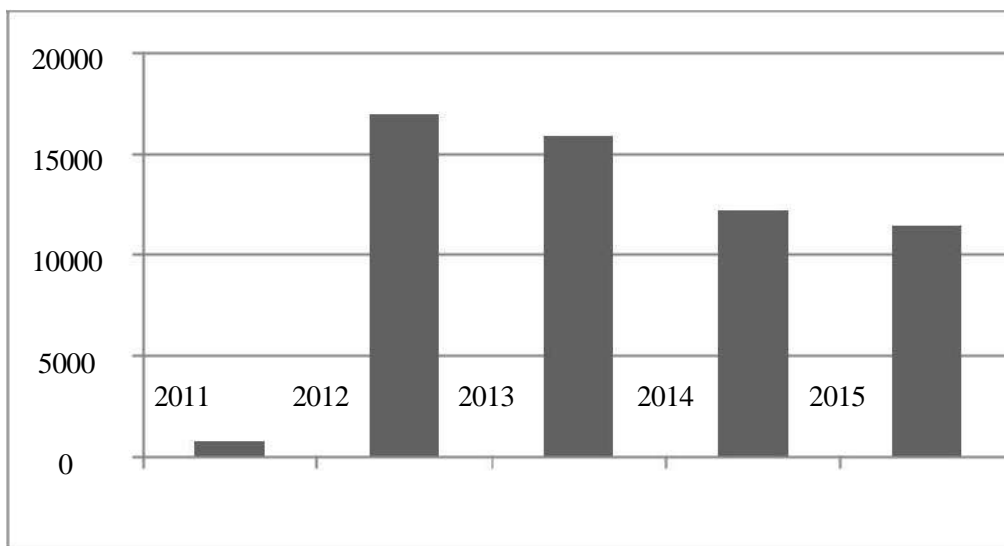

Мемлекеттің көпұлтты интеграциялық моделді қабылдауы, оның шетелдік этникалық мигранттарға ашық және олардың интеграциялануы үшін жағдай туғызуға жауапты екенін білдіреді. Сондықтан, мультикультурализм тұжырымдамасын қалыптастырудың бастапқы кезеңінде оның негізгі міндеті, азшылықтардың және ұлттық көпшіліктің тең мәртебесін, олардың мәдениетін сақтау мен дамытуда тең мүмкіндіктерге ие болуын қамтамасыз етудің құқықтық және саяси жағдай құру болды. Көп мәдениеттікті жүзеге асыруда жетекші рөл мемлекеттің және оның институттарының құзырында. Корей үкіметі мультикультурализм айрықша саяси бағдарлама ретінде мемлекеттің шетелдіктерге қатысты саяси және құқықтық, әлеуметтік және мәдени шаралар жүйесін жүзеге асырудағы бастамашылық саясатын, сонымен бірге ұлттық көпшіліктің мәдениеті мен тіліне қатысты бағдарламаларды жүзеге асыруда теңгерімді сақтау керектігін түсінді.

2006 жылы Но Му Хена үкіметі «Ұлы жоспар» деп аталатын шетелдік әйелдерді және олардың отбасыларын әлеуметтік интеграциялаудың кешенді (барлығын тегіс қамтитын) саясатын енгізді. Бұл саясатты жүзеге асыратын жетекші бөлім гендерлік тендік және отбасы істері жөніндегі Министрлік болып табылады. Жоспар мынадай іс-шараларды жариялады: халықаралық неке мекемелерінің қызметін реттеу; тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына қолдау көрсету; шетелдік әйелдердің мәдени және тілдік бағыттылығы; мектептердегі көп ұлтты отбасылардағы балаларға қолдау көрсету; шетелдік әйелдерге әлеуметтік қамсыздандыруды қамтамасыз ету; мультикультурализм туралы халықты хабардар ету [3]. 2007 жылы «Неке агенттіктерінің қызметін реттейтін заң» (№ 8688) және 2008 жылы «Мультикультуралық отбасыларды қолдау туралы» заң (№ 8937) қабылданды. Нәтижесінде, мультикультуралық отбасыларға қолдау көрсету орталықтары барлық жерде ашылды, 2010 жылы мұндай орталықтардың саны 171 болды. 2010 жылы Корей Ұлттық жиналысы енген қос азаматтыққа туралы заң жобасын қабылдады, ол 2011 жылы күшіне енді. Алайда, шетелдік әйелдердің құқықтық мәртебесі туралы мәселе әліде шешілмеген күйде қалып отыр және некеге және одан кейінгі уақытта да ол көп жағдайға корейлік жұбайларға байланысты болады. Қайта қарастырылған заңда корейлік азаматтың әйелі 2 жыл бірге тұрғаннан кейін ғана азаматтық ала алады. Тең емес қарым – қатынастар, экономикалық құқықтық теңсіздік, тілдік байланыстағы және жұмысқа орналасудағы қиыншылықтар, әлеуметтік оқшаулану, корей қоғамының стереотиптік көзқарастары, міне осылардың барлығы жинала келе, шетелдік әйелдердің корей қоғамына бейімделуіне қиындық туғызады. Оңтүстік Кореядағы көпұлттық отбасылар төменгі әлеуметтік-экономикалық топтарға жатады. Корей үкіметі корей мәдениетімен танысуға бағытталған оқу бағдарламаларын ұсынады және бірақ, әзірше иммигрант әйелдердің кәсіптік білім алу мүмкіндіктері жоқ. Корей қоғамында иммигрант әйелдерді тәуелсіз азаматтар ретінде емес, корейлік ерлердің жұбайы, келін, корейлік балалар аналары ретінде тану үрдісі бар.

Шын мәнінде, корейлік отбасыларда патриархалдық идеологияны мағлұмдай отырып, қоғам олардың келісімінсіз-ақ корей қоғамына бейімдейді. Корей тілін, әдет-ғұрыптарды және салт-дәстүрлерді үйрету бойынша қызметтерді ұсына отырып, корей тағамдарын дайындау бойынша курстарды ашып, корей қоғамында «сіңісіп кетуіне» акцент жасалады.

1 сурет. Оңтүстік Корея: неке иммиграциясы. 2011–2015 жж. (адам.) [4]

Тұтастай алғанда, Оңтүстік Кореядағы иммиграциялық ахуал қарқынды дамып келе жатқан құбылыс ретінде қарастырылуда.

Демографиялық факторлар жылдан – жылға нашарлауда. 2016 жылы жылы Оңтүстік Кореяда туудың жалпы коэффициенті 1,17 болды (бұл әлемдегі ең төменгі көрсеткіштердің бірі) және төмендеу үрдісі жалғасуда. Болжамдарға сәйкес, 2035 жылға қарай 65 жастан жоғары халықтың үлесі ағымдағы 14%-дан 28%-ға дейін өседі. Еңбекке жарамды жұмысшылардың санының қатты азаюы, қарттарға қолдау көрсетудің ауыртпалығы ел экономикасына салмақ болып отыр.

Қазіргі корей қоғамының қарқынды экономикалық даму жағдайында, қоғамның әлеуметтік-демографиялық және экономикалық проблемаларын шешуде некелік – мигрант әйелдерді тартуы, толерантылық аспектілерінің бірі болып табылатын, өзара кірігу, байытылуы мен дамуы мақсатында мәдениеттердің қатарласа өмір сүруі талаптарына негізделген, мультикультурализммен түсіндіріледі.

Мұндай жағдайда некелік - мигранттар әлеуметтік интеграциялану үрдісінен өтуі қажет, сонда ғана олар корей қоғамы мен ұлтына толық құқықты азаматы ретінде жататынын сезіне алады. Корей азаматтарымен бірдей иммигранттарда құқықтар мен міндеттерді иеленеді, әлеуметтік интеграция құралы үкіметтің де, жергілікті биліктің де қолында, мұндағы ең маңыздысы ұлттық мәдениетке деген құрмет сезімі, азшылық және теңсіздік жоқ, мәдени әртүрлілікті қабылдау.

Кореядағы миграциялық дағдарыс. Корея Республикасы қазіргі уақытта ең дамыған Азия елдерінің бірі болып табылады. Айта кететіні, 1960-1980 жылдары Корея Республикасы еңбек ресурстарының доноры болған еді. Мыңдаған Оңтүстік Кореялық жұмысшылар Германияда, Парсы шығанағы елдеріндегі мұнай кен орындарында жұмыс істеді. Республика азаматтарының көпшілігі АҚШ-қа кетті, ондағы корей диаспорасының қатарына қосылды.

Алайда, оңтүстіккореялық экономика одан әрі нығайып, елдегі жұмыссыздық елеулі түрде төмендей бастады, бұл сайып келгенде Корея Республикасынан басқа елдерге көшіп кетудің айтарлықтай төмендеуіне әкелді.

Қазіргі уақытта Корея Республикасының экономикалық дамуы қосымша еңбек ресурстарын тартудың өткір қажеттілігі деңгейіне жетті. Сонымен қатар, Оңтүстік Корея инновациялық технологиялар, жоғары дәлдіктегі технологиялар, медицина, басқа да салалардағы жоғары білікті мамандарға, сондай-ақ, мамандығы жоқ және біліктілігі төмен мамандарға да мұқтаж. Корей халқының өмір сүру деңгейін жоғарылауына байланысты корейліктердің көпшілігі біліктілікті талап етпейтін экономиканың жалақысы төмен секторларында, ауыр және сүренсіз жұмыс орындарында жұмыс істеуге құлықсыз болды. Сонымен қатар, Корея Республикасы туу деңгейінің төмендеуі нәтижесінде егде жастағылар санының артуы мәселесіне тап келді.

Қазіргі уақытта Оңтүстік Корея мемлекетінің басым саясатының қатарына басқа мемлекеттерден еңбек ресурстарын тарту жатады. Статистика бойынша Оңтүстік Кореяда тұратын және жұмыс істейтін шетел азаматтарының саны жылдан-жылға артып келе жатқаны байқалады. 1997 жылдан 2007 жылға дейін он жылдың ішінде Корея Республикасындағы шетелдіктердің саны 2,75 есеге артқан. Қазіргі таңда Оңтүстік Кореяда 1,5 миллионнан астам шетел азаматы тұрады.

Корея Республикасына келетін көптеген туристер мен студенттерден басқа, мигранттарды келесі негізгі топтарға бөлуге болады:

- 1) Солтүстік Кореядан келген қоныс аударушылар;
- 2) Корея Республикасының азаматтарының шетелдік күйеулері мен әйелдері;
- 3) мамандығы жоқ корей ұлтының азаматы, оның ішінде ТМД елдерінен келушілер;
- 4) басқа елдерден келген мамандығы жоқ және біліктілігі төмен шетел азаматтары.

Айта кететін болсақ, КХДР-дан келген мигранттар қалғандарының арасында ең артықшылықтағы топ болып табылады. Корея Республикасының Конституциясына сәйкес, Корея Республикасының аумағына кірген КХДР азаматтары автоматты түрде КР-ның азаматтығы беріледі, және бейімдеуге көмек көрсету бағдарламалары қолданылады, іс жүзінде ел азаматтарымен теңестіріледі, сондықтан оларды мигрант ретінде қарастыру дұрыс болмас еді.

КХДР-ден келген азаматтардың негізгі проблемаларының бірі - жаңа өмір жағдайына бейімделу. Олардың көпшілігі психологиялық қиыншылықтарды бастан кешеді, 50% -дан астамы кедейлік шегінен төмен тұратындығын атап өтуге болады. Осы санаттағы адамдарды бейімдеу мақсатында Оңтүстік Корея үкіметі 1997 жылдың шілдесінде Солтүстік Кореядан келген босқындарды қорғау туралы және олардың бейімделуіне қолдау көрсету туралы заңға қол қойды. Сондай – ақ, 1999 жылы 100 орынға арналған Ханавон оңалту орталығы ашылды [5].

ҚР-ның Бірігу істері министрлігі ұсынған статистикалық деректерді талдау 2009 жылға дейін Корея Республикасына келетін солтүстік отандастардың өсу динамикасын және 2010 жылы төмендегенін көрсетті, бұл ішінара екі елдің арасындағы шиеленістерге байланысты болуы мүмкін. 2010 жылдың сәуір айында Корея Республикасына келген ҚХДР азаматтарының жалпы саны 21191 адамды құрады. ҚР -ның Бірігу істері министрлігі Солтүстік Кореядан келген мигранттар арасында әйелдердің басым екендігін атап өтеді, бұл жаһандық миграцияның үрдістерінің бірі ретінде ғалымдар С.Каст және М.Миллер атап өткен, миграция феминизациясы, екендігін көрсетеді.

Корея Республикасы ел аумағында жұмыс істеуге Қытайдағы, Ресейдегі, Қазақстандағы келген корейліктерді шақыруды жөн санайды. Сонымен қатар, соңғы жылдары корейлік емес мигранттар саны артуда. Оңтүстік Кореядағы ең ірі шетелдік қауымдастықтар ішінде бірінші орында Қытай азаматтары тұр. Олар 1 миллионнан астам адам немесе Кореяда тұратын және жұмыс істейтін шетелдіктердің 50 пайызға жуығын құрайды. Корей республикасына ҚХР-дан келетін қытайлықтар ғана емес, Гонконгтан, Макаодан және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінен шыққандар да келеді. Кореяда Вьетнамнан шыққандар да өте көп. Вьетнам екінші орынды иеленді (150 мың емесе шетелдіктердің жалпы санының 7,3%). Содан кейін АҚШ (140 мың немесе 6,8%) және Таиланд (100 мың немесе 5%). Корея Республикасында тағы бір көпсанды шетелдік диаспора - бұл Моңғолиядан шыққандар.

Оңтүстік Кореядағы өз азаматтарының саны бойынша Өзбекстан бесінші орынды иеленді. Корея Республикасының Әділет министрлігінің 2017 жылдың 21 маусымында берген есебінде Өзбекстан Филиппинмен тізімде бесінші орынды бөлісті - бұл екі елдің әрқайсысынан Кореяда шамамен 55 мың азаматтар бар, яғни, ондағы шетелдіктердің жалпы санының 3 пайызын құрайды. Орталық Азияның бұл республикасынан көптеп келген ресми статистикаға кірмей қалған заңсыз еңбек мигранттары туралы көптеген мәліметтер ескеріле отырып, Корея билігінің есебінде Өзбекстанның азаматтарының саны (55,000) әлдеқалай кемітіп көрсетілген. Өзбектер тарапының мәлімдемесі бойынша, 2007-2016 жылдары Оңтүстік Кореяда жұмыс істеуге 27 мың өзбек рұқсат алса, қазіргі уақытта 17 мың адам жұмыс істейді. Оңтүстік Кореяға Өзбекстаннан еңбек ресурстарын тарту квотасы 3000 адам. Сонымен қатар, 2017 жылдың сәуір айында Өзбекстанның Сыртқы көші-қон жөніндегі агенттігінің сайтында Оңтүстік Кореяға жұмысқа бару үшін сынақ тапсыруға 87,7 мың өзбек тіркелген [6].

Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі Оңтүстік Кореяға ағылған заңсыз еңбек мигранттарының көптігіне алаңдайды. Бұның басты себебі Қазақстан мен Оңтүстік Корея азаматтары үшін визасыз режимнің енгізілуі болды. Егер 2017 жылдың ортасында 5,5 мың адам болса, қазір олардың саны 6,6 мыңға жетті.

2017 жылдың жазында Оңтүстік Корея қазақстандық туристерді тексеруді қатайтты. Оңтүстік Кореяға қазақстандық азаматтардың кіруін қабыл алмаудың үш негізгі себебі бар:

- медициналық сапар кезінде - ауруханада брондау болмауы немесе келуге жоспарланған ауруханаға туралы ақпараттың болмауы; аурухана немесе медициналық агент кепілгер ретінде әрекет етуден бас тартқанда.

- туристік сапар кезінде – жоспарланған көрікті жерлерге бару сапар жоспары туралы мәлімдеудің болмауы. Туыстары, таныстары немесе туристік агенттіктер туралы мәліметтердің болмауы.

- іскерлік сапар кезінде – шақырған ұйымдар, Кореядағы серіктестері, жұмыс жобалары және т.б. туралы мәліметтердің немесе нақты көрсетулердің болмауы.

Корей иммиграциялық қызметінің мәліметіне сәйкес, Корея Республикасы болған Қазақстан азаматтарының саны:

- 2015 жылдың қаңтары мен желтоқсаны аралығында – 12 691,
- 2016 жылдың қаңтары мен желтоқсаны аралығында – 35 080,
- 2017 жылдың қаңтарынан - 2018 жылдың ақпан айы аралығында - 25 096.

2017 жылғы қаңтардан бастап желтоқсан айына дейін Кореяға аумағына жіберілмеген және Қазақстанға кері қайтарылғандар саны 5 121 адам болды [7].

Жалпы алғанда, корей қоғамы мигранттарға өте сақтықпен қарайды. Мигранттардың Кореяға қоныс аударуына жол бермейтін және кейінірек корей қоғамдық өміріне араласуы мүмкін, өздерінің анклавтары мен диаспораларын құруына кедергі болатын айтарлықтай шектеулер қойылған.

Оңтүстік Корея елдегі заңсыз жүрген шетелдіктермен күресті үздіксіз жүргізуде. Республиканың иммиграциялық қызметінің мәліметі бойынша 2016 жылы елде туристік визамен немесе визасыз режим арқылы кірген және жүргендер» бар. Тек курорттық арал Чуджудоға туристік топ құрамында кірген ҚХР-ның жеті мың азаматы кері қайтпай, із-түзсіз кетті. Көптеген елдердің азаматтары визасыз режим құқығын пайдаланып, заңсыз түрде жұмысқа орналасады.

Корея Республикасы: Болу мерзімін бұзушылар. 2012 – 02.2017 (адам.) [8]

Жылдар	2012	2013	2014	2015	2016	02.2017
Барлығы	177,854	183,106	208,778	214,168	208,971	214,615

2018 жылы Оңтүстік Кореялық билік заңсыз иммигранттарға алты айлық мерзім берді, бұл аралықта олар өздері туралы ерікті түрде хабарласа олардың айыппұл төлеуден құтылуы және Кореяға қайта кіру мүмдігін сақтап қалатыны хабарланды. The Korea Times газетінің хабарлауынша Әділет министрлігінің есебі бойынша республикада 355 мыңға жуық заңсыз келушілер бар.

Министрліктің тергеу және құқықтық тәртіп департаментінің мәліметтері бойынша, соңғы екі жылда елдегі заңсыз мигранттардың саны 208 971 адамнан 335 455 адамға дейін өскен.

Жеңілдік кезеңі «бүгінгі шындыққа негізделіп, полиция органдарының қызметкерлерінің заңсыз миграциямен күрес жұмыстары тексерулер мен депортациялау тиімсіз шараға айналғандықтан енгізіліп отыр», - деп хабарлады Әділет министрлігі.

Бұдан бұрын Оңтүстік Корея билігі шекаралық және кедендік бақылауды күшейту жөнінде шаралар қабылдады.

Сонымен қатар, осы жылдың қараша айында Кореяда шетелдік жұмыс күшін қабылдау үшін рұқсат алмаған мекемелердің жұмысшыларын депортациялау басталады. Бұл шара, сонымен бірге, Оңтүстік Кореяда заңды түрде жұмыс істейтін еңбек мигранттарына да әсер етеді. Сондай-ақ, елге заңсыз келген шетелдіктерді жалдаған жұмыс берушілердің жауапкершілігін күшейту жоспарланып отыр [9].

2018 жылы Корея Республикасының айрықша құбылысын көрсететін төмендегідей оқиға болды, ол бес жүзден астам Йемендік босқындардың Кореяда ең танымал туристік бағыттардың бірі болып табылатын Чеджу аралына келіп баспана сұрауы. Туризмді дамыту үшін Чеджу билігі тарапынан шетелдік азаматтардың 90 күн аралда визасыз қалуы туралы рұқсат берілген еді. Осы жүйені пайдалану арқылы Чеджу аралына кірген Йемен босқындарының саны арта бастады. 2015 жылға дейін Йемендіктердің Чеджу аралына кіру мүмкіндіктері болмады, ал 2016 жылдан бастап йемендіктердің саны 7 адам, 2017 жылы 42 адам болса, 2018 жылдың мамыр айына дейін олардың саны 500 адамға дейін өсті. Бұл жағдай Сеулде қарсы наразылық акциясын тудырады. Босқындар саны 500 адамнан асқан кезде, Йемен жеңілдетілген болу тәртібі бар елдер тізімінен шығарылды. Миграциялық проблемасы тарихындағы ең күрделі мәселені шешудің кілтін Корея үкіметі әлі таба алмай отыр.

Корея республикасында босқындар мәртебесін қабылдау проблемасы мультикультурализммен тікелей байланысты болмауы мүмкін. Босқындар – бұл халықаралық құқықтық түсініктер және мультикультурализм ұлтты халықты тану, мәдениеттер алуандығы деп санауға болады. Алайда, екеуінің арасында ұқсастық бар, өйткені екеуі де шетелдерге қолданылатын ұғымдар және сыртқы факторлар қазіргі әлеуметтік топтарға енгізіледі. Дегенмен, осы жұмыс Корея елінің нақты мақсатын мульти мәдениетті хабардар етуге бағытталған. Алайда, осы мақалада босқындар мен мультикультурализм арасындағы тікелей салыстырудан гөрі, босқындарға қатысты мультикультурализмді тануға басты назар аударылады.

Қорытынды. БҰҰ-ның Миграция жөніндегі халықаралық ұйымы 2010 жылғы «Әлемдік миграция туралы баяндамасында» егер де мемлекеттер, халықаралық ұйымдар мен азаматтық қоғамдар бірлесе отырып, қарқынды дамып келе жатқан миграция тасқынын бәсеңдетуге күш салмаса, әлем жаңа күрделі қиындықтарға тап келетіні айтылады. «Миграцияның келешегі: өзгерістер кезеңіне арналған жаңа мүмкіндіктер» деп аталатын құжатта Миграция жөніндегі халықаралық ұйым мамандары демографиялық және экономикалық қажеттіліктер мен қоршаған ортаның түбегейлі өзгеріске ұшырауы салдарынан, нан табу үшін немесе басқа елден өмір сүруге қолайлы жер іздеген халықаралық мигранттар санының қарқынды өсуі артып отырғанын мәлімдеуде. Олардың пікірінше, жыл сайын дүние жүзіндегі көптеген мемлекет ішкі және сыртқы миграцияны жүйелі түрде басқарып отыру мақсатында жүздеген миллион доллар көлемінде бюджеттен қаражат қарастырса да, қабылданатын шаралар қысқа мерзімдік, ауқымы тар әрі нәтижесіз күйде қалып отыр. Бұл адамдардың еңбекке қабілетін бәсеңдетіп, экономикалық және әлеуметтік дамуға кері әсер етеді.

Оңтүстік Корея мемлекеті экономикалық, әлеуметтік және ұлттық ерекшеліктеріне байланысты, миграция және босқындар мәселесінде сындарлы саясат ұстанып, көпұлттық мәдениет саясатын құруда.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. A Study on the Multi-Cultural Society and Assimilation Policy: In Centered with Multi-Cultural Education of Korea and Australia Kim Taehee. Сеул, 2016. - С.16-18.
2. Международные браки. Министерство гендерного равенства и семьи Кореи [Электрон.ресурс]. - 23.03.2013. - URL:http://mdex.go.kr/egams/stts/jsp/potal/stts/PO_STTS_IdxMain.jsp?idx_cd=2430 (дата обращения: 11.06.2018)
3. Lee Hye-Kyung. International Marriage and the State in South Korea: Focusing on Governmental Policy // Citizenship Studies. - 2008. - №12 (1). - P.107-123.
4. Incoming foreigners by age and status of sojourn // Korean Statistical Information Service. - [Электрон.ресурс]. - 2018. - URL:http://kosis.kr/statHtml/statHtml.do?orgId=101&tblId=DT_1B28021&language=en&conn_path=I3 (дата обращения: 22.10.2018)
5. Самсонова В., Ким Е. Миграция в Республике Корея: современное состояние, проблемы, перспективы // Проблемы Дальнего Востока. [Электрон.ресурс]. - 2012. - URL:<http://naukarus.com/migratsiya-v-respublike-koreya-sovremennoe-sostoyanie-problemy-perspektivy> (дата обращения: 14.08.2018)
6. Миграция: В Южной Корее трудятся 55 тысяч приезжих из Узбекистана // Международное информационное агентство «Фергана». - [Электрон.ресурс]. - 23.06.2017. - <http://www.fergananews.com/news/26552>. (дата обращения: 30.07.2018)
7. Количество казахстанцев-нелегалов в Южной Корее стремительно растёт – МИД РК. - [Электрон.ресурс]. - 14.12.2017. - URL:<https://informburo.kz/novosti/kolichestvo-kazahstancsev-nelegalov-v-yuzhnoy-koree-stremitelno-rastyot-mid-rk.html>. (дата обращения: 21.08.2018)
8. 2016 Immigration and Foreign Policy Statistical Yearbook. P.77; Number of foreigners who overstay increases. - [Электрон.ресурс]. - 29.03.2017. - URL:<http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20170329000354> (дата обращения: 17.09.2018)
9. Власти Южной Кореи признали неэффективность национальной миграционной политики. - 03.10.2018 - [Электрон.ресурс]. - URL:<https://novostivl.ru/post/67214/> (дата обращения: 12.10.2018).

УДК 929
МРНТИ 03.20

Кенжебаев Д.А.¹

¹доктор философии (PhD), начальник кафедры Основ военной радиотехники и электроники, Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи, г. Алматы, Казахстан

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ ОСНОВАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОСМИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ – ИНСТИТУТ ИОНОСФЕРЫ

Аннотация

В настоящей статье в соответствии с указанной Главой государства нацеленностью на модернизацию исторического сознания приведен хронологический анализ создания, развития и содержания осуществляемой деятельности одного из ведущих учреждений Национальной космической отрасли Республики Казахстан – Института ионосферы. Научно-исследовательская деятельность института, будучи актуальной на момент осуществления первых шагов по созданию учреждения, остается таковой и по сей день, причем перспективность проводимых работ является аксиоматичной. Являясь основоположником новых направлений научного поиска в области солнечно-земных связей, данный институт входит в целый ряд международных систем по наблюдению процессов происходящих в околоземном космическом пространстве, при этом результаты проведенных в стенах института исследований имеют важное научное значение. Достоверность приводимых фактов определена характером использованных источников включающих публикации Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева, нормативно-правовые акты и документы архивных фондов Центрального архива Национальной академии наук Республики Казахстан.

Ключевые слова: Институт ионосферы, Национальный центр космических исследований и технологий, космическая отрасль Республики Казахстан, космонавтика.

Д.А. Кенжебаев¹

философия докторы (PhD), әскери радиотехника және электроника негіздері кафедрасының бастығы, Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институты Алматы қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ҒАРЫШ САЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ ТУРАЛЫ СҰРАҚҚА – ИОНОСФЕРА ИНСТИТУТЫ

Аңдатпа

Осы мақалада мемлекет басшысының тарихи санасымді жаңғыртуға басты назар аударуына байланысты Қазақстан Республикасының Ұлттық ғарыш саласының жетекші мекемелерінің, Ионосфера институты жүзеге асыратын іс-шараларды жасау, дамыту және мазмұнына хронологиялық талдау жасады. Институттың құрылуының алғашқы қадамдары кезінде өзекті болып табылатын ғылыми-зерттеу қызметі бүгінгі күнге дейін сақталып келеді, ал атқарылатын жұмыстың келешегі аксиоматикалық болып табылады. Күн-жер қатынастары саласындағы ғылыми зерттеулердің жаңа бағыттарының негізін қалаушысы болғандықтан, бұл институт жақын жердегі кеңістікте орын алып жатқан процестерді бақылау үшін бірқатар халықаралық жүйелерге кіреді және институт қабырғасында жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде үлкен ғылыми мәні бар. Аталған фактілердің сенімділігі Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың жарияланымдарын, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық мұрағатының нормативтік құқықтық актілері мен мұрағат қорларының құжаттарын қоса алғанда, пайдаланылған дерек көздерінің сипатымен анықталады.

Түйін сөздер: Ионосфера институты, Ұлттық ғарыштық зерттеулер мен технологиялар орталығы, Қазақстан Республикасының ғарыш саласы, ғарышкерлік.

D.A. Kenzhebayev¹

*doctor of philosophy (PhD), chief of department of Bases of military radio technique and electronics, Military and engineering institute of radio electronics and communication
Almaty city, Kazakhstan*

TO THE QUESTION OF HISTORICAL BASES OF THE NATIONAL SPACE INDUSTRY – THE INSTITUTE OF IONOSPHERE

Abstract

The chronological analysis of creation, development and content of the carried-out activity of one of lead agencies of the National space industry of the Republic of Kazakhstan – the Institute of an ionosphere is provided in the present article according to the aiming at modernization of historical consciousness specified by the Head of state. Research activity of the institute, being relevant at the time of implementation of the first steps of its creation, remains the same nowadays, and the perspectivity of the carried-out works are axiomatic. Being a founder of the new directions of scientific search in the field of solar and terrestrial communications, this institute is involved into a number of the international systems on observing the processes occurring in near-Earth space, at the same time results of the researches conducted in institute have important scientific value. The reliability of the given facts is defined by the nature of the used sources including publications of the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy N.A. Nazarbaev, normative legal acts and documents of archival funds of the Central archive of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Institute of ionosphere, National center of space researches and technologies, space industry of the Republic of Kazakhstan, astronautics.

Актуальность изложенных в статье материалов определена потребностью общества и государства к расширению исторических знаний в области отечественной истории, выявлению фактологической основы воспитания казахстанского патриотизма и необходимостью модернизации исторического сознания современного поколения казахстанцев, что в частности указано в программной статье Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева [1].

Методологической основой проведенной работы явился хронологический метод исторического исследования. В то же время, учитывая, что информационный массив использованных источников представлен работами Елбасы, непосредственных участников описываемых событий, содержанием

нормативно-правовых актов и материалами архивных фондов – для обеспечения наиболее целесообразного использования представленной информации был проведен функциональный и информационный анализ выявленных документов, что в своей совокупности позволило выстроить четкую картину истории развития и осуществляемой деятельности изучаемого учреждения с момента своего становления и по настоящее время.

В 1942 году в целях производства измерений ионосферных параметров в Алма-Ате была создана ионосферная станция. Результаты научно-исследовательских работ ее сотрудников имели как научно-теоретическое, так и непосредственно практическое значение и были использованы при организации дальней трансконтинентальной связи во время Великой Отечественной войны [2 С. 462].

Первым руководителем станции была назначена Зачатейская Елена Николаевна. В этот период специалистами станции изучаются такие вопросы как условия прохождения радиоволн в ионосфере, магнитное поле Земли, космическое и солнечное излучение; кроме того после окончания Великой Отечественной войны коллектив станции принимает активное участие в ионосферных исследованиях проводимых в рамках Международного Геофизического Года (МГГ, 1957-1958 гг.) [3].

В исследованиях ионосферы по программе МГГ принимали участие 55 стран мира, одно из ведущих мест в ряду которых заняло и советское государство. Так из 172 станций вертикального зондирования – 23 принадлежали Советскому Союзу. Результаты проведенных работ и анализ мирового распределения ионосферных станций показал необходимость общего увеличения их сети и целесообразность проведения дополнительных исследований ионосферы. Таким образом, по инициативе СССР исследовательские работы МГГ были продлены во всех странах-участниках и на 1959 год, названный, таким образом, годом Международного геофизического сотрудничества (МГС) [4]. В ходе проводимых работ ионосферные станции получили дополнительное техническое оснащение, были разработаны методологические основы исследований, а также намечены перспективы дальнейшей деятельности [5].

С началом космической эры в мае 1960 года директором Института земного магнетизма, ионосферы и распространения радиоволн Академии наук СССР (ИЗМИРАН) – куда была подчинена казахстанская ионосферная станция, было принято решение о необходимости проведения непрерывных наблюдений космических спутников в периоды их пролета, для чего организуется соответствующий координационный центр («Космос») и система оповещения и предоставления отчетных материалов [6].

В целом стремительное развитие космонавтики, необходимость обеспечения устойчивой радиосвязи с космическими аппаратами, малоизученность протекающих в ионосфере процессов, а также научная ценность результатов наблюдений полученных в ходе выполнения мероприятий МГГ и МГС определили перспективность развития системы ионосферных исследований. В январе 1960 года Алма-атинская ионосферная станция была передана в Академию наук КазССР (АН КазССР). Постановлением Совета Министров СССР от 9.04.1960 г. № 382-152 на Президиум АН КазССР возлагается развитие и проведение научно-исследовательских работ в области ионосферы, геомагнетизма и распространения радиоволн, в целях чего рассматривался вопрос строительства на территории Казахстана трех комплексных ионосферных станций. К концу 1960 года были определены участки, выполнены проектные работы для начала их строительства в городах Алма-Ата, Караганда и Новоказалинск. Таким образом, постановлением Президиума АН КазССР от 24.03.1961 г. № 28 в составе физико-математического отделения был образован Сектор ионосферы АН КазССР, на который было возложено выполнение мероприятий по организации новых станций, развертыванию научной работы в области ионосферных исследований и смежных областях, а также подготовка соответствующих научных кадров. С 15 марта 1961 г. заведующей Сектором Ионосферы назначается кандидат физико-математических наук Рудина М.П. [7].

Далее содержание деятельности Сектора Ионосферы АН Каз ССР приводится в соответствии с описанием Ученого секретаря РККП «Институт ионосферы» Б.А. Туркеевой [8]: *«В 70-е годы основным направлением деятельности Сектора было исследование космоса и солнечно-земных связей радиофизическими методами. Научные исследования Сектора имели как фундаментальное, так и практическое значения. Помимо выполнения тем по плану АН КазССР и АН СССР (КАПГ), Сектор был соисполнителем специальных программ «Коперник», «Интеркосмос», а также специальных тем по заданию военно-промышленной комиссии АН СССР «Ручей-АН», «Прогноз-АН», «Аврора»-УВМ», «Гироскоп», «Геомагнитный меридиан», отчеты по которым были приняты с высокой оценкой. Координация научной деятельности Сектора осуществлялась советами по комплексным проблемам АН СССР: «Космические лучи», «Солнце-Земля», «Распространение радиоволн», «Радиоастрономия» и*

Межведомственным геофизическим комитетом при Президиуме АН СССР, а также Советом по изучению производительных сил АН КазССР.

В 1975 году стали проводиться исследования по линии КАПГ - АН социалистических стран Европы.

В 1976 году были начаты комплексные исследования по заданию военно-промышленной комиссии АН СССР «Торос» и «Гелиос».

В 1978 году продолжались научные исследования в области распространения радиоволн, геомагнетизма и физики космических лучей. Существенным шагом в комплексировании и координации научных исследований явилось составление программы работ по Всесоюзной тематике «Волновые возмущения», координатором которого был назначен Сектор ионосферы. С 12 по 14 октября 1978 года было проведено Межведомственное совещание «Перемещающиеся ионосферные возмущения» с участием около 100 ученых из 27 организаций СССР. В постановлении данного совещания и были отмечены достижения Сектора в области исследования волновых возмущений, в частности, был создан комплекс радиотехнических средств для изучения волновых возмущений современными методами: доплеровским, интерференционным, ионограммным и по записям сигналов ИСЗ. На базе этих средств были получены новые интересные результаты по спектрально-временным свойствам и пространственной структуре волновых возмущений, реакции ионосферы на взрывы и землетрясения, влиянии терминатора на волновые возмущения и т.д.

В 1979 году исследования проводились по 8 темам (2 из них специальные темы) и включали в себя изучение физических процессов в атмосфере Земли и магнитосфере, координация осуществлялась МГК при Президиуме АН СССР и Комиссией Академий социалистических стран по планетарной геофизике (КАПГ), В этом же году была укрупнена группа радиоастрономии. Прием спутниковой информации вынесен из зоны промышленных помех в район Большого Алма-Атинского озера. Смонтирован комплекс радиотелескопа РТ-12. В тот период одной из актуальных и широко обсуждаемых проблем физики верхней атмосферы становится исследование волновых возмущений электронной концентрации ионосферы, связываемых с распространением внутренних акустико-гравитационных волн (ВАГВ), На основе механизма прохождения ВАГВ трактуется большое число явлений: ветровые сдвиги на высотах 80-120 км, квазипериодическая структура серебристых облаков, вариации нейтрального состава, эмиссии ночного неба, фокусировка, вариации углов прихода и многолучевость распространения радиоволн и т.д. Налицо и прикладное значение: волновые возмущения оказывают огромное влияние на распространение радиоволн при радионавигации и радиолокации, радиосвязи и радиовецании.

В 1979 году Сектор ионосферы АН КазССР превратился в один из ведущих в СССР исследовательских центров в области изучения солнечно-земных связей и распространения радиоволн, являлся единственным гео- и радиофизическим центром, находящимся в районе фактически всех активных воздействий на ионосферу (запуски ракет, спутников, взрывы, землетрясения).

В 1980 году существенно расширились международные связи Сектора, наряду с ранее выполняемыми программами появились новые: «МИМ» - международные исследования магнитосферы, «МАП» - исследования средней атмосферы.

В 1981 году по линии секции прикладных наук при Президиуме АН КазССР проводились, помимо выполняемых ранее, работы по теме «Ганимед» в области радиоастрономии, по линии СОПС АН КазССР был осуществлен комплекс работ по подготовке к проведению совместного советско-французского проекта «Имистар», для чего была введена в строй сеть доплеровских ионозондов, осуществлен взрыв мощностью 400 т. ТНТ и международные наблюдения за реакцией ионосферы и магнитного поля Земли (эксперимент «Масса»).

В 1982 году продолжились плановые научные исследования, в том числе и по проектам программ КАПГ «Динамика плазмы в термосфере и верхней атмосфере и «Высокоэнергичные излучения в солнечной системе».

Во исполнение распоряжения Совета Министров СССР от 20 мая 1983 года № 948р и постановления Совета Министров КазССР от 21 июня 1983 года № 270 постановлением Президиума АН КазССР от 7 июля 1983 года № 113 на базе Сектора ионосферы был организован Институт ионосферы АН КазССР.

В 1983 году на Институт ионосферы были возложены следующие основные направления научной деятельности:

- исследование солнечно-земных связей и закономерностей распространения радиоволн в регионе, где наиболее часто осуществляется локальное воздействие на околоземное и космическое пространство (атмосфера, ионосфера и магнитосфера);

- разработка новых геофизических и радиофизических методов дистанционного обнаружения и диагностики естественных и искусственных источников возмущений в околоземном пространстве.

В этом же году была сформулирована цель экспериментальных и теоретических исследований института на ближайшие годы и перспективу: создание динамической (с учетом волновых процессов различных временных и пространственных масштабов) модели среднеширотной ионосферы при различных гео- и гелиофизических условиях (конечная цель – создание модели ионосферы); разработка кратко- и долгосрочного прогноза условий распространения радиоволн для целей радиосвязи, вещания, пеленгации и навигации при космической и наземной радиосвязи; диагностика состояния среды при естественных (солнечные вспышки, выбросы частиц, землетрясения и др.) и искусственных (взрывы, запуски ракет и др.) воздействиях на околоземное космическое пространство с целью разработки новых радио- и геофизических методов их обнаружения.

Институт остался координатором Всесоюзной программы «Волновые возмущения», выполняемой 24 организациями СССР. Ведущая роль Института была отмечена в решении I Всесоюзного симпозиума по исследованиям средней атмосферы (Алма-Ата, февраль 1983 года).

В 1985 году были переориентированы исследования вариаций космических лучей и радиоизлучения Солнца с целью создания динамической модели среднеширотной ионосферы. В рамках программы «Волновые возмущения» проведен комплексный эксперимент «Терминатор».

В 1988–90-х годах в СССР происходит, так называемый, «парад суверенитетов», обусловленный декларацией приоритета республиканских законов над общесоюзными [9].

В стремительном потоке свершающихся событий развивалась и новейшая история Казахстана: 25 октября 1990 года Верховный Совет Казахской ССР принял Декларацию о государственном суверенитете [10]; 16 декабря 1991 Республика Казахстан провозгласила государственную независимость [11], а 21 декабря того же года подписанием Алма-Атинской Декларации вошла в состав Содружества Независимых Государств (СНГ) [12].

Исторические события данного периода оказали огромное значение на направление и динамику дальнейшего развития космонавтики в постсоветском пространстве. В частности, благодаря дальновидной политике Президента РК Нурсултана Абишевича Назарбаева, его патриотизму и настойчивости в претворении задуманных планов – 31 августа 1991 года космодром Байконур был объявлен собственностью Республики Казахстан [13]; 11 сентября 1991 года – создано Агентство космических исследований Казахской ССР [14], а 2 октября 1991 года – осуществлен полет в космос первого космонавта-казаха Аубакирова Токтара Онгарбаевича [15 С. 308-315].

С образованием в декабре 1991 года СНГ руководство Республики Казахстан приступило к поступательному восстановлению нарушенных связей экономического, производственного и научного характера произошедших с распадом советского государства – организовывалось функционирование различных предприятий страны в новых геополитических условиях, было начато создание национальной космической отрасли, в структуру которой естественным образом вошли ее ведущие научно-исследовательские учреждения – Астрофизический институт и Институт ионосферы.

В ходе определения оптимального пути развития первоначально Агентство космических исследований, позже Национальное аэрокосмическое агентство, а затем Аэрокосмический комитет с момента своего образования 11 сентября 1991 года по 28 октября 2004 года претерпел девять реформаций, последовательно меняя свое структурное нахождение в составе различных министерств и ведомств, принадлежность к которым длилась в разных случаях в среднем от 5-ти месяцев до 3-х лет. Тем не менее, в целом мероприятия, осуществленные руководством государства в рассматриваемых хронологических рамках (середина 1990-ых – 2004 год) позволили вывести космическую отрасль, функционировавшую на территории Казахстана из состояния острого кризиса, в котором она оказалась в результате распада СССР; при этом основополагающим фактором наметившегося восстановления стало решение о передаче объектов бывшей советской военно-космической инфраструктуры в аренду Российской Федерации [16].

Определенным образом проводимые организационно-штатные мероприятия затронули и Институт ионосферы: 5 марта 2004 года путем слияния Республиканских государственных казенных предприятий «Институт космических исследований», «Астрофизический институт им. В.Г. Фесенкова» и «Институт ионосферы» в городе Алматы было образовано Республиканское государственное предприятие «Центр астрофизических исследований» [17]. В январе 2008 года в результате проведенной реорганизации РГП «Центр астрофизических исследований» – было создано АО «Национальный центр космических исследований и технологий» (АО «НЦКИТ»), структуру которого составили дочерние государственные

предприятия «Институт ионосферы», «Институт космических исследований» и «Астрофизический институт имени В.Г. Фесенкова». Основным предметом деятельности вновь образованного акционерного общества было определено выполнение *«научно-исследовательской, опытно-конструкторской и производственно-хозяйственной деятельности в области космических исследований и технологий»* [18]. Годом позже, состав Национального центра космических исследований и технологий пополнился вновь созданным ДТОО «Институт космической техники и технологий» направленным на выполнение научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, а также производство малых партий высокотехнологичной продукции космического профиля, в том числе и продукции двойного назначения [19].

Таким образом, научно-экспериментальная база АО «Национальный центр космических исследований и технологий» была образована объектами составивших его структуру учреждений: радиополигон «Орбита» и экспедиционная база «Космостанция» (Институт ионосферы); Тянь-Шанская высокогорная астрофизическая обсерватория, обсерватория астрофизических исследований, обсерватория Ассы (Астрофизический институт им. В.Г. Фесенкова); Центр приема космической информации и Центр космического мониторинга (Институт космических исследований), а также Институт космической техники и технологий, совместная деятельность которых была нацелена на *«концентрацию научно-технического потенциала и обеспечение координации фундаментальных и прикладных исследований в области космической техники и технологий»* [20].

В настоящее время предметом деятельности ДТОО «Институт ионосферы» является *«проведение фундаментальных, поисковых и прикладных исследований в области солнечно-земной физики и геодинамики: ионосферы и геомагнитного поля, космической погоды, радиационного мониторинга околоземного космического пространства, наземно-космического геодинимического и геофизического мониторинга земной коры Казахстана, создания системы прогнозирования месторождений полезных ископаемых, геодезии и картографии»*. При этом экспериментальная база учреждения образована такими уникальными объектами, как расположенный на высоте 2740 м над уровнем моря радиополигон «Орбита» (включает в себя 12-метровую антенну ТНА-57, используемую для регистрации радиоизлучения Солнца), расположенная на высоте 3340 м над уровнем моря станция космических лучей, геомагнитная обсерватория «Алма-Ата» (единственная в Средней Азии входящая в международную сеть INTERMAGNET), Ионосферная обсерватория и ряд других [21].

В целом в настоящее время, Институт ионосферы является одним из ключевых научно-исследовательских учреждений Национальной космической отрасли Республики Казахстан, сохраняя ведущие позиции и в глобальном масштабе – внося ощутимый вклад в развитие общемировых знаний о космосе, как результат проводимых фундаментальных и прикладных научных исследований и проектов, а также посредством участия в различных международных сетях наблюдений за процессами околоземного космического пространства, а также геодинамики и солнечно-земных связей [22 С. 10-14].

Список использованной литературы:

- 1 Нурсултан Назарбаев, Президент Республики Казахстан. *Семь граней Великой Степи // Казахстанская правда. – 2018. – № 223 (28852).*
- 2 *Наука и техника СССР. 1917-1987. Хроника / под ред. Г.К. Скрыбина и др. – М.: Наука, 1988. –760 с.*
- 3 *История Института Ионосферы. ДТОО Институт ионосферы АО «Национальный центр космических исследований и технологий» // <http://www.ionos.kz/?q=ru/node/3> (28.11.2018).*
- 4 1. *Вертикальное зондирование ионосферы (доклад Н.В. Медниковой) // ЦА НАН РК Ф. 2. Оп. 23. Д. 2 Св. 1. Л. 17.*
- 5 *Решения рабочей группы по ионосфере, принятые на пленарном заседании 23 апреля 1960 г. // ЦА НАН РК Ф. 2. Оп. 23. Д. 2 Св. 1. Лл. 43-45.*
- 6 *Письмо ВрИО Директора ИЗМИРАН Ю.Д. Калинина начальнику сектора ионосферы тов. Зачатейской Е.Н. от 14.07.1960 г. № 433-633/2242 // ЦА НАН РК Ф. 2. Оп. 23. Д. 2 Св. 1. Л. 55.*
- 7 *Отчет о научно-исследовательской работе Сектора Ионосферы АН КазССР за 1961 г. // ЦА НАН РК Ф. 2. Оп. 23. Д. 4 Св. 1. Лл. 2-3.*
- 8 *Туркеева Б.А. Предисловие // ЦА НАН РК Ф. 43. Оп. 2-1.*
- 9 *Парад суверенитетов. Словарь русского публичного языка конца XX века. «Коммерсантъ» // <https://www.kommersant.ru/doc/390624> (28.11.2018).*
- 10 *Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики. Постановление Верховного Совета Казахской ССР от 25 октября 1990 г. № 307-ХІІ //*

Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан // http://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700_ (28.11.2018).

11 О государственной независимости Республики Казахстан. Конституционный закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 года // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400_ (28.11.2018).

12 Алма-Атинская Декларация. Содружество Независимых Государств Декларация от 21 декабря 1991 года // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан // http://adilet.zan.kz/rus/docs/H910000003_ (28.11.2018).

13 Указ Президента Республики Казахстан от 31 августа 1991 г. № 410. О переходе государственных предприятий и организаций союзного подчинения в ведение Правительства Казахской ССР // ПАРАГРАФ Информационные системы // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000668#pos=2;-70 (28.11.2018).

14 О создании Агентства космических исследований Казахской ССР. УКАЗ Президента Казахской Советской Социалистической Республики от 11 сентября 1991 г. № 441 // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан // http://adilet.zan.kz/rus/docs/U910000441_ (28.11.2018).

15 Назарбаев Н. Казахстанский путь. – Караганда, 2006. – 372 с.

16 Кенжебаев Д.А. Создание условий для развития космической деятельности на территории Казахстана – исторический аспект (1994 – 2004 года) // Ориентир Национального университета обороны. – 2016. – № 1. С. 63-67.

17 Вопросы некоторых республиканских государственных предприятий Министерства образования и науки Республики Казахстан. Постановление Правительства Республики Казахстан от 5 марта 2004 года № 280 // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000280_ (28.11.2018).

18 О реорганизации Республиканского государственного предприятия «Центр астрофизических исследований» Национального космического агентства Республики Казахстан и его дочерних государственных предприятий. Постановление Правительства Республики Казахстан от 22 января 2008 года № 38 // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000038_ (28.11.2018).

19 Об ИКТТ. ДТОО «Институт космической техники и технологий» // <http://www.istt.kz/ob-ikt> (28.11.2018).

20 О Стратегическом плане Национального космического агентства Республики Казахстан на 2011-2015 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 февраля 2011 года № 151 // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000151> (28.11.2018).

21 Структура центра. Аэрокосмический комитет Министерства оборонной и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан АО «Национальный центр космических исследований и технологий» // <http://space.softdeco.net/ru/category/dtoo> (28.11.2018).

22 Геодинамика и солнечно-земные связи / Институт ионосферы. – Алматы: ТОО «А-ТРИ ПРИНТ», 2013. – 293 с.

УДК 339.5:330.322
ГРНТИ 03.01.11

Касенова Б.Б. ¹, Нурсултанова Л.Н. ²

¹ Докторант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева г. Астана, Казахстан

² Д.и.н., ассоциированный профессор кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева г. Астана, Казахстан

РОЛЬ ГЕРМАНИИ В ВОПРОСАХ МЕЖРЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА «ЕС- ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ»

Аннотация

В статье автор раскрывает вопросы роли Германии в Европе и европейском векторе немецкой внешней политики через призму взаимодействия со странами Центральной Азии. Центрально-азиатский вектор не являясь главенствующим, все имеет значение в ключе диверсификации источников энергоресурсов европейского энергетического рынка. В статье отражено видение американских, немецких, российских, центрально-азиатских авторов по данному вопросу и сделаны выводы по векторам взаимоотношений. Для Казахстана же Германия является ключевым партнером в Европе.

Ключевые слова: европейская политика Германии, межрегиональное взаимодействие, центрально-азиатский вектор внешней политики ЕС, Стратегии ЕС, «Водная инициатива» Берлина.

Касенова Б.Б. ¹, Нурсултанова Л.Н. ²

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан

² Т.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Астана қ., Қазақстан

«ЕО-ОРТАЛЫҚ АЗИЯ» АЙМАҚАРАЛЫҚ СЕРІКТЕСТІГІ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ГЕРМАНИЯНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада автор Еуропадағы Германия рөлін және неміс сыртқы саясатының еуропалық векторын Орталық Азия елдерімен өзара әрекеттесу призмасы арқылы анықтайды. Орталық Азияның векторы басым бағыт болып саналмайды, мұнда Еуропалық энергетикалық нарықтың энергетикалық ресурстары көздерін әртараптандыру тұрғысында басымдылық беріледі. Мақалада американдық, неміс, орыс, орталық азиялық авторлардың осы мәселе бойынша көзқарастары көрсетілген және өзара қарым-қатынасқа қатысты қорытындылар жасалған. Қазақстан үшін Германия Еуропадағы негізгі серіктес болып табылады.

Кілтті сөздер: Германияның еуропалық саясаты, аймақаралық ынтымақтастық, ЕО сыртқы саясатының Орталық Азиялық векторы, ЕО стратегиясы, Берлиннің «Су бастамасы».

¹ Candidate to PhD of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Doktor of Historical Sciences, Associated professor of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE ROLE OF GERMANY IN INTERREGIONAL COOPERATION "THE EU - CENTRAL ASIA"

Abstract

In the article, the author reveals the role of Germany in Europe and the European vector of German foreign policy through the prism of interaction with the countries of Central Asia. The Central Asian vector is not dominant, but is important in diversifying the sources of energy resources of the European energy market. The article reflects the vision of the American, German, Russian, Central Asian authors on this issue and draws conclusions on the relationship vectors. For Kazakhstan, Germany is a key partner in Europe.

Key words: Germany's European policy, interregional cooperation, Central Asian vector of EU foreign policy, EU Strategy, Water Initiative of Berlin.

Халықаралық қатынастарды зерделеудің қолданыстағы әдістерінің призмасы арқылы «ЕО-Орталық Азия» аймақаралық ынтымақтастық мәселелеріндегі Германияның рөлін зерттеу ұсынылады.

Халықаралық қатынастар саласындағы кейбір сарапшылардың пікірінше, зерттеудің 5 негізгі тұжырымдамалық әдісі бар [1, 92б.].

Біріншіден, халықаралық қатынастар деңгейінің дамуы бойынша, яғни тігінен (жаһандық, аймақтық, субаймақтық) және көлденеңінен (топтық, коалициялық, мемлекет топтары мен халықаралық ұйымдардың өзара байланысы, сондай-ақ жеке мемлекеттердің екі жақты қарым-қатынасы) серіктестік жағдайын анықтау.

Екіншіден, мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынастардың жай-күйін қызмет түрі және қызмет саласы бойынша анықтау. Атап айтқанда, саяси, экономикалық, халықаралық құқықтық, әскери, мәдени және т.б. байланыстар.

Үшіншіден, байланыстарды, әрекеттерді, өзара әрекеттесуді, тәуелділікті ескере отырып, халықаралық қатынастар әдістерінің даму жағдайын анықтау;

Төртіншіден, сапалық және сандық көрсеткіштер бойынша қоғамның саяси ұйым субъектілерінің өзара қарым-қатынастарының жай-күйін анықтау.

Бесіншіден, шиеленісу кезеңдері - бейбітшілік кезеңі, келіспеушілік, қарама-қайшылық, қақтығыс және т.б. фазалар бойынша мемлекеттер арасындағы өзара қатынастарды зерттеу.

Бұл аспектілер зерттеу логикасын қалыптастыруға көмектеседі.

Сонымен бірге, Орталық Азияның ғылыми ортадағы маңыздылығын көрсететін негізгі ұғымдар туралы толығырақ тоқталу қажет.

Жалпы алғанда, Орталық Азияның геосаяси рөлі туралы жалпы түсінік жоқ. Әдебиеттерді талдау кезінде шартты түрде үш әдіс бар екендігі туралы қорытынды жасауға болады.

Зерттеушілердің бірінші тобы және олардың зерттеулері әртүрлі геосаяси ойыншылар мен державалардың аймақтағы ресурстарға қол жеткізуге, Ресей мен ҚХР-на әсер ету құралдарын іздеуге және т.б. тұрақты және терең қызығушылықтары бар екендігін дәлелдейді.

Зерттеулердің екінші тобы Орталық Азияның рөлін аймақ мемлекеттерінің державалармен, олардың өзара әсерімен, ымыраға келуімен және т.б. өзара әрекеттестігіне негізделетін «үдеріс» ретінде қарастырады.

Үшінші топ, Орталық Азия аймағы - әлемдік саясаттың сыртқы бөлігі болып табылады деп санайды. Державалардың, мысалы, Ауғанстанға қатысты, тұрақты емес қызығушылықтары бар.

Ағымдағы үрдістерге байланысты қалыптасқан әр түрлі көзқарастар бар. Мұндай қорытынды аймақ туралы тұжырымдарды зерттеу негізінде жасалуы керек.

Дәстүр бойынша, «Үлкен ойын» түсінігі [2, 82б.] XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. басында Орталық Азиядағы Англия мен Ресей арасындағы бәсекелестікке ғана байланысты.

З.Бжезинский Орталық Азияның барлық бес елін «Еуразиялық Балқан» деп аталатын аймаққа жіктейді. Ол сондай-ақ Закавказ елдерінен Әзірбайжан, Армения, Грузия және Ауғанстанды қамтиды.

З.Бжезинскийдің пікірі бойынша, «Еуразиялық Балқандар» ұлы державалардың еуразиялық үстемдік үшін көз салып отырған объектісі болып табылады. З.Бжезинский: «Еуразияның ең бай аймақтарын және Батыстың ең индустриалды дамыған өңірлерін шығыстағы шеткі нүктелермен байланыстыратын (АҚШ – М.И. жоспары бойынша) көлік желісінің екі жағында орналасқан «Еуразиялық Балқандар» геосаяси тұрғыда маңызды болып табылады» - дейді [3, 150б.].

Американдық ғалым Фредерик Старр «Үлкен Орталық Азия» концепциясын ұсынды [4, 6 б.]. Бұл идеяның негізгі мәні Ауғанстанды Орталық Азия аймағына қосу болып табылады, сонымен бірге «оны өңірлік ынтымақтастық жобаларына қосу арқылы Ауғанстанның саяси және экономикалық жаңғыртылуына мүмкіндік туар еді». Мұндай қауымдастық есірткі өндірісіне қарсы күресті күшейтіп, елдегі қақтығыс әлеуетін азайтады. Бірқатар сарапшылардың пікірінше, «Үлкен Орталық Азияның» осыған байланысты міндеттері - аймақты Ресейдің, Қытайдың, Пәкістанның және Иранның бәсекелес күштерінің ықпалынан шығару болып табылады [5, 56б.].

Орталық Азияға байланысты әдістер мен тұжырымдамалардың дамуын көрсету үшін, осы саладағы зерттеулердің арасындағы ең маңызды болып табылатын М. Лаумулин мен А. Маликтің [6, 91б.] жұмыстарына тоқталу керек. Біздің ойымызша, бұл тұжырымдамалар үрдістерді «үдеріс» ретінде көрсетеді.

«Транзитті аяқтау» тұжырымдамасының шеңберінде Б.Румер [7, 2 б.] Орталық Азия мемлекеттерінің дамуының транзиттік кезеңі аяқталатындығын көрсетеді. Тұтастай алғанда, аймақта экономика мен саясатта тұрақты жүйесі бар саяси режимдер пайда болды. Сарапшы сыртқы немесе ішкі факторлардың ықпалымен түбегейлі өзгерістердің болуы екіталай деп санайды.

«Жаңа Орталық Азия» ұғымы Үш жақты комиссия деп аталатын қызметтің нәтижесі болды. Мемлекеттер өздерінің сыртқы саясатын өздері жүргізетін болғандықтан, батыстың араласуына мүмкіндіктері шектеулі. Құрама Штаттардан басқа, Комиссия құрамына Еуропа мен Жапония сияқты басқа да күш орталықтары кіреді. Атап айтқанда, Брюссельдің аймаққа қатысты прото-стратегиясы бар [8, 78б.].

М.Лаумулин, сондай-ақ, «қауіпсіздік менеджері» тұжырымдамасы туралы айтып өтеді: халықаралық лаңкестіктен қорғау мақсатында аймақтағы АҚШ-тың қатысуы, Ресейден оқшаулау үшін «стратегиялық кедергі» негіздемелері [6, 97б.].

Зерттеулердің үшінші тобына тоқталатын болсақ, онда «қауіпсіздік кешені» тұжырымдамасын атап өту қажет. Авторлар (Р.Аллисон, Л. Йонсон) аймақтың ҰҚШҰ мен ШЫҰ кіруіне байланысты оны дербес емес қауіпсіздік жүйесі деп санайды [6, 97б.].

Авторлардың жоғарыда айтылған көзқарастарымен қазақстандық зерттеуші Р.Бунашевтың көзқарасы жақын болып келеді. Оның түсінігіне сәйкес, қауіпсіздік мәселелері тұрғысынан алғанда, Орталық Азия - бұл «квази-аймақ», ол көрші елдер мен аймақтар арасында байланыстырушы және оқшаулаушы функциясын атқарады. Өз кезегінде, бұл «квази-аймақ» халықаралық қатынастардың қазіргі жүйесінің шеткері аймағы болып табылады. Сарапшы бірнеше кезеңнің мысалында келтірілгенірі державалардың стратегиялық қызығушылығы тұрғысынан ғылыми ортада қалыптасқан пікірге теріс көзқараста.

1990жж. басында, КСРО ыдырағаннан кейін, аймақта жаңа мемлекеттердің пайда болуына байланысты Орталық Азия АҚШ пен көрші мемлекеттер - Қытай, Иран, Түркияның қызығушылығын тудырып, өзіне назар аударды. Содан кейін 1990-жж. соңына қарай бұл қызығушылық айтарлықтай төмендеді.

2000 жж. басында Ауғанстандағы оқиғаларға байланысты аймақ Ауғанстанға ену үшін «көпір» ретінде әрекет еткен кезде қызығушылық қайта артты. Орталық Азияда әскери базалар пайда болды. Алайда, бұл қызығушылық әлі де стратегиялық деп атала алатын деңгейге жете алмады.

2012-2014 жж. Ауғанстанға және НАТО әскерлерінің шығарылуына байланысты Орталық Азияға қызығушылықтың азаюы байқалды, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттері Ауғанстандағы жағдайға байланысты жауапкершілікті бөлісуге дайын екендігін түсіну мүмкін болды. Қытай «Бір белдеу, бір жол» бастамасын алға тартып, Орталық Азияны тек «белдеу», аралық буфер ретінде қарастырады. Егер біз Құрама Штаттар туралы айтатын болсақ, онда Орталық Азия елдері қазіргі уақытта бұл держава үшін тек солтүстіктегі тарату желісі арқылы Ауғанстандағы НАТО әскерлеріне арналған тауарлар тасымалданатын аумақ ретінде ғана қызықты [9, 406 б.].

Осылайша, біз Орта Азияның рөлі туралы түрлі көзқарастарды айтуымызға болады. Дегенмен, өңірлерге қызығушылықтың жоқтығы туралы айту мүмкін емес. Мұны Еуропалық Одақтың Орталық

Азия елдерімен өзара іс-қимылының призмасы арқылы Германияның аймаққа қатысты саясаты мысалында көрсете аламыз.

Халықаралық қатынасты зерттеуші қазақстандық ғалымдар М.Лаумулин және А.Малик «Орталық Азия: қазіргі заманғы саяси ғылымның негізгі әдістері» атты жұмысында Й. Гравинхольт [10], А.Варкоч [11], Д. Лист [12] секілді ғалымдардың жұмыстарымен байланысты неміс зерттеулерін атап өтті.

Неміс зерттеушісі Й. Гравинхольт «Орталық Азия мысалында дағдарыстың алдын алу және даму саясатының дилеммасы, жаман мемлекеттік басқару» атты мақаласында Еуропада тұрақтылық пен Еуроодақтың қауіпсіздігіне әсер етуі мүмкін дағдарыстардың алдын алу үшін мемлекеттердің авторитарлық режимдеріне көнісуі керек деген тұжырымға негізделеді.

А. Варкоч «Еуропалық Одақтың орталықазиялық саясаты: мүдделері, құрылымы және реформаның таңдауы» атты жұмысында мақсаттарға қол жеткізбеу, оның «тіссіз қағаз жолбарыстарына» айналдыру және т.б. үшін ЕО-ның аймақтағы саясатын сынға алды.

Басқа неміс зерттеушісі Д.Лист өз зерттеуінде «Орталық Азиядағы аймақтық ынтымақтастық: кедергілер мен мүмкіндіктер» атты зерттеуінде аймақтағы аймақтық интеграцияны дамыту үшін ЕО басымдықтары туралы айтады.

Сонымен қатар, Германияның Экономикалық Ынтымақтастық және Даму Министрі Карл-Дитер Шпрангер «Даму арқылы қауіпсіздіктің жоғары деңгейі: неміс даму саясатының тұжырымдамасындағы қауіпсіздіктің кеңейтілген тұжырымдамасы» тақырыбында 1994 ж. 22 ақпанда Гамбургте сөз сөйледі. Министр Шығыс Еуропа мемлекеттері және Орталық Азия аймағындағы реформалар салдарынан туындайтын тәуекелдерге қатысты алаңдаушылық білдірді.

Зерттеу тақырыбын ашу үшін екі аспектіге назар аудару ұсынылады. Ең алдымен, конституциялық нормаларды ескере отырып, Германия үшін ЕО маңыздылығын анықтап алу қажет. Екіншіден, Германияның және ЕО-ның сыртқы саясатының шеңберінде өзара қатынас. Бұл «жалпы еуропалық терезе» арқылы Германияның Орталық Азияға қатысты саясатының конфигурациясын түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеуші А.Клемин [13, 79 б.] Еуропалық Одақтың әрекеттері Германияда сыртқы әрекеттер ретінде қабылданатынын айтады. Неміс Конституциясының 24-бабына сәйкес, Еуропалық Одақ кез-келген ішкі құрылымға жатпайды, бірақ мемлекетаралық мекеме болып табылады. ЕО заңнамасына Германия Федеративтік Республикасының Конституциясы халықаралық деңгейден өзге кез-келген мәртебе берілмейді. Зерттеуші ЕО заңнамасы халықаралық құқықтан ерекшеленетінін және оның басқа мәртебесі бар екенін тікелей немесе жанама көрсететін нормаларды кездестірмейді. Еуропалық Одақ үкіметаралық мекеменің мәртебесіне ие және мекеме құқығы 23, 24, 25 баптарының нормаларымен түсіндірілгендей, халықаралық мәртебеге сәйкес келеді. Автордың айтуынша, Конституция ЕО нормалары үшін кез-келген халықаралық ұйымның құқықтарына тең ережелерді белгілейді. Халықаралық шарттар бойынша қабылданған рәсім ЕО актілері үшін де міндетті.

Неміс сыртқы саясаты үшін еуропалық вектор шешуші болып табылады. Біз білетіндей, Германия еуропалық интеграцияның «негізін қалаушы» алты елдердің бірі болып табылады, сондықтан еуропалық вектор сыртқы саясат үшін өте маңызды. Біз Ф.А.Басовтың «еуропеизм Германия Федеративтік Республикасының маңызды саяси желісі болған және солай болып қалады» деген пікірімен келісеміз [14, 35 б.]. Еуропалық интеграция тарихында Германия ЕО-ның түбегейлі дамуына қатысты бірқатар аспектілерді шешуге бастамашы болды. Оларға Лиссабон шартын дайындау, еуропалық тұрақтандыру механизмін қалыптастыру, Еуроаймақтың экономикасы мен ЕО кеңейту туралы шешім қабылдау жатады. Барлық саяси күштер үшін еуропалық вектор маңызды рөл атқарады, бірақ зерттеушінің пікірінше, еуро аймағындағы дағдарыс, заңсыз көші-қон және т.б. аясында еуроскептиктердің арту проблемасы өсіп келеді. Сонымен бірге бұл орынды «Германияға арналған альтернатива» партиясы иеленді, ол қалыпты бағдарға ие және «Еуропалық Одақтың болуы және жалпы нарықтың іргелі еркіндіктеріне» нұқсан келтірмейді [14, 496.].

Алайда, Германияның сыртқы саясатының мысалында ЕО-тың емес, ұлттық мүдделердің негізінде оның трансформацияға ұшырағандығы туралы пікірлер бар. Осылайша, Германия ЕО-ның жалпы саяси саясатынан бөлек, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде Сириядағы азаматтық соғысқа сыртқы әскери араласу туралы санкцияға қатысты №1973 қарарда дауыс беруден қалыс қалды [15, 7 б.]. Неміс мемлекеті 2013 ж. Малидегі француз әскери операциясына қатысты ұстамдылық танытты. Сирия мәселесінде, Франция мен Ұлыбританияға қарағанда, Германия да бірінші кезекте дағдарыстың дипломатиялық шешімін іздестіруді талап етті [15, 826.]. Мүмкін, ол Еуропалық Одаққа мүше мемлекет тарапынан тосқауыл болу мүмкіндігіне байланысты сыртқы саясат құралдарында әлсіздікке ие болуымен түсіндірілуі мүмкін [16, 11

б.]. Мемлекет немесе ұлт болмаса да, Еуропалық Одақ сыртқы саясат жүзеге асыруға міндетті ұлттық мүдделерге ие емес [17, 78-79б.].

Германияның Еуропалық одақ шеңберіндегі дербес саясаты көбінесе оның сыртқы саясатының әлсіз тұстары арқылы көтеріледі. ЕО-тың ортақ сыртқы саясатқа ие екендігі кейде күмәннің астында қалады, себебі, кейде оның мүше елдерінің бірінің кері дауыс беруі ортақ бастаманы тоқтату үшін жеткілікті болып табылады. Екінші жағынан, бірыңғай еуропалық менталитеттің және өзін-өзі танудың болмауы да жатқызылады. Өзінің халықаралық бастамаларында ЕО біртұтас сыртқы саяси үдеріс аясында іс жүзінде жүзеге асырылуының еуропалық құндылықтарды қабылдауға ұмтылады.

А.В.Зайцев Германияның сыртқы саясатының тәсілдері өзгеретіні туралы қорытындыға келді. Неміс канцлері Г. Шредер билікке келгенге дейін неміс сыртқы саясатында «бірыңғай Еуропаның мүддесінде ұлттық мүдделерді жою» принципі болды [18, 36 б.]. Автор Сыртқы істер министрі Г.Д.Геншердің пікірін келтіреді, оған сәйкес, Германияның сыртқы саясаты «еуропалықтан гөрі ұлттық болып табылады». Г. Шредердің билікке келуімен [18, 39б.] «Германия жаңа стиль, әдістеме және стратегияға ие болды. Еуропалық ынтымақтастық дербес емес, ұлттық мүдделерді қорғауға бағытталған шешуші сыртқы саясаттың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылды». Сонымен қатар, Ангела Меркельдің сыртқы саяси мүдделерді қорғау арсеналында жүргізіп жатқан саясаты германдық ұстанымға сай келмейтін ЕО елдерінің қаржыландыруын шектеу болып табылады.

Екінші жағынан, Германияның Еуропалық Одаққа мүшелігі неміс кәсіпорындарының нарығын нығайтады. Осылайша, автор «Еуропалық қоғамдастықтың үш жарым жылдығы ішінде неміс экспорты басқа мүше елдерге 14 млрд.-тан 365 млрд. долларға дейін өсті» [18, 39б.]. А.В. Зайцев Германияның сыртқы саясатындағы экономикалық мүдделерді айқындайтын факторды жоққа шығармайды.

Сонымен бірге, автор халықаралық саясатқа әсер ету үшін халықаралық ұйымдардың қолданылуымен сипатталатын неміс сыртқы саясатының бағалауларын мысалға келтіреді [19, 184 б.] және ЕО жеке қолдану үшін құрал немесе «құжымдық қорған» болып табылады [20, 14б.]. Атап айтқанда, оның ой-пікірін Германиядағы беделді зерттеушілердің бірі Й. Янинг қолдайды. Сарапшы ЕО-ның шығысқа қарай кеңею үлгісі және посткеңестік кеңістіктің көрші мемлекеттерін оның стандарттарына жақындатуға деген ұмтылысы «аймақтағы өз мүдделерін еуропалық деңгейге көшірудің тамаша тәсілі» дегенді білдіреді [21, 35 б.].

Германияның Сыртқы істер министрі Сигмар Габриелдің Мюнхендегі 2018 ж. 17 ақпандағы Мюнхен қауіпсіздік конференциясындағы пікірі қызықты болып табылады. Бөлім басшысы ЕО үшін үш міндет, сондай-ақ сыртқы қысым туралы баяндады.

Біріншіден, соңғы он жыл ішінде пайда болған ішкі қақтығыстарды шешу арқылы Еуропалық Одақ ішкі келісімді қалыптастыруға тиісті.

Екіншіден, мүше мемлекеттер Еуропалық Одақтың сыртқы қатынастарында өз мүдделерін ортақ түсінулері тиіс.

Үшіншіден, біз, еуропалықтар, осы мүдделерді бірлесе жүзеге асыру үшін стратегиялар мен құралдарды әзірлеуіміз керек - олардың әрқайсысы өз мүмкіндіктері бойынша, бірақ бәрі сол күн тәртібімен жасалады. Әлемдегі стратегиялар мен құралдардың соңғы дамуы біз үшін өте ауыр, әсіресе немістер үшін.

Германия Сыртқы істер министрі «Қытай мен Ресей үнемі Еуропалық Одақтың бірлігін тексеруге және бұзуға тырысады» деп санайды. Дегенмен, ЕО-ты Ресей де, Қытай да, АҚШ та бөлуге тырыспаулары керек. Еуропалық Одақ АҚШ-пен сенімгерлік және әділ қарым-қатынаста болғысы келетін өте сенімді серіктес. Сонымен қатар «Еуропалық Одақ жай серіктес емес. Өйткені ол ешқашан геосаясатпен айналысуға мәжбүр болған емес».

Бұдан басқа, Германия Сыртқы істер министрі Сигмар Габриэль 2018 ж. 28 ақпанында шыққан Handelsblatt Asia Business Insights журналында Германия мен Еуропаның Азияға қатысты сыртқы саясат бағыттарын айқындады: ереже негізіндегі сауда, мүдделерді бейбіт жолмен келісу, аймақтық интеграцияны нығайту, Азиядағы жаһандық жауапкершілікті күшейту және сонымен бірге әмбебап құндылықтарды насихаттау.

Қазіргі кезеңде Германияның сыртқы саяси көзқарастарының өзгеруі байқалуда. 2019 ж. 20 қыркүйекте Берлиндегі Бундестагтың алдында 2019 ж. бюджеттік заңға қатысты Германияның жаңа сыртқы істер министрі Хейко Маас ЕО-дағы қиындықтар туралы пікірін білдірді: трансатлантикалық қатынастардағы белгісіздік, қытайлық мүдделерді кеңейту, Қырымды аннексиялау, Еуропа, Сирия, Иран, Йемендегі дағдарыстар, Еуропалық Одақтағы жарықшақтар. Сонымен қатар, ол олардың бірнешесіне тоқталып өтті:

- Еуропалық Одақтың іргелі құндылықтарын бұзғаны үшін Венгрияға қарсы 7-бапқа сәйкес іс жүргізу. Біздің алдымызда тұрған барлық қиындықтар - экономикалық, әлеуметтік, экологиялық және климаттың өзгеруі проблемалары және көші-қон мәселесі - Еуропада ешкім бұл мәселелерге ұлттық деңгейде жауап бере алмайды, бірақ бізге еуропалық шешім қажет. Германияның қызығушылығы туралы пікірталастарда, Германияның мүдделері «Еуропа» деген атаумен байланысты екендігін атап өту керек;

- Еуропалық Одақтың сыртқы саясатының дамуы. Еуропалық Одақтың сыртқы саяси органдарында бірауыздылық талап етілуіне байланысты сыртқы саясатқа қабілетті Еуропалық Одақты құру қажет. Бізге қауіпсіздік бойынша Еуропалық Кеңес қажет, онда біз Еуропадағы шешімдерге ғана емес, сонымен бірге БҰҰ-да дауыс береміз;

- Еуропалық Одақтың қауіпсіздігі мен қорғанысы қажет. Біртұтас қауіпсіздік пен қорғаныс саясаты бойынша ынтымақтастық бірте-бірте жүзеге асырылуда. Бұған құрылымдық ынтымақтастықты жалғастыру (PESCO) және француздық араласудың бастамасы да ықпал ете алады;

Германия трансатлантикалық қатынастардағы өзгерістерге жауап беруі тиіс. Бұл жердегі мәселе АҚШ-тан кету емес. Германия болашақта АҚШ-қа бағалы серіктес ретінде қажет. Бірақ сауда немесе жазалау тарифтері сияқты мәселелерге тап болсақ, біз жауапты жалғыз емес, еуропалық бірлікте беретін боламыз. Бұл жерде біз жаңа сынақтарға ұлттық деңгейде жауап бермегендігіміз ескерілуі қажет.

Осылайша, жоғарыда айтылған көзқарастар негізінде біз Германияның сыртқы саясатының ЕО аумағындағы семантикалық түсінігін анықтай аламыз және оны әртүрлі аймақтарға жобалаймыз.

1991 ж. 31 желтоқсанда Еуропалық Қоғамдастық бұрынғы Кеңес Одағы мемлекеттерін мойындау туралы декларация жариялады. Еуропалық қоғамдастық және оның мүше-мемлекеттері Алматыдағы жиналысқа қатысушылардың тәуелсіз мемлекеттер қоғамдастығын құру шешімімен келісті.

1994 ж. мамыр айында Еуропалық Одақ Тәжікстандағы жағдай туралы баспасөз хабарламасын шығарды. Еуропалық Одақ Тәжікстандағы саяси диалогты орнатуға бағытталған БҰҰ-ның Арнайы өкілі мен Ресей Федерациясының өкілдерінің талпынысын құптайды.

1996 ж. 1 тамызда ЕО Тәжікстандағы ішкі келіссөздер туралы мәлімдеме жасады. ЕО мәлімдемесінде атқарылып жатқан жұмыстарды құптады және Ашхабадта өткен ішкі-тәжік келіссөздер раундының нәтижесіне қанағаттанғандық білдірді.

Еуропалық Одақ Қазақстанның ядролық қаруды таратпау туралы шартына 1994 ж. қосылуын құптады. Еуропалық Одақ жалпы кепілдіктер туралы келісімге ерте қол жеткізуге бағытталған Қазақстан мен Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттіктің арасындағы келіссөздердің басталуына үлкен мән береді.

Германия Сыртқы істер министрі Франк-Вальтер Штайнмайер 2005 ж. 30 қарашада Бундестагта сөйлеген сөзінде Ауғанстандағы, Балқандағы, Таяу Шығыстағы, Еуропалық Одақтың немесе Орталық Азияның шығыс көршілерін тұрақтандыру жөніндегі шараларды қолдауға мүмкіндікті қарастырды. Сонымен қатар, ол Ресейдің Еуропада және оның көршілес аймақтарында бейбітшілік пен тұрақтылықтың ажырамас серіктесі ретіндегі рөлін өтті. Сонымен бірге, ол: «Батысқа бет бұрған Ресей біздің ортақ мүдделерімізде» - деп атап өтті.

Орталық Азия елдеріне қатысты жаңа ЕО стратегиясын іске асырудың алғышарты - бұл энергетикалық фактор. Германияның Сыртқы істер министрі Франк-Вальтер Штайнмайер 2006 ж. 9 қазанда Берлиндегі Үкіметтің екінші энергетикалық саммитінде, болашақта жеткізілім қауіпсіздігі факторларының бірі - оны әрі қарай әртараптырақ болып табылатынын айтты. Біз Норвегиямен, Солтүстік Африкамен және Орталық Азия елдерімен өзара энергетикалық саясатымызды күшейтеміз. Орталық Азия үшін біз Германияның төрағалығымен ЕО стратегиясын іске қосамыз деді.

Сонымен қатар, Франк-Вальтер Штайнмайер 2007 ж. 18 қаңтарда Венада ЕҚЫҰ Тұрақты Кеңесінде сөз сөйлеп, Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық мүмкіндігін мәлімдеді. Атап айтқанда, ол «Еуропа Орталық Азиядағы даму мен тұрақтылыққа түбегейлі мүдделі» екенін айтып өтті. Орталық Азия есірткінің заңсыз айналымына, ұйымдасқан қылмысқа, заңсыз көші-қонға және терроризмге қарсы күрестегі әріптес ретінде қажет. Бұдан басқа, Германия Сыртқы істер министрі «ЕҚЫҰ Орталық Азия бойынша ЕО бастамасында орталық рөл атқаратын болады» дегенге сенім білдірді. ЕҚЫҰ терроризмге қарсы күресте білім беру, заң үстемдігі, шекараны басқару, адам құқықтары мен демократияландыру салаларында қажет.

2006 ж. 14 желтоқсанда Бундестагта сөйлеген сөзінде Канцлер Ангела Меркель Германияның Еуропалық Одақ Кеңесінің төрағалығындағы жоспарларымен бөлісті. Әлем аймақтарымен, оның ішінде Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастық мәселелері талқыланды. Ол: «Сыртқы істер министрі Орталық Азия аймағына, сондай-ақ Солтүстік Африка аймағына барды. Менің ойымша, бұл аймақтар Еуропалық Одақ болашағына үлкен қызығушылық танытып отырғанын түсінуіміз керек. Егер сіз Қытай

сияқты елдердің бүгінгі таңда қаншалықты саналы сыртқы саясат жүргізетінін қарастырсаңыз, онда ЕО бұл аймақтарды назарда ұстап, оларға қамқорлық жасауға кеңес беріп отыр» деген мәселені көтерді.

Ангела Меркель 2007 ж. 17 қаңтардағы Страсбургте Еуропалық Парламентте сөйлеген сөзінде Қара теңіз аймағы мен Орталық Азия үшін ЕО-ның тату көршілік саясаты жасалғандығын жариялады.

Қырғызстан зерттеушісі Г.И. Аққазиева [22, 278б.] «Еуропалық Одақ үшін ұзақ уақыт бойы Орталық Азия елдері ешқандай қызығушылық тудырмайды» деп санайды. Дегенмен, Еуроодақтың сыртқы энергетикалық ресурстарға тәуелділігі және оның энергетикалық қауіпсіздігін арттыру қажеттілігі ЕО-ның Орталық Азия аймағына көбірек назар аударуына мәжбүрлейді.

Ғалым «Еуропалық Одақтың Орталық Азиядағы саясатындағы жаңа кезең 2007 ж. Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты «жаңа серіктестік» стратегиясымен басталды деп санайды. Еуропалық Одақ «Орталық Азия, оның көмірсутек қорлары және еуропалық нарықтарға тасымалдау бағыттарының ыңғайлы географиялық орналасуы арқасында, Еуропаға энергия жеткізуді қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады» деп мойындайды.

Орталық Азиядағы ЕО саясатының стратегиялық мақсаттары [22, 279б.] «аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, кедейлікті жою, өмір сүру деңгейін көтеру және энергетика, көлік, жоғары білім мен қоршаған орта саласындағы аймақтық ынтымақтастықты дамытуға жәрдемдесу» болып табылады. Орталық Азиядағы ЕО саясатының басымдықтарының бірі - аймақ елдерінің демократиялық дамуына жәрдемдесу. Алайда, «Еуроодақ Орталық Азия елдеріне аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз етудің қажетті шарты ретінде демократиялық құндылықтарды, адам құқықтары мен нарықтық экономиканы мойындауын талап етеді» [22, 279б.]. Бұдан басқа, ЕО стратегиясы қауіпсіздікке, есірткінің заңсыз айналымына, тіркелмеген көші-қонға және т.б. қатерлерге қарсы тұруды қамтиды.

Қазақ зерттеушілері А.Чебаторев және М.Губайдулина [23, 28б.] ынтымақтастықты жаңартудағы Германияның рөлін ерекше атап өтті. Біріншіден, аймақ шығысқа кеңейу елдері аясында ЕО-ға жақындап келеді. Германия Еуропалық Одақ Кеңесінің Төрағасы болған кезде ЕО стратегиясы 2007 ж. аяқталды және мақұлданды. Авторлар Берлинде Германияның саясаткерлерінің, әсіресе, Бундестаг депутаты Хеди Вегенердің және В.Ш. Штайнмайердің орталықазиялық векторын негізгі алынғандығын айтады. Энергия факторы бірінші кезекте тұр: «Біз Орталық Азиямен газ, мұнай және саяси ынтымақтастық туралы айтып отырмыз, себебі ресейлік энергия тасымалдаушыларына тәуелді болуды қаламаймыз, сол себепті Орталық Азиямен ортақ тіл табуымыз керек» - деді.

Стратегияны жүзеге асыру шеңберінде ЕО елдерінің бастамаларына рұқсат берілді. Германия, мысалы, Орталық Азиядағы су ресурстарын басқару идеясын Орталық Азиядағы трансшекаралық су ресурстарын басқару туралы «Берлин үдерісі» деп атады. 2008 ж. Қырғызстанда жобаны іске қосылғанда Германия 15 млн. евро бөлді. Германия Сыртқы істер министрі Ф.-В.Штайнмайер [23, 95 б.] Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдаланудың тиімділігі аймақтық «трансшекаралық ынтымақтастыққа» байланысты екенін мойындады.

Авторлар Қазақстан мысалында «тауар серіктестігін» модернизациялау мәселесін тұжырымдайды. Шешім механизмдерінің бірі құнды шикізатты алу құқығын беру шеңберінде неміс инвестициялары мен заң технологияларына технологиялар алмасу болып табылады [23, 73 б.].

Сондай-ақ монография авторлары аймақ елдері мен Еуропалық Одақ арасындағы ынтымақтастықтың түрлі аспектілері бойынша сараптамалық баға береді.

Расул Жумалы Еуроодақ пен Орталық Азия арасындағы айырмашылықты атап көрсетеді. Аймаққа Ұлыбритания, Германия және Франция тарапынан қатты ұмтылыс байқалады [23, 103б.]. Оның пікірінше, Орталық Азияның артықшылықтарын түсіну үшін еуропалық елдер мен элиталардың өзге көзқарасы бар. Германия үшін, бірінші кезекте, аймаққа қатысты саяси рөл маңызды, ал Франция мен Италия үшін - Шығыс Еуропа елдеріне және белгілі бір дәрежеде Ұлыбританияға - энергетикалық мүдделер, Шығыс Еуропа мемлекеттері мен Ұлыбританияға - адам өлшемі мәселелері зор маңызға ие [23, 106б.].

Сарапшы Асқар Нұрша Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық тұрғысындағы ЕО-тың аморфтылығына атап өтті. Мемлекеттер жеке-дара ынтымақтастықты қалайды. Сарапшы Ұлыбритания, Германия, Нидерланды, Италия, Франция құрамында «мүдделер клубы» құрылды деп мәлімдейді [23, 105б.]. Бұдан басқа, ғалым Еуропалық Одақтың 2007-2013 жж. арналған Стратегиясын эзірлеудегі Германияның үлкен әсерін мойындайды, ол Орталық Азия Еуропаның ең оңтүстік шекарасы болып табылатын тұжырымдамаға негізделген.

Наргис Касенованың айтуынша, сол уақытта Өзбекстанмен Германия ынтымақтастығының факторлары Ауғанстандағы соғысқа және әскердің шығарылуына еуропалықтардың тікелей қатысуы болды [23, 122б.].

Сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттері басшыларының жергілікті бастамаларын да атап өту керек. Атап айтқанда, Н.Ә.Назарбаевтың «Орталық Азиядағы ЕО» қақпасы болуға дайын екендігі туралы ұсынысы [24, 5 б.].

1998 ж. Қырғызстанға жасаған сапары кезінде Германия Президенті «Орталық Азия халықтарының империалистік билікке қарсы шахмат тақтасына салынған «ұлы ойынын» көруге мүмкіндігі бар екендігін атап өтті. Бүгін олар қайтадан дербес әрекет етуді қалайды және оған мүмкіндіктері бар».

Франк-Вальтер Штайнмайер 2008 ж. 1 сәуірінде Берлинде өткен «Су байланысуда - ынтымақтастықтың жаңа перспективалары» конференциясының ашылуында, Орталық Азиядағы неміс су бастамасының бес іргетасын анықтады. Бұл Германияның ЕО-ның Орталық Азия бойынша стратегиясына қосқан үлесі болып табылады.

Біріншіден, Орталық Азияда трансшекаралық су ресурстарын басқаруды қолдау қажет. Су ресурстарын басқару академиясы немесе ұлттық су орталықтары желісін құру үшін өңірден өте қызықты ұсыныстар бар. Аймақтық оқыту және зерттеу желілері, трансұлттық қауіпсіздіктің дамуы, ауыз судың сапасын жақсарту және Орталық Азиядағы су ресурстарын үйлестіру жөніндегі үкіметаралық комиссия - МКВК-нің қысқаша мазмұны аймақтық су ынтымақтастығының маңызды құрылымдық блоктарының бірі болып табылады, біз оны әрі қарай алға дамытамыз.

Екіншіден, ноу-хауды беру арқылы аймақтағы су ресурстарын тұрақты басқару үшін білім мен тәжірибені кеңейту қажет. Германия мен Орталық Азияның ғылыми мекемелері болашақта сумен жабдықтау және ауа райы құбылыстары мәселелерін бірлесіп зерттеу үшін тығыз ынтымақтастықта болады. Неміс жағында, Потсдам аймақтық ғылыми-зерттеу орталығы, Федералды Сыртқы істер министрлігінің қолдауымен жобаны жүзеге асырады.

Үшіншіден, Алматы қаласының неміс-қазақ университетінде су ресурстарын тұрақты басқару мәселелері бойынша ұсынылатын курстардың ауқымын кеңейту жоспарланып отыр.

Төртіншіден, Германия, ЕО және Орталық Азия арасында су сарапшыларының желілері құрылуы тиіс. Орталық Азия елдерінің қатысушылары үшін жеке тақырыптық сапарлар Германиядағы суды басқарудың кейбір жобаларына әкеледі.

Бесіншіден, әлемдегі үздіктердің бірі болып табылатын су ресурстарын басқарудағы неміс тәжірибесі көрсетілетін болады.

Берлин декларациясы «Орталық Азия үшін су дипломатиясы» конференциясында қабылданған болатын. Ол 2008 ж. іске қосылды және 2012 ж. бастап 15 млн. еуроға қаржыландырылды.

Экономика саласына кадрлар дайындаудағы Германияның рөлін ерекше айта кету керек. BMWi Manager оқыту бағдарламасы неміс сыртқы саясатының элементі болып табылады. «Германиямен серіктестікке лайық» ұранымен Шығыс Еуропа, Орталық Азия және Азиядан неміс компанияларымен бизнестің бастамасы мен іскерлік ынтымақтастығы үшін шетелдік көшбасшыларды дайындайды.

Германия Сыртқы істер министрі Сигмар Габриэль Handelsblatt Asia Business Insights журналында 2018 ж. 28 ақпанында Орталық Азиямен ынтымақтастықты дамытудың векторларын белгіледі. «Біз, еуропалықтар, еркін, қауіпсіз, гүлденген және әлеуметтік Еуропаның болашағын қамтамасыз етуді сұраймыз. Мысалы, Шығыс Еуропада және Орталық Азияда, сонымен бірге Африкада инфрақұрылымға жақсы қамқорлық жасау керек. Еуропалық ақшамен, бірақ еуропалық стандарттарға сәйкес».

Орталық Азияның геосаяси рөлі туралы ғылыми қоғамдастықта ортақ түсінік жоқ. Әдебиеттерді талдау негізінде біз аймақтың ролін түсіндіру үшін үш жолды шартты түрде көрсетуіміз керек:

- Орталық Азиядағы түрлі геосаяси ойыншылар мен күштердің тұрақты қызығушылығы;
- Орталық Азия мемлекеттерінің державалармен өзара әрекеттестігін, олардың өзара әсерін, ымыраға келуін және т.б. процесс ретінде түсіну;
- Орталық Азияның перифериялары және державалардың қызығшылықтарының тұрақсыздығы.

Сонымен қатар, Германия мысалында аймаққа деген қызығушылықтың сақталуын бақылай аламыз.

Германияның сыртқы саясатында, кейбір зерттеушілердің пікірінше, еуропалық вектордан ұлттық мүдделерді қорғауды нығайтуға елеулі ауысым байқалады. Алайда, еуропалық вектор өзінің өзектілігін жоғалтпайды.

Германияның Орталық Азия елдеріне қатысты саясаты «еуропалық терезе» секілді, оны тұтастай алғанда В.П. Федоров бойынша «жеке пайдалану мақсатындағы ұжымдық пана» ретінде сипаттауға болады, ал Й. Янинг бойынша «аймақтағы өз мүдделерін еуропалық деңгейге көшірудің тәсілі».

Германияның сыртқы саясатының негізгі бағыттары Еуропалық Одақпен байланысты, себебі неміс мемлекеті интеграциялық бірлестіктің негізін қалаушысы. Сонымен бірге елдің саяси жүйесіндегі «Германияға арналған Альтернатива» партиясының қызметі арқылы еуроскептикалық желінің пайда

болуы ауыр мәселе болып отыр. Германияның Орталық Азия елдерімен өзара іс-қимылында саяси фактордың артықшылығы туралы айтуға да болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1.Порывкин В.Н. О некоторых методиках проведения исследований в области международных отношений//Современные тенденции развития науки и технологий. 2017. № 2-7. С. 89-93.
- 2.Сергеев Е.Ю. «Большая игра». Россия и Великобритания в Центральной и Восточной Азии (вторая половина XIX – начало XX века) // Новая и новейшая история. 2011. № 3. С. 82-91.
- 3.Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. - М., 1998. - 109 с.
- 4.Starr S.F. «Greater Central Asia Partnership for Afganistan and Its Neighbors» // Silk Road Papers. Washington D.C.: Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and policy Center. Johns Hopkins University, 2005 – 8 p.
- 5.Бурханов А. Концепция «Большой Центральной Азии»: проблемы и перспективы // «Экономические стратегии – Центральная Азия», №2, 2006 – с. 56-59
- 6.Лаумулин М., Малик А. Центральная Азия: основные подходы в современной политической науке // Центральная Азия и Кавказ. - 2010. - Т. 13, N 1. - С. 90-109
- 7.Rumer B. Central Asia: 15 Years After // Central Asia Affaris Almaty 2005, No 1 P2-12
- 8.Garnett S., Rahr A., Watanabe K. The New Central. A Report to the Trilateral Commission: New York, Paris, Токуо - The Trilateral Commission, 2000 – 79 p.
- 9.Центральноазиатские исследования в контексте теорий международных отношений. Интервью с Рустамом Ренатовичем Бурнашевым, профессором Казахстано-Немецкого университета (Казахстан) //Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. 2018. Т. 18. № 2. С. 400-410.
10. Graevingholt J. Schlechte Regierungsfuehrung Krisenpraeventionunddas Dilemmader Entwicklungspolitikam Beispiel Zentral asiens. Baden-Baden: Nomos Verlag 2005- 410 s.
- 11.Warkotsch A. Die Zentralasiatische Politik der Europäischen Union: Interessen, Strukturen und Reformoptionen. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2006. 253 s.
- 12.List D. Regionale Kooperation in Zentralasien. Hindernisse und Möglichkeiten. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2006. - 237 s.
- 13.Клемин А.В. ФРГ: соотношение международного и национального права // «Современная Европа». 2017 №2 (74). С.77-90.
- 14.Басов Ф.А. Германия в ЕС: от экономического локомотива к политическому лидерству // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2017. – Т. 10. – № 1. – С. 33-52.
- 15.Стрежнева М.В., Руденкова Д.Э. Европейский союз: архитектура внешней политики. – М.: ИМЭМО РАН, 2016. – 135 с.
- 16.Ehrke M. Die Europäische Union und der postkommunistische Raum: Integration, Europäische Nachbarschaftspolitik und strategische Partnerschaft // Kompass 2020. 2007. № 5. S. 1-23
- 17.Погорельская С.В. Должна ли Европа «говорить одним голосом»? Некоторые проблемы формулирования внешней политики ЕС // Актуальные проблемы Европы. 2003. № 4. С. 69-83.
- 18.Зайцев А.В. Внешняя политика ФРГ: поиск баланса между европейской интеграцией и национальными интересами //Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. 2012. № 1. С. 35-44.
- 19.Линк В. Германия – как европейская держава / Актуальные проблемы Европы. 2001 №1. С. 169-187.
- 20.Фёдоров В.П. Россия в ансамбле Европы. М.: Институт Европы РАН, 2002. 63 с.
- 21.Kaiser K., Krause J. Deutschlands neue Aussenpolitik. Band 3. München: R. Oldenbourg Verlag, 1996. 284 P.
- 22.Акказиева Г.И. Факторы эволюции геополитического положения стран Центральной Азии // Вестник МГИМО Университета. 2011. № 4 (19). С. 274-279.
- 23.Стратегия Европейского Союза в Центральной Азии на 2007-2013 гг.: предварительные итоги: Монография / Под общ. ред. А.Е. Чеботарёва. – Алматы: Центр актуальных исследований «Альтернатива»; Центр германских исследований КазНУ им. аль-Фараби; Фонд им. Фридриха Эберта в Казахстане, 2013. – 184 с.
- 24.Н.Назарбаев. Казахстан готов стать для ЕС "воротами" в Центральную Азию. Газета «Диапазон», 11.04.2010 г.

УДК 238
МРНТИ 11.01.61

Кукушева Н.Э¹, Шерязданова Г.Р², Бюлегенова Б. Б.³

¹ старший преподаватель кафедры всеобщей истории и философии Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

² кандидат политических наук, и.о. профессора кафедры философии Казахского Агротехнического университета им. С. Сейфуллина
г. Астана, Казахстан

³ кандидат политических наук, и.о. доцента кафедры политологии Евразийского Национального университета им Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

РЕНЕССАНС ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПРИМЕРЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММ «МӘНГІЛІК ЕЛ» И «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

Аннотация

Идеей духовного возрождения пропитано нынешнее состояние культуры независимого Казахстана. Программа «Рухани Жанғыру» была разработана на основе положений статьи главы государства Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», опубликованной в 2017 году. «Рухани жанғыру» - это долгосрочная, масштабная государственная программа, которая – охватывает экономические, социо-культурные аспекты развития казахстанского общества. Патриотический акт «Мәңгілік Ел» был разработан и принят 26 апреля 2016 года на XXIV сессии «Ассамблеи народа Казахстана» и представляет собой широкую программу социо-культурных, экономических и политических преобразований, нацеленных на долгосрочную перспективу. Многие цели данной программы получили успешное воплощение. Много еще предстоит сделать. Целью данной статьи является обзор проделанной работы по повышению конкурентоспособности страны в рамках данных программ и перспективы дальнейшей работы.

Ключевые слова: традиционная культура, патриотизм, модернизация, духовное возрождение, национальный код

Кукушева Н.Э¹, Шерязданова Г.Р², Бюлегенова Б. Б.³

¹ Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің әлемдік тарих және философия кафедрасының аға оқытушысы,
Көкшетау қ Қазақстан

² саяси ғылымдардың кандидаты, Философия кафедрасының профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің Философия кафедрасының доценті
г. Астана, Казахстан

³ саяси ғылымдардың кандидаты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасының доценті м.а.,
Астана қ, Қазақстан

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ЖӘНЕ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ІСКЕ АСЫРУ МЫСАЛЫНДА ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЙТА ӨРЛЕУІ

Аңдатпа

Тәуелсіз Қазақстанның мәдениетінің қазіргі жағдайы Рухани Жаңару идеясына толы. «Рухани Жаңғыру» бағдарламасы мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың мақаласының ережелеріне негізделген.

«Рухани Жаңғыру» - Қазақстан қоғамының экономикалық, әлеуметтік-мәдени аспектілерін қамтитын ұзақ мерзімді, ауқымды мемлекеттік бағдарлама. «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі 2016 жылы 26 сәуірде «Қазақстан халқы Ассамблеясы» XXIV сессиясында әзірленіп, қабылданды және ұзақ мерзімді перспективаға бағытталған әлеуметтік-мәдени, экономикалық және саяси трансформацияның ауқымды бағдарламасын ұсынады. Осы бағдарламаның көптеген мақсаттары ойдағыдай іске асырылды. Бірақ көп нәрсе әлі істеу керек. Осы мақаланың мақсаты осы бағдарламалардың шеңберінде елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және одан әрі жұмыс істеу перспективаларын зерттеу болып табылады.

Түйінді сөздер: дәстүрлі мәдениет, патриотизм, жаңғырту, рухани жаңғырту, ұлттық код.

Kykyshева N.E.¹, Sheryazdanova G. R.,², Bulegenova B.³

¹ Senior teacher of World history and Philosophy Department of Sh. Ualikhanov Kokshetay State University, Koshetay, Kazakhstan

² Ph.D, Associative professor Philosophy Department of S. Seifullin Kazakh agricultural University, Astana, Kazakhstan

³ candidate of Political Sciences, acting Associate Professor at Department of Political Science, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov Astana, Kazakhstan

THE RENAISSANCE OF TRADITIONAL CULTURE IN THE FRAME OF PROGRAMS "MƏNGİLİK EЛ" AND "РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ"

Abstract

The present state of the culture of independent Kazakhstan is imbued with the idea of spiritual rebirth. The program “Rouhani Zhangyru” was developed on the basis of the provisions of the article of the President of Kazakhstan Republic N.A. Nazarbayev "Looking to the future: the modernization of public consciousness", published in 2017. “Rouhani Zhangyru” is a long-term, large-scale state program that covers the economic, socio-cultural aspects of the development of Kazakhstani society. The “Patriotic El” Patriotic Act was developed and adopted on April 26, 2016 at the XXIV session of the “Assembly of People of Kazakhstan” and represents a broad program of socio-cultural, economic and political transformation aimed at a long-term perspective. Many of the objectives of this program have been successfully implemented. Much more needs to be done. The purpose of this article is to review the work done to improve the competitiveness of the country in the framework of these programs and the prospects for further work.

Keywords: traditional culture, patriotism, modernization, spiritual revival, national code

Рухани жаңғыру – программа духовного возрождения. Программа «Рухани Жаңғыру» охватывает многие государственные проекты, такие как «Туған жер», «Сакральная география», «100 новых лиц Казахстана», «Современная казахстанская культура в глобальном мире», «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке». Каждый из этих проектов финансируется государством и направлен на развитие различных аспектов национальной культуры в условиях глобализации. Программа «Мәңгілік Ел» направлена на формирование единой гражданской идентичности, казахстанского патриотизма и строится на 7 незыблемых основах: Независимость и Астана; Общенациональное единство, Мир и согласие; Светское государство и высокая духовность; Устойчивый экономический рост на основе инноваций; Общество всеобщего труда; Общность истории, культуры и языка; Национальная безопасность и глобальное участие Казахстана в решении общемировых и региональных проблем. За 2017 – 2018 годы многие цели данной программы получили успешное воплощение. В статье рассматриваются итоги проделанной работы и будущие задачи по реализации данных программ.

Нацеленность на модернизацию общественного сознания является глобальным трендом многих стран, переживающих экономическую модернизацию. Примером догоняющей экономической и социокультурной модернизации может служить опыт «сингапурского чуда», провозглашенный премьер-министром страны Ли Куан Ю. в 1959 году, курс на построения новой Кореи, провозглашенный первым президентом Республики Корея Ким Енсамом, опыт модернизации Японии, Китая, Индии. Страны Юго-Восточной Азии модернизировали свою экономику, внедряя ценности западного либерализма и

прагматизма не изменяя своей этнокультурной идентичности. В результате они получили симбиоз прагматичных принципов западной культуры в экономике в виде прагматизма, экономического либерализма, законов конкуренции и особенностей национального менталитета в виде коллективизма и приверженности, преданности своей фирме, например в Японии.

Программы модернизации и нациестроительства данных стран проникнуты идеологией постороения нового общества, нацеленностью в будущее, веру в успех реформ и планы нациестроительства. Их характеризует «социальный оптимизм как энергетика модернизирующегося общества» [1]. Программа «Рухани жаңғыру» в Казахстане представляет собой план нациестроительства, нацеленный на симбиоз пришедших с запада ценностей прагматизма, конкурентоспособности, культы знаний, эволюционизма, открытости миру и глобализации с сохранением своей этнокультурной идентичности и национально – культурных особенностей. В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Н.А. Назарбаев определил, что основной задачей нациестроительства Казахстана является сохранение культурного кода нации. «Успешная модернизация невозможна без укрепления и развития национальной культуры. Первое условие модернизации нового типа, — это сохранение своей культуры, собственного национального код [2]. Очень важным является понимание того, что программа «Рухани жаңғыру» - это, прежде всего, программа духовного возрождения. Модернизация, по своему определению, подразумевает обновление, усовершенствование, приведение в соответствие с требованием современности. А дух – это категория их разряда вечных, философских понятий. Модернизировать можно экономику либо политическую структуру, дух невозможно модернизировать, не задев его глубинные онтологические основы. Дух можно только возродить. Поэтому в нашем рассмотрении программы «Рухани жаңғыру» важным является понятие Ренессанса (возрождения) духовной культуры, которая может сопровождаться экономической, общественной модернизацией. В этом случае, мы позволили себе сравнение с Ренессансом античности после темного тысячелетия европейского средневековья, подразумевая ренессанс традиционной казахской культуры после многих лет советского пролетарского интернационализма, когда все национальное, этническое нивелировалось в угоду классовому, идеологическому подходу. Несмотря на то, что большой урон традиционной культуре был нанесен со стороны советской социалистической модернизации, в народе остались те крепкие культурные доминанты, составляющие культурные код этноса, которые на современном этапе мы должны сохранить, возобновить и обогатить. Духовное возрождение – это многоаспектное, многогранное социокультурное явление, вбирающее в себя ряд важных составляющих. Это реабилитация и развитие государственного казахского языка; возрождение религии, как важного показателя этнической идентичности; изучение родной истории и раскрытие ее «белых пятен», развитие этнопедагогика и этнопсихологии, целью которых является воспитание молодого поколения на основе национальной этики поведения и философии, возрождение национальной культуры (обычаев, обрядов, фольклора), обогащение знаний в области казахской философии и древней религии тенгрианства, формирование национальный культурных парков и музеев, популяризаторство национальной культуры в мировом масштабе, формирование национальных брендов и т.д. Таким образом, мы видим, что Ренессанс традиционной культуры – масштабная деятельность, которая вдохновляет и вселяет оптимизм в процессе «возвращения к себе», к своим истокам. Видимые, коренные изменения в отношении государственного языка, истории, культуры дают уверенность в правильности политики социально- культурной модернизации, берущей начало со времен становления независимости и продолжающейся до сих пор. Уже выросло целое поколение молодых людей, не представляющих другого положения вещей, нежели жизнь в независимом Казахстане, где активно изучается и популяризируется национальная казахская история, культура, этнопедагогика, этнопсихология, которые составляют культурный код нового Казахстана. Понятие культурного кода – это новое понятие, которое появилось в середине 20 века, благодаря семиотике - междисциплинарной науке на стыке лингвистики, информатики, кибернетики и логики, автором которой является Ю. М. Лотман. "Семиотический, в частности, культурно-символический подход рассматривает национальную культуру как совокупность символов. Но символ есть знак, предмет или идея, передающая смысл другого предмета или идеи. Эту роль берет на себя культурный код. Он объединяет воедино различные части культуры, ее предметы и артефакты. Культурный код придает национальной культуре внутреннюю связность, единство, раскрывая общий смысл ее различных частей» [3] Исходя из этого, можно сделать вывод о многосоставном характере культурного кода. Подобно мозаике он состоит из определенных культурных доминант, взаимосвязанных и взаимовытекаемых друг из друга. На наш взгляд, составными частями культурного кода казахов являются авторитет как моральный ресурс власти, ведущий к геронтократии (власти аксакалов, родоначальников, старейшин), состоятельность и

либерализм, проявляющийся в выборности ханов и кочевнической демократии, гостеприимство, толерантность, приверженность к роду, родовой общине, т.к. человек без чувства принадлежности к своему роду теряет очень важное - знание своих корней, коллективную родовую идентичность. Исходя из этого, знание своей родословной – «Жеты ата» - это вопрос не только фамильной чести, но и очень важный фактор идентификации. Культурный код представляет собой конкретный ключ к пониманию того или иного типа культуры, ее уникальные особенности, доставшиеся народам от предков. Он представляет собой закодированную в некоей форме информацию, позволяющей идентифицировать ту или иную культуру. Культурный код – это ценная информация, выполняющая функцию трансляции знаний, передающуюся нам от предков, историческую память, с тем, чтобы мы помнили, кто мы есть, как мы жили и что мы должны передать следующим поколениям. Благодаря ренессансу традиционной культуры, культурный код, используя терминологию геномной инженерии, реанимируется, воссоздается из исторической памяти народа, спасая нас от повального манкуртизма, который чуть было полностью не захватил культурное пространство Казахстана в советское время.

Идея преемственности и исторической памяти в идее «Мәңгілік Ел». Программа «Мәңгілік Ел» направлена на формирование единой гражданской идентичности, казахстанского патриотизма и строится на 7 незыблемых основах: Независимость и Астана; Общенациональное единство, Мир и согласие; Светское государство и высокая духовность; Устойчивый экономический рост на основе инноваций; Общество всеобщего труда; Общность истории, культуры и языка; Национальная безопасность и глобальное участие Казахстана в решении общемировых и региональных проблем. За 2017-2018 годы многие цели данной программы получили успешное воплощение. Проект национальной идеи «Мәңгілік Ел» был разработан и принят 26 апреля 2016 года на XXIV сессии общественной организации «Ассамблея народа Казахстана». «Ассамблея народа Казахстана» является уникальной общественной организацией, целью которой является защита интересов всех этносов, проживающих на территории Казахстана, в том числе и на политическом уровне. Программа «Мәңгілік Ел» представляет собой общенациональную идею единения, определяющую гражданскую идентичность казахстанцев. Национальная идея вбирает в себя не только духовные ценности, но и обширные вопросы экономического, социокультурного, политического развития страны. В данной идее закрепляются общенациональные ценности, целью которых является сплочение всего казахстанского народа. Программа направлена на формирование гражданской идентичности вокруг единой культурной доминанты – традиционной культуры государственно образующего этноса. При этом «Мәңгілік Ел» защищает принципы мультикультурализма как либеральной теории, примиряющей интересы доминирующего этнического большинства и культур многочисленных диаспор, проживающих на территории Казахстана на основе толерантности, взаимоуважения и признания прав друг друга. Программа, которую называют не иначе как патриотическим актом строится на 7 незыблемых основах: Независимость и Астана; Общенациональное единство, Мир и согласие; Светское государство и высокая духовность; Устойчивый экономический рост на основе инноваций; Общество всеобщего труда; Общность истории, культуры и языка; Национальная безопасность и глобальное участие Казахстана в решении общемировых и региональных проблем.

Идею Мәңгілік Ел (Вечная земля) следует понимать как идею преемственности и исторической памяти, которая делает данную историю вечной. В идее Мәңгілік Ел прослеживается мотив сохранения истории, культуры, традиций, что делает их вечными. Тема вечности в казахской философии является одной из основных. С ней ассоциируются вопросы духовного бессмертия, жизни, смерти, памяти. Так, народная мудрость гласит «Что бессмертно в этом мире? Имя хорошего человека, писание ученых мужей» Также бессмертной является память об истории родной земли, которая должна сделать ее вечной. Поэтому идея Мәңгілік Ел, по сути дела означает девиз духовной, исторической памяти о земле предков.

Первый пункт национальной программы «Независимость и Астана» гласит о важности таких понятий как патриотизм, символом которых является новый политический центр страны - столица Астана. Астана является символом нового Казахстана, на строительство которой направлены многие экономические и интеллектуальные ресурсы страны. Астана – не только символ преобразуемого Казахстана, но и свидетельство большого внутреннего геополитического сдвига, внутренней миграции, переселения большого количества людей со всех концов страны в новую столицу. Второй пункт программы – «Общенациональное единство, Мир и согласие» определяет важность гражданского единения на основе гражданской идентичности мультикультурного казахстанского общества. Гражданская идентичность основана на объединении все этносов Казахстана на основе мультикультурализма, уважение прав всех

этносов, независимо от того, являются ли они меньшинством или большинством. Третий пункт «Светское государство и высокая духовность» защищает принципы светского государства, автономии религии и невмешательства ее в политику и в тоже время, сохранение духовности общества на основе общечеловеческих ценностей. Четвертый и пятый пункты «Устойчивый экономический рост» и «Общество всеобщего труда» свидетельствуют о нацеленности Казахстана на развитие интеллектуальной и трудолюбивой нации, инновационной экономики и социального государства. Шестое направление «Общность истории, культуры и языка» напрямую свидетельствует о нацеленности на формирование духовной общности всех народов, проживающих в Казахстане, преумножение культурного многообразия на основе развития государственного языка как консолидирующей основы и развития трехязычия. Седьмой пункт Мәңгілік Ел – это «Национальная безопасность и глобальное участие Казахстана в решении общемировых и региональных проблем» направлен на укрепление национальной безопасности, сохранения мира и согласия в стране и дальнейшее развитие многовекторной мировой политики.

Ход выполнения программы «Рухани Жаңғыру»: плюсы и минусы.

Для объективной оценки хода реализации программы «Рухани Жаңғыру» приведем результаты экспертного опроса. Как указывают авторы статьи «Модернизация общественного сознания в оценках экспертов» «преимущественное большинство экспертов (83,3%) заявили о достаточном знании содержания статьи Президента РК «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. При этом наибольший процент экспертов одобряют реализацию проектов «Сакральная география Казахстана» и «Тұған жер» — 93,3% и 90% соответственно. При этом проект «Современная казахстанская культура в глобальном мире» пользуется меньшей популярностью. Так, «Тұған жер» полностью поддерживают 70% респондентов, в то время как проект «Современная казахстанская культура в глобальном мире» поддерживают 46,7% людей.[4]. Относительно эффективности выполнения программ мнения также разделились. Авторы статьи отмечают, что проект «Сакральная география Казахстана» оценили «эффективно» и «скорее эффективно» 63% экспертов, а проект «Туған жер» — «эффективно» и «скорее эффективно» оценили 53% экспертов» [4]. В тоже время проект «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке» эксперты не спешат оценивать, т.к. оценка результатов данного проекта требует времени. К рекомендациям исследователей можно отнести большее популяризаторство содержания всех программ через СМИ и интернет ресурсы.

Заключение

В заключении анализа проектов, составляющих суть программ «Рухани Жаңғыру» и «Мәңгілік Ел», можно сделать вывод, что данные программы являются масштабными, долгосрочными стратегиями экономического, социо-культурного реформирования страны, сердцевиной которых является посыл духовного возрождения. Следует заметить, что духовное возрождение – это исторический процесс, начавший со времен обретения Казахстаном независимости. За это время в Казахстане многое сделано для того чтобы избавиться от советского «комплекса неполноценности» национальной культуры. Восстановлен статус, востребованность и престиж государственного языка, знание казахской культуры и истории являются обязательными в системе средней и высшей школы, активно популяризируются и оживляются казахское традиционное искусство, обычаи и традиции, раскрываются белые пятна отечественной истории, развивается казахская этнопедагогика и философия. Безусловно, данные процессы имеют положительную тенденцию и способствует укреплению казахстанского патриотизма. Однако, для полномасштабной модернизации в будущем необходим мощный прорыв в области экономики и социальной жизни, на что нацелена послание главы государства Н.А. Назарбаева 2018 года «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни».

Список использованной литературы:

1. Шаукенова З., Дадонов В., Коновалов С. Рухани Жаңғыру: социальная инженерия успешного общества // *Казахстан- Спектр*, 2018, № 2, С.7- 17.
2. Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру // *Алматы: Егемен Қазақстан*, 12.04.2017. С.1
3. Кадыржанов Р. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: Казахстанская модель духовной модернизации // *Казахстан-Спектр*, 2018, № 2, С. 37- 51
4. Нурғалиева М., Жолдыбалына А., Санхаева Ж. Модернизация общественного сознания в оценках экспертов // *Казахстан- Спектр*, 2018, № 2, С. 53-63.

УДК 327.7
ГРНТИ 03.01.11

Ydyrys K.S.

*PhD, Assist. Prof., Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Department of International Relations,
ydyrys.kanat@mail.ru*

Anlamassova M.K.

*PhD, Senior Lecturer, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh Turkish University,
anlamassova@gmail.com*

RUSSIA'S POLICY TOWARDS THE BALKANS

Annotation

The matter of EU enlargement to the Western Balkans has become overshadowed by pressing issues such as Brexit, the rise of the radical right and international terrorism. Notwithstanding the pressure to address these issues accordingly, increasing tensions and ethnic outbursts across the Western Balkans are reason enough for the European Union to devote significant attention to accession talks. This article addresses the Western Balkan countries' Europeanization process with consideration of Russia as an external actor. The inclinations of Western Balkan countries toward the EU incite Moscow to increase its presence in the region with the aim of diverting countries from the path to European integration.

Keywords: Russia, Balkans, European Union, Geopolitics

Бідырыс К.С.

PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави

Анламасова М.К.

PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави

ПОЛИТИКА РОССИИ В ОТНОШЕНИИ БАЛКАН

Аннотация

Вопрос о расширении ЕС на Западные Балканы был омрачен такими актуальными вопросами, как Brexit, рост радикальных прав и международный терроризм. Несмотря на давление, необходимое для решения этих проблем, растущая напряженность и этнические вспышки на Западных Балканах являются достаточным основанием для того, чтобы Европейский Союз уделял значительное внимание переговорам о присоединении. Эта статья посвящена процессу европеизации стран Западных Балкан с учетом того, что Россия выступает в роли внешнего участника. Склонности западно-балканских стран к ЕС побуждают Москву расширять свое присутствие в регионе с целью отвлечь страны от пути к европейской интеграции.

Ключевые слова: Россия, Балканы, Европейский Союз, украинский кризис, геополитика

Бдырыс Қ.С. – PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының доцент м.а.

Анламасова М.К. – PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы

РЕСЕЙДІҢ БАЛҚАНҒА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Еуропалық Одақтың Батыс Балқан елдеріне кеңейту мәселесі Brexit, халықаралық лаңкестікке қарсы күрес сияқты өзекті мәселелерден асып түсті. Батыс Балқан елдерінің Еуроодаққа бейімділігі Мәскеуді еуропалық интеграция жолынан алшақтау мақсатында Мәскеуде аймақтағы қатысуын арттыруға шақырады. Осы мәселелерді тиісті түрде шешудің қысымына қарамастан, Батыс Балқандағы кернеулер мен этникалық шабуылдарды күшейту Еуроодаққа кіру туралы келіссөздерге үлкен көңіл бөлуге жеткілікті. Бұл мақала Батыс Балқан елдерінің еуропалық интеграция процесін және Ресейдің сыртқы актер ретінде қарастырады.

Түйінді сөздер: Ресей, Балқан, Еуропалық Одақ, Геосаясат

The economic, political and institutional crisis in the European Union (EU), which has been going on for the last 10 years, has had a significant impact on countries and regions outside its current borders. The Balkan countries are an example. There is growing concern in the Balkan countries that the EU integration process has ceased due to the UK's decision to leave the EU, particularly after the Brexit.

However, Balkan countries face various crises and problems. First of all, slowing economic growth following the crisis in 2008 and increasing unemployment. On the other hand, the refugee crisis in 2015-6 revealed the contradictions of the countries of the region with the EU. The refugee issue depends on Brussels's effective actions and decisions, but no measures are taken to address these problems. The fact that the EU could not bring an effective and effective solution to the refugee issue and that the Balkan countries, which are waiting to become a member of the EU, have been approached in a way that fears the expansion of this demand, has changed the geopolitics in the Balkans. Russia is increasing its influence in these countries by spreading anti-liberal nationalism in the neighboring Western Balkan countries using the promise of military aid and the threat of energy domination.

Historically, Russia has described itself as the protector of the Orthodox Slavs and the center of the Slavic union. Thus, Panslavism emerged as a political idea movement which started to be implemented in the time of Tsarist Russia and aimed to gather the Slavic tribes under the roof of the Russian state. Above all, Panslavism, the Balkan Slavs, Turks and Germans, dominated by the Balkan Slavs, the only salvation of the Russian Tsar was argued that the collection could be. After the Crimean War, Russia's Panslavism has become stronger. In 1857, as a result of the work of the Russian panslavists, an association called 'Slavic Assistance Society' was established in Moscow. This association was established under the name of making all kinds of assistance to Slavs living outside Russia. After a while, the Russian Ministry of Foreign Affairs approved the regulation. The guardianship of the association was taken by Aleksandr III, the heir to the Russian tsarist. As a result, Russia Tsar Alexander III was the first to politicize the idea of Panslavism. Now Panslavism has become the political mission of the Russian movement. After Moscow, in 1868 in St. Petersburg, in 1869 in Kiev and in 1870, the Slavic movement in Odessa became increasingly powerful[1]. Slavists are fundamentally opposed to Western aid. According to them, Russia must learn to survive with its own resources. The assistance of the West will not be appropriate for Russia, but will also bring burden. Slavists oppose the participation of Western economic, political and military institutions on the grounds that they may restrict Russia's sovereignty. Slavs can also look at the use of force, if necessary, to protect the Russian minority in the immediate vicinity of Russia. Today Slavs are dispersed in various political parties and groups.

Today, one of the most influential countries of Russia in the Balkans is Serbia. At the same time, Serbia is the country in which Russia uses soft power channels most intensively in the Balkans. Russia and Putin address nationalists, extreme nationalists and extremist groups in the country, including paramilitary groups. Many of these groups are allied with Moscow. Russia has widely used many media outlets such as Russia Today and Sputnik, which the Kremlin sourced, to make propaganda in Serbia. The closure of state-owned broadcasting organs in Serbia due to financial problems allows the Russian media to be used as a propaganda tool. At the same time, Serbia is dependent on Russia as a supplier of oil and gas. Russia also provides a considerable amount of

financial aid and credit support to Belgrade. In recent years, although Serbia has been in contact with NATO, it has developed new partnerships with Russia in military and foreign politics. Between 2015 and 2016, a 2.5 billion dollar agreement was signed between the two countries[2].

In addition, Russia's cooperation with the Balkans is defined by foreign policy and even more economic factors, and its central place belongs to energy. Russia, which has one of the world's richest gas resources, has hidden economic interests behind the scenes of its symbolic politics in Southeast Europe. Russia needs Southeast Europe to deliver its energy resources to the Western markets. The convenient geographical location of the Balkans for fuel transport makes this region attractive for Russia. These countries include Bulgaria itself is also dependent on Russian gas, with its proximity to Turkey and Western markets are of great importance for Russia. On the other hand, oil pipes from Russia - Burgas - Aleksandrupolis are passing through Bulgaria and Greece.

For Russia, which does not like to be forced to Ukraine for the passage of gas and oil lines to the Southeast and Western European markets, and is constantly suffering from problems, the Balkans is an alternative gate. Another positive aspect of this is the reduction of Ukraine's control over Russian energy resources[3]. The war in Ukraine raises concerns in the countries of the region at the point of reviving Russia's imperialist goals in the Balkans. The fact that Russia has not determined a specific political strategy for the Balkans for a long time in defining its foreign policy strategy, and has shown a more passive stance than expected during the conflicts in the Balkans has caused the Balkans to cool down and reduce its influence there. From now on, Russia needs to consider the tendency of these countries to the West while reviewing the Balkan policy. However, neither the Balkans nor Russia can afford to break with all their ties. Balkan countries have a historical bond with Russia as well as commercial and economic interests. Russia's connection with the Balkans means that it loses its important strategic partner, which will be a big blow for both the foreign, economic and political policy of Russia. In this case, Russia has to solve the crisis of Ukraine without losing its pass to the West and losing its influence in the region. The Russians wholeheartedly believe that it is imperative that they be involved and present in the Balkans in order to become a great power. Historically, there are two reasons for this. The first is the Russian Empire's interest in controlling the Turkish Straits. Secondly, as it was expressed in the previous article, a thought called Panslavism claims that there is a special bond between the Slavic nations in Russia and the Balkans, since it believes that Slavs should establish a unity that transcends borders. The Western Balkans in particular have a symbolic significance for Russia's foreign policy. Many politicians in Russia considered the collapse of Yugoslavia as the first attempt of the 'color revolutions' in the post-Soviet period, ignoring the West's views of Moscow. Russia has opposed Kosovo's independence and has never thrown its disappointment over Kosovo's loss of influence. According to most European experts, Russia used the Kosovo issue to justify the restoration of Russia's power in Abkhazia and South Ossetia in 2008 and in Crimea in 2014 by fighting[4].

Russia has to exclude the Western Balkans from the crisis in Ukraine and should not be able to work against the EU's presence in the region" - these demands were voiced by the High Representative of the EU's Foreign Policy and Security Policy in December 2014, Federica Mogherini. Since the beginning of the conflicts in Ukraine, the increasing political and economic interventions of Russia have led to concerns about the stability in the West and the plans of the Western Balkans to join the EU. However, Montenegro, Serbia, the former Yugoslav Republic of Macedonia and Albania's candidacy for EU membership, as well as possible applications by Kosovo and Bosnia and Herzegovina, remain an unlikely possibility, even if Russia does not have any influence. While there is widespread public support for joining the EU and making a formal effort for membership, they are still far from meeting the political and economic criteria for EU membership. According to European decision makers, corruption in the region is very common, the rule of law has not been established, organized crime is widespread, state apparatus is weak and infrastructures are underdeveloped. Moreover, local power structures are reluctant to pursue political reform.

NATO membership of the Western Balkan countries is the most distorting issue for Russia's nerves. Montenegro's move to join the alliance has been met with heavy criticism from Moscow. In an interview against Montenegro's move, Russian Foreign Minister Sergei Lavrov said: "The problem is not Montenegro. He is responsible and provides for collective defense as written in the Washington Treaty. So sit down within your boundaries and let no one touch you."

During the 1990s, Lavrov reminded NATO's activities in the Balkans and called for a referendum on membership in Montenegro. This issue has divided Montenegrin society and religious leaders in neighboring Serbia have called for a referendum in the country. This raises concerns that the division between its citizens can be exacerbated by Russian propaganda, as in countries such as Ukraine. For example, Serbia has historical ties well known to Russia. A recent IRI opinion poll showed that 50 per cent of the Serbian people think the country is still going in the wrong direction. However, only 46% said they would vote in favor of EU membership[5].

Support for integration with the EU in Serbia and its neighbors is also sensitive to another trend: growth fatigue in EU member states. It is not surprising that European leaders do not want another wave of enlargement, given the many crises in the European region and the Brexit referendum. In contrast, the situation is supported by the rise of current anti-EU populist politicians in many member states. Most of them are openly admiring Putin Russia and some are suspected of receiving Russian support. This has the potential to weaken feelings towards the EU in the candidate countries of the Western Balkans.

Since the crisis in Ukraine in late 2013, many commentators in the Western media have repeatedly seen threats to the security of the EU for the problems of Russia in the east of the EU. In the meantime, some academics see these incidents as heralds of a return to realism in the foreign policy of the West. What does this mean for the Western Balkans, where these issues are regularly applied?

Some experts fear that Russia's intervention in Ukraine, the annexation of Crimea, and its increasing effectiveness in Syria, are also the targets of the Western Balkans. For example, the Voice of America recently reported: Observers say that Russian propaganda, NGOs and cultural organizations have made significant progress in the Balkans and Macedonia, Serbia, Montenegro and Albania. Most Balkan countries wish to join NATO and the European Union, but Russia's influence in the region is increasing through various investments.

This does not mean that direct military intervention is feared. However, it is more likely to use other tactics to prevent the integration of the former Yugoslav states outside of the EU and NATO into the European Union. In the face of the aggressive attitude of Russia in Ukraine, the EU has shown a weak image and has been slow to respond. Hybrid warfare tactics are stunned by the land little green men and powerful propaganda of Russia[6].

As a result, how can we summarize the fears of Russian influence in the Western Balkans? Although Russia has interests in the region and it wants to prevent the integration of the region into Europe, especially NATO membership, the situation is not as sensitive as the last close environment like Ukraine. In any case, the countries in the Western Balkans are in the process of integration with NATO and EU countries. What about Russia's soft power? Again, despite the fact that there are Russian supporters in the region and the EU's decisive view in recent years, the economic attraction of Western Europe cannot be seriously compared with the Russian model. Therefore, the EU candidate countries in the Balkans will continue their march towards Europe. However, the situation is open to the effects of external intervention and crises.

References:

1. S. Blank, *Russian Policy in the Western Balkans*, in *Atlantic Council*, January 2013, <http://www.acus.org/files/Blank.pdf>.
2. Harry Cooper, "Brussels is back into the Balkans, if selectively", *Politico*, 11 December 2017, available at <https://www.politico.eu/article/eu-balkan-love-letter-leaves-some-feeling-jilted/>. Hereafter, "Brussels is back into the Balkans, if selectively".
3. Dimitar Bechev, "Russia's Foray into the Balkans: Who Is Really to Blame?", *FPRI Black Sea Strategy Papers*, 12 October 2017, available at <https://www.fpri.org/article/2017/10/russias-foray-balkans-really-blame/>. Hereafter, "Russia's Foray into the Balkans: Who Is Really to Blame?".
4. Ralchev, S. (2012), *Energy in the Western Balkans: A Strategic Overview*, *Institute for Regional and International Studies*, retrieved from http://www.irisbg.org/fls/Energy_in_the_Western_Balkans_Overview__Aug12.pdf
5. - Clark, D. and A. Foxwall (2014), *Russia's Role in the Balkans – Cause for Concern?*, *The Henry Jackson Society*, London, retrieved from <http://henryjacksonsociety.org/wpcontent/uploads/2014/06/Russias-Role-in-the-Balkans.pdf>
6. Lasheras, F. et al. (2016), *Return to instability: How Migration and Great Power Politics Threaten the Western Balkans*, *European Council on Foreign Relations*, policy brief, ECFR March 2016.

УДК 327.7
ГРНТИ 03.01.13

Anlamassova M.K.¹

¹*PhD, Senior Lecturer, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, anlamassova@gmail.com*

Ydyrys K.S.²

²*PhD, Assist. Prof., Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, ydyrys.kanat@mail.ru*

Temirbayeva G.A.³

³*Lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Tourism and Management, ydyrys.kanat@mail.ru*

ANALYSES OF RUSSIA'S NEW FOREIGN POLICY CONCEPT

Annotation

On November 30, 2016, Russian President Vladimir Putin approved the new Foreign Policy Concept. This is the second concept of Foreign Policy since Vladimir Putin's re-election in 2012. This situation is quite unusual considering that Putin published only one for the first two terms during which he was president. Compared to the 2013 Foreign Policy Concept, there are some noteworthy changes in the latest concept.

This article conducts a qualitative analysis of the Russian foreign policy concept from 2016, as it is presented on the website of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Article is enabled to analyze implied messages as well as to provide a different approach in the analysis of strictly political documents.

Keywords: Russia, Foreign Policy Concept, Geopolitics, Strategy

Анламасова М.К.¹

¹*PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави*

Ыдырыс К.С.²

²*PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави*

Темирбаева Г.А.³

³*преподаватель кафедры «Менеджмент и туризм», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави*

АНАЛИЗ НОВОЙ КОНЦЕПЦИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ

Аннотация

30 ноября 2016 года президент России Владимир Путин утвердил новую Концепцию внешней политики. Это вторая концепция внешней политики после переизбрания Владимира Путина в 2012 году. Такая ситуация довольно необычна, учитывая, что Путин опубликовал только один за первые два срока, в течение которых он был президентом. По сравнению с Концепцией внешней политики 2013 года в последней концепции произошли некоторые заметные изменения.

В данной статье проводится качественный анализ концепции российской внешней политики с 2016 года, как это представлено на сайте Министерства иностранных дел Российской Федерации. Статья позволяет анализировать подразумеваемые сообщения, а также предоставлять иной подход к анализу сугубо политических документов.

Ключевые слова: Россия, внешнеполитическая концепция, геополитика, стратегия

Анламасова М.К.¹

¹ PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы

Ыдырыс Қ.С.²

² PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының доцент м.а.

Темірбаева Г.А.³

³ Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Менеджмент және туризм» кафедрасының магистр-оқытушысы

РЕСЕЙДІҢ ЖАҢА СЫРТҚЫ САЯСИ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

2016 жылы 30 қарашада Ресей Президенті Владимир Путин жаңа сыртқы саясат тұжырымдамасын бекітті. Бұл Владимир Путиннің 2012 жылы қайта сайланғаннан бері Сыртқы саясаттың екінші тұжырымдамасы. Бұл жағдай Путиннің президенттің алғашқы екі кезеңінде бір ғана жарияланғанын ескере отырып, әдеттен тыс. 2013 жылғы Сыртқы саясат тұжырымдамасымен салыстырғанда, соңғы тұжырымдамада кейбір маңызды өзгерістер бар.

Бұл мақала Ресей сыртқы саясатының тұжырымдамасын 2016 жылдан бастап сапалы талдауды жүргізеді, себебі ол Ресей Федерациясының Сыртқы істер министрлігінің веб-сайтында берілген. Мақала мазмұндалған хабарламаларды талдауға, сондай-ақ қатаң саяси құжаттарды талдауға басқа көзқарасты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Ресей, Сыртқы саясат тұжырымдамасы, Геосаясат, Стратегия

The 2016 Foreign Policy Concept is structured in a very similar way to its predecessors in 2013, 2008 and 2000. The general provisions include a general overview of the modern world and Russian foreign policy, the framework of the Russian priorities and the regional priorities around the world when addressing global issues. Although most of the content of the recent Foreign Policy Concept remains the same as the old concepts, there are also interesting variations

Although the first regional priority is still bilateral and multilateral co-operation with the Commonwealth of Independent States (CIS) and the strengthening of the CIS itself, the CBT is much less emphasized in the 2016 Foreign Policy Concept. The expansion and deepening of the Eurasian Economic Union and the development of the Collective Security Treaty Organization are now handled in more detail than the CIS. It is now explicitly mentioned in Belarus in the second place of the regional priorities and has gained a fully allocated paragraph. However, in 2013 Foreign Policy Concept, the union with Belarus was only a sub-paragraph. Surprisingly, the way in which Ukraine was dealt was also changed. 2013 In order to deepen the integration process of the Foreign Policy Concept, Ukraine was called as a priority partner. There is now a much more comprehensive substance for strengthening political, economic, cultural and spiritual ties with Ukraine in the context of mutual respect and national interests. 2016 Foreign Policy Concept promises that Russia will make the necessary efforts to resolve the political and diplomatic solution of the international Ukrainian dispute [1].

At the same time, the new concept no longer paid much attention to allies. They are often dealt with in the context of integration projects in the Soviet region. The first ally mentioned is Belarus and is considered as a strategic partner in the cooperation within the Union. Kazakhstan, which is an important ally, is only mentioned as a common state in a different regional integration project - the Eurasian Economic Union. On the other hand, for example, support for the development of Abkhazia, South Ossetia and Georgia is only mentioned in one paragraph. Because Georgia is interested in the normalization of these regions, Russia is only interested in the normalization of relations.

In general, it is clear that the new Foreign Policy Concept focuses on international issues rather than the development of international relations architecture and the solution of related problems. Given the facts, this is not surprising. (Except for the Baltic region, which was traditionally ignored in the strategic documents of the Russian Foreign Ministry in recent years), the Soviet region is considered to be a priority area, but more attention should be paid to the countries here. If this does not comply with the Foreign Policy Concept, then the presidential decree of the Russian Federation and the CIS member states should be updated. This document was signed in 1995 by a

different President and none of the integration projects for the Soviet region was present at that time. Even the Union State, which was expected to develop strategic relations with Belarus, was not available.

2. Continuity in Russia's priorities in solving global problems

When these priorities are in place, the 2016 Foreign Policy Concept and the Foreign Policy Concept are almost identical: a stable world order, the rule of law in international relations, strengthening international security, cooperation in international economics and the environment, international cooperation on humanitarian issues and human rights. References to G7 / 8 in the new concept have been removed. The main reason for this is that Russia is no longer a member of G7 / 8 and gives priority to the G20 format. According to the 2013 concept, the biggest change is the expansion of the international security section. The new concept is much more detailed in comparison to the old concepts, especially in the area of international terrorism.

3. There is a new world order and the West is declining.

In 2016 Foreign Policy Concept, there are new references to the decline and disruptions of the US and the EU. The Euro-Atlantic region is described as a region experiencing systemic problems and a threat to regional and global stability. As seen in the 2013 Foreign Policy Concept, it is emphasized that the new concept should be harmonized with the independent European and Eurasian integration processes, rather than arguing that Russia's relations with the EU are deep cultural links shared with Europe [2]. If the 2013 Foreign Policy Concept hinted that the West's ability to dominate the world economy and politics had weakened and that a new system was emerging, the 2016 Foreign Policy Concept implies that this transformation was almost complete. According to the new concept, the desire of Western countries to regain their sovereign positions by imposing their views on other power centers is causing chaos in the world.

4. New priorities for bilateral relations based on mutual benefits in Europe

Germany, France and Italy are highlighted as important sources to support Russia's national interests, as in previous years. In 2016 Foreign Policy Concept, the Netherlands is no longer mentioned in the name and seems to have been replaced by Spain. In the 2013 FOREIGN Foreign Policy Concept, the United Kingdom, which has taken its place as a country in which Russia has potential for relations, is not included in the new Foreign Policy Concept.

5. Equal partnership in accordance with US and Russian conditions

The number of paragraphs dedicated to the construction of relations with the United States has been reduced and shifted to the control of weapons. In 2013 Foreign Policy Concept, references to the prevention of visa liberalization and enforcement in the past have been removed. 2016 The new article in Foreign Policy Concept is clearly stated that relations will be developed on the basis of equality, respecting the interests and based on the fact that the parties do not interfere in international affairs. Although Russia is interested in establishing good relations, it is also stated that the US reserves the right to react violently against the military, political, economic or other type of pressure.

6. The new document takes great care to shift Russia's interests to the Far East. The new Concept emphasizes the need to establish cooperation within regional structures and clearly defines the strengthening of the Kremlin's position in the Asia-Pacific region as the strategic orientation of Russian foreign policy. Moreover, the existing doctrine explicitly states that Moscow and Beijing share the same "basic approaches" in basic global processes. In essence, the new Concept sees China as the main partner of Russia. To be fair, similar Conceptions in the past have also attached great importance to the cooperation between Russia and China. In keeping with the three concepts in the past, the new doctrine offers many routes to the Kremlin and carefully avoids some controversial issues, such as the war in Ukraine and the conflicts in Syria. At the same time, Moscow affirms that it believes in disarmament, protection of human rights and increasing the role of the UN in resolving controversial issues. In these areas, Russia's priorities have not changed over the years. It will be useful to look at the comments of Russian researchers and analysts about Russia's New Foreign Policy Concept [3].

According to the Chairman of the Russian Foreign and Defense Policy Council, Fedor Lukyanova: The new Concept is more focused and in a sense more limited. But this limitation responds to the complexity and uncertainty of the situation in the world. Although concise, it clearly outlines the developments in the world. And this is the most important feature. Since the publication of the previous concept (2013), not only Russia's relations with the West, but also the system of international relations as a whole has undergone radical changes. This change has been accumulated for a long time and its cover was opened during this period. The concept needs to identify the new state of relations. The previous one has lost its meaning. But in general, no revolutionary innovations are recognized, nor would such documents normally bring about such innovations. Rather, they draw a framework of the main trends. The concept rightly draws attention to the fact that the world is becoming more complex and that the rigid relationship forms such as alliances can no longer cope with this complexity let not for

the first time, but from a very high profile. The concept refers to the flexibility of relationships and a network structure. This flexibility, however, is only necessary and possible when there is a clear commitment to maintaining sovereignty and a particular cultural and civil identity.

Andrei Kortunov, Managing Director of Russian Council on International Relations (RIAC):

Ep I compare this Concept with a distant star whose light is delayed. Although the document has identified changes in international relations over the last thirty years, it has probably failed to extract an inventory of the recent changes we have already observed. With the text of the concept, there is a certain difference of style between President Putin's recent speeches, including his rhetoric to the Bundestag. But on the other hand, it is clear that there is very little to say about the coming Trump administration [4]. Not just in the US. This also applies to other things. In general, Concept has been written in a harder language than 2013. Unlike its predecessor, it includes paragraphs on Syria and is more distant from our relations with the EU. Ukraine is no longer a foreign policy priority. In general, the Concept reflects the dynamics we have observed over the last thirty years and the positions of the main players. Although less, the US reflects recent changes in Europe and other regions. We can understand this because, as I said before, these documents are no different from the light of a distant star.

References:

1. Grigas, Agnia. "Empire by Other Means: Russia's Strategy for the 21st Century." *YaleGlobal Online*, February 2, 2017. Accessed April 27, 2017. <http://yaleglobal.yale.edu/content/empireother-means-russias-strategy-21st-century>.

2. Gros, D. and Mustilli, F. "The Effects of Sanctions and Counter-Sanctions on EU-Russian Trade Flows." *CEPS*, July 5, 2016. Accessed May 8, 2017. https://www.ceps.eu/publications/effects-sanctions-and-counter-sanctions-eu-russian-trade-flows#_ftn4.

3. Kropatcheva, Elena. "Russian foreign policy in the realm of European security through the lens of neoclassical realism." *Journal of Eurasian Studies*, January 2012. Accessed May 16, 2017. Pages 30-40. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S187936651100025X>.

4. Pinkham, Sophie. "How annexing Crimea allowed Putin to claim he had made Russia great again." *The Guardian*, March 22, 2017. Accessed March 24, 2017. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/mar/22/annexing-crimea-putin-makerussia-great-again>.

**УДК 930.22(4/9)
МРПТИ 11.25.91**

Baisultanova Ch. Kulipa¹

¹*candidate of political Sciences, professor of Kazakh Ablai khan university of international Relations and world languages*

Duisekina B. Aidana²

²*PhD student, Al-Farabi Kazakh National University*

NEW FEATURES OF THE INTERNATIONAL PROJECT OF OUR TIME "THE GREAT SILK ROAD"

Annotation

This article discusses the historical and economic aspects of the Great Silk Road. From the middle of the II century BC. e. until the 16th century, thanks to the "Silk Road", not only silk, but all the best achievements of the West and the East became the common heritage of mankind. The trade route provided powerful assistance in the development of science, technology and the economy of the peoples living on the Silk Road. The world community in the early 90s. XX put forward a project for the revival of the ancient transnational highway - the Great Silk Road. The author analyzes the goals and objectives of the "New Silk Road", as a project of modernity, as well as new opportunities and challenges for the implementation of the PRC "Great Silk Road" initiative for Central Asia and Kazakhstan.

Keywords: Initiative, project, "Great Silk Road", "Economic Belt of the Silk Road", economy, culture, infrastructure, goods, world trade, participating countries.

Байсултанова Кулипа Чарипкановна¹

¹Кандидат политических наук, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Дүйсекина Айдана Бериккалиевна²

²Студент PhD докторантуры, КазНУ им. аль-Фараби

НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРОЕКТА СОВРЕМЕННОСТИ «ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ»

Аннотация

В данной статье рассматриваются исторические и экономические аспекты «Великого Шелкового пути». С середины II века до н. э. до XVI века благодаря «Шелкового пути» не только шелк, а все лучшие достижения Запада и Востока стала общим достоянием человечества. Торговый путь оказывал мощное содействие в развитии науки, техники и хозяйства народов, проживавших на Шелковом пути. Мировое сообщество в начале 90-х гг. XX в выдвинуло проект возрождения древней транснациональной магистрали - Великого шелкового пути. Автор анализирует цели и задачи «Нового Шелкового пути», как проекта современности, также новые возможности и проблемы по реализации инициативы КНР «Великий Шелковый путь» для Центральной Азии и Казахстана.

Ключевые слова: Инициатива, проект, «Великий Шелковый путь», "Экономический пояс Шелкового пути", экономика, культура, инфраструктура, товары, мировая торговля, страны-участницы

Байсултанова Кулипа Шарипканқызы¹

¹Саяси ғылымдарының кандидаты, Абылай ханатындағы ҚХҚжӘТУ-нің профессоры

Дүйсекина Айдана Берікқалиқызы²

²аль-Фараби атындағы ҚҰҰ PhD - докторанты

«ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ» ЗАМАНАУИ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖОБАСЫНЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Ұлы Жібек Жолының тарихи және экономикалық аспектілері талқыланады. II ғасырдың ортасынан бастап, б.э.д.. XIX ғасырға дейін «Жібек жолы» арқасында тек жібек ғана емес, Батыстың және Шығыстың барлық ең жақсы жетістіктері адамзаттың ортақ мұрасы болды. Сауда жолы Жібек жолында тұратын халықтардың ғылымы, технологиялары мен экономикасын дамытуға ықпал етті. 90-жылдардың басындағы әлемдік қоғамдастық XX ежелгі трансұлттық магистралды - Ұлы Жібек жолын қайта жаңғырту жобасын ұсынды. Авторлар «Жаңа Жібек Жолының» мақсаты мен міндеттерін қазіргі заманғы жоба ретінде қарастырып, Орталық Азия мен Қазақстан үшін ҚХР-ның «Ұлы Жібек Жолы» бастамасын іске асырудың жаңа мүмкіндіктері мен мәселелерін талдайды.

Кілттік сөздер: Инициатива, «Ұлы Жібек Жолы», «Жаңа Жібек Жолы», «Жібек Жолының экономикалық белдеуі», экономика, мәдениет, инфрақұрылым, тауар, әлемдік экономика, қатысушы елдер.

"The Great Silk Road" existed from the middle of the II century bc. e. until the XVI century. The term "Great silk road" was introduced into scientific circulation at the end by the German geographer Ferdinand von Richthofen in 1877. The main product of the famous trade route is Silk and determined the name of the route. Over time, not only silk, but all the best achievements of humanity of the West and the East became common property thanks to the "Great Silk Road". Combining trade, people passed each other scientific discoveries, exchange material and spiritual values. The Silk Road was an event of the world order, the globalization process of the early Middle Ages, when values, goods and achievements in one part of the Old World became available in other parts of the Earth [1]. Thus, providing powerful assistance in the development of science and technology, in the development of the economy of nations.

The “Great Silk Road” connected the East and the West, the eastern goods were especially demanded by the Europeans, and the eastern merchants received silver and gold in exchange. To achieve the competitiveness of their products in comparison with Eastern Western Europe was possible only after the industrial revolution. According to historians, on the part of the Europeans there was an attempt to limit the flow of goods from China, which enjoyed a demand from the peoples. However, such measures did not bring success, Silk Road relationships flourished further. Trade relations promoted closer rapprochement of peoples and powers of that time who had not known each other. Uninterrupted trade required from the participants of a large trade an agreement between them to protect both merchants and the safety of their goods. This is how the beginnings of modern diplomacy to establish international trade appeared.

In XIV-XV, the sea route began to develop, which became the main cause of the collapse of the Great Silk Road. And trade between Central Asia and China continued until the 18th century, which led to an increase in interest in culture in the process of intensive and regular ties between countries.

In modern conditions, when economic prospects are much broader, both for the foreign policy of individual states of the region, and for the development of international relations, it has become necessary to resume the Silk Road. The world community in the early 90s of XX put forward a project for the revival of the ancient transnational highway - the Great Silk Road.

In 2010, the chairman of the PRC, Xi Jinping, put forward the idea of forming the "Economic Belt of the Silk Road". According to this idea of the “Silk Road Economic Belt”, the creation of three trans-Eurasian economic corridors is considered:

- northern: China - Central Asia - Russia - Europe;
- Central: China - Central and Anterior Asia - the Persian Gulf and the Mediterranean Sea;
- southern: China - Southeast Asia - South Asia - Indian Ocean [2].

In 2011, in Chennai, US Secretary of State Hillary Clinton announced the New Silk Road Project, which involves US assistance to the Central Asian region after the withdrawal of troops from Afghanistan in 2014, by attracting investment in regional trade between South and Central Asia. It is the development of trade in the region that the United States seems to be the best option for maintaining stability in the region [3]. According to the domestic scientist Z.M. Aldubasheva, the USA achieved some results within the framework of this project, having built several highways, bridges, a power line and a railway line from Uzbekistan to the Afghan Mazar-i-Sharif. In general, the implementation of the “New Silk Road” project depends on solving a set of problems related to issues of geopolitics, economics and security.

In 2013, the PRC launched a project to create a giant integration space, the Silk Road Economic Belt, aimed at reviving the historic Silk Road in modern conditions. The initiative of the Chinese leader was first announced during his speech in Astana during a state visit to Kazakhstan in September 2013. According to Xi Jinping, China and the countries of the Central Asian region have a common strategic goal, which is the stable development of the economy, prosperity and the power of states. The Chinese leader stressed the need to “comprehensively strengthen practical interaction” and “convert the benefits of political dialogue, geographic proximity and economic complementarity into the benefits of cooperation, sustainable growth, creation of common interests based on mutual benefit and common gain”. In this regard, Xi Jinping called for new models of cooperation to be used in Eurasia, jointly form the Silk Road Economic Belt and proposed five measures necessary for this: political coordination, interconnection of infrastructure, trade liberalization, free movement of capital and strengthening mutual understanding between nations [2].

Thus, the project of reviving the ancient transnational highway became a reflection of the desire of many states and reputable organizations to expand areas of stability and trust space, to stimulate economic and political cooperation of young independent states of Central Asia among themselves and with developed countries of Europe and the Asia-Pacific region, an attempt to realize a promising idea Eurasian transit.

The Great Silk Road is a symbol of relations between the West and the East, a system of caravan routes linking for thousands of years the cultural centers of the vast expanse of continent between China and the Mediterranean, Asia and Europe.

It is generally recognized that a developed infrastructure is the basis for effective cooperation. The participants in this project are tasked with facilitating the interfacing of land, air, sea and digital infrastructures, focusing on key cities and projects, as well as connecting road, rail and sea networks. At present, a great deal of work has begun on improving infrastructure between countries. In our opinion, in this area, in order to improve trans-regional logistics networks, member countries should create favorable conditions for the development of infrastructure along the way, and also ensure the freedom of trade between countries.

The project “The Great Silk Road is new opportunities for openness of the economy and progress, growth of international trade. The participating countries have great hopes for the creation of an open cooperation platform that protects and develops the global economy. Similarly, within the framework of the Silk Road Economic Belt, an environment will be created that will promote openness and development, form a fair, equitable and transparent system of international trade and investment rules. The implementation of the Silk Road Economic Belt will ensure the orderly use of production factors, the efficient allocation of resources and the full integration of markets.

It is known that trade is an important engine of economic growth. In the development of trade and economic relations within the framework of this project, the rules of the multilateral trade regime will be developed. To do this, participating countries need to address such problems as an imbalance in development, regulation and management issues, a gap in the digital coverage of regions and income inequality, and much more. Economic globalization allows for openness to trade, comprehensive, balanced and beneficial for all participants in the global economy.

The States participating in the Great Silk Road project do not intend to introduce discriminatory measures in relation to trade, movement of capital, goods and services. In order to ensure free trade and investment, the project’s participating States will begin a phased liberalization of the terms of trade, reciprocal trade and investment. Trade liberalization and investment will be carried out taking into account international principles and standards by harmonizing the legislation of the countries participating in the Great Silk Road project. In the process of trade liberalization, the countries participating in the project will be guided by the principles of optimizing domestic regulation, the need and sufficiency of the levels of harmonization of legislation of the countries participating in the project, with examples of mutual benefit and economic feasibility.

Another 100 billion yuan will be contributed to the Silk Road Fund. Funds will be encouraged to conduct overseas operations in yuans . According to preliminary calculations, their volume will be equal to approximately 300.0 billion yuan. The State Development Bank of China and the Import-Export Bank of China provided loans in yuans in the amount of 350 and 130 billion yuan, respectively, for projects within the Great Silk Road [4]. China also cooperates with the Asian Infrastructure Investment Bank, the new development banks BRICS and the World Bank. Together with these banking structures, guidelines for financing the Great Silk Road project have been defined. The International Financial Center Astana (AIFC) is open and functioning in Kazakhstan.

The Eurasian Economic Union is developing principles for a coherent monetary policy:

1. Phased implementation of harmonization and convergence of approaches to the conduct of monetary policy.
2. Creating the necessary organizational and legal conditions at the national and interstate levels for the development of integration processes in the monetary sphere, coordination and coordination of monetary policy.
3. Non-use of actions in the monetary sphere, which may adversely affect the development of integration processes.
4. Conducting economic policies aimed at increasing confidence in the national currencies of member states in the domestic foreign exchange market of each member state and in international foreign exchange markets.

In the political sphere for 2013-2017, it was already possible to coordinate with such countries as Russia - interfacing with the EAEU, Kazakhstan - interfacing with the Kazakhstan program "Nurly Zhol", Turkey - interfacing with the project "Central hallway", Mongolia - the "Development Path ", Vietnam - the project "Two hallways - one circle ", the UK - the strategy of "Northern Power house ", Poland - the plan "Amber Way". Work is also underway on the harmonization of policies with Laos, Cambodia, Myanmar, and Hungary. China has signed a cooperation agreement with more than 40 countries and international organizations, and more than 30 countries have strengthened cooperation in the field of production capacity.

The Great Silk Road is a road connecting different civilizations. This road leads to the fact that in the relations between different civilizations there is an interchange between cultures. There are conditions for the knowledge of each other, mutual understanding, mutual respect and mutual trust between nations.

In the process of implementing the initiative, a mechanism of cultural and interpersonal exchanges is being established, more platforms for cooperation are being created, and channels are being opened for profitable cooperation. Cooperation in the field of education is being strengthened, student exchange is developing, schools with joint management are being created. Analytical centers, on the basis of which networks and partnerships are created, are beginning to play an increasing role. New models of cooperation in culture, sports and healthcare are being formed. Relations in the knowledge of the cultural and historical heritage are developing. Tourist networks are being created to learn the cultural characteristics of countries and peoples. Exchanges are being established between non-governmental organizations from different countries, as well as between women's organizations, youth organizations that pursue the goal of inclusive development.

The international project “Great Silk Road” implies the strengthening of friendly relations and cooperation with all countries participating in this project. It will be possible to share experiences in the methods of development, without interfering in the internal affairs of the country. It will be possible to build a new model of mutually beneficial cooperation based on harmonious development.

Within the framework of the Great Silk Road project, agreements on practical cooperation with many countries will be concluded. These agreements cover transport, infrastructure, energy projects, projects in the field of telecommunications, and also include plans for the further development of relations in the field of economy and trade and industry.

The project of the New Silk Road acquires an ecological coloring. China emphasizes the “Green” character of the New Silk Road and is going to take an active part in all future climate conferences. This is evidenced by the “Beautiful China” environmental project, launched at the 19th CPC Congress, the goal of which is to ensure the harmonious synergy of man and nature, modernization should not only create more material and spiritual benefits to meet the growing needs of people in a wonderful life, but also provide more quality environmental products to meet the growing needs of the people in a healthy environment [5].

In our opinion, the modern New Silk Road will fundamentally change the world outlook of nations, unite the community of views, bring religion closer, strengthen cultural ties. At the same time, the solution of existing problems in the implementation of this project requires targeted political support from individual states and international organizations capable of creating a peaceful and good-neighborly environment, without which the normal functioning of such complex technological communication systems becomes almost impossible.

References:

1. *Negmatov, N.N. From the most ancient Aryan globalization of Eurasia to the modern integration of the World community / N.Negmatov // National interests and security policy of the states of Central Asia in the context of globalization. - Dushanbe, 2006.-p.14-18*
2. *Economic development strategy "" One belt - one way "" / RIA Novosti / [Electrons resource] Access mode: <http://ria.ru>.*
3. *Aldubasheva Zh.M. US foreign policy in Central Asia ... diss. for the degree of Dr. Phil. Science (Ph.D.), Almaty, 2013*
4. *"One belt, one way." The main theses of speech Xi Jinping / [Electron resources] Access mode: <https://inosmi.ru>*
5. *Xi Jinping: it is necessary to speed up the reform of the ecological civilization system, to build a "beautiful China". [Electron resources] Access mode: <http://russian.news.cn>*

Оспанова Алия Абдужапаровна¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, PhD доктор, доцент м.а.

Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна²

²Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, п.ғ.к., доцент м.а.

ТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ - АҚШ-НЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ СЕРІКТЕСІ РЕТІНДЕ (XX ҒАСЫРДЫҢ 50-60 ЖЫЛДАРЫ)

Мақалада XX ғасырдың 50-60 жылдардағы Туркия мен АҚШ арасындағы саяси, экономикалық-әлеуметтік байланыстарға тоқталу арқылы «американдық көмек» ұғымының астарына тоқталынған. «Американдық көмектің» Туркия экономикасына ықпалы қандай ? деген сұраққа анық статистикалық мәліметтер арқылы жауап беруге тырыстық. Туркияда Екінші Дүние Жүзілік соғыстан кейінгі ел ішіндегі саяси жағдайларды объективті түрде қарастыруға тырысқан ағылшын ғалымы Дж. Льюис болды. Оның «Қазіргі заман ұлттары» сериясы бойынша шығарылған «Туркия» атты еңбегінде Туркия Республикасындағы XX ғасырдың 50-60 жылдарындағы ішкі саяси өзгерістердің бірқатар себептерін өзара байланыстырды, басты себеп ретінде түрік ұлттық буржуазиясының мемлекеттік капитализм саясатын жүргізуге қарсылығын атап өткен.

Кілтті сөздер: серіктестік, этатизм, реформа, «американдық көмек», экспорт, импорт, несие.

Оспанова Алия Абдужапаровна¹

¹Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясави, PhD доктор, и.о. доцент

Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна²

²Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясави, PhD доктор, и.о. доцент

ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПАРТНЕР США (50-60-Е ГОДЫ 20-ГО ВЕКА)

Аннотация

В статье основное внимание уделяется понятию «американская помощь», касающемуся политических, экономических и социальных отношений между Турцией и США в 50–60-е годы двадцатого века. Какое влияние оказывает «Американская помощь» на турецкую экономику? Мы попытались ответить на этот вопрос с помощью четких статистических данных. Английский ученый Джордж У., который пытался объективно рассмотреть политическую ситуацию в стране после Второй мировой войны во Второй мировой. Это был Льюис. Его работа, опубликованная в серии «Современные нации», взаимосвязала ряд причин внутривнутриполитических изменений в Турции в 50–60-х годах двадцатого века как основную причину возражений турецкой национальной буржуазии на проведение политики государственного капитализма.

Ключевые слова: партнерство, eatizm, реформа, «американская помощь», экспорт, импорт, кредит.

Ospanova Aliya Abduzhaparovna¹

¹International Kazakh-Turkish University named after Kh.A.Yasavi, PhD doctor, acting assistant professor

Rustambekova Muhabbat Erubaevna²

²International Kazakh-Turkish University im.H.A.Yasavi, PhD doctor, Acting assistant professor

REPUBLIC OF TURKEY AS A STRATEGIC PARTNER OF THE UNITED STATES (50-60S OF THE 20TH CENTURY)

Annotation

The article focuses on the concept of "American assistance", relating to the political, economic and social relations between Turkey and the United States in the 50s – 60s of the twentieth century. What impact does American aid have on the Turkish economy? We tried to answer this question with clear statistics. English scientist George W., who tried to objectively consider the political situation in the country after World War II in World War II. It was Lewis. His work, published in the "Modern Nations" series, interlinked a number of reasons for domestic political changes in Turkey in the 1950s – 1960s as the main reason for the objections of the Turkish national bourgeoisie to the pursuit of state capitalism.

Keywords: partnership, eatizm, reform, "American aid", export, import, credit

Этатизм саясаты төңірегіндегі шиеленістер елдегі ішкі саяси сипаттағы шиеленістермен толықтырыла түсті. Ірі саудагерлер мен кәсіпкерлер елдегі бірпартиялы жүйені одан әрі сақтаудың тиімсіздігін дәлелдеуге тырысты. Елдегі сөз бостандығы мен демократиялық нормаларды қалыптастыру үшін- оппозициялық партиялардың іс-әрекеттерін заңдастыруды талап етті. Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін Туркия реформаларды қажет етті.

Екінші Дүние Жүзілік соғыс жылдарында Туркия Германиямен соғыс жағдайында болмақ түгілі Германияның жақтасы және одақтасы болғанына қарамастан 1941 жылдың соңында АҚШ Туркияда ленд-лиз туралы заңды таратты. 1942-1943 жылдары соғыста Германия мен оның жақтастары жеңілетіндігі байқалғаннан кейін Туркия АҚШ-мен жақындасу саясатын бастады. 1943 жылы Каирде АҚШ мен Туркия президенттерінің кездесуі өтті, осы кездесуден кейін екі елдің арасындағы тығыз қарым-қатынастың негізі басталды десек болады. Екінші дүние жүзілік соғыстан бай, бақуатты экономикалы ел болып шыққан АҚШ бүкіл антифашисттік одақ елдерінің арасында экономикалық-қаржылық жағынан көп «пайда» тапқан, «кеңген» елге айналды. Соғыстан кейін бүкіл әлемдік саяси және әскери орталық Еуропадан АҚШ-на ауысты. Осы жағдайды өзінің экономикалық-әлеуметтік қиындықтары мен шиеленістерін шешу мақсатында Туркия АҚШ-мен байланысты нығайтуына себеп болды.

1947 жылы наурыз айының басында Туркия билеушілері АҚШ-нан арнайы түрде көмек сұрады. Мұхиттың арғы жағындағы өзінің экономикалық, саяси, идеологиялық және әскери күш-қуатын арттырған АҚШ Туркияға көмектесуге келісті. Туркияға көмектесуіне себеп болған екі себепті атап өтейік:

Біріншіден, АҚШ өз кезегінде Кеңестер Одағымен көршілес жатқан капиталистік елдермен қызықты;

Екіншіден, Туркия табиғи байлыққа мол мемлекет болатын, осы жәйтті АҚШ өз капиталы мен тауар экспорттарын молайту мақсатында пайдаланғысы келді.

1947 жылдың 12 наурызында АҚШ президенті Трумэн Грекия мен Туркияға әскери көмек көрсету туралы конреске жолдау жасады. «Трумэн доктринасы» жарияланғаннан кейін Туркиядағы ҰРП (Ұлттық-республикалық партиясы) мен ДП (Демократиялық партия) арасындағы партияаралық талас-тартыс тіпті ушыға түсті. ҰРП да, ДП да АҚШ билеуші топ өкілдерінің қолдауын табуға асықты:

ҰРП-АҚШ қолдауы арқылы өз билігін сақтап қалуды көздесе;

ДП-АҚШ қолдауы арқылы билікке келуді көздеді. ДП лидерлері АҚШ-ның Туркияға әскери көмек көрсету туралы ұмтылыстарын жан-жақты мақтау арқылы өз ілтипаттығын блдірді. Баяр былай жазады: «АҚШ түрік халқының маңыздылығын өз дәрежесінде бағалай алды, өйткені Туркия Таяу Шығыстағы, сондай-ақ бүкіл әлемдегі басты, маңызды фактор. Біз Трумэннің ұсыныстарын үлкен рахметпен және құрметпен қарсы аламыз». Сонымен қатар Демократиялық партия ҰРП қарсы кең көлемдегі оппозициялық іс-әрекеттерді жан-жақтан ұйымдастырды, түрлі баспасөз жиындарын, митингтер мен аты-шулы парламенттік пікір-таластар өткізді. ДП шыққан депутаттар көбінесе мәжіліс залынан шығып кету әдетін қолданды, жергілікті сайлауды байкоттауды да әдетке айналдырды. Халықтың назарын өзіне аудару мақсатында үкіметтің ішкі саясатқа қатысты жүргізіп жатқан барлық шараларын сынға алып отырды.

Дегенмен де, Мендерес үкіметі қалыптасудан алдын-ақ Мендерес пен Баяр ҰРП-ның сыртқы саясатын жан-жақтан қолдады. ҰРП-ның Еуропа мен АҚШ елдерімен тығыз экономикалық-саяси байланыстарын қолдады, КСРО мен «дұшпандық» қарым-қатынасты жүргізуді де дұрыс деп санады.

1950 жылғы сайлаудағы ДП жеңісі туралы АҚШ билеуші топ өкілдері де қолдау мәліметтерін жариялады. Мысалы сенатор Фулбрайт мәжіліс сайлауы ел өміріндегі басты оқиға болып табылатындығын, ДП билікке келуімен Туркияда демократия орнатылады деп санады.

1947 жылы 12 шілдеде Туркия мен АҚШ арасында «Трумэн доктринасының» негізінде бірінші әскери көмек көрсету туралы келісімге келген соң екі елдің арасында Туркияға әскери, экономикалық, техникалық және басқа да көмек түрлерін көрсету туралы келісімдердің бірнешеуіне қол қойылды. Сондай-ақ АҚШ Туркияны бірқатар әскери блоктарға енуіне септігін тигізді, оларға:

- Солтүстік-Атлант (1952 жылдың ақпан айы);
- СЕНТО (бұрынғы Бағдат пакті, 1955 жылдың ақпан айы);
- Екі жақты әскери келісім-шарт (1959 жылдың 5 наурызы).

Туркияға көрсетілген американдық әскери және экономикалық көмектің түрлерін келесідей ажыратуға болады:

- Қайтарымсыз қаражаттар;
- Несилер;
- Займдар;
- Техникалық көмек көрсету;
- Ауылшаруашылық саласына техникамен, қаражаттай көмектесу [1, 20 б].

Туркиялық және американдық баспасөз беттерінде Туркияға көрсетілініп жатқан «американдық көмек» туралы экономистер мен мемлекеттік қызметкерлердің түрлі мақалалары да жарияланып жатты. Дегенмен де бұл дәл айғақты мәліметтер емес. Осы мәселені, яғни Туркияға көрсетілген «американдық көмектің» көлемін анықтауға тырыстық.

1945-1952 жылдардағы, яғни Мендерес үкіметінің билік басына келерден алдыңғы және билік құрған алғашқы жылдарындағы американдық-түрік қарым-қатынастары мәселелері аз зерттелген. Сол кезеңдегі АҚШ Туркия Республикасына ықпалы және АҚШ-Туркия тығыз қарым-қатынасына деген мұсылман қоғамының көзқарастары (реакция) анықталмаған. Мендерес үкіметі тұсында жасалған экономикалық-әлеуметтік және саяси реформалар туралы әр тарихшының өзіндік пікірлері бар, біраулері Мендерес үкіметін Туркия Республикасының толық нарықтық қатынастарға өтудегі «бастаушы» үкімет десе, кейбір ғалымдар Мендерес үкіметі реформаларын «тездетілген», «асығыс» шаралар болды, әрі тиімсіздігімен, нәтижесіздігімен ерекшеленген реформалар деген пікір айтады. Мақала тақырыбының өзектілігін ескере отырып, мақаланың тақырыбы одан әрі кеңінен зерттеуді қажет ететіндігін байқаймыз.

Шетелдік зерттеулердің еңбектерін саралау арқылы келесі ғалым-тарихшыларды ерекшелей аламыз, түрік авторлары- Али Фуад Башгиль, Накы Джеват Аккерман, Тарик Тунай, О. Дж. Сардж, А. Хамди, батыс елдерінің зерттеушілері-Дж. Льюис, П. Кальвокоресси, Морган Филипс, С. Хантингтон, З. Бжезинский.

Ауқымды мағлұмат беретін түрік профессоры Али Фуад Башгильдің «1960 жылғы Туркиядағы әскери төңкеріс» атты монографиясы ерекше көзге түседі. Өз еңбегінде автор Демократиялық Партияның қызмет ету барысындағы кемшіліктері мен қиындықтарына баса назар аударады. Автор Демократиялық Партияның табыс әкелмеген саясатын ақтауға тырысты.

Туркияда Екінші Дүние Жүзілік соғыстан кейінгі ел ішіндегі саяси жағдайларды объективті түрде қарастыруға тырысқан ағылшын ғалымы Дж. Льюис болды. Оның «Қазіргі заман ұлттары» сериясы бойынша шығарылған «Туркия» атты еңбегінде Туркия Республикасындағы ХХ ғасырдың 50-60 жылдарындағы ішкі саяси өзгерістердің бірқатар себептерін өзара байланыстырды, басты себеп ретінде түрік ұлттық буржуазиясының мемлекеттік капитализм саясатын жүргізуге қарсылығын атап өткен.

Американдық саясатшы С. Хантингтон мен З. Бжезинский Туркияны аумақтық басты саяси ойыншы ретінде стратегиялық саяси дамуын төмен бағалады. Саясатшылардың пікірінше Туркия АҚШ үшін каспий-ортаазия ауданында негізгі плацдармы ретінде, Кавказдағы исламдық фундаментализмді шектеуші ел ретінде, сондай-ақ Балқан түбегінде саяси тұрақтандырушы ролін атқарған мемлекет ғана болды деп санайды.

Түрік тіліндегі монографияларды саралайтын болсақ бір ерекшелікке тап боламыз. 1950-1960 жылдар тарихын баяндауда түрік тілді авторлар сол кезеңдегі елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалын бізге жеткізуді жөн көрмейді (басым көпшілігі), барлық дерлік тарихшылар, зертеушілер 1950-60 жылдар туралы хабарлама жеткізгенде сол кезеңдегі Туркияның сыртқы саясаты, елдің геосаяси саладағы орны, сол кезеңдегі саяси өзгерістерге баса назар аударады. Мысалы, Накы Джеват Аккерман өзінің «Туркияның демократиялық дамуы мен саяси партиялары туралы қысқаша мағлұматтар» атты еңбегінде елдегі қалың бұқараның наразылығын тудырған келесі заңнамалар туралы баяндайды, ол заңнамалар: бұқаралық ақпарат құралдары туралы заң, полиция туралы заң, шаруаларды жермен қамтамасыз ету туралы заң, ауыл аймақ мектебі туралы заң, жеке мүлікке салық салу туралы заң және т.б. Дегенмен де, автор халық осы заңдарға қарсы тұрды немесе наразылық білдірді деген тұжырымдама бергенімен, түрік қоғамының қайсы класы (табы) аталмыш заңдарға қарсылық білдіргенін анықтап бермеген[2,56 б].

«Нью-Йорк таймс» мағлұматтары бойынша АҚШ-ның Туркияға жіберілген арнайы көмегі 1945 жылдың 1 шілдесінен 1960 жылдың 30 шілдесі арасында 1924700000 долларды құраған, АҚШ-ның басқа мемлекеттерге жұмсайтын әскери көмегінің 7 %. 1960 жылдың тамыз айында Туркиядағы АҚШ елшісі Ф. Уоррен Туркияға жасалынатын (жасалынған) американдық «көмек» туралы арнайы мәлімдеме жасады. Елшінің мағлұматтары бойынша Туркияға көрсетілген 12 жылдық көмектің (1948 жылдан басталған) көлемі төмендегідей:

- Әскери көмек ретінде-1878300 мың доллар (қайтарымызсыз қаражат);
- Экономикалық көмек-628000 мың доллар (қайтарымызсыз қаражат);
- Несие-150000 мың доллар;
- Техникалық көмек-29214 мың доллар;
- Ауылшаруашылық тауарлары ретінде американдық көмек-200 000 мың доллар.

Кесте-1. 1948-1960 жылдары АҚШ-ның Туркия Республикасына жасалған «американдық көмектің» көлемі (1960 жылдың тамыз айында Туркиядағы АҚШ елшісі Ф. Уорреннің мәліметі бойынша)

р/с	«Көмектің» түрі	«Көмектің» көлемі	«Көмектің» сипаты (қайтарымызсыз/қайтарымды)
1	Әскери көмек	1878300 мың доллар	қайтарымызсыз
2	Экономикалық көмек	628000 мың доллар	қайтарымызсыз
3	Несие	150000 мың доллар	қайтарымды
4	Техникалық көмек	29214 мың доллар	қайтарымды
5	Ауылшаруашылық тауарлары ретінде американдық көмек	200 000 мың доллар	қайтарымды

Ескерту. Статистикалық мағлұматтар 1960 жылы, 25 тамызда «Ақшам» газетіне жарияланған Туркиядағы АҚШ елшісі Ф. Уорреннің мәліметі бойынша жасалынған

Сонымен қатар, Туркия «көмек» пен несиелер түрлерін АҚШ ықпалында болған келесі экономикалық ұйымдардан алды:

-Реконструкциялау және дамытудың халықаралық банкі (Международный банк реконструкции и развития-МБРР);

- Халықаралық валюталық қор (Международный валютный фонд-МВФ);

-Экспорт-импорт банкі (ЭИБ).

Осы ұйымдар арқылы Туркияның алған қарыздары төмендегідей:

1.Халықаралық валюталық қорынан Туркия 1957 жылдың қараша айындағы мағлұматтар бойынша 48,5 млн. доллар пайызсыз несиеленсе, 21,5 млн. доллар «белгілі бір шарттар бойынша» несиеленсе;

2. Реконструкциялау және дамытудың халықаралық банкі мен Экспорт-импорт банкінен Туркия 1959 жылдың 1 шілдесіндегі мағлұматтар бойынша 58,5 млн. доллар пайызсыз несиеленсе, 24,2 млн. доллар «белгілі бір шарттар бойынша» несиеленсе [3,60 б].

Осылайша, 1945-1960 жылдар аралығындағы Туркияға берілген (жіберілген, жұмсалған) американдық «көмектің» жалпы көлемі 3. 084. 614. 000 долларды құраған.

Кесте-2. Экономикалық ұйымдар арқылы алынған Туркияның қарызы (1959 жылғы мәлімет)

р/с	Экономикалық ұйымның атауы	Несие көлемі (пайызсыз несиеленсе)	Несие көлемі (пайызы бар)
1	Халықаралық валюталық қор (Международный валютный фонд-МВФ)	48,5 млн. доллар	21,5 млн. доллар
2	Реконструкциялау және дамытудың халықаралық банкі (Международный банк реконструкции и развития-МБРР)	58,5 млн. доллар	24,2 млн. доллар
3	Экспорт-импорт банкі (ЭИБ)		

Ескерту. Статистикалық мағлұматтар 1960 жылы, 25 тамызда «Ақсам» газетіне жарияланған Туркиядағы АҚШ елшісі Ф. Уорреннің мәліметі бойынша жасалынған

Туркия экономикасы модернизациялауда американдық экономикалық көмектің маңыздылығы бар еді. Американдық көмекті тек бір жақты «теріс» жағымен ғана қарастыруға болмайды. Американдық көмектің нәтижесінде:

-мемлекет феодализмнің қалдықтарын жоюға мүмкіндік алды;

-мемлекеттік сектордағы этатизммен күресуге көмектесті;

- жеке кәсіпкерліктің қалыптасуына жол ашты;

-нарықтық қоғамға өтуге мүмкіндік алды.

Дегенмен де «американдық көмек» астарында АҚШ Туркияға экспортталған тауарларынан қол жеткізген пайдасы одан да көбірек.

Сол жылдары этатизмнің болашағы, мемлекеттік капиталдың ахуалы түрік және шетелдік теоретиктерді мазалаушы мәселелердің біріне де айналып үлгерген еді. көрнекті түрік экономисті Осман Окьяр сол кезде былай деген тұғын: «либерализация ұраны және либерализация туы 1946 жылы ДП құрылған сәтте көтерілген болатын. Билікке келген ДП, Мендерес үкіметі 1950 жылдардың басында либерализация саясатын ішкі және сыртқы саудада жүргізуге тырысты. Бірақ 1952 жылдың қыркүйегінен кейін бұл саясат кейінге қалдырылды, барлық экономика саласында мемлекеттің араласуы талап етілді, жаңа МЭҰ (Мемлекеттік экономикалық ұйымдар, ГЭО-государственные экономические организации) ұйымдастырылды». Либералды ағым да өзгерді, сыртқы сауда режимі мен шетелдік капиталға қатысты заңнамаларға көзқарастар да өзгерілді. Туркияның өзін-өзі қамтамасыз етуге қатысты идеялары, шетелдік капитал қауіпті деген идеялар өзгере бастады. Сондықтан Маршалл жоспарына негізделген экономикалық көмекті түрік зиялы қауымы оң қабылдады.

Мендерес үкіметі тұсындағы сауда серіктестері көрсетілген келесі кестеден Туркиямен тығыз қарым-қатынас жасау арқылы АҚШ қаншалықты деңгейде пайда тапқандығын американдық импорттық тауарлардың пайыздық көрсеткіштерінен байқай аламыз (кесте-3).

Кесте-3. 1957-1966 жылдары Туркия импортындағы елдердің үлесі (%)

р/н	Мемлекеттің атауы	1957 ж	1958 ж	1959 ж	1960 ж	1961 ж	1962 ж
1	АҚШ	30,7	27,9	26,3	25,8	27,5	29,1
2	Батыс Германия	11,2	14,4	16,9	21,0	16,7	17,1
3	Ұлыбритания	7,7	7,2	11,0	11,3	13,2	11,3
4	Италия	9,2	10,6	7,1	6,4	8,4	5,4
5	Франция	3,2	2,9	3,7	3,5	3,5	4,6
6	Жапония	0,4	0,3	0,4	1,0	2,6	2,7
7	Иран	0,3	0,0	0,6	0,0	0,5	2,2
8	Голландия	1,2	1,6	3,0	2,6	2,4	1,9
9	Чехословакия	6,1	3,9	2,7	1,5	2,3	1,9
10	Австрия	1,1	1,5	3,3	2,1	1,6	1,7

Дерек көзі: Iktisadi Rapor 1963

Турколог, экономика ғылымдарының докторы Г.И. Старченковтың еңбектерінде Туркия мен АҚШ одақтастығының нәтижесінде ХХ ғасырдың 50-70 жылдарындағы Туркия экономика саласының дамуы қарастырылған. Автор Туркияның әскери істер мен әскери өндіріс саласын дамытуда Туркия және АҚШ арасындағы экономикалық және стратегиялық одақтастықтың ерекше маңыздылығына назар аударады. Автор Туркия мен АҚШ арасындағы әскери одақтастықтың нәтижесінде Туркия Еуразия геосаяси кеңістігінде өз позициясын күшейту мүмкіндігіне ие болды деп санайды [4, 40 б].

Туркияның экономикалық және қаржылық жағдайы «нашарлаған» сайын «американдық» капитал мен «американдық» инвестиция шетелдік капиталды тарту мақсатында шығарылған түрік үкіметінің алдыңғы заңдары мен кепілдемелеріне қанағаттанбауды бастады. АҚШ үкіметінің қысымымен 1959 жылы қаңтар айында Туркия Республикасының мәжілісі Инвестиция туралы келіссөздерге өзгерістер енгізілді, ол бойынша американдық инвестициялық мүлікке кепілдемелер берілді, американдық инвестицияға қатысты мәселелерді Туркия соты емес АҚШ үкіметі немесе Халықаралық Сот шешу көзделді. Бұл келіссөз мерзіммен шектелген жоқ. 1959 жылдың шілде айында Туркияға экономикалық көмек көрсету және ФРГ кәсіпкерлеріне экономикалық жеңілдіктер мен қолдау көрсету бойынша келісімге қол қойылды.

Американдық экономикалық және техникалық «көмектің» жартысынан көбісі, сондай-ақ халықаралық банктер мен қаржы корпорацияларының қаржылай көмектерінің басым көпшілігі стратегиялық маңыздылығы басым темір жол, шоссе, аэродром, порттар құрылысына жұмсалғандықтан, бұл көмектің көпшілігін әскери «көмек» деп қарастырған жөн [5, 50 б].

АҚШ-ның Туркияға әскери, экономикалық және техникалық «көмек» көрсетуінің өзі Туркияның американдық сыртқы саясатта қандай маңызды рөлде болғандығын байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. *Очерки истории Турции.* – М.: Наука, 1983. – С. 182.
2. Ю. Ульченко, Н.М. Мамедова. *Особенности экономического развития современных мусульманских государств (на примере Турции и Ирана)* - М.: ОАО «Издательский дом «Городец»», 2006. С.139.
3. Масумова Н.Р. *Развитие инноваций как фактор обеспечения устойчивого развития экономики Турции (тезисы доклада) // Устойчивое развитие территорий: проблемы и пути их решения. Материалы международной научно-практической конференции Днепропетровского регионального института государственного управления.* - Днепропетровск: ДРИГУ. - 2010. - С. 146-15С
4. Марсенюк Л. *Тенденции развития ТЭК Турции на современном этапе // Энергия: ЭКОНОМИКЕ техника, экология.* - 2011. -№ 1. - С. 9-15. (0,8 п.л.).
5. Масумова Н.Р. *Турецкая рабочая сила в странах Западной Европы // Сборни статей: Мусульманское пространство по периметру границ Кавказа Центральной Азии.* - ИВРАН. Крафт+. - 2012. - № 4. - С. 110-120.

ӘӨЖ 18-А-798
ГРНТИ 03.09.11

Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, п.ғ.к., доцент м.а.

Оспанова Алия Абдужапаровна
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, PhD доктор, доцент м.а.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ СЕРІКТЕСТІК МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ (2000 ЖЫЛДАН ҚАЗІРГЕ ДЕЙІН)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы экономикалық қауіпсіздік саласындағы байланысы тақырыбының зерттелу деңгейін жан-жақты қарастырылған. Ресейде де, Қазақстанда да екі елдің жақындауына және интеграциялық процестердің дамуына қарсы шығатын адамдар мен саяси күштердің барлығы мәлім. Екі елдің жақындасуына қарсы тұруды түрлі «саяси» сылтаулар айтылады, олар: «экономикалық пайданың жоқтығы» мен «Кеңестер Одағына қайта оралу» іспеттес сылтаулар. Сондай-ақ Қазақстан-Ресей қарым-қатынасын одан да жақындатуға қарсы тұрушы әрекеттердің жалғасын тауып жатқандығын ресейлік және қазақстандық оппозициялық БАҚ жарияланып жатқан мақалалар дәлел бола алады.

Кілтті сөздер: тарихнама, болжам, экономика, байланыс, қарым-қатынас, стратегия, экономикалық қауымдастық.

Рустамбекова Мухаббат Ерубаетна¹

¹Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясауи, PhD доктор, и.о. доцент

Оспанова Алия Абдужапаровна²

²Международный казахский-турецкий университет им.Х.А.Ясауи, PhD доктор, и.о. доцент

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАРТНЕРСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И РОССИЕЙ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (С 2000 ГОДА ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ)

Аннотация

В статье рассматривается уровень исследований в области экономической безопасности между Республикой Казахстан и Российской Федерацией. Актуальные вопросы топливно-энергетического комплекса, инвестиционных проектов, торгово-экономических отношений и казахстанско-российских отношений в социальной сфере всегда находятся в центре внимания ученых и исследователей. Мы считаем, что комплексные исследования в этих областях дадут мощный импульс дальнейшему укреплению экономических связей между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, делая выводы, делая обоснованные предложения. Актуальность статьи тесно связана с необходимостью более глубокого анализа отношений Казахстана и России.

Ключевые слова: историография, прогноз, экономика, коммуникация, коммуникация, стратегия, экономическое сообщество.

Rustambekova Muhabbat Erubaevna¹

¹International Kazakh-Turkish University im.H.A.Yasavi, PhD doctor, Acting assistant professor

Ospanova Aliya Abduzhaparovna²

²International Kazakh-Turkish University named after Kh.A.Yasavi, PhD doctor, acting assistant professor

STUDY OF PARTNERSHIP BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA IN THE FIELD OF ECONOMIC SECURITY (FROM 2000 TO THE PRESENT)

Annotation

The article discusses the level of research in the field of economic security between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. Topical issues of the fuel and energy complex, investment projects, trade and economic relations and Kazakhstan-Russian relations in the social sphere are always in the center of attention of scientists and researchers. We believe that comprehensive research in these areas will give a powerful impetus to the further strengthening of economic ties between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, drawing conclusions, making sound proposals. The relevance of the article is closely related to the need for a deeper analysis of relations between Kazakhstan and Russia.

Keywords: historiography, forecast, economics, communication, communication, strategy, economic community.

2000 жылдардан қазірге дейінгі Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық саладағы байланыстарды зерттеу қазіргі заман тарихының күрделі кезеңін қамтиды, өйткені екі ел арасындағы болашақтағы байланыстар перспективасын болжау үшін ғана емес, бүкіл Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің арасындағы қарым-қатынастың бағытын анықтауда маңыздылығын жоғарылатады. Дәл сол 2000-2017 жылдар аралығында Қазақстан-Ресей арасындағы экономикалық байланыстардың негізгі бағыттары қалыптасып бітті. Қазақстан мен Ресей арасындағы қандай саладағы болмасын байланыс бағыттары бүкіл саясаттанушыларды, экономисттер мен тарихшыларды қызықтырады. Бұл ауқымды тақырыпта көптеген зерттеу жұмыстары мен ғылыми монографиялар жазылғаны да белгілі. Бірақ отандық тарих ғылымында ТМД елдерінің арасында, әсіресе Ресей мен Қазақстан арасындағы саяси және экономикалық байланыстардың ерекшеліктері толық зерттелмеген.

Отын-энергетика кешені, инвестициялық жобалар, сауда-экономикалық байланыстар саласында және де әлеуметтік саладағы Қазақстан-Ресей байланыстары туралы өзекті мәселелер әрдайым ғалымдар мен зерттеушілердің назарында. Осы бағыттардағы кешенді зерттеулер жүргізу, нәтижелер шығару, негізделген ұсыныстар беру арқылы Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы экономикалық байланыстардың одан әрі нығаюына түрткі болады деп санаймыз. Мақаланың өзектілігі Қазақстан мен Ресей арасындағы байланыстарды тереңінен талдау жасаудың қажеттілігімен де тығыз байланысты.

Екі елдің арасындағы саяси институттардың және экономикалық даму бағыттарының эволюциясы бірдей емес екендігі белгілі. Өйткені, суверенитетті мемлекеттік мүдделер бар, сонымен қатар саяси және экономикалық дамудың ұлттық ерекшеліктері де бар. Сондықтан екі ел бірдей жағдайда нарықтық экономикаға көшкенімен, екі елдің дамуы екі түрлі жолда (немесе екі өзгеше бағытта) ағып жатқанына көз жеткіземіз. Сол үшін де туындаған екі елдің сыртқы экономикалық айырмашылықтары алдын ала анықталуы керек. Сонымен бірге Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы қарым-қатынас қарқынына үшінші елдің (немесе блок) теріс мүддеге негізделген қызығушылықтарының объектісі болып жататынын да есте сақтауымыз керек. Кейде Мәскеу мен Астана арасында туындап жататын қайшылықтар мен түсінбеушіліктерді ресей-қазақстандық интеграцияға қарсы бағыттау әрекеттерін де көріп жатамыз.

Ресейде де, Қазақстанда да екі елдің жақындауына және интеграциялық процестердің дамуына қарсы шығатын адамдар мен саяси күштердің барлығы мәлім. Екі елдің жақындасуына қарсы тұруды түрлі «саяси» сылтаулар айтылады, олар: «экономикалық пайданың жоқтығы» мен «Кенестер Одағына қайта оралу» іспеттес сылтаулар. Сондай-ақ Қазақстан-Ресей қарым-қатынасын одан да жақындатуға қарсы тұрушы әрекеттердің жалғасын тауып жатқандығын ресейлік және қазақстандық оппозициялық БАҚ жарияланып жатқан мақалалар дәлел бола алады. Ол мақалаларды бағаламаудың да жөні болмас, анық фактілерге негізделген құжаттар арқылы, ғылыми тұрғыда Ресей мен Қазақстанның стратегиялық серіктес екендігіне дәлелдеудің қажеттілігінен біз Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық

серіктестіктің ғылыми зерттеулер қандай көлемде жүргізілгендігі, осы тақырыптың қамтылуы іспеттес мәселелерді шешуді жөн санады.

Қазақстан Республикасының Президенті, экономика ғылымдарының докторы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың еңбектері теориялық та, тарихнамалық тұрғыдан да қызығушылықтар туындатары анық. 1992 жылдан бастап қазіргі күнге дейін анық фактілерге сүйене отырып, ТМД одақтастығының барлық әрекеттеріне жеке қатысқан Нұрсұлтан Әбішұлы Қазақстанның экономикалық модернизациялану жолдары жөнінде бізге толық мағлұмат береді. Сондай-ақ Елбасының еңбектерінде қазақстан-ресей арасындағы қарым-қатынастардың экономикалық жағына да баса назар аударылған[1].

Екі елдің арасындағы байланыс жөнінде О.А. Құрамысованың «Казахстанско-российские отношения: опыт, проблемы, перспективы»-атты монографиясы көптеген сұрақтарға жауап бере алады. Автор екі ел арасындағы экономика саласындағы байланыстарды ашуға көп көңіл бөлген. Сондай-ақ автор Қазақстан және Ресей арасындағы түрлі саладағы байланыстардың тарихнама мәселесі, осы тақырып аясындағы концептуалды негіздемелердің әлі күнге дейін жеткіліксіз екендігіне назар аударады[2].

Сонымен бірге С.Б. Тұрсынбекованың осы тақырыпқа қатысты мақаласын да ескере кетуіміз керек. Мақалада Қазақстан мен Ресей арасындағы әлеуметтік-экономикалық байланыстардың әдіснамалық негіздері жасалынған. Мақалада негізінен экономисттердің жұмыстарына жан-жақты тоқталған, ал осы тақырыпқа негізделген тарихшылардың зерттеулері жанама түрде қарастырылған, яғни мәселеге «тарихилылық» жағынан қаралмаған десек те болады.

С.Б. Тұрсынбеков және Ф.У. Айбазова Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы экономикалық байланыстарға қатысты тарихнамалық дерек көздерін классификациялайды, сондай-ақ аталмыш авторлардың ғылыми зерттеу жұмыстарының басты болжамы да ҚР мен РФ арасындағы экономикалық байланыс тарихына бағытталғандығын да естен шығармағанымыз жөн[3].

ТМД елдерінің арасындағы экономикалық саладағы байланыстарды талдау жасаудың қажеттілігі мәселесі одақтас елдердің пайда болған сәтінен бастап алға тартыла бастады. Осы тақырыпқа қатысты алғашқы зерттеу жұмыстары, мақалаларды мемлекеттік қызметкерлер, түрлі дәрежедегі депутаттары халықаралық сала журналисттері, экономисттер мен саясаттанушылар жүргізді.

Қазақстан-ресей арасындағы байланыстардың динамикалық қарқындылығына байланысты екі ел арасындағы экономикалық саладағы қарым-қатынастардың бағыты мен даму перспективаларына қатысты зерттеулерге қызығушылық күн өткен сайын арта түсті. Осы еңбектердің арасында Ресей стратегиялық зерттеулер институтының ұжымдық монографиясы: «Қазақстан: тәуелсіз дамудың шынайылығы мен перспективалары» атты жұмысты ерекшелеп алуға болады. Бұл жұмыста ТМД қалыптасқан алғашқы он жылдық көлемінде Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасындағы экономика саласындағы байланыстардың эволюциясына кешенді түрде талдау жасалған. Аталмыш еңбекте тарихи дерек көздері өте аз, негізінен статистикалық мәліметтерге негізделген бұл жұмыс қазақстан-ресей қарым-қатынастар тарихнамасының қалыптасуына үлкен үлес қосты. Еңбекте Ресей және Қазақстан арасындағы экономикалық байланыстардың қарқыны қарастырылған, болашақтағы жылдарға болжам жасалады, сондай-ақ екі елдің арасындағы сауда-экономикалық, өндірістік, әлеуметтік салалардағы байланыстарды бізге жеткізуде тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылған[4].

Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасындағы экономикалық және саяси байланыстардың қалыптасуы мен даму процестерін Мансұров Т.А., Исингарина Н.К., Малышева Д.Б., Раджапов М.С., Козыбаев М.К., Лаумулин, М.Т., Разуваев В.В., Шутов А.Д., Акашев А.К., Васильев Л.С., Огнева В.В., Құрамысова О.А., Абрамова Э.М және т.б. зерттеген. Аталған ресейлік және қазақстанның тарихшылар, экономисттер және әлеуметтанушылар КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы он жылдықта екі елдің арасындағы экономикалық-әлеуметтік және саяси байланыстар төмен тенденцияда болғандығын, тек 2000 жылдан бастап екі ел арасындағы барлық салаларда байланыстар нығайып, бүр жүйеге келгендігін атап өтеді.

ҚР мен РФ арасындағы экономика саласындағы байланыстар тарихи тәжірибесінің тарихнамасына маңызды үлес қосқан тарих ғылымының докторы, ЕврАзЭС төрағасы Т.А. Мансұровтың зерттеулері өте маңызды. Ғалым көптеген фактілерге сүйенген материалдарға сүйене отырып, қазақстан-ресей арасындағы экономикалық байланыстардың бағыттарын ашады. Танымал ғалымның еңбектері Ресей мен Қазақстанда ғана емес, бұрынғы Кеңестер Одағы аумағындағы кеңістікте танымалдылыққа ие болды. Біз зерттейтін тақырыптың әдіснамалық негіздерін Т.А. Мансұровтың еңбектері мәнін ашады[5].

2000 жылдан қазірге дейінгі аралықтағы Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы байланыстар тарихын зерттегендер қатарына: А.Н. Борисевич, Ю. Гаврилов, С. Притчин, С.Ф. Гребениченко, И.С. Иванов, С. Лавров, А.С. Панарин, А. Потапов, Е.В. Скурко, В.В. Шмелев және

т.б. еңбектерін жатқыза аламыз. Аталмыш еңбектер Қазақстан және Ресей арасындағы түрлі саладағы байланыстарға тарихи талдау жасаудың қадамдары жасалған. Бұл еңбектердің басты ерекшелігі-кейбір авторлар өздері сипаттаушы тарихи оқиғаның куәгері болса, кейбіреулері бұрынғы Кеңестер Одағы аумағындағы сауда-экономикалық одақтастақ бағдарламаларын жасап шығару және жүзеге асыру істерінің қатысушылары болғандығында. Аталмыш еңбектер ХХ ғасырдың басындағы ҚР мен РФ арасындағы байланыстардың күрделі процестерден өткендігін көрсетеді.

Ресей мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастардың тарихи эволюциясы қалай жүріп өткендігі туралы арнайы ғылыми жинақтар мен профильді журналдардан мағлұматтар ала аламыз.

2000 жылдан бастап біз зерттеп отырған тақырып көлемінде, оның ішінде ҚР мен РФ арасындағы сауда-отын өнеркәсібі-экономикалық байланыстардың екі ел арасындағы саяси қарым-қатынастарға ықпалы жөнінде Е.М. Арынов, Р. Арыстанов, Н.С. Баймұратов, А. Батаянов, А.В. Иманкулов, Р.Л. Насанбаев, В. Парамонов, А. Строков, О. Столповский, Исмаила-Зяде, А. Турысбеков іспеттес ғалымдар зерттеумен айналысты.

Қазақстан және Ресей арасындағы байланыстардың ішіндегі көптеп қызығушылық тудыратын тақырып-екі ел арасындағы инвестициялық жобалардың ұйымдастырылуы мен жүзеге асырылу мәселесі. Инвестициялық жоба-екі ел арасындағы экономикалық байланыстарды нығайтудың, соның нәтижесінде екі елдің де экономикасын нығайтудың бірден бір жолы. Осы екі ел арасындағы жүзеге асырылған инвестициялық жобалардың тарихы (2000 жылдан қазірге дейінгі аралықтағы) жөнінде мағлұмат беретін еңбектердің басым көпшілігі РФ мен ҚР жүзеге асырған инвестициялық жобалардың жүргізілу (жүзеге асырылу) барысы ғана қарастырылған. Инвестициялық жобалар туралы жалпы ортақ қорытынды айтатын болсақ 2000 жылдан қазірге дейінгі аралықтағы Қазақстан экономикасына енгізілген Ресей инвестициялық жобалары басқа шетел ел инвестициялық жобаларымен салыстырғанда әлдеқайда аз көлемде екені бірден көзге түседі. Дегенмен де, қайсы елдің инвестициясы болмасын тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы күрделі, әрі қиын жылдары Ресейдің де, Қазақстанның да экономикалық тұрақтануына өз үлесін қосты. Әйтсе де ТМД аумағындағы инвестициялық жобалар мәселесі тек анықтамалық сипатқа ие екендігін де ескер керек. Осы аумақтағы инвестициялық жобалар қажетті кешенді талдаулар мен арнайы зерттеулер жүргізбестен орындалды, ТМД аумағындағы инвестициялық жобалардың жүзеге асырылуы туралы арнайы тарихи зерттеулер мүлдем жоқтың қасы. Сөйтсе де ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығы тәмамдағанда Ресейдің де, Қазақстанның да экономикасының барлық салаларын көтеруде инвестициялық жобалардың маңыздылығын көрсететін тарихи объективті көзқарастар қалыптаса бастады.

2000 жылдан қазірге дейінгі аралықта Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы экономикалық саладағы интеграциялық процестердің эволюциялық өзгерістерін зерттеуге негізделген еңбектердің көпшілігі Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың (ЕврАзЭС) іс-әрекеттерін талдауға бағытталған. Осы кезеңде осы тақырып аясында Р. Арыстанов, А.Н. Марышев, Ж.К. Мукушев, А. Потапов, Э.М. Абрамов және т.б. мақалалары жарық көрді. Аталмыш мақалаларда ЕврАзЭС шеңберінде жүзеге асырылған болашағы бар жобалардың Ресей Федерациясы үшін де, Қазақстан үшін де маңыздылықтары ауқымды айғақты материалдар негізінде дәлелденген. Сонымен бірге ескере кететін бір жәйт осы мақалалардың барлығы дерлік позитивті сипатта жазылған бірде бір сыни пікірлер көрсетілмеген. Осының нәтижесінде табиғи түрде қарама-қайшылықтар мен сәйкес келмеушіліктер де туындайды.

Экономикалық қауымдастықтар негізіндегі екі елдің арасындағы байланыстар мәселесінің біріне-Ресей, Қазақстан және Белоруссия қатысқан Кедендік одақты қарастыруымызға болады. 2000 жылдан бастап бұл одақ арнайы зерттеулерге объективті бола бастайды. Оның ішінде Қазақстан, Ресей және Белоруссия арасындағы Кедендік одақ мәселесін талдауда (шығаруда) өз үлесін қосқандар Р. Аликулов, С.М. Аршынбаев, Т. Асанов, О.Ю. Бакаева, Г.М. Вильяминов, Д. Ермак, П.А. Иванкеевич, Н.К. Исингарин, Ж. Кембаев, Н.А. Королева, Т. Мансуров, А. Потапов, Ю.В. Шишков және т.б. болғанын атап өтуіміз керек.

Қазақстан мен Ресей арасындағы байланыстар тарихын зерттеудегі келесі маңызды бағыт: 2012 жылдың сәуір айында өткен «Қазақстан-Ресей: стратегиялық серіктестіктің экономикалық және саяси факторлары» атты алтыншы қазақстандық-ресейлік ғылыми-тәжірибелік конференция болатын. Конференцияда Қазақстан мен Ресей арасындағы байланыстардың бағыты, көрсеткіштері мен қазіргі заманғы өзекті мәселелері жөнінде Б.К. Сұлтанов, А.А. Башмаков, Л.М. Музапарова С.В. Жуков, Г.Г. Рахматулина, А.В. Яковлев, Г.А. Лесбеков, К.Б. Берентаев, В.Ю. Додонов іспеттес танымал ресейлік және

казакстандық ғалымдар Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық және саяси байланыстарға қатысты келесі кең ауқымды мәселелерді қарастырды:

- Біртұтас экономикалық кеңістік құру;
- Индустриалды-инновациялық саясат саласындағы серіктестіктер;
- Ғылым мен білім беру саласындағы байланыстар;
- Информациялық және экономикалық қауіпсіздік саласындағы байланыстар.

Аталмыш конференция мақалалары Қазақстан мен Ресей арасындағы байланыстардың бағыты мен қарқынын зерттеуде тарихнамалық мағлұматтардың кені болып табылады. Сондай-ақ бұл еңбектер біз зерттеп отырған тақырып аясында көптеген фактілерге негізделген материалдарды өзіне біріктіреді. Осы сұрақты зерттеуде Қазақстан мен Ресей арасындағы байланыстарды зерттеуге негізделген құнды еңбектердің авторы- И.А. Ақбергенов болатын [6].

Қазіргі таңда Батыстың көптеген ірі мемлекеттері, Шығыс, АҚШ өз дамуындағы экономикалық дағдарыстың шарықтау кезеңдерін бастан кешіріп жатыр. Бірқатар елдерде саяси режим ауысып, АҚШ халықаралық аренада өз ықпалдастығын одан әрі арттыруда. Осы фактілерге байланысты, аталмыш саяси оқиғалар Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық байланысына, екі елдің экономикалық қауіпсіздігіне қалай ықпал ететіндігі туралы ғылыми болжам жасауды қажет етеді. Сондықтан сыртқы ықпалдастықты болдырмау үшін ең алдымен екі елдің арасындағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. *Евразийский союз: от идеи к истории будущего* Газета «Известия». 2011, 25 октября.
- 2 О.А. Құрамысованың «*Казахстанско-российские отношения: опыт, проблемы, перспективы*». -А. Фолиант., 2015 г., 206 стр
- 3 Турысбеков А. *Казахстан и Россия: стратегия интеграции // Международная научно-практическая конференция, 20-21 мая 2003*
- 4 Ибрагимов М. *Основные итоги ШОС: состояние и перспективы.* – М., 2010.
- 5 Мансуров Т. *Евразийский проект Нурсултана Назарбаева, воплощенный в жизнь.// Казахстанская правда.* – 2011. – 6 декабря.
- 6 Ақбергенов И.А. *Развитие экономических отношений Российской Федерации и Республики Казахстан. Дис. ... на соискание ученой степени канд. ист. науч.* – М., 2006.

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

Aidarbek Amirbek¹

¹ PhD, Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Almasbek Anuarbekuly²

² PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University.

Makpal Anlamassova³

³ PhD, Senior Lecturer, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, anlamassova@gmail.com

BAĞIMSIZLIK SONRASI KAZAKİSTAN'DA İYİ YÖNETİŞİM (GOOD GOVERNANCE): UYGULANMASI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Makalede bağımsızlık sonrası Kazakistan'da iyi yönetişimin uygulanmasını ve değerlendirilmesini üç aşamaya ayırarak incelemeye çalıştık. 1991-1999 yıllarını kapsayan birinci dönemi pasif dönem olarak adlandırdık ve bu dönemde devletin üst yöneticileri yönetişimden ziyade halkın temel istekleri olan ekonomik sorunların çözülmesi ve devletin yönetim yapısının yeniden kurulması, dış politikadaki önceliklerin belirlenmesi gibi konulara ağırlık vermişlerdir. Fakat bu dönemde iyi yönetişim alanında uluslararası kurumlarla görüşmeler sürdürülmüştür, ancak bunların pratikte uygulanması söz konusu olamamıştır. Kazakistan'da iyi yönetişim uygulanmasına yönelik 2000'li yıllardan sonraki dönemi iki aşamaya ayırarak inceledik, ilki 2000-2012 yıllarını kapsayan hazırlık dönemidir ve 2012 yılından bu yana devam eden iyi yönetişimin uygulanmasındaki aktif dönemdir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, İyi Yönetişim, Bürokrasi, Özel Sektör, Muhafazakâr Yaklaşım, Modern Yaklaşım.

Амирбек А.А.¹

¹PhD, доцент м.а., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар кафедрасының меңгерушісі, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Ануарбекұлы А.²

²PhD докторанты, Мемлекеттік басқару мамандығы, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті.

Аңламасова М.Қ.³

³PhD, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, makpal.anlamassova@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТИІМДІ БАСҚАРУДЫ (GOOD GOVERNANCE) ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Мақалада тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда тиімді басқарудың жүзеге асырылуы талданды және бағаланды. Қазақстандағы тиімді басқаруды үш кезеңге бөліп қарастырдық. 1991-1999 жылдарды қамтитын бірінші кезеңді «бастапқы кезең» деп атадық және осы кезеңде халықтың негізгі сұраныстары болып табылатын экономикалық мәселелерді шешу, мемлекеттік басқару құрылымын жаңадан қайта құрылымдау, саяси басымдықтарды айқындау сияқты негізгі мәселелерге баса назар аударылды. Қазақстанда тиімді басқарудың екінші кезеңі 2000 жылдан бастау алады. Мақалада бұл кезеңді өз ішінде екі кезеңге бөліп зерттедік. Біріншісі кезең 2000-2012 жылдар аралығын қамтиды және бұл кезеңде тиімді басқарудың ірге тасы қаланды. Екінші кезең 2012 жылдан бастау алады және тиімді басқаруды заманауи қағидаттарға сәйкес одан әрі дамытуға негізделеді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, тиімді басқару, бюрократия, жеке меншік секторы, консервативті теория, модернистік теория.

Amirbek A.A.¹

*¹PhD, Acting Associate Professor, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz*

Anuarbekuly A.²

²PhD Student, Division of Public Administration, Ankara Hacı Bayram Veli University.

Anlamassova M.K.³

*³Senior Lecturer, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, makpal.anlamassova@gmail.com*

ANALYSIS AND EVALUATION OF GOOD GOVERNANCE IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article analyzes and evaluates the implementation of good governance in Kazakhstan after independence. Good governance in Kazakhstan were divided into three stages. The first stage, covering the years 1991-1999, we called the "initial stage", and at this stage, special attention was paid to such basic issues as the solution of economic issues that are the basic needs of the public, the new restructuring of the structure of public administration, the definition of political priorities. The second stage of good governance in Kazakhstan begins in 2000. In the article we studied this period in two stages. The first stage covers the period from 2000 to 2012 and laid the foundation for good governance. The second stage begins in 2012 and is based on the further development of good governance in accordance with modern principles.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Good Governance, Bureaucracy, Private Sector, Conservative Theory, Modernist Theory.

Амирбек А.А.¹

*¹PhD, и.о. доцента кафедры международных отношений
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Ануарбекулы А.²

*²Докторант PhD, Специальность «Государственное управление»,
Университет имени Анкара Хаджы Байрам Вели.*

Анламасова М.К.³

*³PhD, старший преподаватель кафедры международных отношений
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье проанализирована и оценена реализация эффективного управления в Казахстане после обретения независимости. Эффективное управление в Казахстане мы разделили на три этапа. Первый этап, охватывающий 1991-1999 годы, мы проанализировали под названием "начальный этап" и в этот период особое внимание было уделено таким основным вопросам, как решение экономических вопросов, создание нового государственного управления, определение политических приоритетов. Второй этап эффективного управления в Казахстане начинается с 2000 года. В статье мы проанализировали разделив на два этапа. Первый этап охватывает период с 2000 по 2012 годы и в этот период был заложен фундамент эффективного управления. Второй этап начинается с 2012 года и базируется на дальнейшем развитии эффективного управления в соответствии с современными принципами эффективного управления.

Ключевые слова: Республика Казахстан, эффективное управление, бюрократия, частный сектор, консервативная теория, модернистская теория.

Kazakistan bilim adamlarının devlet yönetimine ve yönetişime ilişkin çalışmaları okunduğunda iki yaklaşımın mevcut olduğunu gözlemlemek mümkündür; 1) Muhafakâr Yaklaşım; 2) Modern Yaklaşım. Bu bağlamda Kazakistan'daki bilim adamlarının devlet yönetimine ve yönetişime bakış açılarını ifadesi geçen iki yaklaşım kapsamında açıklamaya çalışacağım.

Muhafazakâr Yaklaşım: Bu yaklaşımı savunanların çalışmaları incelendiğinde şu bilim adamları çalışmalarının ön plana çıktığını okumak mümkündür: 1) Maksat Orınbekov'un Kazaklar'ın dünyaya bakış açıları konsepti [1]; 2) Ğabit Bayjuma'nın Kazak hanlığı yönetim anlayışının bağımsız Kazakistan'ın yönetimine etkileri [2]; 3) Abdümalik Nısanbayev'in Kazakistan'ın siyasi yönetim sisteminin ülke gelişimine etkilerine yönelik tezleri [3]; 4) Vladimir Dergaç'ın küreselleşme çağında genelde post sovyet ülkelerinin, özelde Kazak halkının kültürel kodlarının korunmasına yönelik çalışmasıdır [4].

Kazakistan'da ünlü olan yukarıda ifadesi geçen bilim adamlarının çalışmaları baz alındığında, muhafazakâr yaklaşımın yönetime ters düştüğünü ve bu yaklaşım yönetimi batı değerlerinin yönetim alanındaki bir uzantısı olarak kabul edildiğini okumak mümkündür. Örneğin Maksat Orınbekov, Kazaklar'ın dünyaya bakış açıları konseptinde Kazak halkının yönetim anlayışını gelenekleriyle bağdaştırarak incelemiştir ve Kazak halkının yönetimdeki gelenek anlayışında demokrasinin, özelleştirmenin, katılımcılığın ve devletten (yani ülkeyi yöneten lider ve onun yardımcılardan) bağımsız bir birlikteliğin (günümüz anlamındaki sivil toplum örgütleri ve buna benzer diğer kurumlar) söz konusu olmadığını, bütün bunların batı değerlerini barındıran yönetim sisteminin bir parçası olarak soğuk savaş sonrası (SSCB'nin dağıldığı) dönemde Kazakistan'a yayıldığını ileri sürmüştür.

Diğer bir bilim adamı Ğabit Bayjuma ise günümüz Kazakistan'ın yönetimi şeklen demokratik olarak görünmüş olabilir, fakat aslında Kazak hanlığının yönetim anlayışını bünyesinde barındırdığını ileri sürmüştür. Ona göre, böyle bir yönetim anlayışında ülkeyi yöneten lider tüm kurumlardan üstün sayılmaktadır, liderin sözü tartışılmaz ve halkın gelişimine yönelik temel öncelikleri sadece liderin belirleme hakkı vardır. Yine Ğabit Bayjuma'ya göre Kazak halkının mantalitesi, asıl yönetim yapısı ve yöneticilerin topluma hizmet anlayışı ifadesi geçen yaklaşıma göre şekillendiğini ve bu anlayışın kolay değişmeyeceğini vurgulamıştır.

Ünlü Kazak bilim adamı Abdümalik Nısanbayev Kazakistan'ın siyasi yönetim sistemini boylarla (büyük, orta ve küçük cüzler, yani boylar) açıklamaya çalışarak, bu üç boyun kökenindeki yönetimin otoriter yapıya dayandığını ve günümüzde her bir boyun devlet yönetim sisteminde temsil edildiğini, bu doğrultuda kısa ve orta vadede ülkede demokrasinin gelişemeyeceğini ileri sürmüştür. Hatta Nısanbayev daha ileri giderek şu tezi ortaya atmıştır, tam anlamıyla demokratik yapıyla ülkenin yönetilmesi toplumun istikrarına, çeşitli etnikler ve dinler arasındaki kontrollü ilişkilere olumsuz yansiyabilir. Bundan dolayı, ülkede otoriter ile demokrasinin karışımından oluşan bir yönetim yapısı, özellikle otoriter yapının biraz daha üstünlüğünün sağlandığı bir devlet yönetim şekli ülkede istikrarlı gelişimi sağlayabilir demiştir. Yani Nısanbayev ülkenin yönetim alanında gelişiminden ziyade, ülke istikrarına önem vermektedir ve bu istikrarın ancak otoriter yapıyla sağlanabileceğini ileri sürmektedir. Yine ona göre Kazak halkının mantalitesi batıdaki demokrasiye, yönetime pek uygun değildir ve bundan dolayı ülkede halkın gelenekleri, örf ile adetleri dikkate alınarak yönetim oluşturulmalıdır.

Vladimir Dergaç isimli Rus bilim adamı ise genel olarak post sovyet alanındaki yönetimi ve yönetimi küreselleşmeyle bağlantılı olarak incelemiştir. Ona göre, genel olarak post sovyet ülkelere ve özel olarak Kazakistan'a yönetim anlayışı SSCB'nin dağılmasıyla birlikte post sovyet coğrafyasında hâkim değere bürünmeye başlayan batı değerleriyle birlikte gelişmeye başlamıştır. Bu doğrultuda ona göre post sovyet alanındaki ve özelde Kazakistan'daki yönetimi başta ABD olmak üzere diğer batı ülkeleriyle oluşturan ikili ilişkilerle ya da ABD ve batı ülkelerinin etkisi altındaki uluslararası kurumlarla bağlantılı olarak incelemeyi önermiştir. Yine ona göre müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu post sovyet ülkelerin yönetiminde hâlâ geleneksel adetlere ve otoriter yapıya dayalı yönetim şeklinin devam ettiğini, böyle bir yönetim şekliyle yönetimin gelişemeyeceğini teyit etmiştir.

Genel olarak, yönetimin gelişimini ülke yönetim yapısıyla (demokratik siyasal rejimle) doğrudan bağlantılı olduğunu kabul edersek, muhafazakâr yaklaşımın günümüz yönetim anlayışıyla bağdaşmadığını ve bu doğrultuda ifadesi geçen yaklaşımın ülke yönetimine olumsuz yansıdığını okumak mümkündür. Bu doğrultuda benim savunduğum temel tez ise Kazakistan'da muhafazakâr yaklaşımla yönetimin gelişemeyeceğidir ve eğer ülkede yönetim geliştirilmek isteniyorsa muhafazakâr yaklaşımdan uzaklaşmak gerektiğidir.

Modern Yaklaşım: Bu yaklaşımın en önemli temsilcisi ve savunucusu hem devlet adamı hem de bilim adamı olan kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'dir. Nazarbayev'in 1990'lı yıllardan bu yana yayınladığı kitaplarının çoğunda devletin yönetimi nasıl evrilmelidir, ülke istikrarı ve güvenliği sağlanarak yönetim nasıl geliştirilmelidir gibi soruların cevabı bulunabilir. Bundan dolayı, Kazakistan'daki yönetimi modern yaklaşımla açıklamaya çalışırken tezlerimin temel dayanağını Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in bilimsel çalışmaları oluşturacaktır. Çünkü ülke yönetiminin şekillenmesinde ve yönetimin gelişiminde asıl Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in aldığı ve uyguladığı kararlar yetkili olmuştur.

Bununla birlikte, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Kazakistan bilim alanında modern yaklaşımı savunanların artmaya başladığını ve yönetimi yasaların üstünlüğü, bürokratların halka hesap verebilirliği, yetki paylaşımı bağlamında merkezi yönetim ile yerinden yönetimin karşılıklı ilişkileri, katılımcılık, yolsuzlukla mücadele,

bürokratların eğitimi, devlet görevlilerin dürüstüğünü ve sorumluluğunu arttırma, özelleştirme ve demokrasinin güçlendirilmesine yönelik adımlar gibi konularla bağlantılı olarak incelemeye çalıştıklarını okumam mümkündür. Kazakistan'da modern yaklaşımı savunan bilim adamlarının çalışmaları derinden okunduğunda yönetişimin genelde ülke sorunlarıyla, yani yolsuzlukla, bürokratların eğitim seviyesinin düşüklüğüyle, devlet görevlilerin sorumsuzluğuyla, özelleştirmenin yeterli düzeyde geliştirilmemesiyle, demokratik yapının tam anlamıyla ülkede gelişmemesiyle, yerel yönetimin merkezi yönetim tarafından sıkı kontrol edilmesiyle bağlantılı olarak ele alındığını gözlemlemek mümkündür.

Ünlü Kazak bilim adamları Lazzat Nurkatova, Nurlan Japarkul, Timur Burbayev yönetişimi devlet görevlileri, yolsuzluk ve özel sektör bağlamında incelemişlerdir. Onlara göre ülkede yönetişimin gelişimine yönelik devlet düzeyinde önemli adımlar atılmaktadır. Fakat bürokratların özel sektör üzerindeki baskıları ve finansal çıkarlara dayalı devlet görevlilerinin özel sektörle ilişkileri bürokrasi alanında yolsuzluklara yol açmaktadır. Buna bağlı olarak ülkede özel sektörün eşit düzeyde temsil edilmediğini ve ancak üst düzey bürokratlara yakın olan özel sektörün ülke genelinde gelişebildiğini yazmışlardır. Bu bağlamda Nurkatova, Japarkul ve Burbayev Kazakistan'da yönetişimin gelişimi önündeki en önemli engelleri olarak yolsuzluk ve yönetim alanındaki kayırmacılık şeklinde sıralamışlardır. Bundan dolayı, ülkede yolsuzlukla mücadelenin güçlendirilmesini ve bürokratların modern dünya şartlarına uygun olarak daha iyi ve yeniden eğitilmesini önermişlerdir [5].

Kazakistan'da yönetişimi inceleyen diğer yazarlar ile bilim adamları ise ülkede yönetişimin gelişimini siyasi rejimle bağlantılı bir şekilde incelemişlerdir. Bu doğrultuda onların çalışmaları yönetişimi Kazakistan'da özgürlüğün sağlanması ile buna yönelik kabul edilen yasalar, sivil toplum örgütlerinin bürokratların kararlarını etkileyebilme gücü, merkezi yönetim ve yerel yönetim arasındaki ilişkiler, yerel yönetime verilen yetkiler ve bu alanda atılan yasal düzenlemeler, yönetişimi geliştirme bağlamında uluslararası kurumlarla yapılan işbirliği ve onların ülke yönetişimini değerlendirmeleri ile bu kurumlarla yapılan anlaşmalar kapsamında pratikte uygulanan eylemler bütünü gibi konuları içermiştir. Bu alanlarda derinlemesine inceleme yapan bilim adamları şunlardır: 1) Stanislav Şkel'in günümüz Kazakistan'ın siyasi rejiminin özellikleri ve onun evriminin ülke yönetişimine etkileri [6]; 2) Andrey Çebotaryov'un bağımsız Kazakistan'ın siyasi yapılanmasının ülke demokrasisine ve özgürlüğüne, partilerine, sivil toplum örgütlerine etkilerini içeren tezleri [7]; 3) Ğaliya Dosmağanbetova'nın ülke yerel yönetiminin siyasi ve hukuksal açıdan analizine yönelik bilimsel sonuçlara dayalı açıklamaları [8]; 4) Nurbol Japarkul ile Askar Nurlan'ın Kazakistan ile uluslararası örgütler arasındaki ilişkileri ile bu örgütlerin ülke gelişimine yönelik değerlendirmeye dayalı çalışmalarıdır [9]. Buna benzer bilimsel çalışmaları çoğaltmak mümkündür, fakat genel itibarıyla yönetişime yönelik çalışmalar aynı konuları içerdiğinden, burada ülke yönetişimine yönelik derinlemesine çalışmalar yapan etkili bilim adamlarının tezlerini baz alarak Kazakistan'daki yönetişimi açıklamaya çalıştım.

Yukarıda modern yaklaşımın en önemli temsilcisi ve savunucusu Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev olduğunu yazmıştım. Anayasa'ya göre ülkenin gelişiminden eline daha fazla iktidar verilen kurucu Cumhurbaşkanı sorumludur [10] ve bu bağlamda ülkede yönetim gelişimini anlayabilmek için mutlaka Cumhurbaşkanı'nın bilimsel çalışmalarına ve pratikte uyguladığı siyasetine değinmeden geçemeyeceğim.

Bağımsızlık sonrası Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in yazdığı kitaplar incelendiğinde ve medyaya yaptığı demeçleri incelendiğinde ülkede yönetişimin gelişimini şu konularla bağlantılı olarak kaleme aldığım ve dile getirdiğini okumak mümkündür: 1) Devletin yönetim şeklinin ülke istikrarına olumsuz yansımadan, devrimle değil, aksine evrimle geçmesinin sağlanmasıdır. Bu kaideye dikkat ederek ülkede yönetişimi geliştirmektir [11]; 2) "Önce ekonomi ve sonra siyaset" ilkesine bağlı kalarak, yönetişimi evvelâ ülke ekonomisini ve özel sektörleri geliştirmek üzerinden güçlenmesini sağlamaktır [12]; 3) Ülkeyi dışa daha fazla açarak, özellikle uluslararası finans örgütleriyle bağlantılarını arttırmak ve onlarla ikili ilişkileri geliştirerek, yönetişimin gelişimi kapsamında onlarla işbirliğini güçlendirmektir [13]; 4) Merkezi ve yerel düzeyde görevli bürokratların eğitimine önem vermek ve onların sürekli olarak yeni dünya şartlarına uygun olarak eğitilmesini sağlamaktır; 5) Ülke bağımsızlığının geçiş döneminde, yani 1990'lı yıllarda bürokrasi alanında yoğunlukla oluşan yolsuzlukla ve kayırmacılıkla sürekli olarak mücadele edilmesi ve bu doğrultuda yasal düzenlemelerin sürekli olarak yenilenmesine ve e-yönetişimin uygulanmasına ön ayak olmaktır; 6) Devletin olgunlaşmasını sağlayacak reformların uygulanmasından sonra yerel yönetime daha fazla özerkliğin verilmesi ve zamanla merkezi yönetime olan bağımlılığını azaltmaktır; 7) Partilere ve sivil toplum örgütlere yönelik yasalar yeniden düzenlenerek, bürokratların kararlarını sivil ve diğer siyasi birlikteliklerin etkileyebilmeleri ve bürokratlar-sivil kurumlar etkileşiminin gelişimini sağlamaktır.

Genel olarak, bağımsızlık sonrası Kazakistan'da yönetişimin uygulanmasını üç aşamada (1991-1999, 2000-2012, 2012 – günümüze kadar) başta Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ve yukarıda beyan ettiğim bilim adamlarının tezleri ile uygulamalarını baz alarak değerlendirmeye çalışacağız.

1990'lı Yıllarda Ülkenin Yönetim Yapısının Özellikleri ve Yönetişim Alanındaki İlk Adımlar: 1990'lı yıllarda Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ülke yönetim yapısını nasıl şekillendirdiğini ve ülke gelişimi önünde nasıl bir strateji belirlediğini 1992 yılında kaleme aldığı "Kazakistan'ın Bağımsız Devlet Olarak Şekillenmesinin ve Gelişiminin Stratejisi" isimli kitabından okuyabiliriz. Nazarbayev kitabında SSCB döneminde Kazakistan'ın yönetimi, ekonomisi, ticareti, iletişimi Moskova'ya bağımlı hale getirildiğini, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bu alanda boşluğun ve krizlerin yaşandığını ve bundan dolayı ifadesi geçen alanları bağımsız devletin bekâsı dikkate alınarak yeniden, yani sıfırdan şekillendirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır [14]. Bu doğrultuda Nazarbayev 1990'lı yıllarda ülkenin istikrarlı ve çalkantıya uğramadan gelişiminin sağlanması için güçlü bir Başkanlık yönetim sisteminin gerekli olduğunu savunmuştur ve nitekim Kazakistan'ın 1990'lı yıllardaki yönetim yapısını güçlü bir Başkanlık sistemine göre şekillendirilmiştir ve anayasada ülkedeki en üst iktidar Cumhurbaşkanı olduğu beyan edilmiştir [15].

Cumhurbaşkanı'nın 1990'lı yıllarda ülke yönetiminin şekillenmesine ve gelişimine yönelik fikirleri ile tezlerini içeren kitabını yönetim bağlamında ele alırsak, iki temel başlığın ön plana çıktığını gözlemlemek mümkündür; 1) Ekonomik reformlar, yani ülkenin pazar ekonomisine geçişinin sağlanmasıdır ve buna bağlı olarak özelleştirme ile özel sektörün geliştirilmesidir, bu doğrultuda uluslararası finans kurumlarıyla bağlantıların artırılmasıdır; 2) Sosyal reformlar, yani ülkede devletten bağımsız sivil toplum kuruluşlarının oluşturulması, yeni yasalarla insan hak ve hürriyetlerinin yeniden düzenlenmesi, bağımsız bir medyanın oluşumunun sağlanması, işadamlarına kolaylıklar sağlayıcı yeni yasal düzenlemelerin hayata uygulanmasıdır.

1990'lı Yıllarda Ekonomik Reformlar ve Yönetişim: 1990'lı yıllardaki ekonomik reformları yönetim kapsamında ele aldığımızda bu dönemi kendi içinde üç alt döneme ayırarak inceleyebiliriz. Birinci dönem 1992-1993 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde Kazakistan'ın ilk para birimi tenge kabul edilmiştir, ülkede ilk özelleştirmeye dayalı adımlar atılmaya başlanmıştır. Fakat bu dönemde ülkenin ekonomisi hâlâ Rusya'ya bağımlıydı ve devletin yeni dünya şartlarına uygun olarak gelişebilmesi için bu bağımlılıktan kurtulması gerekiyordu. Bu doğrultuda bu dönemde ülke ABD ve batı ülkeleri başta olmak üzere yakın ve uzak çevredeki yeni devletlere açılım söz konusudur ve uluslararası örgütlerle bağlantılarının alt yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır [16]. Bu dönemde yönetim alanında özellikle Dünya Bankası Grubu'ndan olan "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası" (kısaca IBRD) ile işbirliğine ağırlık verilmiştir. Nitekim 1992 yılının Temmuz ayında Kazakistan ile IBRD arasında karşılıklı işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre 1990'lı yılın sonuna kadar IBRD Kazakistan'a yönetim alanında gelişebilmesi için düşük faizle 1 milyar 819 milyon dolar borç para vereceğini taahhüt ederken, Kazakistan dünya ekonomisine entegrasyonu arttırmayı ve pazar ekonomisine geçişi hızlandırıp, IBRD'nin belirlediği alanlarda ülke gelişimini sürdüreceğini taahhüt etmiştir. 1990'lı yıllarda IBRD'nin yönetim bağlamında Kazakistan'dan talebi ise şuydu, hükümetin özelleştirmeyi geliştirmesi, yatırımı arttırmak için gerekli yasal düzenlemelerin ele alınması ve üretim kurumlarının reforma tabi tutularak, finans sektörünün iyileştirilmesidir [17]. Yani IBRD'nin 1990'lı yıllarda yönetim alanında Kazakistan'dan talebi daha çok ekonomik sorunların çözümüne ve ülke içinde liberal ekonominin gelişimini sağlayarak özel sektör ile özelleştirmenin güçlendirilmesine yönelikti. Diğer uluslararası örgütlerle de benzer anlaşmalar imzalandı ve anlaşmaların temel konusu ekonomik reformların gerçekleştirilmesi talebini içermiştir. Genel olarak, Kazakistan açısından bu dönem ülkede yönetim alanını geliştirebilmek için gerekli finansal alt kaynakların sağlanması ve araştırılması ile bulunması şeklinde geçmiştir. Ülke yöneticilerinin yönetişime yönelik ilk adımları 1994 yılları sonrasında atılmaya başlamıştır.

İkinci dönem ise 1994-1996 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde ülke yöneticileri IBRD ve berzer örgütlerle imzalanan anlaşmaları pratikte uygulamaya çalışmıştır, fakat bu dönemde bu alanda yeterli derecede başarı sağlanamadığını gözlemlemek mümkündür. Çünkü ülkede yolsuzluk çok fazlaydı ve uluslararası örgütlerden alınan finansal kaynakların tüm miktarı belirlenen hedeflere ulaşmıyordu, bürokratlar eski sovyet mantalitesine göre kendisine bağlı kurumları yönetmeye devam ediyorlardı.

Üçüncü dönem 1997-1999 yıllarını içermektedir. Bu dönemin en önemli özelliği "Kazakistan-2030 Stratejisi'nin" kabul edilmesidir. Bilindiği gibi, Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 10 Ekim 1997 tarihinde halka sesleniş yaparak, "Kazakistan 2030: Gelişim, Güvenlik ve Kazakistanlıların Hayat Şartlarını İyileştirilmesi" isimli devletin stratejisini duyurmuştur. Stratejiye uygun olarak özel sektörün devlet tarafından desteklenmesi, devlete bağımlı olmayan sivil kurumların artırılması, ülkede demokrasinin sağlanması ile hesap verebilirliğin sağlanması, yetki paylaşımı, katılımcılık, yolsuzlukla mücadele ve bürokratların eğitilerek onların halka daha fazla açılımlarının oluşturulması hedeflenmiştir. Fakat bu dönemde de devletin yönetim alanında ilerlediğini söyleyemeyiz. Çünkü 10 Haziran 1998 tarihinde Cumhurbaşkanı kararıyla Kazakistan'ın başkenti Almatı'dan Akmola'ya (şimdiki ismiyle Astana'ya) taşınması kabul edilmiştir. Dolayısıyla devletin tüm kaynakları ve görevlileri başkentin taşınmasına aktarılmıştır, ülkede yönetişimi geliştirme konsantrasyonu sağlanamamıştır.

Dolayısıyla ülke yöneticilerinin yönetişime yönelik asıl girişimleri ve faaliyetleri 2000 sonrası yıllara denk geldiği ileri sürülebilir.

1990'lı yıllarda 39853 kurum özelleştirilmiştir. Bunların içinde 1967'i tarım alanında çalışan kurumlardı. Diğerleri petrol ve doğalgaz ile elektrik, inşaat ve başka alanlarındaki kurumlar olmuştur. Fakat 1990'lı yıllarda özelleştirmeye konu olan kurumlar daha çok küçük ve orta ölçekli kurumlardı, büyük ölçekli kurumlar hâlâ devletin elinde kalmaya devam etmiştir [18]. 1993-1995 yılları arasında özelleştirmede kupon sistemi uygulanmıştır. Kupon üzerinden özelleştirme olarak adlandırılan bu sistem üzerinden 1707 devlet kurumunu içeren 172,5 milyon hisse senedi basılmıştır. Bu hisselerin alımına 11 milyon insan, yani o dönemdeki halkın %67 katılmıştır. Bu dönemde yoğunluklu olarak SSCB döneminden kalan ve tarım alanında çalışan kurumlar özelleştirmeye konu olmuştur. İki sene içinde tarım alanında çalışan 1490 kurum özelleştirilmiştir, yani bu yıllarda devletin elinde bulunan tarım kurumlarının %70,2'i özelleştirmeye tabi tutulmuştur. Daha sonraki yıllarda doğrudan hisse senedi çıkarılarak özelleştirmeye başvurulmuştur ve kalan 38148 kurum özelleştirilmiştir. Bunların %67,7'i tarım alanındaki kurumlar iken, %20 petrol, doğalgaz ve elektrik alanlarındaki kurumlardı ve kalan kısmı tıppılık, inşaat ve eğitim ile kültür alanlarını ilgilendiren kurumlardı.

2000'li Yıllardan Sonra Ülkenin Yönetim Yapısındaki Temel Reformlar ve Yönetişimin Geliştirilmesi

Yazımın giriş kısmında bu dönemi ikiye ayırmıştım; 1) 2000-2012 Yılları ve 2) 2012 yılından günümüze kadar olan dönemdir. Kazakistan'da yönetişimin gelişimini her iki dönemde ülke yönetim yapısındaki temel reformları dikkate alarak açıklamaya çalışacağım.

2000-2012 Yılları: Ülke Yönetim Yapısı ve Yönetişim

Bu dönemde Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 1990'lı yıllarda dış ülkelerde ve özellikle Batı ülkelerinde eğitim alan genç nesili iktidara taşımaya yönelik adımlar atmıştır. Nazarbayev bu gençleri devletin gelişimine doğrudan etki eden devlet kurumlarının başına getirerek, bir anlamda yönetimdeki eski sovyet mantalitesini ortadan kaldırmaya çalışmıştır [19]. 2000'li yıllarda ülkede iktidara gelen bu yeni genç sınıfının çoğunluğu Batı'da eğitim aldıkları için, devlet görevine gelince devletin dışındaki aktörlerin gelişimini sağlamaya çalışmışlardır ve onların toplum hayatındaki yetkilerini arttırmaya dayalı yeni bir yönetişim anlayışını geliştirmeye gayret etmişlerdir. Bu doğrultuda Kazakistan'da 2000'li yıllardan sonra toplumun hayatını doğrudan etkileyebilen üç önemli aktör ortaya çıkmaya başlamıştır ve böylece bürokratların toplum hayatındaki etkileri azaltılmaya, vatandaş ise toplum hayatında daha aktif bir rol almaya zorlayan bir yönetim yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. 2000'li yıllardan sonra toplumda oluşmaya başlayan üç önemli aktör sırasıyla şunlardır: 1) Devlet; 2) Özel Sektör; 3) Sivil Toplum Kuruluşlarıdır. Bu dönemde devletin dışındaki diğer aktörlerin (özel sektör ve sivil toplum örgütleri) toplumun gelişimini doğrudan ilgilendiren konulardaki kararlarda önemli rol üstlenmesine önem verilmeye başlanmıştır ve her iki aktörün ülke genelinde gelişmeleri için gerekli ön koşullar yaratılmaya çalışılmıştır. Genel olarak, Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 1990'lı yıllarda uluslararası örgütlerle yönetişimi geliştirmeye dayalı imzaladıkları anlaşmaları, 2000'li yıllarda Batı'da eğitim alan genç nesili iktidara taşıyarak uygulamaya çalışmıştır.

2000'li yıllarda ülke iktidarına gelen yeni genç sınıf, devletin gelişimi önündeki en önemli engelin kırtasiyecilikle özdeşleşen bürokratik yapılanmada olduğunu ileri sürmüştür ve bürokratların toplumsal hayatın gelişimini doğrudan ilgilendiren alanlarda "yöneten değil", yani ancak "yönlendiren" görevi üstlenebilecek şekilde yeniden yapılandırılması gerektiğiyle ortaya çıkmışlardır. Kısacası 2000'li yıllardan sonra ülkede toplumsal hayatın gelişimini ilgilendiren konularda sadece devlet görevlileri değil, çoklu (özel sektör ile sivil kurumların katılımıyla) karar alma mekanizması geliştirilmeye çalışılmıştır, bürokratların asıl görevi ise yasaların ve kuralların iyi işleyip işlemediğini denetlemek olmuştur, bir anlamda düzenin sorunsuz bir şekilde devam etmesini sağlamakla sınırlandırılmıştır. Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev kendi kitabında yönetim biçiminin bu şekilde değişimini ülke kalkınması için gerekli olduğunu ve bundan dolayı böyle bir yapılanmayı yaratmaya çalıştığını yazmıştı. Aslında bütün bu yönetim alanındaki reformlar 10 Ekim 1997 tarihinde kabul edilen "Kazakistan 2030: Gelişim, Güvenlik ve Kazakistanlıların Hayat Şartlarını İyileştirilmesi" isimli devletin stratejisine uygun olarak başlatılmıştır. Nitekim bu stratejideki en önemli hedeflerden biri, devletin içinde toplumsal hayatı ilgilendiren konularda devletin dışındaki diğer aktörlerin katılımıyla çoklu karar alma mekanizması oluşturmaktır.

Bu dönemde Kazakistan'da yönetişim alanının gelişimi için 2 önemli adım atılmıştır: 1) Bürokrasi anlayışından yönetişime yatkın devlet anlayışı geliştirilmeye ve uygulanmaya çalışılmıştır; 2) Devlet kurumlarının özel sektör ile diğer özel kurumları denetimi azaltılmıştır.

İlk konuya değinmek gerekirse, bu konu yönetim biçimiyle doğrudan bağlantılıdır. Yani bu dönemde devlet yönetim biçiminin değişimini sağlamaya çalışmıştır. Örneğin, devleti yönetenler ülkede özel sektörün daha iyi gelişimini sağlamak için 31 Ocak 2006 tarihinde "Özel Sektör Yasası'nı" kabul etmiştir. Yasaya uygun olarak

küçük ve orta ölçekli ticaretle uğraşan işadamlarının ve sivil toplum örgütlerinin devlet organları (vergi dairesi, finans polisi vs.) tarafından kontrolü sadece yılına bir kez olarak değiştirilmiştir ve herhangi bir gerekçe olmadan 1 yıl içinde başka bir kontrolün yapılmaması yasal hükme bağlanmıştır [20]. Daha önce devlet kurumları özel sektör çalışanlarını istedikleri anda kontrol edebilme hakkına sahiplerdi, fakat bu yeni yasayla böyle bir uygulama ortadan kaldırılmıştır. Bu yasanın kabul edilmesiyle birlikte, daha fazla gelir elde etmek için özel sektör artık müşteri ve tüketici odaklı çalışmaya başlamıştır. Böylece devlet kurumlarında daha önce mevcut olan müdahaleci anlayış düzenleyici anlayışla ikame edilmiştir ve bürokraside yönetişime geçişin ilk adımları atılmaya başlanmıştır. Ayrıca stratejik planlamaya geçilerek, devletin planlama anlayışı da değiştirilmeye çalışılmıştır, böylece esneklik, büyüme ve tüketici odaklı gibi ilkeler ön plana çıkarılmıştır.

Bu dönemin yönetişim bağlamındaki ikinci önemi özelliği, devlet organları kontrolünün azalmasıyla birlikte sivil toplum örgütlerinin çoğalmaya başlamasıdır ve toplum hayatındaki rolleri ile etkilerinin artmaya başlamasıdır. Örneğin, 1994 yılında ülkede sadece 400 sivil toplum örgütü kayıtlı iken, bu sayı 2000-2012 yılları arasında 5000'e kadar yükselmiştir. Böylece devlet kurumları toplumsal hayatı doğrudan ilgilendiren konulardaki kararlara sadece kendileri değil, aynı zamanda sivil toplum örgütlerinin de aktif katılımını sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda alınan kararlar devlet-halk, bürokrasi-sivil toplum bağlarını daha pekiştirmiştir. Nitekim 2012 yılından sonra ülkede yönetişimi sadece geliştirmek değil, artık yönetişim anlayışını daha da ilerletmeye dayalı önemli somut adımların atıldığını gözlemlemek mümkündür.

2012 Yılından Günümüze Kadar: Ülke Yönetim Yapısı ve Yönetişim

14 Aralık 2012 tarihinde Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev "Kazakistan - 2050 Stratejisi. Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti" adlı halka sesleniş yaptı ve "Kazakistan - 2050 Stratejisi'nin" kabul edildiğini duyurdu. Stratejideki temel hedef, 2050 yılına kadar Kazakistan'ı dünyada en gelişmiş 30 devletin safına girmesini sağlamaktır ve "Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü" (kısaca OECD) ülkelerinin seviyesine ulaşmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda belirlenen istikamet ise yolsuzlukla mücadeleyi arttırmak ve güçlendirmek, özel sektörün daha iyi şartlarda gelişimini sağlamak için çalışmak, ülkede demokrasinin pekişmesini sağlamak, bürokrasi alanında yeni reformlara başlamak, halka daha iyi hizmet verebilmenin yollarını araştırıp uygulamaktır.

Bu dönemi yönetişim bağlamında inceleyerek, yönetişim alanında daha somut adımların atıldığını gözlemledim. Bu somut adımları özel sektör, bürokrasi, halka hizmet ile hesap verebilirlik başlıkları altında kısaca izah etmeye çalışacağım. Bu başlıkları seçmemdeki neden, incelememde ülke yöneticilerinin asıl bu alanlarda daha somut adım atarak yönetişimi geliştirmeye yönelik vardığım sonuçlardan kaynaklanmıştır.

Özel Sektör Alanında: 14 Aralık 2012 tarihinde Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in halka yaptığı sesleniş sonrası atılan en önemli somut adım, hükümetin özel sektörü temsilen oluşan küçük ve orta ölçekli işadamları birlikleriyle birleşerek "Atameken Kazakistan Cumhuriyeti Milli İşadamları Odası'nın" (kısaca "Atameken") kurulmasını sağlamasıydı.

Atameken'e yönelik yasa 4 Temmuz 2013 tarihinde kabul edilmiştir ve bu yasaya uygun olarak devlet, işadamlarına daha fazla yetki vermiştir ve işadamlarının kendilerini bürokrasiye karşı koruyabilmeleri için Atameken isimli kurumu oluşturmuştur [21]. Örneğin, ülkenin herhangi bir eyaletindeki işadama bürokrasi tarafından baskı veya daha başka engellerle karşılaşıyorsa, doğrudan eyaletindeki Atameken kurumunun şubesine gidip şikayette bulunabilir ve Atameken yasayla verilen yetkiye dayanarak, baskıyı uygulayan bürokratin bir üst kurumuna soruşturma yapılmasını, hatta savcıya ve yargıya başvurarak işadamlarının hakkını korumayı isteyebilir. Yani Atameken kurumu ülkedeki özel sektörü devlet görevlilerine karşı koruyan, yasalarla yetkisi güçlendirilen bir kalkan hükmünü görmektedir denilebilir. Atameken bu hizmetleri işadamlarına sunabilmesi için tek isteği işadamlarının üye olmasıdır. "Atameken" özel sektörün gelişimi ve hak ile hukukunu korumada geniş imkânlarla sahiptir ve donatılmıştır. Kendisine ait "Atameken" isimli medyası vardır, iki büyük şehir (Astana ve Almatı) ile ülkenin 14 eyaletinde şubeleri mevcuttur, hatta kurum bünyesinde doğrudan Cumhurbaşkanı'na bağlı olan ve asıl görevi hükümet ile "Atameken" arasındaki ilişkileri izleyen "İşadamları Ombudsman'ı" yetkilisi bulunmaktadır.

Hesap Verebilirlik Alanında: Bu alanda hükümetin attığı en önemli adım "E-Valilik" (orijinal adı: E-Akimat) sisteminin tüm valiliklerde uygulanması zorunluluğu getirilmesidir. Böyle bir sistemin uygulanmasındaki asıl amaç halkın ve işadamlarının devletin enformasyon kaynaklarına ulaşımını sağlamaktır. Ülke vatandaşı ve işadamları internet üzerinden kendi bölgesindeki valiliğe bağlı birimlerin çalışmalarını ve hangi alanlarda nasıl bir faaliyette bulduklarını izleyebilir, aynı zamanda internet üzerinden şikayetlerini dile getirebilir. Böyle bir

uygulamayla devlet görevlilerin daha etkin çalışmasına yol açabileceği ve yolsuzlukların önlenebileceği varsayılmaktadır. Sistem sadece kazakça ve rusça hizmet vermektedir.

Halka Hizmet Alanında: Hükümet halkın daha iyi ve kolay hizmet görebilmesi için "E-Hükümet" (orijinal adı: E-Pravitelstvo) sistemini kurmuştur. Sistem, tek pencere ilkesine uygun olarak işlemektedir ve halkın gerekli ihtiyaçlarına devletin hizmet vermesini "E-Hükümet" üzerinden sağlamaktadır. Sistem hem vatandaşların hem de işadamların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yapılandırılmıştır. Sistem üç dilde, yani kazakça, rusça ve İngilizce hizmet verebilmektedir. İngilizce resmi web sitesi şöyledir: <http://egov.kz/cms/en> Sitemin halka sağladığı en önemli kolaylığı, doğrudan devlet görevlisinin yanına gitmeden internet üzerinden ihtiyaç duyduğu hizmeti görebilmesidir. Böylece bürokratların halka daha açık bir şekilde hizmet sunulması sağlanmaktadır ve yolsuzluğun önü alınarak, halkın devlete olan güveni pekiştirilmeye çalışılmaktadır [22].

Kazakistan'da Yönetişim ve Uluslararası Örgütler: İşbirlikleri, Uygulamaları ve Değerlendirmeleri

Günümüze kadar Kazakistan yetkilileri yönetim alanında asıl iki uluslararası örgütle etkileşime önem vermişlerdir. Bunlardan biri "Dünya Bankası'dır" (World Bank), diğeri ise "Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'dür" (OECD). Kazakistan yetkilileri her iki örgütle bağlantıları arttırarak ve onların önerilerini dikkate alarak, ülkeyi dünya ekonomisine daha fazla entegre edebileceğini ve ülkede yönetişimi daha etkin bir şekilde geliştirebileceğini düşünmüş olabilirler.

1992 yılından günümüze kadar Kazakistan, Dünya Bankası ile 8,1 milyar dolar değerinde 46 projeyi hayata geçirmiştir [23]. Bu projelerin hayata uygulanmasıyla Kazakistan ekonomik gelişim ve yabancı yatırımcılara yapılan olanaklar ile işadamlarına sağlanan imkânlar kapsamında 1990'lı yıllara kıyasla çok ileri düzeye yükselmiştir. Nitekim Dünya Bankası'nın "Doing Business 2017" Raporuna göre Kazakistan 35'nci sıraya yükselmiştir ve dünya genelinde ekonomik gelişim ile yönetim alanında en iyi gelişmekte olan 10 ülkenin safına dahil edilmiştir [24]. Daha önceki yıllarda Kazakistan 51'nci sıradaydı [25].

Dünya Bankası tarafından Kazakistan'a verilen mali kaynakların büyük çoğunluğu özel sektörü geliştirmeye, sovyet mantalitesinden kurtularak yeni dünya şartlarına uygun olarak girişimci sınıfın oluşması için alt yapıyı oluşturmaya, bu doğrultuda ülke ekonomisini geliştirmeye harcanmıştır. Yukarıda ifade edilen göstergelerden anlaşıldığı üzere, bu alanda Kazakistan önemli başarılar sağlayabilmiştir.

Kazakistan, "2050-Stratejisi'ne" uygun olarak dünyada ekonomisi en gelişmiş 30 ülkenin içine girmeyi hedeflemektedir ve bu hedefe uygun olarak Dünya Bankası ile işbirliğini devam ettirmektedir. Bu doğrultuda 21 Ocak 2016 tarihinde Kazakistan Hükümeti ile "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası" (Dünya Bankası Grubu'ndan olan bankla) ikili işbirliği anlaşması imzalandı ve bu anlaşmaya uygun olarak bankın ülkedeki temsilciliğine bazı ayrıcalıklar verilmesi öngörüldü [26].

Kazakistan'ın OECD ile bağlantıları 2010 yılına dayanmaktadır. 2010 yılında Kazakistan OECD'nin "Avrasya Programı'na" dahil olmuştur ve örgüt ile üye olmayan ülke olarak etkileşimini arttırmaya başlamıştır. 22 Ocak 2015 tarihinde Kazakistan Hükümeti ile OECD arasında "2015-2016 Ülke Programı İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. OECD bu tür anlaşmayı Kazakistan dahil, ancak 4 ülkeyle yapmıştır.

"2015-2016 Ülke Programı İşbirliği Anlaşması" Kazakistan'ın devlet yönetimini, maliye politikasını, rekabet kabiliyetini iyileştirmeyi ve istikrarlı gelişimi ile işadamlarına daha elverişli ülke konumuna yükselmesini öngörmektedir. Günümüzde bu anlaşmanın ikinci turu, yani 2017-2018 yıllarını kapsayan dönemi uygulanmaktadır.

Kaynaklar

1. Maksat Orınbekov, *Kazaktardın Düniye Tanımı (Kazakların Dünyaya Bakış Açıları)*, Almatı, Atamura Yayınları, 1994, s. 24-68
2. Ğabit Bayjuma, *Hanskaya Vlast V Kazahskom Obşestve (Kazak Toplumunda Hanlık İktidar)*, Çeboksarı, İnteraktif Pliyus Yayınları, 2016, s. 383-390
3. Abdümalik Nisanbayev, *Evolyusiya Politiceskoi Sistemi Kazahstana (Kazakistan'ın Siyasi Sisteminin Evrimi)*, Almatı, Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, 2001, s. 91-121
4. Vladimir Dergaç, *Rol Tradisiyi V Usloviyah Globalizasiyi (Küreselleşme Çağında Geleneklerin Rolü)*, *Sovremennyye Problemy Nauki İ Obrazovaniya (Bilim ve Eğitimin Güncel Sorunları Dergisi)*, №2 (1), 2015, s. 251-270
5. Lazzat Nurkatova, *Novaya Missiya Gosudarstvennih Rabotnikov V Usloviyah Modernizasiyi Kazahstanskogo Obşestva (Kazak Toplumunu Modernleştirme Bağlamında Devlet Görevlilerin Yeni Misyonu)*, *Memlektetik Baskaru Jane Kızmet (Devlet Yönetimi ve Devlete Hizmet Dergisi)*, №1 (60), 2017, s. 15-19

6. Stanislav Škel, *Osobnosti Politického Rejima V Sovremennom Kazahstane I Perspektivi Ego Transformacii (Günümüz Kazakistan'ın Siyasi Rejiminin Özellikleri ve Onun Evriminin Perspektifleri), Sentralnaya Aziya i Kafkaz (Orta Asya ve Kafkasya Dergisi), №6 (66), 2016, s. 115-123*
7. Andrey Çebotaryov, *Politiceskaya Misl Suverennogo Kazahstana (Bağımsız Kazakistan'ın Siyasi Düşüncesi), Almatı, İMEP Yayınları, 2016, s. 117-131*
8. Ğaliya Dosmağanbetova, *Polnomoçiya İ Resursı Organov Mestnogo Samoupravleniya v Kazahstane: Politiko Pravovoi Analiz (Kazakistan'da Yerel Yönetim Kurumlarının Kaynakları ve Yetkileri: Siyasi-Hukuksal Analiz), Memlekettik Baskaru Jane Kızmet (Devlet Yönetimi ve Devlete Hizmet Dergisi), №6 (14), 2017, s. 64-71*
9. Nurbol Japarkul, Askar Nurlan, *Vliyaniye Pokazatelei Mejdunarodnih Organizacii Na Vozmojnosti Razvitiya Respubliki Kazahstan (Uluslararası Örgütlerin Değerlendirmelerinin Kazakistan Cumhuriyeti'nin Gelişim Olanaklarına Etkileri), Memlekettik Baskaru Jane Kızmet (Devlet Yönetimi ve Devlete Hizmet Dergisi), №4 (12), 2017, s. 38-43*
10. *Konstituciya Respubliki Kazahstan (Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası), http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution, Son erişim 14.11.2018*
11. Nursultan Nazarbayev, *Nam Nujna Evolyuciya, A Ne Revolyuciya – Glava Gosudarstva (Bize Evrim Gereklidir, Devrim Değil - Cumhurbaşkanı), 25.04.2012, http://www.inform.kz/ru/nam-nuzhna-evolyuciya-a-ne-revolyuciya-glava-gosudarstva_a2458963, Son erişim 14.11.2018*
12. Nazarbayev: "economy first, then politics", 15.01.2010, <http://www.euronews.com/2010/01/15/nazarbayev-economy-first-then-politics>, Son erişim 14.11.2018
13. Nursultan Nazarbayev, *Tauelsizdik Dauiri (Bağımsızlık Dönemi), Astana, Astana Yayınları, 2017, s. 73*
14. Nursultan Nazarbayev, *Kazakistan'ın Bağımsız Devlet Olarak Şekillenmesinin ve Gelişiminin Stratejisi, Almatı, RGJİ Dauir Yayınları, 1992, s. 4*
15. *Konstituciya Respubliki Kazahstan Ot 30 Avgusta 1995 Goda (30 Ağustos 1995 tarihli Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası), <http://edu.resurs.kz/elegal/constitution>, Son erişim 14.11.2018*
16. Kayrat Kajumurat, *Tranzitnaya Ekonomika: Teoriya İ Praktika (Transit Ekonomi: Teorisi ve Uygulaması), Almatı, Sayasat Yayınları, 2001, s. 19-23*
17. Dana Kadirjanova, *Vsemirny Bank i Kazahstan (Dünya Bankası ve Kazakistan), Ekonomika Kazahstana (Kazakistan Ekonomisi Dergisi), №3, 2000, s. 83-84*
18. Nursultan Nazarbayev, *Reformalardı Tubegeilendiru Jalpı Ulttik Kelisim Arkılı Janargan Kazakstanğa (Reformları Güçlendirerek Genel Milli Birlik Üzerinden Yenilenmiş Kazakistan'a), Almatı, Kazakistan Yayınları, 2001, s. 97-101*
19. Nursultan Nazarbayev, *Tauelsizdik Dauiri (Bağımsızlık Dönemi), Astana, Astana Yayınları, 2017, s. 176-186*
20. Nurlan Japarkul, *Protivodeistviye Korrupsiyi V Kontekste Soverşenstvovaniya Sistemi Gosudarstvennogo Upravleniya (Devlet Yönetim Sisteminin İyileştirilmesi Bağlamında Yolsuzlukla Mücadele), Memlekettik Baskaru Jane Kızmet (Devlet Yönetimi ve Devlete Hizmet Dergisi), №2 (42), 2016, s. 109-110*
21. *Zakon O Nasionalnoy Palate Predprinimateley Respubliki Kazahstan (Kazakistan Cumhuriyeti İşadamları Milli Odası Hakkında Yasa), 04.07.2013, <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000129>, Son erişim 14.11.2018*
22. Timur Burbayev, *Kazahstan Koğamın Üşinşi Janğırту Jağdayındağ Aleumettik Sayasattı Damtu Maseleleri (Kazakistan Toplumuna Hizmetin Üçüncü Yenileme Stratejisi Kapsamında Sosyal Siyaseti Geliştirme Sorunları), Memlekettik Baskaru Jane Kızmet (Devlet Yönetimi ve Devlete Hizmet Dergisi), №4(14), 2016, s. 10-12*
23. *Kazahstan İ Vsemirni Bank Realizovali 46 Sovmestnih Proektov na Summu 8,1 Mlrd. Dollarov (Kazakistan ile Dünya Bankası 8,1 Milyar Dolar Değerinde 46 Projeyi Hayata Geçirmişlerdir), 19.07.2018, https://bnews.kz/ru/news/kazahstan_i_vsemirni_bank_realizovali_46_sovmestnih_proektov_na_summu_81_mlrd_dollarov, Son erişim 14.11.2018*
24. *Doing Business 2017: Equal Opportunity for All, <http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>, Son erişim 14.11.2018*
25. *Kazahstan İ Vsemirni Bank Realizovali 46 Sovmestnih Proektov na Summu 8,1 Mlrd. Dollarov (Kazakistan ile Dünya Bankası 8,1 Milyar Dolar Değerinde 46 Projeyi Hayata Geçirmişlerdir), 19.07.2018, https://bnews.kz/ru/news/kazahstan_i_vsemirni_bank_realizovali_46_sovmestnih_proektov_na_summu_81_mlrd_dollarov, Son erişim 14.11.2018*
26. *Kazahstan İ Vsemirni Bank Ukrepilyayut Sotrudničestvo V Ramkah Novogo Uçreditelnogo Soglaşeniya (Kazakistan ve Dünya Bankası Yeni Kurucu Anlaşmasıyla İşbirliğini Güçlendiriyorlar), 21.01.2016, <http://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2016/01/21/world-bank-and-kazahstan-strengthen-partnership-under-the-new-establishment-agreement>, Son erişim 14.11.2018*

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

**УДК 930
ГРНТИ03.81.31**

Абселемов Серикхан Ахметович¹

¹Омский государственный педагогический университет

**АГРАРНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ СТЕПНОГО КРАЯ
В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА (1917-1991 гг.)**

Аннотация

В статье производится попытка выявления контекстуальных условий формирования и развития отечественной историографической традиции аграрной колонизации Степного края в советский период. В работе раскрыты обстоятельства идейно-политического характера, определившие представления историков советского времени о причинах, ходе и последствиях аграрного освоения степных областей Зауралья в имперский период. Установлено, что историография советского периода, в оценке содержания аграрно-колониационного процесса на окраинах, и в частности в Степном крае – регионе с ярко выраженным национальным колоритом, репрезентировала свои суждения в тесной связи с теми государственными концепциями, которые отражали принципы текущей национальной политики. В период ленинской национальной политики утвердилась концепция «абсолютного зла», признававшая главным источником проблем коренного населения – самодержавное государство. В 1930-х гг. актуальной стала теория «относительного зла», согласно которой империя защитила новых подданных от колониального гнёта других государств. Итогом развития историографии вопроса стало принятие тезиса о добровольном характере присоединения Степного края к России.

Ключевые слова: аграрная колонизация, историографическая традиция, «империя положительной деятельности», «национал-большевизм».

Абселемов Серікхан Ахметұлы¹

¹Омбы мемлекеттік педагогикалық университеті

**КЕҢЕС ДӘУІРІНІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ ДӘСТҮРІНДЕ ДАЛА ӨЛКЕСІНІҢ АГРАРЛЫҚ
ОТАРЛАНУЫ (1917-1991 жж.)**

Аңдатпа

Мақалада кеңес дәуіріндегі Дала өлкесінің аграрлық отарлау отандық тарихнамалық дәстүрінің қалыптасуы және дамуының контекстуалдық жағдайларын табу әрекеті жасалып отыр. Жұмыста империя кезеңінде Зауральенің далалық облыстарын аграрлық игерудің себептері, барысы және салдары туралы кеңес заманы тарихшыларының ұғымдарын белгілеген идеялық-саяси жағдайлар зерттеліп анықталған. Кеңес дәуірінің тарихнамасы өзінің пікірлерін, шеттердегі, жеке алғанда, айқын ұлттық көрінісі бар өңір – Дала өлкесінде – аграрлық-отарлау процесі маңызын бағалауда, ағымдағы ұлттық саясаттың принциптерін бейнелейтін мемлекеттік тұжырымдамалармен тығыз байланыста білдіргені белгіленген. Лениндік ұлттық саясат кезінде самодержавиелік мемлекетті – байырғы халық проблемаларының басты көзі деп санайтын «абсолюттік жамандық» концепциясы бекітілген. 1930 жж. «салыстырмалы жамандық» теориясы өзекті бола бастады, осыған сәйкес империя жаңа азаматтарын басқа мемлекеттердің отарлау езгісінен қорғап қалған. Дала өлкесі Ресейге өз еркімен қосылуы туралы тезисі қабылдануы сұрақ тарихнамасы дамуының қорытындысы болып табылды.

Тірек сөздер: аграрлық отарлау, тарихнамалық дәстүр, «жағымды әрекет империясы», «национал-большевизм».

Serikhan Abselemov¹

¹Omsk State Pedagogical University

AGRICULTURAL COLONIZATION OF THE STEPPE REGION IN THE HISTORIOGRAPHIC TRADITION OF THE SOVIET PERIOD (1917-1991)

Abstract

The article attempts to identify the contextual conditions of formation and development of the national historiographic tradition of agricultural colonization of the Steppe region in the Soviet period. It reveals the ideological and political circumstances that determined the views of historians of the Soviet time about the causes, course and consequences of agricultural development of the Steppe regions of the TRANS-Urals in the Imperial period. It is established that the historiography of the Soviet period, in assessing the content of the agrarian-colonization process on the outskirts, and in particular in the Steppe region – a region with an evident sign of national character, represented its judgments in close connection with those state concepts that reflected the principles of the current national policy. During the national policy of Lenin, the concept of «absolute evil» was established, which recognized the main source of problems for the indigenous population, the autocratic state. In the 1930 s. the theory of «relative evil», according to which the empire defended the local population from the colonial yoke of other states, became relevant. The result of the development of the historiography of this issue was the recognition of the thesis of the voluntary annexation of the Steppe region in Russia.

Keywords: agrarian colonization, historiographic tradition, «the affirmative action empire», «National Bolshevism».

Обращение к теме становления, развития и эволюции советской историографической традиции аграрной колонизации Степного края во второй половине XIX – начала XX вв. обусловлено обстоятельствами как научно-исследовательского, так и общественно-политического характера. Научная актуальность проблемы определяется возможностью реконструкции хозяйственно-экономического, идейно-политического и социокультурного контекста советской эпохи, в хронологических границах которой происходило становление представлений о содержании аграрно-колониционных мероприятий, степени вовлечённости в них власти и общества. Не менее существенным является и восстановление интеллектуального пространства деятельности научного сообщества советских историков в связи с обсуждением проблем аграрной колонизации региона: факторов, каналов коммуникации, а также идейных позиций и способов их трансляции и репрезентации. В этой связи, целью исследования является выявление контекстуальных условий генезиса, формирования и эволюции советской историографической традиции аграрной колонизации Степного края во второй половине XIX – начале XX вв., обоснование содержания, принципов и логики подходов к оценке аграрной колонизации региона в советской историографии.

Советская историография рефлексии содержательных аспектов аграрного освоения азиатской периферии формировалась под влиянием традиции, когда исследователи вопроса являлись не столько специалистами в области истории, сколько непосредственными участниками переселенческого дела и колонизации – имперскими экспертами, поэтому практикоориентированный подход к оценке аграрной колонизации обширного региона, включавшего в состав территории удобные в земледельческом отношении области, сохранялся до середины 1920-х гг. [25]. В работах В. П. Вошинина, И. Л. Ямзина и др. освоение окраинных территорий оценивалось в смысловых границах «собственнической» концепции, в которой аграрные процессы представляли собой оптимальный вариант вытеснения слабой кочевой культуры более развитой культурой русского земледелия.

Однако уже в середине 1920-х гг. вследствие мощного влияния большевистской идеологии происходит формирование новой историографической традиции. Колониальная политика самодержавного государства была подвергнута резкому осуждению и на первый план вышли вопросы аграрной политики самодержавия, законодательных мер и землеустроительных правительственных практик. Выделим две большие группы причин, способствовавшие переформатированию исследовательских подходов к проблемам аграрной колонизации Степного края.

Во-первых, в конце 1920-х – начале 1930-х гг. в СССР историческая наука была ориентирована на обеспечение устойчивости большевистской власти. Утвердился марксистский подход к оценке исторических явлений, в том числе и колонизации, оцениваемой исключительно как регрессивное

явление. Самодержавный режим, инициировавший процесс аграрного освоения окраин подвергался ожесточенной критике, в том числе и в той части проектной деятельности империи, в которой крестьянство позиционировалось в качестве главного субъекта колонизации [23].

Идеологическая «перезагрузка» отечественной исторической науки происходила в условиях кризиса позитивистской историографии рубежа XIX – XX вв. По констатации А. А. Некрасова, сами «буржуазные» историки начало «болезни» российской исторической науки относят к дореволюционному прошлому. Р. Ю. Виппер главную проблему науки видит в несовершенстве её методологии, порицая увлечение историков, в том числе и либеральных, «экономическим материализмом», упрекая их в стремлении найти простые универсальные объяснения исторических фактов, создать некую единую историцистскую теорию, невольно заставляющую историков «подгонять» «живые» факты под абстрактные социологические схемы [17, с. 4-5].

Во-вторых, аграрная колонизация Степного края и имперские практики, связанные с данным процессом, реализовывались в условиях постоянного решения «инородческого» вопроса. В дореволюционной историографической риторике русское присутствие и распространение земледелия в ущерб традиционным формам хозяйствования автохтонов рассматривалось как абсолютное благо. С приходом к власти большевиков и разработкой новых принципов государственной национальной политики ситуация начала стремительно меняться.

Профессор Гарвардского университета Терри Мартин ввёл понятие «империя положительной деятельности», убедительно доказав, что стремление большевиков во что бы то ни стало удержать власть привело к активной политике поддержки национальных меньшинств. Терри Мартин пришёл к выводу о том, что эта поддержка реализовывалась за счёт ограничения в правах и возможностях титульной группы – русского населения [15]. Таким образом, в политической программе большевиков чётко фиксировался факт деколонизации национальных меньшинств. В результате сложилась соответствующая историографическая ситуация, в которой в разные периоды тиражировались имперские мифы о благотворном влиянии российской колонизации на судьбу коренных народов, преодолении экономической отсталости посредством смены культурного типа «инородцами» и перехода к оседлому образу жизни, «ущемлении естественных прав кочевников», «насильственной русификации» и т.д.

«Империя положительной деятельности», заявляя о своём существовании де-юре, должна была соответствовать новому статусу де-факто, поэтому сформировалась потребность в реанимации института имперских экспертов, усилия которого должны были быть направлены на сбор и систематизацию материалов о бытовой культуре народов и этнических групп национальных окраин [14; 20; 21]. Реализация национальной политики «империи положительного действия» началась в сфере этнографических изысканий, которые призваны были создать фактологическую базу новой имперской идеологии, обосновать права этнических меньшинств на национально-культурное своеобразие.

Перед исторической наукой ставились задачи историко-идеологического монтажа прошлого национальных окраин в контексте реальной политической ситуации. В работах И. Л. Ямзина и В. П. Воинина переселенческая проблематика обсуждалась в контексте распространения передовой русской земледельческой культуры, а такие конструкты, как «переселение» и «колонизация» оценивались в качестве сопутствующих явлений. Историки старой школы под колонизацией понимали процесс заселения и производственного освоения экономически маломощных территорий значительными массами людей, переселившихся из густонаселённых областей [25, с. 4]. В итоге термин «колонизация» становился всё более неадекватным, вызывая неприятные ассоциации с имперским колониализмом, поэтому на смену старой терминологии приходит новая, в которой используются такие менее одиозные понятия, как «освоение» и «заселение» [19, с. 49].

В рассматриваемый период советская историческая наука в осмыслении колониальных проблем стремилась зафиксировать несправедливость имперского прошлого, которое рассматривалось в русле концепции «абсолютного зла». Авторы 1920-х – начала 1930-х гг. сфокусировали внимание на проведении Столыпинской аграрной реформы, наиболее явственно продемонстрировавшей узловые проблемы российской аграрной колонизации. Предметом исследования специалистов выступала аграрная политика империи, законодательство и землеустроительная деятельность правительства, что наиболее ярко материализовалось в работах С. М. Дубровского, Н. Карпова и др. [5; 12].

С 1930-х гг. программа «империя положительной деятельности» постепенно уступает место идеологическому проекту национал-большевизма, в котором русский человек объявлялся «старшим братом» – титульным этносом России. Оформляются дополнительные контаминации мифа: «угнетение коренного населения окраин царизмом», «дружба русского народа и коренного населения в условиях

имперской экспансии». При этом неизменной продолжала оставаться имперская доминанта в изучении процесса включения Сибири в общеимперское пространство, которая чётко определяла пределы имперского доминирования, называя в качестве пограничной вехи 1917 г.

Не случайно первая половина 1930-х гг. стала временем подготовки и внутривнутрипартийного обсуждения учебников истории СССР, в процессе которого были сформулированы основные замечания партийных лидеров СССР по поводу «Конспекта учебника по истории СССР». Именно в процессе чтения и критики учебника в отношении оценки российского самодержавия сложились такие речевые конструкции, как «тюрьма народов» и «международный жандарм» [7].

С 1937 г. ситуация несколько изменилась. В критике, инспирированной большевистской бюрократией, зазвучали новые интонации. Теперь утверждается концепция «наименьшего зла», основным пафосом которой становится убеждение в том, что Российская империя защитила коренные народы от колонизации другими государствами [6, с. 13].

Симптоматично, что вторая половина 1930-х – начало 1940-х гг. стали переходной вехой в историографии аграрной колонизации Степного края в контексте «империя положительной деятельности» – «национал-большевизм», именно в связи с противоборством концепций абсолютного и «относительного» зла. По мнению М. П. Вяткина, Казахстан в XVIII–XIX вв. находился в условиях двойной агрессии, и ему угрожало порабощение, как с юга, так и с запада. А. М. Панкратова и её сторонники, соглашаясь с наличием опасности с двух сторон, не признавали оценки присоединения Казахстана к России как «наименьшего зла». Poleмика завершилась принятием компромиссного решения. С этого момента включение Казахстана в состав империи оценивалось как результат сговора казахской элиты и царского правительства [9].

Под знаком концепции «наименьшего зла» в 1940-х – начале 1950-х гг. появляется серия работ, в которых имперская политика аграрной колонизации оценивается, с одной стороны, негативно, с другой, – подчёркивается, что в условиях культурных контактов коренного и пришлого населения (русских переселенцев) кочевники постепенно принимали более прогрессивные методы ведения хозяйства, переходя к земледельческой оседлости. В данном отношении показателен текст рецензии Н. В. Устюгова на монографию Н. Г. Апполовой, в которой рецензент, репрезентируя позицию АН СССР (по сути – государства), отмечает насколько убедительно показано автором объективно-прогрессивное значение присоединения Казахстана к России [1, с. 82].

Однако, уже в 1950-х гг. концепция «наименьшего зла» переживает серьёзную трансформацию, приобретая отчётливый национал-большевистский формат. В историческом сообществе разворачивается дискуссия, о приоритетной роли русского народа в создании многонационального советского государства. В статьях М. В. Нечкиной и др. категорически отвергалась концепция «наименьшее зло» и подчёркивался факт добровольного присоединения степных областей Зауралья к России [3; 18, с. 45; 24, с. 85].

Таким образом, в историографии вопроса постепенно утверждалась позиция о добровольном присоединении Степного края к России, что отвечало ожиданиям как «инородцев» региона, так и русского крестьянства. В результате в советской историографии происходило постепенное смещение акцентов от оценки результатов аграрного освоения Степного края как сегмента имперской политики в параметрах теории «наименьшего зла» к признанию «исторической обусловленности» присоединения степных областей к России и его прогрессивном значении [2].

Во многом ориентируясь на вышеозначенные идеологические указания, советскими историками были внесены коррективы в оценку аграрной колонизации Степного края второй половины XIX – начала XX вв. По мнению историка И. Ф. Макарова, казахское земледелие до начала массовых переселений носило потребительский характер, при этом практически все «инородцы» так или иначе были включены в земледельческий процесс, в котором проявились все признаки позитивного влияния переселенцев на автохтонов: «...русские поселения являлись очагами, вокруг которых нарастало земледелие казахов» [14, с. 435].

Коллектив авторов многотомного издания «История Сибири», увидевшего свет в 1968 г., подводя итог параграфу об управлении народов Сибири и политике царизма, указывал, что «прогрессивное влияние русского народа сказывалось на всех сторонах жизни автохтонов: на развитии среди них хлебопашества, на распространении жилищ русского типа, хозяйственных построек, сельскохозяйственного инвентаря...Под влиянием русского народа...усиливались экономические и семейно-бытовые связи между народами...Передовая русская интеллигенция не раз выступала в защиту народов Сибири. А. П. Щапов называл их нашими братьями...Народы Сибири включались в общий процесс экономического

развития сибирских губерний и областей России... Наконец, ... выступали против общих врагов – против царизма и эксплуататорских классов» [10, с. 108].

Оформление концепции «добровольного присоединения» и «исторической обусловленности» включения степных областей Зауралья в контент Российской империи имело двоякие последствия для историографической ситуации в СССР в целом и вопроса аграрной колонизации Степного края, в частности.

Во-первых, принятая административно-командным способом идеологическая установка о добровольности и прогрессивности присоединения Степного края стала лишь «довеском» к общей схеме оценки в советской исторической науке вопросов аграрной колонизации азиатской части России. В 1960-х – 1980-х гг. утверждаются основные штампы в научной репрезентации проблемы: «аграрный кризис», «реакционная политика царизма», «крах переселений» и т.д. В указанный период рождается и выходит на первый план тенденция, в соответствии с которой колонизационный процесс начинает рефлексироваться отечественными историками в параметрах ещё не легитимированных в науке концептов «внутренняя колонизация» и «внутренний империализм». Происходило стремительное «расщепление» проблемного поля исследования аграрной проблематики, её регионализация.

К 1960-м гг. тезис о добровольном присоединении и его прогрессивном характере принял в историографии абрис незыблемой теории, подтверждённой практикой, что свидетельствовало об окончательном решении идеологической задачи империостроительства в СССР.

Во-вторых, растекание историографии в советский период по «домашним», региональным «квартирам», имело в отдаленной перспективе и позитивные результаты. Сибирские исследователи получили уникальную возможность активизировать работу в области аграрной истории окраин и, прежде всего, – экономических, географических, демографических её аспектов в связи с переселенческим движением в губернии и области Зауралья. Очевидно, что в рассматриваемый период, вопреки идеологическим препятствиям, продолжался сбор и систематизация сведений по истории аграрной колонизации Сибири. Всё это открывало потенциальные возможности для формирования новых подходов в историографии, в связи с оценкой эффективности имперской политики на окраинах страны, определения места степных территорий в общеимперском пространстве.

Стимулом к переоценке историографических подходов в обсуждении вопросов имперской колонизации окраин послужили работы Л. М. Горюшкина, написанные в 1980-х гг., когда была возобновлена историографическая полемика о влиянии переселений на процесс седентаризации аборигенных этносов различных регионов Зауралья, прямым поводом – монография Д. И. Исмаил-заде о переселении русских крестьян в Закавказье [8]. Л. М. Горюшкин откликнулся на выход монографии рецензией, опубликованной в сборнике научных трудов СО АН СССР в 1988 г. [4]. По мнению историка, автор монографии о переселениях в Закавказье поднял важную проблему изучения переселенческого движения на окраины с последующим осмыслением колонизационных мероприятий власти в масштабах всей Российской империи. Л. М. Горюшкин, будучи одним из разработчиков концепции развития капитализма вширь, полагал, что основу сельскохозяйственной эволюции составляло не помещичье, кабинетское или государственное, а крестьянское хозяйство [4, с. 235]. Таким образом, исследователь считал, что закономерности аграрной эволюции могут быть поняты лишь при рассмотрении русских крестьян как органической составной части всего крестьянства, в том числе и окраин империи. Л. М. Горюшкиным, на страницах рецензии, был сделан принципиальный вывод, в соответствии с которым были поставлены под сомнение идеологически сконструированные и господствовавшие в историографии аграрной колонизации концепции «империи положительной деятельности» и национал-большевизма.

Во второй половине 1980-х – начале 1990-х гг. В этот период, что в значительной мере стало следствием ослабления идеологического диктата власти, резко возросли масштаб и продуктивность этнографических изысканий, направленных на изучение коренных групп населения Степного края. Предметом научной рефлексии этнографов становятся вопросы этнической истории автохтонов степных приграничных областей, этнического самосознания, этногенеза тюркских народов Российской империи второй половины XIX – начала XX вв., что в перспективе исторической деидеологизации сыграло знаковую роль в формировании новых подходов к исследованию проблемы в отечественной исторической науке [11; 13; 16; 22].

Несмотря на мощный идеологический пресс, под которым находилось общество, и марксистско-ленинский формат методологии советского времени, этот период трудно характеризовать как малопродуктивный с исследовательской точки зрения. Вопросы аграрной колонизации Степного края всегда являлись частью аграрного вопроса в России и переселенческого процесса, в который зауральские

земли были включены с высокой степенью интенсивности. В советском фазисе историографии происходил активный прирост фактического и статистического материала по истории освоения степных областей, издавались сборники документов и материалов, монографии, посвященные истории аграрного освоения Сибири и сопредельных территорий, что стало важным фактором сохранения и эволюции историографической традиции вопроса.

Список использованных источников и литературы:

- 1 Абдилдабекова А. М. *Россия и Казахстан (XVIII – начало XX в.): вопросы историографии*. Алматы: Казак университеті, 2007. 136 с.
- 2 Борзунов В. Ф. *К вопросу об экономическом значении Сибирской железной дороги в конце XIX – начале XX вв.* // *Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока*. Новосибирск: [Б.и.], 1961. С. 97-107.
- 3 Брагинский И. С. *К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России* // *Вопросы истории*. 1953. № 8. С. 21-40.
- 4 Горюшкин Л. М. *Книга о переселении русских крестьян в Закавказье (в связи с освоением Сибири) // Хозяйственное освоение Сибири в период капитализма. Историография проблемы*. Новосибирск: Наука, 1988. С. 235-243.
- 5 Дубровский С. М. *Столыпинская земельная реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века*. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. 599 с.
- 6 Дюсебаев Н. К. *Актуальные проблемы истории Казахстана в трудах М. П. Вяткина* // *Вестник Том. гос. ун-та*. 2012. № 4 (20). С. 57-60.
- 7 *Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР»* // *На фронте исторической науки*. Ростов н/Д: [Б.и.], 1936. С. 14-17.
- 8 Исмаил-заде Д. И. *Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX – начало XX в.* М.: Наука, 1982. 311 с.
- 9 *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: Издание 1943 года. 3-е изд.: перераб.* Алматы: Алматы кітап, 2011. 670 с.
- 10 *История Сибири с древнейших времён до наших дней. В 5-и т. Т. 3.* // *Под ред. А. П. Окладникова*. Л.: Изд-во «Наука», 1968. 527 с.
- 11 Калышев А. Б. *Культура и быт современного сельского населения Павлодарского Прииртышья: автореф. дис. ... канд. ист. наук*. М: [б.и.]. 1989. 24 с.
- 12 Карпов Н. *Аграрная политика Столыпина*. М.: «Наука», 1925. 241 с.
- 13 Лапузина Н. И. *К вопросу об этническом самосознании казахов юга Омской области // Проблемы этнической истории тюркских народов Сибири и сопредельных территорий*. Омск: ОмГУ, 1984. - С. 182-184.
- 14 Макаров И. Ф. *Казахское земледелие в конце XIX – начале XX вв. (по материалам экспедиционных обследований 1896-1905 гг.)* // *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР*. М: [Б.и.], 1959. 480 с.
- 15 Мартин Т. *Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939*. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 663 с.
- 16 Масанов Э. А. *Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР*. Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. Т. 36. 551 с.
- 17 Некрасов А. А. *Советская историческая наука 1930-х - начала 1950-х гг.: текст лекций для студентов, обучающихся по специальности «История»*. Ярославль: ЯрГУ, 2010. 63 с.
- 18 Нечкина М. В. *К вопросу о формуле «наименьшее зло» (Письмо в редакцию)* // *Вопросы истории*. 1951. № 4. С. 44-48.
- 19 Ремнёв А. В., Суворова Н. Г. *Колонизация Азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века*. Омск: Издательский дом «Наука», 2013. 248 с.
- 20 Руденко С. И. *Очерк быта северо-восточных казахов: материалы комиссий экспедиционных исследований // Казахи: сб. статей антропологического отряда Казахстанской экспедиции АН СССР. Исследование 1927 г.* Л.: Издание АН СССР, 1930. Вып. 15. С. 1-72.
- 21 Самойлович А. М. *Казахи Кош-Агачского аймака Ойротской автономной области // Казахи: сб. статей антропологического отряда Казахстанской экспедиции АН СССР. Исследование 1927 г.* Л.: Издание АН СССР, 1930. Вып. 15. С. 303-328.

22 Томилов Н. А. *Казахи Западной Сибири в конце XVI – первой четверти XIX вв. // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий.* - Омск: ОмГУ, 1983. - С. 68-86.

23 Чуркин М. К. *Крестьянские переселения в Сибирь в историко-экономической и культурно-антропологической традициях отечественной историографии второй половины XIX – начала XXI в. // Источниковедческие и историографические аспекты сибирской истории.* Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2015. С. 228-265.

24 Якунин А. О. *О применении понятия «наименьшее зло» в оценке присоединения к России нерусских народностей // Вопросы истории.* 1951. № 11. С. 83-86.

25 Ямзин И. Л., Воишин В. П. *Учение о колонизации и переселениях.* М.; Л.: Гос. издательство, 1926. 332 с.

ӘӨЖ 11-94
ГРНТИ03.81.37

Бегалиев О.¹

¹*«Қорқыт ата» мемориалды музейі кешенінің ғылыми қазметкері*
E-mail: b.oljas_91@bk.ru

ОҒЫЗ ТАЙПАЛАРЫ ТУРАЛЫ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

IX-X ғасырларда басында оғыз тайпалары Сырдың төменгі ағысынан Еділдің төменгі бойына дейінгі орасан зор территорияны мекендеген. Мақалада оғыздар туралы ортағасырлық алғашқы деректер және Сырдарияның төменгі ағысындағы ірі қалалары Жанкент, Женд, Кескен күйік, Сортөбе қалашықтарының орналасу аймағы, ондағы соңғы уақыттағы жүргізілген археологиялық зерттеулердің қысқаша тарихы қарастырылған. Сонымен қатар осы тайпадан шыққан Қорқыт ата туралы қысқаша берілген. Қазіргі уақытта Оғыз тайпаларына қатысты қазіргі көзқарастар мен пікірлер қарастарылып отыр.

Түйін сөздер: Арал маңы, Сырдария, Қаратау, Оғыз тайпасы.

Бегалиев О.¹

¹*Научный сотрудник Музея Мемориальный комплекс Коркыт-ата*
E-mail: b.oljas_91@bk.ru

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ОГУЗСКИХ ПЛЕМЕН

Аннотация

В IX-X веках Огузские племена обитали огромной территорией от нижнего течения Сырдария до низовья Волги. В статье рассматриваются первые средневековые данные о огузах и зона расположения крупных городов нижнего течения Сырдария Жанкент, Женд, Кескен куйк кала, Сортөбе в которых представлена краткая история археологических исследований последнего времени. Кроме того, краткое исследование представлено об Коркыт ата из этого племени. В настоящее время рассматриваются современные взгляды и мнения относительно огузских племен.

Ключевые слова: Приаралья, Сырдария, Каратау, Огузские племена.

Begaliev O.¹

¹*Researcher of the memorial Museum complex "Korkyt ata"*
E-mail: b.oljas_91@bk.ru

WRITTEN SOURCES OF OGUZ TRIBES

Annotation

In the IX-X centuries Oguz tribes inhabited a huge territory from the lower reaches of the cheese to the lower Volga. Mailed the Oghuz is the first medieval data on the Oguz and the area of the major cities in the lower reaches of the Syr Darya-Zhankent, Zend, Kuskin kuwik, Sortöbe, which presents a brief history of archaeological

research. In addition, briefly presented about the Korkyt ata of this tribe. Current views and opinions on the Oguz tribes are being considered.

Key words: Aral, Syrdarya, Karatau, the Oguz tribes.

Оғыз тайпалары кең-байтақ жерді мекендеді. Оғыздардың қоныстары Ырғызда, Жайықта, Жемде, Ойылда, Аралсор көлінің оң жақ жағасында болды, шығыста оғыздардың кейбір топтары Балқаш көлінің оңтүстік жағасына дейін барды, мұнда олардың Форғұз деген бекінісі болды. X-XI ғасырлардың басында араб деректерінде мысалы, әл-Якубидің еңбегінде айтылады [1,146-150].

Оғыздар, сондай-ақ Арал маңын, Сырдария аңғарын, Қаратау баурайын, Шу өңірін мекендеді. Олар Каспийдің солтүстік өңірінде, Сырдарияның төменгі ағысында қоныстанды. Оғыздар билеушілерінің бірінің бекіністі ордасы Дахлан қаласы болды. «Нұзхат әл-мұштак» шығармасында оғыздардың әскері көп болғаны және олардың Таразға жасаған шапқыншылықтары туралы айтылады. Соғыстардан кейін бітім жасалып, сауда жүргізіліп тұрды. Оғыздар билеушісі Әли хан барани тайпасынан шықты. Ибн Фундуктың деректерінде Шах Мәлік туралы біршама мәліметтер беріледі. Шах Мәлікті Әбу Әл Фаварис Шах Мәлік ибн Әли әл Барани деп атайды. Барани есімімен басқада оғыз династияларынан шыққан билеушілерде аталды. Барани «қой» деген мағынаны береді. Қара Қойлы династиясымен туыстық жақын қатынасы болды. Қой билеуші династияның тотемдік белгісі саналды [2,155-164; 3,544].

Ортағасырлық шығарма "Нушхат әл-муштакта" Жаңа Гузия туралы мәліметтер берілген. Жаңа Гузия мемлекеттің орталығы болып саналды [4,220-222]. Бұл аймақта оғыз билеушісінің қысқы резиденциясы болып саналды. Идрисидің деректерінде оғыз билеушілері Хора, Жентте уақытша тұрған. Жаңа Гузия деп Сырдарияның төменгі ағысында Янгикент (Жанкент) қаласы аталды. Жаңа Гузия атауы шығуы оғыздардың Сырдарияның бойын жаулауымен байланысты болды. X ғасырда Жанкент қаласының хорезм инженерлерінің көмегімен қамалы күшейтіледі [5,664].

Жанкент қаласы туралы алғашқы дерек Ибн Рустенің еңбектерінде кездеседі. Хорезм теңізінің шығыс жағалауындағы жаңа қоныстағы патшалар туралы сипаттайды. Өкінішке орай Ибн Русте қаланың нақты қай жерде орналасқанын айтпаған. Масудидің деректерінде Арал теңізінде мұсылмандар өмір сүретін жаңа қала орналасқан. Қалада түріктердің оғыз тайпалары өмір сүреді. Олар көшпелі және отырықшы дәстүрді ұстанады. Сонымен бірге жоғары, орта, төмен болып бөлінеді. Жанкент туралы қызықты деректерді Ибн Хаукал береді [6,181-184]. Оның айтуынша жаңа қоныс оғыздардың астанасы болып табылады. Жанкент Сырдария бойындағы қоныстардың ірілерінің бірі саналады. Оғыз патшаларының тек астанасы ғана емес қысқы резиденциясы [7,295]. Оғыздардың Жаңа Гузияны саяси орталығы қылуының көптеген себептері болды. Бастысы Жанкенттің орналасқан аймағы Орталық Азиядағы жер өңдеушілер оазистерінің түйіскен жерінде еді. Жаңа Гузия оғыз даласын Хорезм, Мәуеренахр аймағымен жалғайтын дәліз рөлін атқарды. Сырдария қалалары құрлықтағы және өзен қатынасындағы маңызды пункттерге айналды [8,11-15]. Ибн Хаукалдың деректерінде Сырдария өзені арқылы Жанкент қаласына бидай тиеген кемелер қатынаған. Жанкент шығысы Сығанақ қаласына, батысы Орал өңіріне, солтүстігі Қимақияға алып баратын маңызды сауда жолында орналасты [8,167-181].

Ә.Х. Марғұланның еңбектерінде Қорқыт Атаның аңызы жайлы көптеген деректерді қарастырған. Ғалымның пікірінше Қорқыт ата Сыр бойын мекендеген оғыз тайпаларының арасынан шыққан данышпан қария, болашақты болжап сөйлейтін қария болған [10,135]. Қорқыт ата мұрасын зерттеуші Ә.Х. Марғұланың Сырдария бойындағы Янгикент (Жанкент), Жент, Узкент (Өгізкент), Баршынкент (Қыз қала), Сүткент, Отырар, Сауран, Сығанақ, Түркістан, тағы басқа оғыздар дәуіріндегі ең атақты қалаларға шолу жасайды. Бұл сол дәуірден келе жатқан түбегейлі мұраның бірі — Бегім ана, Сараман мұнаралар, қоса сәулетті күмбіздер, Қорқыт ата жерлеу кешендердің, көпшілігін оғыз дәуірімен байланыстырған [10].

Оғыз мемлекеті Еуразияның саяси әскери тарихында елеулі рөл атқарды. 965 жылы оғыз жабғуы мен Киев князі Святослав арасында Хазарларға қарсы әскери одақ құрылып, Хазар қағанатын талқандайды. Бұл одақ екі жақтың да көздеген мақсаттарынан, сауда-экономикалық мүдделерінен туындады [11,496]. Егер Хазар мемлекетін талқандау орыс көпестері үшін Шығыс елдерінің бай базарларына жол ашса, оғыздар үшін Дон, Қара теңіз маңындағы далалар мен мал жайылымдары қажет болды. 985 жылы князь Владимирмен одақтасып, Еділ бұлғарларын талқандауға қатысады. X ғасырдың соңы - XI ғасырдың басында оғыз мемлекеті құлдырай бастады [12]. Бұл, бір жағынан, Әлихан тұсындағы алым-салықтың өсуіне халық наразылығының күшеюімен, екінші жағынан, Шығыстан төнген селжұқ тайпаларының толассыз шабуылдарымен түсіндіріледі. Әлиханның мұрагері Шах Мәлік тұсында Оғыз мемлекеті қайта күшейді. Тіпті 1041 жылы Хорезмді басып алды. Ішкі талас-тартыс, селжұқтарға қарсы сыртқы шабуылдар оғыз мемлекетін әлсіретті. Осы тұста солтүстік-шығыста қыпшақ тайпаларының шабуылдары

күшейді. Бұл оғыз мемлекетінің өмір сүруін тоқтатуына алып келді. Араб деректерінде «Мафазат әл – Ғұз» деп аталған Оғыздар даласы Дешті Қыпшақ құрамына енді [13,296].

Бұл мемлекеттің әлсіреуі Женд облысын басып алған селжұқ көсемдерінен күрес кезінде тіпті күшейе түсті. Селжұқтардың көтерілісін хан билеушілеріне қарсы көшпелі оғыз тайпалары мен Сырдария қалаларының отырықшы тұрғындары қолдады. Бірақ көп ұзамай селжұқтар Жент аумағынан кетуге мәжбүр болып, халық көтерілісі жанышталды [15,36-51]. Халық көтерілісі мен селжұқтардың бас көтеруінен әлсіреген Оғыз мемлекеті қыпшақтардың шабуылынан кейін ол біржолата құлады. Орта Азия мен Еділ бойынан Еуропаның ішіне қарай қашқан оғыздардың соңына қыпшақтар түсті. Орта Азия мен Еділ бойынан Еуропаның ішіне қарай қашқан оғыздардың соңына қыпшақтар түсті. 1060 жылы Киев, Чернигов, Переяславль княздіктерінің біріккен әскері түріктерге қарсы жорық аттанды. Оғыздар бұл уақытта печенегтерді ығыстырып, оңтүстік орыс даласының бір бөлігін иеленеді.

Орыс әскерінен талқандалған және қыпшақтардың қуғынына ұшыраған оғыздар Днепрдің ар жағына, одан соң Дунайға қашуға мәжбүр болды. Оғыздардың бір бөлігі Днепр мен Дунайда қалып, қыпшақтар мен Киевке тәуелденді. Басым бөлігі Дунайдан өтіп, Византия жеріне барды. Алғашқы кезде оғыздар бұлғарлар мен гректерге соққы беріп, Иллирия мен Фессалоникті тонады. Бірақ қысқы суық пен аштықтан әлсіреген оғыздардың негізгі күшін бұлғарлар талқандап тастайды [14,290].

Осыдан соң оғыздардың бір бөлігі Византияға бағынып, бір бөлігі оңтүстік орыс даласына кері оралады. Балқанда қалған оғыздар Византия императорынан Македониядағы қазына жерінен үлес алады. Дунай сыртына қарай кері оралған оғыздар орыс жерінің шекарасына жақын орналасады. 1080 жылы оларды Владимир Мономах талқандап, қалғандарын Русь шекарасының бойына тарата қоныстандырады. Олар орыс жерінің оңтүстік -батыс шекарасын қыпшақтардың шапқыншылықтарынан қорғау қызметін атқарады. Оғыздардың бір бөлігі Мәуереннахрдағы қарахандықтардың және Хорасандағы селжұқ билеушілерінің қол астына бірігеді. Қыпшақтардан талқандалған қалған бөлігі Дешті Қыпшақтағы түркі тілдес халықтар арасына сіңіп кетеді.

Сырдарияның төменгі ағысындағы оғыздарың ірі археологиялық ескерткіштері

Жанкент қаласы – қазіргі Сырдарияның төменгі ағысы Қызылорда облысы Қазалы ауданындағы Өркендеу ауылынан оңтүстікке қарай 1,5 км жерде орналасқан.

Қалашықтың жоспары шығыстан батысқа қарай созылып жатырған «Г» әрпі тәрізді, шығыс бөлігі шығынқы тіктөртбұрышты болып келеді. Оның аумағы шамамен 15 га, 415 x 230 (шығыс бөлігінде – 320 м) м. Бүгінгі күні ескерткіштің ең жақсы сақталған бөлігі оның фортификациясы – Шығыс беткі жартылай дөңгелек шығынқы мұнаралары бар сыртқы қабырғалары пахсадан құйылған. Бекіністің оңтүстік-батыс бұрышы кейінгі уақыттағы тұрғындар салған жолмен қатты бүлінген. Әлі күнге дейін қабырғалар бойымен аралары 25-40 м болатын дөңгелек қарауыл мұнараларының іздері байқалады.

Зерттелу тарихына келетін болсақ алғаш бұл қаланы 1858 жылдың маусым айында археологиялық комиссияның тапсырысы бойынша П.И.Лерх Жанкент қаласына шағын археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, қаланың жоспарын түсіреді. Орыс Императорлық археология Қоғамының мүшесі П.Лерхтің осы зерттеулер аясында «Археологические поездки в Туркестанский край в 1867 году» атты кітабында жарық көрді [17,55-102]. Сырдарияның төменгі ағысын кешенді зерттеу Хорезм археологиялық -этнографиялық экспедициясының бастамасымен 1946 жылдан археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, Жанкент қаласынан беткі қабатынан керамика материалдарын жинастырылып, әуеден суретке түсіріліп топожоспарын жасаған [18].

Археологиялық зерттеу жұмыстарының жаңа кезеңі 2005 жылдан қазіргі уақытқа дейін Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты, РФ Миклухо-Маклай атындағы Этнология және Антропология институты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ұшжақты келісім жасалып қазба жұмыстары жүргізіліп келеді [19;20,11-13]. Қазіргі уақытта Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті археологиялық экспедициясы, **қаланың ішінде шахристан мен цитаделінде қазба жұмыстары жүргізіп келеді және бірнеше тұрғын үй бөліктер ашылып, төбесін жабылып қайта қалпына келтіріліп, туристік орталыққа айналып отыр. Қазба жұмыстары кезінде табылған қыш ыдыстар кешені ғылыми айналымға енгізілді [21,188-240].**

Ортағасырлық Женд қаласы – Сырдарияның төменгі ағысындағы ортағасырлық қала орны. Қаланы оғыздар салған. Ортағасырлық Женд қаласы X-XII ғасырлардағы Сырдарияның төменгі ағысындағы үлкен қалалардың бірі саналған. Осы аймақта орналасқан ортағасырлық Жанкент, Баршынкент, Асанас, Хувара, қалалары бірігіп, Женд өлкесінің қалалары тобын құрады. Қала өз дәуірінде көркейіп, үлкен беделге ие болғаны сондай, кейбір деректерде Арал теңізі Женд көлі деп аталды. Ортағасырлық

Жаһаннамед шығармасында қала туралы Жендтің маңында Женд көлі деп аталатын көл бар, оны кейде хорезмдік деп те атайды. Көлдің аумағы 100 фарсах, ені 32 фарсах, суы ащы. Сырдың төменгі ағысындағы басқа қалалар секілді Женд қаласының XIV ғасырдан кейінгі тағдыры белгісіз [7]. Ол жайында жазба деректерде ештеңе айтылмайды. XIII ғасырдың 2 жартысында Сырдың бойындағы қалаларды аралаған ортаазиялық саяхатшы Жамал Қарши бір кездегі қаланың орнынан кішігірім елді мекенді көрген. В.В.Бартольд бұл өңірдегі қалалардың XV ғасырдан бастап қанырап бос қалуы Сырдарияның өз арнасын басқа жаққа өзгертуімен байланысты болар деп пайымдайды [22].

Ортағасырлық Кескенкүйік қаласы – Жанкент қаласынан батысқа қарай 40 км қашықтықта орналасқан. 1946 ж. С. П. Толстовтың жетекшілігімен ХАЭЭ-ның әуеден барлау отряды алғашқы археологиялық барлау жұмыстарын жүргізген [17,55]. Әуеден фотоға түсіріліп, схематикалық жоспары жасалынған 1958 ж. Мәскеулік биолог В. М. Смириннің және 1963 ж. Б. И. Вайнбергтің басқаруымен Кескен-күйік қалада қайта деректер жинақталып, археологиялық барлау қазбасы салынған [23].

2006 ж. Ж. Құрманқұловтың басшылығымен Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институты, Шірік-рабат археологиялық экспедициясының (ШРАЭ) археологиялық барлау отряды (отряд жетекшісі Ә.Ә. Тәжекеев) археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ескерткіштің географиялық координаттары анықталып, қаланың үстіңгі қабатынан археологиялық заттар жинап алынды. Қаланың жоспары шеңбер пішіндес келген (көлемі 500x700), шығыстан батысқа қарай созылып жатқан саз кесектен салынған дуалмен қоршалған. Оның ішінде солтүстік бөлігіне жақын, қала деңгейінен 3 м биік, саз кесектен салынған бөлме құрылыстары бар шаршы пішінді (көлемі 250x250 м) цитаделі орналасқан. Дуалы көлемі 28x28 және 40x40 см аралығында шаршы пішінді саз кесектермен қаланған. Саз кесектердің басым бөлігі Хорезмнің афригид кезеңіне тән 33x33 және 35x35 см көлемді болып келеді [23]. Кескен-күйік қаланың керамикалық кешенін Л. М. Левина үш топтамаға бөледі: жетіасарлық, жетіасар кешенімен аралас – жетісулық және аз мөлшерде – афригидтік, хорезмдік. Сонымен қатар, жинақталған басқада деректерге: тастан және шыныдан жасалынған моншақтардың бай коллекциясы, қола сырғалар, сақиналар, белбеу доғалары және т. б. заттар жатады. Аталған деректер бойынша Кескен-күйік қала VII-IX ғғ. мерзімделеді [18].

Ортағасырлық Сортөбе қаласы Қызылорда облысының Қармақшы ауданының орталығы Жосалы кентінен 12 шақырым оңтүстік-батыста, Сырдария өзенінің сол жарқабағында орналасқан. Үштен бір бөлігін Сырдария өзені шайып кеткен ескерткіштің қазіргі сақталған орталық қалдығының көлемі 100x80 м., биіктігі 2,5-3 м [23].

Сортөбе I ескерткішінде 2007 жылы Ж. Құрманқұловтың басшылығымен Шірік-рабат археологиялық экспедициясының археологиялық барлау отряды (отряд жетекшісі Ә.Ә. Тәжекеев) және «Археолог» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» (директоры М. Елеуов) жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің археологиялық тобы Сортөбеде болып, оның жобасын сызып, суретке түсіріп, су шайып жатқан құлама жарқабағында тазарту жұмыстарын жүргізіп, судың жағасында, суда жатқан заттарды жинап, олардың суретін салды.

Батыс қабырғасы 80 м, оңтүстік қабырғасы 70 м ұзындықта сақталған, биіктігі 2,5-3 м төбенің солтүстік және шығыс қабырғаларын Сырдария өзені толық шайып кеткен. Оның өзен шайып кеткен солтүстік-шығыс бөлігінің оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай ұзындығы 120 м, осы бөлігіндегі мәдени қабатының қалыңдығы 3,5-4 м [24, 209]. Сортөбе қалашығы Қорқыт ата мемориалдық кешеніне ең жақын ескерткіш ара қашықтығы 10 км болып табылады. Қызылорда облысының әкімі Қ.Е.Көшербаевтың қолдауымен, 2017 жылы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының қызметкерлері қазба жұмыстарын жүргізді.

Қазіргі уақытта оғыз тайпаларының жазба деректері жүйеленіп және көптеген ірі ғалымдардың еңбектері жарық көрген. Араб, парсы және түрік тілдерінде жазылған ортағасырлық жазба деректер оғыздардың тұрмыс-тіршілігі мен тайпалық құрамы, саяси құрылымы жайлы да ақпараттар алуға мүмкіндік береді. Солардың ішінде XI ғасырда түркі тілінде жазылған Махмуд Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» шығармасында оғыздардың әлеуметтік құрылымы мен тайпалық құрамы былайша сипатталған. Оғыздарда қалыптасқан мемлекеттің болғаны туралы алғашқы хабарламалар ортағасырлық араб тарихшылары әл-Якубидің (IX ғ.) және Ибн әл-Факихтің (X ғ.) шығармаларында кездеседі. Араб деректемелерінде, сонымен қатар, оғыздардың әулеттік билеушілерінің Сырдарияның төменгі бойы мен Арал өңірін басып алғанға дейін-ақ өздерінің ордасы болғаны, оның Ескі Гузия деп аталғаны және оның астана делінгені жайлы айтылады. Сырдарияның төменгі ағысынан қазіргі ірі қалалары Жанкент, Женд, Кескен күйік, Сортөбе қалаларының археологиялық тұрғыдан зерттелуі бұл халықтың материалдық мәдениеті, қалалардағы бекініс қабырғаларының мықтылығы Орта Азия территориясындағы үлкен қуатты мемлекет болғандығын дәлелдейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ал-Якуби. Извлечения из «Китаб ал-булдан» // *Материалы по истории туркмен и Туркмении.* – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Том I. – С.146-150.
2. Ибн Фадлан. Извлечения из «Записки» // *Материалы по истории туркмен и Туркмении.* – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Том I. – С.155-164.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). – А.: Атамұра, 2010. – 1 том. – 544 б.
4. Ал-Идриси. Извлечения из «Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак» или «Китаб-роджер» // *Материалы по истории туркмен и Туркмении.* – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Том I. – С. 220-222.
5. Бартольд В.В. Работы по исторической географии и истории Ирана // *Сочинения.* – М.: Наука, 1971. – Том VII. – 664 с.
6. Ибн Хаукаль. Извлечения из «Китаб ал-месалик ва-л-мемалик» // *Материалы по истории туркмен и Туркмении.* – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Том I. – С. 181-184.
7. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Аишхабад: Ылым, 1969. – 295 с.
8. Сыдыкова Ж.Т. Место Джанкента в средневековой истории Приаралья: огузы и их города по средневековым письменным источникам // *Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.).* – А.: «Арыс», 2014. – С. 11-15.
9. Ал-Истахри. Извлечения из «Китаб месалик ал-мемалик» // *Материалы по истории туркмен и Туркмении.* – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Том I. – С. 167-181.
10. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. -135 б.
11. Константин Богрянродный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
12. Махмуд Кашгарский. Извлечения из «Диван лугат ат-тюрк» // *Материалы по истории туркмен и Туркмении.* – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Том I. – С. 309-313.
13. Агаджанов С.Г. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана // *Известия АН Туркменской ССР.* 1977. – №4. URL: <http://archive.li/nUiMa> (дата обращения: 30.05.2018).
14. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – А.: Ғылым, 1995. – 296 с.
15. Байпаков К.М. Огузы, туркмены и сельджуки в городах Жетысу и южного Казахстана // *Известия НАН РК,* 2007. – №1. – С. 35-61.
16. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. // *Отчет ИАК.* – СПб.: Типография ИАН, 1870. – С. I – X.
17. Толстов С.П. Города гузов // *СЭ.* 1947. – №3. – С. 55-102.
18. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Восточная литература, 1962. – 323 с.
19. Курманкулов Ж.К., Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д., Рузанова С.А., Сыдыкова Ж.Т. Археологические работы на городище Джанкент в 2006 г. – Кызылорда: «Инжу-Маржан», 2007. – 124 с.
20. Аржанцева И.А., Рузанова С.А. Городище Джанкент и проблема «болотных городищ» // *Древние цивилизации на Среднем Востоке. Археология, история, культура (Материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию Г. В. Шшикиной).* – М.: Государственный музей Востока, 2010. – С. 11-13
21. Амиргалина Г.Т. Керамический комплекс // *Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.)/сост.: И.А. Аржанцева, А.А. Тажекеев.* – Алматы, Издательство «Арыс», 2014. С.188-240.
22. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов // *Сочинения.* – М.: Наука, 1968. – Том V. – 757 с.
23. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. – А.: Аруна, 2011. – 504 с.
24. Билалов С.У. Сортөбе қалашығындағы жүргізілген зерттеулердің нәтижелері. Оразбаев оқулары -2018. Халықаралық ғылыми конференция. Алматы, 2018 209-215 б.

УДК 951/959 (5 Каз)
МРНТИ 03.20

А.Т. Шукеева¹

¹Докторант, Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
Көкшетау қ., Қазақстан

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША КӨКШЕТАУ ӨңІРІНЕ ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАНДАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ (1954-1956 жж.)

Аңдатпа

Мақалада Ақмола облысының Орталық мемлекеттік мұрағаты материалдары бойынша 1954-1956 жылдары Көкшетау өңіріне қоныс аударылғандардың күнделікті өмір тарихы қарастырылады. «Тың эпопеясы» кезеңіндегі Солтүстік өңірлерде, соның ішінде Көкшетау облысында бұрынғы қоныстанушылар мен тыңгерлердің жасаған күнделікті тіршілігі мен өзара қарым-қатынасы бүгінгі күнге дейін арнайы зерттелмеген тың тақырыптардың бірі болып табылады.

Түйін сөздер: спецпереселендер, Солтүстік Қазақстан, тың игеру, миграция, күнделікті өмір.

А.Т. Шукеева¹

¹Докторант, КГУ им.Ш. Уәлиханова
г. Кокшетау, Казахстан

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ КОКШЕТАУСКОГО РЕГИОНА ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1954-1956 гг.)

Аннотация

В статье рассматривается история повседневной жизни спецпереселенцев Кокшетауской области на материалах Акмолинского государственного областного архива. Повседневная жизнь и взаимоотношения бывших переселенцев в северных регионах Казахстана, в том числе в Кокшетауской области в годы целины являются одной из тем, которая до сих пор не изучена.

Ключевые слова: спецпереселенцы, Северный Казахстан, целина, миграция, повседневная жизнь.

Shukeeva A.T.¹

¹Doctoral student, Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan

EVERYDAY LIFE OF SPECIAL PEOPLE IN THE KOKSHETAU REGION ON THE MATERIAL OF THE AKMOLA STATE REGIONAL ARCHIVE (1954-1956 yy.)

Abstract

The article deals with the history of everyday life of special settlers of the Kokshetau region on the materials of the Akmola State Regional Archive. Daily life and the relationship of ex-migrants in the northern regions of Kazakhstan, including in the Kokshetau region during the years of virgin lands is one of the topics that has not yet been studied.

Key words: special settlers, Northern Kazakhstan, virgin lands, migration, daily life.

Көкшетау тарихи-географиялық аймағының тарихы Қазақстан тарихында орны мен рөлі ерекше жерлердің бірі саналады. Оның біздің заманымызға таяу кезеңдегі әйгілі болған тұсы Абылай мен Уәли хандығы мен Кенесары көтерілісі, қазақ хандығының күйреуі оқиғаларымен тығыз байланысты [1].

Көкшетау өзінің аймақтық-әкімшілік ретіндегі маңызын Ресей империясының үстемдік кезеңінде де, кеңестік дәуірде де жоғалтқан жоқ. Егерде, Қазақ хандығының протектораттығы кезеңі аяқталған кезеңде Көкшетау сыртқы округі (дуаны) орталығы болып келсе, кеңестік дәуірде әкімшілік-саяси статусы онан әрі көтеріліп бұрынғы Көкшетау уезі территориясы негізінде 1944 ж. Көкшетау облысы Қазақ ССР-і Президиумының 15 наурыздағы арнайы жарлығымен құрылды Оның құрамына Айыртау, Келлер, Көкшетау, Красноармейск, Чкалов Солтүстік Қазақстан облысынан, Арықбалық, Зеренді, Рузай, Шучье, Еңбекшілдер аудандары Ақмола облысынан берілген болатын. [2]

Көкшетау өңірі патшалық дәуірде Ресейдің ішкі аудандарынан интенсивті түрде қоныс аударушылар келіп орналасқан бес аумақтың бірі саналды. Соның нәтижесінде Көкшетау уезі енген Ақмола облысындағы жердің 73% жер переселендердің қолына өтіп кеткен [3].

Сол дәуірден бастап Қазақстан толқын толқын болып бірінен соң біріне жалғасқан миграциялардың лектерінің астында қалды. Екінші дүниежүзілік соғыс өрті тұтанған мезетте Қиыр шығыстан көрейлер, Батыстан поляктар қоныс аударып келген болса, КСРО үшін Отан соғысына айналған уақытта Қазақстан жаңа, арнайы қоныс аударушылар немістер мен қырым татарларының, кавказ халықтарының мекеніне айналды. Көкшетау облысында 1952 жылдың 1 - ші желтоқсанында қоныс аударылған халықтардың ұлттық құрамын мына кестеден айқын көруге болады.

Ұлттық құрамы бойынша:

Шешендер – 5655 адам

Ингуштар - 14450

Немістер – 49545

Гректер - 1194

Поляктар - 23270

Украиндар - 223

Балқарлар - 909

Тәжіктер - 1636

Өзбектер - 999

Қырғыздар - 114 [4]

Ал, Көкшетау облысындағы ең ірі санды депортацияланған ұлттар қатарына шешендер, ингуштар, немістер, поляктар, гректер олардың әрқайсысының саны мың адамнан асты, мәселен бір ғана неміс халқының Көкшетау облысындағы саны 1956 жылғы статистикалық дерек бойынша 56619 адамды құраған олар облыстың 392 елді-мекенін қоныстанды, оның ішінде ересектер - 34956 адам, балалар саны 21665 адам, ауылдық жер тұрғындары - 51388 адам қалалық мекендерде 5281 неміс ұлтының өкілдері қоныстанды, Олар жалпы алғанда облыс халқының 13,6% құрады. Олар әсіресе Көкшетау облысының Келлер ауданында олар жалпы аудан халқының (37 %), Красноармейскіде (18%), Чкаловта (26%), Арықбалықта (15%), Рузайда (16%) құрап, осы аудандарда шоғырлана орналасты [5]. Соғыс кезінде қоныс аударылғандарды жұмыспен, тұрғын жаймен қамтамасыз ету үлкен проблемаға айналды. Мысалы Көкшетау облысында жұмыс істемейтін «спецпереселендер» 556 адамға жеткен, оның 495 Шучье ауданынан, ал Красноармейскіден-59, Көкшетау қаласының өзінде небары 10 адам жұмыссыз деп есептелген [6]. Кейбір елді-мекендерде неміс ұлтының өкілдері жалпы халықтың 90 % құрады. Ондай елді-мекендер Келлер ауданындағы саны 5, олар: Розовка, Келлеровка, Нагорное, Леонидовка және Любимовка, ал Чкалов ауданында – 3 елді-мекен – Донецкое, Ландман, Ясная поляна, Айыртау ауданында бір ғана колхоз «Красное Знамя», Красноармейскіде – Линеевка селосы, Қызылту ауданында Телмано елді мекені еді. Қоныс аударушыларлардың абсолют көпшілігі жоғарыда атап көрсеткеніміздей ауылдық жерлерде тұрып, ауылшаруашылық салаларында еңбек етті. Төмендегі кестеден олардың қандай жерлерде еңбек еткенін білуге болады.

Немістер

Колхоздарда - 14377

Совхоздарда - 1844

МТС - 3539

Басқадай кәсіпорындарында - 3199 [7].

КСРО Министрлер кабинетінің депортацияға ұшыраған «спецпереселендердің» кейбір шектеулерін алып тастау жөніндегі қаулысы шыққан соң «спецпереселендер» өмірінде айтарлықтай өзгерістер орын алды.

Оған дейінгі қоныс аударып келген ұлттардың әлеуметтік жағдайы нашар жағдайда болғандығын мынандай фактілерден байқаймыз: архив құжаттары көптеген «спецпереселендер» қысқа арналмаған үйлерде тұрып жатқандығын ондай үйлердің Келлер ауданында 25 үй, Айыртау ауданында - 2 үй, Красноармейск ауданында - 4, Шучинскіде-11, Арықбалық ауданында -22 үй болғандығынан хабар береді. Мысалы Қарлықөл ауылында тұрып жатқан Горссман Генрих пен Лиснер Лидия отбасылары есік-терезесі қираған үйде тұруға мәжбүр оның үстіне осы екі отбасы мүшелерінің қысқы жылы сыртқы киіммен, аяқ киіммен де қамтамасыз етілмегені туралы мәліметтерді байқаймыз. [8] Сондай-ақ Көкшетау, Зеренді, Арықбалық, Келлер және басқа аудандарда «спецпереселендердің» азы түлікпен, отынмен және малдары шөппен жеткілікті түрде қамтамасыз етілмеген. Жергілікті

басшылардың қайсыбірі олардың отын-шөбін тасуға көлік те беруден бас тартып отырған. Жер аударылып келгендердің балаларының барлығы оқуға тартылмай қалғандары да жие кездесті. Көкшетау ауданына ата-анасы жер аударылып келген Қызылсая аулының қазақ орта мектебін бітірген Людмила Ганза бүгінде Көкшетау қаласында тұрады. Қоныс аударылғандардың отбасылары ауыл-селоардағы үйлерге орналастырылды. Өздері де соғыстың қиыншылығынан жетім-жесір болып отырған жергілікті халықтың да тұрмыс жағдайы онша мәз емес болатын. Осыған байланысты конфликтілі жағдайлар да туып отырған. Бүгіндей алғанда қазақ ауылдарына орналастырылған әсіресе неміс ұлтының өкілдері жергілікті жағдайға тез бейімделіп кетіп отырған. Олар жергілікті қазақ халқының тілі мен мәдениетін игеріп кеткен неміс және басқа ұлт өкілдері жие кездесті. Олардың бүгінгі ұрпақтары қазіргі уақытта шетелде тұрып жатқан грек Константин Бразалис, поляк ұлтының өкілі Ольга Юркова Қазақстан, қазақ халқы туралы жылы пікірлер айтып, қазақ халқының адамгершілік қадір-қасиетін зор алғыс сезіммен еске алады. Бұл таза қазақ халқының ешкімді жат көрмейтін қолынан келсе қайырымды болуға тырысатын менталдық мінезіне байланысты еді. Қазіргі кезде Германияда тұрып жатқан бұрынғы қазақстандық немістердің пікірінше КСРО-ның басқа жерлеріне түскен немістерге қарағанда, Қазақстанға түскендер «бақыттырақ» дегенді айтады. Олардың пікіріне келсек, Қазақстан жеріне қоныстанған немістер арасындағы өлім-жітім әлдеқайда аз болған, келгендердің 90 % аман-есен ел қатарына қосылып кетті деген тұжырым жасаған және өзіміз де қазақтар сияқты кең жүректі адамдарға айналдық деген А. Шмидтің пікірін бүгін де естуге болады.

Кейбір колхоз және шаруашылық басшылары социалистік заңдылықты бұзып өз қарауындағы жер ауып келгендерді ұрып-соғып, күш көрсеткен, жұмыстан жеткілікті негізсіз босатқан жағдайлар да ұшырасты. Медициналық көмек көрсетудің де сын көтермейтіндігі туралы мәселелер 1949 жылғы 2-ші қарашада Көкшетау облыстық партия комитетінің арнайы отырысында қаралды. Обкомның отырысында осы мәселелерді дереу шешудің шараларын қабылдады [9].

Жоғарыда көрсеткеніміздей халқының көпшілігін неміс ұлтының өкілдері құрайтын қелді мекендер бір кездері яғни 1905-1909 жж. қазақ даласына қоныс аударып келгендер негізін қалаған елді-мекендерге неміс ұлтының қоныс аударушыларының жаңа толқынының келіп қосылуының нәтижесінде пайда болды. Осы жылдары Көкшетау облысындағы неміс қоныстанушыларының саны едәуір көбейді. Ресми үкімет орындарының мәліметтерін негізге алсақ неміс ата-аналар өз балаларының орыс тіліндегі мектептерде білім алғанын қалайтындықтырын, өз ана тілін пән ретінде оқуды дұрыс санайтындықтарын жеткізген [10]. Қоныс аударып келген «спецпереселендер» комендатурада арнайы тіркеуде тұрып, үнемі белгіленіп отырды. Олар өз еркімен тұрған жерлерінен басқа жаққа кетуге құқы болған жоқ. Ал 1956 жылы шектеулер алынып тасталған соң «спецпереселендердің» партия қатарына өтіп, түрлі лауазымды қызметтер атқаруына мүмкіндіктер ашылды. Олардың ішінде социалистік еңбектің екпінділері аталған, КСРО-ның орден-медальдарымен марапатталған адамдар аз болған жоқ.

Коммунистік билік режимі кезінде кез келген ұлттың азаматы мансап карьерасын жасайын десе, ол ең алдымен коммунистік партия қатарына өтуге тиісті болатын. Сол себепті де еңбекке өте ықтияттылығымен кзге түскен неміс ұлтының өкілдерінен 1955 жыл мен 1956 ж. алғашқы 6- айының ішінде 64 – адам партияға қатарына кандидат, партия мүшесіне, 315 адам комсомол қатарына өткен. Олардан бұдан былай «спецпереселен» деген статус алынып тасталынды. Осы кезде шешен, ингуш халықтарың өкілдерінің басым көпшілігі елдеріне қайта бастаған болса, неміс, поляк, грек ұлтының өкілдері қозғалмай Қазақстанда тұрып қалды. Олар ел өміріне, шаруашылығына белсене араласты. Төмендегі кесте бұрынғы «спецпереселендердің» қоғамдық-саяси өмірге араласуының деңгейін көруге болады.

Сайланып және қызмет атқарады	неміс
Обком мүшелері	---
Аудандық партия комитеті мүшесі	1
Бастауыш партия ұйымдарының хатшылары	18
Аудандық комсомол комитеті мүшелері	29
Бастауыш комсомол ұйымының хатшылары	98
Жұмыс істейді	
а) Лекторлар	5
б) Үгітші, насихатшылар	178
Сайланды:	
Аудан және қала кеңесіне	9

Ауыл және кент депутаттары	146
Қызмет жасайды:	
а) кеңес қызметінде	56
б) колхоз төрағасы	4
в) колхоз төрағасы орынбасары	1
г) трактор егіс бригадаларының бригадирлері	229
д) Ферма меңгерушісі	83

Осы кестеден байқағанымыздай аз уақыттың ішінде Көкшетау облысында бұрынғы «спецпереселендер» ішінен ең саны көп неміс ұлтының өкілдерінің жергілікті саяси және шаруашылық жүйелеріне жылдам интеграцияланып кеткендігі туралы тұжырым жасауға негіз бола алады. Қазақстандағы неміс және поляк диаспорасының осындай әлеуметтік мінез-құлқын бірнеше себептермен түсіндіруге болады. Ең алдымен Орталықтың немістерге қатысты саясаты басқа бұрынғы «спецпереселендерге» карағанда өзгешерек болды. Шешен-ингуш ұлтының өкілдері өз жерлеріне оралуға мүмкіндік алды, олардың автономиялық – мемлекеттік құрылымдары қалпына келтірілді. Еділдегі Неміс автономиясын қалпына келтіру деген мәселе тіпті де көтерілмеді. Германияға «ниеттес» болды деп айыпталған халық өкілдері үшін Германияға қарсы соғыста жеңімпаз болып шыққан Ресейдің ортасында олардың автономиясын қайтадан қалпына келтіру КСРО-да қалыптасқан саяси-әлеуметтік, психологиялық ахуалға қайшы келді. Үшіншіден, Еділ бойы, Қырымдық немістердің Германияға немесе алыс бір шетелдерге де қоныс аударуына КСРО-ның «темір шымылдык» жағдайында өмір сүруі ол мүмкіндікті толықтай жоққа шығарды. Осы себептер жинақтала келгенде прагматикалық ойлауға бейім неміс ұлтының өкілдері өздерінің жақын перспективадағы болашағын негізінен Қазақстанмен байланыстырды деуге негіз бар.

Еділ бойы немістері арасында түрлі сала мамандары мен интелегенция өкілдері баршылық еді. Келесі кесте тек қана Көкшетау облысына қоныс аударып келген неміс интелегенциясының сапалық құрамын көрсетеді [11].

	Немістер ішінен	
	Бары	Мамандығы бойынша жұмыс істейді
Инженер және механиктер	15	15
Агрономдар	24	24
Зоотехниктер	1	1
Фельдшерлер	32	32
Мұғалімдер	228	228
Басқа мамандар	34	34
БАРЛЫҒЫ	334	334

Көкшетау облысының обком хатшыларының бірі С. Иванов 1956 жылдың 10-шы тамызында жазған өзінің анықтамасында былай деп тұжырымдар жасайды: « Әсіресе, көптеген неміс ұлты өкілдері ішінен өндіріс озаттары шығуда. Қалалық және аудандық партия комитеттерінің есептері бойынша осындай тізімге алынғандар саны 1150 адам (оның ішінде 78 1955 ж. ВСХВ - Бүкіл Одақтық ауылшаруашылық көрмесінің қатысушылары).

Көкшетау ауданының Чаглинка астық кеңшарында жұмыс жасайтын бұрынғы «спецпереселенц» Лидия Гамбург 1955 жылы әрбір сауын сиырдан 3200 литр сүт сауған. Осы кеңшардың бақташысы комсомол мүшесі П Сол кездегі Көкшетау облысының облыстық партия комитетінің басшылығы облыстағы неміс ұлты өкілдерінің жағдайын жан-жақты талдай келе келесі қорытындыларға келген облыста арнайы ұлттық аудандар немесе колхоз,совхоздар ұйымдастырудың қажеттілігі жоқ. Оны немістердің өзі де қалап отырған жоқ. Сонымен бірге неміс,шешен,ингуш ұлтының өкілдерімен әңгімелесе келе партия обкомы жеке ұлттық мектептерді ашуды жөн деп таппайды деген шешімге келген [12]. Әрине, бұл бір жағынан «Тың көтеру» науқаны қарсаңындағы білім беру саласындағы Орталықтың Қазақстанға қатысты саясатымен байланыстыруға болады.

Сол 1956 жылғы дерек бойынша немістер тұрып жатқан ауданның бірі Рузай ауданында өзінің жеке қосалқы шаруашылығы бар отбасылар 619 болса,оның 527-сі неміс ұлтының өкілдері. Олардың барлығы дерлік материалдық жағынан жақсы тұрады,өздерінің жеке үйлері,бақша телімі,сиырлары,ұсақ малдары және құстары бар. Ауданда өзінің жеке шаруашылығы жоқ,материалдық көмекке зәру отбасылар жоқ. Мектеп жасындағы балалар 397 бала оның 310 неміс. Мектепте оқып жатқан оқушылар 356 бала, оның 289 – неміс балалары. Бұрынғы «спецпереселендерінің балаларының барлығы орыс тілінде оқытылып жатыр себебі олардың барлығы орыс тілінде жақсы сөйлейді. Осы құжатта ұлттардың ана тілінде оқытудың немесе ұлттық кеңшарларды құрудың қажет еместігін Рузай ауданының хатшысы П.Синельников қайтадан қадап тұрып айтады [13]. Біз бұдан кейбір Солтүстік облыстардағы Балуан немесе Қызылсая сияқты ірі ауылдарға келіп қалған неміс немесе басқа да отбасылардың бірен-сараң балалары ғана болмаса Қазақстан сияқты ұлттық Республикада қазақ тілінде емес орыс тілінде білім мен тәрбие алғандығын көреміз. Герольд Белгер секілді қазақ, неміс әдебиетіне еңбек сіңірген әдебиет пен қоғам қайраткері орыс тілді емес, қазақ тілді социумның туындысы болғанын байқаймыз. Жалпы алғанда жер аударылып келген неміс ұлтының өкілдерінің қазақ тілі мен мәдениетіне деген ерекше ықыласымен неміс ұлты басқа еуропалық немесе кавказдық этностардан айрықша болды деуге негіз бар. Қазақтармен араласып тұрған әсіресе осы ұлттың өкілдерінің көпшілігі жергілікті қазақ халқының тілі мен мәдениетін игеріп, қазақтармен тығыз араласты. Көкшетау ауданының аралас ауылдарында атап айтқанда Көкшетау қаласынан 25 шақырым жердегі Васильков кентіндегі немістердің көпшілігі қазақ тілінде өте жатық сөйлеп кеткенін сол жердің байырғы тұрғындары әлі күнге дейін ұмытқан жоқ.

Ал 1954 жылдан Солтүстік Қазақстан тың эпопеясының эпицентрі ретінде жаңа бір қуатты миграциялық ағынға тап болды. Тың көтеру кезеңі әсіресе солтүстік өлкедегі халықтың күнделікті өмір – тіршілігінде, оның ішінде жергілікті халықтың өмір сүру ырғағында түбегейлі өзгерістер жасады. Қазақстанның «Тың өлкесі» Одақтық үкімет тарапынан басты назарға алынуы, бұрын-соңды болып көрмеген орасан көлемдегі қаржының салынуы, сонымен бірге бір ғана 1954 жылдың өзінде тың совхоздарына 48,9 мың адамның келуі «Тың өлкесіндегі» халықтың менталды жақтарына аз ықпал тигізбегені[14,91]. анық. Көкшетау облысының өзіне ғана туысқан республикалардың 18 облысынан 1954 жылды 2—шы наурызына дейін 2921 адам келген болса, 20-21 наурызда тағы да 1500 адам келгені туралы нақты деректерді архив құжаттары жеткізіп отыр [15]. Тың өлкесіне түгел шаруашылығымен басқару құрамымен келгендер де кездесті. Олар бұрынғы тұрған жеріндегі халықтың мінез-құлқын бірге ала келгендігі түсінікті.

Осы ретте бізді қызықтырып отырған мәселе сол тың көтеру науқаны кезіндегі арнайы қоныстадырылған халықтар мен мен тыңгерлердің күнделікті өмір-тіршілігі. Өткен ғасырда Батыс тарихнамасында аса бір актуализацияланған бағыттың бірі тарихты жасаушы үлкен адам емес, қарапайым адамдар өмірі деген методологиялық принцип танымал болып тұрған болатын. Адам өмір-тіршілігінің барлық қыр мен сырын зерттеуші мәдени-антропологиялық әдіснама қолданысқа енді.

Ендігі жерде тарихшы әмбебап зерттеушіге айналуға тиісті деп санады. Ол бір мезгілде психолог, әлеуметтанушы, құқықтанушы болуы қажет [16,30]. Тыңға келген қоныс аударушылардың географиясы да кең ауқымды болып шықты. Мәселен, 1954 жылдың 20-21-ші наурыз аралығында Көкшетау облысына қоныстанғандардың 202-сі Липецк облысынан, Мордва АССР-нен, Сталинград облысынан келгендер, олар Рузай ауданының тың совхоздарына орналастырылды.Еңбекшілдер ауданына Ленинградтан, Одессадан келгендер МТС – терге шофер, механизатор болып орналастырылды [17].

Көкшетау облысында тың көтеру кезеңінің алғашқы жылында ғана 25 жаңа астық совхоздары құрылды, соның ішінде 11 Қызылту ауданында, 12 –сі Рузаев ауданында, 1 совхоз Айыртау ауданында тағы 1 совхоз Чкалов ауданында құрылған болатын. Жері далаңқы байырғы тұрғындары аз санды жерлерде жаңа тың совхоздары көптеп құрылған болса, халқы тығыз орналасқан, патша заманынан жері игерілген Айыртау ауданында тың совхоздарының ашылуының сирек болуының негізгі себебі осы еді.

Бүкіл Кеңестер Одағындай сол кезеңдегі адамдардың өмір-тіршілігі шамадан тыс идеологияның үстемдік етуші партияның ықпалында ғұмыр кешкендігі сол дәуірдің мейлі ол қала болсын, мейлі ол аграрлы территориялар болсын ондағы өмір сүріп, тіршілік құрған жұрт партия, комсомол ең аяғы пионер ұйымдарына тартылды. Мәселен, жаңа ашылған совхоздардағы жалпы халықтың саны 11 мыңды құраса оның ішінде коммунистік партия мүшелері 313 адам, комсомолдар 4492 адам болған, ал қалған жұмысшылар мен партияда жоқ қызметкерлердің саны 10232 адамды құраған. Көкшетауда жаңа ашылған барлық шаруашылықтарда мамыр айы ішінде коммунистік бастауыш партия ұйымдары құрылды.

Көкшетау облысында құрылған 24 совхоздың басшылық құрамына сол кездегі Кеңестер Одағының әр түпкірінен келген басшылар жайғасты. Олардың бірқатарын Қазақстан ОК –і ұсынды [18].

Айыртау ауданындағы тыңгерлер арасында саяси-партиялық, бұқаралық үгіт насихат жұмыстарына зор көңіл аударылып, еңбекшілердің бұқаралық жұмыстар жүргізілді. Тыңға келгендерді жұмыспен қамту, қоғамдық тамақтануды жолға қою, «щитовой үйлердің» бөлшектерін жаңа жерлерге жеткізу сияқты мәселелер шешіліп отырды. Бригадаларда күн сайын газеттер оқылып, радиотыңдаулар ұйымдастырылды. «жауынгерлік парақтар» шығарылып онда коллектив өміріндегі жаңалықтар көрініс тапты. Айыртау астық совхозында Интересный және Лопутка сияқты құрылыс бригадаларының жұмыстары үлгілі деп танылды. Орталық елді мекендерді көгалдандыру жұмыстары барысында алмұрт, үйенкі, терек талдары, алма ағаштарының көшеттері отырғызылды. Жері далаңқы болып келетін Қызылту ауданының «Бидайық» совхозында бау-бақша өсіру бастамасы көтерілді [19]. Көкшетауға тыңның екі жылында Көкшетау облысына 120 мың адам келіп жалпы 54 совхоз ұйымдастырылды. Тыңгерлермен бірге арқадағы тыңды жергілікті халық бірге көтерісті. Қалалардың тың совхоздарын қамқорлыққа алуы дәстүрге айналды мәселен 1954 жылы Көкшетау қаласынан егін жинау науқанына 1500 адам қатынасты. Көкшетау механикалық зауыты облыстағы колхоздар мен МТС-терге жүйелі көмек беріп отырды. Қалалық партия ұйымы совхоздарға тек шаруашылық жағынан ғана көмек беріп қоймай, әрі мәдени-ағарту жұмыстарымен айналысып лекторлар мен баяндамашыларды, көркем өнерпаздардың концерттік бригадаларын жіберіп отырды, кітапхана қорын молайтты [20]

Тың эпопеясы кезеңіндегі Көкшетау облысындағы бұрынғы «спецпоселендер» мен тыңгерлердің күнделікті өмір тіршілігін зерттеу барысында тарихи-антропологиялық тұрғыдан қарастырғанда осы кезеңдегі екі социумның арасындағы едәуір айырмашылықтарды болжауға болады. Қоныстанушылардың екі толқыны бір-бірінен менталдық айырмашылықтарын олардың арасында шығып отырған қақтығыстардан аңғаруға болады. Соғыс жылдары қоныс аударып келгендер елі мен жерінен зорлықпен ажырағандар, олардың арасында кеңес билігіне наразылар жие кездесті. Солтүстік Кавказ тұрғындары арасында отбасы-кландық байланыстардың діни сенімнің маңызы күшті фактор болды. Сол себепті де осы халық өкілдерін оқуға тарту, комсомолдық басқа да саяси ұйымдарға тарту кедергілерге тап болып отырды. Еуропа тектестер мемлекеттік және саяси ұйымдарға жоғарыда көрсеткеніміздей біршама оңай тартылып отырды. Тыңгерлер психологиясы өзгеше еді. Олардың басым бөлігін славян тектілер құрады және мемлекет тарапынан зор материалдық, қаржылық және моральдық көмек берілді. Тыңгерлер жергілікті халық пен өздеріне дейін Қазақстанға депортацияланған халықтарға қарағанда өздерін мүлде бөлек психоэмоционалдық жағдайда ұстады. Сол себепті де кейбір тыңдағы ұлтаралық қатынастардағы кикілжіндер осы жағдайға байланысты туындауы мүмкін деген пайым жасауға негіз береді. шартын жасасқан «тыңгерлерге» бір жолғы 15 сом жәрдем ақы, жол шығыны өзіне және отбасы мүшелеріне де берілді. Ал Одақтық үкіметтің 1958 жылғы арнайы шешіміне сәйкес отбасы басы 300 сом, әр отбасы мүшесіне 60 сомнан беріліп, жол шығыны да көтерілді. [21,93-99].

Сол себепті де «тың эпопеясы» кезеңіндегі Солтүстік өңірлерде соның ішінде Көкшетау облысында бұрынғы қоныстанушылар мен тыңгерлердің жасаған күнделікті тіршілігі мен өзара қарым-қатынасы бүгінгі күнге дейін арнайы зерттелмеген тың тақырыптардың бірі болып табылады.

Қолданылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

- 1 Әбуев Қ. Ақмола облысының тарих және мәдениет қайраткерлері: библиографиялық очерктері – Көкшетау: Әрекет, 2018, 336 б.
- 2 АОМА - 730 қор, 14-тізбе, 889- іс, 5парақ

- 3 Байжұманова З.Б. Көкшетау өңірінің тарихы халық жадында Отан тарихы №1(77)-2017, 125 б
- 4 АОМА – 1 қор, 2 - тізбе, 107-іс, 1а парақ
- 5 АОМА - 730 қор, 14-тізбе, 889- іс, 2 парақ
- 6 АОМА – 1 қор, 2 - тізбе, 107-іс, 3 парақ
- 7 АОМА – 1 қор, 2 - тізбе , 52 - іс, 87 парақ.
- 8 АОМА – 1200 қор, 1 - тізбе , 24 - іс, 13парақ.
- 9 АОМА – 1 қор, 1 - тізбе , 494 - іс, 13парақ.
- 10 АОМА – 1 қор, 2 - тізбе , 52 - іс, 88 парақ.
- 11 АОМА – 1 қор, 2 - тізбе , 52 - іс, 89 парақ.
- 12 АОМА – 1 қор, 2 - тізбе , 52 - іс, 91 парақ.
- 13 АОМА – 1 қор, 2 - тізбе , 52 - іс, 96 парақ.
- 14 Сужиков, Г. Демаков. Влияние подвижности населения на сближение наций / М – Алматы: Наука, 1979. 91 с
- 15 ҚРПА- 1Том, 708 қор, .27 тізбе, .288 іс, 81 парақ
- 16 З. Б. Мырзатаев Күнделікті өмір тарихы: пәнаралық сипаты мен ерекшеліктері Вестник КазНПУ им. Абая ,серия Исторические и социально-политические науки» №2 (37),2013 ж. 30 б
- 17 ҚРПА- 1Том, 708 қор, .27 тізбе, .288 іс, 82 парақ
- 18 ҚРПА- 1Том, 708 қор, .27 тізбе, .288 іс, 106 -107 парақтар
- 19 ҚРПА- 1Том, 708 қор, .27 тізбе, .288 іс, 110-111 парақтар
- 20 ҚРПА- 1Том, 708 қор, .27 тізбе, .288 іс, 24 парақ
- 21 Абдраимова А. Социальные последствия целинных и залежных земель в Казахстане Евразийское сообщество 2008.- №4-С.93-99

ӘӨЖ 11-987
МРНТИ 03.20.00.

Серік А.Н.¹

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті¹,
бМ041900 - Музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығының 1 курс магистранты¹*

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ–ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІНІҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақала бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі–Батыс Қазақстан облыстық тарихи өлкетану музейінің өлкенің тарихи мұрасын қорғау, киелі орындарды сақтау, олардың саны, санаттары және қорғалуын анықтаудағы қызметі жұмыстың өзектілігі болып табылады. Бүкіләлемдік жаһандану жағдайында Батыс Қазақстан өңірі халқының тарихи-мәдени мұрасын оның дамуының негізі мен кепілі ретінде сақтап қалудың қажеттілігі жұмыстың маңыздылығын арттырады.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан облысы, жәдігерлер, музей, өлкетану, тарихи мұра, экспонаттар.

Серік А.Н.¹

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби¹,
Магистрант 1-го курса по специальности бМ041900 – музейное дело и охрана памятников¹*

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ЗАПАДНО–КАЗАХСТАНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Аннотация

Одной из актуальных проблем сегодняшнего дня является охрана исторического наследия края, сохранение святынь мест, определение их количества, категории и охраны. В условиях всемирной глобализации необходимость сохранения историко-культурного наследия народа Западного Казахстана как основы и гарантии его развития повысит значимость работы.

Ключевые слова: Западно-Казахстанская область, экспонаты, музей, краеведение, историческое наследие, экспонаты.

Serik A.N.

*Al-Farabi Kazakh national University¹,
Undergraduate of 1st course specialty 6M041900 – Museum and monument protection¹*

THE STORY OF THE CREATION OF THE WEST KAZAKHSTAN REGIONAL LOCAL HISTORY MUSEUM

Annotation

One of the urgent problems of today is the protection of the historical heritage of the region, the preservation of Holy places, determining their number, category and protection. In the context of global globalization, the need to preserve the historical and cultural heritage of the people of Western Kazakhstan as the basis and guarantee of its development will increase the importance of the work.

Key words: West Kazakhstan region, exhibits, Museum, local history, historical heritage, exhibits.

Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің жылынамасы ХІХ ғасырдың 30–жылдарынан басталады. Орынбор өлкесінің шекаралық және азаматтық басқармасының 1834 жылғы есебінде Оралда «әскери училище құрылысы басталғаны» туралы жазылған. Ал Орынбор корпусы командирінің 1836-1837 жылдардағы есептерінде «әскери училище құрылысы аяқталып онда сабақ басталғаны» баян етіледі. Осы училище тұрақты жұмыс істей бастаған 1836 жылы музейдің де негізі қаланған деп ұйғарым жасауға болады. Себебі, Орал әскери училищесінің Жарғысында: «Кітапханашы, ол әрі училище музейінің караушысы, училище кітапханасы мен музейіндегі рет-ыңғай үшін, сондағы кітаптардың, аспаптар мен заттардың бүлінбей, жоғалмай сақталуына жауап береді», деп атап көрсетілген. Музей 1836 жылы Орал әскери оқу орнында, кейінірек көркем және графикалық факультет, қазіргі уақыттағы «Пушкин» қонақ үйі ғимаратында орналасқан [1, 15 б.].

1870 жылы музей Оралдың реальдық оқу орны, қазіргі Жаһанша Досмұхамедов атындағы Орал педагогикалық колледж ғимаратына көшірілген. 1906 жылы Музей училище жанынан Орал казак әскери музейі болып бөлініп, екі қабатты ғимаратқа шығады. Кейін онда балалар ауруханасы болды. 1920 жылы Орал казактарының әскери-тарихи музейі негізінде тарихи-өлкетану музейі құрылды.

Музей халыққа білім беру губерниялық (округтік) бөлімінің қарауында болған. Ол «Қызыл таң», қазіргі «Гагарин» кинотеатрының екінші қабатында бірнеше бөлмелерде орналасқан. 1941 жылы Ұлы Отан соғыс жылдарында музей жабылып, музей ғимараты Краснодар қаласынан көшірілген партия мұрағатына берілді. 1969 жылы Музей екі ғимаратта орналасты: біріншісі-Архангел Михаил шіркеуінде (кеңес өкіметіне дейінгі кезең); екіншісі-Құтқарушы Христос ғибадатханасында (өлкетану бөлімі). 1977 жылы музейге үшінші ғимарат берілді: тағайындалған атамандар үйінде, қазіргі Ішкі істер бөлімінің әскери ауруханасының бір бөлмесінде әдебиет бөлімі ашылды. 1980 жылы музейге төртінші ғимарат берілді. Музей 1879 жылы орыс-қырғыз мектебіне арнап салынған архитектуралық ғимаратқа көшіріліп, осы ғимаратта күні бүгінге дейін орналасуда. Осы жылдары музей ең үздік белгімен марапатталып Бүкіл Одақтық ауыспалы Қызыл туына ие болды [2, 8 б.].

Бүгінде музей 1879 жылы шығыстық стилде орыс-қырғыз қолөнер мектебіне арнап салынған ғимаратта орналасқан. Бұл ғимараттың тарихына тоқталып өтсек: орыс-қазақ қолөнер мектебі үшін арнайы салынған ғимарат 1879 жылы бой көтерген. Қазақстандағы осындай типті бірінші оқу орны. Ғимарат екі қабатты, жартылай жертөселі, мавритан стилінде салынған (сүйір терезе ойығы, шатыр тіректеріндегі күмбездер және стильдегі мұнара, т.б.). Ғимараттың құрылымы анық жоспарланған, бөлмелер доғалы тоғыспалармен біріктірілген, қасбет жабыстырылып мәнерленген сәулет элементтерімен безендірілген. Ғимаратта әртүрлі саладағы оқу орындары мен ұйымдар орналасқан.

Алғашқы кездерде екі жылдық орыс-қазақ мектебі болған, бұл жерде ұлдарды сауатты болуға, сонымен қатар, токарлық, ағаш ұсталық, темір соғу және слесарьлық істеріне оқытқан. Азамат соғысы кезінде, 1919 жылдың аяғынан бастап бұл ғимаратта облыстық әскери комиссариатты жұмыс жасаған. 1920-1930 жылдары оқу сыныптары, интернат, асхана, клубтары бар Орал кәсіптік техникалық мектебі, ал кейін ғимаратта №75 қалалық кәсіби-техникалық училище орналасқан. 1963 жылы ол Батыс Қазақстан Ауыл шаруашылық институтына берілген. 1973 жылғы 12 сәуірдегі Орал облыстық атқару комитетінің шешімімен ғимаратқа мәдениет басқармасы көшіп келді. Қазіргі уақытта бұл ғимаратта облыстық тарихи-өлкетану мұражайы орналасқан. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков «Қай халықтың болса да рухани әлеміне саяхат оның көне ескерткіштерімен, тарихи орындарынан танысудан басталатыны мәлім»,—демекші, өлке тарихын келешек ұрпаққа жеткізу жолында ата-бабаларымыздың

көзінде асыл құндылықтарды жинап, сақтап, олардың тарихымен және өлкеге танымал тұлғалардың игілікті істерімен, өркениетті мәдениетімен көрерменді таныстыру–бүгінгі музейлердің негізгі міндеті мен басты парызы болып отыр. Қандай әлеуметтік-саяси өзгерістер болса да, музей өзінің басты міндетін орындауда: ол-мәдени мұраны сақтау болып табылады. Расында да неше бір заман белестеріндегі қоғамдық құбылыстарды, аласапыран әлеуметтік саяси оқиғаларды, керек десеңіз күллі адамзаттың, бізді қоршаған кеңістіктің, табиғи ортаның таңғажайып өзгерістерін алақанға салғандай етіп алдына тосатын музейдегі материалдық мұралар мен қатпарлы қалың құжаттар-баға жетпес

Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы, Достық даңғылы 184 үйде орналасқан. Музейдің жалпы алып жатқан аумағы–2432,7 м². Музей қорындағы жәдігерлердің жалпы саны-136 980 астам бірлік сақталуда. Негізгі қорда–64 655 бірлік, қосымша қорда–72 325 бірлік.

Музейдің жұмысы сан қырлы. Музейдегі экспонаттарды ғылыми-танымдық талаптар тұрғысынан ұтымды жүйелеу, оны көпшіліктің талғамына сай ұсыну, зерделенген жәдігерлер негізінде басылымдар шығару елдегі, облыстағы атаулы күндер мен тарихи тұлғаларға арнап көрмелер жабдықтау, өлке тарихына қатысты мәдени шаралар өткізу, белгілі бір көрнекті тұлғалармен кездесулер ұйымдастыру, қаладағы оқу ордаларының студенттеріне дәрістер оқу т.б. қызметтерді атқару арқылы халқымыздың асыл қазынасын болашақ ұрпаққа жеткізу.

Музей қызметкерлерінің 2016 жылдан бері қолға алып келе жатқан бір бастамасы келушілер арасында сауалнама жүргізу. Зерттеу сәуір айында ұйымдастырылып, оған 68 адам қатысты. Зерттеу жұмысына арнайы адамдардан топ құрылып, музейге келушілердің жасына қарамай сауалнама жұмыстарын жүргізе бастады. Бір айға созылған зерттеу жұмысы өз нәтижесін берді. Қатысушыларға музейге байланысты келушілердің көзқарастарын білу, қандай мақсатпен келетіндері турасында түрлі сауалдар қойылған. Сауалнама негізінде келушілердің құрамы туралы қорытынды жасалынып, келушілердің ескертпе-ұсыныстарын талдауға мүмкіндік болған. Сауалнама қорытындысы төмендегі кестеде көрсетілген.

1-кесте. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейіне келушілер арасында жүргізілген сауалнама

Р/с	Сауалнама	Пайыздық көрсеткіші (%)
1	Өлке тарихымен терең танысқысы келетіндер (35 жасқа дейін)	72%
2	Келушілер арасында қала тұрғындарының үлесі	62%
3	Қала қонақтарының үлесі	38%
4	Туыстары мен таныстарының кеңесімен келгендер	45%
5	Ақпаратты мерзімді баспасөз, радиотеледидардан, 23 пайызы ғаламтордан алған.	24%
6	Музей туралы ақпаратты ғаламтордан алғандар	23%
7	Музей туралы қызметкерлерден естігендер	8%
8	Экспозиция залын таныстырушының қызметіне жүгінетіндер	66%
9	Таныстарын қаламен таныстыруда музейге апарамын?	64%
10	Музейге дем алу үшін келетіндер	28%
11	Музейге тәрбие және білім беру үрдісіне байланысты келушілер	54%

1-кестеден көріп отырғанымыздай, жүргізілген сауалнаманың қорытындысында өлке тарихымен терең танысқысы келетіндердің 72%-ы 35 жасқа дейінгілерді құраған. Музейге келушілердің 62%-ы Оралдың тұрғындары, 38%-ы ғана қала қонақтары болып шыққан. Сауалнамаға қатысушылардың 45%-ы туыстары мен таныстарының кеңесімен келгендігін айтса, 24%-ы ақпаратты мерзімді баспасөз, радиотеледидардан, 23%- ғаламтордан алған. 8%-ы музей қызметкерлерінен естіген болып шықты. Зерттеуге қатысушылардың 66%-ы экспозиция залдарын жеке аралағаннан гөрі, таныстырушының қызметіне жүгінгенді жөн көреді. Ал «Сіз қонағыңызды қалаңызбен таныстыру үшін қайда апарар едіңіз?» деген сауалнама сұрағына «Музейге» деп жауап берушілердің пайыздық үлесі 64%-ды құраған. Қала тұрғындарының музей табалдырығын аттауына не себеп? Жүргізілген сауалнама көрсеткендей, басты мақсат–оның ақпарат пен білім көзі болғандығынан. Ал музейге дем алу үшін келетіндердің үлесі 28%-ды көрсетсе, келушілердің 54%-ы тәрбие және білім беру үрдісіне байланысты отбасы, сыныптастары, топтастарымен барғанды ұнататындықтарын көрсеткен. Жүргізілген сауалнама барысында музей жұмысына жасалған ескертулер мен ұсыныстар да болды. Ең бастысы, сауалнама көрсеткіші тұрғындардың қала тарихына қызығушылығы жоғары екенін байқатты.

2-кесте. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейіне келушілер санының көрсеткіші (2000-2017 жылдар) [3, 12 б.].

Р/с	Жылдар	Келушілер саны
1	2000 жыл	53 007 мың адам
2	2001 жыл	76 942 мың адам
3	2002 жыл	49 736 мың адам
4	2003 жыл	48 210 мың адам
5	2004 жыл	59 430 мың адам
6	2005 жыл	61 172 мың адам
7	2006 жыл	45 379 мың адам
8	2007 жыл	34 843 мың адам
9	2008 жыл	31 342 мың адам
10	2009 жыл	32 689 мың адам
11	2010 жыл	33 588 мың адам
12	2011 жыл	33 703 мың адам
13	2012 жыл	38 129 мың адам
14	2013 жыл	44 873 мың адам
15	2014 жыл	51 520 мың адам
16	2015 жыл	55 549 мың адам
17	2016 жыл	64 801 мың адам
18	2017 жыл	72 159 мың адам

2-кестеден көріп отырғанымыздай, музейге келушілер саны 2000-2001 жылдар аралығында өсіп, келушілер саны 23 935 адамға көбейген. Ал 2002 жылы келушілер саны керісінше 27 206 адамға азайған. Кестеден байқап отырғанымыздай 2000-2007 жылдар аралығында музейге келушілер саны тұрақсыз болған, яғни кей жылдары келушілер саны өсіп отырса, кей жылдары мүлде түсіп кеткен. Бұл музейдің алғаш ашылған жылдарындағы бірнеше рет ғимарат ауыстыруымен байланысты болуы мүмкін. Екінші бір себеп, насихаттау жұмыстарының аздығында деген қорытындыға келдік. Музейге келушілер саны 2008 жылдан бастап көбейіп отырған: 2009 жылы 2154 адамға, 2010 жылы 2246 адамға, 2011 жылы 2361 адамға, 2012 жылы 6787 адамға, 2013 жылы 13 531 адамға, 2014 жылы 20 178 адамға, 2015 жылы 24 207 адамға, 2016 жылы 33 459 адамға, ал 2017 жылы бұл көрсеткіш 40 817 адамға дейін көтерілген. Музейге келушілер санының артуы насихаттау жұмыстарының тұрақты әрі жүйелі түрде жүргізілуі, музейге келушілерге жылына бір рет «музей түнінің» ұйымдастырылуы және әр түрлі ашық-дәріс сабақтарының көптеп жүргізілуі келушілер назарын өзіне аударады.

2006 жылы Ақ Жайық өңірінің тарихи асыл қазынасы мен құндылықтары сақталып отырған қара шаңырақ-облыстық тарихи-өлкетану музейінің құрылғанына 170 жыл толды. Осыған орай Европа мен Азияның кіндігінде орналасқан Орал қаласында Қазақстан мұражайлары мен көршілес Ресей елінің өкілдерінің қатысуымен «Батыс Қазақстандағы мұражай ісі: тарихы және қазіргі заман» тақырыбында халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізілді.

Музей өз мамандарының іскерлігін арттыруға ерекше көңіл бөліп отырады, әсіресе жас кадрлар тәрбиесі басты назарда. Облыстық музейдің үш филиалы – «КСРО Батыры М. Мәметова» музейі, «М. Шолохов атындағы музей кешені», «Табиғат және экология» музейлерінің өз алдына дербес музей болып бөлініп шығуы – музей қызметкерлерінің біліктілігінің жылдан-жылға артып келе жатқанының нақты айғағы. Мұражайдың дербес бөлімі болып табылатын Мәншүк Мәметова мұражайында оның ерлігінен хабар беретін материалдар мен заттық деректер, Е. Пугачев мұражайында орыс көтерілісшісі Е.А. Пугачевтің Оралда болуын баяндайтын құжаттар, соғыс қарулары; Табиғат және экология мұражайында өлкенің географиялық жер жағдайының кескіндеме-карталары, кен байлықтарының үлгілері, өлкеде кездесетін өсімдіктер мен жан-жануарлардың қатырылған бейнелері қойылған [4, 45 б.].

Батыс Қазақстан облысының рухани қазына-асыл мұралардың тарихи қоймасы аталған музей бүгінде өлкеге келуші туристерге, қонақтар мен жергілікті қауымның игілігіне айналып, тарихи зердеге қозғау салатын тарих пен тағылымның ордасы мен мәдени-рухани орталық дәрежесіне дейін көтеріліп отыр. Ал мұражай қызметкерлерінің іскерлігі, біліктілігі арқасында өлкеде сан алуан мәдени шаралар ұйымдастырылып, тақырыптық басылымдар жарық көріп көпшіліктің ризашылығына бөленуде.

Ғасырлар қойнауынан бастау алатын еліміздің тарихы мен мәдениетінен, салт-дәстүрі мен әдебиетінен, шежіре мұраларынан сыр шертетін мәдени құндылықтар еліміздің түкпір-түкпіріндегі музейлерде сақтаулы. Батыс Қазақстан тарихи-өлкетану музейі бүгінгі таңда жас ұрпаққа құнды мұралар мен тарихи жәдігерлері арқылы білім беруге арналған көпқырлы әлеуметтік ақпараттар институтына айналып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Западно-Казахстанская область // Редактор-проф. Сдыков М.Н. – Алматы: Аруна, 2011. – С. 38-39.
2. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайының 2017 жылғы есебі - Орал, 2017 - 72 б.
3. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd, ЖШС, 2005. – 520 б.
4. Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск, 1993. – 120 с.

УДК 11-958
ГРНТИ 03.61.21

¹Бексеитов Г.Т.

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»
Пр аль-Фараби 71, Алматы 050040, Казахстан
Тел: + 707 506 62 62. E-mail: bek_ok@mail.ru

²Тулегенов Т.Ж.

²Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»
Г Иссык, Казахстан
Тел: + 7 777 127 62 72. E-mail: tur4ik_kz@mail.ru

³Оспанов Е.Б.

³Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, «Музей палеолита Казахстана»

⁴Сатаева Б.Е.

⁴Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»
Пр аль-Фараби 71, Алматы 050040, Казахстан
Тел: + 7 707 788 98 94. E-mail: botakozsatayeva@gmail.com

ПРОВЕДЕННЫЕ 2017 ГОДУ ПОЛЕВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА АВАРИЙНЫХ КУРГАНАХ БЕРИККАРА (ЖАМБЫЛСКАЯ ОБЛАСТЬ)

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы исследования аварийных памятников (курганов РЖВ) Бериккара которые были расположены вдоль строящейся автодороги ведущей от трассы Тараз-Каратау до туристического комплекса «Тау самалы». В ход исследования был получен интересные материалы о материальной культуре древних кочевников этого региона. Хронологические данные осложнены из-за отсутствия в них четко датирующих материалов, кроме трех бронзовых изделий относимых к сако-усуньскому периоду.

Ключевые слова: Курган, артефакт, керамика, географические координаты.

Бексеитов Ф.Т.¹

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы, Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы 050040, Қазақстан
Тел: + 707 506 62 62. E-mail: bek_ok@mail.ru*

Тулегенов Т.Ж.²

²*«Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы
Есік қаласы, Қазақстан
Тел: + 7 777 127 62 72. E-mail: tur4ik_kz@mail.ru*

Оспанов Е.Б.³

³*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, «Қазақстанның палеолит мұражайы»
Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы 050040, Қазақстан
Тел: + 702 243 10 03. E-mail: yerbolat_27@mail.ru*

Сатаева Б.Е.⁴

⁴*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы
Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы 050040, Қазақстан
Тел: + 7 707 788 98 94. E-mail: botakozsatayeva@gmail.com*

2017 ЖЫЛЫ БЕРІҚҚАРА ҚОРЫМЫНЫҢ БҰЗЫЛҒАН ҚОРҒАҒДАРЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ (ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ)

Аңдатпа

Мақалада Тараз-Қаратау тас жолынан «Тау Самалы» туристік кешеніне дейінгі тас жол бойында орналасқан Берікқара қорымының бұзылған ескерткіштерінде (ЕТД қорғандары) жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары қарастырылған. Зерттеу жұмыстары барысында аймақтан көне көшпенділерінің материалдық мәдениеті туралы қызықты материалдар қоры алынды. Сондай-ақ сақ-үйсін кезеңіне жататын үш қола бұйымды алып қарағанда, олардың нақты хронологиялық мерзімдеу арақашықтығының күрделі екендігін байқай аламыз.

Түйін сөздер: Қорған, артефакт, керамика, географиялық координат.

FIELD ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE EMERGENCY KURGANES OF BERICCARA CARRIED OUT IN 2017 (JAMBYL REGION)

Galymzhan Bexeitov¹

¹*Al-Farabi Kazakh National University, International scientific-research laboratory "Geoarcheology"
Al-Farabi ave. 71, Almaty 050040, Kazakhstan
Phone: + 707 506 62 62. E-mail: bek_ok@mail.ru*

Tulegenov T.ZH.²

²*State Historical and Cultural Reserve Museum "Issyk" G Issyk, Kazakhstan
Tel: + 7 777 127 62 72. E-mail: tur4ik_kz@mail.ru*

Erbolat Ospanov³

³*Al-Farabi Kazakh National University, "The Paleolithic museum of Kazakhstan"
Al-Farabi ave. 71, Almaty 050040, Kazakhstan
Phone: + 702 243 10 03. E-mail: yerbolat_27@mail.ru*

Botakoz Satayeva⁴

⁴*Al-Farabi Kazakh National University,
International scientific-research laboratory "Geoarcheology"
Al-Farabi ave. 71, Almaty 050040, Kazakhstan
Tel: + 707 788 98 94. E-mail: botakozsatayeva@gmail.com*

Annotation

The article deals with the study of emergency monuments (mounds RZHV) Berikkara which were located along the road under construction leading from the Taraz-Karatau highway to the tourist complex "Tau Samaly". In the course of the study, interesting material was obtained about the material culture of the ancient nomads of this region. The chronological data is complicated due to the absence of clearly dated materials in them, except for the three bronze items belonging to the Saka-Usun period.

Key words: Kurgan, artifact, ceramics, geographical coordinates.

Казахстан является наследником не только материальной, духовной культуры, но и политической культуры народов, населявших территорию Казахстана в древности и средневековье. Более того, становление казахской государственности предопределено предшествующими этапами исторического развития этих народов, создавших свои государственные объединения. В этом нам помогают не только письменные источники, но и археологические находки.

Раскопки проводились на курганах, попадающих на полосу дорожного строительства при въезде в туристический комплекс «Тау самалы». Работы имели охранно-спасательный характер. Иначе говоря, были задействованы конкретные рычаги правовых основ охраны и использования объектов историко-культурного наследия.

Курганный могильник Бериккара расположен в 80 км к западу от г. Тараз под северными склонами горы Каратау (Жуалинский район, Жамбылская область). Раскопки на аварийных курганах проводились 2017 году под руководством Г.Т. Бексеитова.

Отметим, что объектом археологических работ ИИМКа - Казахстанского филиала Академии наук и Комитета наук при СНК КирССР под руководством А.Н. Бернштама, в 1936 и 1938 гг. была в основном долина реки Талас Казахстан и Киргизии [1, С. 66].

К западу от Таласской долины, фактически в районе реки Асса нами было зафиксировано резкое исчезновение городского типа поселений. Вместо памятников земледельческого оазиса здесь обнаружены археологические памятники кочевников. Так, на территории бывший колхоза Урнэк, на одной из террас реки Асса была открыта стоянка с характерной сетчатой керамикой сарматского типа. Вскоре был открыт и курганник сарматской эпохи на северных склонах Каратау, к югу к озера Бийли-Куль. Центр курганника был расположен около Бериккара, где экспедицией было зарегистрировано 457 курганов [2, С. 136].

Однако опыт полевой работы на некрополях Джетытобе, Уштобе и Бериккара (1986-1989 гг.) в окрестностях бывшего г. Джамбула потому что слои суглинка, заполняющие пространства между каменными панцирями, заметно отличаются один от другого только своим цветом, по структурой и составом. Разумно допустить, что грунт для создания очередного слоя насыпи брался в другом месте и, очевидно, через какой-то промежуток времени, после чего новая грунтовая подсыпка облицовывалась камнем. Так появилась новая идея о разновременности сакских курганов с досыпками, число каменных рубашек которых закономерно соответствует числу погребений в кургане [2, С. 137-138].

Основная масса курганов находится напротив ущелья Бериккара. В 1938 г. здесь было зарегистрировано и описано 457 курганов и кольцевых выкладок. Могильник представляет собой множество цепочек, расположенных параллельно и вытянутых с юга на север (с небольшим отклонением к востоку).

Все надмогильные сооружения разбиваются на 31 группу, каждая из которых содержит в среднем от 5 до 20 курганов (в одну или в несколько цепочек, идущих параллельно друг другу). По величине курганы разбиты на три группы.

1. Большие курганы, диаметром 25-50 м, высотой 2,5-3,5 м;
2. Средние курганы, диаметром 12-24 м, высотой 0,40-1,5 м;
3. Малые курганы, диаметром 4-12 м, высотой 0,10-0,25 м.

Характер насыпей весьма различен. Насыпи, состоящие из земли со щебенкой и из плитняка, покрывают широким кольцом склоны курганов и оставляют открытой плоскую или запавшую вершину; провал происходил либо в результате ограбления, либо осадки могилы. Аналогичные насыпи из земли со щебенкой, имеют вершины, ограниченные сплошным кольцом из одного ряда камня или несколькими камнями, поставленными на ребра. Кольцо из камней находится почти всегда в основании насыпи. Другие насыпи даже состоящие сплошь из щебенки, плитняка и камня или только из камня, имеют плоскую или круглую вершину. Курганы этой группы часто снабжены дополнительными выкладками в виде колец вокруг насыпи или рядом с нею в виде полумесяцев или дорожек, а иногда и прямоугольных выкладок [3, С. 109].

К последнему типу принадлежат курганы без насыпи, заметные лишь по скоплениям камня и щебенки, расположенных широким поясом в виде кольца. Иногда это просто кольцо из камней, поставленных на ребра.

Все насыпи слегка задернованы и почти всегда имеют в центре впадину большей или меньшей величины.

В каждой отдельной (из 31) группе могут быть встречены все перечисленные выше типы курганов; однако процентрываются в основном три пятна распространения земляных курганов: в северной части могильника, в южной и небольшое пятно между ними. Курганы с каменными насыпями заполняют все промежуточное пространство, причем цепочки крупных: курганов с дополнительными выкладками расположены в основном с восточной стороны могильника, в каждой отдельной группе можно выделить цепочку крупных курганов, параллельно которой идет цепочка средних, а в непосредственной близости к ней помещаются курганы малой величины [2, С. 15].

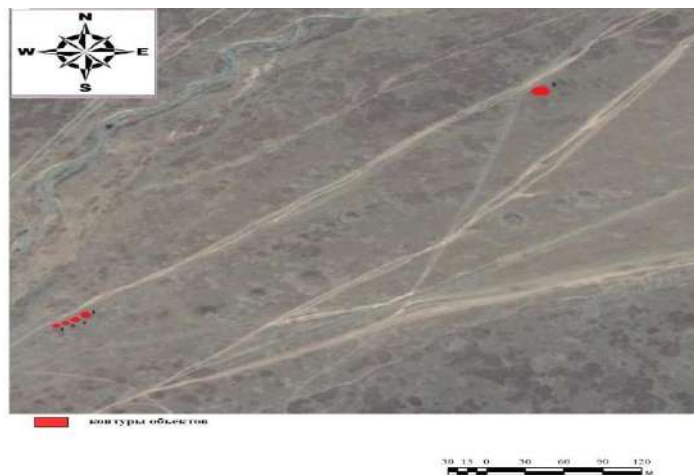

Рис. 1. Ситуационный план

Памятники археологии исследуемого участка состояли из 5 курганов, диаметры курганов от 0,9 до 0,17 м, высота от 0,2 м до 0,6 м. заметные лишь по скоплениям камня и щебенки, расположенных широким поясом в виде кольца, вытянутые в цепочку по направлению Север-Юг (рис. 1).

Ниже остановимся на описании исследованных памятников, где приведем общие характеристики исследований:

Курган №1 (географические координаты: UTM 0634504; 4754748). Насыпь из крупной щебенки с плитняком, слегка покрыта растительностью. Диаметр кургана – 17 м, высота – 0,4 м. Было принято решение о сносе восточной половины насыпи, а южную часть сохранить для изучения архитектуры кургана и этапов его строительства. Снесено было скрыто около 50% насыпи произведены затем была зачистка вскрытой площади основания насыпи и вертикального разреза кургана по направления север-юг (рис. 3). Конструкция насыпи однослойная, каменно-земляная. Поверхность покрывают камни, уложенные плотно в два ряда (рис. 4). Таким образом, курган облачен в каменный панцирь. При этом выявились контуры могильной ямы и характер строения насыпи. Могильная яма достаточно четко отличается от окружающей галечно-гравийной поверхности гораздо более светлым оттенком уплотненной, однородной структурой. Она представляет овальную формы, вытянутой по направлению запад-восток (рис. 5). Размеры могильной ямы: 340x130x0,60 м. Заполнена могилы формы из смеси гальки и черной земли. Погребение потревожено грабителями (рис. 6-7). Из сохранившихся инвентарных вещей на дне могилы у изголовья погребенного обнаружены две раздавленные керамические сосуды, округлое бронзовая зеркало дисковидной формы, бронзовый браслет и шпилька бронзовое (рис. 8). Все найденные предметы отреставрированы и задокументированы.

Рис. 3. Разрез кургана № 1. Вид с северо-востока

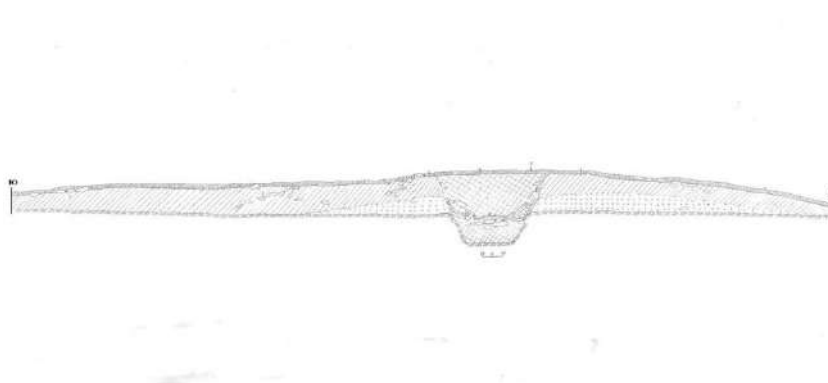

Рис. 4. План разреза кургана № 1

Рис. 5. Могильное пятно. Курган № 1.

Рис. 6. Погребение. Курган № 1.

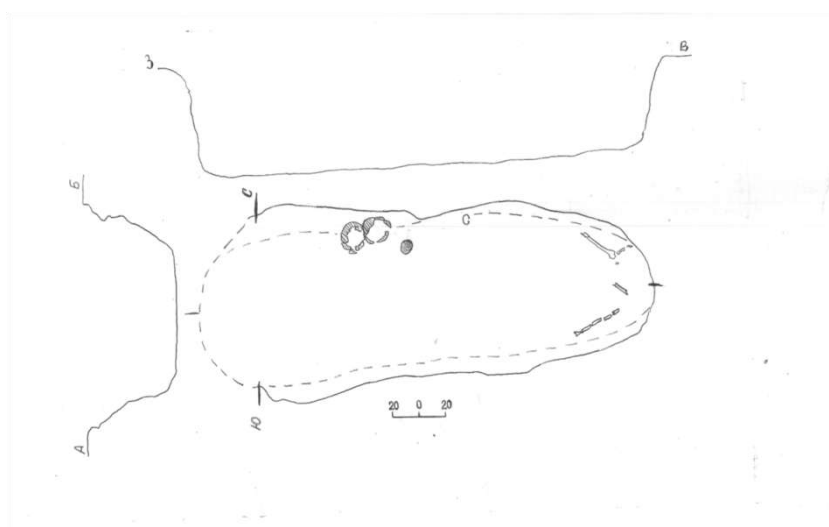

Рис. 7. План погребения кургана № 1.

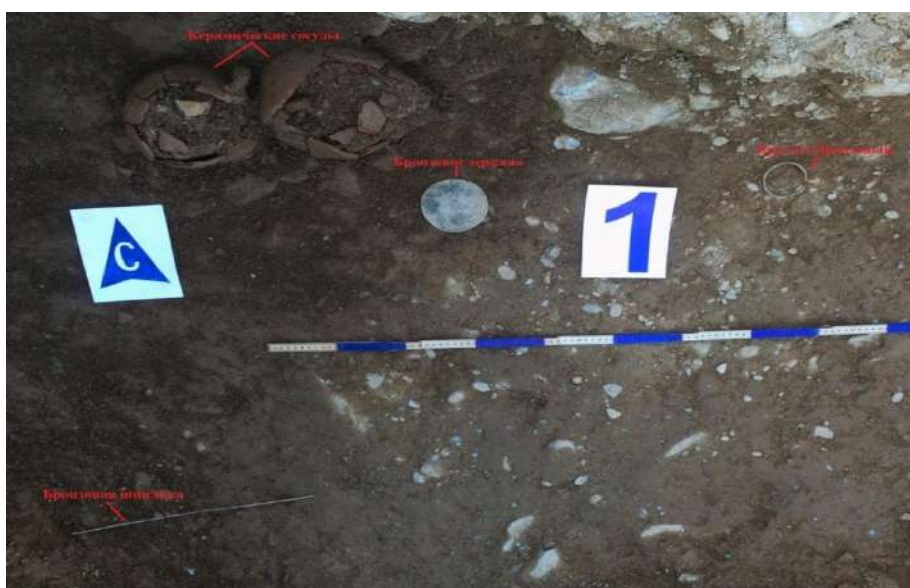

Рис. 8. Найденные находки в кургане № 1.

Курган №2 (географические координаты: UTM 0634500; 4754730). Диаметр достигает 13 м, высота – 0,3 м., фактически являются маленький, сплюснутым курганом, представляет собой небольшой, уплощенный холмик (рис.9). На насыпи не обнаружена впадина и воронки. Ров визуально не прослеживается. По центру, по линии ЗВ была заложена траншея шириной в 3,5 м. По южному профилю четко видно чередование слоев: верхний слой состоит в основном из смеси земли, покрытой щебенкой и плитняком (рис.10-11). В центральной части после тщательной зачистки и нивелировки поверхности выявились четкие контуры могильного пятна. Пятно зрыты выделяется от окружающей поверхности желтой глиной белесового цвета (рис. 12). С поверхности кургана подводит к яме грабительский ход. Размеры могильной ямы: 220х90х0,70 м. Погребение оказалось ограбленным, находок не обнаружено (рис. 13-14).

Рис. 9.Курган № 2. Вид до раскопок.

Рис. 10. Разрез кургана № 2.

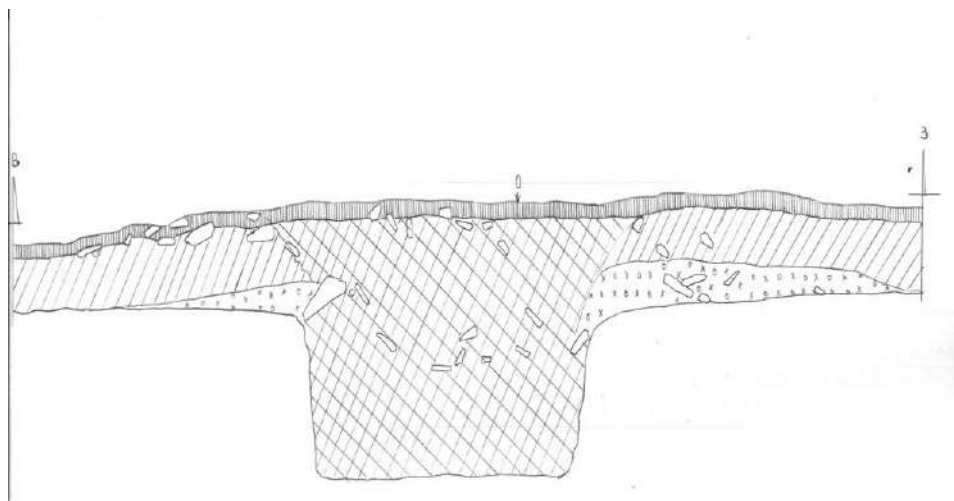

Рис. 11. План разреза кургана № 2.

Рис. 12. Могильное пятно кургана № 2.

Рис. 13. Потревоженное грабителями захоронение кургана № 2.

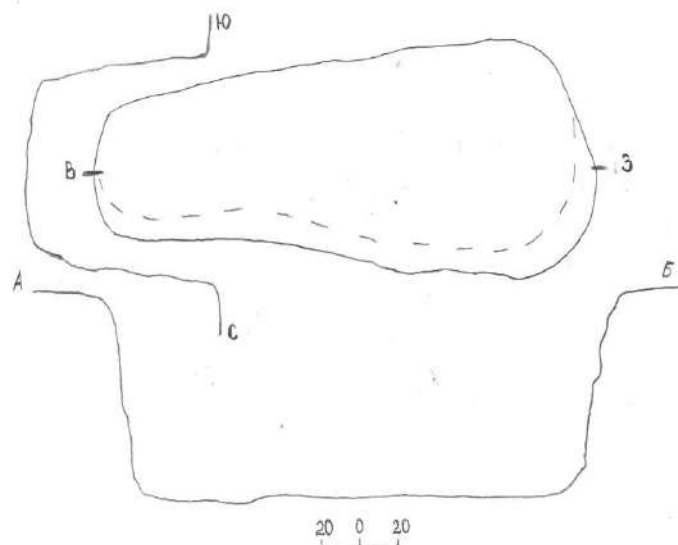

Рис. 14. План и разрез могильной ямы кургана № 2.

Курган № 3 (географические координаты: UTM 0634494; 4754724). Насыпь состоит из земли, щебенки и плитняка, кольцом окружает плоскую вершину (рис. 15). Диаметр кургана – 9 м, высота – 0,3 м. Была снята центральная часть насыпи до уровня материковой поверхности с углублением в него на 30-35 см. Зачистка полученного таким образом разреза кургана было произведена по направлению запад-восток (рис. 16-17). Могильная яма, размером 260х110х0,90 м, ориентирована с запада на восток (рис. 18). Погребение оказалось совершенно разграбленным (рис. 19-20).

Рис. 15. Курган № 3. До раскопок.

Рис. 16. Стратиграфический разрез кургана № 3

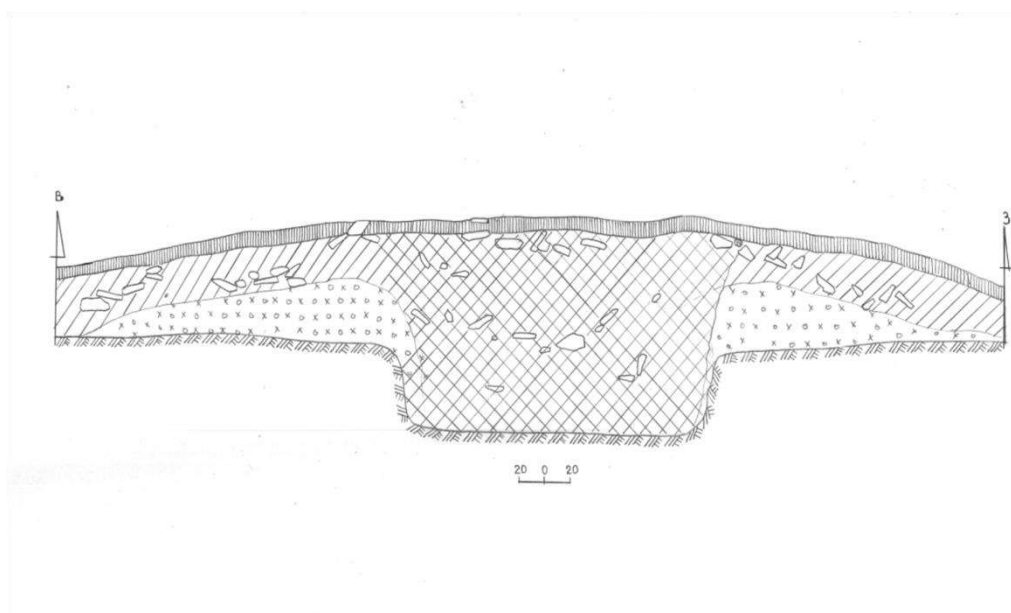

Рис. 17. План стратиграфического разреза кургана № 3.

Рис. 18. Могильное пятно. Курган № 3.

Рис. 19. Разграбленное захоронение кургана № 3.

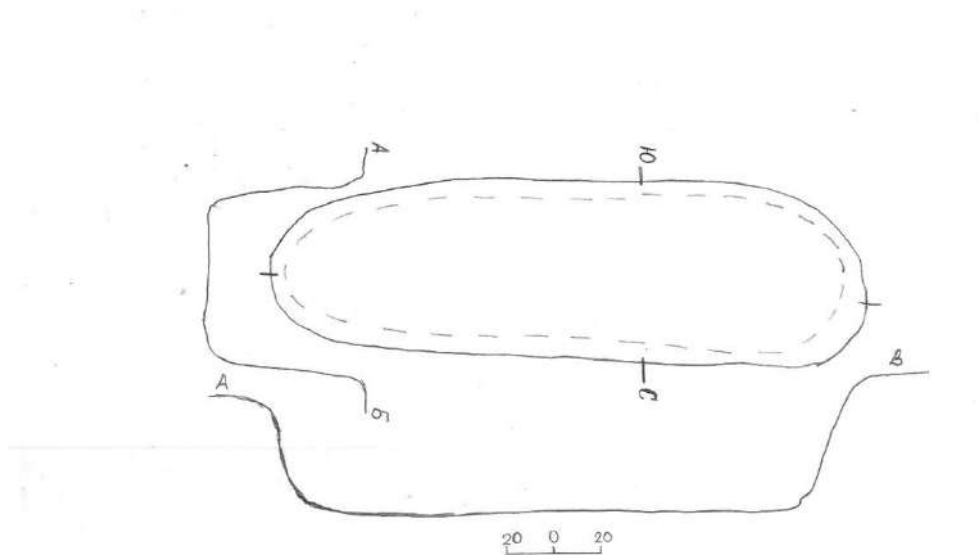

Рис. 20. План и разрез захоронения кургана № 3.

Курган № 4 (географические координаты: UTM 0634487; 4754713). Насыпь земляная, выложенная по поверхности средним и крупным плитняком. Диаметр – 9 м, высота – 0,2 м (рис. 21). При снятии верхнего слоя насыпи обнаружена кольцевая выкладка из плитняка. Центральная часть насыпи была снесена спецтехникой по линии З-В. Произведена зачистка полученного таким образом разреза кургана по направления СЮ-ЗВ (рис. 22-23). В середине раскопа грунтовая могила напоминает овальную форму, ориентированная В-З (рис. 24). Могильная яма размером 240х0,90х0,60 м. Погребение оказалось пустым, находок нет (рис. 25-26). У подножья кургана на юго-восточной части насыпи при входе раскопок выявлены фрагменты керамики (рис. 27).

Рис. 21. Общий вид до раскопок. Курган №4

Рис. 22. Разрез кургана № 4

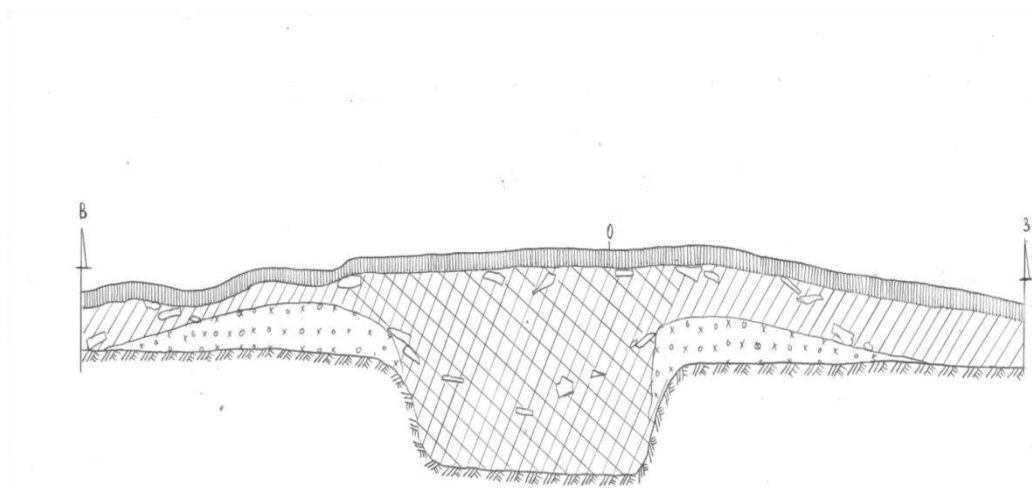

Рис. 23. План разреза

Рис. 24. Могильное пятно кургана № 4.

Рис. 25. Могильная яма кургана № 4

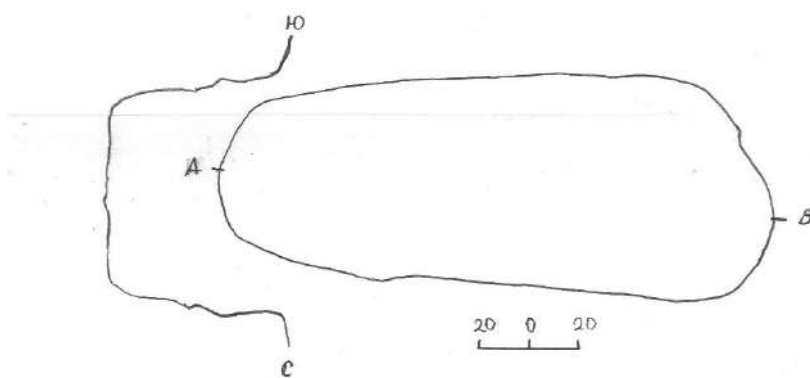

Рис. 26. План и разрез могильной ямы кургана № 4.

Рис. 27. Фрагменты керамики выявленные в ходе раскопок у подножья кургана №4.

Курган № 5 (географические координаты: UTM 0634483; 4754699). Насыпь из щебенки и плитняка. Диаметр – 5 м, высота – 0,15 м. Данный объект характеризуется концентрическими кольцами в один круг (рис.28). Общая ширина кольцевого пояса достигает 5 м. При раскопе могильной ямы ничего не обнаружено.

Рис. 28. Курган № 5. До раскопок

Курган № 6 (географические координаты: UTM 0634783; 4755490). Насыпь из щебенки и плитняка. Диаметр – 11 м, высота – 0,6 м. Насыпь кургана частично сневелировано до нашего приезда (рис.29). Для выявления центральной могилы нами было решено сневелировать всю курганную территорию. На древней материковой поверхности в центре кургана выявлена грунтовая могильная яма, овальной формы (рис. 30). Обследованная могильная яма ориентирована длинной осью по направлениям запад-восток. Размеры: 240х0,80х0,80 м. Погребение сильно потревожено.

Рис. 29. Курган № 6.

Рис. 30. Могильная яма кургана № 6.

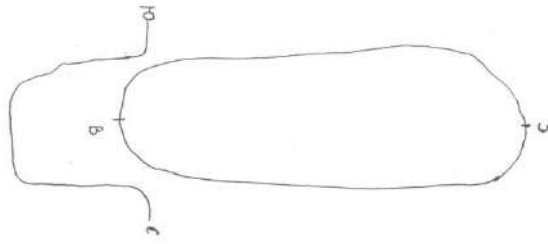

Рис. 31. План и разрез могильной ямы кургана № 6.

В то же время несмотря на воздействие вышеописанных негативных факторов по результатам нового исследования удалось выявить следующие особенности. Все погребения производились в простых грунтовых могилах, ориентированных по линии запад-восток, иногда с некоторыми отклонениями. Над могилами возводилась невысокая насыпь, которая заметна лишь по скоплениям камней из крупной щебенки с плитняком, с включениями мелких камней, склоны которой перекрывались слоем щебня и мелкой гальки. Толщина этого слоя увеличивалась ближе к основанию насыпи, ввиду чего при вскрытии насыпи в плане он иногда фиксировался в виде каменного кольца, опоясывающего подкурганную площадку. В большинстве случаев в профилях над ним просматривается слой желтой глины пылевидной структуры, который, по всей вероятности, имеет надувное происхождение. В ходе проведенных стратиграфических наблюдений факт происхождения его из грабительских воронок подтвердить не удалось. Насыпи большей своей частью не проявляют сложности в своем внутреннем устройстве, что во многом определяется их незначительными размерами.

В ходе поисковых работ поэтапно была произведена фото и графическая фиксация плана и стратиграфических разрезов археологического объекта, составлено описание.

Полевые археологические работы завершены согласно Инструкции о порядке учета, обеспечения сохранности, использования и реставрация недвижимых памятников истории и культуры.

Список использованных литературы:

- 1 Бернштам А.Н. Таласская долина (1936-1938 гг.) ТСАЭ. - Алма-Ата, – С.28-36. 5 Археологическая карта Казахстана, 1960, с. 66.
- 2 Таласская долина ТСАЭ 1936-1938 гг. / Составлены под ред. проф. А.Н. Бернштама. Материалы и исследования по археологии. Казахской ССР.и Алма-Ата, 1949. Т. 1. С., 136-138.
- 3 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. (Историко-археологический очерк). КОГИ.– Алма-Ата.1941. – С. 15. 109.

УДК 951/959 (5 Каз)
МРНТИ 03.20

А.Т. Бексейітова¹

*¹Т.ғ.к., Ш. Уәлиханов атындағы КМУ-ң профессор м.а.
Көкшетау қ., Қазақстан*

НҰСҚАУЛЫҚ КІТАПТАРДЫҢ МӘЛІМЕТТЕРІ БОЙЫНША АҚМОЛА ОБЛЫСЫНА ШАРУАЛАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Ақмола облысына шаруалардың қоныстануы жайлы сипатталады. Сондай-ақ қоныс аударудың әлеуметтік-демографиялық салдары қарастырылады. Ақмола облысына шаруаларды қоныстандыру қазақ даласын отарлау тарихындағы ең маңызды және күрделі кезеңдердің бірі екендігі мақала барысында баяндалады. Қазақ даласындағы көшпелілердің XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап Ресей бодандығына өте бастағаны белгілі. XIX ғасырдың басында патша өкіметі Омбы, Петропавл, Семей және т. б. қалаларында жергілікті отырықшы халықты қалыптастыруға тырысты. Осы мақсатпен 1808 жылы жергілікті желілік казак әскері құрылып, жермен, жалақымен және азық-түлікпен қамтамасыз етілді. Осы кезден бастап қазақ даласын отарлау ісі патша үкіметі тарапынан ең маңызды міндеттердің біріне айналды. Мақалада қоныстандыру үрдісінің аймақтық ерекшелігі талданады.

Түйін сөздер: Ақмола облысы, отарлау, Қоныс аудару қоры, қазақтар, шаруалар, бекіністер, жергілікті тұрғындар.

А.Т. Бексейітова¹

*¹К.и.н., и.о. профессора КГУ им.Ш. Уәлиханова
г. Кокшетау, Казахстан*

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КРЕСТЬЯН В АКМОЛИНСКУЮ ОБЛАСТЬ И ЕГО СОЦИАЛЬНО- ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПО ДАННЫМ ИНСТРУКТИВНЫХ КНИГ

Аннотация

В статье рассматривается переселение крестьян и их расселение в Акмолинской области. Также рассматриваются социально-демографические последствия переселения. Переселение крестьян в Акмолинской области является одним из важнейших и сложных этапов в истории колонизации казахской степи. Известно, что кочевники из казахских степей стали русскими веками с 1930-х годов. В начале XIX века Царская Империя, Омск, Петропавловск, Семипалатинск и другие. б. в городах города. С этой целью в 1808 году была создана местная сеть казачьих войск, которая была обеспечена землей, заработной платой и продовольствием. С тех пор колонизация казахских степей стала одной из важнейших задач царского правительства. В статье анализируются региональные особенности вселенского процесса.

Ключевые слова: Акмолинская область, колонизация, Фонд переселения, казахи, крестьяне, крепости, местные жители.

Bekseitova A.T.¹

*¹ Candidate of historical Sciences, associate Professor, Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan*

THE RESETTLEMENT OF PEASANTS IN AKMOLA REGION AND ITS SOCIO- DEMOGRAPHIC IMPLICATIONS ACCORDING TO INSTRUCTIONAL BOOKS

Abstract

The article deals with the relocation and resettlement of farmworkers in the Akmola region . It also considers the social and demographic consequences of migration. The intersection of peasantry in the Akmolinsk region is one of the most significant and staggering stages in the history of the colonization of the Kazakh steppe. It is obvious that the Kazakhs of the Kazakh steppes had been living in the Russian provinces in the 1930s. In the

nineteenth century the Tsarist Empire, Omsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk and others. p. in the cities of the city. With 1808 this year, the site was built in the walnut columns, which was provided by the land, the plot of pledge and prodovolstviem. With the colonization of the Kazakh Stephens, one of the most important tasks of the Tsarist government. In the statue, the regional phenomena are analyzed in the Velsen process.

Key words: Akmola region, colonization, resettlement fund, Kazakhs, peasants, fortresses, local residents.

Ақмола облысына шаруаларды қоныстандыру қазақ даласын отарлау тарихындағы ең маңызды және күрделі кезеңдердің бірі. Ресей өкіметінің қазақ даласын отарлауында екі кезеңді ажыратып көрсетуге болады: 1) өлкеде ерікті отарлаушылардың пайда болуы; 2) олардың ізімен үкіметтік әскерлердің келуі. Ерікті отарлауды тіршілік тауқыметінен қашып немесе оңай табыс табуды көздеп келген шаруалар, қылмыскерлер, сектанттар мен әр түрлі топтар құрады. Өз бетімен келіп қоныстанушылар көбіне оңтүстік Орал мен қазақ өлкесінің солтүстік-шығыс бөлігіне қоныстанды. XVI- XVIII ғасырларда бұл аймақтарда ерікті қоныстанушылардың саны мыңдап саналды [1, 148]. 1713 жылы Сібір генерал-губернаторы князь Гагарин І Петр патшаға Ертіс өзені бойында бірқатар бекіністер тұрғызу мүмкіндігі туралы мәлімдеді [2, 16]. Бұл мақсатты жүзеге асыруға 1715 жылы Бухгольц басқарған 3 000-ға жуық адамнан жасақталған экспедиция аттандырылды. Экспедиция Ямышев көлінің жағасында бекініс тұрғызуды бастады, алайда, жоңғарлардың қоршауында қалып, үлкен шығынға ұшырағаннан кейін Омь өзенінің сағасына қарай шегінді. 1716 жылы Омбы қаласының (әскери бекінісінің) негізі қаланды. Келесі жылдары патша өкіметінің Ертіс бойын иеленуге ұмтылуы жүзеге асырыла бастады. Ямышев көлінің маңындағы бекініс және Семей бекінісінің (1718 жылы) негізі қаланды. 1720 жылы Лихарев басқарған 440 адамнан құралған, зеңбіректермен қаруланған жасақ Зайсан көлі мен Қара Ертіске дейін барды. Қайтып келе жатқан жолында олар Өскемен бекінісін тұрғызды [3, 189]. Патша үкіметі орыс билігін күшейту үшін, жер аударылғандарды Ямышев бекінісіне тұрақты орналастыру және Жоңғариямен, Тибетпен және Қытаймен сауда қатынастарын жүргізу туралы жарлық шығарылды. XVIII ғасырдың 30–40-шы жылдары Жоңғарияның күшеюі орыстардың алға қарай жылжуын уақытша тоқтатып, оларды шекараны нығайтуға назар аударуға мәжбүр етті. 1745 жылы орыс үкіметі жаяу және атты әскерлердің бес полкін шекараны күзету үшін және жаңа бекіністер тұрғызу үшін аттандырды. Осы уақытан бастап өлкені қарқынды түрде әскери отарлау мен орыс шекарасының оңтүстік бағытта дала өлкесіне қарай біртіндеп кеңеюі басталды. 1752 жылы генерал Киндерман Есіл өзенінің бойында Әулие Петр және Павел бекінісін тұрғызып, кейін оның атауы Петропавл болып өзгертілгені белгілі. Алайда, одан бұрын дала өлкесінің солтүстік және солтүстік-шығыс шекарасы бойымен ұзындығы 720 верстаға созылған бекіністер, форпостар мен редуттар шебі (2 алтыбұрышты бекініс, 9 төртбұрышты бекініс, 33 редут және 42 маяк) салынды. Оларда 3 642 адам тұрды. Бекіністердің тұрғызылған орны тұзды көлдердің тізбегіне жақын орналасқандықтан, Горькая шебі деген атауға ие болды. Бұл шеп Омбы бекінісін батысқа қарай Орынбор әскери қоныстар шебімен және Ертіс өзені бойымен оңтүстік-шығыс бағытта Семей бекінісімен байланыстыру үшін салынды. Қытайлар жоңғарларды жеңгеннен кейін (1758 жылы) патша өкіметі Ертістің бойынан Зайсанға дейінгі аумақты иеленіп алуды көздеді, алайда, Зайсанды қытайлықтар басып алған болатын. Орыстар өз бекіністерін тек Бұқтырмаға дейін жеткізе алды. Қытайлықтар орыстардың оңтүстікке жылжуын тоқтату үшін Нарым өзені бойында Қалба жотасының оңтүстік сілемдеріне дейін бірқатар бекіністерін салып үлгерді. Орыс үкіметі қытайлардың қарсылығына тап болғаннан кейін өз назарын қазақ даласының оңтүстігіне қарай аударды [1, 152].

Қазақ даласындағы көшпелілердің XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап Ресей бодандығына өте бастағаны белгілі. XIX ғасырдың басында патша өкіметі Омбы, Петропавл, Семей және т. б. қалаларында жергілікті отырықшы халықты қалыптастыруға тырысты. Осы мақсатпен 1808 жылы жергілікті желілік казак әскері құрылып, жермен, жалақымен және азық-түлікпен қамтамасыз етілді. Осы кезден бастап қазақ даласын отарлау ісі патша үкіметі тарапынан ең маңызды міндеттердің біріне айналды. Атап айтқанда, Сібір қырғыздары(қазақтары) Жарғысы негізінде халықты қоныстандыру үшін 1824 жылы Көкшетау округі, 1832 жылы Ақмола округі және 1859 жылы Атбасар округі ашылды [4, 160]. Қоныстандыру қозғалысы 1846-1850 жж., Орынбор және Саратов губернияларынан әкелінген орыс казактары мен шаруаларын дала өлкесіне қоныстандыруға арналған үкімет бұйрығы шыққаннан кейін жүйелі сипат алды. Шақыртылған шаруалар мен казактар, барлығы 3 852 адам Ақмола облысына сырттан келген алғашқы қоныстанушылар болды. Олар Көкшетау уезіндегі егіншілікке жарамды ең шұрайлы жерлерді иеленіп, мұнда бай және халқының саны көп станицаларды құрды. Осыдан кейін Ақмола және Атбасар уездерінде бір уақытта дерлік екі казак станицасы құрылды және осы уақыттан бастап отарлау ісі жоспарлы түрде әрі жылдам жүргізілді. Ақмола облысының құрылуы қарсаңында оның сол кездегі

аумағында халық саны 375 370 адамға, оның ішінде отырықшы халық 101 910 адамға жетті. Отырықшы халықтың уездер бойынша орналасуы келесі кестеде берілген:

Кесте 1

Уездер	Елді мекендер саны			Отырықшы халық саны			
	Қалалар	Казак қоныс-тары	Шаруа қоныс-тары	Қалаларда	Казак қоныс-тарында	Шаруа қоныс-тарында	Барлығы
Омбы	1	27	–	28 505	13 683	–	42 188
Петропавл	1	44	–	9 604	25 829	–	35 488
Көкшетау	1	15	–	1 685	16 593	–	18 278
Атбасар	1	1	–	939	–	–	939
Ақмола	1	1	–	5 072	–	–	5 072
Барлығы:	5	88	–	45 805	56 105	–	101 910

Ескерту: Атбасар және Ақмола уездеріндегі казак станицаларының халқы қала халқының құрамында көрсетілген.

Кестеде көрсетілгендей, 1870-ші жылдарға дейін облыс аумағында бірде-бір шаруа қонысы пайда болмаған және отарлаушылар ретінде толығымен казактар ғана рөл атқарды. Бірақ, 1870-ші жылдардан бастап өлкені отарлаудағы басты роль қоныстанушы шаруаларға ауысты. 1861 жылы Ресейде шаруалардың басыбайлық құқығы жойылғаннан кейін қара шаруаны қанап езуге үйреніп қалған помещиктер жұмыс күшіне мұқтаж болып, қара шаруалардың аяғына тұсау салуға түрлі шараларды қолданды. Өкімет те, помещиктер де шаруаларды басқа жаққа жіберуге ықыластары болмады. 1860-1890 жылдары Петропавл және Көкшетау уездеріне қоныстанушылардың барлығы 2 140 жанұясы, 13 000-дай адам келгеніне қарап, олардың аса көп келмегенін байқаймыз [6, 71]. Бірақ, Ресейде капиталистік қарым-қатынас өркендеген сайын, өкімет қоныстану саясатын күшейтті. XIX-XX ғасырлар тоғысында Ресейдің еуропалық бөлігінде жер қатынастарының айтарлықтай шиеленісе түсуі ондағы кең көлемдегі аграрлық дағдарысты туындатты. Мемлекеттің белсенді түрде жағдай жасауы арқасында шаруаларды көп қоныстанған оңтүстік-батыс пен орталық губерниялардан империяның шеткі оңтүстік-шығысына қоныстандыру арқылы аграрлық қайшылықтарды экстенсивті жолмен шешіп, патшалық самодержавие өзінің помещиктік жерге қожалық етуін сақтап қалуға тырысты. Қоныстандыру саясатының алдыңғы кезеңінде мемлекеттік билік әр түрлі көтермелеу шаралары арқылы көмек көрсетіп, азды-көпті жағдайы бар, жаңадан көшіп барған жерлерінде егін шаруашылығын оңалта алатын отбасыларды ғана қоныстандырса, ендігі кезекте XX ғасырдың басынан қоныс аудару құқығына мүлтік жағдайына қарамастан барлығы дерлік ие болды. XIX ғасырдың соңына дейін Қазақстанның далалық аймағы мен Түркістан өлкесі қоныстану үшін ресми түрде жабық болатын. Қоныстану өз бетінше жүрді, ал өңірдің қандай да бір әкімшілік аймақтарына қоныс аударғысы келгендер алдын-ала жергілікті әкімшіліктен арнайы рұқсат қағазын алулары тиіс еді.

Ақмола облысы өзінің тарихи, географиялық және этнографиялық жағдайы бойынша шаруалардың Сібірге қарай қоныс аударуының бірінші кезеңінде, ұлан-байтақ Батыс Сібір жазығының отарланушы аудандарының ішінде маңызды рөл атқарды. Шындығында, Ақмола облысына шаруалардың қоныс аударуы 1870-ші жж. 2-ші жартысында басталғанымен, облыс аумағы ұзақ уақыт бойы қоныстану үшін жабық болып келді. Алайда, 1889 жылы 13 шілдеде «Село тұрғындары мен мещандардың қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы туралы» заң шыққанға дейін-ақ орыс шаруалары көп жағдайда өз еріктерімен келіп қоныстанып отырған [7, 30]. Мәселен, 1866 жылдың өзінде-ақ Көкшетау уезіндегі Саумалкөл маңында Пермь және Тобыл губернияларынан келген шаруалар қоныс тепкен кішігірім елді мекен пайда болып, төрт жылдың ішінде ондағы үй саны 50-ге жетті. Кейін, 1884 жылы өздігінен көшіп келгендер тағы екі қоныс: Петропавл уезінде орналасқан Явленное және Көкшетау уезінде орналасқан Құндықкөл елді мекендерін құрды [5, 76]. Өлкеге өз еркімен алғаш қоныстанушылар көп жағдайда Сібірдің әр түрлі қалаларынан келген мещандар, ал ең бастысы Тобыл губерниясының Ақмола облысымен жапсарлас жатқан Қорған және Есіл уездерінен келген шаруалар болды [1, 155]. Әдетте, Ақмола облысына қоныс аударуды көздегендер мұнда алдымен арнайы адамдарды – ходоктарды жіберетін. Бұл адамдар ыңғайлы жерлерді қарастырып, казактардан кішігірім жер телімдерін аздаған

ақыға жалға алып отырды немесе олардың рұқсатынсыз-ақ өңдей бастады. Жалға алынған немесе басып алынған жерлерде үй-жайлар салынды, егін егілді. Жердің құнарлығына көздері жеткеннен кейін, олар бұл жерлерді ұзақ мерзімге заңдық актілерімен бекітіп алып, жерлестерін немесе басқа да орыс қоныстанушыларын өздеріне шақыра бастады. Бірте-бірте бұл иеліктер орыс шаруаларының бірнеше үйлерден тұратын кішігірім елді мекендеріне айналды. Уақыт өте келе олардан жергілікті қазақтардың қарсылық көрсетуіне қарамастан, тұтас селолар өсіп шықты. Қазақ даласында орыс шаруаларының қоныстарын құруға алғаш ресми рұқсат берілгенге дейін-ақ (1879 жылы) Ақмола облысында өз еркімен қоныстанушылардың 317 жанұясы тұрып жатты.

XIX ғасырдың 70-ші жылдарында Қазақ даласын орыс отарлауының жағдайы Батыс Сібір генерал-губернаторы Казнаковтың 1875 жылғы есебінде былай суреттелген: «Далалық облыстардың жағдайы ерекше көңіл бөлуді қажет етеді. Қазақтардың орыс бодандығын қабылдаған уақыттан бері олардың азаматтығында жасалған табыстар өте аз. Олардың егіншілікпен айналысуға деген әрекеттері қытай үкіметі енгізген деңгейде ғана қалып отыр. Егер қазақтар орыс халқынан алыста, өздерінің бос жатқан кең даласында көшіп-қонуды жалғастыра берсе, олардың Ресей қоластындағы бодандығы тек сөз жүзінде және санақ бойынша ғана қала бермек. Қазақтармен көршілес бекіністер шебінде тұратын қазақтар саны жағынан аз болғандықтан, бұл істе пайдасы шамалы, олардың өздері қазақша сөйлеуді үйреніп, көшпелі халықтың бірқатар әдеттерін қабылдап алған». Қазақ даласын таза жер өңдеуші элемент – шаруалармен қоныстандыру қажеттілігі жөнінде мәселені көтере отырып, генерал-губернатор Казнаков отарлаудың жаңа кезеңі үшін ауқымды міндеттер қойды және оның негізгі принциптерін айқындап берді. Бұл жөнінде ол: «көшпелі халықты ығыстырмай, абайлап, отырықшы халықты дала өлкесіне ішкерілей енгізу, орыс халқының қазақтармен өзара қарым-қатынастарын жиілету – осынау жартылай жабайы халықтың мінез-құлқын жұмсартудың және әл-ауқатын көтерудің жалғыз тәсілі болып табылады», – деді [1, 156].

Қазақ өлкесін отарлау жөніндегі бұл пікір орталық билік тарапынан қолдауға ие болды. Сондықтан, қазақ жерінде негізінен почта және сауда жолдары бойында орналасатын орыс елді мекендерін құру туралы шешім қабылданды. Өйткені, бұл сауда көліктерінің қозғалысына ыңғайлы, ал жаңадан құрылатын қоныстарда егіншіліктің дамуы, астықтың арзандауына және көшпелілердің өмірінің жақсаруына жағдай туғызады деп түсіндірілді. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін Батыс Сібір басқармасы жанынан дала өлкесін отарлау тәртібі туралы ережені жасап шығаратын ерекше комиссия құрылды.

Осыдан кейін қоныстану учаскелерін құру жөнінде жұмыстар басталды. Алдымен дала өлкесіне алдын-ала шолу және отырықшы мекендерді салу үшін ыңғайлы орындар іздестіру жүргізілді. Бұл дайындық жұмыстары 4 жылға созылғанымен, олар күтілген үмітті көбінесе ақтамады. Олай болу себебі, қоныстануға жарамды жер таңдау үшін нақты негіз – егжей-тегжейлі табиғи-тарихи және статистикалық мәліметтер болмады, сондықтан қажетті есептеулер тым қарабайыр және жобалап алына салды [1, 157].

Ақмола облысы құрылған кездегі отырықшы халықтың санын 28 жыл өткеннен кейінгі кезеңдегі, яғни XIX ғ. 80-90 жж. халық санының жағдайымен салыстыратын болсақ, онда отырықшы халықтың 1,8 есеге өсіп, жалпы саны 185 500-ге жуық адамға жеткенін көреміз. XIX ғ. 60-90 жж. аралығындағы отырықшы халықтың өсімін мына кестеден көре аламыз:

Кесте 2

Уездер	Қалаларда		Казак станицаларында		Шаруа қоныстарында	
	барлық келгендер	%	барлық келгендер	%	барлық келгендер	%
Омбы	21 987	77	6 970	50,8	9 268	—
Петропавл	11 025	108	13 734	53,2	34 820	—
Көкшетау	2 318	136	13 140	80	46 079	—
Атбасар	1 383	150	—	—	9 337	—
Ақмола	2 620	52	—	—	12 868	—
Барлығы:	39 333	85,8	33 814	60,3	12 868	112 372

Ескерту: Атбасар және Ақмола уездеріндегі казак станицаларының халқы қала халқының құрамында көрсетілген.

Бұл кестеден отырықшы халықтың саны ең алдымен қоныс аударушы шаруалардың есебінен, одан кейін Омбы және Петропавл қалаларында халықтың өсуі есебінен ұлғайғаны байқалады.

Облыс халқының жалпы өсімінің ең көп бөлігі, атап айтқанда 61 537 адам Көкшетау уезінің үлесіне тиді. Оның себебі, Көкшетау уезінің табиғи жағдайы жағынан отарлау үшін қолайлы болуында. Петропавл уезінде де халықтың күрт өскені байқалды, мұны қоныс аударушыларға арналған мекендердің салынып, оларға шаруаларды көшіріп әкелумен түсіндіруге болады. Қоныс аударушылар толқыны негізінен Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездеріне қарай ағылды. Есіл өзені бойындағы жерлер егін шаруашылығы үшін өте қолайлы, шабындығы мен қайыңды ормандары мол, өзен салалары мен көлдерінде балық көп кездесетін жерлер еді. Сондықтан, бұл жерлерге шаруалар көптеп қоныстанып, нәтижесінде Явленное (2 633 тұрғыны бар), Коноваловское (2 393 тұрғын), Мариинское (3 175 тұрғын) сияқты ауқатты селолар пайда болды [5, 76].

Ақмола және Атбасар уездеріне негізінен далалық ішкі губерниялар: Самара, Воронеж, Харьков губернияларынан және Дон облысынан қоныс аударған шаруалар келді. Бұны Ақмола және Атбасар уездерінің далалық губерниялар халқы ғана тіршілік ету үшін бейімделе алатын, орман-тоғайы жоқ дала аймағы болуымен түсіндіруге болады.

Қоныстанушы шаруаларға алдымен жан басына 30 десятинадан жер телімі берілсе, 1882 жылдан бастап жан басына берілген жер 15 десятинаға дейін қысқартылды. 1882-1884 жылдары Ақмола облысындағы қоныстанушыларға арналған 30 жер телімінің 18-іне шаруалар қоныстандырылды [1, 157].

1889 жылы 13 шілдеде Мемлекеттік Кеңестің маңызды шешімі – «Село тұрғындары мен мешандардың қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы туралы» заңы қабылданып, соған сәйкес шаруалардың қазақ даласына қоныс аударуының жаңа кезеңі басталды. Бұл заң бойынша Ақмола облысы шаруалардың бос жатқан қазыналық жерлерге өз еркімен қоныстануына рұқсат берілген аймақтардың қатарына енгізілді. Осының нәтижесінде отарлау қозғалысының ауқымы айтарлықтай кеңейе түсті, атап айтқанда, 1889 жылдың басында облыста 8 352 адам тұратын 19 шаруа елді мекендері болса, сол жылдың аяғында облыста 24 шаруа қоныстары, ал олардағы халық саны 11 740 адамға жетті. 1890 жылдың мамыр айында Орынбор арқылы Ақмола облысына 905 жанұя, оның ішінде 810 жанұя Самара губерниясынан, барлығы 5 326 адам келді. 1890 жылы қоныс аударушылар легінің көп болғаны соншалық, күзге қарай Ресейдің еуропалық бөлігінің 32 губерниясынан Ақмола облысына жер алуды көздеп келген 15 000-нан астам шаруалар шоғырланды.

1891 жылы Еуропалық Ресейдің, Орал бойы мен Батыс Сібірдің көп бөлігін қамтыған ауыр қуаңшылықтың салдарынан шаруалардың қалың легі Ақмола облысының жері арқылы Томск губерниясының Барнаул округіне, сондай-ақ Семей облысына қарай жаппай көше бастады. Бірақ, күз мезгілі болуы себепті олардың айтарлықтай бөлігі Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездерінде, Петропавл және Омбы қалаларында, жол бойындағы қазақ станицалары мен поселкелерінде қыстап қалды. Ақмола облысында қыстап қалуға мәжбүр болған қоныс аударушылардың жалпы саны 7 000 адамға дейін жеткен. Аса қажеттіліктен туындаған бұл қоныс аудару 1892 жылы да тоқтамады және қарастырылып отырған кезеңде ешқайда жайластырылмаған 4 390 адамнан тұратын 915 шаруа жанұясы Ақмола облысында қалып қойды. Осыған байланысты, қалып қойған шаруалардың ауыр жағдайы ескеріле отырып, 1892 жылы 26 наурызда және 23 сәуірде олардың Ақмола облысының аумағындағы бос жатқан қазыналық жерлерге орналасуына үкімет тарапынан рұқсат етілді. Сонымен қатар, жерге тұқым сеуіп, үй салулары үшін оларға қоныс аудару қорынан несиелер мен жәрдемақылар берілді [5, 77]. Транссібір темір жолының салынуы (1891-1905 жж.) қоныс аударушыларды жеткізу үшін қажет материалдық инфрақұрылымды жасап берді. Белгілі тарихшы Санжар Асфендияровтың мәлімдеуінше, 1891 жылы Еділ өлкесінде болған ашаршылық және Солтүстік Қазақстанның жерін басып өтетін Сібір темір жолының салынуы патша өкіметінің қоныстандыру саясатын күшейте жүргізуіне үлкен жағдай туғызды [6, 71]. 1893 жылы 4 наурызда бекітілген Сібір теміржол комитетінің ережесі бойынша қоныстанушыларға темір жол желісі бойындағы алдын ала бөлініп қойылған жерлерге орналасуға рұқсат етілді. «Бос жатқан қазыналық жерлерді» есепке алу үшін 1893 жылы 13 маусымда үкіметтің рұқсатымен ерекше уақытша межелік жұмыстармен айналысатын партия құрылды. Бұл межелік партия 1893-1895 жылдар аралығында Петропавл уезінде 37 жер телімін, Омбы уезінде 20 жер телімін қоныстанушыларды орналастыру үшін бөліп берді. Сондай-ақ, Петропавл уезінде 9, ал Омбы уезінде 10 жер телімі қосымша қорға алынды. Қоныстанушыларға арналған жер қорының жалпы көлемі 383 695 десятинаға жетті. Алайда, межелік партияның жұмысы мұнымен аяқталып қалмады. Мәселен, Көкшетау уезінде жаңа келгендерді жайғастыру үшін 1895 жылы жалпы ауданы 42 736 десятина жерді құрайтын 8 қоныс аудару және 1 қосымша жер телімі айқындалып, межеленді.

Дала генерал-губернаторлығының 12 уезінде қазақтардың жерді пайдалануы бойынша құнды материалдарды 1896-1901 жылдары Қоныстану басқармасының белгілі статисті Ф. А. Щербина басқарған экспедиция жинақтады. Соның ішінде Ақмола облысының 5 уезіндегі қазақтардың шаруашылығы зерттелді. Экспедицияның көздеген мақсаттарының бірі – жергілікті халықтың «артық жерлерін анықтап», оларды қоныстандыру қорына алу еді [8, 29].

1894 жылдан 1904 жылға дейінгі кезең аралығында Сібірге қоныс аударушылар мен ходоктардың шамамен 16%-ы Ақмола облысына жіберілді. 1906 жылы облысқа 61 771 адам көшіп келді, бұл жалпы қоныс аударушылардың 30%-н құрады. Ал 1908 жылы облысқа аумағына қоныс аударғандардың саны 140 350 адамға жетті. 1894-1906 жж. аралығында Ақмола облысына қоныстанған шаруалар мен олар құрған елді мекендердің санын келесі кестеден көруге болады:

Кесте 3

Жылдар	Елді мекендер саны	Ерлер саны	Әйелдер саны
1894 жыл	54	20 382	19 213
1895 жыл	87	32 180	29 629
1896 жыл	132	52 583	46 816
1897 жыл	134	59 607	53 642
1898 жыл	138	64 252	58 059
1899 жыл	150	69 857	64 567
1900 жыл	200	83 033	77 057
1901 жыл	206	87 898	81 417
1902 жыл	217	90 613	82 454
1903 жыл	233	96 317	90 303
1904 жыл	248	105 489	98 282
1905 жыл	260	105 938	99 577
1906 жыл	299	122 609	105 435

Самодержавиелік өкіметтің қоныстандыру саясатының жаңа бағыты этникалық және әлеуметтік топтардың бірін қалдырмай еркін қоныстануын мойындады, яғни, Дала өлкесінің жергілікті басқару орындарынан қандай да бір рұқсат алудың қажеттілігі туындамады. Бұл бағыт 1903 жылы 12 наурызда, 1904 жылы 6 маусымда, 1905 жылы 3 қарашада және 1906 жылы 10 наурызда қабылданған «Ауыл тұрғындары мен мешандардың (калалық ұсақ буржуазияға жататын ұсақ саудагерлер, қолөнершілер) өз еріктерімен қазыналық жерлерге қоныс аударуы» туралы заңдарынан көпшілік-құқықтық көрініс тапты [9, 604]. Олар қоныс аудару құқығын кеңейтумен қатар потенциалды мигранттарды кепілден босатты. Қоныс аударушылар үшін өтеу төлемдері азайтылып, кейіннен мүлдем алынып тасталды және белгілі бір әлеуметтік-экономикалық жеңілдіктер мен материалдық көмек көрсетілді.

1905-1907 жылдардағы революцияның қарсаңында және бастапқы кезеңінде Ресейдің еуропалық бөлігіндегі аграрлық толқулар одан сайын өрши түсті. Бұл II Николайдың үкіметін алдыңғы аграрлық саясатты түбегейлі қайта қарастыруға және шаруалар қауымын жою туралы шешім қабылдауға итермеледі. 1906 жылдың 9 қарашасында Министрлер Кеңесінің төрағасы Петр Аркадьевич Столыпин (1906-1911) шаруаларды қауымнан хуторға бөлу туралы үкімін шығарды. Қауымнан шығу шарттарын 1910 жылғы 14 маусымда қабылданған заң шаруалардың қоныс аудару бастамасын құқықтық және материалдық-қаржылық ынталандыру жолымен біржола бекітті. Бұл қабылданған заңнамалар қауымдық жер пайдалануға айтарлықтай ауыр соққы болды және деревнялардың әлеуметтік-экономикалық бөлінуін едәуір тереңдетті.

Жаңа қабылданған аграрлық заңдардың негізінде П. А. Столыпин үкіметі «Қазыналық жерлерге қоныстандыру Ережесін» жасады. Қабылданған нормативтік-құқықтық актілерге сәйкес шаруалар мен жер иеленуші мешандар қауымнан шығуға, өздерінің жер үлестерін сатуға және қоныс аударуға немесе ходоктарды (жер көріп қайтушылар) «Азиялық Ресейге қоныстану үшін қазыналық жерлерді көріп қайтуға» жіберуге құқылы болды [10, 245]. Мемлекеттік саясат кедей шаруалардың империяның шеткі оңтүстік-шығысына қоныс аударуына белсенді көмек көрсетуімен қатар кешенді әкімшілік іс-шаралар өткізуді де өз мойнына алды, яғни, қоныстануға арналған жерде тұрақты егін шаруашылығын қалыптастыру үшін жер өңдеу жұмыстарын жүргізді. Бастапқыда қоныс аударған шаруалар өздерінің қоныстарына орналасқаннан кейін отбасындағы адам басына 30 десятинадан жер алды. Бастапқы кезде

казактарға жан басына шаққанда 25 десятинадан берілсе, XX ғасырдың басынан 20 десятина жер үлестірілді. Қоныс аударушыларға жер телімдерін үлестіріп берудің көпжылдық тәжірибесі Қазақстанда жергілікті көшпелі халықтан ең құнарлы жерлерді әкімшіліктің тартып алуымен жүзеге асты. Бұл аграрлық саясаттың негізі өлкенің барлық территориясында мемлекеттік меншік құқығының болуында және уақыт өте келе казактар иеленіп отырған жерлерді қоныс аударушы шаруаларға, казактарға және т. б. өзге ұлттың қоныстанушыларына үлестіру үшін кең көлемдегі экспроприациялау (бір топтың жеке меншігінен, бұрынғы әлеуметтік артықшылығынан айырылуы) жүргізілді. Яғни, Столыпинның аграрлық реформасының нәтижесінде көшпелі казактардан жерлерін тартып алу үрдісі жаппай жүргізілді. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін көшпелі казак халқынан 40 млн. десятинадан астам жер тартып алынды, бұл өлкенің жер көлемінің 20%-ын құрады.

XX ғасырдың басында орыс самодержавиесінің Қазақстан мен Орталық Азиядағы аграрлық саясаты жаңа қоныс аудару саясатының маңызды ажырамас бөлігіне айналды. Бұл саяси бағыт бірнеше маңызды геостратегиялық мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталды:

- астық тұқымдас дәнді дақылдарды себуди ұлғайту және тауарлы астық пен басқа да дәнді дақылдардан жасалатын тағамдардың өндіріс көлемін ұлғайту үшін өлкенің аграрлық экономикасында отырықшы егіншіліктің секторын көбейту;

- көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан казактардан ең құнарлы жерлерді тартып алып, оны егін шаруашылығы саласында дәстүрлі маманданған этностық топтарға беру;

- ресейлік отаршылдықтың әлеуметтік базасын географиялық шет аймақтар, халық аз қоныстанған, конфессионалды қол үзілген аймақтарда кеңейту;

- жергілікті көшпелі халықтың жерді иелену және пайдаланудағы ескі қауымдық жүйесін сақтап қалу;

- шекараның бойына дейін ішкі далалық аудандарда отырықшы православиелік халықты қоныстандыру арқылы көршілес ірі мемлекеттермен, ең алдымен Қытаймен, қауіпсіздіктің стратегиялық осал тұстарын нығайту [10, 246].

Орыс-украин шаруаларын елдің шеткі оңтүстік-шығысына қоныстандыру қажеттігінің маңыздылығы сонда, империяның еуропалық бөлігінде аграрлық қайшылықтардың шешілуі, казак жерін мемлекеттік-әкімшілік басқарудың жеңілдеуі, халықтық отарлаудың және аграрлық егіншіліктің, сауда және өнеркәсіптік қатынастардың экономикалық игерілуі ресейлік самодержавиенің қоныстандыру саясатын тұтастай айқындайды.

XX ғасырдың алғашқы 15 жылында Ресейдің көптеген қара топырақты губерниялары мен Украинадан Қазақстан жеріне көптеп орыс, украин, татар және неміс шаруалары қоныс аударды. 1912 жылға дейін қоныстанушылардың шыққан басты аудандары Полтава, Курск, Чернигов, Тамбов және Воронеж губерниялары болды. Келесі бірнеше жылдың ішінде Екатеринослав, Полтава, Херсон, Курск, Харьков, Киев, Таврия, Чернигов, Воронеж, Подольск, Бессарабия және Тамбов губернияларынан ең көп қоныстанды [11, 97]. Қоныс аудару қозғалысы бірқалыпты емес, әр жылда әрқелкі болды. Қоныс аударушылардың көбі Қазақстан жеріне 1908 жылға дейін орнықты. Кейін қоныс аудару қарқыны төмендеді. 1912 жылы Ресейдің оңтүстік-батыс аудандарындағы астықтың шықпай қалуы және ашаршылықтың салдарынан қоныс аудару айтарлықтай өсті, бірақ бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін қайтадан азайды. 1897-1916 жылдар аралығында Қазақстанға қоныс аударған 1,14 млн. адамның 731,5 мыңы немесе 47%-ы Ақмола облысы аумағына орналасты [10, 246]. Облыстың әкімшілік және қоныс аудару органдары жерге орналастыру комиссиялары жіберген ходоктарды қабылдаумен және тіркеумен қатар, облысқа түрлі уақытта арнайы берілген рұқсатсыз, төлқұжатпен келген «ерікті» қоныс аударушыларды орналастырумен де айналысты. 1909-1910 жылдары облысқа өз еркімен қоныстанғандардың санын анықтау бойынша жұмыстар жүргізілді. Жиналған мәліметтерге сәйкес, 1909 жылы облыста уақытша тұрып жатқан 56 500 ер адам анықталды, ал 1910 жылғы 20-қазандағы мәліметтер бойынша олардың саны 46 220-ға дейін азайғаны, яғни, 10 000 адамға жуық кемігені анықталды. Бұдан өзге, аталған уақытта облыс аумағында 637 келімсек (ходок) тұрған.

Уақытша тұрып жатқандарды орналастыру үшін 1910 жылы Жерге орналастыру мен егіншілік Бас басқармасы оларға Қиыр Шығысқа баруы үшін ходок куәліктерін беруге рұқсат етті. Бір жыл ішінде мұндай куәліктерге 1 248 жанұя ие болды. Уақытша тұрып жатқан жанұяларды облысқа келу уақыты бойынша қарастырсақ: 1907 жылға дейін 2 250 жанұя, 1907 жылы – 1 768 жанұя, 1908 жылы – 4 296 жанұя, 1909 жылы – 4 647 жанұя, 1910 жылы – 2 341 жанұя болған. Бұл облыстағы «ерікті» қоныс аударушылардың 15 %-ы бес жылдан астам уақытша тұрып жатқанын көрсетті. Өз еркімен қоныс аударушылардың басым бөлігі шаруа мекендерінде жалға алушылар ретінде тұрып, шаруашылықпен айналысты және жер алуға үміттенді. Мұндай шаруалар отарлау мақсаты үшін ең қажет элемент болып

табылды: олар қоныстанушылардың арасында тұрып, ауыр жағдайларға төзе білді. Жерді жалға алғаны үшін ақы төлеумен қатар, уақытша тұрып жатқандар, әдетте, мал баққаны үшін, балаларын оқытқаны үшін жергілікті шаруа қауымдастықтары пайдасына салық төледі [12, 10]. 1910 жылы тіркелген қоныс аударушыларға Үкімет тарапынан мынадай көмек көрсетілді: шаруашылық жүргізу, жалпы қажеттіліктері үшін несиелер, азық-түлікке және егістік тұқымына астық, үй салу үшін ағаш кесуге рұқсат беретін тегін билеттер берілді және дәрігерлік көмек көрсетілді. Сол жылы шаруашылық жүргізу үшін 1 430 900 сом 16 тиын көлемінде несиелер берілді. Қоныс аударушыларға мұндай несиелер 1906, 1907, 1908 және 1909 жылдары да беріліп отырған. Несиелер көлемі 1909 және 1910 жылдары едәуір ұлғайған, атап айтқанда, 100 сом және одан да көп несиелер берілген жанұялар саны көбейді. Бұл жағдай шаруашылыққа қажет құралдардың, негізінен, күш-көлік ретінде және сүтін пайдаланатын ірі қара малдың қымбаттауымен түсіндіріледі. Қоныс аударушылар бастапқыда берілген несиенің бір бөлігін азық-түлікке жұмсауға, сондай-ақ қазыналық ормандардан ағаштың тегін берілуін қысқартуға байланысты, үй салу үшін ағаш сатып алуға жұмсады.

Қазына тарапынан тегін бөлінетін ағаш жергілікті жерлерде тым аз болуы себепті, қоныстанушылардың барлығына бірдей берілген жоқ. Ағашты солтүстіктен оңтүстікке жеткізу шаруаларға қымбатқа түсті, облыс аумағының оңтүстігінде орманды жерлер болмады.

Темір жол бойымен қозғалыстың облыста жеке ұйым ретінде бөлініп шығуына байланысты, жолақысына берілетін несиелер көлемі азайды. Бір жылда 38 ходокқа 221 сом, әрқайсына орта есеппен 6 сомнан берілген, қоныстануға бара жатқан 9 жанұяға жалпы 90 сом, әр жанұяға 10 сомнан жолақы несиесі берілген.

1910 жылғы Қоныс аудару басқармасының сметасы бойынша облысқа 100 000 сом бөлу жоспарланған, бірақ іс жүзінде шығындар 13 258 сомға асып кетті. Сол жылы рұқсат етілген несиелерден 28 709 сом несиенің жетіспеушілігіне байланысты берілмей қалды, бұл сома 1911 жылға қалдырылды.

1910 жылы берілген несиелер жұмсалыу бағытына қарай төменде көрсетілгендей бөлінді:

- 20 қоғамдық мектептерге . . . . . 37 900 сом
- 6 қоғамдық шіркеуге . . . . . 25 500 сом
- дұға оқу үйлеріне . . . . . 2 000 сом
- шіркеу керек-жарақтарына . . . . . 1 500 сом
- 5 шіркеулік-причталық үйлерге . . . . . 11 000 сом
- 7 серіктестік пен 2 жеке тұлғаға диірменге . . . . . 4 300 сом
- 2 серіктестікке кірпіш зауытына . . . . . 1 000 сом
- 21 құдыққа . . . . . 2 320 сом
- 1 шұға матасын шығаратын кәсіпорынға . . . . . 600 сом
- 2 май шайқайтын кәсіпорынға . . . . . 950 сом
- 3 қоғамдастыққа нан сақтайтын дүкендерге . . . . . 912 сом 30 тиын
- 1 серіктестікке ұстаханаға . . . . . 200 сом
- 13 қоғамдастыққа ішкі жер бөліктерін межелеуге . . 18 375 сом 71 тиын

Барлығы . . . . . 106 568 сом 01 тиын [12, 12].

Қоныс аударушыларды тіркеу бойынша Челябинск пунктінің мәліметтеріне сәйкес, 1911 жылы Сібірге қоныс аударушылардың 21 690 жанұясы, барлығы 185 933 адам келген. Бірақ, 12 233 жанұя немесе 117 866 адам Ресейге қайтадан көшіп кеткен. Жоғарыда көрсетілген қоныс аударушылардың ішінде 1911 жылы Ақмола облысына 2 928 жанұя, 26 806 адам келді, ал 24 123 адам облыс аумағынан көшіп кетті [13, 8].

1912 жылға дейін барлық қоныс аудару ісімен жергілікті қоныс аудару ұйымдары айналысты. Сол уақытта облыс аумағында ауыл халқының тұрмысын жақсарту міндеттері жүктелген 16 шаруа басшыларымен 5 уездік съездер жұмыс істеді. 1913 жылы шаруа басшыларының саны 26-ға жеткізіліп, құрамы қоныс аудару ұйымдарының шенеуніктерімен толықтырылды. Енді олар қоныс аудару істерін өз учаскелері бойынша жүргізетін болды. Шаруа басшыларының қызметін екі міндетті мүшеден және кеңседен тұратын Облыстық Басқарманың Шаруа бөлімшесі бақылап отырды [14, 9]. Осылайша, Дала өлкесіне шаруалардың қоныс аударуы көшпелі қазақ ауылының экономикасына өз әсерін тигізді. Көшпелі қазақ қоғамына жағымсыз әсер еткен факторлардың қатарына өлкенің байырғы халқынан үлкен көлемде жердің алынуын, олардың жем-шөбі мен су көздері аз аймақтарға ығыстырылуын жатқызамыз. Патша өкіметінің Ресейдің ішкі губернияларынан шаруаларды қазақ даласына, оның ішінде Ақмола

облысының аумағына қоныс аударту арқылы отарлау саясаты және осы аймақта өзіне әлеуметтік тірек дайындауды көздеген мақсаты жүзеге асырылды.

XIX ғасырдың 2-ші жартысы – XX ғасырдың басында шаруалардың жаппай қоныс аударуы салдарынан Дала өлкесі халқы саны жағынан көбейіп, халықтың полиэтникалық және поликонфессионалдық құрамы қалыптасты.

Қолданылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том 18. Киргизский край. СПб., 1903. – 488 с.
2. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сборник документов и материалов. Издательство Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1961. – 732 с.
3. Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России. Издательство Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1948. – 247 с.
4. Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. Часть III. Санкт-Петербург, 1868. – 268 с.
5. Памятная книжка Акмолинской области на 1909 год. Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1909. – 263 с.
6. Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері. Алматы: «Санат», 1994. – 120 б.
7. Кауфман А. А. Переселение и колонизация. Санкт-Петербург. 1905. – 445 с.
8. Тольбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. Издательство «Наука» Казахской ССР. Алма-Ата, 1971. – 636 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XXIV. 1904. Санкт-Петербург: Государственная типография. 1907. – 1271 с.
10. Ерофеева И. В. Столыпинская аграрная реформа и массовое переселение славянского и немецкого крестьянства (1900-1907) // В книге: Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В., Алексеенко А. Н., Баратова Г. С. История Казахстана. Народы и культуры. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 608 с.
11. Бекмаханова Н. Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху развития капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). Москва: «Наука», 1986. – 245 с.
12. Памятная книжка и адрес-календарь Акмолинской области на 1912 год. Омск: Акмолинская областная типография, 1912. – 451 с.
13. Памятная книжка г. Омска и Акмолинской области на 1913 год. Омск: Акмолинская областная типография, 1913. – 532 с.
14. Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год. Омск: Областная типография, 1915. – 158 с.

УДК 93
МРНТИ 05.11.15

Ж.С. Аубакирова¹

¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Г.Ниязханқызы²

²к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ПИСЬМЕННЫЕ ОБРАЩЕНИЯ ЖЕН РЕПРЕССИРОВАННЫХ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ РЕПРЕССИЙ В ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В статье впервые опубликованы обращения жен репрессированных в виде заявлений, ходатайств и жалоб, извлеченные из архива Департамента внутренних дел Восточно-Казахстанской области. Через анализ письменных обращений женщин в статье предпринимается попытка создания социального портрета "жен изменников Родины". В большинстве случаев административно сосланные были домохозяйками, занимавшиеся воспитанием детей, не имеющие образования, верящие в советское правосудие и справедливость, отбывавшие наказание без официального предъявленного обвинения и установленного срока отбытия наказания. В содержании дел ЧСИР не у всех есть документальное подтверждение о вынесении приговора судебного или внесудебного органа.

В статье также дается анализ нормативных актов репрессивной и реабилитационной политики Советского государства для восстановления наиболее полной картины конкретной общественно-политической ситуации в КазССР 1937-1940 гг.

Ключевые слова: репрессии, заявление, ходатайство, жалоба, члены семей изменников родины (ЧСИР).

Ж.С. Әубәкірова¹

¹т.ғ.к., С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті
Өскемен қ, Қазақстан

Г.Ниязханқызы²

²т.ғ.к., С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті
Өскемен қ, Қазақстан

ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАНДАРДЫҢ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ЖАЗБАША ӨТІНІШТЕРІ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада бірінші рет қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің өтініштері Шығыс Қазақстан облысының Ішкі Істер департаментінің мұрағатынан алынған мәлімдемелер, өтініштер мен шағымдар түрінде жарияланды. Авторлар мақалада әйелдердің жазбаша өтініштерін талдау арқылы «Отанына сатқындық жасағандардың әйелдерінің» әлеуметтік портретін жасауға әрекеттенеді. В большинстве случаев административно сосланные были домохозяйками, занимавшиеся воспитанием детей, не имеющие образования, верящие в советское правосудие и справедливость, отбывавшие наказание без официального предъявленного обвинения и установленного срока отбытия наказания. Көп жағдайда әкімшілік жазаға тартылған әйелдер балаларды тәрбиелеумен айналысатын, білімі жоқ, кеңестік сот төрелігіне және әділдікке сенетін, жазасын ресми тағылған айыпсыз және жазаны өтеудің мерзімі белгіленбеген жазаны өтейтін үй шаруасындағы қарапайым әйелдер болды. Істердің мазмұны бойынша соттың немесе соттан тыс органдардың үкімі туралы құжаттық дәлел жоқ.

Мақалада сондай-ақ, 1937-1940 жылдардағы ҚазКСР-да нақты әлеуметтік-саяси жағдайдың барынша толық көрінісін қалпына келтіру мақсатында Кеңес мемлекетінің репрессиялық және реабилитациялық саясатының нормативтік актілеріне талдау жасалынды.

Түйінді сөздер: қуғын-сүргін, өтініш, қолдау хат, шағым, сатқындардың отбасы мүшелері.

Zh.S.Aubakirova¹

*¹k.i.n., associate professor of S.Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

G.Niyazkhankyzy²

*²k.i.n., associate professor of S.Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

WRITTEN APPEALS OF REPRESSED WIVES AS A SOURCE IN THE HISTORY OF REPRESSIONS IN THE EAST KAZAKHSTAN REGION

Abstract

The article first published appeals of women repressed. In the form of statements, petitions and complaints, extracted from the archive of the Department of Internal Affairs of the East Kazakhstan region. Through an analysis of the written requests of women, the article attempts to create a social portrait of "wives of traitors to the Motherland". In most cases, administratively exiled were housewives, engaged in raising children, having no education, believing in Soviet justice and justice, serving a sentence without formally charged and the prescribed period of serving the sentence. In the content of cases of the ChSIR, not everyone has a documentary evidence on the sentencing of a judicial or extra-judicial body.

The article also provides an analysis of the normative acts of the repressive and rehabilitation policies of the Soviet state in order to restore the most complete picture of the specific socio-political situation in the KazSSR 1937-1940.

Key words: repression, application, petition, complaint, family members of traitors to the motherland (CSIR).

Исследования, освещающие репрессивную политику советской власти на региональном уровне, сегодня становятся наиболее актуальными. Вводятся в оборот новые архивные документы, среди которых ранее не опубликованными и не изученными стали письменные обращения жен репрессированных. Сегодня данный нарратив является интересным исследователю для восстановления механизма незаконных массовых репрессий, организованных советским партийно-государственным аппаратом.

30 июля 1937 года вышел приказу № 00447 народного комиссара внутренних дел СССР Николая Ежова «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». Этот приказ положил начало так называемому «Большому террору» 1937–38 годов.

Согласно данному документу, репрессиям должны были подвергнуться следующие группы населения (формулировки из приказа):

1. Бывшие кулаки, вернувшиеся после отбытия наказания и продолжающие вести активную антисоветскую подрывную деятельность.
2. Бывшие кулаки, бежавшие из лагерей или трудпоселков, а также кулаки, скрывшиеся от раскулачивания, которые ведут антисоветскую деятельность.
3. Бывшие кулаки и социально опасные элементы, состоявшие в повстанческих, фашистских, террористических и бандитских формированиях, отбывшие наказание, скрывшиеся от репрессий или бежавшие из мест заключения и возобновившие свою антисоветскую преступную деятельность.
4. Члены антисоветских партий (эсеры, грузмеки, муссаватисты, иттихадисты и дашнаки), бывшие белые, жандармы, чиновники, каратели, бандиты, бандпособники, переправщики, реэмигранты, скрывшиеся от репрессий, бежавшие из мест заключения и продолжающие вести активную антисоветскую деятельность.

Статья выполнена в рамках проекта КН МОН РК: «Память о жертвах политических репрессий (1920-1950-е гг.) и ее фиксация в сакральном ландшафте Казахстана (на примере Восточного Казахстана)» ИРН проекта АР05130870

5. Изобличенные следственными и проверенными агентурными материалами наиболее враждебные и активные участники ликвидируемых казачье-белогвардейских повстанческих организаций, фашистских, террористических и шпионско-диверсионных контрреволюционных формирований.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, содержащиеся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

6. Наиболее активные антисоветские элементы из бывших кулаков, карателей, бандитов, белых, сектантских активистов, церковников и прочих, которые содержатся в тюрьмах, лагерях, трудовых поселках и колониях и продолжают вести там активную антисоветскую подрывную работу.

7. Уголовники (бандиты, грабители, воры-рецидивисты, контрабандисты-профессионалы, аферисты-рецидивисты, скотоконокрады), ведущие преступную деятельность и связанные с преступной средой.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, которые содержатся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

8. Уголовные элементы, находящиеся в лагерях и трудпоселках и ведущие в них преступную деятельность.

9. Репрессии подлежат все перечисленные выше контингенты, находящиеся в данный момент в деревне — в колхозах, совхозах, сельско-хозяйственных предприятиях и в городе — на промышленных и торговых предприятиях, транспорте, в советских учреждениях и на строительстве [1].

Однако на самом деле репрессиям подверглись не только указанные в этом документе категории населения. НКВД собрал данные на все категории населения, подлежащие репрессиям, и дал плановое количество граждан, которых хотели подвергнуть репрессиям [1].

По вынесенным приговорам репрессированных можно разделить на две категории: первая — приговоренные "тройкой" к высшей мере наказания; вторая — приговоренные к лишению свободы на 8–10 лет с отбыванием наказания в лагерях или тюрьмах. В таблице 1 представлено плановое количество репрессий в целом по Казахской ССР и в Восточно-Казахстанской области. Однако фактически "план" был перевыполнен в несколько раз. Наказанию были подвержены и члены семей осужденных.

Таблица 1 - Плановое количество репрессий в Казахской ССР и ВКО [1].

Область	Первая категория (расстрел)	Вторая категория (лагерь)	Всего
Восточно-Казахстанская область	300	1050	1350
Всего	2500	5000	7500

В так называемые «тройки» входили, как правило, три руководителя — начальник управления НКВД, первый секретарь обкома и председатель облисполкома. Согласно документам в утвержденный состав троек Восточно-Казахстанской области после выхода приказа № 00447 вошли председатель — начальник управления НКВД ВКО Борис Николаевич Чирков, членами — первый секретарь Восточно-Казахстанского обкома партии Саул Маркович Свердлов, председатель Восточно-Казахстанского облисполкома Шакир Якупович Юсупов.

30 июля 1937 года вышел приказ Н. Ежова, через несколько дней 3 августа 1937 года Шакир Якупович был сам арестован и водворен в тюрьму г. Алма-Аты, поэтому следует отметить, что принять участие в деятельности «троек» ему не пришлось.

По делу вместе с ним проходил целый корпус руководителей Казахстана, начиная от районного уровня, заканчивая республиканским, среди которых были Т. Рыскулов, Т. Жургенев, К. Сарымұлдаев, У. Кулумбетов и другие.

25 февраля 1938 года Ш.Я.Юсупов Военной Коллегией Верховного суда СССР приговорен к высшей мере наказания, реабилитирован 11 марта 1957 года за отсутствием состава преступлений.

Его супругу Чулпан Шаяхметовну Юсупову обвинили в соучастии в антисоветской деятельности мужа и арестовали 14 апреля 1938 года на основании приказа № 00486, отправив ее дело на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР, который принял решение об осуждении ее на 8 лет. В архиве Департамента внутренних дел Восточно-Казахстанской области хранится заявление Чулпан Шаяхметовны, которое она написала 9 мая 1956 года на имя генерального прокурора СССР Р.А. Руденко с просьбой о снятии с нее судимости. В заявлении она написала следующее: "В 1938 году я была арестована органами НКВД в г. Алма-Ате и по постановлению Особого совещания при НКВД СССР была осуждена как член семьи изменника родины. Мой муж Юсупов был арестован в 1937 году. Срок наказания 8 лет я отбыла полностью в исправительно-трудовых лагерях в поселке №26 Карагандинских лагерей. Освобождена в 1946 году" [2].

В каждом письме осужденной женщины были особые строки, касающиеся их детей, наполненные горестью, Ч.Ш.Юсупова пишет: "У меня было двое детей, сын Болат 1931 года рождения, и дочь Клара 1934 года рождения. После моего ареста дети были оставлены на воспитание Жумашеву Абдулле, проживающему в городе Алма-Ата. Будучи в лагере, я получила известие о том, что дочь моя умерла в 1944 году, а сын был отдан в детдом. Где он находится в настоящее время, я не знаю. После своего освобождения я разыскивала сына неоднократно, но мои розыски оказались безрезультатными и я до сих пор не знаю ничего о нём" [2].

Известно, что до ареста Чулпан Шаяхметовна не работала, занималась домашним хозяйством и воспитанием детей, а после освобождения работала в Акмолинске мастерицей в швейной мастерской.

11 апреля 1957 года Чулпан была реабилитирована Военным трибуналом ТуркВО за отсутствием состава преступления.

Из письма Чулпан Шаяхметовны понятно, что ей было предъявлено обвинение - нахождение в родственных отношениях с изменником родины, из других же писем можно узнать, что женам могли не предъявлять никаких обвинений, они не знали, за что они и их мужья были осуждены, некоторые из них во время следствия даже не допрашивались, многие из них отбывали не установленный срок наказания, были и такие, которые в своих заявлениях просили установить им срок наказания. В письмах они писали, что их мужья были арестованы, но женщины не знали о том, что в большинстве случаев они были уже расстреляны.

В другом письме-заявлении административно ссыльной Ольги Павловны Залевской, проживавшей на момент ареста в селе Ермак Кагановичевского района Павлодарской области, говорится следующее: "15 сентября 1937 года был арестован мой муж, Залевский Векентий Яковлевич, работавший на станции Аягуз Турксиб ЖД, где он работал в качестве вагонного мастера, с тех пор я о нем ничего не знаю. 30 октября 1937 года была арестована и я, тем же Аягузским НКВД, затем меня увезли в город Семипалатинск, где пробыла в тюремном заключении 7 с половиной месяцев. За это время меня ни разу не допрашивали и не сказали в чем я обвиняюсь, имея 50 лет от рождения, я совершенно не чувствую за собой ни какого преступления. Сослали меня и даже не было мне суда и не знаю свой срок наказания.

5 июня 1938 года я приехала в с. Ермак и нахожусь здесь по настоящее время. Со времени своего приезда в с. Ермак я работаю в уборщицей в местном отделении Госбанка, никаких замечаний не имею, стараюсь честно и аккуратно выполнять свои обязанности.

За это время мое здоровье сильно пошатнулось, я страдаю сердечной болезнью, суровый климат и тяжелые условия жизни, все больше и больше подрывает мои силы. Образования ни какого я не имею, до ссылки я была домохозяйкой, специальности нет ни какой.

Поэтому прошу вас очень пересмотреть мое дело, т.к. ни какой вины за собой не имею, и никто ни разу не предъявлял мне обвинения. Если мой муж в чем, то виновен, то я о его преступлении не знаю, и никогда не знала. Даю честное гражданское слово, а потому я не знаю, почему я должна нести большое наказание за него. Прошу еще раз не откажите в моей просьбе, и прошу Вашего помилования и облегчите мои страдания"[3]. Письмо было написано 28 декабря 1940 года с обращением в прокуратуру Казахской ССР.

Прокурору транспортных дел станции Аягуз и дорожному прокурору Алма-Аты 6 января 1938 г. было направлено заявление от Медушевской Любви следующего содержания: "Я, Медушевская Любовь, находилась на иждивении Медушевского Иосифа с 1935 года по настоящее время, то есть до взятия его под стражу. Я была взята им, как на иждивение от моей матери. И так как я желаю учиться дальше, а мать моя неграмотная, воспитывать нас ей было трудно, семья у нас была очень большая, и я пошла к ним на воспитание.

Они меня усыновили и я жила у них до настоящего времени. Теперь я осталась одинокой, а дальше учиться у меня средств не хватает.

Деньги во время ареста Медушевских точно не знаю, сколько, но было около 4000 рублей были взяты, так и корова, которая в настоящее время находится в столовой райтранспорта - 1 на Турксибе 32 разъезда. О вышеупомянутых деньгах и корове, прошу выделить мне для дальнейшего моего воспитания.

Прошу Вас обратить внимание на мое заявление и сообщите результаты по адресу станция Матай, Матайская средняя школа №12, ученице Медушевской Л.И." [4]

Второе письмо-заявление Л. Медушевская пишет на имя Лаврентия Берии через два года 3 августа 1940 года, из текста обращения становится ясным, что в жизни ссыльной ничего не изменилось за это время. Следующий шаг - ею было подготовлено ходатайство: "Прошу разрешить обратиться к Вам с просьбой о помиловании меня, снятии с меня ссылки. Я посылала ходатайство на имя Народного

Комиссара Железнодорожного транспорта Л. Кагановича и Верховному Прокурору. Но до сих пор ответа нет. Я обращаю Ваше внимание и повторяю свою просьбу. Я была арестована 30 октября 1937 года на Турксибе 32 разъезда Аягузским НКВД, а муж был арестован 9 сентября 1937 года, неизвестно по каким причинам. Он работал осмотрщиком вагонов в Киевской области на станции Казатино и проработал там 36 лет. В 1936 году мы были командированы в КССР на Турксиб по разверстке НКПС.

Просидевши в Семипалатинской тюрьме 8 месяцев. Я была 17 июня 1938 года осуждена и сослана на жительство в Павлодарскую область Кагановичевский район с. Ермак. Срок ссылки мне не был указан. Меня обвиняют в укрывательстве мужа, но вины за собой я не чувствую, мне уже 52 года. Я неграмотна, в политических делах ничего не понимаю.

Родилась я в Киевской области в селе Казатино, родилась в бедной семье, отец работал на транспорте рабочим и в 1905 году попал под поезд. Я осталась сиротой, мать осталась батрачкой.

По приезду в Ермак с 1938 года и по настоящее время я работаю в колхозе «Путь Ленина». Но здоровье моё не важное, к физическому труду я не способна, но работы все выполняю хорошо. Ещё раз прошу Вашего помилования, прошу разобрать моё дело и о результатах сообщить через Ермаковское НКВД [5].

В прокуратуру поступали и жалобы, текст одного из них представлен ниже.

Другая административно ссыльная - Анастасия Павловны Никитина, проживавшая в г. Темир Актюбинской области, в жалобе в прокуратуру железнодорожного транспорта просит разобраться в ее деле. Она заявляет: «В октябре 1937 года по совершенно неизвестным мне причинам, органами НКВД станции Семипалатинск был арестован мой муж, я ничего не знаю, я одно только знаю, что он работал на железной дороге с 1927 года до своего ареста, т.е. до 1937 г. 8 октября. Кроме благодарностей за добросовестное выполнение своих обязанностей, а он относился к своим обязанностям честно и добросовестно, я ничего компрометирующего за ним не знала и вдруг неизвестно почему, его лишили свободы» [6].

Из архивных документов известно, что А.Никитина находилась в Семипалатинской тюрьме девять месяцев, за это время была один раз допрошена. А. Никитина спросила: «За что отправляют? Сказали из-за мужа. Я сейчас нахожусь в ссылке год и не знаю своего срока и на сколько лет, потому прошу разобрать мое дело. Во время ареста была опечатана моя квартира, ни описи, ничего мне не дали. Там в ящиках остались облигации на сумму 1400 рублей. В настоящий момент я нахожусь в безвыходном положении и прошу вернуть мне мои вещи и вещи сына, который находится в Красной армии и облигации. Я писала неоднократно, но мне не отвечают» [6]. Жалоба написана 1 августа 1939 г.

Заявление Алихановой Марьям Камбаровной написано 12 декабря 1957 года. Алиханова Марьям родилась в 1914 году в с. Никитинка Восточно-Казахстанской области. 7 марта 1937 года была арестована областным управлением НКВД г. Семипалатинска, как жена врага народа Исенгильдина Халика Нургалиевича и осуждена Особым совещанием на три года. После отбытия срока наказания в Карлаге НКВД в Акмолинском отделении в поселке 26, в 1941 году в марте месяце она вернулась в Алма-Ату и работала в Чиликском районе Алма-Атинской области до 1944 года медсестрой. В заявлении просит пересмотреть дело и реабилитировать, как безвинно пострадавшую [7].

Некоторые осужденные женщины писали письма на имя Надежды Константиновны Крупской. Например, письменное обращение Анны Павловны Жмерецкой начинается со слов: «Дорогая, Надежда Константиновна! Прошу вашего помилования, у меня забрали мужа 18 августа 1937 году. Я ничего не знаю в чем его обвиняют. Работал он на станции Дельбегетей Туркестано-Сибирской железной дороги, после него забрали и меня 27 октября 1937 года. Просидела я в Семипалатинской тюрьме 9 месяцев, очень истощала, измучилась. По окончании 9 месяцев меня отправили в г. Темир Актюбинской области Казахстана. Когда меня отправляли, я спросила начальника НКВД: За что, в чем я виновата? То мне сказали: За мужа. Больше ничего я, конечно не знаю. Я знала одно, дома работать и кормить, воспитывать своих детей.

Я – дочь бедного крестьянина, малограмотная, мои родители с первого дня работают в колхозе, моему отцу 68 лет, а матери 65 лет, живут село Большая Тимофеевка Подольская губерния Винницкого округа. Прошу помиловать и вернуть меня к своим детям и родителям»[8].

Это один из редких случаев, когда административно ссыльной пошли навстречу и Темирское районное отделение НКВД разрешило выезд Анне Павловне на станцию Дельбегетай ТСЖД сроком на 30 дней с 4 января по 4 февраля 1939 года для реализации принадлежащего ей имущества. Данный факт можно рассматривать как результат удовлетворения обращения осужденной женщины.

В целом, все обращения можно разделить на три категории: заявления, ходатайства и жалобы.

28 декабря 1938 г. За № 2708 вышла директива для всех НКВД и начальников управлений народных комиссариатов внутренних дел краев и областей и начальников соответствующих областей, РК милиции, прокуроров союзных и автономных республик, краев (областей), лагерей, железной дороги и водного транспорта следующего содержания:

1. Во всех случаях поступлений заявлений и жалоб на решения Троек, действовавших при НКВД союзных и автономных республик и областных (краевых) Управлений НКВД и Управлений РК милиции, Начальники соответствующих УНКВД или РК милиции обязаны рассмотреть жалобы и заявления и решить вопрос о том, подлежат ли пересмотру решения по этим заявлениям и жалобам.

2. В случае признания неправильности вынесенного решения и необходимости его отмены Начальники соответствующих Союзных, автономных республик НКВД и (краевых) Управлений НКВД или Управлений РК милиции, — выносят постановления об отмене решения и прекращении дела.

3. Постановления об отмене ранее принятого решения сообщается в 1-й Спецотдел НКВД СССР и заявителю.

Приказ вышел за подписью Берии и Вышинского.

Значение данного документа заключается в том, что он фактически дал ход системному пересмотру дел 1937-1938 года и в конечном итоге привел к пересмотру части приговоров в период 1939-1940 гг.

Члены семей изменников родины, в частности жены репрессированных по приговору Особого совещания отправлялись в исправительно-трудовые лагеря от трех до пяти лет, в редких случаях до восьми, как например Мухамеджанова Рахима. Ее приговорили по решению ОСО в 1938 году к восьми годам, наказание она отбывала в Карлаге, работая на швейной фабрике в качестве швеи и занимаясь пошивом военного обмундирования, средняя производительность ее труда составляла 164,6 % от нормы. Причиной столь длительного срока Мухамеджановой Рахимы послужило то, что она была дочерью крупного бая и бывшего алашордынца Сарсенова Мустафы, эмигрировавшего из СССР[9].

В содержании дел ЧСИР, в частности женских, не у всех есть документальное подтверждение о вынесении приговора судебным или внесудебным органом. В постановляющей части большинства дел есть обращение к телеграфному распоряжению заместителя народного комиссара внутренних дел СССР тов. Фриновского от 25 ноября 1937 года за №49912. Согласно данному распоряжению, арестованных женщин освобождали и высылали на местожительство в отдаленные районы одной из областей Казахстана. Указанный факт подтверждается в письмах - обращениях, жалобах к вышестоящему руководству.

По приказу №00486 детей отдавали при их наличии родственникам или родителям репрессированных. В случае их отсутствия детей отправляли в детприемник, где начальники писали расписки о том, что приняли ребенка арестованного органами НКВД для дальнейшего воспитания в детдомах Наркомпроса, как "оставшегося без родителей и детдома несут полную ответственность за их воспитание".

Жены репрессированных – административно ссыльные, в большинстве своем были домохозяйками, занимавшиеся воспитанием детей, не имеющие образования, верящие в советское правосудие и справедливость, отбывавшие наказание без официально предъявленного обвинения и установленного срока отбывания наказания. В содержании дел ЧСИР не у всех есть документальное подтверждение о вынесении приговора судебным или внесудебным органом. Женщин арестовали как жен «врагов народа», предъявляя им обвинения в том, что они скрывали контрреволюционную деятельность своих мужей.

Из текста обращений можно понять, что арестованные жены оправдывались, а порой ощущали чувство вины, что ничего компрометирующего о нем, о своем супруге они не знали, и ничего не замечали. По мнению официальной власти следствием утери их «бдительности» стало появление нового статуса «Член семьи изменника Родины» (ЧСИР).

Список использованной литературы:

1. Шибутов М. История Казахстана: как сложилась судьба организаторов массовых расстрелов на местах [Электронный ресурс]. URL:<https://regnum.ru/news/2305844.html> (дата обращения: 18.12.2018)
2. Архив ДВД ВКО Д.1345. Л. 25.- 36 л.
3. Архив ДВД ВКО Д.1952. Л. 26.- 44 л.
4. Архив ДВД ВКО Д.1953. Л. 12.- 30 л.
5. Архив ДВД ВКО Д.195. Л. 22-23.- 30 л.
6. Архив ДВД ВКО Д.1955. Л. 18.- 21 л.
7. Архив ДВД ВКО Д.1258. Л. 27.- 42 л.
8. Архив ДВД ВКО Д.176. Л. 13-14.- 23 л.
9. Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2Д.1693.-33 л.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 39
МРНТИ 03.61.91

Н.К. Байгабатова¹

*¹к.и.н., и.о. ассоциированного профессора кафедры истории Казахстана
Жетысуского государственного университета им. И.Жансугурова
г. Талдықорган, Казахстан, e-mail: bnk1606@mail.ru*

СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ³⁸

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические концепции и методологические подходы в изучении сущности и структуры этнокультурной идентичности, имеющей сложное социально-психологическое содержание и глубокие культурно-исторические корни. Выявление идентификационных критериев и матриц этнокультурной идентичности приобретает особую значимость и актуальность в условиях модернизации общественного сознания. Анализируя понятия «социальная идентичность», «этническая идентичность» и «культурная идентичность», смысловая близость и соподчиненность которых очевидны, автор приходит к выводу, что этнокультурная идентичность – это составная часть культурной и социальной идентичности личности, которая выражается в осознании своей принадлежности к определенной этнической общности.

Ключевые слова: этнокультурная идентичность, социальная идентичность, этническая идентичность, этничность, этнические группы

Н.К. Байгабатова¹

*¹т.ғ.к., І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а.
Талдықорған қ., Қазақстан, e-mail: bnk1606@mail.ru*

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ МӘНІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Андатпа

Мақалада этномәдени бірегейліктің маңызы мен құрылымын зерттеудің теориялық тұжырымдамалары мен әдіснамалық көзқарастары қарастырылған және күрделі әлеуметтік-психологиялық мазмұны мен терең мәдени-тарихи тамыры бар құбылыс екені көрсетілген. Этномәдени бірегейлік сәйкестендіру критерийлерін және матрицаларын анықтау қоғамдық сананы жаңғырту тұрғысында ерекше маңызға ие. «Әлеуметтік бірегейлік», «этникалық бірегейлік» және «мәдени бірегейлік» ұғымдарын талдап, семантикалық жақындығы және бағынуы айқындай келе, автор этномәдени бірегейлік жеке тұлғаның мәдени және әлеуметтік идентификациясының ажырамас бөлігі болып табылады деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: этномәдени бірегейлік, әлеуметтік бірегейлік, мәдени бірегейлік, сәйкестілік, этникалық топтар

---

³⁸ Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научных исследований на 2018-2020 годы Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант №АР05132285/ГФ5).

N.K. Baigabatova¹

¹Candidate of Sciences in History, acting associate professor of Department of History of Kazakhstan of Zhetysay State University named after I.Zhansugurov
Taldykorgan, Kazakhstan e-mail: bnk1606@mail.ru

ESSENCE AND STRUCTURE OF ETHNOCULTURAL IDENTITY

Abstract

The article discusses theoretical concepts and methodological approaches to the study of the essence and structure of ethno-cultural identity, which has a complex socio-psychological content and deep cultural and historical roots. Detection of identification criteria and matrices of ethnocultural identity acquires special significance and relevance in the context of the modernization of public consciousness. Analyzing the concepts of “social identity”, “ethnic identity” and “cultural identity”, the semantic proximity and subordination of which are obvious, the author comes to the conclusion that ethno-cultural identity is an integral part of the cultural and social identity of an individual and awareness of their belonging to a certain ethnic community.

Key words: ethno-cultural identity, social identity, cultural identity, ethnicity, ethnic groups

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своей программной статье «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» отметил: «Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода» [1]. В данном контексте выявление путей и способов воспроизводства, функционирования и сохранения идентификационных критериев и матриц этнокультурной идентичности приобретает особую значимость и актуальность.

Проблема формирования, функционирования, сохранения и воспроизводства этнокультурной идентичности становится одной из актуальнейших задач сегодняшнего дня, что связано также и с глобализацией культурного пространства [2]. Очевидно, что за термином «этнокультурная идентичность» стоит не столько логически строгое понятие, сколько феномен, имеющий сложное социально-психологическое содержание и глубокие культурно-исторические корни. Каждый этап социокультурной динамики сопровождается формированием специфических форм идентичности, и, как справедливо заметили в свое время П.Бергер и Т.Лукман, те или иные исторические социальные структуры порождали соответствующие типы идентичности [3].

Но, как бы ни менялись исторический контекст и теоретические предпосылки осмысления феномена идентичности, в своей основе, как мы полагаем, он отражает присущее только человеку стремление увидеть в картине мира свое собственное отражение, а исторические формы и типы идентичности фиксируют способы адаптации и самоопределения исторического человека в окружающем его мире.

Во многом обусловленная изменениями в геополитической ситуации постколониального мира и политической активизацией этнических меньшинств в экономически развитых странах концепция этнокультурной идентичности стала обретать все большую значимость в антропологической теории и со временем получала все большее распространение. При этом в зависимости от принадлежности той или иной научной традиции, весьма разнообразно интерпретировалась ее исследователями.

Рассмотрение вопросов изучения этнокультурной идентичности обнаруживает различные подходы к осмыслению этнической проблематики. «Постколониальная» социально-политическая ситуация предопределила и своеобразие западных подходов к этничности и те смысловые границы в которых это понятие существует в рамках западных теорий. Это проявляется, в частности, и в специфике использования двух основных подходов к определению «природы» этничности: *примордиалистского* (К. Гирц П., Э. Смит, П. ван ден Берге, и др. [4], в российской науке – Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилев [5]) и *конструктивистского* (Ф. Барт, Б. Андерсон, Э. Геллнер, Р. Брубейкер, и др.) [6], в российской науке – В. А. Тишков [7]). Все же чаще всего звучит мнение о ее ситуативности, невозможности ее четкой фиксации и эссенциализации, ее перманентном состоянии и т.д. По мнению, Р.Брубейкера «дискуссии об этнической идентичности наполнены стандартным набором индикаторов, указывающих на то, что такие идентичности являются множественными, нестабильными, случайными, оспариваемыми, фрагментированными, сконструированными, договорными и др.» [8].

Приступая к анализу этнокультурной идентичности, мы предварительно определяем ее как сложный социально-психологический феномен, подразумевающий как осознание индивидом общности с локальной группой на основе разделяемой культуры, так и осознание группой своего единства на тех же основаниях, психологическое переживание этой общности, а также индивидуальные и коллективные формы ее манифестации.

В приведенном определении заметно «пересечение» понятий «социальная идентичность», «этническая идентичность» и «культурная идентичность», смысловая близость и соподчиненность которых очевидны, что объясняет довольно частое и не всегда правомерное их отождествление в научной и публицистической литературе. Поэтому во избежание терминологической подмены важно разграничить эти понятия.

Говоря о соотношении социальной и этнической идентичности, мы, с одной стороны, отмечаем их взаимосвязь и взаимообусловленность. Не нуждается в доказательстве тот факт, что этническая идентичность – один из аспектов социальной идентичности. Идентификация по этническим признакам – один из многих других способов формирования социальной идентичности, в частности, по профессиональному, сословному, имущественному и другим основаниям.

С другой стороны, в системе этнической идентичности не последнее место занимает самоопределение индивида и его идентификация окружающими в смысле социального статуса, - того положения, которое он занимает в этносоциальной иерархии. Таким образом, отношения этнической и социальной идентичности могут рассматриваться как отношения соподчинения, имеющие амбивалентный характер. Что же касается соотношения понятий этническая и культурная идентичность, то здесь также возможны разные взгляды.

С одной стороны, бытует мнение, что культура всегда существует исключительно в этнических формах [9], которое в ряде случаев приводит к отождествлению понятий «культурное» и «этническое» [10]. Однако, на наш взгляд, подобное отождествление если и правомерно, то лишь в определенном контексте, поскольку в условиях информационного общества и глобализации социокультурного пространства становится всё труднее утверждать, что все культурные формы с неизбежностью имеют то или иное этническое происхождение и воплощение. Действительно, **культура** – «цемент общественных отношений» не только потому, что она передается от одного человека к другому в процессе социализации и контактов с представителями иных культур, но также и потому, что **формирует у людей чувство принадлежности к определенной общности, т. е. чувство идентичности**. Нельзя себе представить человека вне определенной культуры, и нет культуры, которая была бы «ничьей» (общечеловеческой), не была бы порождением тех или иных народов.

Вместе с тем, существует и прямо противоположная точка зрения, согласно которой понятия «культурная идентичность» и «этническая идентичность» жестко противопоставляются. Это происходит обычно тогда, когда в качестве определяющего фактора этногенеза рассматривают фактор биологический, о чем писали в свое время С.М.Широкогоров и Л.Н.Гумилев. Судя по всему, близкой к этому точки зрения придерживается С.Хантингтон. Настаивая на приписанности этнической идентичности он отмечает: «Человек не в состоянии изменить своих предков, и в этом смысле этническое наследие трактуется как данность... Однако человек в силах сменить культуру. Люди переходят из одной веры в другую, учат иностранные языки, принимают новые ценности и убеждения, отождествляют себя с новыми символами, подстраиваются под новый образ жизни. Культура младшего поколения зачастую сильно отличается от культуры предыдущих поколений. Временами происходят и глобальные перемены в культурах обществ. Культурная идентичность трансформируема, этническая идентичность же трансформации не подлежит. Поэтому необходимо проводить между ними четкое различие» [11].

Однако нам такая позиция представляется излишне категоричной. Прежде всего, мы не разделяем точку зрения на этнос как на результат только биосоциальной эволюции, ниже мы попытаемся показать, сколь причудливо, опосредованно и органично соединяются в идентичности представления о генетическом родстве и культурные основания. Пока же заметим, что, не настаивая на отождествлении «этнической» и «культурной» идентичности, мы еще меньше склонны противопоставлять эти феномены.

С точки зрения психологии, этнокультурная идентичность – сложный социально-психологический феномен, содержание которого включает: 1) осознание индивидом единства с этнонациональным образованием (этносом, нацией) на основе разделяемой культуры (самосознание); 2) глубинное эмоциональное, почти сакральное переживание этого единства (в том числе, речь идет и об эмоциональной памяти народа, которую чаще называют ментальностью); 3) культурные практики демонстрации–манифестации этого единства, как индивидуальные, так и коллективные. Таким образом, сложная структура идентичности представляет собой три взаимосвязанных компонента: рефлексивный, эмоциональный и поведенческий, образующих устойчивую синхроническую горизонталь. Отделить же их друг от друга можно только гипотетически. В реальности же рефлексивные процессы всегда эмоционально окрашены, а чувства и подсознательные инстинкты имеют тенденцию к рационализации и

только в своей совокупности определяют поведенческие установки и стратегии членов этнокультурной общности.

Вместе с тем, в структуре этнокультурной идентичности на том или ином этапе социокультурной динамики можно обнаружить несколько одновременных «слоев», образующих ее диахроническую «вертикаль»: это родовая, этническая и национальная идентичность. Есть основания утверждать, что феномен идентичности сформировался исторически как следствие подсознательного стремления человека к упорядочению представлений о мире и своем месте в картине мира. Данные стремления человека достигаются в замещенной форме, путем интеграции в ценностно-символическое пространство социума, которым на разных этапах истории оказывались род, этнос или нация.

«В современном мире... культурные идентичности (этнические, национальные, религиозные, цивилизационные) занимают центральное место, а союзы, антагонизмы и государственная политика складываются с учетом культурной близости и культурных различий», – отмечает **С. Хантингтон** [11].

Таким образом, феномен этнокультурной идентичности во многом удовлетворяет важнейшую потребность человека: охранить естественные связи и «защититься от того, чтобы быть оторванными от природы, матери, крови и почвы» [12]. В определенном смысле этнокультурная идентичность – это социально-психологический механизм сохранения «всеобщего слияния» или точнее, создания нового, искусственного, «культурного» единства.

Этнокультурная идентичность – это составная часть культурной и социальной идентичности личности, которая выражается в осознании своей принадлежности к определенной этнической общности. В ее структуре обычно выделяют три основных компонента: 1) когнитивный (знания, представления об особенностях собственной группы и осознание себя как ее члена на основе определенных характеристик); 2) аффективный (оценка качеств собственной группы, отношение к членству в ней); 3) поведенческий компонент культурной и социальной идентичности, который проявляется в построении системы отношений и действий в различных этноконтактных ситуациях.

Наиболее очевидный ответ на этот вопрос состоит в том, что этническая идентичность имеет своим основанием общность культуры. В более конкретных формулировках различные исследователи предлагали различное понимание этой культурной базы. Взгляды ученых приведены в монографии С. Лурье, так, например, «по определению Г. де Воса «этническая группа – это самоосознаваемая группа людей, которые имеют общие парадигмы традиции, не разделяемые другими, с которыми они контактируют. Эти парадигмы обычно включают в себя религиозные верования и практику, язык, общее понимание течения истории, общих предков, общую историческую родину». С точки зрения С. Энлоу, эта культурная основа состоит в «базовых верованиях и ценностях, позволяющих отличать истинное от ложного, определяющих правила взаимоотношений, расставляющих приоритеты, оценки, цели». По определению У. Фримана «члены группы объединены некоторым общим способом, которым они что-либо делают и тем, что они делают». А Ж. Деверё вообще определяет этничность как «нечто, относящееся к поведению» [13], однако, в качестве отдельного пункта он выделяет «языковое поведение» или то, что он называет «самоэтнографией», то есть самоприписывание.

Акцент на самоприписывание как на самую существенную или как на одну из самых существенных характеристик в определении этнической идентичности делает целый ряд исследователей. Особое значение проблеме самоприписывания придает норвежский ученый Ф. Барт, который трактует этничность как осознанное поле коммуникации и взаимодействия, основанное на идентификации себя в качестве отличающегося от других [14]. В любом случае, большинство современных определений этничности включают в себя и объективные (культурная база) и субъективные (самоприписывание) характеристики.

Такая постановка вопроса неизбежно подводит нас к проблеме границ этнических групп: предопределены ли они независимым от человека образом: фактом рождения, процессом социализации, внешними культурными влияниями или в той или иной мере зависят от субъективных факторов, то есть от того, кто и по какой причине приписывает себя к данной этнической группе? В какой мере членство в группе связано с принятием тех или иных культурных черт и форм организации?

В данном контексте главным критерием этнической группы является вопрос о границах. По мысли Ф. Барта, который не исключал культурной обусловленности этнической идентичности, единственным реальным для нас способом определения этнической группы является способ, основанный на исследовании тех границ, которыми она сама себя очерчивает, отвлекаясь от культурного содержания, находящегося в пределах этих границ.

Только те культурные характеристики имеют первичную значимость, которые используются для маркировки различий и групповых границ, а не представления специалистов о том, что более характерно или «традиционно» для той или иной культурной общности. Конструируемые в этом контексте культурные стандарты используются для оценки и суждений на предмет этнической принадлежности.

Таким образом, используя в качестве основополагающего термин «этнокультурная идентичность», мы имеем в виду, что это такая форма социальной идентичности, которая формируется на основе этнической принадлежности. *Существующие на основе культурных отличий этнические общности представляют собой не только социальные конструкты, актуализирующиеся в результате целенаправленных усилий со стороны культурных и политических элит и создаваемых ими институтов, прежде всего государства, но и продукт исторического развития.* «Цемент», скрепляющий эти общности, – миф об общем происхождении, идентичность или представление о принадлежности к группе, разделяемые всеми ее членами, а также возникающая на этой базе солидарность. *Границы общностей определяются избранными культурными характеристиками, поэтому содержание личностной и групповой идентичности относительно изменчиво* не только в историко-временном, но и – при определенных обстоятельствах – в ситуативном плане. Существование этнической формы групповой идентичности не имеет особого политического значения до той поры, пока не соединяется с идеей нации.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.А. *Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания*// http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
2. Бек У. *Что такое глобализация?* / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; *Общая ред. и предисл. А. Филиппова.* – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
3. Бергер П., Лукман Т. *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания.* – М., 1995. – С. 279-281.
4. Geertz C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays.* – New York: Basic Books, 1973. – 478 pp.; Smith A.D. *The Ethnic Origins of Nations.* Oxford: Blackwell, 1986. – 312 p.; Van den Berghe, Pierre L. *The Ethnic Phenomenon.* – New York: Elsevier. – 1981. – 318 pp.
5. Бромлей Ю. *Очерки теории этноса.* – М.: Наука, 1983. – 412 с.; Гумилев Л. *Этногенез и биосфера Земли.* – М.: АСТ, 2008. – 560 с.
6. Barth Fr. *Introduction // Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference.* Ed. by F. Barth. – Oslo: Universitetsforlaget, 1969. – 198 p.; Андерсон Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма* / Пер. с англ. – М.: Канон-Пресс, 2001. – 288 с.; Геллнер Э. *Нации и национализм* / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 106 с.; Brubaker R., Feischmidt M., Fox J., Grancea L. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town.* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006. – 504 pp.
7. Тишков В.А. *Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение.* – 2000. – №2. – С. 43–63; Он же. *Увлечение диаспорой (о политических смыслах диаспорального дискурса) // Диаспоры.* – 2003. – №2. – С. 160-183.
8. Brubaker R., Feischmidt M., Fox J., Grancea L. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town.* – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006. – 504 pp.
9. Арутюнов С.А. *Диаспора – это процесс // Этнографическое обозрение.* – М., 2000. – № 2. – С. 76
10. Лурье С. В. *Метаморфозы традиционного сознания.* – СПб.: Тип.им. Котлякова, 1994. – 288 с.
11. Хантингтон С. *Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности* / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Баширова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 635с. (65).
12. Фромм Э. *Душа человека, ее способность к добру и злу* / Пер. В. А. Зака. – М.: АСТ, 2010. – 256 с.
13. Лурье С.В. *Историческая этнология: Учебное пособие для вузов.* – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2004. – 624 с.
14. Барт Фр. *Этнические группы и социальные границы: Социальная организация культурных различий* / Под ред. Фред. Барта; пер. с англ. И. Пильщикова. – М.: Новое издательство, 2006. – 198 с

УДК: 93/94: 17.035.3(045)
ГРНТИ 03.41.01

К.Ж. Нурбай¹

¹ д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
Республика Казахстан, город Астана

Н.А. Мухаметжанова²

²к.и.н, доцент Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
Республика Казахстан, город Астана
kairbolat.nj@gmail.com, nurg.1975@mail.ru

СИБИРСКИЙ УЛУС: ПРОБЛЕМЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Аннотация

В статье рассматривается история возникновения и жизнь Сибирского Улуса, во главе которого стояла местная династия из правящего рода керейтов, начиная с князя Тайбуги. Истоки этого казахского рода, как свидетельствуют источники, берут свое начало с глубокой древности. История улуса (впоследствии ханства) наполнена непрерывной борьбой за власть между тайбугидами и выходцами из династии Чингис хана - шейбанидами, которые управляли Сибирью, как чингизиды. С приходом на сибирский престол хана Кучума местные тайбугиды лишились власти, а затем в результате противостояния с Московским государством Сибирское ханство прекратило свое существование.

Ключевые слова: князь, Тайбуга, Сибирь, улус, керейты, шейбаниды, Кучум, борьба, Москва.

К.Ж. Нурбай¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы

Н.А. Мұхаметжанова²

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, к.и.н.
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы
kairbolat.nj@gmail.com, nurg.1975@mail.ru

СІБІР ҰЛЫСЫ: ЭТНОСАЯСИ ТАРИХ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Сібір ұлысының тарихы мен өмірі талқыланды, жергілікті Керейт династиясы басышылығымен басқарылған, атап айтқанда Тайбугыдан басталған басшылық қызметі және оның тарихи бастаулары автордың баяндауымен сипатталады. Қазақ халқының негізі осы ежелден басталатындығын деректер дәлелдеуде. Ұлыстың (кейінірек хандықтың) тарихында тайғүдіктер мен Шыңғыс хан әулетінен шыққандар, Шибандықтар арасында үнемі билікке күрес болғандығы айтылады. Сонымен, күшті Сібір хандығы (бастапқыда - ұлт) ұзаққа созылған ішкі жанжал мен билік күресінде (қазақ ханы мен Тайбугидтердің жергілікті билеушісі әулеті және екінші жағынан Шейбанидтер әулеті) ХІХ ғасырдың соңы іс жүзінде жойылды, содан кейін Сібірде тұратын көптеген рулар (бәлкім, олардың бір бөлігі) сол жақтан кетіп, оңтүстіктен қазақ хандарының азаматтығына көшкендігі, этникалық саясат тұрғысында баяндалады.

Түйінді сөздер: ханзада, Тайбуга, Сібір, ұлт, кериттер, шейвенний, Кучум, күрес, Мәскеу.

K.Zh. Nurbay¹

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N.Gumilyov
Republic of Kazakhstan, city Astana

N.A. Mukhametzhanova²

² k.i.n.n., Associate Professor Eurasian National University named after L.N.Gumilev
Republic of Kazakhstan, city Astana
kairbolat.nj@gmail.com nurg.1975@mail.ru

SIBERIAN ULUS: PROBLEMS OF ETHNO-POLITICAL HISTORY

Abstract

This article briefly considers the history of the origin and life of the Siberian Ulus, which was headed by local dynasty of the ruling clan of the Kerayit, starting at Prince Taibuga. The origins of the Kazakh genus, as evidenced by the sources originated from ancient times. The history of Ulus (later Khanate) is filled with a continuous power struggle between the Taybugidies and the natives of Genghis Khan's dynasty – the Sheibanids who ruled Siberia like Chingizids. With the arrival to the throne of Khan Kuchum the local Taybugidies have lost their power, and then as a result of the confrontation with Moscow State the Siberian Khanate has stopped the existence.

Keywords: duke, Taibuga, Siberia, Ulus, the Kerayits, the Shaybanids, Kuchum, struggle, Moscow.

Территорию современного Северо-Восточного Казахстана и Западной Сибири вплоть до земель, «... где никто не живет, ... до окружающего моря» приблизительно с середины IX века (после педения *Үйгурского каганата*) занимал Кимакский или иначе Кимекский каганат с центром «... в бассейне Среднего Иртыша», земли которого на севере доходили до сибирской тайги, «на западе и юго-западе... граничили с семиреченскими и приаральскими огузами, на юге - с карлуками, на востоке - с государством енисейских кыргызов» [1, с. 127-130; 2, с. 46, 53, 57, 113, 118]. По утверждению известного ученого-кыпчаковеда Б. Кумекова «здесь (на Иртыше - К.Ж.Н.)... помещает Аль-Идриси древние земли кимаков и две столицы кимакского хакана... - и - дорога (путь к кимакам - К.Ж.Н.) вдоль берега Ишима через Акмолинск выходила на Иртыш у г. Павлодара» [2, с. 46, 52, 78]. Исходя из сказанного, трудно согласиться с выводом исследователя А. Нестерова, что «политическая история этого периода (IX-XIII вв. - К.Ж.Н.) неизвестна» [3, с. 121]. Характерными особенностями хозяйственной жизни кимаков было, в частности, широкое применение «в быту деревянных изделий (это в целом характерно для тюркских кочевников): из дерева делали... посуду, лыжи, лодки» [2, с. 96]. Наличие лыж свидетельствует, безусловно, как о степных, так и о владениях, близко расположенных к сибирской тайге, богатой высококачественными породами деревьев и пушниной [2, с. 36, 96]. Известно, что кимаки особо почитали реку Иртыш, поклонялись ей и говорили: «Река - бог кимаков» [4, с. 96, 98].

Казахстанский исследователь Ю. Зуев, ссылаясь на Рашид-ад-дина, связывал огузских кимаков с родом Чингиз хана «киян», вероятно, имея в виду племя татар, один из основных компонентов в формировании семиплеменного кимакского союза [5, с. 5, 126; 1, с. 128]. Он, в частности, отмечал, что «их (кимаков - К.Ж.Н.) прихинганский (доиртышский) период вплотную связан с историей тюркских огузов-татар, ... - а - их свадебные обычаи одинаковы с тюркскими - и что - там много сосны и березы» [5, с. 126-127]. Другим главенствующим племенем, входившим в состав кимакского (и *еменки- по М. Каушари*) племенного союза были кыпчаки, о которых видный ученый-тюрколог С. Кляшторный отмечал, что «в синхронных памятниках Северного Алтая, входящих в круг конгломератской верхнеобской культуры, достаточно рано прослеживаются элементы, характерные впоследствии для культуры раннесредневековых кыпчаков» [1, с. 82-83, 117, 127]. А исследователь Ю. Худяков «местами постоянного обитания кыпчаков» называет горные и степные районы юга Сибири и отмечал, что «Д.Г. Савинов считает носителей верхнеобской культуры предками тюркоязычного этноса - кыпчаков» [6, с. 40].

Указанные выше кыпчаки в начале XI века пришли к власти в Кимакском каганате и продвигаясь на запад и юго-запад, во второй половине этого столетия заселили огромные степные пространства до берегов Волги и Днестра, и образовали собственное государство [7, с. 175, 180, 184-185, 191, 193; 8, с. 58; 9, с. с. 419, 425, 430]. По утверждению исследователей, «новый противник Руси в Диком Поле, тюркский по происхождению народ – половцы дал о себе знать в 1061 г., выйдя к берегам Дона и северного Донца» [10, с. 31]. Они отмечают, что «наиболее опасным противником Руси с середины XI века стали тюркские

кочевники половцы (*кыпчаки*). Они пришли из-за Волги (*т.е. из казахских степей – К.Ж.Н.*) в степи северного Причерноморья – отмечают они далее – и вытеснили обитавших там печенегов» [11, с. 26]. В составе кыпчакской конфедерации были и кыпчакские, и огузские племена, например, племя «баят», беклербеки которого согласно «огузского торе» возглавляли правое крыло войска в Сельджукской империи [7, с. 197; 12, с. 186].

Впервой четверти XIII века, почти одновременно с образованием Улуса Джучи (*или, как его называли татары, Кыпчакского Улуса, получившего «... название Белого царства».*[13, с. 232]) «на территории Среднего Иртыша, Тобола, Ишима и Туры» образовалось «объединение тюркоязычных племен», получившее в истории название Сибирского Улуса, или иначе Сибирского юрта (*исследователь А. Нестеров указывает конкретную дату образования Сибирского, или как он его называет, Искерского княжества: 1220 год*), основателем которого был потомок могущественного хана Керейтского Улуса Тугрула князь Тайбуга, и «... в котором главенствующую роль играли керейты» [14, с. 154-156; 3, с. 86-87, 121; 15, с. 64-65]. Сибирские летописи указывают, что он получил эти земли в качестве пожалования от Чингис хана и заложил здесь город Чинги-Тура или Чимги-Тура (*современная Тюмень*)[15, с. 64, 120-121, 180, 188; 14, с. 156; 3, с. 70]. Они называют князя Тайбугу сыном царя Она, под которым, несомненно, подразумевается вышеназванный знаменитый хан Тугрул [15, с. 64, 120, 180, 188]. Большая часть исследователей писала не настоящее имя керейтского хана, а его китайский титул «царь», причем в разном написании, приписывая к нему тюркское «хан»: «Ван хан», «Иоанн хан» (*поп Иоанн*), «Он хан», «Ун хан» и т.д. Например, русский историк А. Лызлов писал о «... великом обладателе скифских народов Ункаме или Ун хане», очевидно, имея в виду Ван хана, или иначе хана Тугрула [16, с. 127].

Сибирский Улус назывался так по названию одноименного города, а именно - столицы этого государства Сибири (*иначе Искер – от «ескі йер-жер» – «старое место», в Сибирских летописях – «Старая Сибирь»* [15, с. 189], было и третье название: *Кашлык*) [3, с. 86]. Так, сибирские летописи отмечают, что князь Мамет (*Мухамет или Мухамад*), «Адеров сын» «... постави себе град на реке Иртыше и назва его град *Сибирь* и живяше в нем царь лета много...» [15, с. 65]. Город Сибирь, находившийся «... у слияния рек Тобола и Иртыша», оставался столицей Сибирского ханства и при шейбанидах [3, с. 86, 93]. Исследователь-этнограф Г. Потанин также писал, что «воевода Чулков в 1587 году основал город Тобольск, в нескольких верстах (*15 верстах – К.Ж.Н.* [3, с. 113-114]) от Сибири, следы которой сохраняются и до сих пор около Тобольска» [17, с. 536]. А. Нестеров отмечал, что «Чинги-Тура после гибели Шейбанидского государства в начале XVI в. была заброшена и не восстанавливалась» [3, с. 93]. «Непосредственно подступы к Искеру защищали города-крепости - Бишик-Тура, Сузге-Тура, Яулу-Тура, ставшая опорным пунктом на пути в Среднюю Азию, Кызыл-Тура - древний центр приишимских татар...» [3, с. 94].

Известные исследователи истории Сибири Г. Миллер и И. Фишер упоминают «князя казачьей орды именем Тайбуга, сына хана Мамыка» и утверждают, что «князя Тайбугина рода... возводили свой род к не менее славному керайтскому (*керейскому – К.Ж.Н.*) хану...» [18, с. 474-475; 19, с. 90-93; 20, с. 30]. По утверждению А. Нестерова «род Тайбугидов был, несомненно, местного, сибирско-татарского происхождения» [3, с. 86]. Сибирские летописи также повествуют о том, что князь (*бек*) Тайбуга много лет жил и правил «во граде сем» (*Чинги-Туре-Чингидене*) и перечисляют его потомков, начиная от Ходжи до последнего сибирского князя Сейдяка Бекбулатова сына (*Сейтахмета Бекболатулы*) [15, с. 64-65, 67]. Так, «Тайбуге, по преданиям, наследовал Ходжа, центр владения которого находился в Кызыл-Туре у слияния Ишима и Иртыша» [3, с. 86]. На основании источников можно утверждать, что тайбугиды правили Сибирским улусом в течение более трех столетий (*с перерывами, связанными с приходом к власти шейбанидов*), из них в 1495-1563 годах управляли самостоятельным государством [3, с. 87].

Татарские предания и сказания, которые содержат ценные сведения по истории Сибирского Улуса и его правителей, о династии кереев-тайбугидов, и которые легли в основу сибирских летописей, первым сибирским царем называют керейтского хана Тугрула, предка князя Тайбуги. В частности, Г. Миллер на основании Ремезовской летописи, которая, по его словам, «более подробная и во многом более точная - утверждал, - ... что вначале на Ишима правил Он-Сом хан, который близ устья этой реки, при впадении ее в Иртыш, на крутом красном яру (*по-татарски «кызыл яр», по-казахски «кызыл жар»*) имел свою резиденцию... Кызыл-Тура» [18, с. 189-190]. Исследователь Л. Гольденберг также писал, что «Ремезов полагает начало происшествия народов в Сибири от красноярских ханов... от Татар хана... до Онсона (*Он хан, Ван хан*), «от которого все сибирские летописцы начинают свои истории и ханские родословии» [21, с. 227]. Кроме того, он отмечал, что С. Ремезов «в верховьях Иртыша помещает «царство Она царя первого сибирского и у Ишима - «кладбище Она царя...» [22, с. 181]. Сибирские летописи помещают

улус хана Тугрула на реке Ишим («возможно, - как полагал Г. Миллер, указанный хан и его преемники правили - ... одновременно один на Ишиме, а другой на Иртыше» [18, с. 190]) [15, с. 64, 94].

О древности тюркского населения Сибири писал выдающийся археолог А. Окладников, отмечая, что «одна из этих культур исконно тюркская, корни ее уходят в тысячелетия исторического прошлого степных племен Азии и Восточной Европы, в культуру скифо-сакского и гунно-сарматского времени» [23, с. 148, 160].

Что касается племени керейтов-кереев (*из которого, вне сомнений, происходил князь Тайбуга*), они «... стали известны на рубеже нашей эры под названием «хэлянь», - а - ... в IX-XII веках... являлись раннефеодальным государством...» (*по монгольским источникам «ханлиг» - ханство*) [7, с. 201-202, 205]. «По утверждению монгольского историка Г. Сухбатара, термином «хэлянь» (*хэрээд*) называли потомков смешанных браков хуннов и сяньби» [7, с. 201]. Особого могущества оно достигло при правлении знаменитого хана Тугрула. Так, «во время походов Ван хан (*хан Тугрул - К.Ж.Н.*) сидел в «Золотом доме (*орде*)» с позолоченными дверями, кереге (*решетка юрты*), уыками (*унины*) и шаныраком (*деревянный купол юрты*), оборудованной на восьмиколесной арбе. У него и конская сбруя была полностью из золота. Ел он из золотой посуды. Посол Ван хана Идэрхэн ездил на черном скакуне с золотым седлом и сбруей» [7, с. 210]. Хотя керейты были кочевниками, они строили города, о чем писали исследователи Б. Козлов, А. Маргулан, Л. Кызласов и другие [7, с. 210; 24, с. 164-165]. В XII веке Каракорум был столицей Керейтского ханства, впоследствии этот город стал административным центром великой Монгольской империи и ставкой самого Чингис хана [7, с. 209-210, 216].

На основании сказанного выше, в первую очередь, ссылавшегося на С. Ремезова мнения Л. Гольденберга можно предполагать, что Керейтский Улус существовал на указанных выше территориях не с начала XIII века, как принято считать, а задолго до указанного столетия.

По утверждению казахстанских исследователей, «... не вызывает сомнения принадлежность керейтов к тюркам» [7, с. 204]. Рашид-ад-дин «керейтов... относит к тюркоязычным племенам,... - хотя - Д-Оссон, китайские историки То Жи и Сайшаал причисляют керейтов к монгольской племенной группе» [7, с. 204-205]. О тюркском происхождении керейтов может свидетельствовать их этническая близость тюркскому племени канглы. Так, указанный «китайский историк Б. Сайшаал утверждает, что китайцы называют керейтов «хэнли». В этом, по его мнению, кроется некая этническая близость керейтов и канглы» [7, с. 203]. Аналогичное мнение высказывает исследователь А. Кадырбаев, который на основе китайских источников приходит к следующему выводу: «... В китайском источнике «Мэнзур-шицзы» говорится: «Керейты были предками канглы. Западные племена именовались канглы, восточные - керейтами» [25, с. 36]. Этот факт свидетельствует в пользу того, что керейты были тюркоязычным племенем, так как тюркоязычность канглы «не вызывает сомнений...» [26, с. 59]. Китайский исследователь М. Кани, ссылаясь на сведения известного исследователя А. Маргулана, отмечает, что написанные орхонской письменностью надписи найденных на Алтае, Джунгарской степи, Енисее камнях в большинстве своем принадлежат керейтам и онгутам, и что это доказывает тюркоязычие керейтов [24, с. 164-165]. Еще один факт, доказывающий последнее (*тюркоязычие керейтов*), основывается на следующем: «... Тюргеши являются тюрками и, более того, они относятся к казахской группе... - а - Тюргешский каганат - это первое государство, созданное казахами» [7, с. 124; 27, с. 37, 45]. И далее: «Тюргешский каганат... образовали три племени: тюргеши, шеп и шимойын. Первые два являлись племенами, из которых обычно выходили каганы, а последнее (*шимойын*) главными сторонниками каганата» [7, с. 125]. А по сведениям казахского шеджере (*родословной*), названные три рода непосредственно связаны с казахским племенем керей, иначе говоря, они входят в состав этого племени [24, с. 122, 158-159]. В казахском шеджере род «тюркеш» фигурирует под названием «сары уйсунь» (*желтый уйсунь*) [27, с. 37, 45]. По мнению Г. Потанина, опиравшегося в своих исследованиях на данные казахского шеджере, казахское племя керей происходит от «сары уйсунь» или иначе «тюркеш» [28, с. 52; 24, с. 122, 158-159]. «Когда тюргешский каган Сулук сожалел о том, что на тюркской земле остался его народ, он имел в виду оставшихся в Монголии керейтов, найманов, меркитов, коныратов» (*центр Тюргешского каганата находился в Семиречье*), - отмечает монгольский исследователь-тюрколог И. Кабышулы, причисляя перечисленные племена к тюркским [29, с. 70]. Это станет еще более очевидным, если учесть мнение академика А. Маргулана, который писал, что после падения Тюркского каганата (744-745 гг.) древние казахские племена объединились на Сырдарье в политический союз под названием «Алаш» [30, с. 123]. И. Кабышулы также утверждает, что ядром для будущего казахского народа послужил Тюргешско-Карлукский союз [29, с. 71].

Сибирский Улус, первоначально входивший в состав Улуса Джучи, «номинально принадлежал западной ветви шейбанидов (которые особенно усилились после прихода к власти в Ак Орде узбекского хана Абулхаира в 1428 году, воссевшего на престол» в области Тура (Западная Сибирь) в возрасте 17 лет», а в 1446 году перенесшего свою резиденцию из Чимги-Туры в Сыгнак [1, с. 218; 3, с. 72, 75, 121]), хотя управление было оставлено в руках местной тюркской династии тайбугидов...» [14, с. 156]. Чтобы заручиться поддержкой влиятельной династии тайбугидов, шейбаниды вступали с ними в родственные отношения. Так, Саид Ибраһим (Ибак), «противник дома Абулхаира», провозглашенный ханом Сибири после смерти узбекского Абулхаир хана в 1468 году, «женившись на дочери знатного тайбугинца Мара,... вступил в родство с тайбугинскими правителями» [14, с. 156-157]. Однако «вскоре он отстранил тайбугинцев от власти и стал править единолично в Чимги-Туре и прилегающих районах Тобола и Иртыша» [14, с. 157]. Приблизительно в 1495 году князь Мамет (Мухамет или Мухамад), сын Адера, умертвил сибирского хана Ибака в отместку за убийство своего деда Мара, и с этого времени князья-тайбугиды единолично правили Сибирью вплоть до 1563 года, когда к власти пришел знаменитый хан Кучум, фактически же они управляли ханством и до 1495 года, когда у власти номинально стояли шейбаниды, как потомки Чингис хана, лишь ставя по своему усмотрению шейбанидов, так как «... не будучи Чингизидами, не могли официально именоваться ханами» [3, с. 82; 14, с. 156].

В Сибирском улусе по сведениям европейских и арабских путешественников было развито как скотоводство, так и земледелие, например, по рассказам Шильтбергера, побывавшего здесь в 1405 году, здесь развивалось земледелие, основной культурой которого было просо [31, с. 470]. Мы предполагаем, что казахский род Тарышы (от казахского: тары-просо) племени Ашамайлы-керей [32, с. 125, 138] и есть те «татары», которые по воспоминаниям Шильтбергера сеяли просо.

После присоединения Казанского ханства к Москве в середине XVI века, а затем вследствие прихода к власти шейбанида хана Кучума в Сибирском ханстве начался длительный политический кризис, вызванный дальнейшим противостоянием местной династии тайбугидов и династии шейбанидов, и завершившийся в конце-концов распадом когда-то могущественного государства, с которым у Московского государства были налажены дипломатические связи еще со времен царя Ивана III [3, с. 89]. Как утверждает А. Нестеров, «русские практически беспрепятственно закреплялись в Западной Сибири - и - этому способствовала развернувшаяся в Сибирском юрте междоусобная война» [3, с. 114]. Правивший в этот период князь Жадыгер (Едигер, Ядигер) пытался установить военный союз с московским царем Иваном IV против сибирских шейбанидов, однако «... их надежды на русскую помощь не оправдались» [3, с. 90]). Вместе с тем, как отмечал видный исследователь С. Бахрушин, в середине указанного столетия возросший бум в мировой торговле пушниной и огромный ее спрос на мировых рынках обусловил зарождение интереса к «сказочно богатой Сибири», а затем и проникновение промышленников, купцов за Урал, в Сибирь (в ее северные районы, богатые мехами и пушниной, как известно, путь из Поволжья в Сибирь, «в страну мрака» действовал еще со времен Булгарского ханства, когда были налажены связи с Сибирью [33, с. 88, 151]) [33, с. 147-148]. Указанный исследователь писал о «тесной связи между Средней Азией и Сибирью, установившейся еще в глубокой древности... - и о том, - ... что издавна вдоль Иртыша шла большая торговая дорога из Мавераннахра в Восточную Европу» [34, с. 195-196]. Он отмечал о существовании нескольких путей из Средней Азии в Сибирь и Восточную Европу, причем третий путь проходил «... через Ямышевское озеро» [34, с. 195-197]. Одними из первых в Сибирь проникли крупные промышленники Строгановы (по свидетельству путешественника Н. Витзена предком Строгановых был выходец из Золотой Орды, княжеского рода [35, с. 15]), «первыми открывшие Сибирь» [33, с. 147-148; 35, с. 15; 36, с. XVII-XIX].

После закрепления (Москвы) на сибирской земле путем строительства укреплений-крепостей власть в Сибири все еще находилась в руках сибирских правителей: сначала в Искере правил сын Кучума Али, а затем (в 1586 году), пользуясь сложившейся обстановкой, местные казахи закрепили за собой долину Тобола до впадения его в Иртыш [3, с. 114; 37, с. 145]. Так, когда после смерти Ермака «казаки из града (Сибири - К.Ж.Н.) побегоша, - то сначала - царевич Алей Кучумов сын... водворися во град, - а затем - князь Сейдяк Бекбулатов сын... прииде ко граду Сибири, и град взя и царевича Алея победи и изгна из града... и тако прибываше во граде» [15, с. 97, 153]. Искер был захвачен казахскими войсками во главе с Кадыргали Жалаир бием (беком) и султаном Ораз-Мухаметом Онданулы (последний был племянником казахского хана Тауекеля [7, с. 400-401; 14, с. 403; 38, с. 217]), и на сибирский престол посажен князь Сейтахмет Бекболатулы [33, с. 154; 31, с. 472]. Однако «уже в начале 1588 г. тобольский воевода Д. Чулков сумел хитростью пленить Сайид Ахмад бека, Кадыр Али бека и Ураз Мухаммад султана - всю верхушку сибирско-татарской знати реставрированного Тайбугидского государства» [3, с. 114; 15, с. 101-

102, 157-159]. Следует отметить, что указанный Кадыргали бий из влиятельного рода жалаир, «являвшийся некоторое время советником (*карачи*) хана Кучума», написал свою знаменитую книгу «Джамигат-ат-таварих» в честь московского царя Б. Годунова [14, с. 561], происходившего, как отмечают исследователи, из татарской знати [39, с. 93; 40, с. 242], Ч. Валиханов указывал, «... что он написал эту хронику во имя гостеприимства и покровительства царя Б. Годунова» [38, с. 217]. В том же 1588 году «... послал князя Сейдяка (*Сейтахмет Бекболатулы - К.Ж.Н.*) и Казачьей Орды царевича Салтана (*султан Ораз-Мухамет - К.Ж.Н.*) и Карачю (*Кадыргали Жалаир бий - К.Ж.Н.*) в царствующий град Москву со многими воинскими людьми, ... - где - их государь крестити и указал им корм и вотчины на проживанье» [15, с. 104, 206, 263]. По утверждению А. Нестерова «род князей сибирских прекратился в конце XIX в.» [3, с. 120]. Про султана Ораз-Мухамета Ч. Валиханов отмечал, что он «... был принят ласково царем Борисом Годуновым и через несколько лет (*в 1600 или 1602 году - К.Ж.Н.*) сделан ханом Касимовским» [38, с. 217]. Впоследствии (*в 1594 году*) хан Тауекель, отправив в Москву в качестве заложника («аманат») своего сына Кусаина, пытался вернуть своего племянника (*сына своего младшего брата Ондана*), однако этого не удалось достичь [7, с. 401; 14, с. 403-404; 24, с. 256].

При хане Кучуме «казахи-джалаиры (*у которых был свой улус в урочище Саускан в 7 верстах от Искера-Сибири - К.Ж.Н.*) [15, с. 76, 166, 173, 192, 239]) во главе с Кадыр Али беком карачи были одним из сильнейших племен Сибирского ханства, - тем большую важность для Кучум хана имел союз с Шигаи ханом, покровительствовавшим джалаирам», - отмечает А. Нестеров [3, с. 98]. Очевидно, указанный факт «большой важности» объясняется тем, что Шигаи, как и его двоюродный брат Хакназар, установил союз с Бухарским ханом, шейбанидом Абдаллахом II (*тем самым, при котором усилилась исламизация Сибири, а «в 1572 г. им была направлена первая духовная миссия в Сибирь»*) [3, с. 95]), а также - родственными отношениями (*сватовства*), так как «Ахмад-Гирей, брат сибирского хана Кучума, был женат на дочери Шигаи...» (*у А. Нестерова сам Кучум был зятем последнего*) [3, с. 98; 14, с. 398].

Важно также отметить, что Москва, как и казахи, «... искала союзника для борьбы с Кучумом... Таким союзником России в то время могло стать Казахское ханство» [14, с. 388]. Так, «... в 1573 г. при направлении к Хакназару... русского посольства во главе с Третьяком Чебуковым Иван Грозный поставил перед послами цель... заключить с ним (*Казахским ханством - К.Ж.Н.*) военный союз против Сибирского хана Кучума» [14, с. 389]. После Хакназара Тауекель продолжил политику традиционно дружественных отношений с Московским государством, налаженных еще ханом Касымом, однако «по целому ряду причин этот союз (*военный союз с Россией*) не был заключен» [14, с. 393].

Итак, когда-то могущественное Сибирское ханство (*первоначально - улус*) в результате продолжительных внутренних междоусобиц и борьбы за власть (*между казахскими ханами и местной правящей династией тайбугидов с одной стороны и династией шейбанидов - с другой*), длившейся в течение продолжительного исторического времени, в конце XVI века практически перестало существовать, после чего многочисленные казахские роды (*вероятно, значительная их часть*), жившие в Сибири, покинули последнюю и откочевали на юг, в подданство казахских ханов [37, с. 145]. Не последнюю роль в падении Сибирского ханства сыграл тот факт, что в противостоянии последнего с Московским государством казахские ханы, как отмечалось выше, встали на сторону Москвы [14, с. 388; 7, с. 401]. Другим фактором, обусловившим гибель Сибирского ханства, безусловно, было «такое значительное событие» в самом конце XVI века, «... как смена Шейбанидской династии на Аштарханидскую» [14, с. 403, 405].

Список использованной литературы:

1. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Казахстан: летопись трех тысячелетий*. А.: «Рауан», 1992.
2. Кумеков Б.Е. *Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам*. А.: «Наука», 1972.
3. Нестеров А.Г. *Государства Шейбанидов и Тайбугидов в Западной Сибири. Диссертация к.и.н.* - М., 1988.
4. Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. А.: «Наука», 1989.
5. Зуев Ю.А. *Ранние тюрки: очерки истории и идеологии*. А.: «Дайк-Пресс», 2002.
6. Худяков Ю.С. *Роль древних тюрков, кыргызов, кимаков и кыпчаков в трансляции культурных достижений в лесостепные и таежные районы Сибири в эпохи раннего и развитого средневековья // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Сб. материалов международной научной конференции*. А.: «Дайк-Пресс», 2008.
7. *История казахской государственности (древность и средневековье)*. А.: «Адамар», 2007.
8. Кумеков Б.Е. *Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Деиш-и-Кыпчака XII - начала XIII века // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары*. 1993, № 1.

9. История Казахстана в пяти томах. I том. А.: «Атамұра», 2010.
10. История России с древнейших времен до наших дней. М.: «Проспект», 2007.
11. История России с древнейших времен до начала XXI в. М.: «Дрофа», 2005.
12. Агаджанов С.Г. Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. М.: «Наука», 1991.
13. Эренжен Хара-Даван. Чингис хан как полководец и его наследие. А.: изд. КРАМДС-Ахмед Яссауи, 1992.
14. История Казахстана в пяти томах. II том. - А.: «Атамұра», 1997.
15. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. II том. Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. о народах Казахстана. А.: «Дайк-Пресс», 2005.
16. Лызлов А. Скифская история. М.: «Наука», 1990.
17. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. VII том. Г.Н. Потанин. Исследования и материалы. А.: «Дайк-Пресс», 2006.
18. Миллер Г.Ф. История Сибири. М.-Л.: изд. АН СССР, 1937. Т. 1 («Описание Сибирского царства». 1750, 1787 гг.).
19. Сибирская история. Фишер И.Е. СПб., 1774.
20. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. А.: «Гылым», 1998.
21. Гольденберг Л.А. Изограф земли Сибирской. Магадан, 1990.
22. Гольденберг Л.А., Ремезов С.У. М.: «Наука», 1965.
23. Окладников А. Открытие Сибири. М.: «Молодая гвардия», 1981.
24. Мұратхан Қани. Қазақтың көне тарихы. А.: «Жалын», 1993.
25. Кадырбаев А.Ш. За пределами великой степи. А., 1997.
26. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаириров, найманов и керейтов. А.: «Рауан», «Демеу», 1993.
27. Жақып Мырзақұллы. Қазақ шежіресінің жазба тарихи деректермен байланысы жөнінде // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.
28. Муканов. М.С. Абак-Кереи // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.
29. Ислам Қабышұлы. Тұран әлемі. А.: «Санат», 2007.
30. Әлкей Марғұлан. Шығармалары. XIII том. А.: «Алатау», 2012.
31. Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960 // На стыке континентов и цивилизаций. Из опыта образования и распада империи X-XVI вв. - М.: «Инсан», 1996.
32. Муканов. М.С. Из исторического прошлого. А.: «Қазақстан», 1998.
33. Бахрушин. С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI-XVII вв. М.: изд. М. и С. Сабашиных, 1927.
34. Бахрушин. С.В. Сибирь и Средняя Азия в XVI и XVII вв. Ч. II. // С.В. Бахрушин. Научные труды. Избранные работы по истории Сибири XVI-XVII вв. М.: изд. АН СССР, 1955. III том.
35. Известия Николая Витзена о Сибири // Э.П. Зиннер. Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и ученых XVIII в. Восточно-Сибирское книжное издательство, 1968.
36. Словоцов. П. Историческое обозрение Сибири. Кн. 1. С 1585 по 1742 года.
37. Кузембайұлы А., Әбіл Е. История Республики Казахстан. Аст.: ИКФ «Фолиант», 2000.
38. Валиханов. Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. А.: АН КазССР, 1961. Киргизское родословие.
39. Гальперин. Ч.Д. Россия и степь. Г. Вернадский и евразийство. Россия и Золотая Орда. Вклад монголов в средневековую русскую историю. // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. А.: «Дайк-Пресс», 2005.
40. Эренжен Хара-Даван. Русь монгольская. Чингис-хан и монголосфера. М.: «АГРАФ», 2002.

УДК 314.148
ГРНТИ 03.20

*Нурушева Г.К.¹,
¹ докторант 2 курса
Костанайский государственный университет имени А.Байтұрсынова
г. Костанай, Казахстан*

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В 20-30-Е гг. XX ВЕКА

Аннотация

Данная статья посвящена одной актуальных проблем в истории казахского народа – демографическое положение Казахстана в 1920-1930 годы. В рассматриваемый период казахский этнос пережил две крупные гуманитарные катастрофы – голод 1920-х и 1930- годов. Автор на основе архивных материалов наглядно продемонстрировал, что голод 1920-х годов стал следствием гражданской войны, а также проводимой политикой двух противоборствующих лагерей в период гражданского противостояния.

Ключевые слова: численность, социальная категория, гуманитарные организации, голод, демографическая ситуация, коллективизация

*Нурушева Г.К.¹,
¹2 курс докторанты
А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай қ., Қазақстан*

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК -БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Аннотация

Берілген мақала қазақ халқы тарихының ауқымды мәселелерінің бірі – 1920-1930 жылдардағы Қазақстанның демографиялық жағдайына арналады. Қарастырылып отырған кезеңде қазақ халқы екі ірі гуманитарлы апатты басынан кешірген болатын. Олар- 1920 және 1930 жылдардағы аштық. Автор мұрағат мәліметтері негізінде 1920 жылғы аштықты азамат соғысының нәтижесі және де азаматтық қарсыласулар кезеңіндегі екі жақты лагерьлердің жүргізген саясаты екенін көрнекі түрде көрсетіп отыр.

Кілтті сөздер: саны, әлеуметтік санат, гуманитарлы ұйымдар, аштық, демографиялық жағдай, ұжымдастыру

*Nurusheva, G.¹.
¹Doctoral student 2 courses Kostanay state University named A. Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan*

EMOGRAPHY AND THE SOCIAL SITUATION OF THE KAZAKH POPULATION OF NORTH- WESTERN KAZAKHSTAN IN THE 20-30-IES. THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

This article is devoted to one of the urgent problems in the history of the Kazakh people - the demographic position of Kazakhstan in the years 1920-1930. During the period under review the Kazakh ethnic group experienced two major humanitarian disasters - the famine of the 1920s and 1930s. The author, based on archival materials clearly demonstrated that the famine in the 1920s was a consequence of the civil war, as well as the policy pursued by the two opposing camps during the civil confrontation.

Key words: number, social category, humanitarian organizations, hunger, demographic situation, food, collectivization

В начале 20-х гг. XX в. в восточных районах Советского государства начался голод. Последствия Гражданской войны усугубили обрушившейся засухой. Таким образом, увеличилось количество

страдающего от этого социального бедствия населения. Голод периода 1920-1922-х гг. имел негативные последствия на всей территории Казахстана. Общие результаты последствия голода носили глобальный характер. Только в Орском уезде по аналитическим данным товарища Московского численность населения сократилась на несколько тысяч человек. В данный момент по его данным не проводился фактический учет погибших. Орский уезд был лишен какой-либо спланированной помощи, Местные власти оказались бессильны в стабилизации экономической ситуации, что в определенной мере являлось индикатором неспособности государственного режима нормализовать и стабилизировать социально-экономическую жизнь в регионе. В разы увеличилась спекуляция. Например, по архивным данным в среднем фиксировалось увеличение цен на продукты в 50 раз. Вследствие распространения голода увеличилась заболеваемость инфекциями, в частности холерой. По сводкам здравоохранения Каз.ЦИК на учете в городских лечебницах ежедневно фиксировалось более 5 тыс. больных. Фактически система здравоохранения региона оказалась бессильной противостоять росту эпидемии по факту дефицита койко-мест и резкого количества заболевших. Здравоохранительная система фактически не функционировала в пунктах концентрации казахского населения. В данной ситуации государственная структура не имела необходимых ресурсов для функционирования летучих медицинских отрядов с целью лечения населения. По итогам голода начинается массовое закрытие школ и других социокультурных объектов. Показатели заболеваемости и смертности составили свыше 50%. В регионе сохранялся полный дефицит востребованных медицинских товаров, продовольствия и одежды. В северо-западных регионах, как например в Оренбургской, Актюбинской и Кустанайской областях фиксировалась концентрация больных на одно койко-место. В среднем этот показатель составлял несколько десятков человек на одну больничную койку. Нормы питания снизилась в 4-5 раза в сравнении с обычной нормой. Резко увеличилось количество беспризорных детей. В частности, в Казахстане фиксировалось более 189 тыс. беспризорных детей. Общее количество страдавших от голода семейств составляло более 94 тыс. Согласно официальным данным общий показатель голодающего населения 5 губерний достиг отметки более 2 млн. 200 тыс. чел. Итак, по официальным данным 59 % населения Казахстана признавалось голодающим. В процессе усиления голода явно выявилась тенденция неповиновения населения официальным властям. Ярko социально-экономический кризис проявился в городе Орске. Население Орска, Илецкой защиты и ряда других населенных пунктов устраивали забастовки. Таким образом, в Оренбургской губернии явно наблюдалась динамика усиления антисоветских настроений. В данном ракурсе следует выделить, официальные отчеты руководству ВЧК, которые характеризовали настроения крестьян и рабочих по отношению к советскому режиму и к советской идеологии как относительно враждебные [1, л.2]. Следует отметить, стремление государственных органов снизить социальный накал. С этой целью в регионе проводились комплексные мероприятия. Например, уже в 1921 г. руководство Оренбургской губернии выделило в помощь населению 632 653 644 руб. Синхронно в этот период, голодающему населению выделялось продовольствие в сумме 1594 пуда 83 фунта, выдавалось вещей в количестве более 9 тысяч штук.

Итак, в этот период союзные, республиканские, губернские структуры принимали меры для спасения местного населения. Характерно отметить действия советских властей в Темирском уезде, в котором обозначилась явная тенденция открытых антисоветских выступлений. Населению этого уезда предполагалось выделение ежемесячно 10 тыс. пудов хлеба [2, л.29]. В данных обстоятельствах было принято решение об оказании целенаправленной помощи аграрному населению. В частности, предполагалось выделение более 1441430 руб. на закуп скота по республике, а также отпуска семенного зерна земледельческому населению из фондов государства. В этот момент по линии центра Союза кооперативные организации Оренбургской губернии получили более 200 тыс.руб. [3, с.54]. Фиксировалось перемещение страдающего от голода аграрного населения в города и железнодорожные станции. По официальным сведениям, в ноябре 1922 г. в Оренбурге концентрировалось около 123 тыс. голодающих. С целью спасения населения от голода во всех областях формировались столовые. Фактически Оренбург по масштабам бедствий находился в критической ситуации, равно как и другие регионы республики. В город государственные власти эвакуировали более 8 тыс. голодающих чел. населения, 7 тысяч детей, а также 5 тысяч беспризорных детей. В городе функционировали 9 питательных пунктов, способных обеспечить потребности около 12 тыс. чел. Параллельно по линии АРА в детских столовых питание получали более 8 тыс. детей. В дополнении действовали 8 детских домов, 6 детских столовых и 2 санитарных отряда. Общая численность заболевших взрослых составляла более 27 тыс. чел. Смертность составляла – около 2 тысяч человек в день. С целью защиты казахского населения от гибели в регионе осуществлялась процедура переселения бедствующего казахского населения в

южные регионы Казахстана и Средней Азии. Так, по данным переселенческой программы 1921 г., общая численность переселенных казахов из ряда аулов Буртинской и Ак-Булакской волостей Актюбинской губернии составило 300 чел. [4, л.15]. К работе по ликвидации последствий глобального кризиса привлекались благотворительные организации. В данный момент в регионе функционировало Российское общество Красного креста, представители которого действовали в местах расселения голодающего населения. Работники Красного креста проводили медицинскую работу и координировали свою деятельность с детскими домами и лечебными учреждениями. Работа представителей Российского общества осуществлялось в Орском и Каширинском уездах. В губерниях активную миссию выполняли представители иностранных общественных организаций - АРА, ОДК-Квакеры, Католическая миссия, организация Нансена, Организация «Джойнт», Красный крест, Международный союз помощи детям. Деятельное участие принимал Центральный Дальневосточный комитет общественных организаций по оказанию помощи голодающим. Представители этих организаций выполняли различные функции с целью оказания помощи местному населению. В данный момент Католическая миссия выделила более 7 тыс. пайков и 2 тыс. комплектов одежды. Организация «Джойнт» субсидировала более 11 тыс. руб. на организацию обеспечения питания инвалидов. На нужды детских домов и школ по линии АРА населению выделялось более 50 тыс. пайков, 9 тыс. пар обуви, 25 тыс. аршин материи и 5 тыс. кусков мыла и 23 тыс. медикаментов и других вещей. В деятельности организаций АРА следует отметить наличие многочисленных упреков от местного населения, которые официально фиксировались. Например, в пунктах работы агентов АРА, зачастую возникали конфликтные споры. Государственные структуры высказывали недовольства по качеству социальной работы представителей АРА. Именно результативность работников АРА оценивалась как некачественная по морально-психологическим и экономическим индикаторам состояния населения. По результатам и эффективности деятельности некоторых общественных организаций, в частности ОДК, властями предлагалось продлить свою деятельность в Кустанайской губернии и приграничных с ней регионах.

Последствия голода начала 20-х гг. XX в. негативно отразились на демографических процессах региона. В последующий период формируется ситуация постепенного восстановления численности населения. Положение кардинально ухудшилось на рубеже 1920-1930-х гг. В этот период в советском государстве осуществлялась масштабная аграрная программа коллективизации сельского населения. В Казахстане реализация данной программы практически осуществлялась без учета специфики местных региональных климатических особенностей и социально-экономического уклада казахского населения. Программа коллективизации по своей сути и методам проведения принципиально не соответствовала традиционным нормам жизнедеятельности казахского населения, большая часть которого традиционно занималось кочевом способом производства. Изначально в период проведения коллективизации административные советские органы допустили массу глобальных ошибок, что в конечном итоге предопределило голод казахского населения. Коллективизация проводилась ускоренными темпами без учета мнения казахского населения. Например, в 1930 г. общее количество хозяйств в Ак-Булакском районе насчитывало более 15 тыс. единиц. Согласно установленной квоте планировалось к весне 1931 г. коллективизировать более 11 тыс. хозяйств, что составляло около 70% от всех хозяйств района. Аналогичная ситуация сложилась в ряде других районах, в которых концентрировалось казахское население. Например, в колхозе «Кедей и батрак», из более 30 хозяйств, оказались коллективизированы более 80% хозяйств. В колхозе «Кызыл-Майдан» из 106 хозяйств коллективизации подверглись более 90 что составило 90%. Процесс коллективизации проходил под лозунгом оседания казахского населения. Итак, казахи столетиями практиковавшие кочевой образ жизни, в течение ограниченного периода, вследствие волевых усилий властных структур должны были перейти на оседлость. Очевидно, данная процедура, реализация которой осуществлялась в сжатые меры в сущности удручающе сказывалась на морально-психологическом климате казахского населения абсолютно не подготовленного к резкой смене хозяйственно-культурного типа, с которым ассоциировалась мировоззрение, нравственные устои, духовная культура, быт и обряды. В процессе оседания коллективизированное казахское население рассредоточивалось по стационарным казахским аулам, точно распределяясь в определенном районе. Официально каждый стационарный казахский аул входил в специализированное коллективное хозяйство. Соответствующие колхозы функционировали на основе земледелия и скотоводства. Таким образом, официально в нач. 1930-х гг. подавляющее большинство казахских хозяйств оказались коллективизированы.

Таким образом, в результате советских экспериментов периода 20-30 –х гг. формируется социально-экономический кризис, последствия которого существенно отразились на экономическом статусе и

численности казахского населения, согласно архивным источникам по итогам массового голода исследуемого периода фиксируется сокращение численности населения в местах исторического проживания. В определенной части бедствующего казахского населения вынуждены были переселиться в другие регионы с целью спасения.

Список использованных источников:

1. ЦДНИ ОО. Ф.Р.-1. Оп.1.Д.351. Л.2.
2. ЦДНИ ОО. Ф.Р.-1. Оп.1.Д.195. Л.29.
3. Последгол. К итогам ликвидации последствий голода по КССР. // Советская Киргизия. Оренбург, 1923, № 1, июль, С.54.
4. ЦГА РК. Ф.Р.-320 Оп.1.Д.12. Л.15.

**УДК 974 (11)
МРНТИ 03.01.09**

А.Ш. Алтаев¹

*¹ доктор исторических наук, профессор Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан*

Л.Т. Қожакеева²

*² доктор исторических наук, профессор
Казахского государственного женского педагогического университета
г. Алматы, Казахстан*

УРБАНИЗАЦИЯ И ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 2000-2017 гг.

Аннотация

В статье рассматривается развитие процессов урбанизации и динамика изменений городского населения в Казахстане на основе анализа статистических данных. Следует отметить, что страна является одной из стран с умеренной урбанизацией. Различают самые маленькие и урбанизированные районы Республики Казахстан. С начала 2000 года по начало 2018 года оно характеризовалось изменением числа граждан в регионах. Есть три крупных города страны - Алматы, Астана и Шымкент - доля городских жителей. Урбанизация во всем мире набирает темпы, в настоящее время более половины населения планеты проживает в городах. По прогнозу Организации Объединенных Наций к 2025 г. горожане составят более 61% населения мира.

Ключевые слова: урбанизация, уровень урбанизации, городское население, число граждан, доля городского население.

А.Ш. Алтаев¹

*¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор ал-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ., Қазақстан*

Л.Т. Қожакеева²

*² тарих ғылымдарының докторы, профессор Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

2000-2017 жж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЛА ХАЛҚЫ САНЫ ӨЗГЕРІСІНІҢ УРБАНИЗАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада статистикалық деректерді талдау негізінде урбандалу үдерістерін дамыту және Қазақстандағы қалалық тұрғындардың өзгеру динамикасы туралы зерттеу жүргізілді. Айта кету керек, ел урбанизацияның орташа деңгейі бар мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының

ең аз және урбандалған аудандары ерекшеленеді. 2000 жылдың басынан бастап 2018 жылдың басында өңірлердегі азаматтар санының өзгеруімен сипатталды. Елдің үш ірі қаласы - Алматы, Астана және Шымкент қалаларының жалпы қалалық тұрғындар үлесі көрсетілген.

Түйінді сөздер: урбанизация, урбанизация деңгейі, қала халқы, азаматтар саны, қала халқының үлесі.

A.Sh. Altaev¹

*¹ Doctor of Historical Sciences, Professor of Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

L.T. Kozhakeeva²

*² Doctor of Historical Sciences, Professor Kazakh State Women`s Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan*

URBANIZATION AND DYNAMICS OF CHANGES IN THE NUMBER OF URBAN POPULATION IN KAZAKHSTAN IN 2000-2017

Annotation

In the article, based on the analysis of statistical data, a study is conducted on the development of urbanization processes and the dynamics of changes in the urban population in Kazakhstan. It is noted that the country is among the states with an average level of urbanization. The most and least urbanized areas of the Republic of Kazakhstan are distinguished. Characterized by changes in the number of citizens in the regions in the period from the beginning of 2000 to the beginning of 2018. The proportion of the three largest cities of the country - Almaty, Astana and Shymkent in the total urban population is shown.

Keywords: urbanization, level of urbanization, urban population, number of citizens, proportion of urban population.

Между тем существует значительный дисбаланс по уровню урбанизации по различным странам мира. Так, Гонконг, Сингапур, Науру и Монако являются государствами со 100 % уровнем урбанизации. Высокий этот показатель во Франции, Великобритании и Германии. Среди стран СНГ передовые позиции занимают Беларусь, Россия, Украина, Армения. Приближается к группе лидеров и Казахстан.

Существует тесная зависимость урбанизации со многими экономическими и политическими процессами. Р. Адамс [1, с 45] считает наличие городов непременным признаком государства. Л.Е. Гринин и А.В. Коротаев также указывают на прямую взаимосвязь между урбанизацией и эволюцией государственности [2, с. 2-45].

Весьма значительным для развития урбанизации является экономический фактор, наиболее развитые государства с постиндустриальной экономикой являются и более урбанизированными, доля городского населения в них превышает 80 и более процентов.

В XXI веке происходит повышение роли городов в социально-экономическом и культурно-образовательном развитии стран. Изменение системы расселения в пользу города стало значимой характеристикой и составляющей экономической динамики большинства государств мира. Благодаря городам, концентрирующим промышленное, инновационное развитие, создаются импульсы для окружающих их территорий.

Активно проводящиеся в Казахстане процессы индустриально-инновационного развития и модернизации, имеющие цель вхождения в число 30-ти высокоразвитых государств мира значительно актуализируют роль городов в национальной экономике [3]. В Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстан говорится о необходимости обеспечить динамичное развитие инфраструктурной триады - агломераций, транспорта, энергетики. Первыми современными урбанистическими центрами Казахстана должны стать Астана, Алматы, Шымкент и Актобе. Главой государства даны конкретные поручения Правительству разработать проекты стратегий формирования агломераций в городах Астана и Алматы на период до 2030 года [4]. Уже в июне 2018 года население Шымкента превысило миллион человек и Президент Н.А. Назарбаев подписал Указ о придании Шымкенту республиканского статуса [5], город становится семнадцатой административной единицей Республики Казахстан.

Как известно, главный показатель уровня урбанизации измеряется долей городского населения в численности всего населения. Согласно статье 3 Закона Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» города подразделяются:

- города республиканского значения, к которым относятся населенные пункты, имеющие особое государственное значение или имеющие численность населения более одного миллиона человек;
- города областного значения, к которым относятся населенные пункты, являющиеся крупными экономическими и культурными центрами, имеющие развитую производственную и социальную инфраструктуру и численность более 50 тысяч человек;
- города районного значения, к которым относятся населенные пункты, на территории которых имеются промышленные предприятия, коммунальное хозяйство, государственный жилищный фонд, развитая сеть учебных и культурно-просветительных, лечебных и торговых объектов, с численностью населения не менее 10 тысяч человек [6].

В 2018 году в Казахстане насчитывается 87 городов, из них три города республиканского подчинения – Алматы, Астана и Шымкент, 40 городов областного подчинения, 44 городов районного значения. Рассмотрим динамику численности городского населения в Казахстане в период с начала 2000 по начало 2018 года.

Таблица 1 – Численность городского населения в Казахстане (чел. на начало года) [7]

	Численность городского населения	Прирост/убыль в абс. цифрах	В %
2000	8 397 566		
2001	8 413 399	15 833	0,188
2002	8 429 331	15 932	0,189
2003	8 457 152	27 821	0,329
2004	8 518 242	61 090	0,717
2005	8 614 651	96 409	1,119
2006	8 696 520	81 869	0,941
2007	8 833 249	136 729	1,548
2008	8 265 935	- 567 314	- 6,683
2009	8 662 919	396 984	4,583
2010	8 819 620	156 701	1,338
2011	8 973 922	154 302	1,72
2012	9 127 543	153 621	1,683
2013	9 277 871	150 328	1,62
2014	9 433 575	155 704	1,65
2015	9 837 025	403 450	4,1
2016	10 035 577	198 552	1,98
2017	10 250 102	214 525	2,092
2018	10 423 569	173 467	1,664

В целом динамика численности городского населения показывала положительный рост в диапазоне от 0,188 – минимальный показатель – до 4,583 % - максимальный показатель. Лишь в 2008 году произошло снижение численности горожан на 567 314 чел. или 6,7 %. Но уже в следующем 2009 году вновь возобновился рост, по сравнению с 2008 г. число городских жителей увеличилось на 396 984 человек, показав максимальный размер прироста за весь рассматриваемый период. На 01.01.2018 г. численность городского населения составила 10 423 569 чел., что на 2 026 003 больше, чем в 2000 году. За этот период прирост горожан составил 19,4 %.

В 2000 году уровень урбанизации в Казахстане составил 56,4 %, а на начало 2018 года – 57,4 %. Рост совсем небольшой поскольку общий рост численности населения значительно опережал темпы роста горожан. На рис. 1 графически представлены изменения уровня урбанизации в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг.

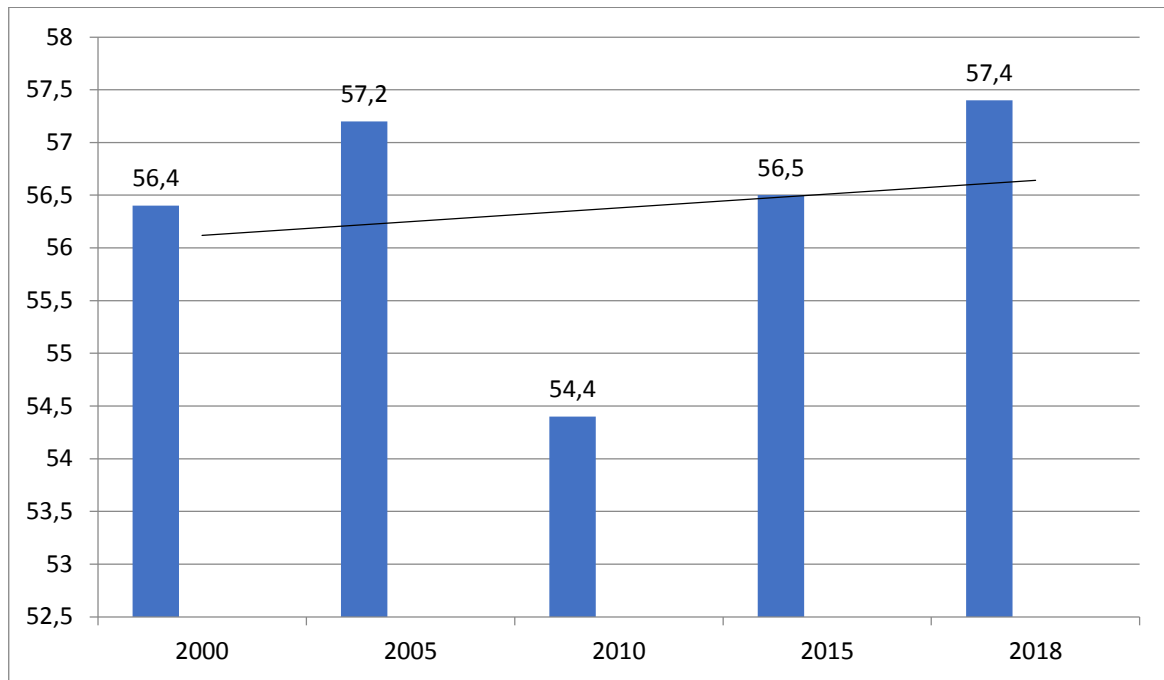

Рис. 1 – Динамика изменения уровня урбанизации в РК в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг. (в %) [8].

Как видим, происходили заметные колебания в уровне урбанизации в Казахстане, если в 2000-2005 гг. прирост составил 0,8 пункта, то к 2010 г. напротив наблюдалось снижение на 2,8 пункта, к 2015 г. – снижение сменилось ростом на 2,1 пункта, продолжившееся к 2018 году, когда показатель урбанизации поднялся до 57,4 %. В уровне урбанизации и численности городского населения по областям имеются серьезные различия. Сравним данные за 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 годы.

Таблица 2 – Численность городского населения по областям Казахстан в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг. (чел. на начало года) [9]

	2000	2005	2010	2015	2018
Казахстан	8 397 566	8 614 651	8 819 620	9 837 025	10 423 569
Акмолинская	367 684	352 204	342 340	347 353	348 685
Актюбинская	373 225	374 775	465 370	510 608	545 312
Алматинская	462 726	473 978	431 646	465 755	464 453
Атырауская	256 340	261 702	247 283	274 324	296 902
Западно-Казахстанская	247 271	262 518	283 677	312 408	333 263
Жамбылская	448 066	447 406	420 278	442 690	443 896
Карагандинская	1 143 378	1 116 456	1 048 067	1 088 185	1 099 146
Костанайская	532 140	498 630	441 264	460 358	472 807
Кызылординская	361 538	364 248	290 488	324 986	346 193
Мангистауская	246 891	274 628	269 442	268 107	269 243
Южно-Казахстанская	786 214	880 663	988 720	1 247 244	1 341 014
Павлодарская	501 062	487 817	508 777	529 959	533 477
Северо-Казахстанская	270 265	227 440	238 032	243 231	250 850
Восточно-Казахстанская	889 337	853 366	804 474	827 570	845 758
Астана	380 990	529 335	649 152	852 803	1 030 577
Алматы	1 130 439	1 209 485	1 390 610	1 641 444	1 801 993

По динамике изменения численности городского населения области Казахстана можно разделить на три группы – 1 группа с устойчивым ростом, 2 – с волатильной динамикой и 3 – с сокращающейся численностью. К первой группе относятся Актюбинская, Западно-Казахстанская и Южно-Казахстанская области, в которых с 2000 по 2018 год численность горожан увеличилась на 172 087, 85 992 и 554 800 чел., соответственно. Ко 2 группе относятся Алматинская, Атырауская, Мангистауская и Павлодарская области, в которых наблюдались периоды спада и роста численности горожан. К 3 группе относятся все остальные области, где на начало 2018 года численность городского населения меньше, нежели в 2000 г.

По уровню урбанизации на начало 2018 г. можно выделить области с высоким уровнем урбанизации (свыше 60 %), средним (50-57 %) и низким (ниже 50 %). Наиболее урбанизированными являются индустриально развитые Карагандинская с уровнем урбанизации 79,6 %, Павлодарская – 70,7 %, быстро догоняющая их Актюбинская область – 63,6 % и Восточно-Казахстанская область с показателем 61,1 %. К областям со средним уровнем урбанизации. относятся Костанайская (54 %), Западно –Казахстанская (51,5). Все остальные области входят в группу с низким уровнем урбанизации. Алматинская области является аутсайдером по уровню урбанизации – всего 23 %. Это связано, как с специализацией экономики области, ориентированной на развитие сельского хозяйства, так и активной миграцией в Алматы.

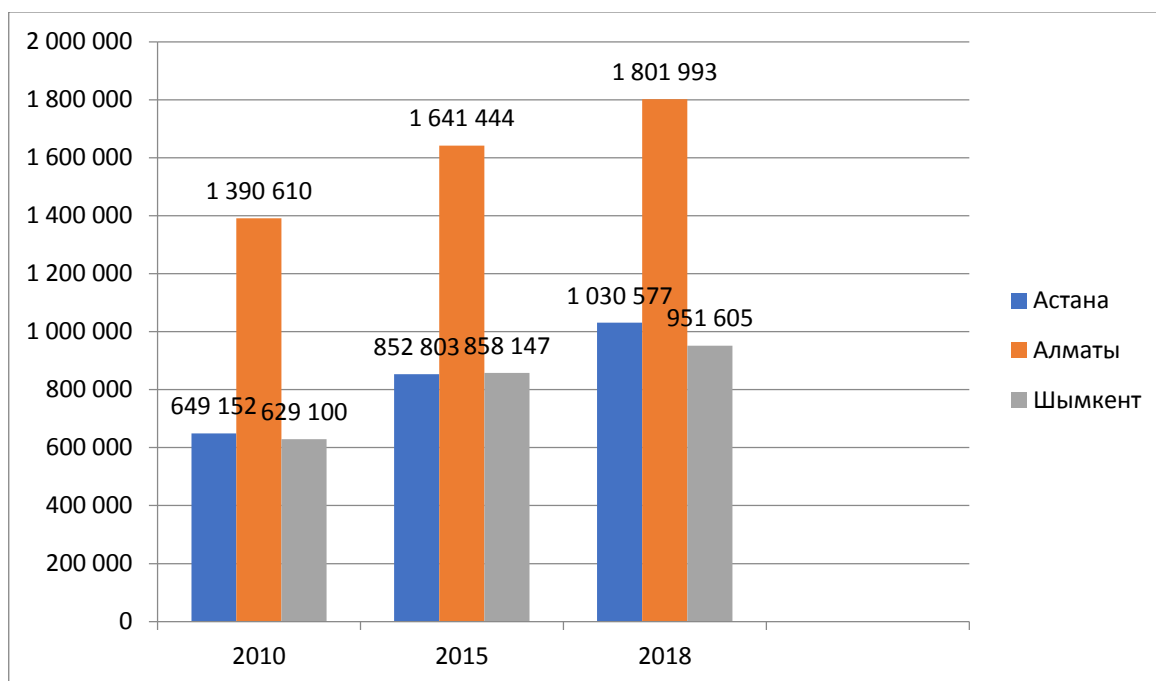

Рис. 2 – Динамика численности населения Астаны, Алматы и Шымкента на начало 2010, 2015 и 2018 гг. (чел.) [10]

На сегодняшний день население трех городов – Алматы, Астаны и недавно приобретшего республиканский статус Шымкента составляет более трети всех городских жителей Казахстана. Только за 2010-2017 гг. численность городских жителей в Астане увеличилась в 1,6 раза, Шымкента – в 1,5 раза и Алматы - в 1,3 раза. При этом численность населения Шымкента на 1 июня 2018 года превысила миллион, составив 1 002 291 человека. В совокупности на сегодняшний день население трех мегаполисов Казахстана достигает 3 834 861 чел. или 36,8 % от общей численности горожан в стране.

Таким образом, на сегодняшний день Казахстан относится к странам со средним уровнем урбанизации – 57,4 %. Динамика численности городского населения имеет сильную региональную дифференциацию. Уровень урбанизации в отдельных областях, таких как Карагандинская, вплотную приблизился к показателям высоко урбанизированных государств с постиндустриальной экономикой. А в Алматинской области он едва достигает 23 %.

В трех городах страны численность населения превысила миллион человек. В перспективе миллионником может стать Актобе, развивающийся быстрыми темпами. А население крупнейшего мегаполиса Казахстана Алматы может достичь 2,5 млн. человек.

Список использованной литературы:

1. Adams R. *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico*. Chicago: Aldine – 1966, 307 p.
2. Коротаев А.В., Гринин Л.Е. *Урбанизация и политическое развитие Мир-Системы: сравнительный количественный анализ // История и математика. – 2007. С. 3-44.*
3. Концепция по вхождению Казахстана в число 30-ти самых развитых государств мира. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 17 января 2014 года №732.
4. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. «Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», 17 января 2014 г.- akorda.kz.
5. Указ Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева «О некоторых вопросах административно-территориального устройства Республики Казахстан». 19/06/2018.
6. Закон Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2013 г.).
7. Сост. по Численность городского населения Республики Казахстан. Казахстан (чел. на начало года 2000-2018). [Электронный ресурс] // Комитет по статистике Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://www.e.gov.stat.kz>. – Дата доступа: 07.10.2018.
8. Сост. по Численность городского населения Республики Казахстан. Казахстан (чел. на начало года 2000-2018). [Электронный ресурс] // Комитет по статистике Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://www.e.gov.stat.kz>. – Дата доступа: 07.10.2018.
9. Сост. по Численность городского населения Республики Казахстан. Казахстан (чел. на начало года 2000-2018). [Электронный ресурс] // Комитет по статистике Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://www.e.gov.stat.kz>. – Дата доступа: 07.10.2018.
10. Сост. по Численность городского населения Республики Казахстан. Казахстан (чел. на начало года 2000-2018). Численность населения ЮКО по полу в разрезе городов, районов, районных центров и поселков. [Электронный ресурс] // Комитет по статистике Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://www.e.gov.stat.kz>. – Дата доступа: 07.10.2018.

УДК 902(574.54) "631/634"
ГРНТИ 03.61.91

Бексеитов Ф.Т.¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті т.ғ.к.
Қазақстан Республикасы Алматы қ.
E-mail: bek_ok@mail.ru

Құрманязов И.С.²

²1-курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: egypet.993@mail.ru

СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС АРАЛ МАҢЫНДАҒЫ КЕЙІНГІ ТАС ҒАСЫРЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Солтүстік-Шығыс Арал маңының географиялық орналасу аймағы және ашылған кейінгі тас ғасырының ескерткіштерінде әр кезеңде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары қарастырылды. Ең алдымен Арал маңының тас ғасыры тұрақтарының өзекті мәселелерін (тас дәуірі мәдениеттерінің дамуы еңбек құралдарының эволюциясы т.б) шешуде тас ғасыры ескерткіштердің алар орны маңызды. Сонымен қатар кейінгі тас ғасырының неолит дәуірінің анықтамасы, орналасу аймақтары, Кельтеминар мәдениетінің ашылуы мен зерттелу мәселесі баяндалады. С.П.Толстов пен А.А. Формозовтың берген мерзімдеулері мен кезеңдеулері ғылыми тұрғыдан талданды. А.В. Виноградовтың Сексеуіл I, II, тұрақтарында жүргізілген қазба және барлау жұмыстары нәтижелері сараланды.

Түйін сөздер: Неолит, палеолит, керамика.

Бексеитов Г.Т.¹

¹к.и.н, доцент, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: bek_ok@mail.ru

Курманиязов И.С.²

²PhD докторант Iкурс, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы
E-mail: egypet.993@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ПОЗДНЕГО КАМЕННОГО ВЕКА В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ ПРИАРАЛЬЕ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы географического расположения Северо-Восточного Приаралья и археологического исследования, проведенные в разные периоды на памятниках позднего каменного века. Особое место в решении актуальных проблем каменного века Приаралья (развитие культуры каменного века, эволюция орудий труда и др.) занимают стоянки каменного века. Кроме того, с научной точки анализированы определение эпохи неолита позднего каменного века, зоны дислокации, изучение и открытие Кельтеминарской культуры и т. д. Анализируются с научной точки зрения археологические периодизации и хронологии С.П. Толстова и А. А. Формозова. А также рассмотрены результаты разведывательных и раскопочных работ А.В. Виноградова на стоянках Саксаул I,II.

Ключевые слова: Неолит, палеолит, керамика.

SOME QUESTIONS OF STUDYING OF MONUMENTS OF THE LATE STONE AGE IN THE NORTH-EAST OF THE ARAL SEA

Bekseitov G.T.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakh national University after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan
Email: bek_ok@mail.ru

Kurmaniyazov I.S.²

²Kazakh National University al-Farabi Kazakh National University, PhD student
E-mail: egypet.993@mail.ru

Annotation

The article deals with archaeological research carried out in different periods on the monuments of the late stone age and the geographical location of the North-Eastern Aral sea region. First of all, actual problems of Paleolithic sites of the Aral sea region in the stone age (development of stone age culture, evolution of tools, etc.) takes a special place in the decision of Paleolithic monuments. In addition, the definition of the Neolithic era of the late stone age, the zone of dislocation, the study and discovery of the Keltiminar culture, analyzes the scientific periods and deadlines S. P. Tolstov and A.A. Formozov. Analyses the results of the excavations and investigations of Saxaul I,II, parked A.V. Vinogradov.

Key words: Neolithic, paleolithic, ceramics.

Солтүстік-Шығыс Арал маңының кейінгі тас ғасыры ескерткіштерін зерттеу жұмыстары жеткілікті түрде жүргізілмеген, тек барлау жұмыстармен ғана шектелген. Бұл аймақтардан кейінгі тас ғасыры - неолит дәуірінің ірі тұрақтары көптеп анықталып отыр. Олардың ішінде 1944 жылы ашылған Сексеуіл тұрағы болатын. Осы тұрақтан ашық түрдегі топырақтың беткі қабатынан жиналып алынған тас құралдарын жинап алу нәтижесінде зерттеуші А.А. Формозов оны Кельтеминар мәдениетінің ескерткішіне жатқызған[1,3-5]. Кейінгі анықталған Солтүстік-Шығыс Арал маңының неолит дәуірінің Көнту, Желги-Загем (қазіргі Жалғыз ағым), Тәмпі, Шөлқұм, Қара-сандық, Ақеспе тұрақтары мен тұрақтарының топтары) тұрақтарынан жинап алынған материалдары Сексеуіл тұрағымен өзара ұқсас болып келген[2,76-81].

Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы барлау жұмыстарын 1954-1958 жылдары А.В. Виноградовтың зерттеу отрядының бастамасымен (экспедиция басшысы С.П.Толстов) Сырдарияның

төменгі ағысынан, Инкәрдария арнасы мен Жаңадария бойынан Жалпақ 1-6, Есентөбе ескерткіштерін, 1963 және 1973 жылдары Қосмола 1-6, Аймора, Талас 1 ескерткіштерін ашып зерттеген[3,91-97]. Табылған тас құралдар жиынтығы жақындығы жағынан Сексеуіл I,II ескерткіштерінен табылған тас құралдармен ұқсас болып келген, жасалуы жергілікті, кварциттен және әкелінген шикізат материалдарынан жасалған тік және ойылған жүздері бар дұрыс пышақ тәрізді пластиналар, қырлы пластиналар, кесетін өткір тіліктер табылып отыр[4,3-10]. Жебенің ұштары-жапырақ тәрізді, олардың көпшілігі беткі қабатынан алынған; олардың ұзындығы 3-5 см. Қыш ыдыстар кешені жазық түпті, ыдыстардың ернеулері түзу, сәл қалыңдатылған, кейде жиек бойымен қиғаш кесілген, иығы анық бөлінбеген. Саздағы қоспалар: ағаш және органикалық. Ою-өрнектері: ойық зигзагтар, көлденең және қайталанатын тік, сызылған толқын тәрізді және қысқа таракты штамппен бедерленіп жасалған болып шықты[5,102-108].

Аймақтың географиялық орналасуы Арал теңізі көлемі жағынан Еуразия құрылығындағы төртінші орында тұрған теңіз болып есептелді, біраз тұзды су болғандықтан теңіз болып есептелсе, ғылыми айналымда көл болып айтылады[6,10].

Арал теңізі – Өзбекстан мен Қазақстан (қазіргі Қызылорда және Ақтөбе обл.) жерінде, Тұран ойпатының шөлді белдемінде, Үстірттің шығыс шетінде орналасқан. Арал теңізіне құятын Әмудария мен Сырдария өзендерінің бойында адамдар, сонау көне замандардан қоныстанған, өсімдік және жануаларға бай аридті аймақ [7,3-8].

Арал маңы аумағының көп бөлігін біркелкі жоғарылау Үстірттер мен жазықтықтар алып жатыр. Аймақтың батыс бөлігі шөлді болып келетін, барлық жағынан тік кемерлер, құрғақ сайлар мен жыралар қоршалған Үстірт жазығы тиіп жатыр. Аумақтың солтүстік бөлігінде, Орал тауының оңтүстік сілемі болып табылатын Мұғалжар таулары орналасқан. Олар терістіктен түстікке қарай созылып жатыр және беткейлері ұсақ тасты және тасты шыңдары бар дөңгелек төбелер тізбегі сияқты болып келеді.

Арал теңізіне құятын Сырдария өзені Орта Азияның төрт мемлекетінің (Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғыстан) аумағын басып өтеді және алабында ұзындығы 10 км-ден асатын 497 тұрақты ағатын салалары бар. Осы өзеннің жалпы ұзындығы 14750 км .

Арал маңының оңтүстік бөлігі Қызылқұм шөлі, бірқатар бөлігін үлкен көлемді, кей жерлерінде жан-жағынан өсімдіктермен шектелетін құм массивтері алып жатыр, олар терістікте Арал маңы Қаракұмы, Үлкен және Кіші Борсықтар құмдарымен шектесіп жатыр[7].

2002-2005 және 2008-2010 Арал теңізінің кепкен табанында Ресей Ғылым Академиясы Сібір бөлімшесі В.С. Соболев атындағы геология және минерология институтының ғылыми қызметкерлері және шетел ғалымдары геоморфологиялық және георхеологиялық зерттеулер ұйымдастырып Арал теңізінің өмір сүру жасын анықтау үшін кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізді[8,46-53].

Халықаралық экспедицияның жүргізген зерттеулері барысында Арал теңізінің бұрынғы жағалауларынан георхеологияда қолданылатын, жаратылыстану ғылымында пайдаланатын әдістермен жағалауларынан, радиоуглерод әдісімен, яғни бұрғылау әдісімен теңіздің жасы анықталды және осы әдіспен Аралдың кепкен табанынан табылған ортағасырлық Арал асар қалашығы мен Кердері кесенесінің жасы анықталған еді.

Алынған радиоуглерод әдісінің анализдері АҚШ-тың Аризона университетінде талдау- сараптама жүргізіліп, Арал теңізінің жасы 18 мың-24 мың жыл бұрын пайда болған деген қорытындыға келді[8].

Арал теңізінің түбін зерттеуші геолог С.Кривоноговтың: « Арал умер.Да здрасует Арал!» мақаласынан «радиоуглеродное датирование показало, что его возраст около 18 тыс. лет (а возраст нижележащих отложений — 24 тыс. лет).»

Арал теңіздің жағасынан 60 км жерде орналасқан ортағасырлық Арал асар ескерткіші 20 метр судың астында жатқан, алынған радиоуглеродтық анализ де, археологтардың берген жасымен тура келді. Археологтар бұл ескерткішті XIV ғасыр деп берген еді. Яғни ғалымдардың пікірінше ортағасырларда Арал теңіздің экологиялық ахуалы қазіргідей болды деген пікірге келген. Халықаралық экспедициясының жұмыстары ортағасырлық ескерткіштермен ғана шектеліп, тас ғасыры ескерткіштеріне зерттеу жұмыстарын жүргізбеген.

Қазіргі уақытта Қазақстан аймағынан 450-ден астам палеолиттік, 40-ға жуық мезолиттік, 800-ге жуық неолиттік тұрақ орындары анықталған[9,189].

Қазақстанның кейінгі тас ғасыры яғни неолит ескерткіштерінің Қазақстан аймағында зерттелу тарихына қысқаша тоқталсақ. Орта Азия аймағы Ресей империясына қосылғаннан кейін, оның ішіндегі Қазақстан аймағының табиғи байлықтарын зерттеу үшін, әр түрлі әскери ғылыми экспедициялар жасақталып, зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын.

Қазақстан аймағында археологиялық зерттеулер туралы Орыс географиялық қоғамы, Орынбор мұрағаттық ғылыми комиссиясы мен Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мүшелері тас дәуірі ескерткіштерінен тас құралдарын жинастырып, бірнеше жазбалар қалдырған.

Осы қоғам мүшелерінің зерттеу жұмыстары Маңғыстау, Арал маңы, Торғай, Шығыс және Оңтүстік Қазақстан жерлерінде жүргізіп осы аймақтардың қызықты ескерткіштерін жазбаларында келтірген. Олардың ішінде А.Белослюдов, Ф.И. Педащенко, И.Т. Пославский, М.А. Кирхгоф, И.А. Кастанье, П.С. Назаров, М.В. Баяруанас, И.М. Петрижкевич Г.Н. Кирилин, И.Н. Булгаков, В.Андусов секілді ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады[10,241-250].

XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан аумағындағы неолиттік тұрақтарын П.Е.Черняховский, И.С. Загородонов, А.Я.Брюсов, Н.Харломов, И.П. Новохатский, Г.А. Попов, С.И. Руденко А.А. Марущенко, А.Л. Яншин сияқты бірқатар геолог- зоолог мамандардың ғылыми жұмыстарынан көруге болады. Көптеген неолиттік тұрақтар осы ғалымдардың арқасында 1960 жылы жарық көрген «Археологическая карта Казахстана» атты еңбегіне енген[11].

Бұл алғашқы археологиялық жинақ болғандықтан, жоғарыда айтылған ғалымдар неолит-энеолит қола дәуірі ескерткіштерін ажыратып дұрыс келтірмеген, мерзімдеу мәселесі дұрыс қойылмаған. Осы мәселені Д.С. Байгунаковтың «Қазақстан тас ғасыры дәуірі: зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері» атты кандидаттық диссертациясында мысалдар келтірген[9,172].

Неолит дәуірі орындары жайлы тұжырымды еңбектерді М.Н.Лентовский., П.Даверт, А.Ф.Соседко, П.С.Рыков, Б.Н. Граков және Х.А. Алпысбаев, Л.А.Чалаяның еңбектерінен кездестіруге болады[10,240].

Соның ішіндегі Арал маңы кейінгі тас ғасыры ескерткіштерінің зерттелу тарихына тоқталсақ. Алғаш болып кейінгі тас ғасыры ескерткіштерін зерттеп бастаған, ғылыми айналымға енгізген, осы аймақты 1946-1991 жылдары аралығында зерттеген Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының еңбегін айта кеткен жөн.

Солтүстік-Шығыс Арал маңының кейінгі тас дәуірінің зерттелуіне тоқталатын болсақ алғаш болып бұл өңірлердің ескерткіштері алғаш геологтар, географтар және биологтардың ықпалымен ашылған. Ол ғалымдар Арал теңізінің жай күйін бақылау жұмыстары кезінде Сексеуіл тұрағын 1938 жылы геолог А.Л. Яншин ашып, ескерткіштің бетінен көптеген тас құралдарын жинап алған. Мәскеудің мемлекеттік тарих музейі қайтадан толықтай 1944 жылы экспедицияға шығып барлау нәтижесінде тас құралдар материалдарын жинап алса, оны кейіннен А.А.Формозов мақаласында толықтай сипаттама беріп оның кельтеминар мәдениетіне жатқызып, неолит дәуірінен қола дәуіріне өткен мерзімі деп тұжырым жасап, кейіннен осыған байланысты бірнеше мақалалары жарық көрді[12;13,24-25].

Жалпы Кельтеминар мәдениетін алғаш рет Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының жетекшісі С.П. Толстов 1939 жылы көршілес Әмударияның төменгі ағысынан Жанбас қамалының маңынан ашқан, сөйтіп жақын жерде орналасқан «кельтеминар» каналының атымен мәдениеттің атауы дүниеге келді[14,65]. Бұл мәдениеттің мерзімделу уақыты Б.з.д. III-II мыңжылдықтар. Кельтеминар мәдениетінің таралу аймағы Ақшадария атырабы, Узбой, Сарықамыс арналарының аралығы, Сырдарияның төменгі ағысы, Іңкардария өзенінің сағасына дейін, Зеравшан өңіріне дейін тараған[15,34-81].

Кельтеминар мәдениетінің қоныстары уақытша қоныстар болып табылып, жылдың төрт мезгіліне арналған. Тұрақ орындарының жақсы сақталуы сирек кездеседі, соның ішіндегі өте жақсы сақталғаны Жанбас 4 тұрақ ескерткіші болып табылады. Осы тұрақты қазу барысында оның мәдениетінің қалай даму үстінде болғандығын дәлелдейтін материалдар алынды. Қазба жұмыстары 1939-1940, 1945 жылдары жүргізіліп, нәтижесінде жоспары қағаз бетіне түсірілді, қоныс түрлері конус тәрізді болып келген, сырты ағашпен немесе қамыспен қапталған, алып жатқан аумағы 300 кв м болғандығы анықталған. Бұл үлкен рулық отбасыға арналған үлкен үй болған. Қазба жұмыстары барысында үй ішінен ошақ орындары ашылған, жанынан қыш ыдыстар сынықтары, малдың сүйектері табылды. Ошақ әр отбасыға арналған және ортасында орналасқан ошақ ұзақ уақыт жанып тұрған, яғни отты кие тұту осы уақыттан басталса керек, бұл дәстүр Орта Азия халықтарына тән болып келген құбылыс. Қоныстан көбінесе жайың мен шортан балығының сүйектері, қабан, киік, құстардың сүйектері табылған. Тағы да басқа табылған заттардың ішіндегі теңіз бақалшақтары және құс жұмыртқасының қабығы және басқа да үй жануарларының сүйектерінің табылуы шаруашылықтың пайда бола бастағандығын дәлелі болып отыр[15,91-97].

Солтүстік Түркіменстан аумағындағы Түмек-Кичиджик жерлеу ескерткіштерін қазу барысында алғашқы болып кельтеминарлық аңшы мен балықшы адамның сүйектері табылып, олардың антропологиялық түрі қалпына келтірілді[16,93].

Қазіргі уақытта кельтеминар мәдениетінің 1500-жуық ескерткіші анықталған, қазылып - зерттелгендері Арал маңындағы Джанбас 4, С.П.Толстов атындағы тұрақ, Кават 7 Лявлякан ескерткіштері болып табылады[17,98-115].

Кельтеминар мәдениетінің заттары ұқсастығы жағынан көршілес Каспийдің теңізінің бойындағы мемлекеттердің мезолитімен ұқсастығы бар. Орал маңы мен Батыс Сібір неолит дәуірінің ескерткіштерінен кельтеминар мәдениетіне ұқсас заттар табылып отыр[16,94].

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде А.В. Виноградов Арал маңындағы Джанбас 4, С.П.Толстов атындағы тұрақ, Кават 7 Лявлякан тұрақтарын кейінгі кельтеминар мәдениетіне жатқызып, ұқсастығы жағынан Сексеуіл тұрағына жақындығын айтқан[15,77].

Сырдарияның төменгі ағысын 2004-2011 жылдары Шірік-рабат археологиялық экспедициясының (жетекшісі Ж.Құрманқұлов) барлау тобы аралап шығып, көптеген ескерткіштер есепке алынып, «Қызылорда облысының ескерткіштерінің жинағы» атты еңбекке еніп 2007 жылы орысша және 2011 жылы қазақша нұсқасы жарық көрген. Бұл ескерткіштер жинағында көбінесе Арал ауданы мен Қазалы ауданының тас дәуірі тұрақтарының орналасу аумағы берілген[18].

Солтүстік-Шығыс Арал маңынан неолит ескерткіштерінен басқа палеолит тұрақтары 1979 жылдан бастап ашыла бастады. Кіші Борсық құмында зерттеу жұмыстарын жүргізген Ж.М. Кулумбаев, Б.Ж.Аубекеров, Д.П.Позднышева, А.А. Словарев, О.А.Артюхова сияқты ғалымдар алғаш тауып зерттеген. Ашылған Арал 1, Арал 2, Арал 3, жердің беткі қабатынан тас құралдары жиналып алынып, мақалалары жарияланған[19,32-38].

Арал маңының палеолит дәуірінің тұрақтарына 1998-1999 жылдары кең көлемді барлау жұмыстарын жүргізген Ресей ғылым академиясы, Ресей-Қазақстан-Қырғызстан-Өзбекстан біріккен археологиялық экспедициясы (жетекшілері академик А.П.Деревянко және Ж.К.Таймағамбетов) палеолит, неолит дәуірлерінің тұрақтарын қайта зерттеу жұмыстарын жүргізген, нәтижесінде Арал 1-2, 4-6, Ақеспе Аққыр 1,2, Қазалы ауданындағы Әйтеке би шеберхана орындары 1-12 палеолит ескерткіштері ашылып, беткі қабатынан тас құралдар жиналып алынған[20,242-245;21,63-72;22,74-80;23,114-119]. Осы экспедициясының зерттеу жұмыстары жайлы ғылыми есептер және мақалалар жарық көріп, қорытындылары біраз мақалаларда жарияланды. Аралдың палеолит тұрақтарынан табылған тас құралдар Қазақстандағы палеолит кезеңінің ерте және орта кезеңімен мерзімделіп, жекелеген мақалаларда материалдары туралы мәліметтер берілді. Осы материалдар бойынша Т.Б. Мамировтың «Палеолит Арало-Каспийского региона» атты кандидаттық диссертация қорғалып кейін кітап болып басылып шықты [24].

Ресей-Қазақстан экспедициясы ашқан Солтүстік Арал маңындағы Аральск 1-8 және Сарышығанақ, Қосаман, Ырғыз тұрақтарының негізінде, Г.Т. Исаковтың «Каменные индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите» атты кандидаттық диссертациясы қорғалып, Арал өңірінің неолит тұрақтарына байланысты жекелеген мақалалары жарық көрген[25].

Солтүстік Арал маңынан ашылған тұрақтарды ерте немесе кейінгі неолит дәуіріне, қола дәуіріне жатқызған[26,108-111].

Кейінгі зерттеулер 2001-2004 жылдары Арал теңізінің суы тартылған соң түбінен Барсакелмес аралынан табылған ортағасырлық Арал асар, Кердері кесенесі табылуына байланысты Ә.Х. Марғұлан археология институты мен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ғалымдарымен барлау жұмыстары жүргізіліп палеолит, неолит, қола дәуірінің тұрақтары мен қоныстарын анықтаған [27,236-254]. Олардың ішіндегі Солтүстік Арал маңындағы Тастүбек елді мекеніне жақын болғандықтан 1-12, деген атаулар болған. Осы жылдары барлау жұмыстары кезінде Арал қаласына жақын ескерткіштерін А.В. Виноградов 1955 жылы ашып зерттеген[2,76-81].

Кейінгі тас ғасыры Солтүстік Арал маңындағы алғаш ашылған Сексеуіл тұрағы Қызылорда облысы, Арал ауданы Сексеуіл станциясынан солтүстікке қарай 8 км жерде Терменбес тауының төбесінде орналасқан. Жоғарыда атап өткен ескерткіштердің беткі қабатынан жиналған материалдарға қарап А.А. Формозов бұл аймақта кварцит тастарының көптеп табылуы ежелгі адамдарға пайдалануға ыңғайлы болған және керамикалық ыдыстар жасау үшін жергілікті жердің топырақтары пайдаланған деген пікір айтқан. А.А. Формозовтың 1945 жылы осы тұраққа байланысты алғашқы «Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане» мақаласы жарық көрді[1,3-4].

Керамикалық ыдыстардың жасалуы техникасы жапсырмалы әдіспен дайындалған, арасынан жақсы дайындалған ыдыстарда табылған ою-өрнекпен безендірілген, кейбір ыдыстарда мүлдем кездеспейді Салынуы домалақ нүкте және ирелендеген сызықтар сияқты кездесіп отыр. Сексеуіл тұрағынан табылған басқа заттардың ішінен сүйектен жасалған дүниелер нашар сақталғанына қарамастан,оның ішіндегі

асхана қасығы, үй жануарлары сиыр, қойдың, жылқының сүйегі екенін екендігі анықталды. Тұрақты мекендеген халық мал шаруашылығымен және аңшылықпен айналысқан. Олар өз қаруларын жасады, қыш ыдыстарды жасай білді және оған әртүрлі ою-өрнектерді сала біліп, тамақтарын қыш ыдыстарда отқа қойып жасай алды[2,78].

А.А. Формозов Сексеуіл I тұрағының беткі қабатынан жиналған заттарға бұл ескерткішті неолит дәуірінен қола дәуіріне өткен шағы немесе қола дәуірінің бірінші кезеңіне жатқызып, б.з.д II мыңжылдықпен мерзімдейді[1,4]

1955 жылы А.В. Виноградов Арал ауданы аумағына барлау жұмыстарын жүргізіп, Сексеуіл I,II тұрақтарынан бөлек басқа да тұрақтар орнын ашып, жердің бетінен археологиялық материалдарды жинап, шағын қазба жұмыстарын жүргізеді.

Жоғарыда аталған Сексеуіл тұрағына шағын қазба жұмыстары барысында беткі қабатындағы материалдарды жинап алған. Осы зерттеу жұмыстарының нәтижелері 1955 жылы «Археологическая разведка в районе Аральска– Саксаульской в 1955 году» атты А.В. Виноградовтың мақаласы жарық көрді[2]. Бұл мақалада Сексеуіл ескерткішінен табылған тас құралдары мен қыш ыдыстар кешеннің ерте неолит екенін дәлелдеп көрсетіп, көп заттың ұқсастығы кельтеминар мәдениетінің алғашқы ескерткіші Джанбас 4 ескерткішінен табылған заттармен ұқсастығын атап көрсеткен.

А.Виноградов барлау жұмыстарын жүргізу барысында жоғарыда айтылғандай Сексеуіл II ескерткішін ашқан. Ең басты шикізат жақын жерде өндірілген тау тастары, малта тас, яшма , халцедон болып табылған. Олардан көбінесе жебе ұштарын, найза ұштары мен дротиктердің басы, қырғыштар, қыстырмалы тілекшілер, тескіштер, жүзі өңделген пышақ тілікшелер, бақалшақтардан жасалған әшекей заттар жасалған.

А.В.Виноградовтың жүргізген Сексеуіл тұрағынан оңтүстік-батысқа қарай 7-8 км жерден тағы шағын тұрақтар орнын анықтаған, арасындағы жақсы заттар шыққаны Терменбес 4 тұрағынан табылған тас құралдар мен қыш ыдыстардың сынықтары жинап алынды. Қыш ыдыстар мен тас құралдарының жиынтығына қарап Сексеуіл II тұрағымен және Ақшадария арнасының маңынан табылған Қауынды 3, Таджи-Қазған 2,3,6 тұрақтарынан табылған заттарға ұқсас болып келген[17,100].

1955 жылы Арал ауданынан ашылған тұрақтар қазіргі Арал қаласына жақын орналасқан. Бұл тұрақтардың көбінесін неолит немесе қола дәуірімен мерзімдеуге болады, қазіргі уақытта осы тұрақтардың орындары сақталмаған.

А.В. Виноградов Арал қаласына жақын тұрақтарды екі топқа бөліп қарастырады:

Бірінші топқа 5 тұрақ орны кіріп отыр. Арал қаласынан батысқа қарай батысқа қарай темір жолдың солтүстік-шығыс жағындағы Сарышығанақ шығанағы орналасқан. Шарты атаулармен Арал 2,3,4,5 деп берілді. Жаңбырдың жауынан, шөптің көп өсуі, үрлемелі желдің көп болуы, сол кезде тұрақ орындары апатты жағдайда тұрған. Қазір түрлі құрылыс жұмыстарына байланысты ескерткіштер сақталмауы мүмкін[2,87].

Екінші топтың ескерткіштері Арал қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай, қазіргі Жақсылыш ауылына баратын темір жолдың жиегінде орын тепкен. Тұрақтар үзіліп қалған үрлемелі құмдар үстінде орналасқан, кейбір заттарды мерзімдеу мүмкін болмаған.

Арал қаласынан солтүстікке қарай Шелги-Загем разьезінен (Жалғыз ағым қазіргі атауы) 3 тұрақ орны ашылған, бұдан басқа темір жолды жағалай отырып Көнту станциясы маңынан тағы 1 тұрақ орны ашылып, одан қыш ыдыстар мен тас құралдары жинастырылып алынған.

Кельтеминар мәдениетінің ортақ хронологиялық шеңбері мен шекарасы әлі анықталмаған, С.П. Толстовтың ұсынған мерзімдеуі ғана қарап әр аймақты өзгеше қарастыруға болады[17,98-99]

А.В. Виноградовтың 1955 жылы Арал ауданында жүргізген археологиялық барлау жұмыстары кезінде жиырмаға жуық тұрақ орнын анықтап, ғылыми айналымға енгізіп, ашқан тұрақтардан көбінесе неолит пен қола дәуірінің қыш ыдыстар кешенін кездестірген. Кельтеминар мәдениетінің узбойлық, ақшадариялық, батысқазақстандық үлгілерінің бар екендігін айтып өткен[2,87]

Кельтеминарлық тұрақтардың материалдары бойынша А. В. Виноградов кельтеминарлық мәдениеттің дамуының кезеңдерін көрсететін екі үлкен хронологиялық топты көрсетіп береді.

Ерте кезең көбінесе Джанбас 4,Куняк ; Куняк – 1 (Ақшадария ауданы); Бұғынек – 22; Бала-Есіл – (жоғарғы Узбой); Акеспе және басқа да Солтүстік-Шығыс Арал маңы материалдары жатады. Бұл тұрақтардың материалдары негізінен керамика түрлері мен ою-өрнектеріне, сондай-ақ шақпақ заттары ұқсас материалдар берген. Ерте кельтеминарлық керамика шамоттан, қоспасы бар, жергілікті орман сазынан, ағаш қоспасы, ұсақталған раковиналар мен құмнан жасалған, олардың негізгі түрлері бар.

Соңғы кезеңге Джингелді-6, Таджи-қазған-2, 3, 8 (Ақшадария), Лявляқан және Беш-бұлақ (Қызылқұм), Сексеуіл-II (Солтүстік-Шығыс Арал) және басқа да ондаған ірі тұрақтардың материалдары кіреді. Барлық кейінгі кельтеминарлық тұрақтардың материалдарында ерте кельтеминарлық дәстүр өте күшті.

Кейінгі кельтеминарлық тұрақтардың керамикасында ыдыстардың кейбір ерте түрлері сақталады. Бұл жоғарыда аталған бірінші және екінші топтағы ыдыстар.

Солтүстік-Шығыс Арал өңірінің жер бетінен жиналған материалдарының арасында ерте неолиттік заттар бар. А. В. Виноградовтың пікірінше, ерте неолитке Сексеуіл I тұрағының жиналу материалдарының бөлігі, сондай-ақ Шөлқұм I тұрағы жатады.

Археологиялық деректерге қарағанда, б.з. д. III ғасырдың соңына қарай Оңтүстік-Шығыс Арал өңірінде Сырдарияның ежелгі атырабының негізгі арнасы қалыптасты. Бұл кезеңнің ескерткіштері аз емес, бірақ олар сол кезде Сырдария өзенінің ежелгі бассейні су ағысының екі жетекші бағытының болуын анықтайды; батыс бөлігінде Іңкәрдария арнасының жүйесі бойынша солтүстікке Амудария, оң жағалауындағы Ақшадарья (Шопан қазған шатқалы, Жалпақ тұрағы) (М.А.Итина бойынша) және Сырдария атырауының орталық бөлігінде-оңтүстіктен солтүстікке, Іңкәрдария ағысынан Эскидарьялыққа (Қосмола тұрағы) өмір сүрген [5,3-10].

Бұл Сырдарияның сағаларын қоныстандыру арнаның бойымен жүріп, алғашқы қауымдық тайпалар шаруашылығының негізі көшпелі мал шаруашылығы болды, өйткені ол тұрақты тұрғын үй құрылысын қажет етпеді, алғашқы қауымдық тайпалардың тіршілік ету іздері мәдени ландшафтта сақталмады және қазір қайта салынған немесе қайта салынған тұрақтар түрінде ұсынылған. Уақытша тұрақтар көбінде сол уақытта жұмыс істеп тұрған арналарға жақын орналасқан, оларды кейіннен су басып орындары сақталмаған.

Жоғарғы айтылған мәліметтер негізінде осы аталған аймақтың тас ғасыры, соның ішінде кейінгі тас ғасыры неолит ескерткіштеріне назар аударып отырып бұл кезеңнің толыққанды зерттелмегендігін байқауымызға болады. Сонда да қолдағы бар материалдарға сүйене отырып Арал маңы ескерткіштерінің материалдары көбінесе Кельтеминар мәдениетінің материалдарымен сабақтасып, ұқсастық табуы осы аймақтың мәдениеттердің хронологиясын жасауға үлесін қосады. Зерттеу деңгейі әлі де аз, кешенді зерттеулер жұмыстары тәуелсіздік жылдарын алғаннан бері тіпті жүргізілмеген десек те болады. Неолит-энеолит дәуірінің ескерткіштері қазіргі таңда зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Формозов А.А. *Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане. «Вестник КазФАН», 1945, №2, Алма-Ата.*
2. Виноградов А.В. *Археологическая разведка в районе Аральска –Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 76-81*
3. Виноградов А.В. *Новые материалы для изучения кельтеминарской культуры // МХЭ. Выпуск 6. 1963. С. 91-97*
4. Виноградов А.В. *О распространении наконечников стрел кельтеминарского типа // Этнография и археология Средней Азии. –М.: Наука, 1979.–С.3–10.*
5. Тажекеев А.А. *Памятники кельтеминарской культуры Нижней Сырдарьи // Отан тарихы. №1 (57). 2012. С. 102-108.*
6. Берг Л.С. *Аральское море: Опыт физико-географической монографии // Известия Турк. отд. РГО, т. 5. вып. 9. 24 + 580 с.*
7. Андрианов Б.В. *Древние оросительные системы Приаралья М. 1960*
8. С.К. Кривоногов *Арал умер. Да здравствует Арал // журнал Природа №8, 2012 С.46-53.*
9. Байғунаков Д.С. *Қазақстан тас ғасыры дәуірі: зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері // канд. диссертациясы 172 б.*
10. Чалая Л.А. *Некоторые вопросы истории изучения неолита Казахстана // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1970, С.241-250*
11. *Археологическая карта Казахстана. Реестр Алма-Ата, Изд-во АН КазССР. 1960, 450 с.*
12. Формозов А.А. *Кельтеминарская культура в Западном Казахстане. КС ИИМК. Вып. XXI, 1950.*
13. Формозов А.А. *Новые точки кельтеминарской культуры в Казахстане // Вестник Казахстанского филиала АН. СССР 1946. №5 С.24-25.*
14. Толстов С.П. *Древний Хорезм М. 1948. С.65*
15. Толстов С.П. *По следам древних хорезмский цивилизаций М. 1948 С.34-77*
16. Виноградов А.В. *Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. // ТХАЭЭ. Т. XIII. М., 1981. С. 90-94.*

17. Коробкова Г.Ф. *Средняя Азия и Казахстан // Археология. Неолит Северной Евразии. Москва «Наука» 1996. С. 87-134.*
18. *Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы Қызылорда облысы.– Алматы Аруна, 2011-504 бет.*
19. Артюхова О.А. *Палеолите Приаралья // Известия МОН РК НАН РК. Серия общественных наук 2001 №1. С.32-38.*
20. Чеха А.М. *Каменный век Северного Приаралья (по материалам местонахождения Арал 4-6) // Известия Алтайского государственного университета. С. 242-245.*
21. Чеха А.М., Кулик Н.А. *Каменные сырье палеолитических местонахождений Северного Приаралья (По материалам пункта Арал 1) // Журнал Археология и Антропология Евразии С.63-72.*
22. Чеха А.М. *Палеолитические комплексы Северного Приаралья с поверхностным залеганием артефактов (Арал-1, Арал-2) Вестник НГУ Серия история филология 2012 том 11 выпуск 5 С.74-80 Археология и этнография.*
23. Чеха А.М. *Палеолитические местонахождения с бифасами в Северном Приаралье: Проблемы хронологии и периодизации // Вестник ТГУ История 2016 №6 (44) С.114-119*
24. Мамиров Т.Б. *Палеолит Арало-Каспийского региона 07.00.06. дисс на соискание канд исторических наук. Алматы. 2010 г. 154 с.*
25. Исаков Г.Т. *Каменная индустрия Мугуджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите. Автореферат дисс... на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. –А.: 2005. – 30 с.*
26. *Каменный инвентарь стоянки Аральск-7 // ҚазҰУ хабаршысы, Тарих сериясы №4(43). 2006. С.108-111.*
27. Байпаков К.М., Борофкко Н., Савельева Т.В., Ахатов Ф.А., Лобас Д.А., Ержанова А.А., *Итоги археологических исследований по проекту INTAS "CLIMAN" // Известия НАН Р.К. №1 Серия общ. наук 2004.С. 236-254.*

УДК 902

ГРНТИ 03.41.01

Авшарова И.Н.¹

¹к.и.н., доцент, Бакинский Государственный Университет (Азербайджан)

СЛЕДЫ «КОЗЬЕГО КУЛЬТА» В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация

Статья содержит мифологические представления о культе коз, который имеет глубокие следы в мировоззрении древних азербайджанских племен. Мировоззрение, связанное с этой верой, можно считать актуальной темой, поскольку до сегодняшнего дня оно не было всесторонне изучено. В этот период племена Азербайджана, наряду с развитием отраслей сельского хозяйства, скотоводства и ремесел, добились огромных достижений, расширили торгово-экономические связи, в результате чего повысилось благосостояние людей. По этой причине религиозные и философские взгляды людей эпохи также развиваются, и инновации происходят даже на похоронных церемониях. Таким образом, до н.э. в 5 тысячелетии религиозному мировоззрению племен Азербайджана подражали животные, небеса и боги. Помимо того, что в верованиях древних племен они являются символами силы, силы и могущества, но они также проявляют себя в образах добрых и жестоких персонажей.

В мире древних тюрков важность различных животных, в том числе коз, заключается в том, что он считается символом плодородия и что рога обладают способностью защищать от сглаза и от болезней. В этот период животных с такими характеристиками не едят, их разводят только для жертвоприношения богам и духам. В результате развития мифологических идей перед Рождеством, боги приземлились на земле в виде животного или полу животного (наполовину человека), проявляющего себя как защитники человека. Это, в свою очередь, приводит к изменению внешнего вида животных, выбранных в качестве культа предков. В мифологии одним из персонажей, изменивших свою внешность, является коза. Как известно, в наше время козел считается символом одного из древнейших праздников азербайджанского народа, Новруза, и в конце этой церемонии он связан с продолжением в загробном мире. Мифологические особенности материальных и культурных образцов, обнаруженных в археологических памятниках, связаны с мифологическими текстами, найденными в письменных источниках, основанных

на последующих исторических периодах, что позволяет им делать научные выводы о религиозных верованиях племен.

Ключевые слова: предки, козел, мифология, кладбищенские памятники, культ солнца

Avsharova I.N.¹

¹*candidate of historical history, associate professor, Baku State University (Azerbaijan)*

TRACKS OF "GOAT'S CULT" IN ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN

Annotation

The article contains mythological ideas about the cult of goats, which has deep traces in the worldview of the ancient Azerbaijani tribes. The worldview associated with this faith can be considered a hot topic, because it has not been comprehensively studied until today. In this period, the tribes of Azerbaijan, along with the development of the branches of agriculture, cattle breeding and handicrafts, achieved tremendous achievements, expanded trade and economic relations, as a result, people's well-being increased. For this reason, the religious and philosophical outlook of the people of the epoch is also developing, and innovations occur even at funeral ceremonies. Thus, BC in the 5th millennium, the religious worldview of the tribes of Azerbaijan is imitated with animals, heaven and gods. In addition to the fact that in the beliefs of the ancient tribes, they are symbols of power, strength and power, but they also show themselves in the images of good and cruel characters.

In the world of the ancient Turks, the importance of various animals, including goats, lies in the fact that it is considered a symbol of fertility and that the horns have the ability to protect from the evil eye and from illness. In this period, animals with these characteristics are not eaten, they are bred only for sacrifice to gods and spirits. As a result of the development of mythological ideas before Christmas, the gods landed on earth in the form of an animal or half animal (half man) manifest themselves as human defenders. This, in turn, leads to a change in the appearance of animals chosen as an ancestral cult. In mythology, one of the characters who changed his appearance is the goat. As is known, in our time, the goat is considered a symbol of one of the most ancient holidays of the Azerbaijani people, Novruz, and at the end of this ceremony it is associated with the continuation in the other world. The mythological features of the material and cultural patterns found in archaeological monuments are associated with mythological texts found in written sources based on subsequent historical periods, which allows them to draw scientific conclusions about the religious beliefs of the tribes.

Keywords: ancestors, goat, mythology, cemetery monuments, sun cult.

Авшарова И.Н.¹

¹*т.ғ.к., доцент, Баку мемлекеттік университеті(Әзірбайжан)*

ӘЗІРБАЙЖАН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ «ЕШКІГЕ ТАБЫНУ» ІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ежелгі Әзірбайжан тайпаларының дүниетанымына терең іздері бар ешкі табыну туралы мифологиялық ойлар бар. Осы сеніммен байланысты әлемдік көзқарас ыстық тақырып деп санауға болады, өйткені ол әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмеген. Осы кезеңде Әзірбайжанның тайпалары ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы және қолөнер салаларының дамуымен бірге үлкен жетістіктерге жетті, сауда-экономикалық қатынастарды кеңейтті, нәтижесінде халықтың әл-ауқаты артты. Осы себепті дәуірдің адамдарының діни және философиялық көзқарасы да дамып келеді, тіпті жерлеу рәсімінде де инновациялар орын алады. Осылайша, BC 5-ші мыңжылдықта Әзірбайжан тайпаларының діни көзқарасы жануарлармен, аспан мен құдайлармен еліктеледі. Ежелгі тайпалардың көзқарастарында олар биліктің, күштің және биліктің нышаны болып табылады, бірақ олар да жақсы және қатал таңбалар бейнелейді. Ежелгі түріктердің әлемінде түрлі жануарлардың, соның ішінде ешкілердің маңыздылығы, ол құнарлылықтың символы деп есептеледі және мүйіздердің көзі мен ауруларынан қорғауға қабілеті бар. Осы кезеңде осы қасиеттері бар жануарларды жеуге болмайды, олар тек құдайлар мен рухтарға арнап құрбандыққа беріледі. Рождество алдындағы мифологиялық идеяларды дамыту нәтижесінде құдайлар жер бетіне жануарлар түрінде немесе жартысы (жарты адам) түрінде қонды, олар адам қорғаушылары ретінде көрінеді. Бұл, өз кезегінде, ата-бабаларымызға табынушылық ретінде таңдалған жануарлардың пайда болуына әкеледі Мифологияда өз көрінісін өзгерткен кейіпкерлердің бірі - ешкі. Белгілі болғандай, біздің дәуірімізде ешкі Азербайжан халқының ең көне мерекелерінің бірі - Новруз символы болып

саналады және осы рәсімнің соңында ол басқа әлемде жалғасады. Археологиялық ескерткіштерде табылған материалдық және мәдени үлгілердің мифологиялық ерекшеліктері кейіннен тарихи кезеңдерге негізделген жазбаша дереккөздерде кездесетін мифологиялық мәтіндермен байланысты, бұл оларға тайпалардың діни нанымдары туралы ғылыми қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: бабаларымыз, ешкі, мифология, зират ескерткіштері, күн ғұрпы

Введение. Как известно, люди, жившие в древние времена, привыкли выбирать символы, чтобы различать себя и свои племена. Впоследствии, традиция, вошедшая в жизнь людей как тотем в их мифологических идеях рассматривалась как тотем различных растений и животных, или же странных существ возникших из их браков. Появившиеся предки тотема в древнем Азербайджане состояли из льва, волка, коня, быка, козы, оленя, птицы и т. д. При переходе от сбора урожая к земледелию и скотоводству тотемизм в определенной степени развивался, и в конечном итоге объединившись с культами анимистов сохранил свое имя, но позже он явился в образе животного, святость которого принадлежала богу. Такие тотемические черты в описании мифических существ, наряду с тем, что являлись одним из характерных аспектов религиозных мышлений различных племен в разных периодах развития, также являлись характерными чертами изобразительного искусства. Мир живых существ этой эпохи обычно описываются по-разному, с хорошо известными образами в материальной культуре.

По нашему мнению, убеждения и представления о животных в древние времена в Азербайджане можно считать как неотъемлемую часть системы первобытных фантазий. Исследования показывают, что тотемизм глубоко проследил нравственную культуру азербайджанских тюрок, особенно отражаясь в фольклорных текстах.

Среди археологических артефактов, найденных в памятниках Азербайджана, имеет широкое пространство изображения священных животных, выделяющихся с мифологическими особенностями. Таким образом, в периоды изучения, в религиозных мировоззрениях племен, эти образы в одних являются атрибутами богов на земле, а в других атрибутами природных сил. В представленные периоды, культы предков многих племен также выражаются в образах животных. В основном животных с такими характеристиками не едят, их разводят только для приношения в жертву. На похоронных церемониях строятся жертвенники на могилах и приносятся жертвы, чтобы удовлетворить душу умершего в вере в будущую жизнь. По этой причине на некоторых кладбищах встречаются различные части животных.

Основное содержание. В отличие от эпохи энеолита, в период бронзового века, в верованиях древних Азербайджанских племен, животные подражая небу и богам, все больше становятся мифологическими. Помимо того, что они являются символами силы, власти и могущества, в мифологии они также проявляют себя в образе благожелательных и жестоких персонажей. Наличие образов богов, как покровителей охоты и животных, в верованиях кавказских народов, еще раз свидетельствует о существовании животных культов в этой территории.

Например, в Азербайджане «Векил» является символом охоты [16, 243], а «Пир-баба» - это как образ покровителя и владельца добычи, а также как мифический образ владеющий большой силой завораживания, «Ovçu Piri» - мифический образ покровителя животных, знающий их язык [1,76-80], владелец животных в том числе и козла "Афсати" в Осетии, владелец животных "Мезиткс" в Адыгее. Они приносили ему в жертву животных. В Абхазии покровителем жертвы, его духом и защитником животных являлись «Айвейпчаа» и «Айрит» [18, 50]. В древних фольклорных текстах эти образы даются в виде духов, иногда в виде животных, а порой в человеческом образе [16, 243].

Одним из самых распространенных культов той эпохи является коза. В древние времена коза ассоциируется со скотоводством, принимает участие как культ в религиях азербайджанских племен. В мировоззрении древних племен он считался предком, плодородием и потомством, а также символом солнца и весны на земле. Иногда козлы связывались с потусторонним миром.

В мифологии тюркских народов культ козла также был отражен в названии племени Текели. До сегодняшних дней в районах Азербайджана существуют села с названием Кечили [4, 204].

В древности рога горного козла считались священным в племенах таких как Азербайджан, Туркмен, Узбек, Киргиз и тд. Начиная с каменной эры при выполнении ритуалов, связанных с потусторонним миром, в качестве атрибута козла помещали в гробницу козы рога. На кладбище пещеры Тешик-Таш в Узбекистане, в могиле был найден самый старый пример веры в козла. Здесь, наряду со скелетом младенца, были обнаружены два рога горного козла. Как видно, даже племена каменного века поклонялись козлу как одному из культов [13, 40]. Эта традиция наблюдалась в энеолитовом слое памятника I Куль-тяпя в Нахчыване [2, 44].

Стоит также отметить, что челюсти или другие кости козла были также обнаружены в могилах, принадлежавших позднему бронзовому и раннему железному веку в Нахчыване [4, 204]. Обычай ставить козлиный рог рядом с могилой, встречается в памятниках, принадлежавших 19 веку в Казахстане. Церемонные похороны животных также встречаются на территории Аравии, среди Якут и др. То есть, жители упомянутых веков помещали в могилу тело, рога, ноги и другие части животных, которых они считали богами.

Коза на традиционных похоронных церемониях древнего Азербайджана считается одним из самых жертвенных животных, преподнесенным богам. В целом, в доисторических могильных памятниках обнаружены целые скелеты коз. Курганы Ханкенди на территории Карабаха расположены в северной части Ханкенди. Помимо человеческого скелета, в 125 –ом кургане также были обнаружены скелеты двух козлов [5, 31; 7, 15-18].

Совместные похороны человека и козла также были обнаружены во время раскопок в горной области Плов, расположенный в Нахчыване. Было обнаружено, что скелет, принадлежащий 25-35-летнему мужчине, находится в повернутом положении в сторону к востоку. В могиле, наряду с человеческим скелетом был найден скелет горного козла [10, 51-53]. Проведенные исследования доказывают, что боги первых тюркских племен, которым они поклонялись, были в образах животных. Как видно, вера в духа козла, его место в верованиях, привело его похоронам вместе с человеком. По этой же причине некоторые мифические образы в бронзовом и в древних веках, включающие в себя части тела человека, животного или же некоторые его части тела, занимали место в мифологии в образах странных существ.

Племена этих времен, в своих мифологических мыслях, растения и животных, а также странных существ, возникших в браке, рассматривали как культы предков и поклонялись им. Известно, что в результате развития мифологических представлений, в древние времена многие боги появлялись в виде животных или получеловеческих образах и проявляли себя как защитника человека. Это, в свою очередь, приводило к потере общего внешнего вида животных, выбранных в качестве тотема и культов предков.

В мифологии одним из потерявших свой внешний вид - являлся козел. Как мы уже отмечали, в мифологии разных стран, в том числе и в мифологии Азербайджана, козел также связан с идеей увелечения поколений. Найденная из Гедабея фигура козы, принадлежавшая последнему периоду бронзового и раннему времени железного века, неся в себе эти особенности, представлялся в образе двухголового существа с одним телом [21, 34, 149]. Такие двуглавые козы в одном теле наблюдаются также на рисунках глиняных сосудов, [23, 43-46, рис.19,17] полученных от - 8 и 34-го курганов Гянджинского района в раннем железном веке. Описание роста поколений, связанный с козами, можно встретить в наскальной живописи 42 Большого Камня, находившегося в Гобустане. Композиция описывает козла и его матери, стоящих лицом к лицу, на одном из которых нарисованы три треугольника, параллельные друг другу [8, 161].

В материально-культурных примерах широко освещались проводимые передвижения стада коз. Изображения передвижений стада коз широкое место занял на сосудах, полученных из 1, 2, 8 (бронзовый век) кургана Карачемирли, из некрополя Яйчы в Нахчыване [24, 113, 174, 189]. В том числе, на древних Нахчыванских сосудах, нарисованных полихромными красками, обнаружены передвижения стада коз [25, 37-38]. Разностильные изображения коз имеет место на бронзовых поясах, принадлежавших Ходжалы-Гедабейской культуры. [21, 142, рис.38-39]. Как видно, в мифологии коза находит свое выражение как связанная с богами, так и с мифологическими существами.

Значительное место козлов в мировоззрении древних турок связана с тем, что в их верованиях козел - символ плодородия, а его рог препятствует злу и злым силам. Во многих случаях, козел отражая в своих свойствах непобедимость, являлся символом власти.

Стоит отметить один очень важный факт о козле. Так, мифический образ лошади с козлиной головой или рогами - это изображение в короне «золотого одетого принца», найденного у Иссакского кургана. Изображенная лошадь представлена с рогами козла. А похороненная лошадь в башкирском кургане - на козлином скифе [17; 19,92-101]. Сходство конских голов, с головами козы, овцы и олени, свойственно древне-тюркской истории и этнографии. В эпической книге «Китаби-дада-горгуд», от стада Байындырхана дают двух лошадей Деде Горгуду, являвшемуся общим мифическим образом турецких народов, в связи с тем что он будет просить руку и сердце Банучичея для Бейрака. Одну из этих лошадей Баян-хан имел в конюшне с головой годовалого овца, а другую с головой козла [11].

Из главы, посвященной Бейраку, становится очевидно, что лошадь с козлиной головой обладает превосходными качествами. Так, верхом на лошади Деде сказал Дели Гараджу: «Тронешь, пусть рука отсохнет». Дели Гарадж действительно не смог ударить мечом. Значит, находясь верхом на мифической

лошади, Деде Горгуд стал еще сильнее. Это молитва была принята [9, 15]. Очевидно, лошадь представленная с признаками козла, несомненно, была связана с богом солнца. Так как, существуют различные мифические представления о лошади и козле как о символе солнца. Деде Горгуд, носящий символ солнца в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» еще раз подтверждает привязанность Деде Горгуда солнцу и показывает, что он является мифическим образом бога солнца и огня.

В древние времена греки также описывали богиню богов Паны с мифологическими чертами, человеческими и животными признаками. Пана, считавшаяся богиней Гессов, имела козлиные ноги. Несмотря на то, что сначала она была представлена как коза, позже ее тело было представлено как человеке, ноги были козлиные, а голова из козьего рога и козлиной бороды. Хотя признаки козла были видны на ее ногах и голове, при этом она теряла свой первоначальный образ.

«Сатиры», принадлежавшие к тому времени, также были обозначены знаками козла, хотя они были человеческими образами [15, 164–165]. Одна из надписей про коз, которое хранится в музее Лувр, в Париже была найдена на Сузинском кладбище. В надписях на камне встречались символы, принадлежавшие богам шумерского Аккада. Книга состоит из пяти частей. На нем были изображения храмов, астральный интерьер и различные изображения животных (XII век до н.э.).

Первая часть посвящена божественным атрибутам, таким как полумесяц, звезда-изтар, изображения дискообразного солнца-шамаша, рогатая тиара-Ан и вторая рогатая тиара-Энлилль, овцы и рыбы-козлы - Энки и пупок данный в алтаре, а нож - божественная мать Нинхурсаг [15, 651]. Изображения, отображающие мифологические образы с телом человека и с головой козла, представлены в верхней и нижней части иллюстрации на «Книге мертвых» до н.э. 970 [14, 646].

Как известно, в наше время козел считается символом одного из древнейших праздников азербайджанского народа - «Новруз», и здесь же в окончании церемонии он связывается с потусторонним миром. В тексте «долг старухи», являющийся одним из календарных мифов, в результате конфликта зимы и старухи разбивается шторм и уносит все ее козероги. В этом тексте конец козлов тесно связан с потусторонним миром [1, 57]. Видимо, включенные в мифологию странные, фантастические существа, являются образами характерными для искусства Азербайджана и Древнего Востока. В мифологии многих народов также существуют верования, связанные с козлом.

На некоторых похоронных церемониях приносят в жертву черную козу, чтобы она могла обеспечить покойного пищей и помочь ему снова вернуться в жизнь. В некоторых мифических представлениях козел относится к Богу Молнии. Коза в Греческой мифологии дана как атрибут Афины [14, 603].

Иногда рядом или же на поверхности изображений козы, можно увидеть знак колесо-Фортуны. Это еще раз доказывает привязанность коз к солнцу. Такие рисунки встречаются на скалах Гобустана. Тело козла, описанное в памятнике Гобустанского письменного холма на скале под номером 59, было разделено вертикальной линией на две части: на верхней части тела и под животом был применен знак колесо-Фортуны [8, 55], а в памятнике Гобустанского письменного холма на скале под номером 35 этот знак использован на голове козла [8, 44].

В целом, козы считаются животными, изображенными на скалах вместе с солнцем [8, 45,53]. В изображениях козла и оленя, представленными на круглом диске, приготовленный из сурьмы, принадлежащем последнему бронзовому и первому железному веку, встречаются знаки колесо-Фортуны в прямоугольнике [21, 54,115, рис.6]. На черной полированной керамике, принадлежащей последнему бронзовому и первому железному веку, изображен козел и бог, державший на руках стрелу-лук и свастика. Изображения были инкрустированы с внутренним белым веществом [22, 101, таб.21, рис. 4].

Изображения коз с астральными символами были обнаружены на материально-культурных примерах памятника Тепа-Хисара в Иране, в Средней Азии и в Туркменистане [3, 28]. Самые ранние примеры связей между солнцем и козлом были найдены в Малой Азии и в Иране [3,13-20]. Фигура козла была обнаружена в кургане под номером 18, которая была изучена в Ходжалы [7, 88]. Коза является одним из распространенных образов Азербайджанской мифологии как атрибута «Дерево жизни». На поверхностях материально-культурных археологических памятников широко распространена связь козла с «солнцем» и «деревом жизни».

Исходя из верований «дерева жизни», коза имеет связь как с небесами, так и с потусторонним миром. Изображения козла с деревом жизни встречаются во многих частях света, также между двумя реками [6,49, рис.25]. «Дерево жизни», изображенное на теле или же рядом с козой, наблюдаются на наскальных рисунках Гобустана (Беклиса 9 и 33) [8,155,263].

Сцена ритуала отразилась на скале под номером 9 в территории Большого камня в Гобустане. В этой композиции наряду с людьми, играющими танец «силы, единство», вокруг «Дерева Жизни» было

представлено изображение козла. Описание, относятся до н.э. III-II тысячелетиям. Аналогичное изображение также наблюдается на скале под номером 33 в территории Беюкдаш [8, 263, 155].

В территории Письменного-холма на скале под номером 14 изображен образ шамана, поднявший руки к небу, который намерен войти в контакт с Богами. Среди животных вокруг него также встречается образ козы. Описание, относятся I тысячелетию до н.э. [8, 34-35].

Изображения, связанные с козлами и с деревом жизни также и богами встречаются во многих частях мира, в том числе и между двумя реками [6, 49, рис.25]. В древнетюркских народах, особенно в их верованиях, мировое древо также имеет большое значение. В то время высокие деревья выбирались для выполнения ритуалов, и считалось, что с помощью этих деревьев можно связаться с Богом небес [12, 73]. На материально-культурных примерах этой эпохи для изображения дерева жизни использовались переходящие друг в друга цепные ромбы. Одно из описаний дерева жизни, проиллюстрированные цепными ромбами, переходящие друг в друга, были найдены в стволе посуды, которая находилась в 2-ом кургане района Гой-Гол (Ханларский район) [20, 136].

Выводы. Космос в основном расположенный по вертикали, изображенные на художественных примерах Азербайджана, представляется четырьмя видами животных - орлом, оленем, козлом и змеей. Как выясняется, культ козла в верованиях турецких племен в более поздние периоды дает возможность отнести племена, связанные с древними религиозными корнями к одному и тому же роду племен. Исследования показывают, что необычайные существа в образе животных в мифологических идеях древних народов, относящихся к одному тому же роду, связаны с религиозными и идеологическими взглядами человека и отражают идеи небесных тел, поклонение богам, предкам, плодородию, идеям умножения поколения, потустороннему миру. Также следует отметить, что все упомянутые особенности, отражены в мифологических представлениях турецких племен.

Список использованной литературы:

1. *Azərbaycanın mifoloji mətinləri*. Bakı: Elm, 1988
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Ваку, Элм, 1982
3. Антонова Е.Б. Муграбские печати в свете религиозно-мифологических представлений Юго Средней Азии // Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности. Москва: 1983
4. Вахшәлиев Вәли Вахшәли оғлу. *Нахçıванın qədim tayfalarının тәпәви мэдәниyyəти*. Bakı "Elm", 2004
5. Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // КСМШИМК, Вып. XX, 1948
6. Древний Восток и мировая культура. Москва, «Наука», 1981
7. Cəfərov Hidayət Fərrux oğlu. *Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qaraçay və Tərtər-çay hövzəsinin materialları əsasında)*. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı-Elm-2009
8. Cəfərzadə İ. M. *Qobustan (qayaüstü rəsmlər)*. Bakı, "Elm", 1973,
9. Vəliyev K. *Elin yaddaşı, dilin yaddaşı*. Bakı, 1988
10. İbrahimli İ.B. *Plovdağda arxeoloji tədqiqatlar*. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı-2007
11. *Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətinlər. "Öndər" nəşriyyatı*, Bakı-2004
12. Kamil Hüseynoğlu. *Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası*. "Elm və təhsil", Bakı-2010
13. Göyüşov R. B., Martinov A. İ. *SSRİ arxeologiyası*. Bakı, "Maarif", 1990
14. Мифы народов мира. I т. Москва, «Советская Энциклопедия», 1992
15. Мифы народов мира. II т. Москва, «Советская Энциклопедия», 1992
16. Seyidov Mirəli. *Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən*. Bakı, "Yazıcı" 1989
17. Seyidov M. *Qızıl döyüşünün taleyi*. Bakı, 1984
18. Соколова З. П. *Культ животных в религиях*. Москва, 1972
19. Hacı Qadir Qədirzadə. *Gəmiqayada Həyat ağacı və keçə kultu məsələsinə dair baxış*. Azərbaycan arxeologiyası. ISSN 1027-3875, 1-2, Xəzər Universitetinin nəşriyyatı, Bakı-2008
20. Урушадзе Н.Е. *Древнегрузинское пластическое искусство*. Изд. Хеловнеба, 1988
21. Avşarova İradə. *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə. XIV-VII əsrlər)*. Bakı, "Nurlan" 2007
22. Nərimanov. İ. *Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı-1958
23. Гуммель Я.И. *Археологические очерки*. Издательство Аз ФАН Баку-1949

24. Минаввар Гусейнова. *Из Истории Южного Кавказа. Ходжалы - Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв. до н.э.).* Баку-2011

25. Oktay Belli, Veli Bahşaliyev. *Naхçıvan bölgesinde orta ve son tunc çağı boya bezemeli Çanak Çömlek kültürü. Arkeoloji ve sanat yayınları-2003*

Рис.1. Гобустан. Нарисованный холм

Рис.2. Гадабек. Бронзовая фигура козла

Рис.3. Нахичеван. Яайджы. Полихром окрашенный посуда.

Автор: Авишарова Ирада Низами кызы

К.и.н., доцент, Бакинский Государственный Университет (Азербайджан)

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

**ӘӨЖ 974 (11)
МРНТИ 03.01.17**

Мәмбет Құлжабайұлы Қойгелдиев¹

¹Академик Т.С. Садыков атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

№794 ТЕРГЕУ ІСІ

МУСТАФА ШОҚАЙ ӘУЛЕТІНЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖЕРЛЕСТЕРІНЕ ЖАСАЛҒАН ҚИЯНАТ

Аңдатпа

Мақалада тың құжаттық материалдар негізінде Мұстафа Шоқайдың бауыры мен жерлестеріне НКВД тарапынан жасалынған қиянат туралы баяндалады. Баяндалған фактілер арқылы тоталитарлық жүйенің жеке тұлғаларға жасалған зорлығына көз жеткізуге болады. Баяндалған материал сонымен бірге НКВД органдарының саяси репрессия барысында қолданған әдіс құралдарынан хабар береді.

Тірек сөздер: Мұстафа Шоқай, тұлға, қиянат, репрессия, тоталитарлық жүйе.

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич¹

¹ доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Заведующий кафедрой Кафедра истории Казахстана им. Академика Т. С. Садыкова Казахского национального педагогического университета имени Абая

СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО № 794

ЖЕРТВЫ ТЕРРОРА РОДСТВЕННИКИ И ЗЕМЛЯКИ МУСТАФЫ ШОКАЯ

Аннотация

В статье на основе ранее неизвестных материалов излагается террор, устроенный органами НКВД над родственниками и земляками Мустафы Шокая. Изложенные факты свидетельствуют о целенаправленном, осознанном характере репрессий. В ней также на конкретном материале раскрывается предвзятый, необъективный характер следствия.

Ключевые слова: Мустафа Шокай, личность, насилие, репрессии, тоталитарная система.

Koigeldiev Mambet Kulzhabaevich¹

1 Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan. Academician TS Sadykov Kazakh National Pedagogical University named by Abay

INVESTIGATIVE CASE NO 794 TERROR VICTIMS RELATIVES AND GRAZY SHOCK MUSTAFA

Annotation

The article on the basis of previously unknown materials describes the terror, organized by the NKVD authorities over relatives and countrymen of Mustafa Shokay. The stated facts testify to the purposeful, conscious nature of repression. It also reveals the biased, biased nature of the investigation on specific material.

Keywords: Mustafa Shokai, personality, violence, repression, totalitarian system.

Мұстафа Шоқай Түркістан елдерінің азаттығы үшін күреске өмірін арнаған ұлы тұлға. Өкінішке орай, қайраткердің ауыр тағдырын оның жақын туыстары мен жерлестеріне де бөлісуге тура келді. Бұрынғы Оңтүстік Қазақстан, бүгінгі Түркістан облысы Ішкі Істер Департаментінің архивында Шоқаев Мұртазаның, Қалмұхамедов Мырзакенің, Беласаров Досқұлдың, Дүйсембинов Сыздықтың, Әлімбаев Кәрімнің және Құлтасов Фазылдың №794 тергеу ісі сақталған. Бұл іс 1937 жылы 17 тамызда басталып, сол жылы 1 қарашада аяқталған.

Бұл арада байқалатыны алты адамнан тұратын топтың ішінде алдымен қамауға Мұстафа Шоқайдың туыстары, яғни туған інісі Мұртаза 1937 жылдың 9 тамызында, ал немере бауыры Қалмұхамедов Мырзаке 17 тамызда алынған еді. Сондай ақ, бұл екі кісінің тұтқынға алынуы бірінші рет емес-тін.

Мұртаза 1930 жылы ОГПУ тарапынан бай ретінде ұсталып, 16 күн абақтыда отырып шығады. Келесі 1931 жылы Қызылорда 3-ші учаскелік халық сотының астық салығын өтемеді деген шешімімен бір жылға абақтыға жабылып, және төрт жылға жер аударылады. Сол сияқты Мырзаке де 1931 жылы салық төлемеді деген шешіммен бес жылға кесіліп, артынша төлегені анықталған соң босатылады.

1937 жылы 15 қазанда толтырылған анкетада Шоқаев Мұртазаның өзі және отбасы жөнінде мынадай мәліметтер берілген: Қызылорда ауданындағы №14 ауылдан, жеке шаруашылық иесі, дихан, ал шыққан әлеуметтік тегіне байланысты «бай» ұлы екендігі, ал араб тілінен сауаты барлығы көрсетілген. Зайыбы және төрт баласы бар. Өзінен үлкен бауыры 52 жастағы Мұстафаның Францияда тұратындығы, онымен байланысының жоқ екендігі айтылған.

Қалмұхамедов Мырзакенің 1886 жылы туылғандығы, Сұлутөбедегі №14 ауылдан, «Бірінші май»колхозында тұратындығы, жұмыссыз, әлеуметтік тегі жағынан бай баласы екендігі, бастауыш білімді, партия қатарында болып, бауыры Мұстафа Шоқаймен байланысып тұрғандығы үшін одан шығарылғандығы жөнінде мәлімет берілген. Мырзакенің анкета толтырылған сәтте қолында 67 жастағы анасы, зайыбы және үш балалары болғандығы айтылады.

Шоқаев Мұртазаның мал-мүлкі туралы мынадай мәлімет беріледі: Революцияға дейін екі бөлмелі үйі, мал қорасы, 12 жылқысы, 10 түйесі және 10 сиыры болған. Революциядан соң бұл мал-мүліктен қалғаны: бір жер төле, бір киіз үй, 1 сиыр және екі бұзау. Басқаша айтқанда, Мұртазаның да, Мырзакенің де асыптасыған мал-мүліктерінің болмағандығы, ел ішіндегі орта дәулетті отбасылар болғандығы байқалады. Ал олардың саяси қудалауға түсіп жүргендіктерінің негізгі себебі, әрине Мұстафа Шоқаймен туыстық қатынастарының болғандығы еді.

Енді «контрреволюциялық» топ мүшелері ретінде аталған басқа кісілер кімдер еді? Бұл ретте алдымен, әрине, Дүйсембин (анкетада Дүйсембинов-авт) Сыздыққа тоқталған жөн. Анкетада оның 1877 жылы Шығыс Қазақстан облысы бұрынғы Боққарын ауданындағы №11 ауылда туылғандығы, ендігі уақытта Оңтүстік Қазақстан облысында облыстық жер басқармасында заңгер-кеңесші қызметінде екендігі туралы мәлімет берілген. Біліміне байланысты 1891 жылы Қарқаралыда ауыл шаруашылығы мектебін, 1898 жылы Омбыда төрт жылдық училищені бітіргендігін, соңғы уақытта ешқандай партияда жоқтығын, 1917-1918 жылдары Алашорда партиясына тілектес болғандығын көрсетеді. Мал-мүлікке байланысты ол революцияға дейін он жылқысы, 50-60 қойы, 4-5 сиыры болғандығын жасырмайды. Содай-ақ ол анкетада 52 жастағы зайыбы, кәмелетке тола қоймаған төрт ұлы, асырап алған бір баласы барлығын айтады.

С.Дүйсенбиннің көрсетуінде көзге ұрып тұрған нәрсе, әрине, оның «Алашорда партиясына тілектес болғандығы» туралы мәлімет еді. Бұл арада ешқандай да жалғандық жоқ-тын. «Қазақ» газеті 1917 жылғы 253 санында, «Сарыарқа» газеті осы жылғы 19 санында Семей қаласында «Алаш» партиясының 15 кісіден тұрған уақытша облыстық комитетінің құрылғандығын, оның төрағасы болып Халел Ғаббасовтың, хатшысына Сыздық Дүйсенбиннің сайланғандығы туралы мәлімет жариялаған еді. Міне осы оқиғадан жиырма жыл өткен соң да НКВД органдарына оны тұтқынға алуға негіз болған, әрине, осы факті еді.

С.Дүйсенбин тергеу материалында Семейден соң 1932 жылы Қырғызстанға Фрунзе қаласына, содан соң Ош қаласына, 4 ал 1933 жылы Оштан Шымкент қаласына қоныс аударғандығы жөнінде мәлімет береді. Осының бәрі, әрине, саяси қудалаудан ығысып, із жасырудың әрекеті еді.

«Контрреволюциялық» топтың мүшесі ретінде қамауға алынған Әлімбаев Кәрім кім еді? К.Әлімбаевқа қатысты дерек көздері оның 1892 жылы Алматы облысы Қордай ауданында №5 ауылда өмірге келгені, бастауыш білім алып, телеграфист мамандығын игергендігі, әлеуметтік тегі жағынан орташа дәулетті отбасынан екендігі, отбасында 41 жастағы зайыбынан басқа алты баласы болғандығы туралы мәлімет береді. Тергеу материалдарында К.Әлімбаевтың ұзақ жылдар бойы жер басқармаларында, Егіншілік Халық Комиссариатында жауапты қызметтер атқарғандығы, 1929 жылы «Алашордалықтарға жақын» деген күдікпен қамауға алынып, бірақ дәлелденбегендіктен босатылғандығы туралы мәлімет бар.

К.Әлімбаевқа байланысты НКВД тергеушілерінің мынадай ұстанымда болғандығы байқалады. К.Әлімбаевтың денсаулығы әлсіздеу, мүгедектігі бар болған. Оның жағдайын байқаған тергеушілер алғашқы қамауға алғанда Кәрім арқылы қазақ ұлтшылдарының жер мәселесіне байланысты ішкі ұстанымын білуге күш салады. Кәрім болса тергеушілердің бұл үмітін «ақтап» біраз нәрсе айтып та берген еді. Мәселен ол жер комиссариатының басында отырған қазақ қызметкерлерінің жерге орналастыру ісінде басымдылықты қазақ шаруаларына бергендігі жөнінде мәлімет береді. НКВД

органдары К.Әлімбаевты «өз адамына» айналдырғысы келген сияқты, бірақ ол әрекеттерінен ештеңе шықпаған. Беласаров Досқұл туралы. Жеке тұлға қамауға алынған соң оған толықтырылатын анкетада Досқұлдың Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданы Күркіреуік колхозының (Аша ауылынан) қатардағы диқаны екендігі айтылған. Сол кезде жүк таситын түйешілер артелі құрылып, Досқұл соның құрамындағы бригадалардың бірінің бригадирі болған. 1930 жылға дейін керуенде мақта және басқа жүк тасуды кәсіпке айналдырып, 1930 жылдан бастап ел қатарлы артель, колхозға кіріп, диханшылыққа ден қойса керек. Басқанша айтқанда, қатардағы қара шаруа тірлігін кешкен. Ешқандай партия жоқ. Қолына қараған әйелі, үш жас балалары, кәрі әке-шешесі, екі бауыры бар екендігі көрсетілген. №794 іс бойынша қамауға алынғандардың қатарында 1890 жылы өмірге келген, Қызылорда ауданы Сулутөбе ауылында туып өсен М.Шоқайдың жерлесі, кедей шаруа отбасынан шыққан Құлтасов Фазылбек те бар еді. Оған тиесілі анкетада мұғалімдер семинариясын бітіріп, революциялық өзгерістерге дейін халық мұғалімі, ал өзгерістерден соң түрлі мекемелерде қызмет жасағандығы, 1924 жылдан бастап тұрғындардан шикізат жинайтын қызметте, ал отбасында зайыбынан басқа бес баласы, сексендегі әпкесі бар екендігі көрсетіледі.

Бұл арада Фазылбектің белгілі себептерге байланысты анкетада Ташкент қаласында мұғалімдер даярлайтын қазақ курстарында, Қазақ ағарту институтында оқытушылық қызмет атқарғандығы туралы мәлімет беруден тартынғандығы байқалады.

Оны көрсеткен күнде белгілі тұлғалармен қызметтес болғандығы туралы мәселе туындайтындығын ескерген болса керек. Осы арада №794 іс бойынша қамауға алынған кісілерді тергеуге тартуға негіз болған себептерге тоқталайық. Мәселен, Ішкі Істер Халық Комиссариатының Қызылорда аудандық бөлімінің бастығы Свиноренконың Қалмұхамедов Мырзакені қамауға алуға рұқсат сұраған анықтамасында «біздегі бар мәлімет бойынша Қызылорда ауданының №14 ауылының тұрғыны Қалмұхамедов Мырзаке ССРО-ғы советтік билікті құлатып, оның орнына капиталистік құрылымды қалпына келтіруді көздеген контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының мүшесі ретінде соңғы жылдары қазақ тұрғындарының арасында контрреволюциялық кадрлар даярлау ісін жүргізуде» деген негіздеме береді. Яғни, елдің алыс бір түкпіріндегі қолында не билігі, не байлығы жоқ, шала сауатты, жұмысы жоқ адамның осындай жалпы мемлекеттік мәні бар күрделі саяси жұмыспен айналысқандығы туралы тұжырым жасалынады. Тура осы мазмұндағы анықтама Шоқаев Мұртазаға да байланысты беріледі. Анықтамада берілген осы мазмұндағы тұжырымды түпкірдегі аудандағы НКВД-ның шала сауатты кіші офицерінің жазған сандырағына жатқызуға бола ма? Әрине болмайды. Мұндай «сандырақтың» астарында

« бұл елдің тереңінде советтік билікке деген сенім әлі жоқ, өйткені советтік билікті орыс билігі деп түсінеді, таптық санасы қалыптаспаған, сондықтан да советтік ұстанымды күштеу арқылы енгізуге тура келеді, ал Мұстафа Шоқаевтың контра тұқымдары, үрім-бұтағымен баяндалған идеяны қазақ бұқарасы арасында орнықтыруға қарсы тұрған кедергі, әр уақытта кек алуға даяр тұрады, яғни олардың қарсылығын күшпен сындырып, өздерін жоюдан басқа амал жоқ» деген тұжырым жатты. Биліктің аудандағы жалғыз сенімді тірегіне айналған НКВД офицерінің басқаша ойлауы да мүмкін емес-тін. Тура осы мазмұндағы тұжырымды Сыздық Дүйсенбинге байланысты облыстық НКВД басшылары даярлаған қаулыдан да кездестіреміз. Сондай-ақ бұл қатардағы жай, қарапайым факті емес. Қаулы НКВД органдарының сол мезгілдегі қазақ қоғамындағы аяқ алысын түпкілікті стратегиялық мақсат-мұратын дәл де тура түсінуге мүмкіндік беретін құжат. Одан мәтін тіліндегі нұсқадан үзінді келтірейік: « ... Дүйсенбин Сыздық будучи враждебно – настроенным против Советской власти, как активный деятель и член Восточного правительств алаш-орды систематический высказывает антигосударственную агитацию против советской власти, так же состоит членом контрреволюционной националистической организации существующей в г. Чимкенте». НКВД офицерлері С.Дүйсенбиннің саяси келбетін осылайша анықтап, бұған қосымша мынадай мәліметтер береді: «Дүйсенбин Сыздық 1877 г.р. казах, семейный, безпартийный, служащий, интеллигент, происходит из аула №12 б. Кентской волости, Каркалинского уезда, из рода «Жағалбайлы» быв. член Восточного правительства алаш-орды, ныне работающего в Ю/К ОБЛЗУ».

Осы арада қаулының кейбір тұстарына тоқталуға тура келеді. Қаулы авторлары Шоқаев Мұртаза мен Қалмұхамедов Мырзаке сияқты Дүйсенбин Сыздықты да контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының мүшесіне жатқызады. Ал осы бүкіл қазақ қоғамын «темірдей құрсауына алған» ұлтшылдар ұйымының бар екендігіне дәлел бола алатын бірде-бір құжат, факт келтірілмейді. Өйткені ондай құжат жоқ-тын. Соған қарамастан репрессия жылдары қазақ қоғамынан саяси «қызметі» үшін қамауға алынған барлық кісілерге таңылған ортақ айып осы. Яғни қазақ қоғамындағы советтік билікті жою мақсатында құрылған

ұлтшылдар ұйымы бұл аңыз, ОГПУ – НКВД қойнауынан саяси репрессиялық шараларға негіз ретінде қолдан жасалынған идеологиялық миф. Бұл біріншіден.

Екіншіден, НКВД тергеушілері С.Дүйсембинге байланысты оның Шығыс Алашорда үкіметінің мүшесі болғандығын жайдан-жай еске алып отырған жоқ. Олар кеше ғана Алашорда үкіметінің Советтік билікке балама өкімет ретінде өмірге келгендігін, оның ұлттық сипатын, қазақ қоғамында оны жақтайтын күштердің бар екендігін, қазақ санасына соншама жақын тұрған, тіптен сенім отын жағып, оны тербететін жалғыз үміт екендігін жақсы біледі.

Үшіншіден, жалпы советтік кезеңде қазақ қоғамында Алашорда, Алаш идеясы коммунистік идеологияға жалғыз балама идея рөлін атқарды. Советтік идеологияның оған соншама өшігуі, өзі билік тұғырынан кеткенше ұмыта алмауы осы жағдайға байланысты еді.

Міне осы тұрғыдан алғанда Сыздық Дүйсембин сияқты кезінде алаш қозғалысына ат салысып, белсенділік танытқан тұлғалардың үстінен жіті ЧК- ОГПУ-НКВД бақылауының орнатылуына таң қалудың өзі артық болар еді. Советтік құпия полицияның бұл мінезін жақсы білген С.Дүйсембиннің алдымен қырғыз елінің астанасы Фрунзеге, оның артын ала Ош қаласына, Оштан Шымкент келуі із жасырып, өзінің Алаш қозғалысы қатарында болғандығын ұмыттырудың әрекеті еді. Сол жылдары мұндай күйді басынан өткізген ол жалғыз емес-тін. Қазақ қоғамында НКВД-ның құрығынан үрейленіп, ой азабына түскен екі адамның бірі еді. Бұл қоғамның бүкіл болмысын, мінезін түбегейлі өзгертіп жіберген ауыр жағдай еді.

С.Дүйсембинге байланысты қабылдаған қаулыда оның «Жағалбайлы» руынан екендігі айтылады. Қаулыны жазған НКВД офицерлеріне С.Дүйсембиннің руы не үшін қажет болған еді? Бұл, әрине, олардың ұлттық мінездің нәзік тұстарынан хабардар екендігінің, қазақ қоғамын бақылауда ұстау үшін руаралық қатынасты, рулық сезімді пайдаланып отыруға бейім екендігінің көрінісі еді.

Сонымен, № 794 тергеу ісі бойынша тергеушілер үшін негізгі тұлға, әрине, Мұстафа Шоқайдың бауыры Шоқаев Мұртаза еді. Мұртазаны тергеуге алу 1937 жылы 10 тамызда басталып, оған қойылған ең алғашқы сұрау: «Сіздің шетелдегі бауырыңыз Мұстафа Шоқаевпен қандай да бір байланысыңыз бар ма?»

«Жауап: ағатайым Шоқаев Мұстафамен бірге 1934 жылды қоса санағанда соған дейін хат алысып тұрдым.

Сұрау: ағаңыз Мұстафамен қалай және кім арқылы алғаш рет жазба түрде байланыс орнаттыңыз?

Жауап: Мен ағайым Мұстафамен жазба түрде байланысты 1922 жылы Сұлтанбек Қожанов арқылы орнаттым.

Сұрау: Қайда және қандай жағдайда Қожанов сізді шетелде жүрген бауырыңыз Мұстафамен байланыстырғаны жөнінде толығырақ айтыңызшы?

Жауап: 1922 жылы октябрь айында маған, Қызылорда ауданындағы №14 ауылға Ташкенттен Қожанов Сұлтанбектің арнайы жіберген адамы Юсупназаров Абдулла келіп, құпия түрде мені Ташкентке Қожановтың шақырып жатқандығы, ондағы мақсаты менімен сұхбаттасып және Мұстафа бауырымнан келген хаттарды тапсыру екендігін жеткізді. Мен тез арада Ташкентке жолға шығып, Қожановтың пәтерін тауып алып өзімнің Шоқаев Мұстафаның інісі екендігімді, шақыру бойынша келгенімді айттым. Қожанов сол арада маған Мұстафадан келген хатты тапсырып, бұл хатты Мұстафадан Міржақып Дулатовтың алғандығын, ал оны маған жеткізу үшін Қожановқа бергендігін айтты. Бұл хатта бауырымның мекен-жайы қатесіз берілген еді. Сол арқылы тұрақты хат алысып тұрдым».

Тергеушінің Мұртазадан білгісі келген жағдайлары, әрине, аз емес-тін. Мәселен, Мұртаза С. Қожановпен өзара болған сұхбатта бауыры Мұстафа туралы жағымды пікір айтқанын, Мұстафаның шетелге кеткені көрегендік болғандығын, сол жақта жүріп қазақ халқын құтқару үшін көп нәрсе жасай алатындығын, бұл ретте олардың ұстанымы өзара үйлесімді екендігін баяндайды. Одан әрі С. Қожановтың Мұртазадан материалдық жағдайына байланысты мәлімет алып, көмектесуге әрекет жасағандығын айтады.

Тергеушінің бұл арада, әрине, Мұртазаның контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымына қашан және қандай жағдайда «кіргендігі» және ол ұйымға кімдер мүше екендігі туралы мәселені елеусіз қалдыруы мүмкін емес-тін. Мұртаза жауап арасында Өзбекстанға Қокан ауданына қоныс аударғанын, осы әрекетте жүріп түйешілер артелімен жақындасып, Беласаров Досқұл сияқты азаматпен таныс болғанын баяндайды. Бір ғажабы түйешілер артелі барлық «контрреволюциялық» қызметін шетелдегі Мұстафа Шоқайдың нұсқаулары бойынша жүргізіп отырған екен. (14) Бұл күлкі тудыратын «мәліметтің», тергеушілердің фантазиясынан туындағанын түсіну, әрине қиынға түспейді. Түйешілер артеліне байланысты мұндай мазмұндағы мәлімет тергеушілерге не үшін қажет болған еді? Тергеушілердің бұл сюжетті өрбітіп отырғандағы мақсаты қазақ отбасыларының мыңдап ашаршылықтан, советтік жүйенің

қыспағынан көрші елдерге көшіп кету үрдісіне мүлдем басқа сипат, мазмұн беру әрекетінің көрінісі болатын. Яғни, бұл көш жан сақтаудан туған шара емес, антисоветтік күштердің әдейі ұйымдастырған контрреволюциялық қызметі деген ойға негіздеме берген сымақтарының көрінісі еді.

Мұртаза тергеушінің сұрауына жауап ретінде Мұстафа ағасынан бір рет 1927 жылы 80 сом ақша алғанын, ал Өзбекстанға келген соң көмек ретінде жолдастары екі мың сом жинап бергендерін айтады. Сондай-ақ, ағасы Мұстафадан алған хатын шамамен 40 адамға жуық түйешілердің жиынында дауыстап оқылғаны туралы мәлімет береді (15).

Қалмұхамедов Мырзакеден 1937 ж. 23 қазанда сержант Матиков жауап алады. Жауабында Мырзаке ешқандай да контрреволюциялық ұйымға мүше еместігін, М.Шоқайдан ешқандай тапсырма алмағандығын, ал өзін кінәлі санамайтындығын мәлімдейді (16).

1937 жылы 23 қазанда жүргізілген тергеуде С.Дүйсембин де Шымкент қаласында тұрған кезінде ешқандай да контрреволюциялық қызметпен айналыспағандығын мәлімдейді (17).

1937 жылы 26 қазанда берген көрсетуінде Әлімбаев Кәрім де ешқандай да контрреволюциялық-ұлтшылдық ұйымға мүше еместігін, антисоветтік жұмыспен айналыспағандығын мәлімдейді [18].

Белгілі дәрежеде, Беласаров Досқұлдан 1937 жылы 25 қазанда алынған тергеу материалытанымдық тұрғыдан қызығушылық туғызады. Досқұл 1934-1935 жылдары Өзбекстанда Наманган қаласында тұрып ашаршылық жылдары сонда көшіп барған қазақ отбасыларын (откочевниктерді) кейін қайтару ісімен белсенді түрде айналысады. Белсенді де байсалды іс адамы Досқұлды қазақ отбасыларын көшіру ісімен айналысатын түйешілер артелі өздеріне бастық етіп сайлайды. Өзбекстанға көшіп барған отбасыларын кейін қайтару ісімен сол жылдардағы Ташкент тұрғыны Сұлтанбек Қожанұлының да айналысқандығы байқалады.

Беласаров Д. басқарған түйешілер артелі 800-ге жуық қазақ қожалықтарының кейін қайтуын ұйымдастырып, ал оның өзі тікелей жүзге жуық шаруашылықтың кейін қайтуына жағдай туғызып, басшылық жасайды. Тергеушіге берген жауабында «Келес ауданына қайтып оралған сон, мен Беласаров, қайтып көшіп келгендерді орналастыру ісімен айналыстым, ал бірақ ешқандай да контрреволюциялық жұмыс жүргізген емеспін» деп көрсетеді [19].

Істе Қалмұхамедов Мырзаке мен Шоқаев Мұртазаның саяси ұстанымы мен көзқарастарына байланысты олардың жерлестерінің куәліктері тіркелген. Жерлестері бұл әулеттің ел арасында беделді болғандығының, сондай -ақ революциялық өзгерістерге дейін мыңғырған малы болмаса да, орта ауқатты шаруашылықтары болғандығын, 30-ншы жылдардың басында ет салығын өтемегендігі үшін, мәселен, Мырзакенің малы тәркіленіп, өзі бес жылға сотталып соңын ала ақталғандығын, ал Мұртазаның бауыры Мұстафадан хат алып, ол хатты ел болып оқып, көздеріне жас алдырғандықтарын баяндайды [20].

1937 жылы 1 қарашада №794 тергеу ісі бойынша айыптау қорытындысы бекітіледі. Қорытынды осы жылдары жүргізілген барлық тергеу істері бойынша даярланған айыптау қорытындысына ұқсас. «Шоқаев Мұртаза, Қалмұхамедов Мырзаке, Дүйсембинов Сыздық, Әлімбаев Кәрім, Беласаров Досқұл, Құлтасов Фазыл Қазақстанда құрылып,

«национал-фашистер» Қожанов, Рысқұлов және Жандосов басқаратын контрреволюциялық ұлтшылдар орталығының басшысы Мұстафа Шоқаевтың тікелей нұсқауымен Совет үкіметін құлатып, буржуазиялық ұлтшылдар мемлекетін құрмақ» екен. Сондай-ақ бұл топтағылардың қылмыстық қызметі дәлелденіп, ал өздері болса оны «толық мойындаған» екен [21].

Бұл тергеу ісі бойынша 1937 жылы 1 қарашада (яғни, айыптау қорытындысы бекітілген күні) Оңтүстік Қазақстан облыстық НКВД-ның басқармасы жанындағы үштік Шоқаев Мұртазаны, Қалмұхамедов Мырзакені, Дүйсембинов Сыздықты, Беласаров Досқұлды және Құлтасов Фазылды ең жоғарғы жаза – ату жазасына бұйырып, мал-мүліктерін тәркілеу туралы шешім қабылдайды [22]. Әлімбаев Кәрімге байланысты он жылға концлагерге жабу туралы қаулы шығарады [23].

Үштіктің шығарған шешіміне байланысты мынадай жағдайға көңіл аударуға тура келеді. Істе ату жазасына бұйырылған кісілерге байланысты шешімнің 1937 жылы 2-3 қараша күндері түнгі сағат 12-де орындалғаны, яғни олардың атылғаны туралы актіден көшірме тіркелген [24]. Сонымен бірге үштік шығарған шешімнің бетіне карандашпен «Отменено. 4/V-41г» деген белгі қойылған.

Бұл қойылған белгі негізсіз. Өйткені сол 1941 жылы 19 мамырда Қазақ ССР прокуроры Барановтың қолымен бекітілген қорытындыда №794 тергеу ісі бойынша үштік қабылдаған шешімді қайта қарауға ешқандай да негіз жоқ деп көрсетілген [25].

Тергеу ісі бойынша тіркелген құжаттардың арасында кейінгі жүрген ақтау тұсында №794 іс бойынша Шоқаев Мұртаза және басқа сотталған кісілердің ісінің қайта қаралғанын куәландыратын құжат жоқ.

Яғни, бұл ешқандай да негізсіз репрессия құрбаны болған адамдардың ісіне осы уақытқа дейін әділ баға берілмегендігін айғақтайтын жағдай.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Іскі Істер Министрлігінің Түркістан облысы бойынша департаментінің архивы. (бұдан былай ТООДА-авт.) бқ., №794-і Шоқаев Мұртаза ж.б. ісі, 1т.
2. Сонда, 16-21 н.п.
3. Сонда,
4. Сонда, 34-35 н.п.
5. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. 1 кітап, Алматы, -
6. ТООДА., №794 іс, 1т., 70-81 н.п.
7. Сонда, 98н., Қазақстан Республикасы Президентінің архивы (ҚРПА) №141 қ., 1т., 2409 іс, 1-7 н.п.
8. Сонда, 38-39 об. н.п.
9. Сонда, 40-41 об. н.п.
10. Жизнь и деятельность правителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане. Сборник документов и материалов. Часть 2. Шымкент 2004, с.137 (бұл 1918 жылға тиесілі).
11. ҚРПА., 141қ, 1т., 43 н.п.
12. Сонда, 4, 9 н.п.
13. Сонда, 46 об.п.
14. Сонда, 47-48 н.п.
15. Сонда, 49 н.
16. Сонда, 67-69 н.п.
17. Сонда, 82-86 н.п.
18. Сонда, 98 н.
19. Сонда, 101-107 н.п.
20. Сонда, 161-164 н.п.
21. Сонда, 188-195 н.п.
22. Сонда, 203-206, 208 н.п.
23. Сонда, 207 н.
24. Сонда, 209, 210, 211 н.п.
25. Сонда, 214-216 н.п.

ӘӨЖ 174-23
ӘӨЖ 03.01.09

*Ханкелді Әбжанов¹,
¹тарих ғылымдарының докторы, ҰҒА академигі*

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада ұлт зиялыларының Түркістан мен Қазақстанда қалыптасуына және дамуына М.Шоқайдың тарихи көзқарастарының эволюциясы патшалық және большевиктік Ресейдегі бетбұрысты оқиғалар шегінде ашылады. Маман кадрларды даярлау, олардың өсуі, құрамы және қызметіне тән мәнді белгілер мен ерекшеліктер анықталған, тоталитаризмнің тұтас халықтар мен олардың интеллектуалды әлеуетіне қарсы қылмысы әшкереленген. Ресей мен кеңес империясының күйрейтініне күмәнденбеген М.Шоқай Шығыс және Түркістан халықтарының еркін дамитынына сенді.

Тірек сөздер: Түркістан, Қазақстан, тоталитаризм, Мұстафа Шоқай, ұлт зиялысы

Ханкелді Әбжанов¹

¹доктор исторических наук, академик НАН РК

МУСТАФА ШОКАЙ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ

Аннотация

В статье прослежена эволюция исторических взглядов М.Шокая на формирование и судьбы национальной интеллигенции Туркестана и Казахстана в контексте переломных событий в царской и большевистской России. Выявлены сущностные черты и особенности подготовки, роста, состава и деятельности кадров специалистов, разоблачены преступления тоталитаризма в отношении целых народов и их интеллектуальных сил. М.Шокай предсказал неизбежный крах как российской, так и советской империи, верил в свободное развитие народов Востока и Туркестана.

Ключевые слова: Туркестан, Казахстан, тоталитаризм, Мустафа Шокай, национальная интеллигенция.

Hankeldi Äbjanov¹

¹Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan

MUSTAFA SHOKAY AND NATIONAL INTELLIGENTSIA

Annotation

The article traces the evolution of M. Shokay's historical views on the formation and destinies of the national intelligentsia of Turkestan and Kazakhstan in the context of crucial events in Tsarist and Bolshevik Russia. The essential features and features of the training, growth, composition and activities of the personnel of specialists are revealed, the crimes of totalitarianism against whole nations and their intellectual forces are exposed. M. Shokay predicted the inevitable collapse of both the Russian and Soviet empires, believed in the free development of the peoples of the East and Turkestan.

Key words: Turkestan, Kazakhstan, totalitarianism, Mustafa Shokay, national intelligentsia.

М.Шокайдың өмірі мен мұрасы туған халқына, түрік әлеміне қызмет етудің үздік үлгісі әрі айғақ-дәлелі болып табылады. Текті ұрпақтың гимназияда оқып жүргенде-ақ байқалған өркенді қасиеттері Еуропаның қақ төріндегі Берлинде көз жұмғанша бір мысқал бәсең тартпастан шыңдала берді, бүгінде мәңгілік құндылыққа айналды. Тарих қойнауынан жеткен өміршең мәңгілік құндылықтарға сүйенгенде ғана «Мәңгілік Ел» ұлттық идеямызды жүзеге асыра аламыз.

Адамның нағыз болмыс-бітімі сын сағатында көрінетіні рас болса, М.Шокайдың барша тағдыры сынақ пен қауіп-қатерге толы ортада өтті. Күдігінен үміті зор жастық шағында да, тозақ алдында тұрғанда да туған халқының атына, өзі ұлықтаған үміт, сенім, иманға қылаудай ақау түсірмеді. Әріге бармастан 1941 жылдың күзіндегі тағдыранықтағыш оқиғаларды еске алсақ та жетіп жатыр. Соғыс басталған жылдың қыркүйегінде Сувалки (Польша) лагеріндегі түркістандық әскери тұтқындар алдында сөйлеген сөзінде отандастарына: «Сендерге қарап жүрегім қан жылауда. Тікенек сымның арғы жағында ұстайтындай не жазып едіңдер? Жоқ. Аллах көріп тұр, Түркістанның бостандық сүйген ұлдарының орны Отанымыздың ұшы-қиыры жоқ даласында», деп, неміс тұтқынынан босануларына және өз үйлерінде бейбіт те адал еңбекпен өмір сүрулеріне тілек білдіреді. Оларға жұмыс тауып беруге, болашақ отанымыз Түркістанға қажетті мамандық алып шығуға септесуін өзінің басты мақсаты санайтынын айтады[1, 151-152].

Ал қайтыс боларынан бір ай бұрын 1941 жылғы қарашада әйелі Мария Шокайға Берлиннен жазған хатында: «Ондаған шақырымдарды артта қалдырып, лагерлерді аралаймын. Күшім бітуге таяу. Жанымның қаншалықты шаршағаны онсыз да саған түсінікті ғой. Өлгім келеді» депті[2, 448-449].

Осы екі деректен-ақ ұлт мақтанышы М.Шокайдың азаттыққа, ұлт зиялысына қатысты дүниетанымы, ұстанымы, бағдары, талабы айдан анық көрініп тұр. Адамзат тағдыры қыл үстінде қылпылдаған сәтте мұндай сөздерді халқын шексіз сүйген перзенті ғана айта алады. Жеті жұрттың тілін білетін қайраткерге түркістандық бауырларының, елінің ертеңіне алаңдауы жанын жегідей жеді. Санасы мен жүрегінде күйректіктің, сатқындықтың, қорқақтықтың, үрейдің нышаны, қарақан бастың қамы жоқ екенін көреміз.

Ол түрік дүниесі зиялысының тарихы мен тағдырына, қуанышы мен ренішіне саясаткер, ғалым, заңгер, күрескер, тіпті әлем азаматы көзімен қарады. Әмбебап әрі кең тынысты ой иесі болу – өмірде

сирек кездесетін құбылыс. Дүниенің төрт бұрышында – Еуропа мен Америкада, Азия мен Африкада жүріп жатқан үдерістердің бастау- бұлағын, заманауи жай-күйін, болжамды нәтижелерін, шарапаты мен кесапатын жан-жақты дәйектеу барысында әлденеше халықтар мен мемлекеттердің тұлғаларын, зиялыларын, мамандарын әлеуметтік-кәсіби, қоғамдық-саяси, мәдени-имандық, ұлттық, т.б. тұрғыдан көре алды, түркістандықтармен салыстыра-шендестіре зерделеуді артық санамады. Әсіресе «Туркестан под властью Советов» кітабының, халықаралық жағдай, Кеңестер Одағы, Қазақстан, Түркия, Германия, большевизм, оның аграрлық, ұлттық, кадрлық саясаты, айтулы оқиғалар жайлы мақалаларының, жазысқан хаттарының теориялық-методологиялық, саясаттанулық, тарихнамалық, деректік маңызы аса жоғары.

Шоқайтануда әзірге тарихшы ғалымдар ұтқырлық танытып, толымды нәтижелерге қол жеткізді. Шығармалар жинағын 2 том, 12 том көлемінде жарыққа шығарды. Саясаттанушылардың сылбырлығы қайран қалдырады. Шоқай саяси ғылымның тарихы мен теориясына әлемдік деңгейде олжа салған ой иесі ғой. Оның қоғам мен билік, саяси режим мен институттар, тұлға, қоғамдық-саяси қозғалыстар, саяси қақтығыстар мен дағдарыстар, әлемдік саясат пен халықаралық қатынастар жайлы пайым-тұжырымдары ғылыми ой-санасын ғана білдірмейді. Әрқайсын өз басынан өткен тағдыр тағылымымен қорыта алды. Саясаттанудағы жаңашылдығы замандастары француз социологы әрі политологы Р.Аронның (1905-1983), орыс философы Н.А.Бердяевтың (1874-1948), «буржуазияның Марксі» атанған М.Вебердің (1864-1929), Италия ойшылдары В.Паретоның (1848-1923), Г.Москаның (1853-1941), Нобель сыйлығының иегері, австралиялық Ф.А.фон Хайектің (1899-1992), т.б. мұрасымен иық тіресе алатынына тарыдай күмәнім жоқ. Тоталитаризм мәселесін зерттеген Х.Аренд (1906-1975) былай деп жазған екен: Сталин «подорвал народные Советы, усиливая в них большевистские ячейки, из которых исключительно стали назначаться высшие функционеры в центральные комитеты и органы. К 1930г. последние следы прежних общественных институтов исчезли и были заменены жестко централизованной партийной бюрократией, чьи русификаторские наклонности не слишком отличались от устремлений царского режима, за исключением того, что новые бюрократы больше не боялись всеобщей грамотности»[3, 363]

Тап осы ойды Х.Арендтен де бұрын Қазақстан мен Түркістанның мысалында Шоқай қағазға былайша түсірген: «... қазіргі жағдайдағы Түркістан – Түркіменстан, Қазақстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан деген атаулармен кеңестік республикалар түрінде көрінсін немесе Қазақ, Өзбек, Қырғыз,Тәжік, Түркімен аудандары, яки аумақтары деп аталсын, бәрі бір ештеңе өзгермейді. Олар Орта Азия Бюросы делініп немесе басқа бір аттармен аталып, бәрі бір Мәскеу диктатурасының тепкісінде болады»[4, 98-99]

«Қолда барда алтынның қадірі жоқ», деп бабаларымыз бекер айтпаған- ау, сірә. Жат қолына қараған жылдары жүкқан дерттен – басқалардан өзімізді төмен санаудан әлі айықпадық. Әйтпесе 2 томдық «Саясаттану негіздері» оқу құралында Р.Әбсаттаров ағамыз қазақтың XX ғасырдағы белгілі ойшылдары мен саяси қайраткерлерінің көзқарастарын «біздің жұмысымыздың көлемі... жеке-жеке қарастыруға мүмкіндік бермейді» деген сылтаумен аттап өте шықпас еді[5, 93]. Есесіне Батыстық саяси ғылымның XXғасырдағы қалыптасуына 13 бетін арнапты.

М.Шоқай – интеллектуалды ізденіс пен нәтижеге жетудің әлемдік шыңына көтерілген тұлға. Оның көзқарасына тарихи нақтылық, алалаудан ада әділдік, ұлттық және жаһандық үйлесімді табуға ұмтылыс тән. Ешқандай «измге» (пантюркизм, реваншизм, либерализм...), теориялық ілімге басымдық бермейді. Солардың бәрін біле тұра Ұлы даланың, оның әрбір азаматының нағыз бақытын, кешегісін, бүгіні мен ертеңін мемлекеттік тәуелсіздіктің бар-жоғымен өлшеді.

Қай тақырыпқа қалам тартса да, оны халқының азаттығымен байланыстырмай тұрмады. Мәселен, бұрынғы Ресей Уақытша өкіметінің төрағасы Керенскийдің көзқарас эволюциясын: «Ақпан революциясынан бұрын Түркістандағы патшалық Ресейге қарсы ой-пікірлер мен қозғалыстарды қолдап, насихаттап жүрген Керенский бүгін (1930жылы – А.Х.) сол патшалық Ресейді мінсіз мемлекет етіп көрсетеді» деуімен сыни тұрғыдан ашса, поляк халқының жолбастаушысы Пильсудскийдің қалдырған ізін «өз халқын азат ету жолында қажымай-талмай күрескен аса көрнекті қайраткер болуымен бірге, ол орыс империализмі тепкісінде жатқан барлық халықтардың бостандық алу жолындағы күресіне оң көзқарасын ашық білдіріп келген бірегей мемлекет адамы еді» деп дәйектеген[4, 108, 458].

Ал азаттыққа жетудің басты алғышарты, субстанциясы ретінде тұтас Түркістан идеясын ұсынды. Оның мәні – ұлттық ауызбірлік, ұлттық татулық, ұлттық мүдде, оны жүзеге асыру миссиясы оқығандардың мойнында деп білді. Жоспарсыз, бағдарламасыз көтеріліске шыққанды құптамады. Ең алдымен барлық күштерді мықты саяси ұйымның маңына топтастыруға шақырды.

Отандас зиялылардың бүгіні мен ертеңін тұтас, азат Түркістан идеясымен ажырағысыз бірлікте зерделеген ол Ә.Бөкейхан, Әлимардан бек Топчибашы, Ғабитжан Махмуд, Мұнуар Қари, М.Жұмабаев,

М.Ауезов, С.Асфендиаров, Ю.Ақшора, С.Сәдуақасов сынды ой иелерінің тарихтағы орнын идеологиялық, партиялық ашу-ызасыз, адасусыз дәл сипаттады. Мағжанның «Алыстағы бауырыма» өлеңін түрікшілдік идеясы үшін ең құнды және ең пайдалы өлең ретінде бағалады. 1932 жылы М.Ауезов пен Ә.Ермеков бұрынғы «қателіктерін» мойындап хат жазғаны белгілі. Осыған орай «Тәубеге келген «алашордашылар» мақаласын жариялап, М.Ауезовті «бейшара», Ә.Ермековті «бакытсыз» эпитетімен айдарлайды[4, 294]. Шындығына келгенде, тоталитарлық және отарлық өктемдік салтанат құрған елдегі озық ойлы зиялының тағдыры басқаша болуы мүмкін емес еді. Демек, қанша жерден құлағымызға түрпідей тигенімен бұл анықтауыштар ірі тұлғаның жеке басына қарата айтылмаған, кеңестік барша зиялының шығармашылық еркіндігі мен құқықтары шектеулі екенін дөп басып тануға шылбыр ұстататын методологиялық пайымның ұлттық ерекшелікпен сыртқа шыққан түрі.

Саналы ғұмыры ХХ ғасырдың алғашқы 41 жылына дөп келген Шоқай алысты болжай алса да, М.Ауезовтың, Қ.Сәтбаевтың, С.Асфендиаровтың жойқын интеллектуалды талантын егжей-тегжейлі талдамағаны рас. Бұл үшін оны айыптауға негіз де жоқ. Әркім өз заманының перзенті. Мүмкін олардың тағдырын оққа байлап бермеудің амалы шығар бұл. Өйткені Париждегі әрбір қадамын НКВД тыңшылары кірпік қақпастан аңдып отырғанын, ұйымдастырушысы Сталин екенін жақсы білді.

М.Шоқай ұлт зиялыларын әлеуметтік-кәсіби белгілеріне қарай топтастыруға, айталық, инженер, агроном, дәрігер, мұғалім, ғалым т.б. қауымдарына жіктеп, әрқайсын бөле-жара қарауға аса үлкен мән бермейді. Әрине, әр топтың өзіндік орны мен салмағы бар екеніне күмән келтірген жоқ. Техникалық интеллигенция миссиясын жоғары бағалады. Ұлт зиялысының қайнар көзі – студент жастардың Түркістан мен Қазақстандағы, шет елдердегі санына, оқуына, тағдырына үлкен қызығушылық танытуы әсте кездейсоқтық емес. «Туркестан под властью Советов» кітабында мынадай ақпараттар келтіреді: 30-шы жылдар ортасында Қырғызстандағы үш педагогикалық техникумда 227 студент оқып жатса, оның 59 ғана қырғыз ұл-қыздары екен. Оқу 1 және 2 курстарда қырғызша, орысша, 3 курста тек орыс тілінде жүргізілгендіктен қырғыз балалары техникумдардан шығып қала беріпті. 1935 жылы Қаракөл педтехникумын бітіргені жөнінде диплом алған 11 маманның бәрі орыс ұлтының өкілі екен. «Общее положение, - дейді Шоқай, - во всех советских «национальных» техникумах, «вузах» и «втузах» отличается от каракольского весьма мало»[6, 330].

Айтылған ақиқат КСРО ыдырағанша сақталып келді. Егер 1946 жылы Қазақ ауыл шаруашылығы институты студенттерінің 26 пайызы қазақ болса, арада он жыл өткенде ол 38,6 пайызға ғана жетті. Алматы зоотехникалық-малдәрігерлік институтында 9 пайыздан 48,4 пайызға өсті. 1956 жылы Семей зоотехникалық-малдәрігерлік институтында оқитындардың 40,7 пайызы қазақ еді. 1965-66 оқу жылында Қазақстан жоғары оқу орындары студенттерінің 22 пайызы, арнайы орта оқу орындары студенттерінің 38 пайызы қазақ жастары болатын.

Қазақ студенттерінің үлесі, әсіресе техникалық оқу орындары мен қазақ тұрғындары аз облыстарда мардымсыз деңгейде қала берді. Айталық, Шымкент құрылыс материалдарының технологиясы институтында 50-ші жылдардың аяғына дейін қазақ жастарының үлесі 30 пайыздан асқан емес. Бұл аздайын республикадағы барлық техникалық жоғары оқу орындары кеңес өкіметінің алғашқы 40 жылында небәрі 929 инженер-қазақ даярлап шыққан екен. 1947 жылы қазақтар Петропавл ауыл шаруашылық техникумында студенттердің 48 пайызын, Қазалы зоотехникалық-малдәрігерлік техникумында 55 пайызын құрапты. 50-жылдардың аяғында да осы ахуал сақталып қала берді. 1957 жылы, мәселен, Қазақстан ауыл шаруашылығы министрлігіне қарайтын арнайы орта оқу орындарында 18,2 мың адам оқыса, олардың 6431-і ғана қазақтар еді (35 пайыз), ал орыс студенттерінің саны 8,9 мың, яғни 49 пайыз болатын[7, 172-173].

Студенттер құрамындағы қазақ балаларының басқа ұлт өкілдерінен сандық жағынан артуына 70-ші жылдар мұғдарында қол жетті. Басты себеп біреу: республикадағы ірі-ірі ЖОО-лардың басшылығына Д.Қонаевтың қолдауымен Ө.Жолдасбеков, Е.Бөкетов, Н.Жандильдин, С.Еспембетов сынды көрнекті ұйымдастырушылар келді. Мұның сыртында шалғай аудандарға маман даярлау бағдарламасы жүзеге аса бастады.

1986 жылғы әйгілі желтоқсан көтерілісінен кейін Мәскеу билігінің қазақ ректорлары мен студенттеріне қырғидай тигені белгілі. 271 студент оқу орнынан қуылды. Жүздеген адам жұмысынан кетуге мәжбүр болды. Жоғары оқу орнының 12 ректоры қызметінен, 18 профессор мен ғылым докторы ұстаздық қызметтен шеттетілді[8, 162]. Ендеше тоталитарлық елдегі ұлт зиялысының болашағы бұлыңғырлықтан ажырамайтынын М.Шоқай дәл болжай алды.

Зиялыға қатысты өзекті мәселелерде – мәнін, миссиясын, өркениеттік әлеуетін дәйектегенде өмір кеңістігіндегі демократиялық, саяси-идеологиялық, демографиялық ахуал мен алғышарттарды қаперден

шығармады. Ал кеңестер билеген туған еліндегі зиялылар туралы ақиқатты іздегенде басты-басты үш методологиялық қағидатқа сүйенді. Олардың біреуі кеңестік ұлт зиялысын зерделеуде тағдыранықтағыш маңызға ие болса, екеуі ешқашан танымдық, прагматикалық құндылығын жоймайтын мәңгілік өлшем мен көрсеткішке жатады.

Әуелгі, яғни уақытқа байлаулы методологиялық қағидатқа келсек, ол – ұлт зиялысының лениндік-сталиндік большевизм колшоқпарына айналғанын-айналмағанын ажырата білу мәселесі. Шоқай социалистік қоғам орнату жайлы лениндік ілімді Түркістан тәрізді ұлт республикасында жүзеге асыру мүмкін еместігін сан мәрте айтқан. «... Не имевший понятия о Туркестане и туркестанском крестьянстве Ленин проводил свою марксистскую теорию в жизнь», деп жазды 1935 жылы [6, 359]. Лениннің іліміне арбалғандарды, тіпті Т.Рысқұловты да сын садағымен түйреп өтеді, жалған теорияның зардабын да әшкерелейді. «Этот союз, - дейді ол, - одержимого «революционными предрассудками» Ленина с живущим «революционными сказками и слухами» Рыскуловым стоил нашей стране миллионы жизни его беднейшего населения!» [6, 360].

Тіпті туған еліндегі коммунистік партия мен кеңес өкіметін заңсыз деп жариялады. Легитимды емес билік пен большевизмнің Қазақстандағы болсын, Түркістандағы болсын саяси басшыларын, құқық қорғау және күштік саладағы мақұлбайларын, құдайсыздары мен қолжаулықтарын М.Шоқай ешқашан зиялы санаған емес. Ұлы дала елінің жат қолына қарағанда да өсіп-өнуі, бәсекелік қабілетті, елішілік тұрақтылықты, бірлік пен бірегейлікті сақтай алуы мың өліп, мың тірілген қазақ халқының жанкештілігі арқасында мүмкін болды. Патшалық тұсындағы Қазақстанда байырғы халық өкілдері мемлекеттік билікке шектеулі мөлшерде ғана тартылса да, орыс әкімшілігіне жағымпаздықпен, кейде сатқындықпен қызмет еткен болыстар, тілмаштар, ұсақ чиновниктер көзге түскенін бекерлеу мүмкін емес. Дегенмен, бұлар Кеңестік Қазақстандағы партиялық, құқық қорғау, күштік номенклатураның қасында періште дерсіз. Елімізде күні бүгінге дейін жемқорлықтың, парақорлықтың, көзбояушылықтың ініне су құйылмай отырғаны да осынау қауымнан, адамзат өркениетіне жат кеңестік тоталитаризмнің озбырлығы мен жүгенсіздігінен қалған мұраның зардабы. Ал интеллигенцияның басқа топтары қай ғасырда болмасын өзіне тиесілі міндеттерін атқарып жатты. Мұғалімдер бала оқытты, дәрігерлер ауруды емдеді, агрономдар жерді баптады, инженерлер үй тұрғызды, жол салды, ғалымдар жаңалық ашты.

Мына мәселені де ескеруіміз керек. Қазақстанға эволюциялық жолмен емес, революциялық жолмен орныққан кеңестік жаңа құрылыс интеллигенцияның аттөбеліндей тобына ғана жойдасыз басымдық берді. Бұлар партия органдарында, жазалаушы мекемелерінде шоғырланды. Соның өзінде осы қауымның бәрін Шоқай зиялылар қатарынан жаппай шығарып тастаған жоқ. Сол жүйенің ішінде жүріп халқына қызмет істеген Смағұл Сәдуақасовтай, Сұлтанбек Қожанұлындай, Сейтқали Мендешұлындай бірегей жандарды құрметпен ауызға алады. Яғни, алға қойған мақсаты қара бастың ғана қамы емес, «халқы үшін қам жеп, ел үшін еңіреп туған» азаматтар бар екенін айта алды. Қалай десек те, біріншіден, бұлар азшылық еді, екіншіден, тоталитарлық теория мен практиканың жолын кесуге қауқарсыз еді, үшіншіден, ұлтжанды қасиеті барлар түптің түбінде қуғын-сүргіннен аман қалуы мүмкін емес еді. Бұған сталиндік жылдарды айтпай-ақ, одан берідегі Ж.Тәшенев тағдырын куәға тартсақ болады. Жүмекең «қызыл патша» Хрущевпен арыстандай айқасқанда партия қызметінде мыңдаған қазақ бар болатын. Біреуінің «қыңқ» деуге шамасы жетпеді. Ұстанымдарында, жүрек пен санада елге, жерге, халыққа қызмет еткізетін үміт, сенім, иман қалмаған еді.

Большевизмнің ұстаханасы партиялық аппарат пен тоталитаризмнің жазалаушы қылышы құқық қорғау және күштік салада шоғырланғандар - мемлекетті, халықты апатқа ұшыратқандар. Адамзатқа қарсы қылмысқа саяси-идеологиялық, құқықтық негіз қалағандар. Мұндайларды қалайша зиялыға жатқызуға болады. Бұлардың мойнында миллиондардың қаны бар. Ал адам қаны су емес. Осының құқықтық бағасы берілмегендіктен шаруалар көтерілістері, үздіксіз қуғын-сүргін, 1931-33 жылғы ашаршылық өзінің объективті бағасын ала алмай келеді. НКВД архиві толық ашылған жоқ. «Өкінішке қарай, - делінген Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында, - тарихта тұтас ұлттардың ешқашан орындалмайтын елес идеологияларға шырмалып, ақыры су түбіне кеткені туралы мысалдар аз емес» [9]. Күйреген идеологиялардың бірі - большевизм.

Енді танымдық, прагматикалық, мерзімдік құндылығын жоймайтын екі методологиялық қағидатқа келейік. Бұлар М.Шоқайдың тұтас Түркістан, азат Түркістан идеяларынан туындаған. Олардың біреуі – зиялы қауымның, әсіресе саяси қайраткерлердің тұтастық, азаттық мүддесіне интеллектуалды еңбегі мен әлеуетін жегуі, екіншісі – интеллектуалды әлеуетпен және кәсіппен экономика мен руханиятты, әл-ауқат пен халықты көтеруге қызмет етуі мәселелері.

Ұлттық тарих мысалында айтар болсақ, Түркістан зиялыларының тұтастық пен азаттық ісіндегі биік миссиясы ұлт-азаттық көтерілістері тұсында және Алаш қозғалысы жылдарында ерекше көзге түсті. Екінші методологиялық пайым отарлық және тоталитарлық қыспақтағы интеллигенция мәселесін зерттеуге септесетінін жоққа шығармаймыз. Дегенмен оның ғылыми ақиқатқа жеткізетін әлеуеті тәуелсіздік тұсында ашылатынына көзіміз жетуде.

Жинақтай айтсақ, зиялы қауымның мәнін және миссиясын анықтайтын методологиялық өлшем мен қағидат медальдың екі жағындай ажырағысыз тұтастықтағы құбылыс. Осынау екі методологиялық қағидаттың тезіне сай зиялы – «неолиттік революциядан» бері нағыз зиялы. Марапатқа, мансапқа, мадаққа лайық жан. Өкініштісі – зиялыға үш қайнаса сорпасы қосылмайтын жылпосты, айталық, ғылымда сумақайлықпен (плагиат) дипломға, аттестатқа қол жеткізген әріптесімізді зиялы санап шатасатынымыз бар.

Ал Шоқай методологиясының құдіреті адамның білімін, білігін еңбегінің мазмұнын бізге беймәлім қырынан сипаттағаны немесе соларды танып-білуге шылбыр ұстатқаны емес, яғни интеллигенцияны объект мәртебесінде зерделегені емес, оның интеллектуалды жасампаздығын уақыт пен кеңістіктегі, этнос тағдырындағы шешуші фактор әрі субъект ретінде дәйектегені. Қазақстан жағдайында – ол отар ел перзенттерінің туған халқы мен азаттық үшін күресін, мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткен сәттен отаны мен азаматтарының баянды егемендігін үздік интеллектуалды ықпалымен, жаңашылдығымен қамтамасыз етуі. Отар халық үшін тұтастыққа, мемлекеттік тәуелсіздікке жету қанша қиын болса, оны сақтай алу, нығайту, ұрпақтан ұрпаққа аманаттау одан да қиын. Ұлттық зиялы деп кімдерді айтамыз деген сұраққа М.Шоқай былайша жауап береді: «Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсат төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады»[4, 174-175]. Зиялысы әлсіз халық есеймейді, адал қызметімен халық қолдауына ие болмаған зиялы қауым пұшайман күйде қалады. М.Шоқайдың пікірінше, осынау екі қауымның бірлігін нығайтуда зиялылар белсенді позиция ұстауы керек: «Зиялылар өз халқына қызмет етудің, халықпен ортақ тіл табыса білудің неғұрлым тиімді жолдарын таба білулері тиіс»[4, 176].

М.Шоқай ұлтының асыл қасиеттерін санасы мен жүрегіне дарытқан, оны әлемдік өркениет табыстарымен байыта алған Тұлға. Бүгін әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бағыты ретінде анықталған бәсекелік қабілет, прагматизм, білімнің салтанаты, сананың ашықтығы осыдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын оны әлемдік білімпаздар, методологтар шоғырына қосты. Қазақ халқы большевиктік бұғаудан бостандыққа шығатынын болжай алуы – кемел көрегендіктің классикалық үлгісі. «Біз,-деп жазды «Үлкен террор» басталған 1937 жылы,- ұлттық мемлекетімізге қол жеткенін көріп қана қоймай, оны құру істеріне де қатынасқымыз келеді. Біз үміттеріміз бен армандарымыздың орындаларына ешқандай шүбә келтірмейміз»[6, 86].

Шоқай арманы жүзеге асқан қазіргі таңда шоқайтануды асқаралы биікке көтеру иісі түрік ғалымдарының қасиетті қарызы мен парызы болып табылады.

Ол үшін мына іс-шараларды атқару керек:

1.М.Шоқай мұрасын әлем кітапханалары мен архивтерінен іздестіруді тоқтатпау. Оның өз қолтаңбасымен украин досы А.Я.Шульгинге сыйлаған «Туркестан под властью Советов» кітабы АҚШ-тағы Колумбия университетінде сақтаулы екенін 2001 жылы жазған болатынбыз.

2.М.Шоқай еңбектерін тәуелсіз түрік халықтарының тіліне, қолдан келсе, БҰҰ алты тіліне аударуды жүзеге асыру міндеті күн тәртібінде тұр. Кезінде бұл шығармалар Түркістанды, халықтарын әлемге танытқан еді.

3.М.Шоқай Кеңестік қуғын-сүргіннен қашып шетелге кетуге мәжбүр болды. Тоталитарлық билік КСРО ыдырағанша оны күйелеуін, жала жабуын тоқтатпады. Енді осының бәрін әшкерелеген, айыптаған, Шоқайды ақтаған саяси шешім қабылдайтын уақыт келді. Бұл бастаманы Қазақстан қолға алуы керек.

4. Оның шығармаларында Қазақстанның ғана емес, мұхитан мұхитқа дейінгі елдердің саясаткерлері, әскери мамандары, ғалымдары мен жазушылары, дін иелері, ұлт-азаттық қозғалыс басшылары, тіпті студент жастары талдау мен таным объектісіне айналған. Егер шоқайтанушылар тобы немесе орталығы Тұлғаның Еуропа мен Америка, Азия мен Африка елдеріне қатысты қоғамдық-саяси, экономикалық, тарихи, т.б. интеллектуалды тұжырымдарының шетелдік тарихнамамен үндестігін, парқы мен нарқын аша алса, Қазақстан ғылымының айдарынан жел есер еді.

Шынтуайтына келгенде, ХХ ғасырда тәуелсіздікке дейінгі Қазақстаннан шыққан бірде-бір қандасымыз интеллектуалды ізденісі және саяси қайраткерлігі арқасында Еуропаның төрінде отырып, М.Шоқайдай жаһандық «толық адамға», танымал тұлғаға айналған емес.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс.2014.Т.XI. - 568 б.
- 2 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс.2014.Т.XII. - 476 б.
- 3 Политология: хрестоматия/Сост.проф.М.А.Василик, доц.М.С.Вершинин.-М.: Гардарики.1999. - 846 б.
- 4 Шоқай М.Таңдамалы.-Алматы: Қайнар.1998. Т.1 – 512 б.
- 5 Әбсаттаров Р.Б. Саясаттану негіздері. Екі томдық. - Алматы: Қарасай. 2011. Т.1- 424 б.
- 6 Шоқай М.Таңдамалы.-Алматы: Қайнар.1999. Т.2 – 520 б.
- 7 Назарбаева Г.,Әбжанов Х. Қазақстан: тарих пен тағдыр.Мақалалар.-Алматы: «Кітап баспасы» ЖШС. – 2003.- 296 б.
- 8 Әбжанов Х. Қазақстан:ұлттық тарих, идея, методология.-Алматы: «Елтаным баспасы».-2014.- 328 б.
- 9 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру//Егемен Қазақстан.12 сәуір.2017.

ӘӨЖ 189-64
ГРНТИ 03.01.09

Джолдыбаева У.М.¹

*¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты*

ҚАЗАҚ САЗЫН АСҚАҚТАТҚАН КЕМЕҢГЕР

Аңдатпа

Мақала көрнекті композитор, дирижер Қазақстанның халық әртісі, өнертану ғылымының докторы, профессор өнер қайраткері Ахмет Жұбановтың өмірі мен шығармашылығына арналған. Өзінің айшықты ғұмырында қазақ ұлтының саз өнерін кеңінен зерттеу, тарату мен насихаттауда өлшеусіз еңбек сіңірген А.Жұбанов қазақ халқының өнер тарихында сапалы кәсіби музыка зерттеушісі ретінде жүздеген туындылар жазып қалдырған.

А.Қ.Жұбанов еліміздің қазақ фольклорын ғылыми тұрғыда зерттеуде көп еңбек сіңіріп, қазақ ұлт аспаптары оркестрін құрған бірегей тұлға. Сонымен бірге Алматы қаласында дарынды балаларға арналған музыка мектебінің ашылуына зор еңбек сіңірген композитор, дирижер. Бүгінде А.Жұбанов атындағы дарынды балаларға арналған мамандандырылған музыка мектебінде Қазақстанды дүние жүзіне танытатын болашақ өнер саңлақтары білім алып, тәрбиеленуде.

Түйін сөздер: тарихи, музыка, творчество, дирижер, композитор, Қазақстан, өнер, шығармалар, мектеп, өмір

Джолдыбаева У.М.¹

*¹ доцент кафедры истории Казахстана, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Кандидат исторических наук*

ЗАГАДОЧНЫЙ МАСТЕР КАЗАХСКОЙ МУЗЫКИ

Аннотация

Данная статья посвящена истории жизни и творчества выдающегося композитора, дирижера, музыковеда, академика, Народного артиста КазССР Ахмета Жубанова. За свою яркую и недолгую жизнь он внес огромный вклад в дело исследования и пропаганды казахской национальной музыки, развития в Казахстане музыкального искусства. Он является автором множества музыкальных произведений в профессиональной казахской музыке. Исследователь казахского фольклора с научной точки зрения А.Жубанов впоследствии способствовал открытию казахской музыкальной школы для одаренных детей в г. Алматы, которое ныне носит его имя и прославляет Казахстан.

Ключевые слова: история, музыка, творчество, дирижер, композитор, Казахстан, искусство, произведения, школа, жизнь

Dzholdybaeva U.M.¹

¹ Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, Kazakh National University. Al-Farabi, Candidate of Historical Sciences

Annotation

This article is devoted to the history of life and creativity of the outstanding composer, conductor, researchers, artists Ahmet Zhubanov. On the basis of his interest in music, he made an enormous contribution to the study and promotion of the Kazakh national music development in Kazakhstan music.

For the bright and short life he brought in an enormous contribution to the matter of research and propaganda of Kazakh national music, development in Kazakhstan of musical art. He is the author of a great number of pieces of music in professional Kazakh music.

The researcher of Kazakh folklore from the scientific point of view of Ahmet Zhubanov afterwards assisted opening of Kazakh musical school for the gifted children in Алматы, that now carries his name and glorifies Kazakhstan.

Keywords: history, music, work, conductor, composer, Kazakhstan, art, works, school,

Ұлы даланың ірі тұлғасы, еліміздің саз өнерінің қайраткері, көрнекті ұстаз, халық ұлт аспаптары оркестрінің негізін қалаған бірегей сазгер, академик, Ахмет Жұбанов ақыл-ойы мен парасатын, бойындағы бар шығармашылығын қазақ кәсіби музыка өнерінің қарыштап дамуына теңдессіз үлес қосты. А.Жұбановтың сазгерлік қызметі 30-шы жылдардың екінші жартысынан халық аспаптар оркестріне арнап өңдеген күйлері мен орыс және батыс композиторларының туындылары арқылы көрінеді. Қазақтың тұңғыш рет түсірілген «Амангелді» атты көркем фильміне арнап, М.Гнесинмен бірге шығармашылық одақ құрып музыка жазды. Сонымен қатар композитордың лирикалық табиғаты; фантазия, сюита, марш, увертюра, ән-романстар, хорлар мен камералық, аспаптық туындыларында сан қырынан ашылды. Симфониялық оркестрге арналған туындылары қатарына 5 бөлімнен тұратын «Абай» сюитасы (1944), «Төлеген Тоқтаров» фантазия-увертюрасы (1947), М.Әуезовтің «Абай» спектакліне арнап жазылған музыкасы, сондай-ақ Л.Хамидимен бірге жазған «Абай» және «Төлеген Тоқтаров» опералары жатады. Композитордың халықтық сипатты иеленген «Отан», «Ақ Шолпан», «Біздің қала», «Күнім менің – Москва», «Лирикалық ән», «Қарлығаш», «Майданнан хат», «Ант» әндерін, «Қазақ биі» «Би күйі», «Ария» атты аспаптық шығармалары да кеңінен танылғанын атап өтуге болады. Ахмет Қуанұлының «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» (1938), «Исатай-Махамбет» (1938) пьесаларына, «Амангелді» фильміне (1938) арнап музыка жазғанын үлкен мақтанышпен айтуға тұрарлық еңбегі деп бағалауға болады. Сазгердің аспаптық-камералық, фортепианоның, ұлт аспаптары оркестрінің сүйемелдеуімен домбыра, жеке аспаптарға, скрипка мен фортепианоға арналған шығармалары елімізді бүкіл әлемге танытуда. А.Жұбановтың шығармашылығында туған жеріне деген сүйіспеншілігі айқын көрініс тапқан гимн тектес патриоттық әндер, лирикалық әндер, халқымыздың жанрлық әндері бар екені мәлім.

Еліміздің музыкалық мәдениетін зерттеуге көп еңбек сіңірген, халқының асыл да адал перзенті Ахмет Қуанұлы 1906 жылдың 29-сәуірінде Ақтөбе облысының Темір ауданында дүниеге келген. Музыка өнеріне құштар болған ол жастайынан өз әкесі Қуаннан, ағасы Құдайбергеннен тәлім алып, тіпті ауылдасы Талым атты күйшіден және алғашқы ұстазы Қ.Ашғалиевтен музыкалық білім алады. Кейіннен ауылы Темірде орыс халық аспаптар оркестріне жетекшілік еткен П.Черняктан сольфеджио, скрипка, музыка теориясынан сабақ алады әрі қоғамдық, ағартушылық жұмысқа араласып кетеді. Бастапқыда хатшы, содан соң «Шаңырақ» оқу үйінің меңгерушісі қызметтерін атқарады. Темір уезінің халық ағарту бөлімінің жолдамасымен Ахмет Жұбанов Ақтөбеде 1 айлық курсты 1925 жылы оқып тәмамдап, Ақжар мектебіне мұғалім болып келеді. 1928 жылы Ақтөбеге қайтадан оқуға жіберіледі. Көп кешікпей Ленинградтың А.Енукидзе атындағы шығыс тілдері институтының аспирантурасына түсуге бара жатқан туған ағасы Құдайбергенмен бірге 1929 жылы аттанып, музыка өнерінің қиын да қызықты жолына аттанады. Сөйтіп, Ресейдің Ленинград қаласындағы М.И.Глинка атындағы музыка техникумында А.А.Этигонның скрипка класында оқып, білім алып, Ленинградтың Римский-Корсаков атындағы консерваториясында профессор Ф.А.Ниманның гобой класына 1930 жылы оқуға түседі әрі музыканың тарихи-теориялық факультетінде қоса оқиды. Сол жылы Ленинградтағы «Рабочий и театр» журналында алғашқы мақаласы жарық көрді. Ахмет Жұбановтың консерваторияда оқып жүрген кезінде қазақ тілінде жазған «Музыка сауатының әліппесі» атты алғашқы еңбегі 1936 жылы басылып шықты. А.Жұбанов қазақтың 50-ге жуық ән-күйін 1931 жылы қағаз бетіне түсіріп алады. 1932 жылы консерваторияны бітірген А.Қуанұлы бір жыл өнер зерттеу институтының аспирантурасында (қазіргі кезде «Театр, музыка

және кино институтында») оқиды. Ресейдің Ленинград қаласындағы көркем өнер зерттеу академиясының аспирантурасын тәмамдаған соң академия басшылығы Ахмет Жұбановты Қазақстан өлкелік партия комитеті мен халық ағарту комиссариатының сұрауы бойынша жаңадан ашылған драмалық музыка техникумына жібереді. А.Жұбанов техникумның директоры, жазушы С. Камаловпен бірлесіп оқу орнының оқу-ағарту ісін жолға қойып, қазақтың халық аспаптарын жетілдіретін эксперименталдық шеберхана жұмысын жетілдіріп, «Музыкалық сөздік» жинағын шығарып, техникумның жанынан қазақ музыкасын зерттейтін ғылыми кабинет ашуға септігін тигізеді. Оны жүргізу үшін Ресейдің Ленинград қаласынан Е.Брусилковский, қазақ даласының әр болысынан М.Бөкейханов, Л.Мұхитов, Ғ.Медетов т.б. музыка өнерінің саңлақтары, музыка шеберлері Борис және Эмманиул Романенколарды шақырады. Ұлттық музыка аспаптарын жетілдіру шеберханасы ұлт аспаптар оркестріне қажетті музыкалық аспаптар, домбыра мен қобыз, өзге де халық аспаптарының үлгілерін жинап, сол үлгіде жасау және олардың сапасын жетілдіру жұмыстарын жолға қойды.

А.Жұбанов жастық шағынан қазақ елінің төл музыкасы тағдырына ерекше көңіл бөлген өнертанушы зерттеуші ретінде қазақ халық әндері мен күйлерін жинап, халық композиторларының мұрасын елге насихаттау жұмысын қолға алады. Өнер қайраткері басшылығымен драмалық музыка техникумы жанынан ашылған қазақ фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеу кабинеті алғаш құрылған күннен бастап кең-байтақ республиканың түкпір-түкпірінен жиналған өнерпаздардың орындауындағы ән-күйлерді нотаға түсіріп қор жинау жұмысы басталды. Ғылыми экспедиция 10 мыңдай ән-күй нұсқаларын жинады. Халықтың осы баға жетпес музыкалық байлығы келер ұрпаққа арналған халықтың өлмес мұрасына айналды. Ел ішіндегі өнерпаз әнші-күйшілердің орындауында кең тараған халық композиторларының ән-күйлерін жинап, жүйелеу ісі ХХ ғасырдың алғашқы жартысында кең қанат жайды. Осы жерде халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып келген мәдени мұрасын өзге халық өкілдерінен шыққан зерттеушілердің сұрыптап, жинаған қажырлы еңбегін ерекше атап өткен орынды. Қазақ музыкасының үлгілерін жинап, жазып, баспаға дайындауда А.Затаевичтің сіңірген еңбегі, қосқан үлесі ұшан-теңіз. Өз өмірінің 1ғ жылдан астам уақытын қазақ музыкасына арнаған композитордың салып кеткен жинаушылық және өңдеушілік дәстүр қазақтың ауыздан-ауызға беріліп келе жатқан ән-күйлерін жүйелі түрде зерттеп-жазуға жол ашты. Композитордың нотаға түсіріп, жеке кітап етіп баспадан шығарған «Қазақ халқының 1000 әні» және «Қазақтың 500 әні мен күйі» атты еңбектері кейінгі қалыптаса бастаған, қазақтың кәсіби музыка мәдениетінен сусындауға талпыныс танытқан композиторлар мен музыка зерттеушілерін қанаттандыра түсті, өз кезегінде А.Затаевичтің қазақ музыкасына арналған көлемді жұмысы Ахмет Қуанұлының ғылыми-зерттеу еңбектерінде жүйелі жалғасын тауып, толыққанды аяқталған нысанды иеленді.

Ұлтымыздың кәсіпқой халық композиторлары жөнінде мол дерек жинаумен қатар олардың шығармаларын нотаға түсіру арқылы халықтың рухани игілігіне айналдыруда А.Жұбанов теңдессіз еңбекқорлық пен іскерлік үлгісін көрсетті. Сазгер қаламынан қазақ халық музыкасының тарихы, халық әншілері, күйшілері, композиторларының өмірі мен шығармашылығы жайлы: «Құрманғазы» (1936), «Қазақ халық композиторларының өмірі мен творчествосы» (1942), «Ғасырлар пернесі» (1958), «Замана бұлбұлдары» (1963) атты ғылыми еңбектер мен зерттеулер шыққан. «Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы» атты еңбегі қазақ өнерінің зор табысы деп айтуымызға болады. Мұнда халық арасынан шыққан дарынды әншілер мен күйшілердің еңбектері жинақталған. Қазақ музыкатану тарихына, қазақ даласында қалыптасқан композиторлық, орындаушылық дәстүрлер жайлы мол мағлұматтар беретін А.Жұбанов қалдырған ғылыми, публицистикалық еңбектер – өнертану ғылымындағы өрелі туындылар. Ғылым мен өнер жолын қатар алып жүрген А. Жұбанов дала салтында бұрын болмаған ұжымдық орындаушылық дәстүрінің негізін қалаған бірегей тұлға екені мәлім. Ол құрған өзіндік орындаушылық мәнерлері бар жеке домбырашылардан жиналған ансамбль аз уақыт аралығында халық ілтипатына бөленді. Бұл еңбекке орынды баға берген Ғ.Мүсірепов: «Зерттеу жұмысымен айналысуға мүмкіндік берерліктей болмашы ғана жағдайлар жасалғаннан кейін бірер жыл өтпей-ақ, күлден көтерілген Феникс сияқтанып қазақтың ұлт аспаптар оркестрі пайда болды. Мен Ахмет Қуанұлының көп дауысты ұлттық оркестрді құруы – аса елеулі, сонымен қатар тарихи еңбек деп санаймын. ...Ұлт оркестрінің кіндік атасы – Ақаң», – дейді [1, б б.] Қазақ өнері мен мәдениетінің зор жетістігі болған Құрманғазы оркестрі 1936 жылдан бастап ұлттымыздың мақтанышына айналды. Халық арасынан іріктеліп шыққан тума дарындардың алғашқы шоғыры: Махамбет пен Науша Бөкейхановтар, Дина Нұрпейісова, Лұқпан Мұхитов, Оқап Қабиғожин, Қали Жантілеуов, Қамбар Медетов т.б. сынды тамаша домбырашы-күйшілер халық музыка мәдениетінің таусылмас кені болды. Олардың әрқайсысының шебер орындаған күйлері, оны шығарушы композитор және күйдің шығу тарихы жайлы

айтқан әңгімелері Ахмет Қуанұлының болашақ ғылыми-зерттеу жұмыстарының да таусылмас тақырыбына айналды. Ұлы композиторлар Құрманғазы, Дәулеткерей, Сейтек, Тәттімбет күйлерін, халық әндерін оркестрге түсірді.

Оркестрдің табысты жұмысының бір-екі мысалын келтіре кетсек: 1943 жылдың күз айынан бастап 1944 жылы ақпан айында оркестрдің Ташкент қаласында өтетін Орта Азия мен Қазақстанның әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне баруға қызу дайындық жүргізілді. Ер азаматтардың әскер қатарына шақыртылуына байланысты оркестр құрамына мектеп оқушыларын қабылдап, олардың орындаушылық өнерін ғана емес, білімін де шындау қажет болды. Бұл міндетті іске асыру үшін күніне он сағаттан жұмыс істеуге тура келді. Осы еңбегі үшін жоғарғы аттестаттау комиссиясы Ахмет Жұбановқа диссертация қорғатпай-ақ көркемөнер ғылымдарының докторы атағын берді. Оның күрделі жұмыстарының бірін атасақ, олар: 1949 және 1958 жылдары Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі және 1950 жылы Қытай Халық Республикасына сапары болды. Сапарларға дайындық өте жоғары кәсіби деңгейде өтті. Өзі қабырғасын қалап, он жылдан аса көркемдік жетекшісі және бас дирижері болған ұлт аспаптар оркестріне лайықты мұрагер табуда да Ахмет Жұбанов көрегендік танытты. Орындаушылық шеберлігі өсіп, өнерімен елге танылған оркестрді жас та болса бойында ұжымға жетекшілік етуге қабілеті бар, талантты да жігерлі музыкантты таба білді. Шамғон Қажығалиев 40 жылға жуық уақыт бойы үздіксіз оркестрдің көркемдік жетекшісі және бас дирижері болды. Өткен ғасырдың екінші жартысындағы оркестрдің көтерілген көркемдік биігі, халық композиторлары мен классикалық, бүгінгі композиторлардың шығармаларын орындаудағы жетістіктері қазақ мәдениетінің тарихына алтын әріптермен жазылған кез.

Академик А.Жұбанов Құрманғазының ұлан-ғайыр күйлерін жинақтап, оларды ғылыми тұрғыдан зерттеп, саралап, күйшінің шығармашылық жолы жайлы салиқалы пікір айтқан. «Құрманғазы және оның өмірін зерттеудегі А.Жұбановтың қызметі» атты мақаласында өнер зерттеушісі З.Қоспақов: «Көркем әдебиетте Абай бейнесін сомдаған М.Әуезов болса, ұлы домбырашы, күйші Құрманғазының музыкалық тұлғасын жасаған қазақ өнерінің көшбастаушысы, академик Ахмет Қуанұлы Жұбанов болды. ...Құрманғазыны айтқанда аузымызға Ахмет Жұбанов есімі қатар оралатындығы да сондықтан», – дейді [2, 50]. Қазақтың көрнекті қаламгері Ғ.Мүсірепов замандасы А.Жұбановтың Құрманғазы жайлы зерттеулерін тілге тиек ете отырып: «Ұлы күйшінің сүйікті бейнесін жасау үшін ол өмір бойы жұмыс істеді десе болады. 1936 жылы шыққан кішкентай кітапшадан осы операға дейінгі аралықта Ақан Құрманғазының бір күн де жадынан шығарған емес», – дейді [1, 8 б.]. Шынында да, әр жылдары жарық көрген көлемді мақалалар мен кітапшалар, соның ішінде «Қазақтың халық композиторы – Құрманғазы» (1936ж.), «Құрманғазы туралы жаңа мәліметтер» (1942ж.), «Құрманғазы жаңа зерттеу тұрғысында» (1952ж.) атты еңбектері, сондай-ақ, жаңадан табылған тың деректер мен нотаға түсіріліп, сұрыпталған күйлер жинақтала келіп, ұлы күйші шығармашылығына арналған «Құрманғазы күйлері» (1960ж.) атты жинағына арқау болып, баспадан шықты.

Сахнаға алғашқы болып шыққан «Абай» операсының қатарынан бірнеше онжылдық бойы зор табыспен сахнада орындалып жүргеніне М. Әуезов жазған либреттоның әсері мол болғанын композитор дұрыс бағалаған еді. «Абай» қазақ опера өнеріндегі классикалық туындылардың бірегейі десек жаңсақ болмайды. Қазақ өнері тарихында ондағын жылдар бойы Алматы қаласындағы Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театры сахнасының маусымдық ашылуын «Абай» операсымен бастау дәстүрін де композитор А.Жұбанов қалағаны баршаға аян. Бұл операмен қазақ әлемге өскен өнерімен мақтанып, қазақтың бірнеше ұрпақ әншілері сахнадан қайталанбас жұлдызды сәттерін басынан өткерді. Алғашқы қойылымның финалындағы режиссуралық шешімге сәйкес сахнадан қолына шам алып айналасындағы қараңғылыққа жарық шашуға ұмтылған тұңғыш Абайды сомдаған Р.Абдуллиннен бастап бүгінге дейінгі орындаушылардың барлығының халықты оқу-ағартуға, бірлікке шақыруы деп бағаланады. Ел жадында сақталып, ауыздан-ауызға беріліп келген музыкалық мұраны келер ұрпақ үшін ұмытылмастай етіп тірнектеп жинап кеткен А.Жұбановтың төл туындылары дала абыздарының жолын жалғастырушы келешекпен байланысып жатыр.

Ахмет Жұбановтың суреткерлік арманы – қуғын-сүргінді көп көріп, бас бостандығы үшін күрескен, зор қажыр-қайрат иесі, сахараның «ең үлкен жұлдызы Құрманғазы бейнесін музыкалық театр сахнасына шығару болатын», – дейді атақты композитордың қызы Ғазиза Жұбанова [3, 34 б.] Бұған дейін 1944 жылы Л.Хамидимен бірге ұлы «Абайды» опера сахнасынан сәтті сөйлеткен А.Жұбановтың келесі жолы «Құрманғазыға» тоқталуы заңды еді, себебі бұл бірнеше жылға созылған зерттеудің қорытындысы болды. Автор Құрманғазы Сағырбайұлының өмірі мен шығармашылық жолын бүге-шігесіне дейін айқындап, күйшінің өмір сүрген ортасы мен тарихи кезеңін толық зерттеді. Бұл операның либреттосын...бір жазса,

М.Әуезов жазады» [3, 47 б.] - деген ойы А. Жұбановтың көрегендігінің дәлелі. Заңғар жазушымен бірлесіп жазған «Құрманғазы» операсының либреттосы көп ұзамай драматургтің денсаулығына байланысты іркіліп, кейін ол дүниеден қайтқанда мүлдем тоқтап қалды. Бұл орайда ұты композитордың өз қызына көрсеткен ұстаздық тәлімін атап өтуге болады. Шығармаларында жаңашылдық принциптерімен көріне білген Ғ.Жұбанова «Дала Моцарты» атанған Құрманғазы бейнесін толымды етіп музыкалық театр сахнасына шығаруда алғаш рет қазақтың төл музыка аспабы домбыраға арналған күйлер негізінде опера жазуды жүзеге асырды. Белгілі ақын Х.Ерғалиев либреттосын жазып, бұл өнер туындысы қазақтың тұңғыш радиооперасы ретінде алғаш 1971 жылы, кейіннен, яғни 1986 жылы қосымша сахналар кірістірген түрінде үш актілі «Құрманғазы» операсының толық сахналық нұсқасы да сахнаға шықты.

Күй атасы атанған Құрманғазының өмір жолы мен оның шығармашылығына арналған операда, жоғарыда айтқандай, қазақ композиторларының арасында жаңа сүрлеу жол салынды. Күй енді тек оркестрлік бөліктерде ғана емес, кейіпкерлердің ән-арияларында, вокалдық ансамбльдерде, хормен өтетін көлемді көпшілік сахналарда күйшінің «өз тілінде» қолданыс тапты. Ахмет және Ғазиза Жұбановтардың операсымен құлаққа сіңісті болған «әннен – операға, күйден – симфонияға» деген дәстүрлі сөз тіркесінің көбесі сөгіліп, мән-мағынасы толысып, дәстүрлі музыка мен кәсіби музыканың өзара қатынасының көкжиегі кеңейе түсті. А.В.Затаевичтің А.Жұбановтың қазақ музыка этнографиясының атасы деген пікірінің айғағы ретінде Ахмет Қуанұлының дирижерлік, ұстаздық, ғылыми-зерттеушілік, қоғамдық, әсіресе шығармашылық жұмыстарының өзі сала-сала болып, құнарлы арналарға ұласатынына көз жеткізе аламыз. «Алғашқы музыкалық әліппе, қазақ музыкасын зерттейтін ғылыми кабинет, музыкалық сынақ шеберханасы, Ғылым академиясындағы өнертану секторы, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының музыка бөлімі, Қазақтың халық аспаптары оркестрі, Қазақтың мемлекеттік филармониясы, Қазақ консерваториясы, халық аспаптары кафедрасы, Қазақтың музыкалық театры, қазақ музыкасы туралы оқу құралдары, міне, осының бәрінің ұйытқысы А.Қ.Жұбанов болды» [4, 96.]. Академик Ахмет Қуанұлының шәкірттерінің қатарында КСРО Халық әртістері Ш.Қажығалиев, Н.Тілендиев, Қазақ КСР халық әртістері Г. Баязитова, Ф.Балғаева, Ф.Мансұров, Р.Омаров, Қазақ КСР еңбегі сіңген қайраткер Х.Тастанов, Ғ.Бисенова, Б.Ғизатов, А.Кетегенова, З.Қоспақов, Ж. Рсалдин және көптеген басқа да музыка өнерінің қайраткерлерін атап өтуге болады [5, 696.]. А.Қ.Жұбанов 1945-1951 жылдары Алматы консерваториясының ректоры, 1954-1961 жылдары осы консерваториядағы өзі ашқан халық аспаптар кафедрасының меңгерушісі қызметтерін атқарып, сондай-ақ қазақ халық музыкасының тарихынан, дирижерлік өнер және аспаптанудан сабақ берген. Сонымен қатар әр жылдары Қазақ филармониясының көркемдік жетекшісі әрі дирижері, өнертану секторының меңгерушісі қызметтерін атқарып, ҚазКСР ҒА жанындағы Әдебиет және өнер институтының музыка бөлімін басқарған. А.Қ.Жұбанов қазақтың ұлттық өнерін дамытуға қосқан үлесі үшін Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағына ие болды. Сондай-ақ қайтаркер композиторға Қазақстанның халық артисі (1944), өнертану ғылымының докторы (1943), профессор (1948), академик атақтары берілген. Сонымен қатар қазақ музыкалық ғылымын өркендетудегі зор еңбегі үшін Ахмет Жұбанов КСРО көлемінде Ленин орденімен марапатталса, Қазақ КСР-і деңгейінде «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет белгісі» ордендерімен және «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерлік еңбегі үшін» медалімен марапатталды.

Бүгінде еліміздің мақтанышына айналған белгілі музыкатанушы, композитор, дирижер Ахмет Жұбановтың 100-жылдығы ЮНЕСКО-ның күнтізбесіне еніп, сол ұйымның ұйғарымымен 2006 жыл Ахмет Жұбанов жылы болып жарияланды. Ал 17 қазанда ЮНЕСКО Ұйымының Париждегі штаб-пәтерінде Қазақстан өнер шеберлерінің қатысуымен салтанатты кеш өткізілді [6, 566.]. Алматы қаласының көшелерінің біріне, сондай-ақ, Республикалық дарынды балаларға арналған мамандандырылған қазақ музыкалық мектеп-интернатына, Ақтөбе қаласының музыка колледжіне, бірқатар қалалар мен ауылдардың көшелеріне А.Жұбанов есімі берілген. Өзі ұзақ жыл тұрған үйдің қабырғасында ескерткіш тақта орнатылған. Аты әлемге әйгілі композитор, дирижер Қазақстанның халық әртісі, өнертану ғылымының докторы, профессор атақтарына ие болған көрнекті өнер қайраткері А.Жұбанов саз әлемінде өшпес із қалдырды. Композитордың мұраға қалдырған туындылары келешек ұрпағымен бірге жасап, үшінші мыңжылдыққа аяқ басып, оның кәсіби шеберлік қасиеті жас дарындарға даритынына, әрі ұлы даланың ұлы есімі деген зор құрметке ие бірегей тұлғаны халқы ерекше құрметпен еске алатынына сеніміміз мол.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Жұбанов «Ғасырлар пернесі». – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 328 б.
2. Ерзакович Б. Памяти академика А.К.Жубанова, «Известия АН Казахской ССР» серия общественных наук 1968, вып. 4.
3. «Қазақтың әншілік өнері» – Алматы: «Өнер», 1999 ж. – 170 б.
4. Жубанова Г. А. Мир мой – Музыка. Том 1. – Алматы, 1997.
5. Аравин П. Ахмет Жубанов Алма-Ата, 1966.
6. Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Ел тұтқа. – Астана: KUL TEGIN. – 2009 ж.

UDK 94(574)

ГРНТИ 03.01.09

Karajan K.S.¹

*¹Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty zhankum0186@mail.ru*

Mekebayev T.K.²

*²Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty Talgat.Mekebaev@kaznu.kz*

Kumganbayev Zh.Zh.³

*³PhD, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty zhankum0186@mail.ru*

MUSTAFA SHOKAY-THE MAIN IDEOLOGIST OF THE TURKESTAN NATIONAL MOVEMENT

Annotation

This article analyzes the socio-political and creative activities of the historical figure of the Kazakh people Mustafa Shokai. The authors of the article focus on its activities on the formation of the Turkestan national liberation movement. In addition, a special role in the Turkestan movement was played by the migration creative activity of M. Shokai. In the research work, special attention is paid to his work, which became a scientific source of the national liberation movement. In exile, he led a political struggle against the national policy pursued by the Soviet Union in Central Asia and Kazakhstan.

The article also reveals in detail the internal and external factors that influenced the emergence of the Turkestan national liberation movement.

Keywords: historical figure, liberation movement, Turkestan, Muslim, Soviet Union, tsarist colonialism.

Қаражан Қ.С.¹

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің профессоры,
Алматы*

Мекебаев Т.К.²

*²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің доценті,
Алматы*

Құмғанбаев Ж.Ж.³

*³әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің қауымдастырылған профессоры,
Алматы*

МУСТАФА ШОҚАЙ – ТҮРКІСТАН ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ БАСТЫ ИДЕОЛОГЫ

Аңдатпа

Аталған мақалада қазақ халқының тарихи тұлғасы Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси және шығармашылық қызмет жолы талқыланған. Мақала авторлары тұлғаның Түркістан ұлт-азаттық

қозғалысын құрудағы еңбегіне ерекше назар аударады. Сонымен қатар, Түркістан қозғалысында М. Шоқайдың эмиграция кезеңінде жазған шығармашылық қызметі айтарлықтай рөл атқарды. Зерттеу жұмысында ұлт-азаттық қозғалысының ғылыми негізі болған оның еңбектеріне басты көңіл бөлінген. Қуғындауда жүре отырып, М. Шоқай Кеңес Одағының Орталық Азия мен Қазақстанда жүргізген ұлттық саясатына қарсы саяси күрес жүргізді.

Осымен бірге, мақалада Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының туындауына ықпал еткен оның ішкі және сыртқы факторлары жіті айқындалған.

Түйін сөздер: тарихи тұлға, азаттық қозғалыс, Түркістан, мұсылман, Кеңес Одағы, патша отаршылдығы.

МУСТАФА ШОКАЙ-ГЛАВНЫЙ ИДЕОЛОГ ТУРКЕСТАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

Каражан К.С.¹

¹*Профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы*

Мекебаев Т.К.²

²*Доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы*

Кумганбаев Ж.Ж.³

³*PhD, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби,
Алматы*

Аннотация

В данной статье проанализированы общественно-политическая и творческая деятельность исторической фигуры казахского народа Мустафы Шокай. Авторы статьи акцентируют внимание на его деятельность по формированию Туркестанского национально-освободительного движения. Кроме того, особую роль в Туркестанском движении сыграла эмиграционная творческая деятельность М. Шокай. В исследовательской работе особо обращено внимание на его работы, ставших научным источником национально-освободительного движения. В изгнании он вел политическую борьбу против национальной политики, проводимой Советским Союзом в Центральной Азии и Казахстане.

Также в статье подробно выявлены внутренние и внешние факторы повлиявшие на возникновение Туркестанского национально-освободительного движения.

Ключевые слова: исторический деятель, освободительное движение, Туркестан, мусульманин, Советский Союз, царский колониализм.

Introduction

The colonization of Kazakh lands by Russia began in the 30s of the XVIII century and ended in the 80-ies of the XIX century. During this period, Russia seized through military expansion such national state entities as the Kazakh, Kokand, Khiva and Bukhara khanates, destroyed the traditional government institutions of these states and replaced them with colonial ones. As a result, these states have lost their independence and turned into colonial sources of raw materials and markets for the products of rapidly developing Russian capitalism.

The first quarter of the XX century is marked by the presence of a large number of events that have influenced the further development of the whole world, determining its future. In this case, revolutions can be called as the main events that arose due to the socio-economic and socio-political contradictions of capitalism. The national liberation struggle against the metropolises embraced approximately all of the colonized countries of the world. The Central Asian regions, subordinated to tsarist Russia, have also stayed on the sidelines. Moreover, the political trends, characterized by the struggle for the independence of the Turkic-Muslim peoples, were held not only in these regions, but throughout Russia.

The scientific analysis of the historical events of the Turkestan national liberation movement, which arose as a struggle against the colonial yoke of tsarist Russia and which later became a force opposing the national policy of the Soviets, has an important cognitive meaning, because the establishment of historical prerequisites for the restoration of national states in the former colonial territories renders invaluable service for the methodological

goals. The Turkestan national liberation movement is characterized by some political promiscuity and social diversity. This struggle is an active movement organized by political forces, united ideas of Pan-Turkism and Muslimism on the way to freedom and independence of the country. The first national state entities established in Central Asia and Kazakhstan in 1917 as an alternative to Soviet power - the government of Alashorda and the Turkestan autonomy (Turkiston Mukhtoriati), having common goals and character, became the first major achievement on this path.

Results

In 1991, the collapse of the Soviet empire began, which was a natural conformity to the laws of history, and the formation of such states as Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan in the territory of Turkestan was the result of this national liberation struggle, which had a permanent nature.

Speaking about the political phenomenon called the Turkestan movement, it is necessary to mention the national figures, who came to the political arena at that time and became some kind of generators of national ideas. Among the constellation of these fighters for independence, there is Mustafa Shokay (1890-1941), known at the world level for his socio-political struggle and creative activity.

The history of Mustafa Shokay's struggle against Russian colonialism can be conditionally divided into two periods, depending on the nature of the state system. The first period is the struggle against the colonial policy pursued by tsarist Russia in Central Asia and Kazakhstan. The second period is a struggle against the national policy pursued by the Soviet government in this region.

The first active steps of Mustafa Shokay in this area cover 1910-1917. From the time he entered the faculty of Law of St. Petersburg University in 1910, he was influenced by the Turkic-Muslim and democratic-liberal political movements in the city. The beginning of his active participation in the political struggle coincides with spring 1914. Under the patronage of the Ministry of Internal Affairs, the Black Hundreds and their like-minded people party was created, the "Sirat-ul Mustakim" party, who caused discord and sowed distemper among Muslim political organizations. 31 students, among whom were Kazakhs, Uzbeks, Tatars and Bashkirs, studied in Petrograd, signed a petition against the creation of these parties and went out to the rally [1, p. 88]. M. Shokay, who took part in this rally, carried out an activity in organizing the First All-Russian Congress of Muslims in June 1914. There he took up with the ex-deputies of the State Duma S. Zhantorin, A. Bukeykhanov and B. Karataev.

After the dissolution of the II Russian State Duma, when forming the third and fourth Duma, deputies were not elected from the inhabitants of the Central Asia. The next place, where the intelligentsia from these places could continue the struggle in the imperial parliament, was the Muslim faction created under the State Duma. At the suggestion of Alikhan Bukeikhanov, M. Shokai was elected as a secretary of the faction [2, p. 62]. The activity of this faction was aimed at influencing the adoption of legal documents in the parliament concerning the national policy and interests of Muslim peoples. Even if this political method could not influence the imperial order in the national regions, it would generate public resonance among representatives of the democratic movement in Russia. The Muslim faction has another important historical significance: it later turned into an informal center coordinating the demands of the Turkic peoples for the colonial power to grant autonomous powers. The Tatar political scientist Gayaz Iskaki described the faction as follows: "It was a secret center that ran all the national affairs" [3, p. 44].

The Muslim faction directly dealt with the issues of the national liberation uprising of 1916, which ended in merciless suppression. M. Shokay arrived in Turkestan together with members of the faction K.-M. Tevkelev, Sh. Mukhamedyarov and Duma deputy A.F. Kerensky, in order to get acquainted personally with the brutalities of Russian soldiers [4, p. 189].

On February 25, 1917, M. Shokay perceived the fall of the tsarist government with a hope, after which in the "Kazakh" newspaper, together with A. Bukeykhanov and M. Dulatov, he congratulated the nation with the "first day of freedom and equality", and also sent a letter where it was said about the need to support the Provisional government, to prepare for the Kurultai and to deal with the land issue.

The growth of political movements, widely spread in all corners of the empire after the February coup in Petrograd, brought Shokay to the forefront of the political struggle. In March of that year, he took part in the rally in Petrograd, after which he came to the All-Kazakh Congress in Orenburg. Further, on April 16-21, the First All-Muslim Congress, held under the auspices of Shuro-i Islam in Tashkent with the participation of all-Turkistan leaders Munavvar qori and Abdusami qori, was attended by Shokay, where he was elected as a chairman of the Muslim Council.

"Shuro-i Islam", while still in the stage of organizational design, immediately declared itself as a representative body of the Muslim population, called upon to express its will and protect its interests in state bodies of power. In

the memoirs of Mustafa Shokay it is noted that "at time dictation, "Shuro-i Islam" entered the political arena with a plan for reforming the living conditions that resulted from the conquest alien to the Turkestan. The reforms of the Shuro-i Islam were based on the experience of the social development of free, independent Muslim states, such as Turkey, Afghanistan, Iran, Egypt, Syria and other Arab countries, which showed what way the national movement in Turkestan need to follow" [5, p. 25].

The core threads of management were concentrated in the TurkCommittee, formed by the decree of the central government from April 7, 1917. It should be noted that in the first membership of the Turkestan Committee, 4 of 9 members were representatives of Turkic nationalities: A. Bukeikhanov, member of the State Duma of the I convocation; M. Tynyshpayev, the II convocation Duma member; S. Maksudi, the III convocation Duma member; and major-general A. Davletshin. In all probability, by introducing them into the Turkestan Committee, the Provisional government wished to emphasize the desire to take into account the interests of the indigenous population.

As it became clear shortly, not elected democratically on the spot, but sent from afar new government of the krai carried out almost the same policy towards the indigenous population as the tsarist autocracy [6, p. 85.]. As a result, the first composition of the TurkCommittee of the Provisional government, headed by the cadet Shchepkin and wholly connected in its actions with the center, without naturally meeting with the support of local politicians, resigned on July 1, 1917, although in fact, it continued to function for a fairly long time. Mustafa Shokay joined the Turkestan Committee of the second convocation, headed by V.P. Nalivkin. On September 24, a punitive detachment of the Provisional government, headed by General Korovnichenko, arrived from Kazan to Tashkent. A military dictatorship was established in the city. This also meant the disappearance of the TurkCommittee of the Provisional government from the political arena as the supreme authority in Turkestan.

A new chapter in the history of the Russian state and Turkestan opened the "October coup". On October 25, 1917, in Petrograd, there was the armed uprising. On October 28, the October revolution began in Tashkent, after which all power passed to the Tashkent Soviet.

The viewpoint of the Muslim part of the population of the krai on the national-state reconstruction of Turkestan is presented in the speech of the leader of the ulamists Seraly Lapin. He stated that "Islam could demand to itself all power, but makes an assignment to the alien elements, admits their representatives to the power" [5].

Recollecting those revolution days later, M. Shokay noted that "the Bolshevik power, established by violent means, killed the Turkestanis' faith in revolutionary-liberation slogans. Soviet power began in Turkestan with a sweeping denial of the right of indigenous people to take part in power" [7, p. 17-18]. Such an anti-popular policy of the Bolshevik "disposers" could not but arouse a response. The Bolsheviks' unwillingness to reckon with the needs of the indigenous population, their frank great-power chauvinism became a priority cause of the formation of an anti-Soviet bloc of forces among the Muslim population.

On November 26, 1917, the first congress of the All-Turkestan Muslims, where M. Shokay presided, was opened in Kokand. About 250 people attended the congress [8, p. 96].

Among the delegates there were representatives of the city dumas, the Turkestan bureau of the Tatars, the regional Jewish organization Poale Zion, as well as local Jews. So this congress cannot be called only Muslim. "This congress fully demonstrated the Turkestan national unity", M. Shokai wrote [9, p. 26]. On November 28, the name of the emerging state entity "Turkeston Mukhtoriati" (Turkestan autonomy) was determined. The People's Council, numbering 54 seats, was supposed to include 4 representatives from city government bodies and 18 from various regional "European" organizations [4, p. 61]. Mukhametzhan Tynyshpaev was elected as a Prime Minister of the government, later he was succeeded by M.Shokay. The post of the Prime Minister of the government of the Turkestan autonomy became the highest post of M.Shokay in the political field.

Harvard University professor Martin Terry speaks about the Soviet Union as the first empire in the world, characterized by its "positive activities". The Soviets also manifested themselves as a multiethnic European state, opposed to traditional nationalism. The state kept nationalism under control, isolating and neutralizing it. The author concludes that in Kazakhstan, in 1920-1930, the principle of "positive discrimination" was applied, where the Russian population was maintained, accounting for less than half the total population of the region [8, p. 31-32.].

The national policy, pursued by the Soviet authorities in Kazakhstan, does not correspond to the conclusions of M. Terry. In this regard, we can give two examples. First: the party authorities looked at the national elite with a strong distrust. In September 1919, one of the party functionaries, Lukashev wrote to the Central Committee of the RCP (B): "And if now the Kyrgyz mass is shouting about autonomy, absolutely not knowing what autonomy is, and not knowing what it is carrying ... it still as one person exclaims "autonomy", "autonomy", it does not mean

that this mass is for the Soviet power, and even more so for communism ..." [9, p. 112]. These words can be perceived as a subjective view of party functionaries on the desire of the Kyrgyz (Kazakh) intelligentsia for autonomy, and this view was clearly manifested in the national policy of the party throughout its entire existence.

The highest echelon of party power paved the way for such distrust. Nevertheless, I.V. Stalin, in a note to E.D. Stasova immediately after the formation of KyrMRC, loyally spoke about Akhmet Baytursunov, as "one of the leaders of the Kazakh national-bourgeois Alash party and the Alash Orda autonomy", which the central government dissolved in summer 1919: "I did not consider and do not consider him as revolutionary or sympathetic, nevertheless, his presence in the Revolutionary Committee is necessary" [5, p. 102]. This situation is not accidental, it represents a continuation of the implementation of the strategic goals of the Soviet government in national politics.

Secondly, M. Shokay writes that in 1916 the governor-general of the Turkestan krai Kuropatkin could not put the national interests of the Turkestanis on a par with the interests of Russia and the Russians, in turn, the Moscow Bolsheviks cannot place local and national interests above the interests of the revolutionary center, that is, again, above the Russian interests, because the interests of the Russian proletariat are higher than all the others, and thus tsarist colonialism was replaced by Great-Russian chauvinism [6, p. 50]. He makes the following comparison: the Hindus, whom the Bolsheviks consider to be in "colonial slavery," can openly declare their desire to gain independence for India. While the related peoples of the "Soviet National Republic" have no right to say anything about "independence". They can only voice what Moscow has approved and authorized [4, p. 243]. Thus, it can be concluded that the national policy of the Soviet Union towards the Kazakhs had no "positive discrimination", but a real negative discrimination.

In recent years, in Kazakhstan, the works of M. Shokay, which turned into a scientific source of the history of the Turkestan national liberation movement, were published in the form of a full academic collection. In addition, the collection included 586 materials in English, French, German and Polish languages, 488 materials in Russian, and the total volume of the collection is 430 typographical pages. Most of the materials in the collection were first introduced into the scientific circulation in the original with explanations. So far, such a volume of information was not available to the scientific community. When creating the collection, the authors had to apply to libraries and archival funds of the far and near abroad. The materials, included in the collection, were obtained from more than twenty archives and libraries of Kazakhstan, Russia, Germany, France, Poland, Turkey, and Uzbekistan. Perhaps, there are archival materials in countries such as the United States, Britain, Switzerland and Romania.

Mustafa Shokay was a polyglot who spoke several languages. Along with Kazakh, he could communicate in Uzbek, Turkish, ancient Chaghatay languages. He wrote articles in Russian, French and English. In his works, he used three types of alphabet: Arabic, Cyrillic and Latin. His articles were translated and published in Urdu, as well as in Indian, Arabic, Georgian, etc. The originals of works written and published in various languages, and some facsimiles included in the collection, make it even more significant and valuable.

In 1919, M. Shokay moved to Georgia, where in the "Borba", "On the Border", "Shefak", "The Free Mountaineer" - "The Independent Mountaineer", Yangi Dunya" newspapers he published articles on the sorrows and sufferings of the people, which the October Revolution brought with it [10, p.6].

Shokay's articles, exposing Soviet national policy, show their historicity. The main feature of historical works is subjectivism. The subjectivism of Mustafa Shokay is generated by his patriotic outlook and political views. The historical events and phenomena that took place in Central Asia and Kazakhstan, were assessed by M. Shokay from the standpoint of the Turkic unity and struggle for independence. Representatives of the political elite were assessed by him depending on how truly and faithfully they served the national interests.

Mustafa Shokai was primarily a fighter, and only then - a creative person. His struggle became a stimulus for creativity, and creativity, in turn, strengthened the foundation of his political struggle. Such representatives of the national elite are only a few. At the same time, he is the only exponent of the national elite, who is known all over the world. Thus, Shokay's works primarily express his struggle as a politician embraced by the ideas of Turkic unity and independence, and, therewith, they fully disclose the meaning and content of his political journalism as a stratagem that has become a life credo. His encyclopedic knowledge and political foresight allowed to make an invaluable contribution to the independence of the Turkic peoples. He was the organizer of newspapers and magazines such as the "Banner of Unity", "Young Turkestan", "New Turkistan", "Turkestan", he was a member of the editorial boards of many newspapers and magazines, the author of articles, continuing his fight in foreign independent publications. The publication of the collection makes it possible to widely publicize the Kazakh emigratory journalism. K. Yesmagambetov speaks about Mustafa Shokay as one of the founders of Western Sovietology. Most of the founders of Western Sovietology are representatives of "white emigration". One of them, the philosopher N. Berdyayev, preached Pan-Slavism abroad, another - A.F. Kerensky supported the return

of former power to Russia, fomenting the fire of Great-Russian chauvinism. While the importance of Sovietology of M. Shokay was a disclosure of the eyewash of the national policy of Soviet power in Central Asia, acting on the principle of "externally national, in fact - socialistic". From this point of view, the activity of M. Shokay occupies a special place. In exposing Soviet power, M. Shokay publishes articles in European languages, raising topical issues and attracting the attention of state leaders and political scientists of European countries, thus paving the way for information struggle against the usurpation policy of the Soviet Union. One of these topics was the artificially created mass famine created in Kazakhstan in 1932-1933. Mustafa Shokay conducted lectures, made reports and wrote articles, drawing the attention of the European public to this scandalous thing.

I. Stalin also believed that the struggle of M. Shokay against the Soviets, carried out in emigration, brings a great ideological danger for the country. In his letter to the members of the bureau of the Kirghiz regional committee of the party from May 29, 1925, concerning the Ak Zhol newspaper, he writes: "I recalled in this connection some articles of the notorious Chokaev in the White Guard press and opened to my horror some spiritual, so to speak, unity "between these articles and the "Ak Zhol" magazine. Unbelievable, but it is true. "Ak Zhol", of course, in addition to its will, gives a huge amount of material to Chokaev. Chokaev, not by a jugful, besides his own will, generalizes these materials and presents them to the public"[11, p. 122]. This letter concerns the articles of M. Shokay in the "Days" newspaper. Here we fully agree with Stalin's assessment of his political opponent.

The party-state nomenklatura took this letter from the leader of the Bolsheviks as a signal to the beginning of the company to discredit Shokay. After this policy, scientists and writers, in order to curry favor with the authorities, started labeling the world-famous Mustafa Shokay, such as "Pan-Turkist", "nationalist", "fascist", "Nazi", "alash-ordinets", "traitor of Homeland", "henchman of the fascists", "member of the Turkestan legion", etc. Thus, his name was carefully vilified among the people, which continued until our country gained independence. In the era of the "Great Terror", Soviet legal structures claimed that Mustafa Shokay had established contacts with prominent political figures. Based solely on this statement, they deprived the lives and freedoms of innocent people.

The collection reveals many such stories. An example is the secret order of the Minister of State Security of the RSFSR of 1948 to the Second Division of the 4th Operational Sector in Berlin to find materials discrediting M. Shokay. In response to this task, the mentioned department reported that there was no such information in the Berlin operational reference card [9, p. 184]. K. Yesmagambetov says that this document was kept for a long time by the Soviet government in the secret department of the Russian State Military Archive.

Another accusation against M. Shokay is the assertion that he conducted secret talks with representatives of the Japanese government. Looking at the content of documents and letters of 12-volume collection, there is a thought to study more thoroughly the reality of the grounds that Shokay, as well as S. Seifullin, T. Ryskulov and others, were "Japanese spies".

The results of the studies, conducted in Independent Kazakhstan, prove the groundlessness of accusations of the Soviet totalitarian system against M. Shokay. At the end of the 1980s, the following conclusion was intuitively concluded: "There is no need to whitewash Mustafa Shokay. He rehabilitated himself with his works, his heroism and courage. History and time will put everything in its place". The collection of 12 volumes, created by K. Yesmagambetov, became scientific proof that the real story is not mistaken and puts everything in its place.

Discussion

The historical reconstruction of the struggle of Mustafa Shokay shows that the ideas of the Turkestan national liberation movement, formed at the regional level, have international significance and are directly connected with the world national liberation movement.

In the early XX century, in the Turkestan region, various political and educational organizations began to appear among the local population. In the process of socio-political development, such organizations expanded their activities, focused on the struggle against colonial oppression, as a result of which it translated into the national movement, pervading all segments of the population. The Turkestan national liberation movement can be defined as the general name of the totality of national liberation movements that have operated since the end of the XIX century till the beginning of the XX century, on the basis of modern universal and democratic values and principles. The usurpatory policy of colonial authorities in the region has come face to face with a new strong current that had a serious intellectual, cultural and moral power, led by the Turkestan Jadids. A new generation of Turkestan intellectuals, merchants and religious figures, first began to look at the "legitimacy" of the colonial power with doubt. Representatives of the national elite, who undertook to wake up the forces dormant among the people, in order to restore national statehood and to achieve freedom, through their all-round socio-political

activities, brought together the timing of the implementation of the ideas of the Turkestan national liberation movement.

A significant influence on the transformation of small circles into a powerful movement was provided by the Young Turks in Turkey, the Young Persians in Iran and the Young Bukharians in Bukhara. These important eastern factors, which gained an advantage in the national liberation movement, determined three main directions of movements in the country: Jadidism, Muslimism and Pan-Turkism. Each of these directions, depending on the positions they adhered to, had their own characteristic features. For example, the movement of the Jadids, headed by Mahkmudkhodja Behbudiy and Abdurashikhanov Munavvar qori, oriented towards the reform of religious education, aimed at renewing public life through democracy, and later became politically colored. Muslimism, in the renewal of public life, gave preference to confessional values. This movement was divided into two major forces, one of which was conservative, for example, Shuro-i Ulema, which requires during the state formation the guidance of the Koran and the Sharia, and democratic, using religious signs as a means of combating colonialism. Pan-Turkism, in its turn, took a multiethnic unity as a basis for the struggle against colonialism.

Prior to the October revolution of 1917, the national liberation movement, consisting of the above mentioned three main trends, united diverse groups with different social and cultural status and having different experiences of political struggle. We draw attention to this, because by 1917, among the political forces of the Turkestan national liberation movement, there have emerged on the political arena such trends that in their practice of active socio-political development used directly opposite principles and actions, such as "Shuro-i Ulema" and "Ittifaq al-Muslimin" (Council of Muslims). In the same way, as in Islam, some representatives of the political movement, preaching the idea of Turkic unity, took the path of armed confrontation of Soviet power. The Soviet government not only opposed the movement of these fighters, aimed at achieving national independence, national self-determination and so-called "basmachestvo", but also tried to destroy their political and ideological unity.

Conclusion

The peculiarities of the Turkestan national liberation movement arise, first of all, from internal factors characterizing the political and spiritual diversity of the polyethnic structure of the peoples of the krai, and, secondly, from external factors in the form of active modernization of Russian society. Under the influence of the first factors, in the formation of the ideology of the national liberation movement, the main role was played by the Jadids, based on the unification of the people for the sake of independence under one name: Muslims, Turks, Turkestanis. Regarding the second factor: the changes introduced by the colonial power in the life of society and the economy, chauvinistic slogans that affect the way of life and consciousness of the inhabitants of the krai have led to an increase in the national discontent of all segments of the population. After the collapse of a strong national-democratic structure - the Turkestan autonomy, which was once a major achievement of the national elite, the nature of the national liberation movement in the province has changed dramatically.

Mustafa Shokay, who joined the Turkestan movement as an ordinary participant, eventually rose to the level of its organizer and ideological mastermind. In emigration, he conducted a political struggle against the national policy pursued by the Soviet Union in Central Asia and Kazakhstan, exposing all the negative aspects of this policy and leaving behind a rich creative heritage that has become an inestimable source revealing the real history of the Turkestan movement.

Today, sovereign Kazakhstan follows the path of independence and national revival. The life and patriotic feat of the participants in the autonomist movement in the region serve as an inspiring example for the present generation of Kazakhstanis.

References:

- 1 Shokay M. Izbrannoe. –Almaty: Kainar, 2 t. –1999. –520 s. (in Russ.).*
- 2 Saidbaev T.S. Islam i obshchestva. Opyt istoriko-social'noe issledovanie. – M.: Nauka, 1984. – 302 s. (in Russ.).*
- 3 Trudy 3-go s'ezda Kommunisticheskoi partii Turkestanskoi respubliki RSFSR. –Tashkent, 1919. – 68 s. (in Russ.).*
- 4 M.Shokay. Izbrannoe. –Almaty: «Kainar», 1998. – s.512. (in Russ.).*
- 5 Ishaki G. Idel'-Ural. –Naberezhnye Chelny.: Gazetno-knizhnoe izdatel'stvo "KAMAZ", 1993. – 63 s. (in Russ.).*
- 6 Chokaev M. Otryvki iz vospominanii o 1917 g. Sostavlenie, predislovie, primechanie S.Ishakova. –Moskva, 2001. –100 s. (in Russ.).*
- 7 Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov. Aprel' 1901 g.- dekabr' 1917 g. –Almaty: Alash, 2004. – 552s. (in Russ.).*

8 Agzamhodzhaev S. *Istoriya Turkestanskoj avtonomii: (Turkeston Muhtorijati)*. –Tashkent: Izd.-poigr. Ob'edinenie «Toshkent islom universiteti», 2006. – 268s. (in Russ.).

9 Chokay-ogly M. *Turkestan pod vlast'yu Sovetov (K harakteristike diktatury proletariata)*. – Parizh: “Jash Turkestan”, 1935, –148 s. (in Russ.).

10 Martin T. *Imperiya «polozhitel'noi deyatel'nosti». Nacii i nacionalizm v SSSR. 1923-1939 / T.Martin; [per. s angl. O.R.Shhelokovoi]*. – M.: Rossiiskaya politicheskaya enciklopediya (ROSPJeN): Fond «Prezidentskii centr B.N. Elcina», 2011. – 855 s. (in Russ.).

11 Shokaj M. *Izbrannye proizvedeniia: v treh tomah. 1-t.* – Almaty: Izd. «Kainar», 2007. – 352 str. (in Russ.).

УДК 930 (574)
МРНТИ 03.20.00

Хасенова Ж.О.¹

¹PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ. Қазақстан
E-mail:khasenovaz@mail.ru

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ САЯСИ КУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАУЫ МЕН АҚТАЛУЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың бірінші жартысында Қазақстандағы ұлт зиялылары көшбасшыларына қатысты кеңестік мемлекеттің мемлекеттік жазалау саясатына талдау жасалды. А. Байтұрсынұлының ғылыми, шығармашылық, қоғамдық, саяси қызметі көрсетілді. Архивтік құжаттар негізінде БК(б)П-ның ұлттық саясатының зорлық-зомбылық және бұрмалау механизмдері анықталды. БМСБ және ПХК Үштігі органдарының А. Байтұрсынұлының ісін тергеу барысындағы билік органдарының бұрмалануы көрсетілді. А. Байтұрсынұлының ісін қайта қарастыру туралы өтініштерді тарихи талдау, оны ақтау механизмін зерттеуге, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру ісіндегі биліктің жасаған кедергілерін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: ұлт зиялылары, кеңестік билік, куғын-сүргін, үкім, ақтау

Хасенова Ж.О.¹

¹PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ РЕПРЕССИЙ И РЕАБИЛИТАЦИИ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Аннотация

В статье анализируется государственная репрессивная политика советского государства в отношении лидеров национальной интеллигенции Казахстана I половины ХХ века. Показана научная, творческая, общественная, политическая деятельность А. Байтұрсынова. На основе архивных документов выявлены механизмы насилия и искажения национальной политики ВКП(б). Обозначены фальсификации органов власти в ходе следствия дела А. Байтұрсынова органами ОГПУ, Тройки УНКВД. Исторический анализ ходатайств о пересмотре дела А. Байтұрсынова позволил изучить механизм реабилитации Байтұрсынова, выявить препятствия, чинимые властями в деле восстановления исторической справедливости.

Ключевые слова: национальная интеллигенция, советская власть, репрессии, приговор, реабилитация

Zhazira Khassenova¹

*¹PhD doctoral student, L.N. Gumilev Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan*

TO THE PROBLEMS OF STUDYING REPRESSIONS AND REHABILITATION OF AHMET BAYTURSYNOV

Annotation

The article analyzes the repressive state policy of the Soviet state in relation to the leaders of the national intelligentsia of Kazakhstan in the first half of the XXth century. The scientific, creative, social, political activity of A. Baitursynov is shown.

On the basis of archival documents, mechanisms of violence and distortion of the national policy of the CPSU (b) were revealed. The falsifications of the authorities during the investigation of A. Baitursynov's case by the bodies of the USPA and the Troika of NKVD were identified. The historical analysis of the requests to review the case of A. Baitursynov made it possible to study the mechanism of Baitursynov's rehabilitation, to identify the obstacles imposed by the authorities in the restoration of historical justice.

Key words: national intelligentsia, Soviet power, repression, judgment, rehabilitation

XXI ғасырдың екінші оңжылдығы тарихшылардың ғылыми қауымдастығы үшін тарихи маңызы зор мерейтойларға толы болды. Қазақстанның тарих ғылымы үшін қазақ халқының тәуелсіздігі идеясын ту еткен Алаш-Орда үкіметінің құрылғанына 100 жыл толуы ең маңызды оқиға еді. XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқының перзенті, қазақ зиялыларының көрнекті өкілі, араб алфавиті негізінде жасалған жетілген қазақ әліпбиінің авторы, фонетика, синтаксис, қазақ тілінің этимологиясы, сөздік теориясы мен мәдениет тарихы оқулықтарының авторы, ақын-ағартушы және аудармашы, публицист Ахмет Байтұрсынұлы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің қалыптасуына өлшеусіз үлес қосты. Оның қарымды қаламынан туындаған «Әліппе», «Оқу құралы», «Тілтану», «Әдебиет танытқыш», «Қазақ әдебиетінің тарихы» және көптеген туындыларды айтуымызға болады.

Қазақ ұлттық зиялыларының саяси қуғын-сүргінге ұшырауы мен ақталуларына қатысты істерінің барлығы бірдей Қазақстанның тарих ғылымының зерттеу аясына енгендігін де ескеру қажет. «Ахмет Байтұрсынұлы ісі» бойынша № 909-59 қадағалу өндірісі (надзорное производство) бірегей дерек болып табылады [1]. Ресей Федерациясы Мемлекеттік Архиві құжаттары саяси қуғын-сүргіннің бюрократиялық тетіктері мен А. Байтұрсынұлының ақталуы процесінің барлық күрделі кырларын зерделеуге мүмкіндік береді.

Архив деректері әкесінің тұтқындалуынан кейін (Байтұрсын 1885 жылы үлкен ағасы Ақтаспен бірге уезд бастығы Яковлевтің басын жарғаны, яғни патша билігіне қарсылығы үшін Сібірге каторгалық жұмысқа айдалған еді), 1886 жылы Ахмет Торғайдағы екі сыныптық қазақ-орыс училищесіне оқуға түседі. 1891 жылы оны аяқтаған соң Орынбор қаласындағы қырғыз (қазақ) мұғалімдер мектебіне түсіп, аталған оқу орнын 1895 жылы тәмәмдайды. Одан кейін тілдерді, еуропа әдебиетін оқып, жүйелі түрде өзін-өзі дамытумен айналысады.

«XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы Қарқаралыда тұрғанда революциялық қозғалыстарға қатысты, алғашында заңсыз жұмыс жасап, 1905 жылы 17 қазандағы манифесттен кейін қазақ халқының көрнекті әрі белсенді жетекшілерінің бірі ретінде танылды. 1909 жылы 1 шілдедегі реакция тұсында тұтқынға алынып, Семей түрмесіне жабылды. Онда 1910 жылдың 21 ақпанына дейін сотсыз, тергеусіз қамауда болды» [1, 12-13 пп.]. Оған автономды өзін-өзі басқару идеясын таратып, қазақтар мен орыстар арасында ұлттық араздықты туындатты деген айып тағылды. Ахметтің өзі тұтқындалу себебіне қатысты сауалға былай деп жауап берген: «Өзімнің күшім жеткенше қазақ халқының мүддесін қорғап петиция жазуға көмектестім. 1909-1910 жылдары түрмеге қамалдым. Осы себептен қазақтар арасында өмір сүру құқығынан айырылдым» [2, 284 б.]. Ресейлік «Речь» газетінде Мемлекеттік Думаның мүшесі Н. Скалозубовтың «Қазақ ақыны Ахмет Байтұрсынұлы түрмеде» деген мақаласы жарияланады [3]. Мақалада автор А. Байтұрсынұлының түрмеден босатылуы туралы Ішкі Істер министрі П.Г. Курловқа өтініш білдіреді. Көп ұзамай: «Бір апта ішінде Семей қаласынан шығып кетуі тиіс, үш жыл ішінде қазақ даласынан тыс жерде өмір сүруі қажет» деген шешім шығарылады [2, 284 б.]. Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы қайтадан Орынборға келеді.

1910-1918 жж. Ахмет Байтұрсынұлы жалпыұлттық «Қазақ» газетінің шығарушысы, бас редакторы болып, қазақ халқының өзекті мәселелері туралы мақалалар қатарын жариялайды. Мақалаларының

арасында қазақ жерлерінің тартып алынуына қарсылық, көшпелі өмірден отырықшылыққа көшуге қарсылық, жерді игеру мен мал шаруашылығы әдістері туралы, халықты бірлікке әрі саяси күресті белсенді жүргізуге шақырған мәселелер тереңнен қозғалады. «Публицистикамен қатар А. Байтұрсынұлы өлеңдер жазып, «Маса» өлеңдер жинағын шығарып, И.А. Крыловтың қырық мысалын қазақ тіліне аударады» [1,13 п.].

1917 жылғы ақпан буржуазиялық революциясынан кейін Ахмет Байтұрсынұлы қоғамдық-саяси өмір ағынына белсене кіріседі. Өлкелік және облыстық сиездерге белсенді жетекші болады. «А.Байтұрсынұлы патша тақтан құлаған соң Бүкілресейлік құрылтай жиналысына Торғай облысынан «Алаш» ұлттық партиясы тізімі бойынша мүше болып сайланады [1, 13 п.].

1919 жылы наурызда Ахмет Байтұрсынұлы Кеңес үкіметімен жүргізілген келіссөздерге қатысады. Сол жылдың көктемінде «Алаш-Орда» Уақытша Халық Кеңесінің Шығыс бөлімі «Қазақстан территориясында Кеңес билігін орнатуға атсалысуға рұқсат етуі шартымен өздеріне кешірім беруін» сұрап Кеңес үкіметіне өтініш білдіреді. Бұл өтініш қанағаттандырылады. БОАК Президиумы келесідей мазмұндағы циркуляр жариялайды: «Бүкілресейлік Орталық комитетінің 1919 жылы 4-көкек күнгі қаулысына сәйкес Қазақ және Сібір революциялық комитеттері мен Челябинск губерния комитетінің жоғарыдағы қаулысын тұрғындарға жеткізсін, сонымен қатар БОАК-нің төралқасы: бұрынғы «Алашорда» үкіметінің мүшелері кеңес жұмысына тартылсын және оларды бұрынғы қайраткерлігі үшін қудалауға болмайтынын түсіндірілсін» [4, 11-11об. - пп.].

Кеңес өкіметінің жоғарғы органы актісіне сәйкес және РК(б)П ОК нұсқауы бойынша Ахмет Байтұрсынұлы коммунистік партия қатарына қабылданады. Оның коммунистік партия қатарына кіруі сол уақытта коммунистердің ірі идеологиялық жеңісі ретінде қабылданды. «Бір кездері қырғыз (қазақ – Ж.Хасенова) ұлтшылдары үшін қорқынышты болған большевиктер партиясына Байтұрсынұлының ашық кіруі, олардың қаналған қырғыз халқының құтқарушысы ұлтшылдық пен өздерінің үй іші істері туралы уағыздарында емес, коммунистік партия туы астындағы пролетариатпен толық қосылуда екендігіне көздері жеткендігін көрсетті. Бұл барлық қырғыз қозғалыстарының ірі жеңілісінің үздік көрсеткіші» [1, 17-18 пп.].

«1920 жылы 15 сәуірде Қазақ өлкелік Әскери-революциялық комитеті органы «Қырғыз өлкесінің Хабаршысы» Ахмет Байтұрсынұлының ашық хатын жариялады... Соңғы он жылдықта қырғыз халқының қоғамдық ойының дамуындағы барлық саяси қозғалыстары Ахмет Байтұрсынұлы есімімен тығыз байланысты. Ол саяси дамудың барлық кезеңдерінен өтті: бейбіт ұлттық либерализмнен қазан революциясы мен кеңес өкіметін мойындауға дейін. Ұзақ толғаныс пен күрестен кейін ол қырғыз ұлтшылдығынан халықаралық коммунизмге келді» [2, 33 б.]. А. Байтұрсынұлы большевиктер партиясын қатарына өткеннен кейін бәрінен бұрын РК(б)П ұлттық саясатты жүзеге асырады деп үміттенді: «Жолдас Лениннің ұлттардың өзін-өзі анықтауына қатысты көзқарасы... өмірде дұрыс қолданып әрі дұрыс енгізілсе қаналған ұлт ретінде қырғыз халқының мүддесін қорғауға болады. ... мен Ресей Коммунистік большевиктер партиясына кіруді шештім. Партияға бағдарламасын жүзеге асыруға, Шығыс мәселелері бойынша көмек беру үшін мені Р.К.П. мүшелері қатарына қабылдауды Комитеттен өтініп отырмын» [5, 7 б.].

Ахмет Байтұрсынұлы Қазақ Автономды Кеңестік Социалистік Республикасының білім беру даярлығы бойынша жұмыстарға белсене араласты. Бірнеше рет В.И. Лениннің қабылдауында болды. 1919 жылы 24 шілде күні Ленин халық комиссарлары кеңесінің: С.С.Пестковскийді – төраға, ал Сейітқали Меңдешевті, Бақытжан Қаратаевті, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұхамедияр Тұнғашинді, В.Л. Лукашевті және Ә.Т. Жангелдіні қазақ өлкесін басқаратын әскери революциялық комитетінің мүшесі етіп тағайындау туралы қаулысына қол қойылды. «Осы тағайындаулар қазақ зиялыларының кеңес үкіметімен санасуға мәжбүр болған шынайы саяси күш екендігін көрсетті» [2, 32 б.]. Сол жылдың желтоқсан айында Ленин Кремльде Қырғыз Өлкесін басқару бойынша Әскери-революциялық комитеттің төрағасы С.С. Пестковскийді, ӨРК мүшесі Ахмет Байтұрсынұлы олардың өтініштері бойынша қабылдайды. Пестковскийдің өлкенің шаруашылық және саяси жағдайы туралы, ағартушылық жұмыстардың қиыншылықтары туралы баяндамасын тыңдайды. А. Байтұрсынұлы кедейлердің пайдасына ауқатты көшпелілердің малын үлестіріп беру саясатын жүзеге асыруға асықпауды ұсынды.

Қазревкомның болашақ мүшесі А.Байтұрсынұлы Қазақстан мен Ресей арасындағы шекараны анықтау мен бекітуге белсене қатысты. Аханның және өзге де зиялылардың дәлелді нұсқауларының арқасында Қостанай облысы Қазақстанға қайтарылды [6, 26 п.].

«1920 және 1921 жылдағы Кеңес Республикасының бірінші және екінші құрылтайында А. Байтұрсынұлы екі рет үкімет мүшесі – Қазақ АССР-нің Оқу-ағарту халық комиссары болып сайланды [1,

15 п.]. «1925 жылдан Қазақ ағарту институтының оқытушы профессоры, Оқу-ағарту комиссариатының жанындағы Ғылым мен әдебиет жөніндегі комиссияның (Академиялық орталықтың) төрағасы және қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы болды» [7, 20 п.]. А. Байтұрсынұлы мемлекеттік қызметпен қатар ғылыми және педагогикалық қызметтермен де айналысты, жаңа қазақ алфавиті мен грамматикасын жасады. 1895-1909 жылдары аралығында Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық және болыстық екі сыныптық училищелерде мұғалімдік қызмет атқарады. Кейін «Орынбор қаласындағы Халыққа білім беру қазақ институтында, кейін КазМУ-де» қазақ тілі мен әдебиетінен, мәдениет тарихынан сабақ береді [1, 1 п.].

1920 жылы А. Байтұрсынұлы В. Ленинге бірнеше хат жазады. Онда Кеңестердің Қазақстандағы қызметін сынға алады. 1921 жылы партияны тазалау науқанында оны партия қатарынан шығарады. Партия қатарынан шығарудың негіздемесі келесідей: «біріншіден, партия жиналыстарына қатыспайды, екіншіден, өз уақытылы партия жарнасын төлемейді, үшіншіден «Алаш-Орда» ұйымына қатысады» [2, 291 б.]. А. Байтұрсынұлы 1921 жылы 15 қарашада РК(б)П қатарынан шығаруға қарсы қарсылық білдіріп, қабылданған шешімнің әділетсіздігін айтып арыз жазады. Қазақ халқын қорғап, халық арасында ағартушылық жұмыстарымен айналысу мақсатында өзін большевиктер партиясы мүшелігіне қабылдау қажеттігін айтады. «Егерде мені коммунистік идеяға қарсы қылықтарым және іс-әрекеттерім үшін партиядан шығарса, мен бір ауыз сөз айтпас едім. Ондай қылықтар менің тарапымнан болмады. Сондықтан да, комиссияның мені партия қатарынан шығару туралы қаулысы жетілікті дәрежеде негізсіз және оны болдырмауды өтінемін» [2, 293 б.]. Аханның тұлғасы кеңестер билігі өкілдері үшін қауіпті болғандығы да түсінікті. Себебі, «А. Байтұрсынұлы халық рухының ірі тамырларының бірі болғандықтан» [2, 293 б.], - билік мүддесін сескендірді.

Сонымен, кеңестер билігінің алғашқы он жылдығында зиялылар саяси себептен қудалауға ұшырады. «1936 жылы желтоқсанда одақтас республикаға айналған Қазақстан даласында саяси қуғын-сүргін зобалаңы болып жатты» [8, 412 б.]. Жүз мыңдаған істердің дәлелсіз болғандығы тарихтан белгілі. Олардың көпшілігі тарихи талдауды күтуде.

1929 жылы 2 маусымда Ахмет Байтұрсынұлы Қызылорда қаласына филологтар мен әдебиетшілердің жиналысына шақыртылып, сол жерде тұтқынға алынып, Алматы түрмесіне жіберіледі. «Қызылордадағы ОГПУ абақтысында шамамен 1929 ж. 2 маусымнан осы жылдың 8 шілдесіне дейінгі уақытқа, яғни бір ай 6-7 күн болған» [9, 369 б.]. «Әкеміздің істі болғаны туралы біз ешнәрсе білмедік. Архангельскіден әкемізден хат алғанда, біз оның ОГПУ арқылы сол жаққа жөнелтілгенін білдік. 1929 жылы қазан айында Бадрисафа анамызды (Александра - автор) және мені арнайы қоныс аударушылар ретінде Томск қаласына жөнелтті. Біз ол жақта 1932 жылдың қазанына дейін өмір сүрдік. Томскіден менің анамды Батыс – Сібір өлкесінің Нарын ауданына жер аударды» [1, 15 п.].

«А.Байтұрсынұлы 1921 жылы Орынбор қаласында контрреволюциялық ұйым құрып, Заки Валидов басқарған Орта Азиялық пантүркілік ұйыммен байланыс жасағандықтан, ал 1927 жылы далада қарулы көтеріліс жасау мәселесін талқылауға қатысқандықтан, осындай қылмыстары үшін РСФСР ҚК 58-2, 58-4 және 58-11 баптары бойынша кінәлі деп табылды» [1, 32 п.]. Сол жылы «12 маусымда қызметінен босатылып, 20 маусымда оның үйіне тінту жүргізіліп, кітаптары, жазба дәптерлері, маңызды жазбасы бар қойын дәптерлері, қолжазбалары мен хаттары тартып алынады» [2, 283 б.].

1930 жылы 14 сәуірдегі ОГПУ Коллегиясы Қаулысымен Ахмет Байтұрсынұлы ату жазасына кесіледі. «Қаулының төменгі жағына «қаулы маған жарияланды, мен өзімді кінәлі санамаймын» деген А. Байтұрсынұлының қолы тұр» [9, 370 б.]. «1931 жылы 8 қаңтарда БМСБ қаулысымен үкім 10 жылға бас бостандығынан айыру жазасымен ауыстырылады. 1932 жылы 4 қарашада БМСБ Коллегиясы қаулысымен жазалаудан мерзімінен бұрын босатылып, Солтүстік өлкеге (Архангельск) 3 жыл мерзімге жер аударылады» [1, 7 п.]. «Ұлттық-буржауазиялық контрреволюциялық бүлікті басқарған «Ахмет Байтұрсынов ісі» саяси мүддемен Отанын сатқан деген мазмұндағы 58 бап бойынша Қазақстанда ең бірінші болды. Сол жылдары А. Байтұрсынұлы адам төзбес азапты басынан кешірді.

1934 жылы А. Байтұрсынұлы Е.П. Пешковаға (А.М. Горькийдің әйелі) жазған өтінішінен кейін халықаралық Қызыл Крест қоғамының араласуымен айдаудан босатылады. Ол адамның көмегінің арқасында Батыс Сібірдің Кривошеин ауданындағы, Жуково ауылындағы әйелі Бадрисафаның қолында тұруға рұқсат етіледі, сол арадан екеуі Алматыға қайтып оралды» [1, 6 п.].

Ахметтің бостандығы мен өмірі, шығармашылық қызметі ұзаққа созылмады. «Большевиктер билігінен басталып, Сталиннің өлімінен кейін де жоғалмаған кеңестік тәртіптің басты белгісі мемлекеттік күштеу болды. Күштеу, зомбылық кез-келген саяси – әлеуметтік міндеттерді шешудің әмбебап құралы ретінде

колданылды» [10, 1 б.]. Кеңестер елінде жазалау шаралары жаппай саяси қуғын-сүргін орнады. Күдіктену мен сенбестік, ғайбат сөйлеу орын алды.

1937 жылы 8 қазанда Ахмет Байтұрсынұлы қайтадан тұтқындалады. Оның жолдасы Бадрисафаның «Қайда алып бара жатырсыздар?», - деген сауалына «Ана дүниеге» деген жауап беріледі [2, 311 б.].

1937 жылы 25 қарашада А. Байтұрсынұлы Алматы облысы УНКВД Үштігімен ату жазасына кесіледі. Оған «Қазақстанда Кеңестер билігін құлатуды мақсат еткен контрреволюциялық ұлтшыл Алаш партиясы мен Алаш-Орда үкіметінің негізін салушылар мен жетекшілерінің бірі болған деген айып тағылды. Осы мақсатпен А. Байтұрсынұлы және өзгелер басқарған алашордалықтар қарулы отрядтар құрып, Қазақстан жерінде жазалау операцияларын жүргізді. Контрреволюциялық Колчак үкіметімен одақтас болды» [1, 6 п.]. 1938 жылы 8 желтоқсанда үкім орындалып, А. Байтұрсынұлы атылады.

«Сталиннің өлімінен кейін, 1960 жылдың ортасына дейін жаңа саяси қуғын-сүргін 1930-1940 жж. террор құрбандарын ақтау үрдісімен қатар жүрді» [10, 1 б.]. Ахметтің қарындасы – Бектемісова Сәуле Халиевна, ағасының адал есімін қайтару үмітімен 1959 жылы 15 ақпанда екінші мәрте КСРО Бас Прокуроры атына арыз жазады. «Менің Сізге жолданған бірінші арызым Қазақ КСР Прокуратурасына түсті. Алайда, арыз қаралмады» [1, 2 п.]. «1938 жылы ағам 60 жастан асты. КазМУ-де оқытушы болды. ПХК органдарымен тұтқындалды. Айыптаудың қыр-сырын білмедім. Алайда, ПХК қызметкерлері маған менің ағамның «халық жауы» ретінде істі болғандығын айтты. Мен ағамды қазақ халқының жауы болды дегенге сенбеймін. Ол мүмкін емес. Революцияға дейін ағам қазақ халқының азаттығы үшін аянбай күресті. ...Менің ағам қазір ақталып жатырған адал адамдар сияқты қателікпен репрессияға ұшыраған деп пайымдаймын. Сізден жергілікті прокурорға тапсырмай-ақ тікелей менің ағам Ахмет Байтұрсынұлы айыпталуы бойынша ісін әділетті және гуманды шешуіңізді, нәтижесін маған хабарлауыңызды өтінемін» [1, 2-3 пп.].

Осы арыз 1959 жылы 12 наурызда КСРО Бас Прокуратурасы канцеляриясына келіп түседі. 1959 жылы 23 наурызда Қазақ КСР Прокуроры орынбасары атына Юстицияның 3 кластық Мемлекеттік кеңесшісі А.П. Чурбанов жолдас сұрау жібереді:

«КСРО Прокуратурасына Бектемісова Сәуле Халиевнаның 1938 жылы сотталған ағасы Ахмет Байтұрсынұлы ісіне қатысты арызының келіп түсуіне байланысты, Сізден аталған іс бойынша қорытындыны жіберуді өтінеміз.

А. Байтұрсынов ісіне қатысты бірінші арыз 1958 жылы 15 сәуірде жіберілген.

Мемлекеттік қауіпсіздік органдарындағы тергеуді бақылау бойынша прокурор (Афанасьев) 15.05.1959 ж.» [1, 4 п.].

Жауап қысқа қайтарылды. 10.02.1959 жылы Г.В. Самолуков атына Мошлинның қолмен жазылған жауабының мәтінін түпнұсқа түрінде берсек:

"Г.В.! Стоит ли требовать дело сюда? Может быть, следует отказать без истребования дела?" 16.02.1959 ж. Самолуковтың қолы, қызылмен жазылған: «ОТКАЗАТЬ» [1, 5 п.]. А. Байтұрсынұлы есімі кеңестік жүйеге қорқынышты болғандығы соншалықты, шындықты ашып көрсетуге қауқарсыздық танытты. Шындықтың салдарынан, халықтың көңіл-күйінен қорықты. Бұл кеңес халқының «жылымық» жылдарынан жағымды әсер алып жатқан уақытында болды. Саяси қуғын-сүргін халықтың санасында қорқыныш ұялатып кеткендіктен, оның салдары сандаған жылдарға жалғасты.

Дегенмен де, ақтау тетіктері жұмыс жасай бастады. 1959 жылы 8 сәуірде Қазақ КСР прокуроры орынбасары, Юстицияның 3 кластық Мемлекеттік кеңесшісі А.П. Чурбанов қолы қойылған «құпия» грифімен КСРО Прокуратурасы Мемлекеттік қауіпсіздік органдарындағы тергеуді бақылау бойынша бөлім прокуроры Афанасьев атына 23.03.1959 жылғы; № 13/6-909-59 Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тексеру қорытындысы туралы хат түседі.

«Жүргізілген тексеру көрсеткендей, А. Байтұрсынұлы 1930 жылы ОГПУ органдарымен қылмыстық жауапкершілікке тартылып, 1920 - 1929 жж. Қазақстанда жүргізген контрреволюциялық қызметі үшін, демек алашордашыларға кешірім бергеннен кейін сотталған. А. Байтұрсынұлы 1935-1937 жж. кеңестерге қарсы қызметіне қатысты тағылған айып бойынша объективті дәлелдер жоқ» [1, 6 п.].

1935-1937 жж. А. Байтұрсынұлы кеңестерге қарсы қызметі дәлелденбесе де ақталмайды. БМСБ Үштігінің шешімін қайта қарауды ақылға сыйымсыз деген пікір айтылады [1, 7 п.].

Мемлекеттік қауіпсіздік органдарындағы тергеуді бақылау бойынша бөлім прокуроры атынан, юстицияның аға кеңесшісі Васильев Бектемісова Сакен Халиевнаға 1959 жылы 21 сәуірде хат жолдайды: «Ағаңыз Ахмет Байтұрсынұлы ісі бойынша Сіздің арызыңыз тексерілді. Ахмет Байтұрсынұлы 1937 жылы тұтқындалып, дұрыс жазаланған. Істі тоқтатуға негіз жоқ» [1, 8 п.].

Сөйтіп, А. Байтұрсынұлын ақтаудан бас тартады. Алайда, әділеттіліктің орнауына деген үміт үзілмейді. Қазақстандағы кеңестік тәртіптің саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесінің келесі кезеңінде Ахметтің қызы әкесін ақтау туралы арыз жазады. Қайта құру жылдарында әділетсіз сотталғандардың құқығын қалпына келтіру мен әділеттіліктің орнығуы туралы талаптар күшейді. 1988 жылы мамыр айында КОКП ОК Саяси бюросы атына, заңсыз саяси қуғын-сүргінге ұшырағандар ісін қарастыру бойынша Комиссияға Алматыда тұратын Шолпан Ахметовна Байсаловадан арыз келіп түседі. «1938 жылы 7-қазан күні менің әкем А. Байтұрсынұлы Қазақ КСР-нің ПХК мекемесі тарапынан Алматы қаласында екінші рет тұтқынға алынды. 1930 жылдары жаппай саяси қуғын-сүргін жылдарында жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әкем *Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынұлының* ісін қарауды өтінемін» [1, 12 п.]. Шолпан Ахметқызы: «Менің өзім жер аударылудан 1933 жылы Алматыға қайтып оралдым, Байсаловқа тұрмысқа шықтым, алайда 1950 жылы әкем үшін түрмеге қамалып, Қазақ ССР Қылмыстық кодексінің 58 бабы бойынша 10 жылға сотталдым. Кесімді мерзімді Шамалғанда өтедім және 1953 жылы бостандыққа шықтым, содан кейін толық ақталдым» [1, 16 п.], - деп жазады. Сталиннің «баласы әкесі үшін жауап бермейді» деген қағидаты орындалмады. Тоталитарлық тәртіп «халық жауының» туғандары мен жақындарын мұқият бақылады.

Одан әрі қорытындай келіп: «КОКП-ның Саяси Бюросының комиссиясынан екі рет қатарынан заңсыз қысымға ұшыраған менің әкем Ахмет Байтұрсынұлының Кеңес Одағының Азаматы деген адал атын қалпына келтіруді өтінемін. Республиканың қазақ тұрғындарының барлығы да Ахмет Байтұрсынұлов жасап кеткен қазақ тілінің грамматикасын осы уақытқа дейін қолданып келеді, ал оның авторының есімі әлі де жабық күйінде қалып отыр. Сондықтан да, Ахмет Байтұрсынұлының әдеби және ғылыми еңбектеріне қойған шектеуді алып тастауларыңызды және оның авторлық құқық қалпына келтірулеріңізді өтінемін» [1, 16 п.].

1988 жылы 30 тамызда Мемлекеттік қауіпсіздік органдарындағы тергеуді бақылау бойынша бөлім бастығы, юстиция кеңесшісі Л.Ф. Космарская Қазақ КСР прокурорына, II кластық юстиция мемлекеттік кеңесшісі Г.Б. Елемесовқа КОКП ОК Саяси бюросы Комиссиясына келіп түскен Ш.А. Байсалованың арызының көшірмесін жібереді.

«КСРО Бас Прокурорына баяндау үшін және КОКП ОК Саяси бюросы Комиссиясына ақпарат дайындау үшін тексеру нәтижесі мен қабылданған шаралар туралы КСРО Прокуратурасына 1988 жылдың 10 қазанынан кешіктірмей хабарлауды тапсырады» [1, 20 п.].

Қазақ КСР прокуроры істі қарап Ш.А. Байсалованың арызына жауап береді. II кластық юстиция мемлекеттік кеңесшісі Г.Б. Елемесов Ахмет Байтұрсынұлына қатысты Үштік қаулысының күшін жою туралы мәселеге және қылмыс құрамы жоқтығына байланысты істі тоқтату мәселесін қарайды.

1988 жылы 04 қарашада Қазақ КСР прокуроры Елемесов қатысқан Алматыда өткен Қазақ КСР Жоғарғы Соты қылмыстық істер бойынша Сот коллегиясы отырысында (төрағасы Т.К. Айтмухамбетов, коллегия мүшелері Е.Л. Грабарник, К.Т. Кенжебаев) № II/2 нкр-18/8 келесідей шешім шығарылады:

«Республика Прокуроры А. Байтұрсынұлына қатысты Үштік қаулысының күшін жою туралы және қылмыс құрамы жоқтығына байланысты істі тоқтатуға қарсылық танытып отыр. А. Байтұрсынұлы өзін кінәлімін деп мойындамаған және қандай да бір контрреволюциялық партиямен байланыс жасамағандығын көрсеткен. Қазақ ағарту институты төрағасы ретінде Кеңес билігінің жүргізген жекелеген шаралары туралы өзінің келіспеушілігін айтқан. Көзқарастың алшақтығы көбінесе қазақ әріптерін латынға көшіруге қатысты болған» [1, 20 п.].

А. Байтұрсынұлы өзі құрастырған алфавитті қолдануды ұсынады. «Түркітанушы Кононовтың көзқарасынша аталған алфавит сол заманда қазақ тілінің ең жетілген, ең сапалы оқулығы болған» [2, 294 б.]. Одан әрі оған Г. Кабдалиевамен байланыс жасаған деп айып тағылған («Жапония Кеңес өкіметімен соғысқысы келеді»). «Ол бұл әйелге ешқандай саяси істермен байланысы жоқтығын, ал егерде Жапония Кеңестер Одағына шабуыл жасағысы келсе, оны қазақтардан сұрамайтындығын айтқан» [2, 16 б.].

Г. Кабдалиеваның тағдыры қасіретті болғандығы, оның тірі қалып 1960 жылдары ақталғандығы туралы тәуелсіздік жылдарында қана белгілі болды [2, 315 б.].

«Сонымен қатар, іс бойынша қылмыстық-процессуальды кодекс дөрекі бұрмаланған. Ешқандай қылмыстық іссіз, айыптау мақсатында қана тергеу жүргізілген. А. Байтұрсынұлына кінәсі мойнына қойылмай қамауға алынған. Тергеу аяқталған соң қылмыстық іс материалдарымен таныстырылмаған. Қорғау құқығынан айырылған. Содан кейін «сырттай үкім» шығарылған.

Осылайша, ол қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартылып, жазаланған. Осы айтылғандар негізінде Қазақ КСР ҚПК 375 бабына сүйене отырып, сот коллегиясы анықтады: Алматы облысы бойынша УНКВД Үштігінің 1937 жылғы 25 қарашадағы қаулысы жойылып, Ахмет Байтұрсынұлына қатысты іс

қылмыс құрамы жоқтығына қатысты тоқтатылсын. Қазақ КСР прокуроры шешімі қанағаттандырылсын» [1, 30-31 пп.].

КСРО Прокуратурасына Космарская атына қазақ КСР прокурорының аға көмекшісі, юстиция кеңесшісі Т.К. Кульбаевтан қорытынды келіп түседі:

«Ш.А. Байсалованың арызы қаралды және келесіні хабарлаймын:

Оның әкесі Ахмет Байтұрсынұлы, 1870 жылы туылған, 1930-1937 жылдары контрреволюциялық қылмысы үшін айыпталып екі рет қылмыстық жауапкершілікке тартылып, соттан тыс органдармен саяси қуғын-сүргінге ұшыраған.

Қазақ КСР Прокуроры қабылдаған шешімнің заңсыздығына қатысты республиканың Жоғарғы Соты А. Байтұрсынұлы ісін қылмыс құрамы жоқтығына қатысты тоқтату туралы қарастырды. 1988 жылы 4 қарашада Қазақ КСР Жоғарғы Соты істі қарап, толық қанағаттандырды. Шолпан Ахметовна Байсаловаға 1988 жылы 10 қарашада әкесінің ақталғаны туралы анықтама берілді» [1, 21 п.].

1988 жылы желтоқсанда Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов сынды ақын-жазушылардың шығармашылық мұрасын зерттеу бойынша комиссия қорытындысы бойынша Қазақстан КП ОК Бюросы Қазақ КСР Баспа ісі бойынша мемлекеттік комитетке Қазақ КСР Ғылым Академиясының тілтану, әдебиет және өнер институтымен бірлесе отырып классиктердің таңдамалы шығармалары мен ғылыми еңбектерін даярлауды, баспадан шығаруды тапсырады.

Осылайша, ұлттық көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлының ақтау процесі өз мақсатында жетті. Қазақ зиялыларының көрнекті өкілі, қазақ халқының азаттығы үшін күрескен тұлғаның есімін халқына қайтару үшін жарты ғасыр қажет болды. Бүгінгі таңда Ахмет Байтұрсынұлы есімі Қазақстан мектептері мен көшелеріне берілген. Алматы қаласындағы Тіл білімі Институты, Қостанай Мемлекеттік университеті ғалымның есімімен аталынады.

Ахмет Байтұрсынұлы ақталғаннан кейін оның балалары мен немерелері ғалымның атындағы Қоғамдық қор құрып, ғалымның отбасы тұрған үйін музейге айналдырды. 2000 жылы Қостанайда Ахмет Байтұрсынұлына ескерткіш орнатылды. А. Байтұрсынұлының рухани мәдениетті дамытуға қатысты, тіл білімі мен қазақ халқының мемлекеттілігі туралы айтқан идеялары қазіргі таңда да өзектілігін жойған емес.

Мәңгі есімізде!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Ресей Федерациясының Мемлекеттік Архиві - 8131-қ. – 31-т. – 86105-і іс Надзорное производство № 909-59 Байтұрсунов Ахмет

2 Журтбай Т. Боль моя, гордость моя - Алаш!: Трилогия / Тұрсын Журтбай; пер. Орынбая Жанайдарова. – Астана: Аударма, 2016. – 1104 с.

3 Скалозубов Н. Казахский поэт Ахмет Байтұрсынов в тюрьме // Речь. - 1910. - 21 февраля.

4 ҚР ОМА. - 14-қ. – 3-т. – 4-і іс Выписка из протокола заседания Президиума ВЦИК о допущении бывших членов правительства Алаш-Орды к советской работе и об отмене преследования за прошлую деятельность 3 июня 1920 г. Военно-революционный Комитет по управлению Кирккраем

5 Байтұрсынов А. В Оренбургский Комитет Р.К.П.(б) // Известия Киргизского Края, № 3.

6 ҚР ОМА. -14-қ. – 3-т. – 17-і іс. Об оставлении Кустанайского уезда к Тургайской области (доклад тов. Байтұрсынова) Протокол № 20 заседания Кирревкома от 07.04.1920 г.

7 ҚР ОМА. - 81-қ. - 1-т. - 1652-і іс Личное дело и послужной список Ахмета Байтұрсынова во время работы в Наркомпросе 1926-1927 гг. Кзыл-Орда Наркомпрос КССР

8 Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История Советского государства. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Норма, 2008. - 720 с.

9 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. - Алматы: Мектеп, 2017. – 656 б.

10 Жемкова Е., Рогинский А.Б. Между сочувствием и равнодушием - реабилитация жертв советских репрессий // Статья на основе доклада, сделанного на международной конференции «После диктатур: работа с жертвами в Европе» (Институт имени Ханны Арендт по изучению тоталитарных режимов, Дрезден, 27–29 июня 2013 года), опубликована на немецком языке в сборнике *Nach den Diktaturen. Der Umgang mit Opfern in Europa. Dresden, 2016*

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК 930:94(81/82)
ГРНТИ 03.09.03

Айбусынов А.¹

¹магистрант 1 курса КазНПУ им. Абая

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИНДЕЙЦЕВ В СЕВЕРНУЮ АМЕРИКУ

Аннотация

В данной статье рассматриваются важнейшие научные подходы в изучении переселения индейцев в Северную Америку. Среди подходов выделяются три группы: антропологический, археологический, генетический. Данные этих исследований позволяют проследить переселения индейцев с территории Евразии на американский континент.

Индейцы являются коренными жителями Северной Америки, поселившиеся тут задолго до появления белого человека. Ученые не обнаружили останки человекообразных обезьян или доисторических людей ни в одной из стран Северной Америки. Этот факт доказывает, что первые люди современного типа в Америке пришли из других территорий. Научные исследования антропологов, археологов, генетиков доказывают, что коренные народы Северной Америки относятся к монголоидной расе и генетически наиболее близки жителям Алтая, Сибири и Монголии.

Ключевые слова: переселение, антропология, археология, генетика, коренной народ, раса, заселение, артефакт, народ

Айбусынов А.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 1 курс магистранты

**ҮНДЕСТЕРДІҢ СОЛТҮСТІК АМЕРИКАҒА ҚОНЫС АУДАРУ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ
КӨЗҚАРАСТАР**

Аңдатпа

Бұл мақалада үндестердің Солтүстік Америкаға қоныс аудару туралы зерттей отырып, маңызды ғылыми тәсілдер қарастырылады. Олардың арасында үш топ бар: антропологиялық, археологиялық, генетикалық. Осы зерттеулер арқасында үндестердің Еуразия аумағынан Америка құрлығына көшу туралы бақылау жүргізуге болады.

Үндестер Солтүстік Американың байырғы тұрғындары және олар ақ адамнан бұрын қоныстанған. Ғалымдар Солтүстік Американың кез-келген елдерінде адами маймылдардың немесе тарихтан бұрынғы адамдардың қалдықтарын таппады. Жоғарыда айтылған факт алғашқы адамдардың Америкаға басқа аумақтардан келгенін дәлелдейді. Антропологтардың, археологтардың, генетиктардың ғылыми жұмыстарына сүйене отырып, Солтүстік Американың байырғы халықтары монголоид нәсіліне жатады және генетикалық тұрғыда Алтай, Сібір және Моңғол тұрғындарына ең жақын болып келеді.

Түйін сөздер: қоныс аудару, антропология, археология, генетика, байырғы халық, нәсіл, қоныс, артефакт, халық

Аубусынов А.¹ -

¹ master course 1 course KazNPU named after Abai

SCIENTIFIC APPROACHES IN STUDYING OF RESETTLEMENT OF INDIANS TO NORTH AMERICA

Annotation

In this article the major scientific approaches in studying of resettlement of Indians to North America are considered. Three groups of approaches are distinguished: anthropological, archaeological, genetic. Data of these researches allow to track resettlements of Indians from the territory of Eurasia on the American continent.

Indians are aboriginals of North America, lodged here long before appearance of the white person. Scientists did not find remains of anthropoids or prehistoric people in one of the countries of North America. This fact proves that the first people of modern type in America came from other territories. Scientific research of anthropologists, archeologists, geneticists proves that indigenous people of North America treat Mongoloid race and are genetically closest to residents of Altai, Siberia and Mongolia.

Keywords: resettlement, anthropology, archeology, genetics, indigenous people, race, settling, artifact, people

До сих пор ни в одной из стран Северной Америки не были найдены останки человекообразных обезьян или доисторических людей. Этот факт говорит о том, что первые люди современного типа пришли в Америку извне. Ни для кого не секрет, что коренными жителями Северной Америки являются индейцы, обосновавшиеся тут задолго до появления белого человека.

Последние исследования показывают, что коренные народы Северной Америки относятся к монголоидной расе и генетически наиболее близки жителям Алтая, Сибири и Монголии. Следует выделить следующие основные научные подходы в исследовании переселения индейцев в Северную Америку: **антропологический, археологический, генетический.**

Прежде всего, хотелось остановиться на данных **антропологических исследований.** По антропологическому типу индейцы принадлежат к американоидной расе. Общая приблизительная численность индейцев в Америке — свыше 30 млн. чел. По данным на начало XXI века, их общая численность превышает 60 млн. человек. Ныне существует около 1 тысячи индейских народов, а в конце XV века было около 2200.

Следует также обратиться к **археологическим материалам.**

Доказано, что индейцы переселились в Северную и Южную Америку через Берингово перешеек в давние времена. На основании исследования ученых из Университета Флориды было доказано, что миграция проходила в три этапа: 1) 43-36 тысяч лет назад – миграция азиатских предшественников в Берингию; 2) 36-16 тысяч лет назад – заселение Берингии; 3) 16-15 тысяч лет назад – проход через ледниковый коридор.

Археологические данные подтверждают распространение интенсивное заселение Америки в пределах 13 тысяч лет назад — время формирования культуры Кловис. Находки в Аляске и Чили датируются 2-мя с половиной тыс. лет раньше. А ветхие и исключительные артефакты относятся к азиатской части Берингии — территории, ныне занимаемой востоком Чукотки и Беринговым проливом. Как раз они дают возможность представить, собственно что север восточной Берингии — место, где в данный момент находится запад Аляски, — еще был заселен 30 тысяч лет назад. Геологические находки доказывают, собственно что 60 тыс. лет назад на месте Берингова пролива была территория — именуемый Берингийский мост, затопленный 11–12 тыс. лет назад по причине таяния льдов и подъема уровня мирового океана. Но большая часть Америки оставалась отрезанной от Евразии до 12–13 тысячелетия до н. э., вплоть до этапа открытия межконтинентального коридора меж ледовыми покровами Кордильер и Лаврентьевским ледовым щитом, простиравшимся до Атлантического побережья сегодняшних Канады и США.

Долгое время полагалось, что мост между Евразией и Америкой был открытой бесплодной местностью. Палеонтологические находки говорят при помощи бурения в Беринговом море и вдоль побережья Аляски – ныне затопленных низинах Берингии – нашли пыльцу деревьев, кустарников и окаменелых насекомых. Собственно Берингия была абсолютно благоприятным местом для жизни с сравнительно богатой растительностью, а ещё тут водились крупные стадные животные - мамонты, бизоны [1]. Пришедшим из Азии праотцам довелось дожидаться 20 тысяч лет, пока же растают льды и станет свободной проход, благо обстоятельства обитания это разрешали. А при представившейся

способности они двинулись на юг в поисках наилучшей жизни, лишь только не в сторону уже заселенной Азии, а к неведомым ранее просторам необузданного Запада.

К научным исследованиям переселения индейцев в Северную Америку подключились ученые-генетики. К огорчению, доказать **генетические исследования** в обозримое время вряд ли получится: гигантская доля стоянок, сделанных людьми за 20 тыс. лет ожидания, ныне лежит на дне Берингова пролива. Некоторое время спустя, как описано в литературном источнике, не все, применительно к иным мероприятиям и народам, «воды за ними сомкнулись», избавив их от «погони» в лице иных, опоздавших на тысячи лет колонизаторов. Эти геологические конфигурации и сделали оригинальные обстоятельства для отделенного становления. Не все, дожидаться «земли обетованной» праотцам янки довелось 500 поколений взамен одного. Ну, а далее руководствовалось парадоксально резвое расселение, за некоторое количество тысяч лет позволившее оккупировать буквально все места до Магелланова пролива. Численность «первооткрывателей», исходя из контраста ДНК с поправкой на время, составляло от 1000 до 5400 человек. Точное установление того что, когда и при каких обстоятельствах люди начали расселяться в Америке стало известно в 19 веке. Переселение людей из Азии в Америку произошло примерно 12000 лет назад. По мнению ученых люди перебрались не водным путем, а пешим ходом по Берингово перешейку [2]. По словам А.Ахметова д.ф.н автор книги « Азия- Берингия – Америка или Азиатское происхождение американских «индейцев».» говорится что в 1926 году группа ученых – палеонтологов из музея Естественной истории в городе Денвер, под руководством Д.Фиггинса проводили раскопки в милях к западу от городка Фолсом, штат Нью- Мексико. При раскопках были обнаружены кости бизонов, вымерших несколько тысячелетий назад. Рядом также были обнаружены два кремня, обработанные человеком. Некоторое время спустя ученые наткнулись на ребро бизона и рядом с ним – нашли такой же кремень, обработанный человеком. Настал момент когда Д.Фиггинс опроверг теорию о том, что люди начали заселять новый свет только 12000 лет назад и сообщил об этом всему миру. Но высокопоставленные ученые опровергли утверждение Д.Фиггинса. Однако в 1927 году Д.Фиггинс организовал вторую экспедицию и группа наткнулась на еще одно бизонье ребро и мастерски сработанный наконечник меча, вонзившийся в него. На это раз влиятельные ученые- приверженцы старой точки зрения изменили свое мнение. Вслед за этим они же начали провозглашать на мировом уровне свой свежий взор, согласно которому «первые американцы начали заселять эти материка 15000 или 20000 лет назад».

Большинство генетиков уже согласилось с тем, что коренные жители Америки произошли от сибиряков, которые перешли по перешейку из Чукотки на Аляску – позднее, после окончания Ледникового периода. В пользу подобной догадки гласили генетические изучения современных индейцев, но не хватило достоверных ископаемых свидетельств. А.Ахметов подчеркнул роль трех всемирно известных ученых, которые исследовали расселение людей в американских материках, и каждый из них привнес, что то новое. Алеш Хардличка один из первых ученых который смог собрать богатый антропологический материал. Во время изучения материалов хранящиеся в различных музеях США, особое внимание привлекли черепа представителей коренных народностей, населявших американские материка. А.Хардличка составил каталог по коллекциям с постоянных выставок музеев. Второй исследователь – это Г.Ф.Дебец, впервые изучавший соматологические особенности чукчей и азиатских эскимосов. Третий это М.Г.Левин, исследовал черепа чукчей и коренных эскимосов- азиатов. Его работы написанные на основе собранных материалов, расширяют круг сведений о народностях, населяющих Дальний Восток Азии. А также М.Левин изучил группы крови жителей дальнего востока Азии - чукчей , эскимосов, ламутов и издано ценное исследование о их истории и этнологии. Алеш Хардличка утверждал, что американские «индейцы» произошли от азиатских монголоидов. Во время Второй Мировой войны в научных целях приезжал в Советский Союз для изучения краниологических особенностей коренного населения Сибири. В итоге чего сделал вывод о наличии морфологических сходств между сибиряками и «индейцами» Северной Америки. В исследовании А.Хардличка были неувязки, дело в том, что между азиатскими и американским монголоидами существуют значительные соматологические и морфологические различия, которые и индивидуализируют их внешние облики [2].

Журнал Science опубликовал статью о том, что в одном из пещер на территории Мексики был обнаружен скелет девочки возрастом 12-13 тысяч лет. Из зуба мудрости скелета получилось извлечь митохондриальную ДНК - генетический ткань, передающий потомственную информацию по материнской линии. Автор исследования Джеймс Чаттерс заявил что анализ ДНК показал генетическую связь между скелетом девочки и предками жителей Сибири [3]. Его коллега Анжелика Корзелс из

университета штата Нью-Йорк не была связана с исследованиями, но называет находку «очень интересной» потому, что удалось найти полный скелет.

В 1920 году в центральной Сибири неподалеку селения Мальта были найдены останки ребенка. В результате исследования ДНК было обнаружено, что их возраст составляет 24 тысяч лет и 30 % индейской расы содержат черты его генофонда [4]. Рядом лежали кремневые орудия, вышитое бисером ожерелье с кулоном, и другие предметы каменного века. В данный момент останки годовалого ребенка хранятся в Санкт - Петербурге, в Государственном музее Эрмитаж, и были представлены ученым из Дании, Америки, Великобритании для анализа ДНК. Исходя из анализа костного материала предплечья, был выявлен пол ребенка, им оказался мальчик. Анализ ДНК показал, что ребенок обладает тесной генетической связью с коренными американцами - индейцами, и западными евразийцами, в частности, с некоторыми группами народов ледникового периода, распространенные ранее в Европе, Центральной и Южной Азии. Известно, что азиатские кочевые народности доисторического периода были довольно мобильны, дабы распространять свой генофонд на огромные территории, от центральной Сибири как на запад, та и на восток. Научная работа интернациональной группы научных работников обосновывает, собственно что праотцы коренных американцев мигрировали в Америку из Сибири, а не из Европы, как предполагалось ранее, а ДНК мальчика – старейший полный геном древнего человека. А также окончательное доказательство того, что первые переселенцы Северной Америки были родом из Азии, а не из Европы, и что эти люди были прямыми предками американских индейцев, помогло секвенирование генома полуторалетнего мальчика Ледникового периода со стоянки Кловис. Современные индейские популяции являются на 80% потомками цивилизаций Кловис. Также ученые определили, что мальчик Кловис разделяет около 1/3 своих генов с 24000 – летним сибирским ребенком Мальта. В горах штата Монтана в 1968 году были найдены останки ребенка Кловис, датированные 8 веком до н.э., вместе с ними – более 100 древних артефактов, орудия из бивни мамонта, наконечники копий и т.д. Ученые извлекли ДНК из костных тканей мальчика и доказать, что его генотип родом из Сибири – отсюда появились первые люди в Америке, заселили некогда безлюдный континент, породив культуру Кловис. Самое интересное, что люди Кловис просуществовали всего лишь несколько сотен лет после своего возникновения, народность Кловис загадочным образом исчезла. Они не были первыми жителями Америки – эта цивилизация эпохи палеолита является первой широко распространенной доисторической культурой, которая возникла приблизительно 13 тысяч лет назад [5].

Главный вопрос - являемся ли мы родственниками или нет.

Первым европейцем, встретившим индейцев, был итальянский мореплаватель Христофор Колумб. Он же и назвал незнакомый народ «индейцами», поскольку полагал, что его корабли достигли Индии. Европейская колонизация, начавшаяся на этих землях после открытия Колумба, вынудила коренное население Америки оставлять свои родные земли и бежать на запад к побережью Тихого океана. Однако колонизаторы с каждым годом продвигались всё дальше вглубь материка. В XIX-XX веках руководство США за бесценок выкупало земли коренного населения и переселяло индейцев в резервации. На сегодняшний день в резервациях проживает около 4 миллионов человек. Поскольку американское правительство закрывает глаза на царящие в резервациях антисанитарию, болезни, нищету и преступность, потомки североамериканских индейцев вынуждены жить в тяжелейших условиях, лишённые элементарных удобств и достойного медицинского обслуживания. В мировой истории самым известным геноцидом является гитлеровский геноцид евреев. Об уничтожении индейцев, потерпевших намного большие потери, почти не говорят. Но интересно, что американская история в отношении индейцев показала не только вопиющую жесткость и бесчеловечность, но и стала образцом подражания для гитлеровского режима. Идея концентрационных лагерей не была «оригинальной идеей» Гитлера. Биограф Джон Толанд писал, что Гитлер в некоторой мере был вдохновлен системой индейских резерваций.

Список использованной литературы:

- 1 Заселение американского континента проходило в три этапа Пётр Смирнов*
- 2 Азия – Берингия – Америка или Азиатское происхождение американских «индейцев» Адил Ахметов.*
- 3 Science 16 May 2014: Vol. 344, Issue 6185, pp. 750-754 DOI: 10.1126/science. 1252619 Late Pleistocene Human Skeleton and mtDNA Link Paleoamericans and Modern Native Americans*
- 4 Окладников А.П. Новые данные о палеолитическом прошлом Прибайкалья (к исследованиям в Бурети 1936-1939 гг.)*
- 5 Таинственный геном человека. Райн.Ф New Science*

ӘӨЖ 11 -758
ГРНТИ 03.09.03

Аймбет Ұ. Н.¹

¹2 - курс магистрант, тарих, археология және этнология факультеті, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХЫ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ

Аңдатпа

Орталық Азияның тарихын зерттеудің өзіне тән ерекшеліктері бар. Қазіргі таңда Орталық Азия халықтарының тарихын зерттеуде шетелдік тарихшылардың еңбектері ерекше маңызға ие. Шетелдік тарихнама Орталық Азия халықтарының тарихын, көрнекті ағартушыларын, ұстанған саясатын, ұлт-азаттық қозғалысын, ішкі және сыртқы жағдайын, мәдениетін, түркі тілдес мемлекеттердің бір-бірімен қарым-қатынасы туралы және де тағы да басқа да өзекті мәселерді өздерінің еңбектерінде қарастырды.

Қазақстанға, Орталық Азияға қатысты шетелдік тарихнаманың қазіргі даму кезеңінде К.Л. Есмағамбетов, Қ.Р. Несіпбаева, М.Т. Лаумулин, Т.К. Бейсембаев секілді ғалымдардың жұмыстары ерекше орын алады. К.Л. Есмағамбетов өзінің зерттеу еңбектерінде американдық және ағылшындық зерттеушілердің орыс басқыншылығы мен отарлау саясатын әр түрлі тарихнамалық кезеңде сипатталғанын қарастырады. Орталық Азия туралы жазылған шетелдік басылымдардың библиографиялық көрсеткішінен құралған М.Т. Лаумулин мен Т.К. Бейсембаев ғылыми еңбектері Орталық Азияға байланысты шетелдік тарихнамада өзіндік ерекшеліктерге ие. Орыс-қазақ қатынастары мәселесіне байланысты ағылшындық және американдық тарихнама негізінде талдау әдісі К.Р. Несіпбаеваның зерттеу жұмысында кеңінен қолданылған.

Түйін сөздер: Орталық Азия, тарихнама, ұлт-азаттық қозғалыс, библиография.

Ұ.Н. Аймбет.¹

¹магистрант 2 - курса, факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби

ЗАРУБЕЖНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЕ О ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.

Аннотация

Исследование истории Центральной Азии имеет свои характерные особенности. В настоящее время особое значение в изучении истории народов Центральной Азии имеют труды зарубежных историков. Зарубежная историография рассматривает историю народов Центральной Азии, выдающихся просветителей, политику, национально-освободительное движение, внутреннее и внешнее состояние, вопросы культуры, взаимодействия тюрко-язычных государств и другие актуальные проблемы.

В изучение истории Казахстана и Центральной Азии в зарубежной историографии на современном этапе развития особое место занимают работы ученых, таких как К.Л. Есмағамбетова, К.Р. Несіпбаева, М.Т. Лаумулина, Т.К. Бейсембаева. К.Л. Есмағамбетов в своих исследовательских работах рассматривает, что американские и английские исследователи описали русскую оккупацию и колониальную политику в разные историографические периоды.

Научные труды М.Т. Лаумулина и Т.К. Бейсембаева о Центральной Азии основанные из библиографического указателя зарубежных изданий имеют свои особенности. Широко использовались в исследовательской работе К.Р. Несіпбаева метод анализа на основе английской и американской историографии по проблемам русско-казахских отношений.

Ключевые слова: Центральная Азия, историография, национально-освободительные движения, библиография.

U.N. Aimbet¹

¹Master student of 2 course, faculty of history, archeology and ethnology KazNU after named al-Farabi

HISTORY OF CENTRAL ASIA IN FOREIGN RESEARCH

Abstract

The study of the history Central Asia has its own characteristics. Nowadays research works of foreign historians are significant in the study of the history of the people of Central Asia. Foreign historiography examines

Central Asia history, outstanding educators, politics, national liberation movement, internal and external state, culture, interaction of Turkic-speaking States and other topical issues.

On studying the history of Kazakhstan and Central Asia in the foreign historiography in modern stage of development of the special place is occupied by the work of scientists such as Esmagambetov K. L., K. R. Nesipbayeva, M. T. Laumulin, T. K. beysembayev. K. L. Esmagambetov in his research works considers that American and English researchers have described the Russian occupation and colonial policy in different historiographical periods.

Scientific works of M. T. Laumulin and T. K. beysembayev about Central Asia based on the bibliographic index of foreign publications have their own characteristics.

The method of analysis based on the English and American historiography on the problems of Russian-Kazakh relations was widely used in the research Work of K. R. Nesipbayeva.

Key words: Central Asia, historiography, national liberation movements, bibliography.

Обретение Казахстаном независимости, суверенитета, духовное освобождение народа от идеологических канонов, навязанных советской системой навлекло за собой рост национального самосознания, интереса к отечественной истории.

В соответствии с этими переменами происходит пересмотр истории, историографии Казахстана, вводится в научный оборот наследие западных и восточных исследователей истории и этнографии казахов и народов среднеазиатского региона, сложная судьба которых является составной частью взаимозависимого, целостного всемирного исторического процесса.

Теоретическое оформление новой теории способствовало появлению исследований, посвященных политике России в Центральной Азии, в том числе, в Казахстане. На сегодняшний день проблемами зарубежной историографии истории Казахстана и Центральной Азии занимается ряд казахстанских исследователей: М.Т. Лаумуллин, Т.К. Бейсембиев, М.М. Сужиков, К.Р. Несипбаевой. Современной англо-американской историографии русской экспансии посвящена работа К.Р. Несипбаевой, в которой автор приходит к выводу, что зарубежные исследователи определяют русскую экспансию Центральной Азии и Казахстана, как часть «европейской экспансии».

К.Р. Несипбаева отмечает, что в большинстве своих работ английские и американские исследователи признают завоевание региона царизмом, но при этом считают, что оно явилось положительным моментом для остальных азиатских народов, принесло с собой цивилизацию. Однако большинство казахстанских ученых согласны с критикой автора данного положения и считают, что колониальное правление принесло гораздо больше негативного, чем позитивного в жизнь казахского общества. Современная западная историография располагает рядом специальных исследований, в которых рассматривается историческое прошлое казахского народа.

К.Л.Есмагамбетов в своих научных трудах утверждает, что интересы иностранных исследователей, изучавших историю Казахстана и Центральную Азию в XVIII и начале XX веков, были тесно связаны с политическими вопросами международных отношений в центрально-азиатском регионе. К ним относятся завоевание Россией казахов, колониальная политика царского правительства в Казахстане, оценка национально-освободительных движений казахского народа и т.д.

М.Т. Лаумуллин рассматривает проблемы преемственности и взаимосвязи востоковедения и политологии в контексте изучения Центральной Азии. Особое внимание уделяет дореволюционной истории региона в трудах зарубежных исследователей; истории Центральной Азии, Казахстана и центрально азиатских государств в современной политологии. В своих монографиях М.Т. Лаумуллин анализирует геополитические процессы вокруг и внутри Центральной Азии и тому, как они трактуются в мировой политологической мысли. Книга опирается на обширный историографический материал. Анализируется система научных «мозговых центров» на западе, в том числе направленных на изучение Центральной Азии. Основное место в книге занимает анализ зарубежной политологической литературы о Центральной Азии с 1991 по 2005 г. В качестве отдельной главы выделяется анализ основных работ и концепций, касающихся развития Казахстана.

Период второй половины XIX - начала XX вв. Он известен не только техническими и научными изобретениями, но и открытиями новых земель и людей, которые в основном осуществлялись в рамках международного колониального проекта. В этом отношении Центральная Азия не стала исключением.

Историю Центральной Азии рассматривали крупные державы, особенно Великобритания и Россия, как важный геополитический и стратегический ресурс для накопления и распространения капитала по широте и глубине. В своих имперских проектах военно-дипломатические круги этих государств охотно прибегали к помощи путешественников, ученых, историков, военных и миссионеров.

В русле концепции модернизации выполнены работы М. Олкотт. Изучение национально-освободительного движения казахского народа 1837-1847 годов в зарубежной историографии получило свое начало с середины XX века. Зарубежными исследователями движение под предводительством Кенесары Касымова сразу же получило оценку национально-освободительного движения за независимость. Зарубежными исследователями изучалась оценка самого движения, отношение к его исследователям советской власти с позиции тоталитарной системы. Изучению движения Кенесары Касымова в зарубежной историографии придавалось такое же значение как и теме присоединения Казахстана к Российской империи.

Одним из исследователей, интересующимся движением Кенесары Касымова является американский ученый М.Б.Олкотт. В своей монографии «Казахи» она характеризует восстание «мощным вызовом русским властям» Олкотт рассматривает национально-освободительное движение 1837-1847г.г. как результат многолетней борьбы Касыма и его семьи с колонизаторской политикой царской России. Самого Кенесары Касымова Олкотт считает «человеком очень деятельным и проницательным». Вместе с тем она пишет: «Многие казахи в наши дни считают Кенесары первым казахским националистом». По её мнению Кенесары Касымова «самозванный наследник» своего деда Аблая, считающий, «что он сможет объединить казахский народ для устранения нависшей над ним угрозы поглощения русскими и завоевания кокандским ханом». Она подчеркивает способность Кенесары добиться поддержки масс. «Его движение продемонстрировало отмирающую способность орды, функционировать в качестве союза, включающего в себя все роды и все слои общества, оказывающие сопротивление русским».

Большой вклад в развитие знаний о Центральной Азии в Соединенных Штатах внес Эвард Эллуорт. Эллуорт исследовал литературные документы на всех основных тюркских языках. В 1965 и 1971 г. публиковал результаты своего источниковедческого анализа Центрально азиатской коллекции документов

Нью-Йоркской библиотеки и ввел в научный оборот несколько сот источников на казахском языке с 1818 по 1945 г. (Allworth, 1965; 1971).

В 1967 г. Эллуорт объединяет лучшие силы современного Средне Азия ведения и издал концептуальный труд «Центральная Азия: столетие русского правления», в котором прослеживается вся история региона с древнейших времен до середины 1960-х гг.

Среди обширной литературы о Центральной Азии, изданной в США в 1960-е гг., выделяется книга Элизабет Бэкон «Центральная Азия под русским правлением» (1966) автор показывает формирование под влиянием внешних географических условий кочевого пастушеского номадизма и его закат уже в двадцатом столетии под влиянием изменившихся политических, экономических и социальных условий. В центре исследования Бэкон стоят казахи с их родоплеменной системой, но автор рассматривает также и другие кочевые народы Центральной Азии.

В западной литературе на протяжении многих лет накапливался разнообразный фактический материал о социально-экономическом развитии дореволюционного Казахстана и Центральной Азии. Значительная часть его обобщена и осмыслена рядом западных историков. Оно характеризуется вовлечением зарубежными исследователями в научный оборот, хотя и в ограниченном количестве, новых источников и материалов и тематики исследований. В настоящее время зарубежным исследователям открыт широкий доступ к источникам, материалам и исследованиям по данной теме.

Список использованной литературы:

- 1 М. Лаумулин. *История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике.*— Астана: Киси, 2015. — 272-290 С.
- 2 Ермагамбетов К.Л. *Что писали о нас на Западе-Алматы: Қазақ университеті. 1992. - 152 с.*
- 3 Несипбаева К.Р. *Современная англо-американская историография русской экспансии и колонизации Центральной Азии и Казахстана, 1997.*
- 4 Olcott M.B. *The Kazakhs. Stantord. 1987.*
- 5 Bacon E.E. *Central Asia under Russian Rule. New York: Cornell University Press, 1966. — 273 p.*
- 6 Allworth E. (ed.) *Central Asia: A Century of Russian Rule. — New York: Columbia University Press, 1967. — 550 p.*

УДК: 947.1/9
ГРНТИ 03.09.03

Мамрбеков З.М.¹ –
¹магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая

РЕЛИГИОЗНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы религиозной толерантности в современном обществе. Республика Казахстан олицетворяет полиэтничное, поликонфессиональное, поликультурное общество. В этой связи огромное внимание уделяется общим представлениям о равноценности всех людей. Целый ряд специально разработанных документов и положений были разработаны и приняты на глобальном уровне. Возникновение религиозной толерантности логически переплетается с такими понятиями, как свободомыслие, веротерпимость, секуляризация. Опыт нашей страны показывает, что различные религии и конфессии могут быть вполне совместимыми, сосуществовать мирно и эффективно. Внедрение и обеспечение в обществах религиозной толерантности путем взаимного познания различных религиозно-конфессиональных групп, взаимоуважения систем ценностей играет большую роль. Знание ценностей и взглядов других создает ощутимую положительную настроенность по отношению к ним.

Ключевые слова: религия, толерантность, современность, общество, уважение, знания, веротерпимость, религиозная традиция

Мамрбеков З.М.¹
¹ҚазҰПУ 2 курсының 1 магистрі

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚОҒАМДАҒЫ ДІНИ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада қазіргі заманғы қоғамдағы діни толеранттылық мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасы қоғамды көпұлтты, көп діни, көп мәдениетті тұрғыда бейнелейді. Осыған байланысты барлық адамдардың теңдік құндылықтары туралы жалпы идеяларына үлкен көңіл бөлінеді. Бірқатар арнайы дайындалған құжаттар мен ережелер жаһандық деңгейде әзірленіп қабылданды. Секуляризация, зайырлылықты сақтау, еркін ойлау сияқты түсініктер, діни толеранттылықтың пайда болуына қатысты логикалық түрде өзара тығыз байланысты болып келеді. Біздің еліміздің тәжірибесі көрсеткендей, әр түрлі діндер мен конфессиялар әбден үйлесімді, сонымен бірге, бейбіт және тиімді өмір сүре алады. Діни төзімділікті қоғамға енгізу және қамтамасыз ету арқылы өзара танымдағы әр түрлі діни-конфессиялық топтардың ішіндегі өзара сыйластық құндылықтардың жүйелері маңызды рөл атқарады. Олар үшін құндылықтарды және өзге көзқарастарды білу арқылы оң көзқарас қалыптастырады.

Түйін сөздер: дін, төзімділік, қазіргі заман, қоғам, құрмет, білім, діни төзімділік, діни дәстүр

Mamrbekov Z.M.¹
¹ master of the 2 course KazNPU them. Abaya

RELIGIOUS TOLERANCE IN MODERN SOCIETY

Annotation

In this article questions of religious tolerance in modern society are considered. The Republic of Kazakhstan represents multiethnic, polyconfessional, polycultural society. In this regard huge attention is paid to the general ideas of equivalence of all people. A number specially developed documents and provisions were developed and accepted at the global level. Emergence of religious tolerance logically intertwines with such concepts as free-thinking, toleration, laicisation. Experience of our country shows that various religions and faiths can be quite compatible, coexist peacefully and effectively. Introduction and providing in societies of religious tolerance by mutual knowledge of various religious and confessional groups, mutual respect of systems of values plays a large role. Knowledge of values and views of others creates notable positive mood in relation to them.

Keywords: religion, tolerance, present, society, respect, knowledge, toleration, religious tradition

Религиозная толерантность – многоаспектное и содержательное явление, а также фактор социальной стабильности и культурной и этноконфессиональной безопасности. Это понимание нашло выражение как в общих представлениях о равноценности всех людей («всеобщее уважение и соблюдение прав человека и основных свобод для всех, без различия расы, пола, языка и религии» — ст. 55 Устава ООН [1]), так и в специально разработанных документах и положениях: на глобальном уровне это ст. 18. Всеобщей декларации прав человека (1948 г.), предусматривающая право каждого человека на «свободу мысли, совести и религии» [2], Международный пакт о гражданских и политических правах (1966 г.) [3] и Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений (1981 г.) [4], на европейском — Конвенция о защите прав человека и основных свобод (принята в Риме в 1950 г.) [5] и пп. 16, 17, 19 и 32 Итогового документа Венской встречи представителей государств — участников СБСЕ (1989 г.) [6].

Исторически понятие «религиозная толерантность» относится к XVI в. Оно генетически связано с возникновением протестантизма во всем разнообразии его форм и борьбой религиозных идей этого периода и логически переплетается с такими понятиями, как свободомыслие, веротерпимость, секуляризация. Безусловно, в сегодняшнем обществе жива историческая память и о религиозных войнах, и о массовых принятиях веры под давлением тех или иных сил.

Религиозную толерантность можно сформулировать следующим образом: «это толерантное отношение адептов одной религиозно-конфессиональной общности к адептам других религиозно-конфессиональных общностей. Каждый следует своим религиозным убеждениям и признает аналогичное право других» [7].

Понятие «религиозная толерантность» имеет различные интерпретации и восприятия на современном этапе. В свою очередь выделяются позитивный и негативный виды восприятия.

В позитивном восприятии религиозная толерантность - это знание, приятие и уважение религиозно-конфессиональных ценностей и идей иноверцев.

В негативном восприятии религиозная толерантность – это безразличие к религиозно-конфессиональным взглядам и системе ценностей других, в результате чего обеспечивается отсутствие вражды и столкновений на религиозной почве.

В обоих случаях, независимо от того, на чем основана религиозная толерантность в отношении иноверцев – на уважении или безразличии, она обеспечивает общественную стабильность и сосуществование различных религиозно-конфессиональных групп. Тем не менее, из двух вышеотмеченных видов религиозной терпимости предпочтителен первый – приятие и уважение религиозно-конфессиональных ценностей других, поскольку безразличие, зачастую обусловленное незнанием, рано или поздно может привести к проявлениям нетерпимости.

Следует отметить четыре вида религиозной толерантности в зависимости от объекта - человеческое общество, в отношении которого она проявляется:

- толерантность в отношении к иноверцам (христианин-мусульманин, мусульманин-буддист, христианин-буддист и т.д.),
- толерантность в отношении к представителям других конфессий (католик-протестант, протестант-адепт православной церкви (в христианстве), суннит-шиит (в исламе) и т.д.),
- толерантность к сектантским движениям (а также толерантность сектантских движений друг к другу),
- толерантность между верующими в Бога и неверующими (верующий-атеист).

Две группы механизмов обеспечения религиозной терпимости, в зависимости от негативного или позитивного подходов к восприятию ее содержания:

- Негативные механизмы, предполагающие безразличие к религиозно-конфессиональным идеям и системе ценностей иноверцев.
- Позитивные механизмы, предполагающие знание, приятие и уважение религиозно-конфессиональных идей и системы ценностей иноверцев.

Из негативных механизмов можно выделить в основном два – атеизм и секуляризацию. Атеизм, хоть и предполагает нетерпимость ко всем религиозным течениям и конфессиям [8], в то же время предполагает взаимную толерантность между адептами различных религии и конфессий, основанную на принципе отрицания религии вообще. Результаты проведенных в 2001г. в России социологических исследований показали, что, хоть и с небольшим преимуществом, но, тем не менее, не верующие в Бога настроены к иноверующим с большей толерантностью и более открыты в плане контактов, нежели верующие [9].

Роль секуляризации как фактора, способствующего повышению уровня религиозной толерантности, ярко выражена в современных западных обществах. Здесь несравнимо меньше вражды и столкновений, происходящих на почве религиозных различий. Это, по всей видимости, обусловлено не только демократической культурой, но и секуляризованностью общества, отодвинувшей на второй план религиозно-конфессиональные вопросы и отдающей приоритетное значение отношениям и сферам деятельности светского характера. В этом контексте между людьми с различными религиозно-конфессиональными взглядами и ценностями стерты существовавшие некогда психологические барьеры. Четкое отделение государства от церкви, взаимное невмешательство в дела друг друга, становление гражданского общества, нацеленные на решение общих проблем совместные усилия в светских обществах отодвинули на второй план религиозно-конфессиональные различия между отдельными людьми и группами.

Позитивные механизмы нацелены на внедрение и обеспечение в обществах религиозной толерантности путем взаимного познания различных религиозно-конфессиональных групп, взаимоуважения систем ценностей. В этом контексте важное значение имеет подчеркивание общностей между различными религиозно-конфессиональными группами структурами, формирующими общественное сознание и культуру (школа, СМИ и пр.), что становится основой не только для религиозной толерантности, но и для общественной солидарности и консолидации. Подчеркивание общностей имеет место в религиозной, национальной и государственно-гражданской плоскостях.

Важно отметить, что все религии (христианство, ислам, буддизм и т.д.) имеют идеологические и системно-ценностные общности. Что касается различий, то они являются хорошими предпосылками для взаимодополнения религий. Следовательно, различие религий создает серьезные предпосылки для взаимодополнения и обогащения различных религиозно-конфессиональных групп общества в идеологическо-системно-ценностном плане. Наконец, различия не предполагают в обязательном порядке несовместимость. Различия и несовместимость – абсолютно разные явления и понятия. А различные религии и конфессии могут быть вполне совместимыми, сосуществовать мирно и эффективно.

Идеи религиозной толерантности положены также в учениях религий и конфессий. Несмотря на то, что монополию на истину каждая религия приписывает себе, в то же время содержит также элементы толерантности и уважения к идеологической системе и системе ценностей других. В этом плане, хотя «любая религиозная традиция претендует на свою исключительность и превосходство (или, по крайней мере, предполагает их)»⁶, тем не менее, «потенциал толерантности содержится во всех известных религиозных системах человечества». Общность между различными конфессиями в рамках одной и той же религии заключается в самой религии и вере.

В национальной плоскости подчеркивание общностей различных религиозно-конфессиональных пластов акцентирует не религиозно-конфессиональную, а этническую принадлежность. В этом случае подчеркивается, что «...конфессиональное многообразие не уничтожает национальное единство. Единство нужно искать в гармонии тех составляющих, основным мотивом которых должен быть национализм в своем высоком смысле этого слова» [10]. Такой подход означает, что представители одной и той же нации, будь то христианин или мусульманин, православный, католик или протестант, верующий или атеист, не перестают быть сынами одного и того же народа. Таким образом, при акцентировании национальной общности различных религиозно-конфессиональных пластов у них укрепляется сознание принадлежности к одной и той же этнической общности, что является серьезной основой для религиозной толерантности и национально-общественной солидарности и консолидации.

В государственно-гражданской плоскости подчеркивание общностей между различными религиозно-конфессиональными группами выдвигается на первый план в тех случаях, когда эти группы в то же время принадлежат к разным нациям. То есть, в этом случае подчеркивание общностей в этнической плоскости не действует. Вместо этого подчеркивается гражданство и принадлежность к одному и тому же обществу. Различным религиозно-конфессиональным группам внушается идея о том, что они стоят перед одними и теми же проблемами и вызовами (социальными, экономическими, экологическими, политическими и пр.), имеют общие интересы и требования и, следовательно, общие задачи, что является не менее важной предпосылкой для обеспечения общественной солидарности и пресечения раздоров и бедствий в обществах на религиозно-конфессиональной почве.

Таким образом, религиозная толерантность является основой обеспечения внутренней стабильности и интеграции обществ, удерживающей их от потрясений, пресекающей раскол наций и государств и, наконец, нейтрализующей политические цели внешнего религиозного воздействия (миссионерство, внедрение и распространение сектантских движений). В условиях отсутствия религиозной терпимости

религиозно-конфессиональное многообразие общества может привести к расколу и обессилению его изнутри, спровоцировать кровопролитные войны.

Список использованной литературы:

1. Паршаков А.С., Сенюткина О.Н., Шиманская О.К. Воспитание толерантности как фактор этноконфессиональной безопасности // Вестник Самарского государственного университета. 2014. № 1 (112). С. 65-70.
2. Устав Организации Объединенных Наций. Глава IX: международное экономическое и социальное сотрудничество // Электронный ресурс Интернет: <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter9.shtml>.
3. Всеобщая декларация прав человека // Электронный ресурс Интернет: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
4. Международный пакт о гражданских и политических правах // Электронный ресурс Интернет: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/
5. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений // Электронный ресурс Интернет: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml.
6. Конвенция о защите прав человека и основных свобод // Электронный ресурс Интернет: <http://base.garant.ru/2540800/#text>.
7. Итоговый документ Венской встречи 1986 года представителей государств — участников Соперничества по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшейся на основе положений Заключительного акта, относящихся к дальнейшим шагам после Соперничества // Электронный ресурс Интернет: <http://wwwl.umn.edu/humanrts/russian/osce/basics/Rvienna86.html>.
8. <http://www.embkaztm.org/article/142>
9. http://www.embkaztm.org/article/140_10
10. http://www.eanc.net/EANC/library/Fiction/Original/Raffi/Essays_9.htm?

**ӘОЖ:94 (574)
ҒТАМР 03.20/11.15**

Е.Д. Пазиров¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: pazilov82@mail.ru*

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨНДІРІСТІК ҚАЛАЛАРЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН КЕҢЕСТІК ҰЛТ
САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХИ АСТАРЛАРЫ (КЕНТАУ Қ. МЫСАЛЫНДА)**

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың ІІ-жартысында Қазақстанның өндірістік қалаларында жүргізілген кеңестік ұлт саясатының мәні мен негізгі нәтижесі қарастырылады. Кеңестер Одағында жүргізілген ұлт саясаты ресми түрде «халықтар достығы» мен барлық ұлыстардың теңдігі аясында жүргізіледі деп мәлімденді. Ал іс жүзінде «аға ұлт» ретінде орыс ұлтының мәдениеті мен тілі кеңінен насихатталды. Мақалада Қазақстанның өнеркәсіптік қалаларында жүргізілген «біртұтас кеңес халқын» қалыптастыру саясатының қазақ халқының ұлттық бірегейлігіне тигізген келеңсіз әсерлері Кентау қаласының мысалында жан-жақты баяндалады.

Кілт сөздер: ұлттық саясат, кеңес адамы, бірегейлік, моноқала Кентау, күнделікті өмір.

Пазиллов Е.Д.

Докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая,
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: pazilov82@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВЕТСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ГОРОДАХ КАЗАХСТАНА (НА ПРИМЕРЕ Г. КЕНТАУ)

Аннотация

В статье рассматриваются исторические аспекты советской национальной политики в промышленных городах Казахстана в второй половине XX века. Официальная национальная политика в СССР исходила из принципов «дружбы народов» и «пролетарского интернационализма». Предполагалось, что «классовый» интерес рабочих во всех странах стоит неизмеримо выше национальных интересов отдельных народов. Однако принцип дружбы народов на деле дополнялся другим, не декларированным официально, но игравшим важную роль принципом - что господствующей нацией в СССР являются русские, что русская культура и русский язык являются важными политическими факторами, обеспечивающими единство Союза. Это представление находило выражение в формуле о том, что русский народ – старший брат в семье народов СССР. Принудительное модернизации общество вызывало противоречивую реакцию местных жителей. С одной стороны, оно способствовало модернизации экономики, строительству и развитию городов, распространению образования, с другой – нередко проводилось без учёта местных условий и способствовало подрыву местных культурных традиций и загрязнению окружающей среды.

Ключевые слова: национальная политика, советской человек, идентичность, моногород Кентау, повседневная жизнь.

Pazilov Ye.¹

¹Doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: pazilov82@mail.ru

HISTORICAL ASPECTS OF THE SOVIET NATIONAL POLICY IN INDUSTRIAL CITIES OF KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE OF KENTAU)

Annotation

This article is considered the historical aspects of the Soviet national policy in the industrial cities of Kazakhstan in the second half of the twentieth century. The official national policy in the USSR proceeded from the principles of "friendship of peoples" and "proletarian internationalism." It was assumed that the "class" interest of workers in all countries is immeasurably higher than the national interests of individual peoples. However, the principle of the friendship of peoples was in fact supplemented by another, not officially declared, but playing an important role by the principle that the dominant nation in the USSR are Russians, that Russian culture and Russian are important political factors ensuring the unity of the Union. This view was expressed in the formula that the Russian people are the eldest brother in the family of the peoples of the USSR. Forced modernization society caused controversial reaction of local residents. On the one hand, it contributed to the modernization of the economy, construction and development of cities, the spread of education, on the other hand, it was often carried out without regard for local conditions and contributed to the erosion of local cultural traditions and environmental pollution.

Key words: national policy, homo soveticus, identity, Kentau mono-town, everyday life.

Қазіргі таңда өткенімізді жаңа әдіснама мен тұжырымдар арқылы қайта қорытып, ұлт мұратына негізделген отан тарихының шынайы бейнесін қалпына келтіру ісі өте өзекті болып отыр. Әсіресе, Қазақстанның өндірістік қалаларында кеңестік кезеңде жүргізілген ұлт саясатының мәні мен салдарлары, отандық тарихнамада әлі күнге дейін толыққанды зерттеліп, объективті бағасын алмаған, ақтаңдақ мәселелердің бірі. Кеңестер Одағы деп аталатын тоталитарлық алып мемлекет ыдырағанға дейінгі кезеңдегі зерттеушілердің еңбектерінде, Қазақстанды өнеркәсіптік жағынан жаңғыртудың кеңестік үлгісі идеологиялық ұстанымдарға байланысты асыра дәріптеліп, тек жағымды жағынан ғана сипатталды. Одақ

құрамындағы халықтарды тарихи тамырынан ажырату және олардың ұлттық бірегейлігінен айыруға бағытталған кеңестік жымысқы саясаттың қалалар мен өндіріс орындарында қарқынды жүргізілгені соңғы жылдарға дейін айтылмай келді. Еліміздің егемендік алуының нәтижесінде орын алған түбірлі өзгерістер - отан тарихының кеңестік кезеңіндегі осындай ақтандақ тұстарын ұлттық ұстаным негізінде қайта жазуға мүмкіндік беріп отыр.

Кеңестік жаңғырту әдістерінің келеңсіз салдарлары жөнінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Кеңестік жаңғырту әдістері экономикада волонтаристік, қарапайым адамдардың өмірінде зорлықшылдық сипатта жүргізілді, ал оның салдарынан қазақ халқы өз жерінде азшылдыққа ұшырады. Қазақ жері «бұрын жан аяғы баспаған жапан түз» «иесіз жатқан меніреу дала» деген сияқты барып тұрған тоңмойын топастық ұрандардың салдарынан сол кезде Қазақстанға келген жүздеген жас азаматтар билікші жүйенің «сендер ізашарсындар, тұңғыш түреншісіндер» деп миларына сіңіре берген насихатына сеніп, қазақтарға менсінбей, мұрнын шүйіре қарады. Бірақ, ақыры қайырлы болып, уақыт бәрін өз орнына қойды. Алайда, ұлттың тарихына, зейін-зердесі мен бауыр басқан жеріне зорлықпен жасалған тоталитарлық тәжірибелерді ешуақытта естен шығаруға болмайды»-деп әділ бағасын берген еді [1, 248 б].

Біз өз зерттеуімізде академик М. Қойгелдиевтің тұжырымын басшылыққа ала отырып, ұлттық бірегейлік (лат. *identitas*) түсінігін – жеке тұлғаның өзін мәдени-тарихи және рухани құндылықтарының ортақтығымен ерекшелінетін белгілі бір қауымның (этнос) немесе әлеуметтік топтың мүшесі екенін сезінуі ретінде қарастырамыз [2].

XX ғасырдың екінші жартысында кеңес үкіметі қорғанысқа қажетті ауыр өнеркәсіпті біржақты дамыту негізінде Қазақстанды одақтық экономиканың түпкілікті шикізат базасына айналдыру үшін өнеркәсіптік тұрғыда кешенді игеру үдерісін қолға алды. Осы мақсатқа орай, кеңес үкіметі Қазақстанда тек шикізат өндіретін кәсіпорындар ғана салды. Пайдалы қазбаларды өндірудің экстенсивті әдісі орасан зор еңбек ресурстарын талап етіп, осының нәтижесінде Қазақстанның шикізаттық бағыттағы өнеркәсіп орындарының маңында жұмысшылар өмір сүретін қала тектес кенттер қалыптаса бастады.

Кеңес үкіметі соғыстан кейінгі жылдары бұрын толық игерілмеген, алайда жерасты қазба байлықтар мол шоғырланған отар аймақтарда шикізат өнеркәсібін дамытып, оның маңынан жаңа қалаларды салуға ерекше көңіл бөлді. Өйткені, бұл бір жағынан елдің қорғаныстық-экономикалық әлеуетін арттыруға және шикізат қоры мол аймақтарды отарлауға сеп болса, екіншіден кеңестік сәулетшілердің коммунистік қоғам талаптарына сәйкес келетін қалалық органы жобалауына, жаңа өмір салтын енгізуге мүмкіндік беретін еді. Тарихы мен өзіндік дәстүрлері жоқ, кейіннен бой көтерген осындай өнеркәсіптік қалаларда, кеңес үкіметі жаңа қоғамдық қатынастарға негізделген өмір сүру ортасын ұйымдастыру арқылы «кеңес адамын» (*homo soveticus*) тәрбиелеуге күш салды. Кеңестер Одағында жаңа қалалардың салынуы жаңа өмірдің бастауы ретінде кеңінен насихатталып, осындай қалаларда бұрынғы мәдени және ұлттық стереотиптерден арылған коммунистік рухтағы «кеңес адамы» тұруы тиіс деген ұран көтерілді. Сондықтан салынып жатқан өнеркәсіптік орындары мен оның маңындағы қалаларды екпінді комсомол құрылысы деп жариялаған кеңес үкіметі, осы өңірлерде жаңа «кеңес адамын» қалыптастыру мақсатына қызу кірісті.

1950 жылдардан бастап, Кентау қаласы мен ондағы өндіріс орындары да ел көлемінде екпінді комсомол құрылысына айналып, қоғамдық шақыртулар негізінде Кеңестер Одағының әр түкпірінен түрлі ұлт өкілдері ағылып келе бастады. Жаңадан бой көтеріп келе жатқан Кентау қаласына түрлі ұлт өкілдерін шоғырландыру және оларды осы жерлерде тұрақты түрде қалдыру, басқарушы биліктің басты көздеген мақсаты болды. Әсіресе, кеңес үкіметі қалаға славян тектес ұлттардың көптеп келуіне мүдделілік танытып, оның ішінде орыс ұлтының негізінде біртұтас «кеңес халқын» қалыптастырамыз деген жымысқы саясат ұстанды. Кеңестік кезеңде Кентау қаласында жергілікті қазақ халқының үлесінің 40% аспауын, осы саясаттың жемісі деп қарауымызға болады.

Осыған байланысты жұмыс іздеп әр аймақтан жинақталған орыс ұлтының өкілдерін Кентау қаласында тұрақтап қалдыру мақсатында, орыс тілінде білім беретін мектептерді көптеп ашу қолға алынды. Мәселен, 1956 жылы Кентау қаласында материалдық-техникалық базасы талапқа сай, тұңғыш типтік негізде ашылған Б. Алтынсарин атындағы №1 орта мектеп – аралас тілде білім беретін мектеп болып ашылды. Жалпы алғанда, кеңестік кезеңде Кентау қаласы мен оған қарасты жұмысшы кенттерінде жалпы саны 20 орта мектеп жұмыс істесе, соның 5 ғана қазақ тілінде болатын. Оның өзінде аталған қазақ тіліндегі мектептер қаланың орталығында емес, жергілікті ұлт өкілдері көп шоғырланған Хантағы, Баялдыр, Ащысай кенттерінде орналасты. Ал қалған мектептер ресми түрде аралас тілде білім беретін мектептер деп есептелгенімен, сабақ толық орыс тілінде жүргізілді.

1960 жылдардан бастап Кеңестер Одағында «біртұтас кеңес халқы» қалыптастыру саясаты кең етек жая бастады. Әсіресе, 1961 жылы КОКП XXII съезінде қабылданған бағдарламадан кейін бұл үдерістің қарқыны тіптен күшейе түсті. Аталған бағдарламада Кеңестер Одағында ұлт мәселесі түпкілікті шешілген мәселе екендігі айтылып, ұлы орыс ұлтының арқасында барлық одақтас республикалардың халқы озық үлгідегі өнеркәсіп жүйесін, түрі ұлттық, мазмұны жағынан социалистік мәдениетін құра алды деп мәлімденді [3].

Аталған бағдарламаға сәйкес, Кеңестер Одағының құрамындағы жеке ұлттар «біртұтас кеңес халқы» болып өз қалауларымен бірігу процесі барысында, олардың төл тарихы, тілі, мәдениеті мен салт-дәстүрі өткен кезеңнің сарқыншақтары ретінде бірте-бірте жойылуы тиіс деп есептелінді. Аға халық ретінде орыс ұлтының интернационалды қамқорлығының арқасында Кеңестер Одағында ұлт мәселесі толықтай шешіліп, пролетарлық интернационализм негізінде ұлттардың өзара кірігуі нәтижесінде халықтың біртұтастығы орнайды деп насихатталды. Қарастырылып отырған жылдары өндірістік қалаларда ерекше қарқынмен жүргізілген осындай «біртұтас кеңес халқы» деп аталатын ұлт саясатының түпкі мән-мағынасы жөнінде Елбасы Н. Назарбаев: «Кеңес халқының арасында «аға халық» ретінде орыстардың ерекше орны бар деген аңыздар шыңтуайтына келгенде ұлттық сезім мен ұлттық сананы езіп-жаншудың талай жылға созылған жымысқы саясатын бүркемелеп тұратын бет перде ғана болатын [4, 27 б.]» деп орынды жазған еді.

Кеңестер Одағында Лениндік ұлт саясаты бойынша, барлығы ұлттар мен ұлыстар тең құқықты деп жарияланды. Алайда, оның шынайы өмірде іске асырылуында алшақтық орын алды. Оның нақты көрінісі мен кеңестік ұлт саясатының келеңсіз салдарлары Кентау қаласындағы өндіріс орындарында ерекше байқалды. Қала тұзуші басты кәсіпорын – Ащысай полиметалл комбинатында бастапқы кезеңдерден бастап, инженер-техниктерден құралған басшылық құрамы сырттан әкелінген мамандардан жасақталды. Сырттан келгендердің басым көпшілігі жергілікті халықтың мәдениетін білуге ұмтылмақ түгіл, оларға екінші сортты халық ретінде шекеден қарау үдерісі белең алды. Осының салдарынан сырттан келгендерден құралған, әкімшіл-әміршіл аппарат рухында тәрбиеленген комбинат басшылығы жергілікті кадрларды шеттетіп, жергілікті ұлт өкілдеріне сенімсіздік танытты.

Өндірістегі басшылық қызметтерге жергілікті ұлт өкілдерін жолатпау саясаты, 1950-1960 жылдары бүкіл республикадағы ірі өнеркәсіп орындарына тән ортақ жағдай еді. Бұл жөнінде белгілі тарихшы ғалым М. Қозыбаев: «Өндірісті дамыту мен басқару ісі тек сырттан келген кадрларға байланысты болды да, жергілікті мамандарға жауапты қызметтер сеніп тапсырылмады. Оларға шаруашылықтың кәсіподақ ұйымын басқару, өндірісте мастер болудан өзге қызмет тимеді. Осындай кадр саясатындағы өрескел қателіктер Қазақстанның өнеркәсіп саласында ұзақ жылдар үстем болып келді. Жігерлігімен, іскерлігімен көзге түскен бірқатар жергілікті мамандар кәсіпорын басшылығынан қолдау таппай, жұмысы ақсап жатқан шеткі кеніштерге жіберілді» [5, 302 б.].

Осы жылдары Кентау қаласында орналасқан өнеркәсіп орындарындағы кеңестік ұлт саясатының келеңсіз көріністері жөнінде Ащысай полиметалл комбинатының еңбек ардагері, Ә. Бегімбетов былай деп еске алады: «Мен Ащысай полиметалл комбинатына Кентау қаласы құрылып жатқан 1955 жылы келдім. Бұл жылдары қалалық партия комитеті мен комбинат басшылары жергілікті ұлт өкілдеріне қырын қарап, сырттан келген келімсектерді көбейтіп жатқан уақыт еді. Арнайы жолдамамен келген жоғары білімді, жергілікті қазақ ұлтынан шыққан мамандарды Кентауда қалдырмай, қаладан алыс қашықтықтағы Ащысай, Байжансай, Қарасай кеніштеріне жіберіп отырды. Мысалы, Алматыдағы политехникалық институтты бітіріп, арнайы жолдамамен 1955 жылы тамыз айында комбинатқа келген мені, қаладан 70 шақырым жердегі, техникалық жабдықталуы артта қалған Ащысай кенішіне жұмысқа жіберді. Қазақтарды өндірістің жауапты қызметтеріне жолатпау саясаты Ащысай полиметалл комбинаты құрылған 1930 жылдардан бастап жалғасып келе жатқан үрдіс болатын» [6].

Соғысқа дейінгі жылдары Ащысай полиметалл комбинатында жергілікті ұлт өкілдерінен шыққан жоғарғы білімі бар, білікті мамандар аз болғанымен, 1950-ші жылдың ортасынан бастап, өндірісте инженерлік-техникалық мамандықтарды оқып келген жоғары білімді қазақ жастарының саны көбейе бастады. Алайда, жергілікті ұлт өкілдерінен шыққан мамандарға біліктілігіне сай қызмет ұсынылмағандықтан, төмен деңгейдегі қара жұмыстарды атқаруға мәжбүр болды. Сырттан келген еуропалық ұлт өкілдерінің көпшілігінің жоғары білімі жоқ, практиктер болса да, өндірісте тез өсіп, жауапты басшылық жұмыстарға тағайындалып жатты. Комбинатта жұмысшы санын қысқарту мен оңтайландыру шаралары тек жергілікті қазақ ұлтының есебінен жүргізілді.

1965 жылы кадр мәселесіндегі осындай озбырлық пен кемсітушілікке шыдамаған қазақ ұлтынан құралған 43 инженер-техник қызметкерлері, Ащысай полиметалл комбинатында Лениндік ұлт

саясатының өрескел бұрмалануына қарсы бас көтерді. Бұл соғыстан кейінгі жылдары Қазақстанның бүкіл өндіріс орындарында жүргізілген орталықтың озбыр саясатын одақ көлемінде әшкерелеп, әйгілеген алғашқы наразылықтардың бірі еді. Наразылықты ұйымдастырушылар ұлт намысы жолында өз құқықтарын қорғаудың ең тиімді тәсілі ретінде жоғары басшылыққа шағым хат жазу қажет деп тапты.

Ащысай полиметалл комбинаты одақ көлеміндегі қорғаныстық маңыздағы ірі кәсіпорын болғандықтан, ол мемлекеттік қауіпсіздік органдары мен жергілікті партия басшылығының жіті бақылауында болатын. Сондықтан, шағым хатты жазу құпия жағдайда іске асырылды және оны дайындау жұмысы бірнеше айға созылды. Топ мүшелерінің бірінің пәтерінде өткен кезекті кеңесте, жұмысты тиянақты жүргізу мақсатында құпия топтың жетекшісі ретінде «Западный» кенішінің инженері – А. Айменов сайланды. Араға біраз уақыт салып, комбинат мұрағатынан құпия түрде алынған соңғы 10 жыл көлеміндегі мәліметтер негізінде, жергілікті ұлт өкілдерінің кемсітушілікке ұшырағаны толық көрсетілген шағым хат жазылды. Шағым хатты жазуға және оны қазақ тілінен орыс тіліне аударуға көмектескен, кейін ауысым шеберінен Ащысай полиметалл комбинатының директорлығына дейін көтерілген М.Ж. Битимбаев, былай деп еске алады: «Ануарбек Айменовпен «Западный» кенішінде бірге жұмыс істеп жүргенде таныстық. Бірде ол ақылдасатын шаруа бар еді деп, мені өз пәтеріне шақырды. Барсам, мұнда менен өзге 20 шақты комбинаттың тәжірибелі инженер-техник қызметкерлері жиналған екен. Жиылысқа қатысушылар бірінен кейін бірі сөз алып, комбинат басшыларының жергілікті ұлт өкілдеріне жасап отырған қысастығын баяндай бастады. Комбинатта жұмыс істейтін 10 мыңға жуық жұмысшының жартысынан астамы қазақтар болғанымен, жауапты қызметтегі басшылық құрамында бірде-бір қазақ жоқ екені айтылды. Комбинат басшылығының жергілікті қазақтардың мүддесімен санаспай, өз білгенін істеп, белден басып отырғаны әңгіме болды. Бұл жағдайды өзімде байқап, іштей түйсініп жүрген болатынмын. Кеңес соңында жиналғандар маған ұсыныс жасап, қазақ тілінде жазылған шағым хатты орыс тіліне аударып беруімді өтінді. Мен қазақ тілі мен орыс тілін бірдей жетік білетінмін. Сондықтан, өтініштен бас тартпай, шағым хатты орыс тіліне аударып бердім» [7].

Шағым хатты жоғары басшылыққа жеткізу және осы жолдағы қиындықтар жөнінде, осы істің басқасында жүрген Ә. Бегимбетов былай деп еске алған еді: «Біз шағым хатты Қазақстан КП Орталық Комитетіне алып бармас бұрын, бұл жөнінде Шымкент облыстық атқару комитетінің төрағасы Ж. Тәшеновпен ақылдасуды жөн санадық. Осы мақсатта арамыздан А. Айменов бастаған бірнеше адам Шымкентке жол тартып, Ж. Тәшеновтың қабылдауында болады. Ж. Тәшеновке барған азаматтар шағым хатты көрсетіп, комбинат басшыларының жергілікті ұлт өкілдеріне жасап отырған озбырлықтарын тізбелеп айтып шығады. Олардың сөздерін асықпай тыңдап, мән-жайға толық қаныққаннан кейін Ж. Тәшенов біздің қолға алған ісіміздің оң екеніне қолдау білдіріп, хатты Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А. Қонаевқа тікелей табыстаған жөн деп кеңес береді. Содан ақылдаса келе, шағым хатты жоғары жаққа жеткізу міндетін А. Айменов, А. Жарымбетов, Қ. Қожабеков сынды жігіттерге жүктеуді ұйғардық. Жергілікті ұлт өкілдерінің аманатын арқалаған ол азаматтар, 1965 жылы тамыз айында құпия түрде Кентаудан Алматыға аттанды. Олар ретін тауып, көмекшісі арқылы Д.А. Қонаевтың тікелей өзіне жолығып, өз қолдарымен шағым хатты сәтті тапсырып қайтты. Қоштасарда Д.А. Қонаев, оларға шағым хатта баяндалған жайттар анықталмаса, өздері қатаң шара көрілетінін ескерткен екен».

Шағым хат табысталғаннан соң, іле-шала жазылған фактілердің дұрыс-бұрыстығын тексеру үшін, Кентау қаласына Д.А. Қонаевтің тікелей тапсыруымен Қазақстан КП ОК хатшысы А.С. Колебаев бастаған арнайы комиссия келеді. Тексеріс қорытындысында комбинаттағы кадр даярлау ісінде, оның ішінде байырғы ұлт өкілдерінен шыққан мамандарды тәрбиелеу мен өсіруде өрескел қателіктерге жол берілгені және хатта көрсетілген барлық деректер түгелімен расталды. Атап айтқанда, арнайы комиссия мүшелері комбинат және оған қарасты мекемелердің басшыларының (И.Г. Тараканов, И.Ш. Коган, М.Ф. Федоров, В.В. Матусевич, В.П. Спиваков, А.А. Кузнецов және т.б.) кадрларды іріктеуде өзін білермендікке салынып, тамыр-таныстыққа жол бергенін анықтады. Хатта көрсетілгеніндей, комбинат басшылары арнайы білімі жоқ, біліктілігі төмен, жұмысқа мас болып келетін, пара талап еткіш, жұмыс орнында әйел зорлап, еңбек тәртібіне жат қылықтармен көзге түскен өздеріне жақын жүрген мамандарды (А.Т. Королев, М. Волков, Л.П. Чурбанов, Н.Д. Лившиц, А.К. Полоконцев т.б.) басшылық қызметтерге жоғарлатып, қазақ ұлтынан құралған тәжірибелі, қабілетті инженер-техник қызметкерлерді әдейі назардан тыс қалдырып келген. Әсіресе, комбинатқа қазақ ұлтынан шыққан қыздар мен әйелдерді жұмысқа қабылдауды, тіпті қиындатып жіберген. Кейбір жекелеген басшылар (В. Матусевич, М. Федоров) қазақ мектебін бітіріп келген қыздардан, орыс тілін жетік меңгергенін анықтау үшін, емтихан ұйымдастырып, сынақтан сүрінгендер мен сыртқы келбеті ұнамағандарды жұмысқа қабылдаудан бас

тартқан. Бұл жөнінде шағым хатта төмендегідей мәліметтер келтіріледі: «Мырғалымсай кеніші мен кен байыту фабрикасында жұмыс істейтін 235 әйелдің 6 ғана қазақ, Западный кенішіндегі 48 әйелдің арасында бірде-бір қазақ азаматшасы жоқ. Кәсіпорында қазақ қыздарын өндіріске тарту ісі нашар жолға қойылған. Қаладағы мектепке дейінгі мекемелердің жұмысы, тек орыс тілінде жүргізілетіндіктен, қазақ тілді балаларды қабылдаудан бас тартады. Бұл жағдай, өндірісте жұмыс істегісі келетін қазақ әйелдеріне қол байлау болып отыр. Комбинатта ұйымдастырылған оқу-өндірістік курстар тек орыс тілінде жүргізілетіндіктен, қазақ ұлтынан шыққан жұмысшылардың біліктілігін көтеруге мүмкіндігі болмауы себепті, жалақысы мен біліктілігі төмен жұмыстарды атқаруға мәжбүр» [8].

1965 жылы 18-қыркүйекте Шымкент қаласында облыстық партия комитетінің «О письме группы инженерно-технических работников комбината «Ачполиметалл» в Президиум ЦК КП Казахстана о серьезных недостатках в подборе, расстановке, выдвижении и воспитании кадров на комбинате» атты арнайы талқылау жиналысы ұйымдастырылды [9]. Талқылаудың нәтижесінде, кадр саясатындағы олқылықтарға жол бергені үшін, Кентау қалалық партия комитетінің бірқатар лауазымды тұлғалары қатаң ескерту алып, комбинат директоры И.Г. Тараканов қызметінен босатылды.

Алайда, жергілікті ұлт өкілдерінің мерейін өсіріп, рухын көтерген бұл оқиға оң шешілгенімен, осы жолда жан аямай күрескен тұлға А. Айменовтың соңына комбинат басшылығы шам алып түсті. Қарсы топтың түрлі қитұрқы астыртын әрекеттерінің нәтижесінде ұлтшыл, ұжым ішінде іріткі салушы деп айыпталып, қуғынға түскен А. Айменов, соңында Кентау қаласындағы өндіріс орындарынан кетуге мәжбүр болды. Қай жұмысқа барса да, ұлтшыл деген айып алдынан шығып, істеген еңбегі еленбеген абзал тұлға ішқұсалыққа ұшырап, ақыры жүрегі кенеттен тоқтап қайтыс болады. Бірақ, аталған азаматтардың жанқиярлық еңбегі із-түзсіз кетпеген болатын. Осы жағдайдан соң, жоғары басшылық жергілікті ұлт өкілдерінің мүддесімен санаспауға болмайтынын түсінді. Ащысай полиметалл комбинатында орын алған осы оқиға, Қазақстанның басқа қалаларында орналасқан өнеркәсіп орындарына да сабақ болып, өндірістегі жергілікті ұлт өкілдерінің жағдайына баса назар аударыла бастады. Ал, Ащысай полиметалл комбинатында орын алған осы жағдайдан кейін қазақ ұлтынан шыққан кейбір білікті мамандардың қызметтік сатымен жоғары өрлеуіне жол ашылды.

Қазақ халқының ұлттық бірегейлігінен айыруға бағытталған кеңестік ұлт саясаты мұнан кейінгі жылдары бір сәтке де толастаған емес. 1970-ші жылдары орыстандыру үдерісі ерекше қарқын алып, Кентау қаласында ықпалды түрде жүргізіле бастады. Кентау қаласында орыс тілінде білім беретін мектептер мен балалар бақшасының саны көбейіп, өндіріс орындарындағы басшылық қызметтерге орталықтан жіберілген мамандар ағылып келіп жатты. Жергілікті телерадио хабарлар мен мерзімді басылымдардың орыс тіліндегі тиражы да уақыт өткен сайын артқан үстіне арта түсті. Мысалы, 1974 жылы қаладағы жергілікті жалғыз «Кентау правдасы» газетінің қазақ тіліндегі нұсқасы 2300 мың данамен жарық көрсе, ал орыс тіліндегі нұсқасы 7800 мың дана болып басылды. Жергілікті басылымның орыс тіліндегі тиражын көбейту халықтар достығы принциптеріне сәйкес келеді деген зиянды түсінікті қалыптасты.

1979 жылы мамыр айының 22-24 күндері Ташкент қаласында «Орыс тілі – КСРО халықтарының ынтымақтастығы мен достығының тілі» деп аталатын Бүкілодақтық ғылыми – теориялық конференциясы ұйымдастырылды [10]. Конференция жұмысы КОКП ОК Бас хатшысы Л. Брежнев тарапынан жіберілген құттықтау сөзімен ашылып, онда коммунизмді құру мен жаңа кеңес адамын қалыптастыру ісінде орыс тілінің маңызының зор екендігі баса айтылды. Конференцияға қатысу үшін одақтың түкпір-түкпірінен жиналған партия қызметкерлері мен тілтанушы мамандардың барлығы да орыс тілін кең өріс алуын қолдай келе, соңында ұлттық республикаларда оның рөлін барынша күшейтіп, жан-жақты дамыту жөніндегі резолюцияны бірауыздан қабылдады.

Одақ құрамындағы ұлттық мектептерде орыс тілінің өрісін кеңейту мақсатын Кентау қаласының білім беру мекемелері де қызу қолдады. 1979 жылдың тамыз айында өткізілген Кентау қалалық еңбекші депутаттарының атқару комитетінің пленумында білім берудің жай-күйі талқыланып, жауапты тұлғаларға орыс тілін дамытуға байланысты бірқатар міндеттер жүктелді. Пленумының қорытынды хаттамасы бойынша: «кеңестік білім беру жүйесіне қойылып отырған жаңа талап бойынша, қала мектептерінде орыс тілін оқытуға ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Алайда, бұл мәселені жүзеге асыруда бірқатар кемшіліктерге жол берілуде. Әсіресе, бастауыш қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту қанағатанарлықсыз деңгейде. Қазақ мектептерінің оқушыларының орыс тілін меңгеруіне үлкен тежеу болып отырған жағдай - кадрлар құрамының әлсіздігі. Пушкин атындағы №6 орта мектептің мұғалімдері - Аманжолов А., Тойлыбаев М., Қалкөзов Қ. т.б. өздері орыс тілін жетік меңгермегендіктен, орыс тілі сабағына қазақ тілін араластырып жүргізуге мәжбүр. Сондықтан мектептерде тез арада орыс тіліндегі

әдебиеттер қоры толықтырылсын. Орыс тілінде түрлі кештер конференциялар ұйымдастырылып, диафильмдер мен радиохабарлар тыңдалсын. Саяси тәрбиелік жұмыстарды кеңінен өрістетіп жүргізу арқылы, қазақ тілді оқушылардың орыс тілін меңгеруге деген құлшынысы мен ынтасын ояту жолға қойылсын. Қалалық білім бөлімінің басшылары қалада жаңадан ашылатын мектептерді, енді тек орыс-қазақ аралас мектептері ретінде ұйымдастыру тапсырылсын» деген қаулы қабылданды.

Қаулыға сәйкес қазақ тіліндегі қала мектептерінде орыс тілінің сағаты мен оқыту сапасы күшейтілді. Партия басшылығы лениндік ұлт саясатын берік ұстана отырып, жергілікті ұлт өкілдерінің тілі мен мәдениетінің дамуына барынша жағдай жасап отырмыз деп көлгірсігенімен, шын мәнінде қаладағы білім беру мекемелерінде орыс тілінің өрісін кеңейту саясаты жүргізілді. Қаладағы балалар бақшасы мен бөбекжайлар толығымен орыс тілінде жұмыс істеді.

Кентау қаласында қарқынды жүргізілген кеңестік ұлт саясаты деп бүркемеленген орыстандыру саясаты кейінгі жылдары өз жемісін берді. 1989 жылы қалада өткізілген бүкілодақтық халық санағы нәтижесінде, қала халқының ішінде орыс тілін еркін меңгергендердің үлесі 71,4% құрап, ал күнделікті тұрмыста жиі пайдаланатын қарым-қатынас тілі деп орыс тілін атап көрсетті.

1991 жылы 17-мамырда КСРО көлемінде бүкілхалықтық референдум өткізілді. Референдумда «Тең құқықты мемлекеттер одағы ретінде КСРО-ны сақтап қалуды қалайсыз ба?» деген жалғыз сұрақ талқылауға ұсынылды. Кентау қаласының халқы да осы шарада ерекше белсенділік танытты. Аталған референдумға қала тұрғындардың 85% қатысып, оның 92% астамы Кеңестер Одағын сақтап қалуды жақтап дауыс берді. Бұл сол кезде жалпы республикадағы ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып тіркелді.

Қайта құру жылдарынан бастау алған жариялық және қоғам өмірін демократияландыру қадамдары, қазақ халқының үзіліп бара жатқан ұлттық тамырына қайта оралып, ұлттық бірегейлігін қалпына келтіруге бағытталған шараларға жол ашты. 1988 жылдан бастап Кентау қаласындағы «Одуванчик», «Айгүл», «Гүлдер» балалар бақшасында тұңғыш рет қазақ тіліндегі топтар ашылды. 1989 жылы қалалық «Қазақ тілі» қоғамының мұрындық болуымен Ленин атындағы орталық аланда тұңғыш «Наурыз» мерекесі тойланып, қазақтың ұлттық салт-дәстүрлерінен көріністер көрсетілді. Жалпы алғанда, Кентау қаласында кеңестік кезеңде байырғы ұлт өкілдерінің тілі мен дініне, салт-дәстүрі мен ұлттық санасынан айыруға бағытталған жымысқы саясат тегеурінді жүргізілгенімен, өз атамекенінде отарлық бұғауда болған жергілікті халық өзінің ұлттық бірегейлігінен түпкілікті ажырамай, өзінің бітім - болмысын сақтап қала алды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. «Тарих толқынында». - Алматы: Атамұра, 1999. -290 б.
- 2 Қойгелдиев М. Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). – Алматы: Дәуір, 2014. – 432 б.
- 3 XXII съезд Коммунистич. партии Советского Союза. 17-31 октября 1961 г. // Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1962. – 592 с.
- 4 Назарбаев Н. Қазақстан тәуелсіздігі: тарих тағылымдары және қазіргі заман. - Алматы: Қазақстан, 1997. -27 бб.
- 5 Қозыбаев М. Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. Т.6. – 380 б.
- 6 Бегимбетов Ә. (1933 ж.т.). Сұқбат Алматы қ. жазылып алынды. 07.04.2017 ж.
7. Битимбаев М. (1940 ж.т.). Сұқбат Алматы қ. жазылып алынды. 24.04.2017 ж.
- 8 Қоғамдық еңбек феномені: Хрестоматия. // Б.О. Жангуттин және т.б./ Жалпы редак. басқ. М. Қойгелдиев. – Алматы: Дәуір, 2016. – 120 б.
- 9 ШӨМА. 40 – қор, 28 – тізбе, 74 – іс. П.4.
- 10 Паначин Ф.Г., Страхов И.Н.. Русский язык – язык дружбы и сотрудничества народов СССР. М: Наука, 1981. - 300 с.

УДК 930
ГРНТИ 03.09.03

Aybusynov A.¹

¹*master student of 1 course of Abay Kazakh national pedagogical university*

HISTORICAL-THEORETICAL PROBLEMS OF ABORIGINAL POPULATION OF NORTH AMERICA

Annotation

In this article questions of history of indigenous people of North America are considered. Indians of North America turned from the independent people into one of components of the population of the country, exposed to discrimination. For more than 150 years there was a change of their legal status. After completion of Indian wars, the American government started elimination of the remains of independence of the wards by destruction of a traditional form of their social organization — the tribe. Creation of reservations became only an initial step on the way of familiarizing of indigenous people to "benefits" of the American civilization. The problem of indigenous people faces the American authorities to this day. Its roots go to the expansionist policy which was carried out concerning Indians throughout all history of the United States.

Keywords: people, independence, politician, tribe, expansion, civilization, indigenous people

Айбусынов А.¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты*

СОЛТҮСТІК АМЕРИКАДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

Бұл мақалада Солтүстік Америка халқының тарихына қатысты мәселесі қарастырылады. Солтүстік Америка үндыстері тәуелсіз халықтан, дискриминацияға ұшыраған халыққа айналды. 150 жылдан астам уақыт бойы олардың құқықтары өзгеріп тұрды, Үнді соғыстарын аяқтағаннан кейін, американдық Үкімет өз қол астындағы тайпа өкілдерінің дәстүрлі әлеуметтік ұйым — тайпаны жойды. Резерваттарды құру жергілікті халықты Америка өркениетінің "игіліктеріне" тарту жолындағы бастапқы қадам болды. Жергілікті халықтың мәселесі бүгінгі күнге дейін американдық билік алдында тұр. Оның тамыры Америка Құрама Штаттарының бүкіл тарихы бойы үндістерге қатысты жүзеге асырылған экспансионистік саясатқа тіреледі.

Түйінді сөздер: халық, тәуелсіздік, саясат, тайпа, экспансия, өркениет, байырғы халық

Айбусынов А.¹

¹*магистрант 1 курса КазНПУ им. Абая*

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КОРЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОЙ АМЕРИКИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы истории коренного населения Северной Америки. Индейцы Северной Америки превратились из независимых народов в один из компонентов населения страны, подвергающиеся дискриминации. На протяжении более 150 лет происходило изменение их правового статуса. После завершения индейских войн, американское правительство приступило к ликвидации остатков независимости своих подопечных путем уничтожения традиционной формы их социальной организации — племени. Создание резерваций стало лишь начальным шагом на пути приобщения коренного населения к «благам» американской цивилизации. Проблема коренного населения и по сей день стоит перед американскими властями. Ее корни уходят в экспансионистскую политику, осуществлявшуюся в отношении индейцев на протяжении всей истории Соединенных Штатов.

Ключевые слова: народ, независимость, политика, племя, экспансия, цивилизация, коренное население

Conquerors of North America, having arrived to the continent, found out that the earth is not uninhabited at all. There radical inhabitants natives lived. The arrived new inhabitants of North America considered themselves by the civilized people, and these savages, ignoramuses, it was necessary, according to them, too to bring to a civilized way of life. Idea may be noble. Whether these "savages" only needed the help? They, undoubtedly, a lot of useful learned and learned at white. But it is not the immoral savage people.

Indians had the culture, the languages, customs, traditions, the conditional charter of behavior in fight and in usual life. But, there the civilized people arrived which solved actually, savage methods to subdue the proud people. Natives lived on fertile lands where valuable fur animals were found, and in mountains there was a lot of gold. Thirst of big "piece" of the earth, arrived from Europe, blocked all good intentions (if they were) in relation to Indians. They tried to agree with Indians, speculation and deception, and even ruthless persecutions to occupy desirable lands. Indians were etched, starved, infected with diseases (exactly here probably biological weapon was for the first time used), accustomed to drinking alcohol, cruelly dealt shortly even with women and children. Cut out and burned the whole villages, tribes... and at the same time considered savages of Indians, but not themselves. Considered themselves righteous persons who brought to natives a civilization and prosperity [1].

As a result of the pursued policy, now Indians live on the plots of land (not of best) which are taken away by the U.S. Government, have the right to vote, but also, not everywhere. In times before slavery cancellation they were on an equal basis by the rights with slaves, i.e. at the lowest step of the civil rights. And in the modern world where it is often and loudly told about human rights, about democracy and humanity, the problem of people remained insufferably sharp. Settlers and also U.S. authorities pursued policy of discrimination of indigenous people of North America. The settlers who arrived from the West were obsessed with desire to own new "free" lands, and the fact that on these lands there live people did not stop them. Indians were not considered for people. Besides fertile lands they were attracted by the found gold and also existence of valuable fur animals. The military leader of a shauna Tekumsa and his brother Tenskvatava had an impact on Indians, on process unity of Indian tribes against oppression from white. And, though the Tekumse's army was crushed as a result, its image was forever imprinted in the history of Indians as an example of the brave person protecting the interests of the people. History knows three Seminolsky wars and also influence of the adopted laws on which the breeding governments of former Indian confederations were invalidated and Indians fell under jurisdiction of states, but not the national federal government. And also, the bill of resettlement of Indians adopted by the Congress on May 28, 1830. Conquest of Indian tribes of this region was result of military operations in the Southwest of North America [2]. It should be noted furious opposition of Indians to policy of the United States of America. It should be noted how unscrupulous were decisions of the authorities, for the sake of lands, to the belonging radical tribes: resettlement in the reservation took place in conditions of resistance developing often into heavy fighting.

Destruction of enormous herds of bison was encouraged to force hunger tribes to obedience. The contracts signed with leaders separate tribes were not always carried out from the government. Society of the new formed state treated Indians as to savages. With increase of discontent with conditions into which drove U.S. authorities of Indians also interest in law at indigenous people grew. It led to creation of the organization which united the interests of all indigenous people of North America in general. We see as the policy of U.S. authorities belonged to the duties to the people which they "sheltered", on the example of the leader of Indians – Leonard Peltier.

Now in North America Indians were divided in territories of two states – the USA and Canada.

In general Canada repeated experiment of the USA, and tribes lost the most part of the earth. But this process took place in Canada with smaller extent of violence and the conflicts in relation to Indians.

Having studied sources of opposition of U.S. authorities and indigenous people

North America, it is possible to conclude the following: Indians fought for the right to own the lands which were primordially belonging to them, despite the signed contracts of the authorities with bribable leaders of some tribes. Indians resisted brutal measures of exile of the people from the lands. Leaders of Indian resistance tried to obtain independence of the people, fought for the rights and for an opportunity to decide the destinies. At the end of the 19th century there was the last slaughter – at a stream Vunded-Ni. This event postponed a deep print in consciousness of Indians and other people worldwide, Indians, not indifferent to situation. In the 20th century there was a revolt of the Indian movement DAI on the place of execution of the Indian population in 1890.

Having analyzed policy of the USA for Indians, we will note: the authorities interested possession of valuable lands and natural resources on which the indigenous people Northern America lived. In achievement of the American authorities are more whole did not reckon with the right of Indians for something. The laws violating the rights of indigenous people and also forcing them to leave home grounds, to live in reservations in inhuman conditions were adopted. Was considered that the way of life of Indians is doomed to extinction, so, they have to

or assimilate and over time to become citizens of the USA, having accepted the American way of life, or to leave on objectionable to the authorities of the earth (but there long not to live).

The certain organizations which are allegedly dealing with problems and issues concerning Indians were created (WATCH), in fact, these organizations were created for control over them which interfered with all affairs of Indians. Traditional beliefs, ceremonies, the native language of Indians were forbidden. Until the end of World War I all Indians of reservations had no citizenship of the USA and only in 1919 those from them who served in field army, acquired the right to become the American citizens. Five years later, in 1924, the American leaders granted citizenship to all Indian population of the country. However the social and economic situation of Indian reservations remained extremely unsatisfactory.

Actually, and now Indian reservations represent the most backward territories of the USA in the economic, social, cultural relation. Reservations face a numerous set of problems, in general rather not characteristic of the developed countries of the modern world, even for their peripheral regions. The reason for that — in specifics of the American national policy for indigenous people of the United States. Indians of the USA remain the most oppressed part of the population of the country [3].

Indians of the USA look for the forms of fight. In the last decades a large number of the Indian organizations appeared. The most active and fighting of them — DAI, it revived ethnic consciousness and pride in Indians, drew to herself attention of the foreign public, addressing with complaints to the international organizations. However the American government constantly makes attempts to liquidate the management of the growing and organized movement.

Leonard Peltier's fate — the person who devoted the life to fight for the rights of Indians — a striking and at the same time tragic example of impudent hypocrisy of the U.S. Government which, teaching other countries to "respect of human rights", brings down cruel repressions on all who oppose the outrage which became a norm in "the most democratic society". Today the U.S. Government allocates rather large sums from the budget for the solution of problems of indigenous people of America. BID - Bureau of Indian affairs which, is included into the U.S. Department of the Interior is created.

References:

1. Нестеров Д.А. *Индейцы Северной Америки в восприятии британского колониального общества (1639-1675) // История и археология. 2015. No 7 [электронный научно-практический журнал «История и археология»]. Режим доступа: <http://history.snauka.ru/2015/07/2263>*

2. *Колонизация Северной Америки | Путешествие в историю* histori.podari-uspeh.ru/?p=53

3. Бурстин Д. *Американцы: Колониальный опыт/под ред. Олейника В. Т./изд. – Прогресс — Литера, 1993 г., 480 с.;*

ГРНТИ14.01.45

ӘОЖ 37:372.8

Р.К.Садықова¹

*¹Ф.э. к., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан,*

А.Т. Тохметов²

*²т.э.к., доцент, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан*

**ПАРСЫ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ТІЛ ҮЙРЕНІШІЛЕРДІҢ
ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа

Шығыс – адамзаттың ұлы өркениет бесігі. Соның ішінде Иран, Қытай өркениеті мен мәдениеті ерте заманнан осы кезеңге дейін өзінің құндылығын жоғалтпады.

Қазақстанда аталған елдердің тілін оқыту қарқынды дамып келе жатыр.

Мақалада парсы мен қытай тілдерінің жаһандық мәдениеттегі орны, ерекшеліктері қарастырылады, сонымен қатар жоғарғы оқу орындарында парсы және қытай тілдерін меңгертудің тиімді жақтарына

назар аударылады. Шығыс тілдерін оқыту барысында елтану компоненттері арқылы студенттердің оқуға деген қызығушылығы оянады, ал мәдени компонент қатынас құралы ретінде шығыс тілдерін меңгеруге ықпал жасайды.

Иран мен Қытай елдері өте үлкен өркениет ордасы болып табылғандықтан, бұл елдерде қызықты мәдени мәліметтері өте көп, сондықтан олар жайында тіл үйренушілерге таныстырылса, студенттердің бойында танымдық қасиеттері дамып, әрі лингвоелтанымдық құзыреттіліктері қалыптасатыны туралы айтылады.

Түйін сөздер: өркениет ордасы, лингвоелтаным, құзыреттілік, шығыс, қарым-қатынас, ақпарат

R.K.Sadikova¹

¹Candidate of Philology Science, Senior Lecturer, Kazakh State Women's Teacher Training University

A.T. Tokhmetov²

²Candidate of Historical Science Pedagogical Science, Assistant professor, Kazakh State Women's Teacher Training University

DEVELOPMENT OF LANGUAGE AND TRADITIONAL COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH STUDYING THE PERSIAN AND CHINESE LANGUAGE

Annotation

East is the great cradle of humanity. Including the civilization and culture of Iran and China from ancient times to the present, have not lost their value. The study of the languages of these countries is developing dynamically in Kazakhstan.

The article deals with the features of Persian and Chinese languages in world culture, and also focuses on the effective teaching of Persian and Chinese languages in higher educational institutions. During the study of oriental languages, students are becoming more interested in using the regional geographic component, and the use of the cultural component as a means of communication influences their perception.

Since Iran and China are a very large civilization, in these countries there is a lot of interesting cultural information, its use in the learning process develops the cognitive qualities of students and stimulates their language skills.

Keywords: civilization, cultural linguistics, competence, east, communication, information

P. K. Садыкова¹

*¹кандидат филологических наук, старший преподаватель,
Казахский государственный женский педагогический университет,
roza.sadikova@mail.ru.*

A.T.Тохметов²

*²кандидат исторических наук, доцент,
Казахский государственный женский педагогический университет,
tokhmetov@mail.ru*

РАЗВИТИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПЕРСИДСКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Восток – великая колыбель человечества. В том числе цивилизация и культура Ирана и Китая с древних времен и по настоящее время не потеряли своей ценности. Изучение языков этих стран динамично развивается в Казахстане.

В статье рассматриваются особенности персидского и китайского языков в мировой культуре, а также делается акцент на эффективном преподавании персидского и китайского языков в высших учебных заведениях. Во время обучения восточным языкам повышается интерес студентов при использовании страноведческого компонента, а использование культурной составляющей как средства общения оказывает влияние на их восприятие.

Поскольку Иран и Китай – очень большая цивилизация, в этих странах есть много интересной культурной информации, её использование в процессе обучения развивает познавательные качества учащихся и стимулирует их языковые навыки.

Ключевые слова: цивилизация, лингвокультурология, компетенция, восток, коммуникация, информация

XXI ғасыр білімнің интеграциялануы мен инновациялануы және аймақталуымен ерекшеленеді. Бұл дегеніміз – қазіргі өмірдегі бәсекеге қабілетті интеллектуалды адам капиталының қалыптасуындағы әлемдік үлгілердің пайда болуы. Интеллектуалды адам ресурсы дегеніміз – тек білім мен ғылымды меңгеріп қоймай, оны экономика мен қоғамдық өмірде, өндірісте кеңінен қолдана алатын және озық технологиялардың кілігін білетін және сондай-ақ өзіндік тұжырымдар мен ұсыныстар әзірлей алатын парасатты адамдардың образы. Кез келген мемлекеттің дамуы дәстүрлі өлшем тұрғысынан алғанда экономикалық және әлеуметтік өлшемімен бағаланса, ал біздің дәуіріміз білімнің, ғылымның және оның нәтижелері ретіндегі инновациялануымен бағаланады. Бұл қазіргі әлемнің бәсекеге қабілеттілігінің басты өлшемі.

Тәуелсіз Қазақстан Шығыс елдерімен саяси, экономикалық және мәдени байланыстарын одан әрі дамытуда. Соған орай, еліміз Егеменді ел болғаннан бері Қазақстанның жоғары оқу орындарында жоғары сапалы шығыстанушы мамандар дайындау үшін парсы, қытай және т.б. шығыс тілдері оқытылып жатыр. Шығыс тілдері тек қарым-қатынас жасау емес, бәлкім өткеніміз бен келешегімізді зерттеу үшін де керек.

Шығыс – мәдениет пен өркениет ордасы демекші, шығыстанушы ғалым **Нұржамал Алдабек шығыс туралы өз ойымен былай бөліседі:** Қазіргі әлемде адамзаттың назары батыстан гөрі шығысқа ерекше ауып отырғандығы еш жасырын емес. Бұл тек еуропалықтардың әлем тұрғындарының саны жағынан артта қалып келе жатқан үрдісі мен шығыстың демографиялық қарқынына ғана байланысты емес. Жер шарының орасан аумағын алып жатқан Шығыс адамзат руханиятының, ғылыми білімнің сарқылмас ошағы екендігін мойындаудан да туып отыр. Шығыс қойнауы қазына байлыққа толы аймақ ретінде белгілі [1].

Парсы және қытай тілдері – әлемдегі көне тілдер болып саналады. Парсы тілі – Иран Ислам Республикасының мемлекеттік тілі. Қазіргі кезде 75 миллионнан астам Иран халқы осы тілде сөйлейді. Парсы тілі үнді-европалық тілдер семьясының иран тілдер тобына жатады. Иран тілдері христиан жыл санағына дейінгі бірінші мың жылдықта Иранда, Ауғанстанда, Солтүстікте және Венгриямен Шығыс Түркістанның ортасында таралған болатын. Иран тілдері тобының ежелгі тілі – авеста және ежелгі фарси тілі деп аталды. Заратуштралықтардың қасиетті кітабы – авестаның тілінде жазылған. Ежелгі фарси – Ұлы Дарий патшалығының ресми тілі.

Ал қытай тілі ең қиын тіл боп саналады. Қытай елінің тарихы бес мың жылдық күрделі кезеңдерді қамтитын ұзақ та бай тарих. Сол кезеңдерде қытай елінің тек өзіне ғана тән мәдениеті, салт-дәстүрлері, тілі мен әдебиеті, философиялық толғамдары қалыптасты. Осындай ерекшеліктерінің арқасында қазіргі күнде күш қуаты тасыған іргелі елге айналды. Ал қазақ пен қытай халқының арасындағы мәдени және тарихи байланыстар бірнеше мың жылдық уақытты қамтитын күрделі процесс.

Экономикалық және мәдени байланыстардың арта түсуі Қазақстан азаматтары үшін қытай және парсы тілдерін үйренуге деген сұраныстары арта түсіп отыр. Мұның басты себебі: екі ел арасындағы байланыста ғана емес, әлемдік деңгейде екі елдің ықпалының арта түсуі. Қазіргі кезде әлем нарығын жаулап алған қытай тауарлары мен өнімдерін тұтынбайтын мемлекеттер кемде-кем. Соның арқасында әлемдік экономикадан ойып орын алып отырған әлеуетін қосыңыз. Сонымен қатар халық санының көптігі де өз әсерін тигізіп отыр. Ағылшын тілі әлемдік тіл ретінде мойындалса да, сөйлеушілер саны жағынан қытай тілінің шалымына да келмейтіні тағы бар. Осы себептерді ескере келгенде қытай тілінің маңызды орынға шығып келе жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Демек, қытай тілін үйрену заман талабы десек артық айтқандық емес. Ал парсы тіліне алыс-жақын шетелдіктердің көңіл бөліп үйрену құлшыныстарының артуының бірнеше себебі бар деген болжам жасауға болады. Біріншіден парсы тілінің естіген жанды баурап алатын әуезділігі, әсемділік қасиеті бар. Екіншіден әлем әдебиетінің алтын қорына құнды туындыларын тарту еткен парсы тілдес Рудаки, Фердоуси, Сағди, Хафиз, Омар Хайям сынды ақындардың шығармаларын төл тілде оқу мүмкіндігіне қол жеткізу, үшіншіден Иранның экономикалық жағдайы тұрғысынан келгенде, әсіресе қара алтын мұнайға бай ел болғандықтан, серіктестік қарым-қатынас құралы ретінде тілді еркін меңгеру қажеттілігі де заман талабынан туындайды. Қазіргі таңда парсы тілі әлемнің көптеген елдерінде оқытылып, парсы тіліне деген шетелдіктердің қызығушылығы күннен-күнге арта түсуде.

Қытай тілі қанша қиын деп саналса да, сол қиындықтарына қарамастан бұл тілді үйренушілер саны күннен-күнге артпаса кеміп отырған жоқ. Қазақстан мен Қытай арасындағы түрлі бағыттағы қарым-қатынастар қытай тілді меңгерген кәсіби мамандардың болуын қажет етеді. Осымен байланысты, Қазақстанның білім кеңістігінде шетел тілі: екі шет тілі мамандығының аясында шығыс тілдеріне деген сұраныста арта түсті.

Қазақстанда парсы мен қытай тілі бойынша зерттеген жұмыстар жоқ емес, атап айтсақ парсы тілі бойынша Л.Рүстемов, И.Жеменей, қытай тілі бойынша Ф. Н.Дәулетова, Т. Қалибекұлы, Р. Б. Джельдыбаева сияқты ғалымдардың еңбектері бар. Қазіргі таңда аталмыш тілдерді үйренуге деген қызығушылық заман талабына сай күннен-күнге өсіп келе жатқанда, аталған тілдерді зерттеудің маңызы зор, өйткені шығыс тілдерді оқытуға арналған оқулықтар мен әдістемелік көмекші құралдарды шығаруға мүмкіндік береді [2].

Шығыс тілдерін оқыту мақсаты – студенттердің білім алуы, біліктері мен дағдыларын қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар олардың лингвоелтанымдық және мәдени, эстетикалық сипаттағы мәліметтерді де игеруі, өздерінен басқа ұлттық мәдениеттердің құндылықтарын тану болғандықтан, оқыту мазмұнын анықтауда лингвоелтанымдық компонент жөніндегі мәселенің туындайтыны даусыз.

Тілдерді меңгерткенде көрнекі құралдар, түрлі ойын элементтері, кейбір әдістер студенттердің зейінін шаршатпай, оқу материалын жеңіл меңгеруге ықпал жасайды. Кейбір жағдайда көрнекі құралдардың шамадан тыс орынсыз қолданылуы, ойын элементтерінің шамадан тыс болуы сабақ мақсатын басқа бағытқа ауытқытып, студенттердің оқу материалын тереңірек меңгеруіне кері әсерін тигізеді.

Сондай-ақ шетел тілін қатынас құралы ретінде меңгеру үшін студенттер сол тілдегі сөз дағдылары мен іскерліктерін меңгеруге тиіс. Оларды меңгеру барысында өзіне тән қиындықтар бар. Ш.А. Амонашвили: «Баланың бойында оны екінші тілге ұмтылтатын талпыныс жеткіліксіз болады. Оның талпынысын арттыру үшін басқа елдің мәдениетіне, өміріне, қызықты істеріне деген қызығушылық тудыру, тілдің әдемілігін көрсете отырып, сол тілде сөйлеуге ұмтылдыру қажет, ал талпыныс пайда болса, сабақты түрлендіру арқылы оны одан әрі күшейте түсу керек» дейді [3].

Бастапқы кезең өзге тілге үйренудің іргетасын қалайтыны белгілі. Және де дәл осы арада оқыту мазмұнының, оның ішінде мәдени, барлық компоненттері үшін берік негіз қалануы тиіс. Қытай және парсы тілдерін оқыту мазмұнын елтанымдық материалдар арқылы толықтыра оқытуды бастапқы кезеңінде бастау қажет. Бұл оқытудың бүкіл мазмұнын таңдап алуға жаңа ыңғайды қажет етеді, онда әр компонентті үйретілетін меңгеретін тіл елінің мәдениеті туралы ақпаратпен байыту қажет болады.

Студенттер өзге мәдениетке әсіресе еліктеп, қызығып, тез қабылдайды, олар жаңа білімді, дағдыларды дайындықпен және қызығушылықпен меңгереді, ал мұғалімдер бұны елемуге тиіс емес. Үйретілетін тіл еліне арналған материалдар көркем ойлауға ынталандыратынын, сезімдерге әсер ететінін, талғам қалыптастыратынын ескермеуге болмайды, демек, белгілі бір ақпаратты берумен бірге, студенттің эмоциясына және оның бейнелі көркем санасына әсер етіледі.

Шығыс тілдерін үйрету студенттерге аса қызықты болады, егер олар қарапайым да болса елтану бойынша ақпарат алуды бастаса, меңгеретін ел бойынша ақпараттары толықсиды. Бұған қоса, бұл ақпараттың бөлігі картиналар, слайдтар, фильмдер түрінде көрсетіледі; басқасы (билеттер, телебағдарламалар, ақша бірліктері) – үлестіру материалдары түрінде; үшіншісі – оқылым мен тыңдалымға арналған мәтіндер түрінде және тағы сол сияқтылар.

Парсы, қытай тілін үйренудің алғашқы кезеңдерінде елтану материалдары тіл үйренушілер үшін қызықты болады. Белгілі болғандай, пәнге деген танымдық қызығушылық артады, ал жаңа анық әсерлер студенттердің оқуға деген қызығушылығын оятуға ықпал етеді, алайда қызығушылықтың ең басында сабақта көңіл көтеру емес, сабақтың тартымдылығы маңызды болып келетінін ұмытпауымыз керек. Қызығушылық өз кезегінде білімді меңгеру белсенділігі мен тиімділігін арттырады. Лингвоелтаным тілдік тұлғалардың көмегі арқылы қазақ халқының ұлттық ерекшелігін, ұлттық мәдениетін үйренуге жол ашады. Ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық мәдениет ерекшеліктерінен хабардар беретін тілдік бірліктерді үйрету және әлеуметтік сұрыптаудың қажеттілігі көркем шығармаларды оқуда, баспасөз құралдарынан, кино және видеокөріністерді көруден, ән тыңдаудан және т.б. байқалады. Көптеген ғалымдар лингвоелтанымның басты нысаны ретінде аялық білімді ұсынады. Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаров аялық білімнің лингвистикалық табиғатын ашты [4].

Шығыс тілдерін үйрену мазмұнының елтану компоненттері, бір жағынан, студенттердің оқуға оң қызығушылығын ояту мәселесін шешуге ықпал етеді. Екінші жағынан, мәдени компонент қатынас құралы ретінде шет тілін аса саналы меңгеруге ықпал етеді. Тілдерді оқытудағы лингвоелтанымдық компонент құрамын меңгеру сол елдің мәдениетін меңгерумен тығыз байланысты. Осылай ғана шеттілдік

мәдениет диалогы жүзеге асырылып, студенттің жеке тұлға ретінде өсуіне әлеуметтік-мәдени контексті құрылады. Өз кезегінде бұл жалпы адами құндылықтар мен олардың басымдылығын түсінуге үйретеді. Сол үшін бастапқы сатыда студенттерге парсы, қытай тілдерінде меңгерту барысында Иран және Қытай мәдениетіне, тарихына, әдебиетіне және ол тілдердің ең әдемі жақтарын айтып, тіл үйренушілердің қызығушылықтарын ояту керек.

Осылайша шет тілінде қарым-қатынас жасау әлеуметтік-мәдени білік пен дағдыны меңгеруді меңзейді. Мұнсыз тілді практикалық тұрғысынан меңгеру мүмкін емес. Осыдан келіп, шет тілін оқытудағы мәдени танымдық бағытталу тек жалпы білім беру мен тәрбие беру мақсаттарын ғана қамтамасыз етпей, сондай-ақ нақты практикалық мақсаттарды да қамтиды.

Оқытушының басты міндетінің бірі – шет тілін оқытудағы әлеуметтік мәдени компоненттерді оқыту технологиясын әзірлеу қажеттілігі. Алайда, студенттердің ұлттық мәдениетін де ұмытпай, элементтерін шет тілімен салыстырып оқытуға болады. Сонда ғана үйренуші әлем халықтарының мәдениетінің ерекшелігімен танысады. Оқытушы сөзсіз тіл мен оның оқыту әдістемесіне жан-жақты зер салу керек. Оқытушының белгілі дәрежедегі тілдік білімі болуы тиіс, тіл ғылымының негіздік білімдері шығыс тілін оқытатын мұғалімдер үшін алып айтқанда, олардың оқыту материалдарын дұрыс таңдау мен дұрыс орналастыруы үшін көмегі зор.

Қорыта келгенде, Иран мен Қытай елдері өте үлкен өркениет ордасы болып табылғандықтан, бұл елдерде қызықты мәліметтер көп, соның ішінде баға жетпес құндылықтары, халқының тарихы, мәдениеті, географиясы және қоғамдық саяси жүйесін оқытып, студенттердің лингвоелтанымдық құзыреттеліктерін қалыптастыруға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Алдабек Н. Шығыс – өркениет бастауы. «Ана тілі» газеті. 22 - Мамыр, 2014 ж
2. Алиханқызы Г. Қытай тілін оқытудағы негіздік білімдерді игерудің әдістері. Оқу құралы. Алматы. 2010. - 112 б.;
3. Амонашвили Ш.А.. Психологические особенности усвоения второго иностранного языка младшими школьниками. ИЯШ.1986, №2 -24 с.
4. Бейсенбекова Г.Т., Ныязбекова К.С. Қазақ тілін лингвоелтанымдық бағытта оқыту. pedagogika.snauka.ru/2013/04/1740

УДК 11.194
ГРНТИ 03.41.11

И.В.Крупко
магистрант 2 курса института истории и права КазНПУ им.Абая.
Республика Казахстан, г.Алматы
tengri95hismatulin@mail.ru

СЕМИОСФЕРА САКРАЛЬНОГО В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ: ГРАНИЦЫ ХРОНОТОПА

Аннотация

В статье исследуется хронотоп традиционной казахской культуры как одна из базовых, организующих моделей семиосферы сакрального. Для кросс-культурного расширения и верификации исследования привлечены не только нарративные, письменные и этнографические источники, но и данные археологии. В настоящей работе показано, как традиционная казахская культура кодирует пространство, время и действие, образуя сложный этнометафизический континуум.

Ключевые слова: семиосфера сакрального, традиционная казахская культура, хронотоп, ритуальные практики, археология.

Аннотация

Мақалада дәстүрлі қазақ мәдениетінің хронотоптары сакралды семиосфераның негізгі, ұйымдастырушылық модельдерінің бірі ретінде қарастырылады. Мәдениаралық кеңейту және тексеру үшін зерттеуге тек нарратив, жазбаша және этнографиялық көздер ғана емес, археологиялық деректер де

катысты. Бұл мақалада қазақ мәдениетінің дәстүрлі этномәтфизикалық континуумін қалыптастыратын кеңістіктің, уақыттың және іс-әрекеттің дәстүрлілік коды көрсетілген.

Түйінді сөздер: құмарлық семиосфера, дәстүрлі қазақ мәдениеті, хронотоп, салт-дәстүрлер, археология.

Annotation

The article examines the chronotop of traditional Kazakh culture as one of the basic, organizing models of the sacral semiosphere. For cross-cultural expansion and verification, the study involved not only narrative, written and ethnographic sources, but also archeological data. This paper shows how traditional Kazakh culture codes space, time, and action, forming a complex ethnometaphysical continuum.

Key words: sacral semiosphere, traditional Kazakh culture, chronotope, ritual practices, archeology.

«Пространство чревато сюжетом»

В.Н. Топоров [1]

Хронотоп традиционной культуры существует в космологичной гармонии природы и социума, проецируя свои иерархии на окружающее пространство и определяя человеческие отношения. Сфера сакрального в традиционной культуре четко систематизирована и регламентирована в пространственно-временном отношении к событию, где каждая его деталь семантически функциональна.

В попытках разглядеть и проникнуть в семиосферу сакрального в казахской культуре, мы неизбежно сталкиваемся с проблемой аутентичности, пульсирующей под несколькими слоями социальной памяти в сложном переплетении гибридного, колониального и самобытного. В кривых зеркалах политик памяти традиционная культура узнает себя благодаря колониальному анамнезу и после обретения независимости заимствует структуры, зеркально перекодировав смыслы и обращая их против культуры-гегемона[2]. Однако на следующем этапе деколонизации оптика исследования смещается с легитимации автохтонности/древности/государственности/травмы и в дискурсивном поле открывается возможность понимания аутентичного.

Концепт «хронотоп», введенный в литературоведение и культурную антропологию М.Бахтиным и означающий «пространственно-временной континуум» культуры, горизонт событий, жизненный контекст, со временем разросся до парадигмы социогуманитарных наук: «..существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений, художественно освоенных в литературе, мы будем называть *хронотопом* (что значит в дословном переводе — «время-пространство»). Термин этот употребляется в математическом естествознании и был введен и обоснован на почве теории относительности (Эйнштейна)... нам важно выражение в нем неразрывности пространства и времени (время как четвертое измерение пространства). Хронотоп мы понимаем как формально-содержательную категорию литературы (мы не касаемся здесь хронотопа в других сферах культуры)...»[3]. Развивая это концептуальное наследие М.Бахтина и возможности, открытые им, мы предлагаем использовать «хронотоп» как объясняющую модель сюжетного пространства-времени в историко-антропологическом исследовании сакральных практик казахской культуры, проводимом в настоящей работе и показать, как хронотоп определяет восприятие событий и диктует модели поведения.

Чтобы доказать существование хронотопа не только как аналитической категории нашего исследования, но как реального жизненного контекста, успешно функционирующего в традиционной культуре, мы приведем пример выхода за границы хронотопа и последствия этого выхода, для нарушивших «законы жанра».

В качестве примера используем логику народного ислама XVIII-XIXвв., ставшего важным элементом культурной идентичности казахов. Будучи импортированной из арабского мира, исламская религия распространилась по территории современного Казахстана, органично сливаясь с локальными верованиями и культами, образуя синкретическую систему взаимодействия мусульманских символов и аутентичных магических практик. Однако иногда при наложении двух символических полей – исламского и аутентичного (символического поля «народной религии») – возникала зона несовпадения двух культур и их конфликт. В настоящей работе нас интересует только один пример этого конфликта, причиной которого был выход за границы хронотопа традиционной казахской культуры (магического контекста) исламских религиозных агентов, действовавших по сценарию религии, проводниками которой они были.

1. «..Нередко случается (я сам однажды имел возможность это наблюдать), что читающему Коран гостю-татарину предлагают покинуть юрту, так как в ней нет покойников и хозяин опасается, как бы

чтение Корана не вызвало пагубные последствия. Бормоча проклятия, правоверный с искаженным презрением и насмешкой лицом вышел из юрты, уселся шагах в пятидесяти от нее и там продолжал чтение» [4,с.329].

2. «Киргизы тогда верили, что если во время лета наступят продолжительные дожди, а зимой – постоянные бураны, то это происходит от постоянного чтения мутлами Корана, по поверью их т.е. народа, через то заряжается воздух. В одно время, зимою, когда Шуришала-мулда читал по умершим Коран, то чуть не подвергся пытке и сожжению» [5,с.307]. Примеры далеко не единичны и подтверждаются фольклорными материалами). Попытки объяснения распространенности таких случаев были. Например Е.Бекмаханов, цитирует этот источник как доказательство слабого влияния ислама в регионе и объясняет это сохранившимся институтом «бақсы» т.е. невытесненностью исламскими служителями – казахских шаманов, продолжающих занимать ключевые позиции на религиозном поле [6]. Однако, на наш взгляд, дело не ограничивается только этим.

Приведенные примеры иллюстрируют базовую специфику народной религии (в данном случае «народного ислама»), главная функция которой – оформление отношений человека и реальности в точках наиболее интенсивного экзистенциального напряжения (рождение, смерть, свадьба, лечение больного и т.д.). Не менее важным является управление календарными обрядами, воспроизводящими космические циклы и поддерживающими порядок во вселенной мифологического мышления, а также различными магическими практиками, направленными на помощь индивиду и коллективу в повседневности (вызов дождя - «тасаттық», скапуломантия и т.п.). Все эти функции разделены между разными категориями служителей культа, магов, гадателей, проводников сакрального и др., отвечающих за разные сферы реальности. С распространением ислама на территории Казахстана (VIII-XIX вв.) часть этих функций берут на себя агенты мусульманской религии. Однако зона конфликта возникает, когда проводник сакрального (мулла), действия которого должны в соответствии с мифопоэзисом народной религии активизироваться только в случае чьей-либо смерти, рождения, потребности изменить погоду и т.д., выходит за пределы своих функций и продолжает действовать вне хронотопа сакрального. Немедленной реакцией традиционной культуры на это является отторжение и вытеснение подобного несоответствия как опасной возможности возникновения ситуации (хронотопа), когда, к примеру, читать молитву по умершему действительно понадобится. Иногда контекст не так насыщен метафизикой, и люди просто иронично воспринимают служителей культа, превысивших свои магические полномочия: «Самые муллы, посылаемые в степь по делам народным, не смеют настоятельно им показать важность сего полезного и благотворительного учреждения, ибо, когда сии наскучат своим нравоучением, то плети и презрение соделаются неминуемою за сие наградю» [6,с.202] «Какое представление о святости религии и Корана имеют киргизы иллюстрирует лучший всего следующий случай, который произошел в Акмолинской губернии. Один киргиз, которого обвинили в краже скота, должен был поклясться перед судом, что у мусульман происходит так, что они, приложившись лбом целуют его. И когда призванный для приведения его к клятве мулла протянул ему Коран, тот, будучи явно в плохом настроении, схватил Коран, стал бить им по ушам священнослужителя до тех пор, пока Коран не превратился в клочья. В наказание за кощунственное осквернение святости Корана, оскорбление муллы и судебной палаты он был приговорен к покупке мулле нового Корана» [7,с.180].

Таким образом, говоря о хронотопе сакрального в казахском обществе, мы говорим с текстом культуры и контекстом, определяющим возможность существования первого.

Не менее интересным является воплощение хронотопа сакрального не только в телесных практиках и описанных нами поведенческих моделях, но и в архитектуре средневекового города. В качестве примера мы приведем трехступенчатый алтарь, в открытый на территории средневекового города Кастек в сезоне археологических раскопок 2018 года при участии автора настоящей статьи (археологические данные используются здесь как доказательство существования хронотопа, несмотря на разницу в эпохах и типах культур).

В глиняном трехступенчатом алтаре из средневекового города Кастек воплощается трехуровневая модель мира. «Нижний мир» в архитектуре алтаря ассоциирован с напольным очагом, «средний» и «верхний» миры – две ступени жертвенника. В данном случае архитектура является текстом культуры, прочесть который могут ее адепты. Знаковая система, закодированная в устройстве этого алтаря диктуется не только его архитектурой, но и функциональностью. Исходя из устройства жертвенника-алтаря, можно предположить, что он использовался для воскурений. Несколькими годами ранее возле аналогичного алтаря был найден керамический сосуд с семенами конопли.

Об обрядах воскурения конопли есть сведения в письменных источниках [8, с. 205]. Археологические подтверждения имеются в материалах Пазырыкских курганов [9, с. 243]. По мнению Н.В. Полосьмак, небольшой медный котелок из Пазырыка использовался как переносная курильница для воскурения конопли, либо других галлюциногенов. Подобные медные котелки были обнаружены на Памире и в Индостане, встречаются также в Южной Сибири (Туге, Минусинской и Кузнецкой котловинах), в Семиречье. Таким образом мы видим, что алтарь воплощает свою сакральную функцию портала в другие миры не только архитектурно (три ступени мироздания), но и с помощью психоактивных растений, воскуряя которые служители культа становились психопомпами и проводниками в сферы сакрального. Вместе физическое пространство алтаря и окружающая его система спиритических практик активизируют хронотоп сакрального в единстве места и действия.

В задачи настоящей статьи входит введение в культурную антропологию Казахстана концепта – «**обратная зеркальность инобытия**», позволяющего понять знаковую систему, действующую в телесных практиках/кодах в сфере сакрального и воплощенную в артефактах материальной культуры. Концепт помогает понять ту часть семиосферы сакрального в казахской культуре, которая так или иначе связана с лиминальными состояниями перехода, когда актер балансирует между мирами.

Главными субъектами/объектами лиминальности в традиционной казахской культуре были невеста, баксы и покойный, соответствующие трем переходным состояниям: смены социального статуса и рождения в новой семье в качестве новой дочери, психопомпа и смерти. И если баксы (шаман) является субъектом, то невеста и покойный существуют в семиосфере сакрального как объекты воздействия лиминальных обрядов. Иной мир воспринимается как зеркально противоположный, и, в соответствии с этим, традиционная культура выстраивает свои ритуалы. Во время свадебных мероприятий девушка окружалась целой системой знаков, символизирующих ее переходное состояние: закрытие лица, песни «сынсу», по трагической тональности сходные с «жоктау» (в их функции входит статусная коррекция личности келін: символическая смерть в прежней семье и новое рождение в статусе замужней женщины) и ключевая в этом контексте метафора культуры – зафиксированное некоторыми этнографами в XX веке общение с ней через зеркало, как с существом из иного мира [4],[5]. Аналогичные практики окружают и покойного на границе инобытия (характерно использование в качестве погребального инвентаря айбалты – топора, заменяющего покойному камчу).

Еще одним археологическим артефактом, воплощающим обратную зеркальность инобытия в материи, является сосуд X века (эпоха Караханидов) из средневекового городища Кастек (рис.2). Его конструкция предполагает свое использование не в качестве предмета быта, но как ритуальный артефакт инобытия: герметичный изнутри слив сделан у ручки. Предположительно, этот сосуд использовался в ритуальных практиках взаимодействия со сферой сакрального (обряды, контакты с духами, магические практики) [6],[7]. Сосуд представляет собой семиотический код, характерный для всего, что сообщается с «иными мирами», где все становится зеркально обратным (разбитая в погребении ритуальная чаша восстанавливается, покойный сидит на быке задом наперед, с невестой во время свадебных обрядов общаются через ее отражение в зеркале и т.д.) [8].

Таким образом, магия символа традиционной (в нашем случае казахской) культуры существует в границах хронотопа, воплощаясь не только в телесных кодах, обрядах и моделях поведения, но и кодирует пространство: архитектуру, артефакты и окружающие их символические действия (в качестве доказательства кросс-культурной универсальности этих архетипических моделей мы привели археологические примеры из средневекового прошлого оседлых культур на территории Казахстана). Семиосфера сакрального в казахской культуре представляет собой сложный, многослойный, ситуативный этнометафизический континуум уникального и универсального.

Список использованной литературы

- 1. Адоньева С. Б. Прагматика фольклора. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; ЗАО ТИД «Амфора», 2004.*
- 2. Цит. по: Ионов И.Н. Новая глобальная история и постколониальный дискурс // История и современность, 2009. № 2. С. 47.*
- 3. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худож. лит., 1975. — С.234-407.*
- 4. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Пер. с нем. Примеч. и послесл. С. И. Вайнштейна. М.: Наука, 1989. 749с.*
- 5. Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов/отв.ред. Г.С. Султангалиева, сост. Г.С. Султангалиева, Т.Т.Далаева, С.К.Удербаяева. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.- 418с.*

6. Гаввердовский Я.П. «Прибавление к дневным запискам доктора 7-го класса Большого» // *История Казахстана в русских источниках в 12 томах – Алматы, «Дайк-пресс», 2005.*

7. Шварц Ф. «Туркестан – ветка индогерманских народов» // *История Казахстана в западных источниках в 12 томах. – Алматы, 2006. – Том 5. – с.175-238.*

8. Геродот. *История в девяти книгах.* / Перевод и примеч. Г.А. Стратановского. 4 кн. Л.: Наука, 1972. 600 с.

9. Руденко С.И. *Горноалтайские находки и скифы // Итоги и проблемы современной науки. М.-Л.: 1952. 268 с.*

10. Арнольд ван Геннеп. *Обряды перехода.* — М.: Восточная литература РАН, 1999. — 198с.

5. Тернер В. *Символ и Ритуал.* — М.: Наука, 1983. — 277с.

6. Мустафина Р.М. «Представления, культы, обряды у казахов» *Алма-Ата: «Казак университеті», 1992. — 176 с.*

7. Толеубаев А. Т. «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов»: (XIX - нач. XX в.) / *Алма-Ата: Гылым, 1991. - 213с.*

8. Фрезер Дж.Дж. «Золотая ветвь: Исследование магии и религии»: В 2 т. Т. 1: Гл. I-XXXIX /— М.: ТЕРРА—Книжный клуб, 2001. — 528с.

Рис.1 Средневековое городище Кастек (вид с запада)

Рис.2 Средневековое городище Кастек. Ступенчатые алтари X века (вид с севера).

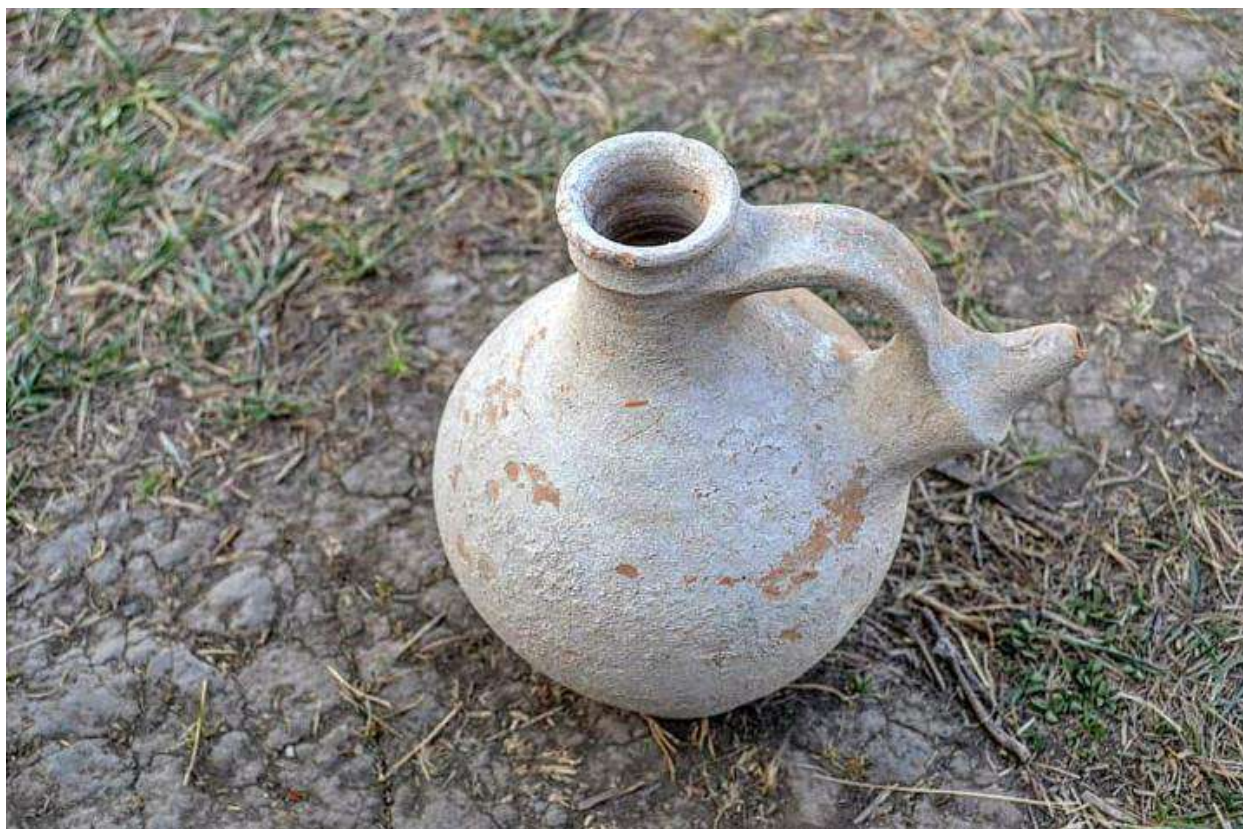

Рис.3 Ритуальный сосуд, найденный на территории средневекового городища Кастек (X век)

ГРНТИ 01.03.20
ӘОЖ 574.46

«ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫНДАҒЫ» ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХЫ

Жұман С.Ә.¹
¹т.ғ.к., доцент

Оспанова Р.Р.²
²т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ –нің доценті

Аңдатпа

Мақалада дүниежүзі халықтары көне замандардан бері бір-бірлерімен әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынаста, рухани-мәдени байланыста тұрмыс-тіршілік етіп келе жатқандығы баяндала келе, онсыз адамзат өркениетінің жалпы дамуы мен бүгінгі күнгі қалпын көз алдымызға елестете алмайтындығы айтылады. Сонымен қатар бүгінгі таңда қоғамдық жаршыға айналған Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы кешегі «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласының заңды жалғасы екендігі талданған. «Ұлы даланың жеті қырындағы» парасат-пайымы терең, мәнді-мағыналы, жан-жақты қамтылғандығы негізге алынған. Бағдарламада айтылған атқа міну мәдениетін, аң стилін, Алтын адамды, Түркі әлемінің бесігі болған кең байтақ Ұлы даламызды, Ұлы жібек жолын, Түркі әлемінің генезисін, Ұлы даланың Ұлы есімдерін, Дала фольклоры мен музыкасының мың жылын, тағы басқа жауһарларымызды қайта жаңғырту, ұлықтау, паш ету, айтары жоқ «өшкеніміз жанған, өлгеніміз тірілген» үлкен мәселелерді қамтығандығы мақала барысында қаралған.

Тірек сөздер: Ұлы дала, Елбасы, түркі әлемі, ұлы есімдер

Жуман С.А.¹
¹Кандидат технических наук, доцент

Оспанова Р.Р.²
²Кандидат экономических наук, доцент КазНПУ им. Абая

РАССМОТРЕНИЕ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В СТАТЬЕ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА «СЕМЬ ГРАНЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ»

Аннотация

В статье рассматривается история казахской письменности и роль в статье главы государства «семь граней великой степи» письменность и культ казахского народа. Наши предки, жившие в Великой степи тысячелетия, имели богатую письменность и мифологию. Открыто руническое письмо – это тоже давно известный факт. Так что никакого призыва заново переписать историю нет. Вопрос в том, чтобы спокойно и убедительно на доказательной научной основе представить целостную картину всего движения нашей национальной истории.

И эта статья – вдохновляющая для всех народов, населяющих евразийскую территорию. Идеи о том, что нужно провести Всемирный тюркологический конгресс в Казахстане, что нужно открыть новые программы по изучению и извлечению документов, которые до сих пор еще хранятся в зарубежных хранилищах, прекрасно свидетельствуют о намерениях открыть широкой аудитории все, что было складировано в архивах.

Ключевые слова: Великая степь, президент, тюркский мир, великие имена

Zhuman S.A.¹

¹ Candidate of Technical Sciences, Associate Professor

Ospanov R.R.²

² Candidate of Economic Sciences, Associate Professor KazNPU named after Abai Abaya

CONSIDERATION OF THE HISTORY OF KAZAKH WRITTEN IN THE ARTICLE OF THE HEAD OF THE STATE "THE SEVEN VIRGENS OF THE GREAT STEPPE"

Abstract

The article discusses the history of Kazakh literature and the role in the article of the head of state “The Seven Facets of the Great Steppe”, the writing and cult of the Kazakh people. Our ancestors who lived in the Great Steppe of the Millennium, had a rich writing and mythology. Open runic letter is also a well-known fact. So there is no call to rewrite history. The question is to calmly and convincingly, on an evidence-based scientific basis, present a complete picture of the entire movement of our national history.

And this article is an inspirational one for all nations inhabiting Eurasian territory. The ideas about the need to hold a World Turkic Congress in Kazakhstan, that new programs should be opened to study and retrieve documents that are still stored in foreign repositories, perfectly indicate the intention to open to the general public everything that was stored in the archives.

Keywords: Great Steppe, President, Turkic world, great names

Бүкіл дүниежүзі халықтары көне замандардан бері бір-бірлерімен әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынаста, рухани-мәдени байланыста тұрмыс-тіршілік етіп келеді. Онсыз адамзат өркениетінің жалпы дамуы мен бүгінгі күнгі қалпын көз алдымызға елестете алмаймыз. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы кешегі «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласының заңды жалғасы екендігі аян. «Ұлы даланың жеті қырындағы» парасат-пайымы терең, мәнді-мағыналы, жан-жақты қамтылған. Бағдарламада айтылған атқа міну мәдениетін, аң стилін, Алтын адамды, Түркі әлемінің бесігі болған кең байтақ Ұлы даламызды, Ұлы жібек жолын, Түркі әлемінің генезисін, Ұлы даланың Ұлы есімдерін, Дала фольклоры мен музыкасының мың жылын, тағы басқа жауһарларымызды қайта жаңғырту, ұлықтау, паш ету, айтары жоқ «өшкеніміз жанған, өлгеніміз тірілген» үлкен мәселелерді қамтыған.

«Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Өз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді» – дейді Елбасы. Білім рухани жаңғырудың алғышарты десек те болады. Өйткені, ой жүйесі терең, алыстан пайымдап, тереңнен тамырланған дүниетанымы кең адам ғана барлық бәсекеге төтеп бермек. Негізгі тақырыпқа тоқталмас бұрын, алдымен осы рухани жаңғыру ұғымын қалай түсінудеміз деген сауалға аз-кем тоқталып өтсем. Жалпы біздің халқымыз ұзақ жылдардан бері, өз жолымен жүріп келсе де, өз ата дәстүрі мен асыл дінінен айырылып қол үзе жаздағаны рас. Өзінен үстем болған мәдениеттердің ықпалында кетіп, өзге елдің құрамында болып, осы жылдар ішінде көптеген руханияттан ажырап қалдық. Жалпы рухани жаңғыру біз үшін өзіміздің аса құнды дәстүрлімізге бет бұрып, ұлттық даму жолына түсу деп білген жөн. Рухани жаңғыру деген ол ұлттың мәдениеті, діні мен ділі, әдебиеті мен тарихы тұрғысынан жаңғыру деп тусінген дұрыс. Міне осындай рухани жаңғыру кезеңінде ең алдымен біз елін, жерін, халқын шын сүйетін иманды ибалы ұрпақ болуымыз керек. Әрине, белгілі бір уақыт ауқымында әлемдік өркениеттен таса қалып, оның ықпалына ұшырамай, өз алдына тұрмыс-тіршілік кешкен жекелеген ұлт-ұлыстардың, тайпалардың біздің ғаламшарымыздың түкпір-түкпірінде өмір сүргені рас, бірақ олардың да ертелі-кеш басқа халықтармен қарым-қатынасқа түсіп, жалпы адамзат дамуының көшіне ілескеніне тарих куә.

Көптеген ұлттар мен ұлыстар қоныстануының географиялық жағдайына қарай, белгілі бір территорияны ұзақ уақыт мекендеп, бір-бірлерімен көрші тұрып, тіршілік етті. Осындай тарихи объективті себеп-салдарлардың нәтижесінде олардың арасында әлеуметтік-экономикалық тығыз байланыс орнады. Ал ондай байланыс өзінің ықпал ететін түрлі тетіктері арқылы олардың тұрмыс-тіршіліктеріне әсер етіп, сан алуан ортақ ұқсастықтардың пайда болуын ғана туғызып қоймай, өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасып дамуына да, өзіндік мәдени, рухани құндылықтарының өркендеуіне де ықпалын жасады.

Бірінен екіншісіне ауысқан тұрмыстық-материалдық және рухани-мәдениеттік жетістіктер өзінің барған жерінде қанат жайып, одан әрі өркендеп дамыды. Қабылдаушы елдің өзіндік әдет-ғұрпы мен тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен ой-санасының әсерінен жергілікті мәдениетке сіңісіп, ассимиляцияға

ұшырады. Жаңа жағдай мен ортаға бейімделіп, өзгеше сыр-сипатқа ие болды. Сөйтіп, ұлттық бітім-болмысы мен ұлттық ерекшелігі бар мәдениет пен өркениеттің өзіндік өзгеше үлгісі ретінде жалпы адамзат өркениеті мен мәдениетіне ұласып жатты. Сондай-ақ, бір-бірінен алыс отырған түрлі елдер де әлеуметтік-экономикалық жақтан селбелесе байланысып, тұрмыс-тіршілігін түзеп, өмір сүріп, бүгінгі күнге келді.

Кез келген ұлттық тіл мен әдебиеттің кемелденуі жазба әдебиеттің, демек жазудың қалыптасып дамуымен тығыз байланысты екені шындық. Оның пайда болуына адамзат өркениетінің дамуы себеп болған еді. Өркениеттің дамуы барысында ауызша қарым-қатынас жасау жеткіліксіз болып, бір-бірімен алыстан хабар алмасу, ауызша айтылған пікірді мәңгілікке қалдыру сияқты қажеттілік пайда болды. Соның себеп-салдары ретінде жазу өмірге келген еді.

Жазуды қолдану, жазба тілге көшу – тіл дамуының жаңа кезеңінің бетін ашатын құбылыс. Жазу – адам баласының зор жетістігі, тілінің кемелденіп, жаңа деңгейге көтерілгенінің айғағы. Жазусыз адамзат өркениеттің дамуын елестету де мүмкін емес. Себебі бүкіл адамзат жазудың арқасында ғана бүгінгі ғылым мен технологияның қарыштап дамыған заманына жетіп отыр.

Ұлттық тіл мен әдебиеттің жаңа деңгейге көтерілуі, кемелдікке жетуі көне заманнан бері көптеген ойшылдарды толғандырып келе жатыр. Ұлттық әліпби мен жазуды дамыту арқылы жаңа сапаға ауысу, жаңа сипаттағы әдебиетке көшу – саяси-экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік т.б. көптеген факторлармен де тығыз байланысты. Оған түрлі ел-жұрттың өзара әдеби-мәдени және тілдік байланысы да кіреді.

Жазу арқылы тілдік қолданыстар, сөз саптау түрлері жаңғырып, әдеби нормалар бір ізділікке түсіп бекиді, тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметі (стилі) жіктеледі, әр тараптанады, жалпыхалықтық сипат алып, қолданыс ауқымы кеңейеді.

Тіл – тарихи категория. Ол өзінің ішкі даму заңдылығы бойынша өсіп өрбиді, дамып жетіледі. Солай бола тұрса да, оған белгілі бір дәуірдегі саяси-әлеуметтік құрылыстың да, өзге елдермен болған әлеуметтік-экономикалық байланыстың да ықпалы ерекше болады.

Тіл әрбір заман-дәуірде өз халқының өмірімен бірге өседі, онымен біте қайнасып, бірге күн кешеді. Ел басынан өткен өзгерістер тайға таңба басқандай болып жазылып (сақталып) қалады. «Тіл – халықтың тарихы, халық – тілдің анасы» деп бекер айтылмаған.

Тілдің ішкі даму заңымен қатар, сыртқы сан алуан себептердің (саяси-әлеуметтік құрылыс (формация), өзге елдермен болған әлеуметтік-экономикалық байланыс т.б.) ықпалынан ұзақ уақыт өте келе, кез келген тіл өзгеріске ұшырайды немесе жаңа сапаға ие болып, дамып өркендейді. Сондай сыртқы әсерлердің сан алуан ықпалын басынан өткеріп, дамып жетілген тілдердің бірі, ешқандай даусыз, қазіргі қазақ тілі екені рас.

Қазіргі қазақ тілі бүгінге жеткенге дейін түрлі алмағайып замандарды, талай тарихи кезеңдер мен оқиғаларды өткеріп, дамып жетілді. Әр замандағы саяси-экономикалық құрылыстың, қоғамдық қарым-қатынастардың, түрлі елдермен болған әдеби-мәдени байланыстардың ықпал-әсеріне қарай, түрленіп, сан алуан бағыт алып дамыды. Әр заман өз ізін қазақ тіл тарихында қалдырды.

Адамзат тілінің жазу тарихы өте ерте замандардан басталады. Жазудың қалыптасып даму тарихына шолу жасасақ, ең алғашқы пиктографиялық (суреттік) жазу түрі б.з.д. 3300 жыл бұрын Шумер мемлекетінде пайда болыпты. Одан кейін идеографиялық (иероглиф) жазу, буын жазуы, әріп (дыбыс) жазуы деген сатылардан өтіпті. Бұлар бір-бірінен түр-тұрпатына, қолданылу кезеңдері мен біртіндеп кемелденуіне қарай ерекшеленеді.

Кез келген халық мәдениетінің, өркениетінің деңгейін анықтайтын басты белгілердің бірі – оның жазуы екені даусыз. Көп уақыт бойы еуропалықтар жабайы санап келген түркі халықтарының төл жазуының болғандығы XIX ғасырда Дания ғалымы Вильгельм Людвиг Петер Томсен көне түркі жазба ескерткіштерінің құпиясын ашқанда ғана белгілі болды.

Көне түркі (Орхон-Енисей) дәуірі – түркі тілдері жазуы тарихының алғашқы кезеңі ретінде саналып жүр. Көне түркілік жазба мұралардың таңбалық емлесі руналық (сына, бітік) жазуға жатады. Жазба мұралар V-VIII ғасырларға тиесілі. Бұл дәуірде қазіргі Орталық Азия жерін тұтастай және Шығыс Еуропа мен Батыс Моңғолияның бірталай жерін қамтыған аралықты түркілік ру-тайпалар мекендегені және олардың басын біріктірген Ұлы Түрік қағанатының билік құрғаны тарихтан мәлім.

Осы дәуірдің сақталған көне жазбалары қазіргі кезде табылған жерлерінің атауымен Орхон-Енисей-Талас жазба ескерткіштері деп аталады. Бұл жазбалар қазіргі бүкіл түркі жұртына ортақ мұра болып есептеледі. Сондықтан қазақ жазуының да бастау көзі болып саналады.

Әлбетте, бұл – қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму барысында, яғни даму тарихында көне түркілік жазуға дейін ешқандай жазу түрлері болмады дегенді білдірмейді. Оған дәлел – Қазақстан өлкесі

бойынша табылған үңгірлердегі, тас-жартастардағы, археологиялық қазба жұмыстары арқылы әйгіленген көне дәуірдің дүние-мүліктердегі (артефакт) түрлі пішіндегі суреттер мен таңбалар (пиктографиялар) болып табылса, белгілі түркітанушы ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы 2013 жыл 20 қыркүйекте «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында тың деректер келтіреді.

Қаржаубай Сартқожаұлы Алтай тауының Моңғолияға қарасты Кіші Ойғыр немесе Ақсай деп аталатын жеріндегі әрбір тастың бетінде б.з.б. XIV-XII мың жылдыққа, б.з.б. VI-IV мың жылдыққа, б.з.б. III-I мың жылдыққа, б.з.б. VIII-I ғасырларына және б.з. XI ғасырына дейінгі дәуірге тиесілі суреттердің аса мол екенін айтады.

Алексей Окладников дейтін атақты археологтың 1965 жылы Қобда аймағының Солтүстік-Сенгір үңгірін зерттеп, сол үңгірден 13 топ суретті фотоға түсіргенін, сол суреттерді біздің жыл санауымыздан 30-25 мың жыл бұрынғы суреттер екенін дәлелдеп, Еуропа өнертанушыларының «әлем сурет өнерінің атасы Еуропа» деген тұжырымдарын жоққа шығарды. «Осылайша, алып Алтай, ұлы Алтай әлем мәдениетінің, өнерінің алтын бесігі екенін дәлелдеп, түркі тектес халықтардың рухын көтерді» деп атап көрсетеді.

Қаржаубай Сартқожаұлы осы сұхбатында қазақ жазуының тарихына қажетті тағы да мынадай тың дерек ұсынады: «Ғылымда сақтар мен ғұндардың жазуы болды ма, жоқ па деген мәселе талас тудырып жүрген. Қытай, Еуропа деректері арқылы «бұларда жазу болды» деген болжам жасалғанымен, қандай жазу екені белгісіз еді. Осы жолы біз сурет галереясы тұрған екі тау саласынан сақ, ғұн дәуірінің үш мәтінін тауып әкелдік. Мәтін бітік (руна) жазуының көне түрімен жазылған. Мұндағы таңбалар, графикалардың белгіленуі өте көне. Орхон жазуының жүйесімен оқуға келмейді. Енді осының методологиясын жасауымыз керек. Содан кейін барып ежелгі сақ, ғұндарды сөйлете аламыз» [1]. Ғалымның осы пайымдауын ескерсек, қазіргі қазақ жазуының тамыры тым тереңде жатыр деп айта аламыз.

IX-XV ғасырлар қойнауында қолданылған ұйғыр жазуы (кейде соғды жазуы деп те аталады) да көне түркілік руникалық жазудың (Орхон-Енисей-Талас) заңды жалғасы болып табылады. Өйткені бұл жазу қазіргі ұйғырлардың ғана емес, бүкіл түркі жұртына ортақ жазу болған еді. Аталған кезеңдегі Тоғыз оғыз бірлестігінің (X-XI ғғ.), Оғыз мемлекетінің (X-XI ғғ.) және Қарлұқ қағанаты (756-940 жж.) мен Қараханид мемлекетінің (940-1212 жж.) жазба тілі еді.

Бұл мемлекеттік құрылымдардың құрамында қазіргі ұйғырлармен қатар түркілік ру-тайпалардың көпшілігі болды. Көне ұйғыр жазуы арқылы XI ғасырдың жазба мұрасына жататын Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастаны (1069-1170 жж. Көне ұйғыр тіліндегі нұсқасы Вена қаласындағы Корольдік кітапханада, ал араб әрпіне көшірілген екіншісі, үшінші нұсқасы Каирдың Кедивен кітапханасы мен Ташкенттегі Шығыстану институтының қорында сақтаулы тұр) бізге жетті. Зерттеушілердің айтуынша, кейінірек XIV-XV ғасырлардағы Мауараннахрдың атақты билеушісі Ақсақ Темір әмірлігінің де, сондай-ақ Алтын Орда хандығының да араб жазуымен қатар қолданған жазба тілдерінің бірі – ұйғыр жазуы болыпты.

VI ғасырда Ұлы Түркі қағанаты ыдырап, оның орнына Батыс Түркі қағанаты (603-704 жж.) және Шығыс Түркі қағанаты (682-744 жж.) орнады. VIII ғасырда бұл қағанаттар да тарих сахнасынан кетіп, түркі тайпалары немесе түркілік ру-тайпалар негізінде құрылған мемлекеттік бірлестіктер сол кезеңдегі күшейген Араб халифаты үстемдігінің ықпалына түсе бастады. Сөйтіп, түркі халықтарының дәуірі жүріп тұрған кезеңнің руналық жазуы олардың басынан бақ тайып, арабтардың үстемдігін мойындағаннан бастап бірте-бірте қолданыстан шығып, ұмытыла бастады.

Ислам дінін тарату мақсатында мектеп, медреселер ашқан арабтар өз жазуын пайдаланып, өз сөздерін қолданды. Қандай да болсын оқыту (діни, ғылыми, біліми, әдеби, мәдени т.б.) тілі араб жазуына негізделгендіктен, түркітілдес халықтар арасына араб, парсы сөздері кеңінен тарай бастады. Араб-парсы тілінен олардың тіліне тек діни сөздер ғана емес, ғылым мен білімге, мәдениет пен әдебиетке, дүниетанымға, мемлекеттік-әкімшілікке қатысты да көп сөз енді. Өйткені сол кездегі араб ғылымы мен білімі, араб әдебиеті мен мәдениеті – дүниежүзі бойынша озық болатын.

Алайда аталған кезеңнің алғашқы ғасырларында араб жазуы арқылы сауат ашқандар жалпы халықтың өте аз мөлшерін ғана құраған еді. Көпшілік халық оқу-жазуды білмейтін. Сол себептен араб-парсы сөздері көшпелі халыққа, негізінен, ауызша тарап, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ ру-тайпалары тілінің ішкі заңдылықтарына бағынып, олардың сөздік құрамына дыбыстық-құрылымдық жағынан өзгеріп енді.

Ал сан ғасырлар бойы көне ұйғыр және араб жазуымен түркіше жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік (Құтты білім)» (1069 ж.) атты дастанын, араб жазуымен түркіше жазылған Махмұт Қашқаридың «Дивану лұғат-ат түрік (Түрік тілі сөздігі)» (1072 ж.) атты еңбегін, Ахмет Юғнакидің

«Ғибат-ул хакаиқ (Ақиқат сыйы)» атты дидактикалық поэмасын (XII ғасырдың соңында жазылып, 1444 жылы соңғы көшірмесі жасалған), Қожа Ахмед Яссауидің «Диуани хикмет (Даналық кітабы)» (1060-1063 жж.) шығармасын, «Кодекс куманикус (Қыпшақ сөздігі)» (1303 ж.) тарихи жазба ескерткішін, Мұхаммед Хорезмидің «Мұхаббат-наме» (1353 ж.) атты дастанын, Сейф Сараидың «Гүлстан бит-түрки» (1391 ж.) атты поэмасын, Қадырғали Жалаиридың «Жамиғ-ат таурих» (1598-1600 жж.) атты тарихи шығармасын, Әбілғазы Баһадурдың «Шежіре-и түрік» (1640 ж.) тарихи шежіресін және осылар секілді басқа да көптеген жазба мұраларды тек арабша хат танығандар ғана оқып түсінген. Олардың таралымы да мардымсыз болған. Себебі ол заманда бапахана ісі онша дами қоймағандықтан, көбінесе қолмен көшіріліп, санаулы данамен тарайтын. Бұқара халықтың кейбір сауатты өкілдері ғана болмаса, көпшілік оларды жаппай тұтына алмайтын. Оқығандардың көмегімен жалпы мазмұнымен таныс болып, жадында сақтағандар жыр-киссалар, аңыз-әңгімелер т.б. ауыз әдебиеті жанрларының өзге де түрлері арқылы ауызша таратып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған.

Түркі әлеміне кең тараған араб жазуы моңғол шапқыншылығына байланысты XIII ғасырдың екінші ширегінен бастап түркілік сипат ала бастады. Себебі Шыңғыс ханның екі ұлы – Жошы хан мен Шағаттай хан билеген ұлыстар қазіргі Қазақстан мен Орталық Азияның жерін қамтыған болатын. Олардың билігіне қараған халықтың басым бөлігін түркілік ру-тайпалар құрады.

Мешіт-медресесі бар қалалар орналасқан оңтүстік өлкеде Шағаттай ұлысының билігі жүрді. Сондықтан да арабша түркілік жазу біршама отырықшылық кәсіпке негізделген осы ұлыста айтарлықтай дами түсіп, «шағатай» жазуы деген атауға ие болды. Алайда екі ұлыстың арасындағы саяси-мәдени байланыс, сауда-саттық сияқты қарым-қатынас тығыз болды. Негізінен көшпелі түркі (қазіргі қазақ) ру-тайпаларынан құралған Жошы хан ұлысы (кейінірек Алтын Орда деп аталды) да араб жазуын пайдаланды. Тіпті Араб халифатының Египеттегі ел биліктін тартып алған мамлюктер (қыпшақтар) мемлекетінің құрылуына (XII- XIV ғғ.) және «Алтын Орда» хандығы (XIII-XIV ғғ.) билігінің күшеюіне байланысты араб жазуына негізделген түркілік жазу кеңірек өріс алып, өркендей түсті.

Еуразия ауқымында түркі тілін білу қажеттігі туындап, араб жазуы негізінде «Кодекс куманикус» (Қысқаша қыпшақ сөздігі. Авторы белгісіз. Бұл еңбек «қыпшақ жазуының» жәдігері. Сөздік армиян жазуымен де жазылып, мұра болып қалған) сияқты еңбектер жазыла бастады. Жоғарыда аталған жазба мұралардың көпшілігі осы дәуірге тиесілі, яғни орта түркі жазба ескерткіштері болып саналады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, «шағатай» жазба әдеби тілі қазіргі халықтар мен ұлттардың жазба әдеби тілі сияқты жалпыхалықтық емес, хат білетін сауатты адамдарға ғана арналды. Оны сауатты адамдар ғана оқып қолдана алатын болған. Сондықтан да оны кез келген қарапайым адам күнделікті сөйлеу тілі сияқты емін-еркін пайдалана алды десек, артық айтар едік. Алайда ол жазу тілі болғандықтан, әрине, оның өзіне тән емле ережелері мен хат жүзінде қалыптасқан үлгілері, дағдылы дәстүрлері болды. Ол ережелерді көркем шығарма не хат-хабар, ісқағаздары, тағы басқадай дүниелерді жазатын адамдар мен оқитын адамдар ғана жетік біліп, мұқият сақтап отырған. Оның нақты көрінісін жоғарыда аталған жазба мұралардан тыс, сол дәуірге жататын тарихи жазба құжаттар мен хат-хабарлық (*эпистолярлық жазбалар, әсіресе XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырда Санг-Петербург, Қазан қалаларынан басылып шыққан түрлі мазмұндағы эпостық және лиро-эпостық жырлар мен хиссалар тілінен, солардағы сөз саптау үлгілерінен көреміз.*

Шағатай жазба тілі кең қолданыста болған кезеңдегі түрлі жазбалар мен әдеби шығармалардың тілі мен көркемдігіне және мазмұнына тереңірек бойлап қарасақ, дін-ислам ұстанымының басым күйде болғанын байқаймыз. Ол оның, ең бірінші кезекте, араб-парсы тілі элементтерінің аса молдығынан аңғарылса, екіншіден, ұзақ жылдық араб-парсылық жазбаша әдеби дәстүрдің үстемдігінен байқалады.

Шағатай тілі өз кезінде түркітілдес халықтардың, соның ішінде қазақ жазба әдеби тілі мен жалпыхалықтық тілінің дамуына айтарлықтай ықпал етті. Ол – көне дәуірден бері келе жатқан түркілік ауыз әдебиеті үлгілерін, алуан түрлі сөз өрнектерін, сөз қолданыстарын хатқа түсіруге жағдай жасай отырып, олардан қол үзбеуімізге септігін тигізді. Сонымен қатар тілімізге кері әсер еткен де еді.

Мәселен, шағатай жазуымен жазылған түрлі жазбаларда араб-парсы сөздері ретсіз көп қолданылатын еді. Соның зардабы күні бүгінге дейін сақталып келе жатқаны да шындық. Бұның ең негізгі себебін араб жазуының қазақшаға бейімделмей алынып, ұзақ жылдар (сан ғасырлар) бойы қолданылуынан, яғни араб жазуына негізделген төл әліпбиіміздің сол кезеңде қалыптаспауынан деп түсінуге болады.

«Қазақтың жазба әдеби тілінің қалыптасуына орта түркілік жазба әдебиеттермен қатар татар тілінің де тигізген теріс әсері аз болмаған. Қазақ еліндегі сауатты адамдардың бәрі дерлік татар молдалары мен сол

молдадан оқыған адамдардан сабақ алғандығы және сол кездегі баспа орындарында татар интеллигенттерінің болуы, шығарылған кітаптардың бәрі дерлік татар редакторларының қолынан өтуі себепті кітаптардың тексінде татар тіліне тән неше түрлі сөз қолданыстары мен сөз формалары мол кездеседі. Бұл жөнінде И.И. Ильминскийдің айтқан мына бір сөзі өте орынды болу керек: «Өкінішке орай, далалы аймаққа татарлар алып келген, кейіннен қырғыздар арасына кең тараған мұсылманша сауаттылық татарша бағыт алып отыр. Сондықтан қырғыздар жазған қағаздар мен хаттардың ішінен таза қырғыз тілінде жазылған нұсқасын табу қиын. Бұған қосымша, араб алфавиті қырғыз тілінің дауысты дыбыстарын дәл бере алмайды. Тіпті кейбір таза қырғызша жазылған ескерткіштің өзі де татар тілінің әсеріне ұрынған» [2, 5].

Ал, осы ой Мүрсейіттің жоғарыда аталған қолжазбасынан мынадай бір сөйлем арқылы дәлелденеді: «Мусаннап Ибраһим Мархум Қунанбай ұғлының қазақтың мінездері туғралы айтқан сөзі уа насихаты йедгер үяүн тийишлидүр Михаил Ибраһим ұғлына (Мүрсейіттің қолжазба дәптері. 1905, 129-6.). Осы сөйлемді татариланбаған деп кім айта алады? Осындағы тийишлидүр мен қазақтың деген сөздердің өзі-ақ бұл сөйлемнің татариланып кеткенін көрсете алады.

Ал, «йазғучы молла Мүрсейіт Бікі мархум ұғлы» дегенде арабизм мен орта түркілік жазу дәстүрінен басқа қазақ тілінде айтылған ештеңе де жоқ.

Дегенмен, бұл сияқты ықпалдар қазақтың өзінің халықтық тілінің негізінде жасалған жазбаша әдеби тілінің жүйесінде тұрақты орын ала алмаса да, атадан балаға, баладан келешек ұрпаққа ауысып, жетегін үзбей келе жатқан ондай дәстүрлі үлгілер ойлылық пен даналықты, шешендік пен тапқырлықты көркем бейнелеудің амал-тәсілдері болып орнығып қалған.

Орта түркі әдеби тілі мен қазақтың әдеби тілінің сабақтастығындағы осындай бір дәстүрлі үлгі фразалық тіркестердің құрылымы мен қолданылуынан анық көрінеді. Мысалы, орта түркі жазба әдеби тілінде «сұлу» сөзінің баламасы ретінде ай йүзім, йүзі күн, толун ай, пісте ағыз (оймақ ауыз) сияқты фразалар; «көріксіз» сөзінің баламасы ретінде булт йүзлүг, сынык көңүл сияқты фразалық тіркестер айтылса, «үшқыр» сөзінің синонимі болып көңіл құшы, көңіл сұңқуры тәрізді тіркестер қолданылған. Ал, Абай өлеңдерінде: Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа, Адам ойы түрленіп ауған шақта (Абай, 1-т., 202-б.) немесе Сынык көңілім көп кешер, Майда қолмен ұстасаң (Абай, 1-т., 249-б.) деп, көңіл құсы, сынык көңіл түрінде айтылады.

Бұл – әрине, орта түркі жазба әдеби тілінен ауысқан көптеген игі әсерлердің бір ғана көрінісі. Орта түркі әдеби тілінен осы сияқты көркемдеуіш құралдармен бірге әлеуметтік, философиялық, жалпы ғылыми және мәдени атау – терминдермен молығу қазақ әдеби тілінің қорын байытып қана қойған жоқ, оның цивилизациялы халықтар әдеби тілдері дәрежесіне көтерілуіне мүмкіндік жасады. Яғни, әдеби тіл сөздік қорының толығып, икемділігінің артуы жазуды, жазба тілді қабылдап қалыптастыруға жағдай жасады» [3, 65-67].

VIII ғасырдан XX ғасырдың алғашқы жылдарына дейін жеткен арабша түркілік жазу дәуірі шартты түрде Қараханид (X-XII ғғ.) және Алтын Орда (XII-XV ғғ.) кезеңі деп екіге бөлініп қарастырылады. Осы кезеңдердің жазуын «қадим» (ескі) жазуы деп те атайды. Ал арабша түркілік жазудың XV ғасыр мен XX ғасырдың басына дейінгі кезеңін жаңа дәуір дейді. «Жадид» (жаңаша) жазуы осы дәуірдің соңғы онжылдықтарында қалыптасып дами бастады.

Қадим жазу үлгісі, зерттеушілердің көрсетуі бойынша, қазақ жерінде «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты», «Айқап» сияқты қазақтың алғашқы газет-журналдары шыға бастаған кезеңге дейінгі уақытта кең қолданыста болған. Бұл жазудың бір ерекшелігі дауысты дыбыстарды арнайы таңбаламай, харакаттар арқылы белгілейтін. Ал жадид жазуы харакаттардың орнына арнайы дауысты дыбыстардың таңбаларын пайдаланды.

Сөйтіп, жадид жазуының қолданысқа енуі – қазақтың төл сөздерін барынша дұрыс таңбалап жазуға жасалған алғашқы қадам болды. Алайда жадидше жазуда да араб әліппесіндегі қазақ тілі дыбыстық жүйесіне еш қатысы жоқ әріп-таңбалардың барлығы – түгелге дерлік пайдаланылды.

Бұл болса, қазақ сөздерінің табиғи бітім-болмысына нұқсан келтіріп, олардың емлесі (орфографиясы) мен айтылымы (орфоэфиясы) арасындағы үйлесімді тым алшақтатып жіберетін еді. Сол себептен XX ғасырдың басында араб әліпбиінің осы бір кемшілігін жойып, қазақ сөздерін дәл таңбалай алатындай етіп, ұлттық әліпби жасау қажеттілігі туындады.

Осы ретте ескере кететін бір жәйт – қазақ ұлтының Ресей империясының құрамында болған жылдардың соңына таман, яғни XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында қазақ сөздерін дұрыс таңбалап жазуға қатысты орыс (кирилл) жазуын қазақшаға икемдеу бағытында да жұмыстар жүргізілді. Бұл миссонерлерлік, орыстандыру саясатының мақсаты еді. Осы мақсат-мүддені көздеген

орыс оқымысты-миссонерлері сан ғасырлар бойы қазақ қоғамына белгілі бір дәрежеде қызмет етіп келген араб жазуын барынша жоққа шығаруға тырысып, оның кемшін тұстарын көрсетіп дәлелдеп бақты. Олардың сол миссионерлік түпкі ойын ашып көрсеткен еңбектер кеңестік жүйе күйрегеннен бері айтарлықтай дәрежеде жазылып келеді. Солардың ішіндегі ең іргелісі деп танымал ғалым, ф.ғ.д., профессор Мекемтас Мырзахметовтің «Қазақ қалай орыстандырылды» [4] деген маңызды еңбегін атап көрсетуге болады. Басқа ғалымдар да бұл саясаттың түпкі мақсатын терең түсініп, өз еңбектерінде мәнін ашуда. Мәселен, ф.ғ.д., профессор Айтмұхамет Тұрышев «Сарыарқа самалы» газетінде жарияланған «Жазба тілдің қысқаша тарихы» деген мақаласында: «Миссионер ғалымдар араб таңбаларының қазақ тілінің дыбыстық жүйесін нақпа-нақ бейнелеудегі кемшіліктерін көрсетіп, кириллицаға тезірек көшіруге әрекеттенді. Олар өз ойларын «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты», «Айқап», «Қазақ» сынды басылымдарда жариялап отырды.

«Дала уәлаяты» газетін шығарушылардың бірі – Д.Сұлтанғазин араб жазуының орнына орыс әрпін қолдануға қарсылық білдіреді. Ол қазақ білмейтін бөтен әліпбиді қолданғанша, араб қаріптерін жетілдіру керек деген ойын айтады. И.Ильминскийдің орыс әріптерін пайдалану керек деген пікірін қатты сынға алады. Тоқетері, Сұлтанғазин араб әліпмесін қазақ тіліне лайықтап өзгерту туралы ұсыныс жасайды.

1912 жылы «Қазақ» газетінде басылған Ахмет Байтұрсынұлының «Бастауыш мектеп» деген мақаласында: «... қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отырған. Сол школдар арқылы қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз дейді, қазақ тұтынып отырған араб қарпін тастатып, орыс қарпін алдырамыз дейді. Сол үшін балалар ана тілін оқымай, орыс тілін оқысын, ана тілін оқыса да, орыс қарпімен оқысын дейді. Өкіметке керегі – мемлекеттегі жұрттың бәрі де бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, ал халыққа керегі – өз діні, тілі, жазуының сақталуы» деп қазақтың дініне, тіліне, жазуына төніп келе жатқан қатерді ескертеді» [5],– деп жазады.

Сөйтіп, Н.И.Ильминский, А.В.Васильев, А.Е.Алекторов, В.В.Катаринский, Н.Ф.Катанов сияқты т.б. адамдар қазақтарды біртіндеп орыстандыру, шоқындыру мақсатында орыс әліпбиіне негізделген қазақша әліппелер дайындады. Бұны Н.И. Ильминскийдің: «Орыс мектептерінде тәрбиеленуші қазақ жастары арасында, сөз жоқ, мұсылман дініне салқын қарайтын, өз ана тілдерін жанын сала сүйетіндер бар. Соларға орыс алфавиті қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін сақтаудың негізгі амалы деп ұғындыра алсақ, олар қырғыз тіліне орыс алфавитін енгізуде көп нәрсеге көмектесе алар еді» [6, 20],– деген сөзінен нақты аңғаруға болады.

Православие дінін уағыздап, бүкіл қазақ жұртын шоқындыруды, орыстандыруды көздеген миссонерлер тіпті қазақ топырағынан шыққан алғашқы ағартушы ғалам-педагогтардың бірі – атақты Ы.Алтынсариннің өзін де осы мақсатқа пайдаланды. Алайда олардың орыс жазуына негіздеп құрастырған әліпбилері қазақ тілі дыбыстық жүйесін дәл таңбалап бере алмағандықтан, өміршең бола алмады.

Арабша түркілік жазуды өңдеп-жетілдіріп, қазақтың төл әліпбиіне айналдыру мақсатындағы талпыныстар, іс-әрекеттер жалғаса берді. 1907-1914 жылдар аралығында М.Нұрбаев («Әліппе». – Уфа, 1910 ж.), З.Ерғалиұлы («Қазақ әліпмесі». – Қазан, 1910 ж.), М.Малдыбаев «Қазақша әліппе». – Қазан, 1912 ж.), Х.Сәрсекеев, И.Арабаев («Әліппе». – Уфа, 1913 ж.), К.Сырғалин («Қазақша ең жаңа әліппе» – Қазан, 1914 ж.) сияқты т.б. қазақ авторларының әліпби нұсқалары баспадан шықты. Олардың қайсыбірі қысқа мерзімдік қолданыста да болды.

XX ғасырдың басы мен 1930 жылдар аралығында қазақ әліпбиі, жазуы, емлесі, қазақ тілін оқыту-үйрету әдістемесі жөнінде көптеген ғылыми-көпшілік мақалалар, пікірлер мен көзқарастар сол кезеңдегі «Айқап», «Қазақ», «Серке», «Абай», «Қазақ тілі», «Мұғалім», «Шора», «Тан», «Шолпан», «Сана», «Жаңа мектеп», «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан» сияқты т.б. басылымдарда көптеп жарияланды. Мысалы: Ахмет Байтұрсынұлы: «Дыбыстарды жіктеу туралы» («Жаңа мектеп», 1927, №5), «Емле туралы» («Еңбекші қазақ, 1929, 27-март), «Жоқшыға дерек» («Еңбекші қазақ», 1925, 14 дек.) т.б.; Міржақып Дулатов: «Үлгілі іс», «Қазақ мектебінде оқу үлгілері, («Қазақ», 1914, 9 июль), «Жаңа жазу ережелері» («Қызыл Қазақстан», 1923, №23, №17-18) «Шәкірттер жайынан» («Қазақ», 1913, 16 июль) т.б.; Жүсіпбек Аймауытов: «Ана тілін қалай оқыту керек» («Жаңа мектеп», 1925, №2), «Емле, әріп жайынан» («Еңбекші қазақ», 1927, 27-апр.), «Емлені өзгертуге жоба» («Қазақ тілі», 1924, 6-февр.) т.б.; Мағжан Жұмабаев: «Жазылшақ оқу құралдары һәм мектебіміз» («Бостандық туы», 1921, 11-ноябрь), «Қазақстандағы оқу жұмысының құрылысы» («Еңбекші қазақ», 1929, 12-дек.) т.б.; Шәкәрім Құдайбердіұлы: «Бір мәселе», «Қазақ тілі іске асын деген қаулы туралы», («Еңбекші қазақ», 1929, 19 март); Мұхтар Әуезов: «Қайсысын қолданамыз» («Абай» журналының №2, 1917), «Ғылым тілі» («Абай» журналының №7, 1918) секілді т.б. қазақ зиялылары түрлі басылымдарға өз ой-пікірлерін білдіріп, мақалаларын жариялаған еді.

Қазақ ұлттында жазба мәдениеттің қалыптасу маңыздылығын – «Біздің заман – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» деп ерекше атап көрсеткен А.Байтұрсынұлы арабшаға негізделген қазақ жазуын төл әліпбиге айналдырудың нағыз реформаторы болды. Ол, ең әуелі, қазақ тілі дыбыстық жүйесін ретке келтіріп, содан соң араб әліпбиін қазақ сөзін дәл таңбалауға бейімдеп, ұлттық тілдің төл дыбыстарының таңбаларымен толықтырады. Оқытудың көне әдісін жаңа оқыту әдістерімен алмастырды. Оның жаңа әліпбиі – қазақ даласында «төте оқу» немесе «төте жазу» деген атпен кең тарады.

А.Байтұрсынұлының әліпбиі сол уақыттағы түркі, тіпті орыс ғалымдары тарапынан да жоғары бағаланып, жалпы қолданыста болғанымен, ресми түрде 1924 жылы ғана қабылданды. 1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін 6 наурызда қазақ жазуын латын жазуына көшіру қолға алына бастады [7,170]. Содан кейін латынша қазақ жазуы 1928 жылы қабылданып, 1929 жылы оның емле ережесі қолданысқа толық енді. Сөйтіп, қазақ жазуының латынша түрі өмірге келді.

Тарихқа көз жүгіртер болсақ, арабшадан латын жазуына көшу мәселесі оп-оңай шешіле қоймаған. 1926-1928 жылдары бұл мәселе қызу талқыланып, сол уақыттағы Алаш зиялыларының көпшілігі оған қарсы болса да, ақыр аяғында үлкен дау-дамай, пікірталасдан кейін еліміз 1929 жылы латын жазуына өтіп, содан соң 1937-1940 жылдары толығымен латыннан кирилл әліпбиіне ауысты. Осы өзгерістер қазақтың жазу мәдениетіне ғана емес, оның жандүниесіне де, ұлттық ой-санасына да үлкен із қалдырды. Ал тіліміздің өзіндік ерекшелігін бүлдіріп, табиғи заңдылықтарын бұзған кириллшеге негізделген қазақ жазуы бүгінге дейін кең қолданыста болып келе жатыр.

1990 жылдары кирилл жазуынан қайтадан латын жазуына көшіру мәселесі өзекті тақырыпқа айналып, талқыланған еді. Осы кезеңде түркітілдес Әзірбайжан, Түрікменстан, Өзбекстан латын жазуын қабылдап, оған толықтай көшкен болатын.

2006 жылдың 24 қазанында өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында Президентіміз: «Қазақ әліпбиінен латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Өйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделеп алуымыз керек» [8], – деген сөзінен кейін бұл мәселе қазақ қоғамын біраз дүрліктіріп барып басылды.

Араға біраз уақыт салып, бұл мәселе тағы да көтерілді. Бүгін де қазақ қоғамының өзекті де маңызды мәселелерінің бірі – осы, латынға көшу мәселесі болып отыр. Оған ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің 2012 жылғы Қазақстан халқына арналған Жолдауында: «Қазақ алфавитін 2025 жылға қарай латын графикасына көшіруге дайындық жұмысын осы бастан қолға алу қажет. Бұл қазақ тілін жаңғыртып қана қоймай, оны осы заманғы ақпараттың тіліне айналдырады» [9], – деп латын графикасына көшудің нақты мерзімін белгілеп берген сөзі себеп болды.

Содан бері еліміздің қазақтілді қоғамы арасында латынға көшу жөніндегі қоғамдық пікір аса жандана түсті. Небір ғылыми, ғылыми-көпшілік баяндамалар жасалып, мақалалар жарияланды. Латыншаға негізделген қазақ әліпбиінің жобалары қалың қауымға ұсынылып, талқыланды. Оның күрделі де маңызды мәселелерін қарастырып талқылаған ірілі-ұсақты талай жиындар, арнайы конференциялар мен семинарлар, сипозиумдар өтті.

Осылардың өзекті де маңызды мәселелерді көтергендерін және 1928 жылдан басталған қазақ жазуын ауыстырудың тарихын зерделеп, ой таразысына салсақ, тереңірек бойлап, кеңірек ой жүгіртсек, жалпы арабшадан латынға, латыншадан кирилге көшудің қоғамдық-әлеуметті қажеттілігі мен экономикалық тиімділігі т.б. уәждерінен гөрі саяси астары басым болғанын аңғарамыз. Олар, көбінесе, ғылыми-технологиялық, компьютерлік-бағдарламалық, электронды құрал-жабдықтық, саяси-экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік, педагогика-психологиялық, тарихи-мәдени байланыстық (түркілік ұлттардың бірдей әліпби пайдаланып тұтасуын) және т.б. жанама себептерді алға тартып жүр. Біздің ойымызша, жазу ауыстыру арқылы ұлттық-лингвистикалық мәселені шешіп, рухани тәуелсіздікке қол жеткізу – ең негізгі мәселе. Демек латыншаға көшу тіліміздің өзіндік табиғи бітім-болмысын сақтап қалу үшін қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сартқожаұлы Қ. «Егемен Қазақстан» газеті. 2013 жыл 20 қыркүйек.*
- 2 Ильминский И. И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861.*
- 3 Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. Алматы: «Ғылым», 1987 ж.*

4 Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы: «Атамұра-Қазақстан», 1993.

5 Тұрышев А. Жазба тілдің қысқаша тарихы. «Сарыарқа самалы» газеті./ <http://www.mtdi.kz/03.07.2013>

6 Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о перименении русского алфавита к инородческим языкам. Казань, 1883.

7 Резолюция I тюркологического съезда о новом латинированном алфавите//Культурное строительство в Казахстане (1918-1933), Алматы, 1965.

8 Назарбаев Н.Ә. Президенттің Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзі. <http://www.akorda.kz>.

9 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты /Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан.

ӘӨЖ 94(578)

ГРНТИ 03.01.09

Нағашыбекқызы М.¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты*

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ КЕЛЕЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Әлихан Бөкейхановтың тарихи көзқарастары мен танымдары сараланған. Әлихан Бөкейханов «Қазақтың тарихы» деген еңбегінде: «Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп, не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туашағына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артында өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады», – деп жазған ой түйіндерінен ұлт деп еңіреген халық зиялысының ұлы ойын аңғаруға болады. XX ғасыр басындағы қазақ халқының дербес ел ретіндегі тағдыры, тарихы, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, күн тәртібінен түскен жоқ. Жоғарыда аталған мәселелерді Әлихан Бөкейханов XX ғасыр басында алғашқылардың бірі болып көтерді.

Тірек сөздер: Әлихан Бөкейханов, XX ғасыр, ұлт зиялысы, халық тарихы

Нағашыбекқызы М.¹

¹*Магистрант 2 курса КазНПУ имени Абая*

АЛИХАН БОКЕЙХАНОВ И ВАЖНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье дается оценка исторических взглядов и познаний Алихана Бокейханова. Алихан Бокейханов в своей книге «История казахов» утверждает: «Народ, который потерял свою историю, страна, забывшая свою историю, не знает - где она, что делает или чем является, и что случится с ней. Если одна нация теряет свою историю, страна - забывает свою историю, она сама близка к исчезновению». Эти высказывания отражают великие мысли народного интеллигента. Судьба, история, земля и границы, язык и религия казахского народа начала XX-го века, как независимой страны, до сих пор остаются на повестке дня. Алихан Бокейханов одним из первых поднял эти вопросы в начале XX-го века.

Ключевые слова: Алихан Бокейханов, XX век, национальная интеллигенция, история народа.

Nagashybekkyzy M.¹

¹*The 2-year student KazNPU named after Abai*

ALIKHAN BOKEYKHANOV AND THE MAIN PROBLEMS OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Annotation

The article assesses the historical views and knowledge of Alikhan Bokeikhanov. Alikhan Bokeykhanov, in his book “The History of the Kazakhs,” states: “The people who have lost their history, the country that has

forgotten its history, do not know where it is, what it does or what it is, and what will happen to it. If one nation loses its history, the country forgets its history, it itself is close to extinction. ” These statements reflect the great thoughts of the national intellectual. Fate, history, land and borders, the language and religion of the Kazakh people at the beginning of the 20th century, as an independent country, still remain on the agenda. Alikhan Bokeykhanov was one of the first to raise these questions at the beginning of the 20th century.

Key words: Alikhan Bokeykhanov, XX century, national intelligentsia, history of the people

«Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген Алаш басшысының елінің болашағы үшін жүргізген күресі, көзқарастары мен дүниетанымы қазіргі таңда өркениет көшіне бет түзеген еліміз ғана емес, бүкіл түркі жұрты үшін мол рухани мұра. Қазақ елінің келешекте тәуелсіздік алатынына үлкен сенім артып, осы жолда бар күш-жігерін жұмсаған алаш ардақтысының қызметі біз үшін баға жетпес қазына болып табылады. Сондықтан да бүгінгі таңда болашаққа нық қадам басып, өркениетті елдер қатарын қосылуға ұмтылып отырған еліміз үшін тарихи танымдық тұрғыда ұлт ұстазының қоғамдық-саяси, ағартушылық қызметі мен бай шығармашылық мұрасын оқып үйренудің маңызы зор. Өз елінің алдындағы перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын қыстау жағдайда болса да оны адал орындаудан жалтармаған қайраткерлер қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім елінің ер тұлғалы азаматтары ретінде тарихта ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып қала бермек [1, 5 б.].

Осы мәселелердің төңірегінде ұлттық деңгейге көтеріп, «Айқап» және «Қазақ» газеттері басылымдарында пікірталасқа айналдырды. Баспасөзде жүрген бұл пікірайтыс екі баламалы пікірге бөлінді. Оны жақтаушылар: Б. Қаратаев, М. Сералин, Ж. Сейдалин және басқалар болды. Ішкі Россиядан шаруалардың жаппай көшіп қоныстануы отырықшылыққа көшуді қолдады. Яғни егіншілікке қолайлы жерден үлес алып отырғысы келді. Осы пікірді ұстаушылар отырықшы нормамен жер үлесін алып еді. 1913 жылы 11 маусымда думада сөйлеген сөзінде: «Қазақ жері қазақтан көп артылып қалу үшін – яғни переселендерге қазақтан жерді көбірек алу үшін істеп отырмыз. Әдіс қылу жолсыздық емес ептілік. Біз министрлер Советінен ептілік етуге рұқсат алып, қазақты ебімізге түсіруге қайырмалап едік, топ-тобымен топырлап түсіп жатыр. Ол істеген ебіміз мынау еді: қазаққа отырықшы болып жер алуға риза болсаңдар, сендерге де мұжықпен қатар 15 десятинадан еркек басына жер береміз дедік. Айтуымыз-ақ мұң екен, қазақтар отырықшы нормамен жер бер деп жабыла сұрап жатыр. Өткен жылда отырықшы нормамен қазақтарға 700 мың десятина жер бердік», - деген еді переселен басқармасының бастығы Глинка. Яғни үкімет орындарының 15 десятина үлес нормасын не үшін шығарғандығын осылай жеткізген болатын.

Сондықтан да мәселенің осы мәнін түсінуге шақырған «Қазақ» газеті мен Ә. Бөкейхановтың әрекетін қазақ байлары мен буржуазиясының таптық мүддесін қорғады деп бағалау, жаңсарлық болар еді. Ішкі Россияда айдауда жүрген Ә. Бөкейхановқа патшалық биліктің отарлау саясатын әшкерелейтін мақалаларын жазу оңайға соқпады. Оның айтқан ойлары дәлелді, негізділігінен ғана патша жандармының жазасынан тыс қалып отырды. Және сонымен патша чиновниктері өз кезегінде жер мәселесі жөнінде Әлихан Бөкейхановтың біліктілігін мойындауына тура келді. Мысалы, 1914 жылы 24 қарашада «Қазақ» газетінде Орынбор губерниясының жандарм бастығы генерал-майор Бабич Торғай губернаторының жазған хатына «из крупных сотрудников известны: Алихан Букейханов, бывший член I-вой Государственной Думы, специалист по аграрному вопросу степных областей», деп көрсетті [2, 216.].

1918 жылға дейінгі «Қазақ» газетін ұйымдастыруда қазақ қоғамының саяси және рухани өмірінде аса үлкен роль атқарды және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуіне Ә. Бөкейхановтың атқарған еңбегі зор. 1913 жылдың ақпанынан шығып бастаған «Қазақ» газетіне дейін ұлттық газет шығару алға баспаған еді. 1896-1907 жылдары «Степной край», «Иртыш», «Омичь», «Голос степи» сияқты газеттерде жұмыс жасауы оның газет шығару ісіндегі тәжірибесімен және жоғары билік басындағы жақын адамдармен таныс болуы «Қазақ» газетін ұйымдастыруынан көрінеді. Ол газеттің бастапқы сандарынан бастап «қыр баласы» деген лақап атпен елдегі ең өзекті мәселелерді көтерді. Ташкентте атқаратын темір жол инженері М. Тынышпаев 1914 жылы наурыз айында өзінің Иркутскідегі танысына: «...В Оренбурге издается киргизская газета поэтами-киргизами Байтурсыновым и Дулатовым, людьми преданному своему делу. Руководит А.Букейханов, конечно, я имею касательство и подписываю. Газета очень распространяется», – деп хабарлайды. Әрине, осы көріністен кейін «Қазақ» газетті ұйымдастыруда Ә. Бөкейхановтың еңбегін өз деңгейінде бағаламау әділетсіздік болар еді.

Ә.Бөкейхановтың «Қазақ» газеті бетінде қалам ұштаған негізгі тақырыбы, әрине, жер мәселесі болды. Оның мақалаларын айқара аша отырып жер мәселесінде тар ұлтшыл, ескі феодалдық тәртіпті жақтаушы болмағандығына көз жеткізу қиын емес еді. Ол біріншіден жер үлесін патшалық билік тұсында үлестен

тыс қалып келген жергілікті халық алуға тиіс деп санады; екіншіден жерді меншік есебінде үлестіріп беруге қарсы болып, жер барлық қауымға кесіліп, өз іштерінде тәртіп орнатып, әділдік жолымен пайдаланғанын жақтады. Үшіншіден, жер үлесі шаруларға жердің жергілікті табиғатына, топырағына сінгендігін қалады. Бұл ой-толғаныстар нақты тарихи құндылыққа негізделгенін мойындау керек [3, 216.].

XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанға буржуазиялық қатынастар еніп, ұлттық буржуазия мен интеллигенция қалыптаса бастады. Жалпыхалықтық ояну жағдайында ұлттық мемлекеттік бірлік мәселесі қайта бас көтерді. Міне осындай мәселе төңірегінде көтерілген тарихи кезең қалыптасты.

Бұл тарихи кезеңдегі қоғамның прогресті функцияларының мемлекет туралы ұғым-түсінігін, бағыты мен бағдарын Ә. Бөкейхановтың еңбектерінен көруге болады. Осы мәселелердің ең негізгі жақтарына бағыт ала отырайық.

Ә.Бөкейханов және басқалар буржуазиялық-демократиялық бағыттағы интеллигенция өкілдерінің түпкі мақсаты ұлттық мемлекет құру идеясы болды. Олар 1905-1907 жылдардағы орыс революциясынан кейінгі кезеңде конституциялық демократиялық партияның құрамына еніп, конституциялық демократия негізінде қазақ ұлтына автономия алудан үміттенді. Бірақ олардың бұл үмітінің негізсіз екенін уақыт көрсетіп берді. Ақпан төңкерісінен кейін кадеттер партиясына үміт артқан тәжірибесіз ұлттық интеллигенция өкілдерінің саяси алшақтығы көрінді. Ә. Бөкейханов «мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген ашық хатында: «Кадет партиясы жер адамға меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сытырылып, жалаңаш шыға келеді», - деп жазды [4, 26 б.].

Ә. Бөкейханов бастаған бір топ қазақ интеллигенттері майдандағы жұмысқа қазақ жастары алынған соң өз еріктерімен майданға аттанып, Петроградтағы билік орындарымен жүргізілген келіссөздерден кейін, Минскіге барды. Және де ол Бастыс Майдан штабы жанындағы земскі және қалалық одақтың бұратана бөлімін ұйымдастырып, өз мойнына алады. Мұндағы бөлімнің міндеті жігіттерге қажетті тұрмыс жабдықтарымен қамтамасыз етумен бірге түрлі көмектер көрсету болатын. Қазақстаннан дәрігерлер шақырылды, қазақ мұғалімдерін тартып, жігіттердің сауатын ашу ниетінде кружоктар ұйымдастырылды. Осы мезгілде олардың арасында «Еркін дала» ұйымы құрылды. майдандағы жігіттерге қуат беріп, саяси танымын арттырған «Қазақ» газетінің қызметі тарихи маңызға ие болды. Тарихтың жарқын беттеріне айқын көрінген қазақ интеллигенттерінің майдандағы жұмысшыларға көрсеткен ағартушылықпен қатар дәрігерлік, азаматтық қызметтерін жатқызуға болады.

Алайда құқықты бұл шешім орындалмай қалды. 1926 жылы 26-ақпанда Бүкілресейлік Орталық Комитеті Қазақстандағы басшылықпен көп кеңеспей-ақ, оған қарсы жерге орналастыру шараларын жоққа шығаратын қаулы қабылдайды. Голошекин 6-өлкелік партия конференциясында Қазақстанда жерге орналастыру процесін ұлттық тұрғыда емес, таптық принципте жүргізу туралы шешім қабылдады. Бұл деген жаңа переселендерге жол ашу еді. Н.Нұрмақов, С.Сәдуақасов сияқты қайраткерлердің бірі сол тұстағы республика егіншілік халкомы Ж.Сұлтанбеков болды. Конференция шешімін Ж.Сұлтанбеков переселен шенеуніктерінің қолынан шыққан, отаршылдық рухтағы құжат есебінде бағаланды.

Голошекин 6-шы өлкелік партия конференциясында өзінің баяндамасында Сұлтанбековтың Ә. Бөкейхановқа барып жолығуына мынадай баға берді. «Сұлтанбеков жер нормасын анықтауға Москваға барып, нұсқаулар алу үшін Өлкелік комитеттің жауапты хатшысына жолықпай, Әлихан Бөкейхановқа жолығады. Бұл масқара емей не?» Ол кезде Әлихан Бөкейханов КСРО Ғылым Академиясы жанынан құрылған Қазақстандағы жер нормасын анықтау комиссиясының мүшесі еді. Осы хабарды орталық комитетке жылдам жеткізуші М. Төлепов болған еді. Ол хатында: Үстіміздегі жылдың шілдесінің соңында егіншілік халкомы Сұлтанбеков жолдас Қырымға бара жатып Москваға тоқтады. Сұлтанбеков жолдас заттарын қонақ үйіне қалдырып, тура сол күні Әлихан Бөкейхановқа барып кешті сонда өткізді. Таң ертең әңгімелерін тағы да жалғастырады. Бөкейхановқа жолыққаннан кейін ол Төреғожин және Төлеповпен әңгімелескенде былай дейді: «Әлихан Щевцовпен сөйлесіп, ойлағандай етіп бітіруге уәде берді». Мұндағы әңгіме орталықтағы мекемелер келіспей отырған Қазақстандағы жер нормасы жайында болатын.

Бұл жерде партияның күрделі ішкі істерін «Алашорда басшыларымен талқыға салуға болмайды. Өйткені соның нәтижесінде, партия қарарында, әсіресе егіншілік халкомы сияқты аса маңызды мекемелерге большевиктер идеологиясына жат, өте реакциялы алашордалық идеологияның енуі әбден мүмкін, ал ондай жағдайда біздің жұмысымыз қиындай түспек».

Әрине, бұл Голошекинге нағыз керекті материал еді. Ол жер мәселесінде қазақ коммунистері қателік жіберіп отыр, оның қателігі алдыңғы кезекке таптық емес, ұлттық факторларды қоюларында екенін, сонымен Бөкейханов бастаған алашордашылардың жер жоспарын іске асыруында деп көрсетті.

1926 жылы комиссияның жұмысы толық аяқталмай жатып Ә. Бөкейхановты контрреволюциялық қызмет жүргізді деген желеумен ОГПУ қызметкерлері Ақтөбеде тұтқынға алады да, Москваға, Бутырка абақтысына жөнелтеді. Бірақ, оны 15 күннен соң шығарып жіберуге мәжбүр болады.

Озбыр биліктің бұл қоқаңлоққысы күресте шыныққан қайраткердің жүрегін мұқалта алмады. 1927 жылы одақтық егіншілік комиссариатында Әлихан профессор Щецов ұсынған жер нормасын қорғап сөз сөйлеп, отаршыл ниеттегі шенуніктерді әшкере қылып сынға алады. Мысалы, ол Қазақстанға қоныс аудару бағытын қолдаған профессор Верацагинге жауап сөзінде: «Профессор Верацагин бұрын да қазақтардың жерін тартып әперіп орыс помещиктері мүддесін қорғаған еді. Егер ол айтқандай Тула шаруалары шынымен де жерге мұқтаж болса, біз қазақтар олармен Верацагин сияқтылар арқылы емес, тікелей келіссөз жүргізуді қалаймыз. РСФСР Егіншілік комиссариаты ұсынып отырған жер нормасы қазақтарды қанағаттандыра алмайды, өйткені ол көбірек артық жер шығаруды көздейді. сондықтан да бұл нормалар болашақта Қазақстанда жаңа отарлау саясатын жүргізуге бағытталған», - деп тура айтады.

Бұл – бар өмірін қазақ халқының тағдыры үшін күреске арнаған үлкен саясаткердің ашық түрде ашынып айтқан соңғы сөзінің бірі болатын. 1928 жылы басталып кеткен сот процестері қайраткер Ә. Бөкейхановқа қарсы және де оның пікірлес серіктерін саяси өмірден біржола ығыстырып жіберген болатын.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов 1922 жылдан бастап Москвада, ОГПУ орындарының бақылауында болуға тиіс болды. Оның Москвадан ұзап шығуына тыйым салынды. 1928-1930 жылдары екі мәрте Алаш қозғалысының белсенді қайраткерлері тұтқынға алынып сотталады. ОГПУ орындары Әлихан Нұрмұхамедұлын бірақ рет шақырып түсінік алуымен тоқталады.

1937 жылы 27 қыркүйекте КСРО Жоғары соты әскери алқасының негізсіз үкімі бойынша ату жазасына кесілген Әлихан Бөкейханов 1989 жылдың 14 мамырда ККСРО Жоғары Сотының қаулысы бойынша әректінде қылмыс құрамы жоқ болғандықтан ақталады[5].

Сол кездегі Әлихан Нұрмұхамедұлы мен оның пікірлес серіктері өмір сүрген дәуірде қазақ елінің алдында тұрған көкейкесті мәселе – ұлттық теңдік, саяси бостандық еді.

Алашорда басшысы Әлихан Бөкейханов бастаған ұлт зиялыларының XX ғасыр басында қазақ автономиясының құрмақ болған алғашқы ұстанымдарын, саяси күресін, жалпы Алаш қозғалысын зерделеу, тәуелсіздіктің арқасында ғана жүзеге асқаны ақиқат! Бүгінгі тәуелсіздігіміздің іргетасы, бастауы-осы Алаш арыстары; Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедовтер, Міржақып Дулатов, т.б. Ақ түмен көтерген тегеурінге бергісіз батыл, мемлекетшіл және отандық идеясы болатын. Алаш қайраткерлері атанған тарихи міндеттің де зор маңыздылығы осында. Елдігіміздің тұғырын көтеруде Елбасымыздың игілікті мақсаттарымен Алаш азаматтарының ниеттері арасында үлкен сабақтастық жатыр. Мемлекет Басшысы өзінің Жолдауында «Бабаларымыз тірі болу үшін бір болса, біз әрдайым ірі болу үшін бір болуымыз керек» деп тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат еткенімізді жариялады. Және оның ең басты шартын да атады. «Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерең істері және жас ұрпақтың жасанпаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз деуінің өзінде үлкен астар жатқандығын байқаймыз. Алашордалықтардың ұлы жолдағы арқалаған аманат жүгінің, халқына жасаған қайырымды ісінің жалғастырушысы бүгінгі елдің азаматтары мына – Сіздер мен біздер. Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев: «Алаштың» басты мақсаты қазақ қоғамының бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеу еді. Бұл біздің жедел жаңғыру, яғни модернизация бағытымызға да сай келеді. Алаш арыстары бізге мемлекеттік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті. Өткеннің мұрасына мұқият қарауды Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов сынды арыстар өсиет етіп қалдырды.

Міне, қазақ даласының киелі топырағы асау желмен бір аунап, үкен қозғалысқа түскен сияқты. Дүбірмен өткен өмір асулары арайлап таңмен таласып, дүниені дүр сілкіндірді[6]. Ел тілегі-егемендік, қалық арманының салтанатты шағы туды. Еліміздің тәуелсіздігі- ата- бабамыздың асқақ арманын тудырған, бүгінгі ұрпақ қол жеткізген ұлы жеңіске терең бойлап, тебірене толғансақ, халқымыздың бастан кешкен телегей – теңіз тарихын көз алдыңнан тізбектеп өткізсең. Әр тізбектің өзіндік бір тарихы, күресі бар. Қазақтың сан ғасырлық тарихның ең жарқын беттерін жазған Алаш қозғалысы – тарихи-саяси, айрықша қубылыс ретінде ұлтымыздың мәдени- рухани даму жолын жаңа арнаға бұрғаны сөзсіз. Өйткені, ол қазақ баласының саясат, мәдениет сатысына көтерілгендігін айғақтай отырып, ендігі жерде ұлт ретінде дербес өмір сүруге, өзге елдермен терезесі тең халық ретінде азат күн кешуге болатындығына әлеуметті сендіре алған жаңашыл қозғалыс еді. Алаш қозғалысы кеңес өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келеді. Оның

жарқын әрі бұлтартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы.-Алматы: Санат, 1995.-368 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш нәм алашорда.-Алматы: Ататек, 1995.-256 б.
3. «Қазақ» газеті. Бас редактор Ә.Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.-366-367, 369-373, 380 б., 414 б. (560 б).
4. Бөкейханов Ә. Шығармалар.- Алматы: Қазақстан, 1994.- 232-233 б. (384 б.).
5. Қазақстан ғылымы: талдамалық шолу. Наука Казахстана: аналитический обзор. Астана, 2013. – 192 бет.
- 6 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру//Егемен Қазақстан.2017. 12 сәуір.

ӘӨЖ 743.11
ГРНТИ 09.03.01

Ә.С. Бейсеков¹

*¹Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының магистранты,
Алматы қ., Қазақстан*

«ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ ӨТЕПБЕРГЕН ХАМЗАҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЙНЕСІ»

Аңдатпа

Сан ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа мұра болып беріліп келген ұлттық өнер ХХ ғасырда кәсіби деңгейдегі оқытылу жүйесіне көшті. Соның нәтижесінде алғаш оркестрлер құрылып, сол оркестрде өзіндік үнімен орын алған домбыра прима аспабы. А.Жұбанов әйгілі орыстың Андреев атындағы халық аспаптар оркестрінің құрамынан осы аспаптың дыбысын естіп, жоғары дыбысты аспаптың оркестр үшін керек екенін ұғынды және оркестр құру барысында аса қажетті аспап болғандықтан музыкалық жоғары және орта оқу орындарында оқытылу керектігі айтылды. Домбыра прима аспабы бүгінгі таңда елімізде кәсіби деңгейде оқытылуда. Оның дәлелі - көп жылдық тәжірибелі ұстаздар қауымының еңбектері мен білікті мамандардың дайындалуы. Осы орайда аспап дамуына өзіндік үлес қосқан ұлағатты ұстаз Өтепберген Хамзаұлының өмір жолы шығармағармашылық бейнесі, домбыра приманың қазақ аспаптық музыкасындағы дамуы мен оркестрдегі орны жайлы болмақ.

Кілт сөздер: домра прима, музыка, үш ішекті, оркестр, ансамбль, концерт.

Бейсеков А.С.¹

*¹ Казахская национальная консерватория имени Курмангазы
г.Алматы, Казахстан*

«ТВОРЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ПОЧЕТНОГО ПЕДАГОГА ОТЕПБЕРГЕНА ХАМЗИНА»

Аннотация

Данная статья о музыкальном инструменте который, развивался в музыкальной культуре русского народа в XVI-XVII веках. Следом в начале XIX века начавшую свою профессиональную карьеру благодаря основателю русского народного оркестра В.В. Андрееву. В настоящее время распространенный в народных оркестрах в странах СНГ, в частности музыкально инструментальной культуре Казахстана. Развитие домбры примы

творческой деятельности почетного педагога Отепбергена Хамзина и истории развития музыкального инструмента домра-прима в казахской инструментальной музыке, а так же о ее роли в оркестре. Мы рассматриваем процесс развития в контексте Отепбергена Хамзина.

Ключевые слова: домра прима, музыка, трехструнный, оркестр, ансамбль, концерт.

Beisekov A.S.¹

*¹Kurmangazy Kazakh National conservatory
Almaty, Kazakhstan*

«CREATIVE PORTRAIT OF THE HONORARY TEACHER OTEPBERGEN HAMZIN»

Abstract

This article is about the musical instrument which was developed in Russian musical culture in the 16 th – 17 th century. At the beginning of the 19 th century began his professional career thanks to the founder of the Russian Folk Orchestra V.V. Andreev. Now common in Folk orchestra in the CIS countries in particular in the musical culture of Kazakhstan instrumental. Developed dombra prima. Is devoted to the life and creative activity of the honorary teacher Otepbergen Hamzin and the history of the development of the musical instrument domra-prima in the Kazakh instrumental music, as well as its role in the orchestra.

Key words: domra – prima, orchestra, music, ansamble.

*Қашанда халық оған жаршы болар,
Асылын алақанмен аршып алар.
Өнердің аспанында жарқыл қағып,
Тұрады Өтепберген, Қаршығалар.*

(Нарынның наркескен ақыны – Нұралы Әжіғалиев).

Өнердің қай саласында болмасын, онымен біте қайнасып, ыстық-суығын бірдей сезініп, өзі ұстанған өнерді дамытуға айтулы үлес қосатын, бірақ, осы еңбегін өзгелердей үкілеп ешкімнің алдына атақ – даңқ дәм етіп көлденең тартпай-ақ, халық берген бағаны қанағат тұтып, елеусіздеу күй кешкендей болып көрінгенімен, ғаламат іс тындырып жүретін тума талант, дарынды өнер иелері болады. Өтепберген Хамзаұлын сондай таланттар қатарына қосар едік. Алғаш кәсіптік музыка табалдырығын аттағанда өзінен емтихан алып, тұсауын кескен атақты академик А.Қ. Жұбанов болатын. Ал, бұл күнде Өтепберген Хамзаұлының есімі қазақ ұлттық музыка әлемінде кеңінен танымал.

Хамза мен Қанзиба отбасында 11 бала дүниеге келсе, соның жетеуі заман қиындығынан аман қалып, әулеттің дәстүрлі де абыройлы атын одан ары жалғастырды. Өтепберген Хамзаұлы осы жеті баланың ең кенжесі. Ө. Хамзаұлының болашақта үлкен музыкант болуына біріншіден Қазақстанның батыс өңіріндегі айырықша дамыған күй өнері әсер етсе, екіншіден, осы жанұяда өсіп, домбыра, мандолина, скрипка аспаптарында шебер ойнай білген туған ағасы Алдамбергеннің ықпалы аз болған жоқ. Үшінші сыныпта оқып жүріп-ақ мандолина баян тартқан Өтепберген ауыл көркемөнерпаздарының сәні бола білді. Оныншы сыныпты бітірген соң 1961 жылы Алматыдағы Құрманғазы атындағы консерваторияның екі жылдық дайындық курсына оқуға түсті. 1961 – 1964 жылдары әскери міндетін Владивосток қаласында атқарып, одан кейін оқуын қайта жалғастырып, консерваторияны 1971 жылы бітірді. Талантты жас 1966жылдың өзінде Қазақтың Академиялық Құрманғазы атындағы оркестіріне қабылданып, күні бүгінге дейін өзінің сүйікті оркестрінен қол үзген жоқ. 1972 жылғы оркестр конкурсында Өтепберген Хамзаұлы өз замандастары – Меруерт Каленбаева, Қаршыға Ахмедияровтармен бірге оркестр концертмейстері деген жауапкершілігі мол қызметке ие болды. 1966 – 1978 аралығында оркестр Қазақстанның барлық облыстарын аралап, сондай-ақ Кеңестер Одағының түкпір – түкпірінде болып, алыс – жақын шетелдерге гастрольдік сапармен барды. Осындай естен кетпес сапарларының бірінде Өтепберген Хамзаұлы 1972 жылы Мәскеудің Съездер сарайы сахнасында күрделі формалы үлкен концертті оркестр сүйемелдеуімен ойнап, тыңдаушыларды бір сүйсіндірсе, 1976жылы Италия сапары кезінде тағыда оркестр сүйемелдеуімен Н. Будашкиннің концертін де ойнады, яғни оны Қазақ тарихында күрделі формалы шығарманы оркестр сүйемелдеуімен шетелге шығарған бірінші қазақ деуге болады. Сонымен қатар Өтепберген Хамзаұлы аталмыш оркестірмен әлемнің бірқатар елінде өнер көрсетті. Атап айтсақ: Франция, Италия, Португалия, Сирия, Венгрия, Польша, Болгария, Чехия, Словакия, Қазақ КСР – ның Мәскеуде өткен декадасы (1966ж), Мәскеудің Останкино телестудиясы (1966ж), Мәскеудің Үлкен театрында өткен концерт (1968ж), Қазақ КСР-нің Армениядағы декадасы (1968ж), Украинада өткен концерттер (1969ж), Украина, Белоруссиядағы концерттер(1970ж), Белоруссия, Прибалтика елдеріне сапар (1970ж), Қазақ КСР- нің декадасы Өзбекстанда (1971ж), Мәскеуде өткен 7 конгрес (1971ж), Орталық Солтүстіктегі концерт (1972ж), Мәскеу, Кремльдік Съездер сарайындағы концерт. СОКП-ның 25 съезіне концерт. КСРО ның құрылғанына 50 – жыл толуына арналған концерт (1972ж), Одақтар үйінің

Калонна залындағы концерт. Мәскеуде Ж.Жабаевтың 125 жылдығына арналған концерт. Мәскеуде М.Төлебаевтің 75 жылдығына арналған концерт (1973ж), Қырғызстанға гастрольдік сапары (1973ж), Тәжікстандағы фестиваль (1974ж), Молдавия, Мерцишор фестивалы (1977ж), Қазақ КСР-нің декадасы Эстонияда (1982ж), Қазақстанның Ресейге қосылғанына 250 жыл, Мәскеу (1982ж), Қазақ КСР – нің декадасы Ленинградта (1989ж), Абайдың туғанына 150 жыл толуына орай Украинадағы концерт (1995ж), Абайдың туғанына 150 жыл толуына орай Өзбекстандағы концерт (1995ж), Құрманғазының 175 жылдығына орай Қырғызстандағы концерт (1998ж).

Құрманғазы атындағы оркестр кезінде Бүкілодақтық оркестрлер сайыстарында бірінші орынды иеленіп, КСРО Саяси бюро және әлемдік Конгресс шешімімен «Халықтар достығы» орденімен марапатталды. Оркестрдің қол жеткізген жетістіктерінде Өтепберген Хамзаұлының да қосқан үлесі мол деп айтар едік.

Өтепберген Хамзаұлы оркестр ұжымында жұмыс барысында көптеген дирижерлармен қызметтес болды. Атап айтсақ КСРО халық әртісі, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Профессор, «Парасат» орденінің иегері, Шамғон Сағадинұлы Қажағалиев және КСРО халық әртісі, Халық қаһарманы Нұрғиса Атабайұлы Тлендиевтер есімін атауға болады.

Өтепберген Хамзаұлы ең бірінші рет кәсіби музыка ұстазы ретінде 1968 жылы Республикалық Ахмет Жұбанов атындағы дарынды балаларға арналған музыка мектебінде Дүйсен Жібітаев деген оқушыға домбыра прима аспабынан дәріс беруден бастаған. Бұл күнде Д. Жібітаев ҚР – нің еңбек сіңірген қайраткері, Тәттімбет атындағы оркестр дирижері. Сол сияқты Өтепберген Хамзаұлынан әр кезде дәріс алғандардың алдыңғы қатарынан көрінген шәкірттері: С. Нұртазин (Алматы), Д. Шаштайұлы (Қаскелең мәдени ағарту колледжінің директоры), Б. Бимырзаев (А. Жұбанов атындағы музыка мектебінде оқытушы, Алматы), С. Қашағанов (К. Байсейітова атындағы музыка мектебінің оқытушысы, Алматы), Н. Хамзин (Сарыарқа ансамблінің көркемдік жетекшісі, дирижер, мәдениет қайраткері, Астана), Е. Басықараев (Құрманғазы атындағы ҚҰК – нің профессоры, мәдениет қайраткері), З. Измұратова (Құрманғазы атындағы ҚҰК – нің доценті, Сарын ансамблінің көркемдік жетекшісі, мәдениет қайраткері), А. Садуақасқызы (Құрманғазы атындағы оркестрінің әртісі), Р. Битешов (Құрманғазы атындағы оркестрінің әртісі), Е. Ысқақов (Құрманғазы атындағы оркестрінің әртісі), А. Рахимова (Құрманғазы атындағы оркестрінің әртісі), Э. Жұмашева (Құрманғазы атындағы оркестрінің әртісі), Б. Әділбеков (Ж. Елебеков атындағы РЭЦК – нің оқытушысы, «Отырар сазы» оркестрінің әртісі), А. Нартаев (Татарстан, Қазан консерваториясының түлегі), Е. Бақтыгереев (Қарағанды қаласындағы Тәттімбет атындағы академиялық оркестрінің бас дирижері), Өтепберген Хамзаұлы сыныбынан 120 оқушы бітіріп олардың 40тан астамы Халықаралық және Республикалық конкурстардың лауреаттары атанды.

Өтепберген Хамзаұлы ұсаздық қызметпен қоса 1991 – 1997 жылдары Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің музыка факультетінде басшылық қызмет атқарды.

Осы жемісті еңбегі еленіп бүгінгі таңда Құрметті профессор, Қазақстан музыка қайраткерлері одағының мүшесі, Халыққа білім беру ісінің үздігі медалымен және Қазақстан Республикасы Президентінің Құрмет грамотасымен, Қазақстан Республикасының білім және ғылым министрілігінің көптеген мадақтау қағаздарымен марапатталған.

Өтепберген Хамзаұлы жайлы баспасөз беттерінде мақалалар жиі жарияланады. 2004 жылы Ақтөбе қаласының «А-Полиграфия» баспасынан жарық көрген «Саз саңлақтары» атты кітапқа (редакторы Г.Жұмағалиева) «Шертердің хас шебері» деген тараумен Өтепберген Хамзаұлы жайлы журналист Самат Ибраевтің «Сиқырлы саусақтар сыры», дүлділ домбырашы Қаршымбай Ахмедяровтың «Жұлдызың жансын, жерлесім» Александр Столповскийдің «Сиқырлы домбыраның сазы», ақын Фариза Оңғарсынованың «Тағдыр» мақалалары енген. Бұл кітап Өтепберген Хамзаұлының 50 жылдық мерейтойы қарсаңында жазылған болатын. Мұнымен өмірдегі өзі ұстанған бағытының дұрыстығына басқалардың көзін жеткізуде. («Жұлдызың жансын, жерлесім» Қ. Ахмедяров. 143 бет.) «...Менің жол үстінде ғұмырын өткізген шағын ауылымнан шығып, өнер өріне қанат қаққан, қиындықтарынан тайсақтап, адалдық соқпағынан айырылмаған інім, біздің ауылымыздың алтын қазақтарының бірі болған Хамза ағамыздың «Құдайдан сұрап алған» Өтепбергені тағдыр жолымен талантын қамшылап келе жатқанын мақтан етемін». («Саз саңлақтары». Фариза Оңғарсынова «Тағдыр» 151бет.) «...Біз, Алдамберген, Өтепберген, мен – үшеуміз домбыра, мандолин, скрипка тартып, өзімізше ансамбль құрып, Жаңылсын қосылып ән салатын. Көп сөйлемейтін Хамзекең сүйсініп, көздері күлімдеп, ал Қанзипа шешеміз бізге дәмді тамақ пісіріп, біздің қылықтарымызға қарап, сүйсініп жүретін жылдар. Өтепбергеннің өмірбаянындағы ерекше айқын беттер. Өйткені өнер адамы үшін творчестволық ортада, өз

бойындағы киелі сәуленің дүниеге шашырай төгілуіне әсер етер ортада жүру үлкен бақыт». Өтепберген Хамзаұлының 60 жылдық мерейтойына орай «Өнеге» журналында (авторы А.Столповскийдің) «Өтепберген Хамзаұлын біле түскен сайын, оның күш – қуатына, еңбекқорлығына таң қаласың. Тәжірибелі оқытушы, музыкант орындаушының бұл қасиеттері, оның бұрынғы түлекткері мен қазіргі шәкірттерінен байқалады. Олар үшін ұстаздары тірі үлгі», - деген цитаталар берілген. Осы жолдардан Өтепберген Хамзаұлының еңбекқорлығын, өз ісіне адалдығын, өзінің мамандығын шексіз бағалайтынын білуге болады. Ал 2011 жылы «Казакстанская правда» газетінің № 127-128 сандарының 12 бетінде Өтепберген аға жайлы Сафар Әналеевтің «Роман с оркестром» деген үлкен мақаласы жарық көрді. Бұл 70 жылдық мерейтой қарсаңында Өтепберген Хамзаұлының Құрманғазы атындағы академиялық оркестріндегі 40 жылғы еңбегі, оркестрдің Өтепберген Хамзаұлы үшін рөлі, орындаушы Өтепберген шығармашылығы жайлы жазылған үлкен мақала.

Құрметті профессор көптеген конкурстардың лауреаттарын дайындаған, оқушыларының ортасында үлкен беделге ие болған тәжірибелі ұстаз – Өтепберген Хамзаұлы, Қазақстандағы домбыра – прима аспабының жоғарғы және орта оқу орындарында оқытылу барысында үлкен ықпал еткен маман. Өтепберген Хамзаұлының ұстаздық тәжірибесінен туындаған оқушы мен ұстаздың қарым – қатынасы мен оқушының қалай дайындалу керектігін дөп басатын методикалық тұжырымдар, шығарманың оқушыға қиындық тудыратын тұстарын дайындалудағы өзіндік жаттығулары – болашақ маман үшін таптырмас әдіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ө.Хамзаұлы, Е.Басықара. *Шертер үйрену мектебі – Алматы 2011.-3-5с.*
2. Ө.Хамзаұлы, Е.Басықара. *Домбыра – прима үйрену мектебі – Алматы 2015.-9с.*
3. *Ізмұратова З.Ш. Шертердегі орындаушылық өнер 1999.- 12с.*
4. *Ізмұратова З.Ш. Шертер мен Домбыр примаға арналған хрестоматия Алматы 2016.- 20с.*
5. *Еркебұлан М. «Әлемге әйгілі оркестр» Алматы 2005.- 5с.*
6. *Гизатов // Казахский оркестр им.Курмангазы // Алматы 1994.- 11с.*
7. *Ж. Шәкәрім // Көне дүние күмбірі-мелодий древности // Алматы – 2-3с.*

ӘӨЖ 574.11
ГРНТИ 09.03.01

Б. Әбдіберікұлы¹

*¹Құрманғазы атындағы ҚҰЖ-ның магистранты
Алматы қ., Қазақстан*

ТӨЛЕПБЕРГЕН ӘБДІРАШЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОРТРЕТИ

Аңдатпа

Қазақстанда оркестрлік дирижерлік өнер екі бағытта (мектепте) қалыптасқан және дамып отыр. Олар: бірі – қазақ ұлт-аспаптары оркестрі; екіншісі – симфониялық оркестр. Екеуінің ағымы бөлек. Дирижер – үлкен теориялық білімі, практикалық тәжірибесі бар музыкант. Әртүрлі музыкалық аспаптардан құралған үлкен ұжымды басқару үшін, ол оркестр құрамына кіретін барлық аспаптарды, олардың жеке ерекшеліктерін, техникалық мүмкіндіктерін жақсы білуі керек. Қазақстан дирижерлік өнерінің дамуына үлкен үлес қосқан екі бағытты да қамтып, өшпестей із қалдырған Т.Әбдірашевтың мұрасын қамтимыз. Мақалада Қазақстан Республикасының Халық әртісі, бүкілодақтық Ленин Комсомол сыйлығының лауреаты, Қазақстан Республикасының мемлекеттік "Құрмет" сыйлығының иегері, профессор – маэстро Төлепберген Әбдірашевтың шығармашылық қызметі болмақ. Дирижердің өмірбаянын әр түрлі кезеңдерге шолу жасай отырып, қазақ дирижерлік өнерінің даму үрдісін көрсетеміз.

Кілтті сөздер: Дирижер, оркестр, опера, симфония, композитор, консерватория, күйші.

Абдиберикулы Б.¹

¹Магистрант КНК им.Курмангазы

г.Алматы, Казахстан

ТВОРЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ТОЛЕПБЕРГЕНА АБДРАШЕВА

Аннотация

Оркестровая искусство в Казахстане развивается по двум направлениям (школа). Это: оркестр казахских народных инструментов; а другой - симфонический оркестр. Два потока являются отдельными. Толепберген Абдрашев являлся крупным дирижером – исполнителем современности оперно – симфонического жанра музыкального искусства Республики Казахстан. Исполнительское мастерство Т.Абдрашева получило признание во многих странах мира, таких как США, Германия, Куба, Великобритания, Южная Корея, Россия и мн.др. В статье будет представлена творческая деятельность народного артиста Республики Казахстан, лауреата Всесоюзной премии имени Ленинского комсомола, лауреата государственной премии «Құрмет», профессора – маэстро Толепбергена Абдрашева. Рассматривая биографию дирижера на разных этапах, мы показываем процесс развития дирижерского искусства Казахстана.

Ключевые слова: Дирижер, оркестр, опера, симфония, композитор, консерватория, куйшы.

Abdiberikuly B.¹

¹Master student of KNC named by Kurmangazy

Almaty, Kazakhstan

CREATIVE PORTRAIT OF TOLEPBERGEN ABDRASHEV

Abstract

Orchestral art in Kazakhstan develops in two directions (school). These are: Kazakh folk instruments orchestra; and the other is a symphony orchestra. The two streams are separate. Tolepbergen Abdrashev was a major conductor - contemporary performer of the opera and symphonic genre of musical art of the Republic of Kazakhstan. The mastery of T.Abdrasheva gained recognition in many countries of the world, such as the USA, Germany, Cuba, Great Britain, South Korea, Russia and many others. The article will present the creative activity of the national artist of the Republic of Kazakhstan, the winner of the All-Union Prize named after the Lenin Komsomol, the laureate of the state prize "Kurmet", the professor - maestro Tolepbergen Abdrashev. Considering the biography of the conductor at different stages, we show the process of development of the conductor's art of Kazakhstan.

Key words: Conductor, orchestra, opera, symphony, composer, conservatory, kuishy.

Маэстро Төлепберген Әбдірашев Қазақстан Республикасының халық әртісі, бүкілодақтық Ленин Комсомол сыйлығының лауреаты, халықаралық «Герберт фон Кароян» дирижерлар конкурсының лауреаты, Қазақстан Республикасының мемлекеттік "Құрмет" сыйлығының иегері, профессор.

М.М.Бахтиннің айтуы бойынша «өмірбаяны мен өнердегі тұлғалық қабілетін бір-бірінен ажыратуға болмайды».

Т.Әбдірашевтың оқыған оқу орындары және ол жердегі тәлім беретін мықты педагогтар, оның творчествасының қалыптасып дамуына, және өз стилін қалыптастыруына зор үлесін қосқан Құрманғазы атындағы консерватория (Алматы), П.И.Чайковский атындағы консерватория (Москва) және де Вена музыкалық акедемиясы.

Ежелден ән мен күй табиғатымызға ауадай жақын әрі қажет болғанымен, оның ғылыми-теориялық тұрғыдан жүйеленуі әлдеқайда кенже дамыған. Мұның өзі кез-келген халықтың өркендеу жолындағы заңды көрініс десек те біздің музыкалық тарихымызда басқалардан да гөрі кешіректеу қалыптасқаны рас. Соның әсерінен шығар, жекелеген шығармалары классикалық озық үлгілерден ешқандай кем түспегенімен Құрманғазы, Дәулеткерей, Ақан сері сияқты таланттарымыздың дүние жүзілік кең ауқымда қабылдана бермейтіні аса өкінішті. Ел, жер, шекара деген түсініктерден мүлдем аспандап кеткен Моцарт, Бетховен, Брукнер, Сибелиус, Малер, Чайковский, Шостаковичтің музыкада жасаған "төңкерістеріне" адамзат баласының керемет іңкәр болуы да осыдан. Өнерде бағы тасыған бұлардың қай-қайсысымен де йығы теңдес Құрманғазы сияқты жүз, мың жылда жалқы туатын құбылыстың жоғарыда аталғандармен

бірегей қабысып тұрмау себебін ең алдымен революцияға дейін халық санасын улап келген мешеуліктен, талантқа деген қамқорлықтың жоқ болғанынан іздейміз. Шүкіршілік, мұндай керенаулықтан міне, алпыс жылдан асты, арыла бастадық. Шуман, Лист, Шопен, Бизені туғызған ортаның бұл күндері қазақтың музыкалық бай дәстүрінен де мағлұматы бар, жер шарының түкпір-түкпіріне қалықтай ұшқан халқымыздың қасиетті ән-күйлері қаншама. Осынау игілікті істің негізінде дарынды өнер шеберлеріміздің атқаратын маңызы ерекше. Бұлардың арасында әнші, күйші, биші, жыршы сияқты атаулар құлағымызға соншалықты таныс, ал дирижер дегенде, сәл тосырқай қарайтынымызды жасырудың керегі жоқ. Өйткені, жазып-сызуы ерте дамыған елдердің өзінде ХІХ ғасырдың басында ғана өнердің дербес түрінде өрістегенін ескерсек, біздегі хал-ақуалының сипатына қанағаттанған мереймен қараймыз.[4]

Ахмет Жұбанов бастап, Шамғон Қажғалиев жалғастырған дирижер өкілдерінің бүгінгі толқыны ішінде талантты жас 1977 жылы студент кезінде Батыс Берлинде өткен Дүние жүзілік "Фонд Герберт фон Караян" атындағы халықаралық конкурстың лауреаты Төлепберген Әбдірашевтің есімін айрықша айтамыз. Творчествалық бет-бағдарысы айқындалып келе жатқан жігіттің өнерге келуінің өзі ғажап жәйт. Симфония, оркестр, партитура деген сөздерді кішкентай кезінде естімеген, алыс түкпірдегі қарапайым қойшы баласының мектеп бітіргенге шейін нотаның не екенінен хабарсыз болғанына сену қазір тіпті мүмкін емес. Қызылорда облысының Жаңақорған ауданының Бесарық ауылдық кеңесіне қарасты Кеңес ауылында туылған. Осы ауданның "Талап" ауылында оныншы класты №54 орта мектепті 1966 жылы бітірді, дирижер мамандығын таңдауды былай қойғанда, мұның тіпті не нәрсені білдіретіні де ойына кірмеген.

Мектепті бітірген жылы анасы қайтыс болды да, ауылдан еш қайда ұзауға жағдайы келмейді. Трактор айдап, совхоздың қайнаған жұмысының бел ортасында жүрді. Бірақ жастайынан қиялын тербеткен сиқырлы күш алысқа жетеледі де тұрды. Көп ұзамай Алматыдағы Құрманғазы атындағы консерваторияның, дайындау курсынан бірақ шықты. Сірә, адамның бойындағы қабілетін оятып, сыртқа жарқ етіп шығуында тілмен жеткізу қиын сиқырлы бір жұмбақ жатса керек. 1967 жылы Құрманғазы атындағы консерваторияға оқуға түсіп, екі жыл бойы музыка әліппесін үйреніп, қазақтың халық аспаптары кафедрасына қобыз класы бойынша оқуға түсіп, қобыз және дирижер мамандықтары бойынша бітіріп шықты. Оған қобыздан мамандығынан сабақ берген Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі, профессор Меруерт Каленбаева ал, дирижерлық мамандығы бойынша дәріс берген Қазақстанның халық әртісі, профессор Тұрғыт Османов шәкіртінің болашағынан зор үміт күтіп оған өнердің қыр-сырын үйретуден жалықпады. Үшінші курста шебер педагог, дарынды дирижер, Қазақ ССР-нің халық әртісі Тұрғыт Османовтың ақылымен бойындағы қабілетін дирижерлық бағытта жалғастыруға мүмкіндік алды. Тұрғыт Османов тарапынан жасалынған қамқорлықтың шегі жоқ еді. Халық аспаптары оркестрінің дирижеры деген мамандық бойынша консерваторияны аяқтап, Шымкент қаласындағы музыкалық училищесінде Төлепберген Әбдірашев 1974-1975 жылдары оқытушылық қызметте болады. Келесі 1975-1979 жылдары нар тәуекел деп, Москваның Петр Ильич Чайковский атындағы консерваториясына сапар шекті. Опера - симфониялық дирижер класы бойынша бағын сынамақ болды. Үш орынға қырықтан астам үміткер жиналған, сол үшеудің бірі болып Лениндік сыйлықтың лауреаты, Совет Одағының халық әртісі Геннадий Рождественскийдің класына қабылданғанда, қатты толқыған. 1977 жылы Москвада оқи жүріп, Батыс Берлинде өтетін дирижерлардың халықаралық конкурсына қатысу бақытына ие болды. Бүгінгі заманның бірінші дирижері саналатын Герберт фон Караянның жеке қаражатымен ұйымдастыратын дәстүрлі конкурсынан талай-талай атақты шеберлердің кезінде тұсауы кесілген. Бұл жолы да дүние жүзінің барлық түкпірінен дерлік өкілдер топтасыпты. Сырттай бәрі мықты көрінгендердің арасынан Төлепбергенге таңданып та, күмәндәнеп та қарағандар кездесіпті, конкурс шарты оңай емес еді, он сегіз шығарма орындау керек болса, қандайы тап келетінін қайдан білесің.

Мәскеу консерваториясын бітіргеннен кейін республикамызға келіп, мемлекеттік симфония оркестріне дирижер болып орналасады. Қашаннан жаңалыққа жаны құмар Төлепберген үнемі ізденіп, білімін жетілдіріп отырады. Ол Австрияның Вена қаласындағы музыка академиясында білімін көтереді.

Төлепберген Әбдірашев мемлекеттік Абай атындағы опера және балет театрының, Қазақстан Республикасының мемлекеттік симфония оркестрінің, Қазақтың мемлекеттік академиялық Құрманғазы атындағы оркестрінің, Нұрғиса Тілендиев атындағы академиялық фольклорлы-этнографиялық Отырар сазы атындағы оркестірлерінің бас дирижеры және көркемдік жетекшісі қызметін атқарды.

Төлепбергеннің осындай өнер жолындағы еңбегі де орынды бағаланып келді. Ол Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері, Бүкілодақтық комсомол сыйлығының иегері, Қазақстан Республикасының халық әртісі, Мемлекеттік Құрманғазы атындағы консерваториясының профессоры, Қазақстан

Республикасының мемлекеттік сыйлықтарын беру комитетінің әдебиет және өнер саласы бойынша мүшесі болды.

Сергек сезімталдық, мейірімділік, ұшқыр қиял кішкентайынан сенімді серігі болса, музыкалық білімнен сусындаған тынысымыз оқу жылдары философиялық, тұжырым, ойлау жүйесінің көкжиегін одан әрі кеңейтті.[1]

Шарасынан төңкеріле жаздап, төңірегіне елегізі қарайтын нұрлы көздерінен ұшқын шашырайтын кішкентай қара баланы әдебиет пәнінің мұғалімі Мағжан Махамбетов назарынан тыс қалдырмауға тырысатын. Мектептегі көркемөнерпаздар үйірмесіне де баулыған сол кісі. Домбыраның құлағында ойнайтын оқушысы халық композиторларының күйлерін орындаған кезде ұстаз жүрегі мазасызданып, өзгеше ойға шоматын. Бәлки, үлкен өнерге апарар жолға жетектеген де Мағжан мұғалімнің әсері шығар. Балалық шақтың әр адамның зейінінде әрқилы із қалдырып, тұтастай тағдыр жасауда мәңгі өшпейтін өзіндік белгілері болуы жиі ұшырасады. Сол өзіндік белгілер кейін алды-артыннан сағымдай бұлдырап, ұдайы бір үміт, бір сенім белгісінде кезектесе жарысып, жан-жағыннан демейді де отырады. Адам үшін тіршілік бал дәуреннің ертегідей елестерінен ғана алғашқы демін алады екен.[2]

Музыкалық мәдениеті көне замандардан нақтылы жүйеге келтірілген елдердің білгіштері қайталап жазудан жалықпайтын бір тұжырым бар : «дирижерлықты үйренбейді, дирижер болып туады». Таласу қиын. Біздерге тосын ұғым тәрізді көрігенімен, дирижерға қажетті қасиеттің ешқайсысы да қанымызға жат болмаған. Түбірі француз тілінен өрбіген, " басқару, менгеру " дегенді білдіретінін ескерсек, атауының ғана оқыстау естілетінін байқаймыз. Мазмұн жағынан, яғни музыканы қабылдау, түйсіну, оны түрлі бағытта тарату, дамыту, елден - елге насихаттаудан жүрдай болдық деуге хақылымызба?! Ендеше Әбдірашевтың о бастан дирижер боп туғанына шүбә келтірмейміз. Өзін адам қалпында сезіну сәтінің қызық көрінісінен-ақ оның табиғи болмысы әнді, күйді, сазды менгеруге лайық қаласа тіпті кез - келген үнді " уыстап алып лақтыруға " шамасы жететінінен хабардар қылады. Төлепберген таңдаған өнердің құдіреті де осында, "құлақтан кірген" әуенді алақанымен аялап, әлсіз діріліне шейін жан-тәнінің елегінен өткізуінде.

Соңғы жылдары республикамыздың музыкалық өміріндегі маңызды жаңалықтарында Төлепберген Әбдірашевтың елеулі үлесі бар. Оның ішкі жан дүниесіне Бах, Шуберт, Брамс, Рахманинов, Чайковский, Сибелиус сияқты романтик симфонистер жақын болғанымен, шеберлігін айқындап, өзіндік өрнегін табу үшін, әр алуан дәуір мен бір-біріне ұқсамайтын композитор шығармаларына зерделікпен ұдайы үніліп отырды. Дирижер ойы, қиялы, көзқарасының басты құралы оркестр десек, ондағы адамдардың әрқайсысының орындаушылық өз беті бар. Оркестірмен жұмыс істеу, қандай да спектакльдің көркемдік деңгейін көтеру дирижердан үлкен жауапкершілікті талап етеді. Кейіпкер көңіл күйінің әр сәтіне шейін, жалпы шығарманың тұтас мазмұнын, әуездік желісін жадында сақтап, титтей өзгерісін қалт жібермейтін Төлепбергеннің дирижерлық елгезектігін театр артистері өте жоғары бағалайды.[2]

Әбдірашевтың шығармашылық мұрасы Қазақстанның заманауи музыкалық мәдениетінде алатын орны ерекше.

Дирижер Әбдірашевтың шығармашылығының бастапқы кезеңі Қазақ КСР Мемлекеттік симфониялық оркестрімен байланысты. 1987 жылы Әбдірашев Қазақстан Республикасының Мемлекеттік симфониялық оркестрінің көркемдік жетекшісі және бас дирижері болды. Әбдірашевтің әрі қарай дирижерлық қызметі негізінен осы оркестрмен байланысты, оның жетекшілігімен елдегі ең үздік музыкалық ансамбльдердің бірі болды, ол жеке дыбыстық және қайталанбас репертуармен белгілі болды. Қазақ композиторлары М.Төлебаев, Е.Брусиловский, Ғ.Жұбанова, Е.Рахмадиев, Қ.Қожамяров, С. Мұхамеджанов, Б.Жұманиязов, М.Сағатов, А.Серкебаев, Т.Қажғалиева т.б. композиторлардың шығармаларының керемет интерпретациясы, тамаша оқулары мен партитуралар және Әбдірашевтің мемлекеттік симфониялық оркестірмен құрған, концерттік жетістіктері мен дыбыстық жазбадағы тамаша жетістіктері болды.

Шебердің кең музыкалық мүдделері отандық музыкамен шектелмеген. Оның репертуарында әр жылдарда Бах, Глюка, Гендель, Моцарт, Р. Страусс, Россини, Визе, Верди, Григ, Шуберт, Вебер және т.б. сияқты шетелдік композиторлардың шығармаларымен толығып тұрды. Әбдірашев кеңінен танымал туындылардан басқа, Сен-Санса, Листтің «Фауст-симфония», Берлиоздің «Траурно-триумфальная симфониясы», сондай-ақ қазіргі заман авторлары А.Шнитке, А.Петров, Б.Тищенко, Э.Данисов пен С. Губайдуллина сияқты танымал композиторлардың шығармаларын орындаған. Абай атындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театрында А.Жұбанов пен Л.Хамидидің - «Абай» операсы, П.Чайковскийдің «Евгений Онегині», Ғ.Жұбанованың «Құрманғазы» операларын, С.Слонимскийдің «Мария Стюарт» операсы, балеттен - П.И.Чайковскийдің «Щелкунчик», С.Прокофьевтің «Золушка», П.Гертельдің «Тщетная предосторожность» және басқа да шығармалар болған. [3]

Біздің жұмысымыз үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағатында табылған Төлепберген Әбдірашевтың шығармашылық жұмысы туралы бейнежазба өте пайдалы әрі қызықты болды. СССР-дің Халық әртісі, Лениндік сыйлығының лауреаты Геннадий Николаевич Рождественскиймен сұхбаттасуының фрагментін қосу қажет деп санаймыз. Сонымен, ол былай дейді: "Жаңадан келе жатқан қазақ музыканттары жайлы сөз қозғағым келеді. Мен бұл қазақтың музыканттары жайлы түсірілген фильмді кейінірек көретін шығармын, бірақ мен қазіргі таңда көрермендермен бірге нағыз өнерпазды көріп жүрмін. Дирижер Төлепберген Әбдірашев П. И. Чайковский атындағы Мәскеудің мемлекеттік консерваториясында менің класымнан бітіріп шықты, оқу жылдарында маған тек қана қуаныш сыйлайтын. Менің есімде оның бірінші консультация күні келіп яғни оқуға түсуге даярлық кундерінде көріп, мен бірден түсіндім, менің алдыма нағыз кәсіби музыкант, нағыз болашақ әртіс келіп тұрғанын. Мен оны нақты қалай түсіндірімізді білмеймін, бірақ мен оның бойынан сезім байқағаным, ол нағыз алған бағытынан таймайтынын, оның музыкаға деген махаббаты, оның үлкен еңбекқорлығы оқу жылдары бізге айқын дәлел болды. Төлепберген Әбдірашев Мәскеу мемлекеттік консерваториясында оқу жылдары Батыс Берлинде өткен халықаралық Герберд Фон Караян атындағы дирижерлер байқауына қатысып, одан лауреат атанды, ол оның бірінші халықаралық конкурсы және халықаралық үлкен жеңісі еді. Кейінірек, мен оның Вена қаласындағы Вена музыка академиясында стажировкада жүргенін бақылап жүрдім. Әрине, маған оның ондай жетістігін көру өте қуанышты еді. Ол әрбір өзінің сағатын, минутын Австрия мәдениетімен, музыкасымен танысып білу үшін кейін өзінің творчестволық ойына пайдалану үшін бұл уақытты ол өте ұтымды пайдаланатын. Бүгінгі күнде Төлепберген Әбдірашев Қазақстан музыка мәдениетінің көрнекті өкілі болып есептеледі. Мен ойлаймын оның осындай дарабоздығымен еңбекқорлығымен осындай жетістікке жеткені өте әділетті деп есептеймін. Әрине мен оған тек қана үлкен табыстар тілеймін және сондай биіктен көрінетініне кәміл сенемін -дейді Геннадий Николаевич Рождественский". [1]

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік симфониялық оркестрінің көркемдік жетекшісі және бас дирижері Қанат Ахметов айтқандай, "...Герберт Фон Караян дирижерлер конкурсындағы жеңісінен кейін Төленді консерватория қабырғасында, әзілдеп Төлеп фон-Берген Әбдірашев деп қалжындап жүрді" Осы сөздерден-ақ түсінікті Төлепберген Әбдірашев өз шығармашылығында ұлы биіктерге жетті, ол халықаралық өнер танушылардың жоғары бағасына ие болды.

Дирижердің шығармашылық портретін Ресейдің Халық әртісі, Ярославль академиялық губернаторлық оркестрінің көркемдік жетекшісі және бас дирижері М. Аннамамедовтің сөздерімен толықтырғмыз келеді. 1975 жылы олар Мәскеу Консерваториясына оқуға барған кезде Әбдірашевпен кездестіп, танысыпты. "Музыкалық дүниедегі өзінің шығармашылығын керемет түрде атқарған қазақтың танымал дирижері өз халқына шынайы қызмет көрсетудің үлгі тұтар символы болып қала бермек. Төлепберген Әбдірашев Ұлы тұлға". [1, 138б]

Биыл қараша айында Мемлекеттік Жамбыл атындағы филармониясында Төлепберген Әбдірашевқа арнап «Посвящение Маэстро» атты фестиваль өтіп жатыр. Бұл шарада шет мемлекеттерден әлем саңлақтары және де маэстроның шәкірттері өнер көрсетеді. Бұл шара жаңадан қадам басқан жас дирижерлерға үлкен септігін тигізбек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. О.Абдуллаев. *Маэстро Төлепберген Абдрашев.* [мәтін] Алматы 2010. – 138б.
2. *Аудио запись Т.Әбдірашевтың жұбайынан алған сұхбат.* [үнтаспа] 24 қазан 2017.
3. *Аудио запись Т.Әбдірашевтың ұлы Бахтияр Төлепбергенұлынан «Классика» радиосынан алынған сұхбат.* [үнтаспа] 2017.
4. *Темірғалиев Ж. // Қазақ оркестрін аспаптандыру* // [мәтін] Алматы 2010ж 10б.

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**

- ⁱ Алишина Х.Ч. Семантическая и генетическая дистрибуция истории ономастикона средневековых памятников письменности // Тюркские народы: материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». Тобольск; Омск, 2002.
- ⁱⁱ Трофимова О.В. Ведомость Тюменской воеводской канцелярии 1746 года как источник по этнической истории татар // Тумашевские чтения: актуальные проблемы тюркологии: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 80-летию академика Д.Г. Тумашевой. Тюмень, 2007. С. 208.
- ⁱⁱⁱ Чехов А.П. Остров Сахалин (из путевых записок). Южно-Сахалинск, 1995.
- ^{iv} Потапова Н.В. Вероисповедная политика Российской империи и религиозная жизнь Дальнего Востока во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Сахалина): монография. Южно-Сахалинск, 2009. С. 183.
- ^v Кабузан В.М. Дальневосточный край в XVII – начале XX в.: историко-демографический очерк. М., 1985.
- ^{vi} Потапова Н.В. Вероисповедная политика Российской империи и религиозная жизнь Дальнего Востока во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Сахалина): монография. Южно-Сахалинск, 2009. С. 183-185.
- ^{vii} Кириллов И.И. Очерки истории Восточного Забайкалья. Читинская область. Т. 1. Чита, 2007. С. 131.
- ^{viii} Баринов И.А. Взаимоотношения шиитов и суннитов в Восточном Забайкалье (1907–1909 гг.) // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение. 2012. № 1 (8). С. 221-225.
- ^{ix} Перинов В.В. Мусульмане в Забайкалье: середина XIX века – 1917 год: автореф. дисс. ... к. ист. н. Улан-Удэ, 2010.
- ^x Лобанов В.Г. Старая Чита. Чита, 2001. С. 149
- ^{xi} Кальмина Л.В. Этническая политика самодержавия и некоренные этнические группы в Байкальском регионе. Тюмень // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2009. № 10. С. 97.
- ^{xii} ЦГА РУ. Ф. И-461. Оп. 1. Д. 1260. Л. 99 об.
- ^{xiii} Семёнов Г.М. О себе (Воспоминания, мысли и выводы). М., 1999. С. 94.
- ^{xiv} Откровения отца Филофея // В.В. Маркович, Три атамана. М., 2003. С. 226.
- ^{xv} Семёнов Г.М. О себе (Воспоминания, мысли и выводы). М., 1999. С. 30.
- ^{xvi} Шохуморов А. Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма. М.; Душанбе, 2008. С. 96.
- ^{xvii} Салманов Ф.К. Сибирь – судьба моя. М., 1988.
- ^{xviii} Константинова Н.Н. «Не может произойти соблазна в вере...» // Забайкалье: наука, культура, жизнь. 2003. № 5. С. 42.
- ^{xix} Малашенко А.В., Старостин А.Н. Ислам на российском Дальнем Востоке // Россия в глобальной политике. 2016. Т. 14. № 4. С. 196-212.
- ^{xx} В г. Красноярске с 1993 г. В 2007 г. совершил хадж. – см.: Для мусульманина не знать хотя бы суру «Фатиха» стыдно // Исламский край. 2009. июль.
- ^{xxi} Национальная организация русских мусульман. - <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- ^{xxii} Силантьев Р.А. Ислам в современной России: энциклопедия. М., 2008. С. 479.
- ^{xxiii} Старостин А.Н. По мусульманским общинам Урала и Сибири. Материалы к курсу «Краеведение: история ислама на Урале». Екатеринбург, 2015. С. 22.
- ^{xxiv} Тощенко Ж.Т. Теократия: фантом или реальность? М., 2007. С. 157.
- ^{xxv} Так, в 2017 г. Курганским городским судом был вынесен заочный приговор Миртаги Агаеву. 26-летнего уроженца Азербайджана (но он вырос в Кургане) обвинили в участии в боевых действиях в Сирии на стороне запрещённого в РФ «Исламского государства». Примечательно, что до 2014 г. юноша вёл активную общественную жизнь: являлся членом правления Курганского регионального отделения Всероссийского азербайджанского конгресса и участником многих мероприятий. Суд назначил Агаеву 4 года лишения свободы в колонии общего режима, но он скрывается от правосудия на территории Азербайджана. – см.: «На видео он стрелял по людям из автомата». Курганскому террористу вынесли приговор. URL: <http://uralpolit.ru/article/kurgan/29-08-2017/118627> (дата обращения: 15.07.2018); Россия – это разноцветие культур. URL: <http://www.edinros-zaural.ru/rossiya-eto-raznocsvette-kultur.html> (дата обращения: 15.07.2018)
- ^{xxvi} Интервью с П.А. Агаджановым в г. Тюмени 11.02.2018 г. // Полевые материалы А.Н. Старостина; Мечети и мусульманские организации Тюмени // Муслим-инфо (Тюмень). 2018. № 1 (76) февраль;

Исламовед проехался по мечетям Тюмени // Муслим-инфо (Тюмень). 2018. № 2 (77) февраль.